

13 52
42 72

БОШ ТАХРИР ҲАЙЪАТИ АЪЗОЛАРИ

Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Бобир АЛИМОВ
Муроджон АМИНОВ
Турғунпўлат ДАМИНОВ
Тўрабек ДОЛИМОВ
Шухрат ЁВҚОЧЕВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Наим КАРИМОВ
Нажмиддин КОМИЛОВ
Жўра МУСАЕВ
Элшод НАБИЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Мирзаюсуф РУСТАМБОЕВ
Шухрат СОЛИҲОВ
Хайриддин СУЛТОНОВ
Нурислом ТЎХЛИЕВ
Даврон ШОРАҲМЕДОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Турсунали ҚЎЗИЕВ
Азим ҲОЖИЕВ

Ў 1500100000
358-2006

ISBN 5—89890—082—9

© «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти, 2006

ЎЗ 92.
Ў-28

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

12

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИ

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»
Давлат илмий нашриёти
ТОШКЕНТ

5585-66.

ФАН СОҲАЛАРИ БЎЙИЧА ИЛМИЙ МАСЛАХАТ КЕНГАШЛАРИ АЪЗОЛАРИ*

Адабиёт. Т. МИРЗАЕВ, У. НОРМАТОВ, Э. ОЧИЛОВ, Амалий ва тасвирий санъат. Н. АБДУЛЛАЕВ, Б. Ф. ЖАЛОЛОВ, К. ОҚИЛОВА. Астрономия, геодезия ва космонавтика. С. П. ИЛЁСОВ, А. А. ЛАТИПОВ, М. М. МАМАДАЗИМОВ, К. Т. МИРТОЖИЕВА, Н. НИШОНБОЕВ, С. Н. НУРИТДИНОВ, И. САТТОРОВ. Биология. Ж. АЗИМОВ, О. АШУРМЕТОВ, О. МАВЛОНОВ, Ў. ПРАТОВ, Б. О. ТОШМУҲАМЕДОВ, Ж. Ҳ. ҲАМИДОВ. География, геология ва геофизика. Қ. Н. АБДУЛЛАБЕКОВ, А. А. АБИДОВ, Ш. С. ЗОКИРОВ, Б. А. ИСАҲОЖИЕВ, А. СОЛИЕВ, П. Н. ФУЛОМОВ. Дин тарихи. А. А. АЗИМОВ, Ш. ИСМОИЛОВ, А. МАНСУРОВ, А. Қ. МЎМИНОВ, Д. О. РАҲИМЖОНОВ, А. А. ҲАСАНОВ. Жисмоний тарбия ва спорт. А. ИМОМХЎЖАЕВ, Т. С. УСМОНХЎЖАЕВ, К. ЮСУПОВ, К. Д. ЯРАШЕВ. Журналистика. Х. ДЎСТМУҲАММАД, Б. ДЎСТҚОРАЕВ, А. МЕЛИБОЕВ. Иқтисодиёт. С. САЛИМОВ, М. ШАРИФХЎЖАЕВ, Ш. ШОДМОНОВ, А. ЎЛМАСОВ, А. ҚОДИРОВ, С. ФУЛОМОВ. Кимё. С. Н. АМИНОВ, Қ. АХМЕРОВ, И. ИСМОИЛОВ, Т. ОТАҚЎЗИЕВ, Н. ПАРПИЕВ, С. ТЎХТАЕВ. Математика. Т. АЗЛАРОВ, А. АЪЗАМОВ, Ш. А. АЮПОВ, Ш. ЁРМУҲАМЕДОВ, Т. ЖЎРАЕВ, М. САЛОҲИДДИНОВ, А. САЪДУЛЛАЕВ, Б. ШОЙМҚУЛОВ, Ж. ҲОЖИЕВ. Меъморлик. П. Ш. ЗОҲИДОВ, Х. ПЎЛАТОВ, Э. В. РТВЕЛАДЗЕ, М. ЮСУПОВА. Мусиқа. О. Н. АЗИМОВА, Р. Ю. ЮНУСОВ, Т. Б. ҒАФУРБЕКОВ. Педагогика. Қ. ЙЎЛДОШЕВ, А. СУЛАЙМОНОВ, М. ҚУРОНОВ, К. ҲОШИМОВ. Тарих. Д. АЛИМОВА, А. АСҚАРОВ, О. БЎРИЕВ, Ҳ. ДАДАБОЕВ, А. ЗИЁЕВ, Ҳ. ЗИЁЕВ, М. ИСҲОҚОВ, Ш. КАМОЛИДДИНОВ, А. Р. МУҲАММАДЖОНОВ, Ш. ПИРИМҚУЛОВ, Қ. РАЖАБОВ, Т. ФИЁСОВ. Театр, кино, цирк, хореография, балет. О. РИЗАЕВ, Ж. ТЕШАБОЕВ, Т. ТУРСУНОВ, М. Х. ҚОДИРОВ. Техника. Ф. АБДУЛЛАЕВ, Э. ЁҚУБОВ, Р. ЗОҲИДОВ, Т. РАШИДОВ, Р. ТОЖИЕВ, Х. ХУДОЙНАЗАРОВ, Т. ШИРИНҚУЛОВ, С. ҚОДИРОВ, Э. ҚОСИМОВ. Тиббиёт. С. АРИФОВ, С. БАҲРОМОВ, Ў. Б. ЗОКИРОВ, Н. М. МАЖИДОВ, Ш. Ш. ШОВАҲОБОВ, Н. Ҳ. ШОМИРЗАЕВ, Э. Й. ҚОСИМОВ. Тилшунослик. А. ДАВЛЕТОВ, Н. МАҲКАМОВ, Н. МАҲМУДОВ, А. НУРМОҲАММADOV, Қ. СОДИҚОВ, Э. УМАРОВ, О. ШОМАТОВ. Фалсафа. Ў. АБИЛОВ, Ҳ. АЛИҚУЛОВ, Қ. Н. НАЗАРОВ, Б. О. ТЎРАЕВ, М. ҚОДИРОВ, Э. ҒОЗИЕВ, Ў. ҲАЙДАРОВ. Физика. К. МУҚИМОВ, А. С. НЎЪМОНХЎЖАЕВ, Ў. Ҳ. РАСУЛОВ, Н. Й. ТЎРАЕВ, Қ. Ғ. ФУЛОМОВ, П. Қ. ҲАБИБУЛЛАЕВ. Халқаро муносабатлар ва сиёсатшунослик. Р. З. ЖУМАЕВ, С. А. ЖЎРАЕВ, М. Ҳ. РАҲМОНҚУЛОВ, А. Х. САИДОВ, А. М. ҚОСИМОВ. Қишлоқ хўжалиги. Б. Ж. АЗИМОВ, Ш. АКМАЛҲОҲОНОВ, С. Н. АЛИМУҲАМЕДОВ, У. НОСИРОВ, А. А. ХОНАЗАРОВ. Ҳуқуқ. Ғ. А. АБДУМАЖИДОВ, А. ИНОЯТОВ, Ҳ. Р. РАҲМОНҚУЛОВ, А. ТЎЛАГАНОВ, М. М. ФАЙЗИЕВ.

* Бош таҳрир ҳайъати аъзолари рўйхатга киритилмади.

«ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ» ДАВЛАТ ИЛМИЙ НАШРИЁТИ

Директор — Н. ТЎХЛИЕВ.

Директорнинг биринчи ўринбосари — Д. А. ШОРАҲМЕДОВ.

Директор ўринбосарлари — М. Н. АМИНОВ, А. НИЁЗОВ.

Илмий-методика ва сўзлик бўлими. М. ИСЛОМБЕКОВА (етакчи илмий муҳаррир), С. МИРЗАБЕКОВА (1-тоифали илмий муҳаррир), Ф. ШАМСИЕВА (2-тоифали илмий муҳаррир).

Биология ва кимё илмий таҳририяти. Ҳ. ЗОКИРОВ (мудир), О. МАВЛОНОВ, Р. МАЪРУПОВ (етакчи илмий муҳаррирлар).

География ва геология илмий таҳририяти. А. АБДУРАҲИМОВ (мудир), Ҳ. АЛИМУҲАМЕДОВА (етакчи илмий муҳаррир), И. КАРИМОВ (1-тоифали илмий муҳаррир).

Иқтисодиёт ва қишлоқ хўжалиги илмий таҳририяти. С. ХОЛНАЗАРОВ (мудир), Б. АЗАМОВА (1-тоифали илмий муҳаррир).

Комплекслар ва педагогика илмий таҳририяти. А. МАЖИДОВ (мудир).

Маданият ва санъат илмий таҳририяти. М. АШИРОВА (мудир), О. БЕКОВ, М. ҒАФФОРОВА (етакчи илмий муҳаррирлар).

Тарих ва миллий мерос, қадриятлар илмий таҳририяти. Ф. ҲАСАНОВ (мудир), Г. ХЎЖАЕВА (етакчи илмий муҳар-

рир), З. КАРИМОВА, И. МЕЛИҚУЛОВА (1-тоифали илмий муҳаррирлар).

Тиббиёт илмий таҳририяти. С. ИБРОҲИМОВА (мудир), Ш. ИНОҒОМОВА, З. ФУЛОМОВА (1-тоифали илмий муҳаррирлар).

Тил ва адабиёт илмий таҳририяти. А. МАДВАЛИЕВ (мудир), Ҳ. АБДИЕВ (етакчи илмий муҳаррир).

Фалсафа ва ҳуқуқ илмий таҳририяти. С. МУСАЕВ (мудир), Н. МУТАЛОВ (етакчи илмий муҳаррир), Р. БАРАТОВ (1-тоифали илмий муҳаррир).

Физика, математика ва техника илмий таҳририяти. Э. ИНОҒОМОВ (мудир), М. МИРБОБОЕВ (етакчи илмий муҳаррир), Ж. ЮНУСОВ (1-тоифали илмий муҳаррир).

Ишлаб чиқариш, харитаграфия ва безак бўлими. И. Р. ҲОДИЕВ (бошлик), А. БУРҲОНОВ (бош рассом), М. ОЛИМОВ (етакчи техник муҳаррир), А. ЁҚУБЖОНОВ (етакчи илмий программист), А. ЖУМАНИЁЗОВ (1-тоифа мутахассис), А. СУЛАЙМОНОВ (суратчи), М. АБДУЛЛАЕВА, Д. ҲАСАНОВА (операторлар).

БОШ ТАҲРИР ҲАЙЪАТИДАН

Ушбу нашр «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» (ЎзМЭ)нинг якунловчи 12-жилдидир. Унинг 1-жилди 2000 йилда нашрдан чиққан эди. Биринчи жилднинг зарварағида Ўзбекистон Республикаси Президенти Исом Каримовнинг «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» ўқувчиларига» йўллаган самимий табриғи эълон қилинган. Табрикда Ўзбекистонда энциклопедия нашр этилиши мамлакат ҳаётида катта воқеа эканлиғи таъкидланиб, кўп жилдли нашрнинг асосий вазифалари белгилаб берилган.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти олдига қўйилган вазифаларни баҳоли қудрат бажариб, миллий энциклопедиянинг умумалифбо тартибидаги 1–11-жилдлари нашрини тугатди. ЎзМЭнинг 1–11-жилдларида умумий ҳажми 1600 нашриёт-ҳисоб табоғини ташкил этган қарийб 50 минг мақола берилди. Бунинг 40% дан зиёди (20 мингдан ортиғи) Ўзбекистон мавзуга бағишланган. Умумбашарий мақолаларнинг ҳам анчагина қисми Ўзбекистон билан узвий боғлиқ ҳолда ёритилган.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нинг ушбу 12-жилди мақолалари фақат Ўзбекистон ҳақидадир. Аслида унинг биринчи нашри («Ўзбекистон Республикаси» энциклопедияси) 1997 йилда нашр этилган эди. Нашриёт мазкур энциклопедия ҳақида китобхонлардан жуда кўп таклиф ва истаклар, фикр-мулоҳазалар олди. ЎзМЭнинг ушбу 12-жилдини тайёрлашда булар эътиборга олинди.

12-жилдга киритилган мақолалар, олдинги жилдлардаги каби алифбо тартибида эмас, муайян мавзу бўйича жойлаштирилган. Жуда зарур ҳолларда – тақрорга ўрин бермаслик, у ёки бу мавзу бўйича батафсил маълумот олишга ўқувчини йўналтириш мақсадида алифболи жилдлардаги мақолаларга ҳавола берилган.

Китоб шартли равишда 17 бўлимга бўлинди. Ҳар бир бўлим ўзининг моҳиятидан келиб чиқиб бобларга, улар эса бандларга ажратилган. Шу тарзда энциклопедия бўлимида муайян мавзунини очиб берадиган, бир тизимга солинган батафсил ахборотлар берилди. Албатта, бу ахборотлар ҳозирги кун, миллий мафкура нуқтаи назаридан ёзилган. Хусусан, мамлакат тарихи мустақиллик йилларида қабул қилинган даврлаштириш асосида энг қадимги даврлардан то ҳозирги кунгача хронологик тарзда изчил ёритилган. Мустақил Республиканинг босиб ўтган 15 йиллик даври бугунги кунда тарих бўлиб қолди. Бу даврда амалга оширилган улкан ишлар «Тарих» бўлимининг «Ўзбекистон Республикаси» бобида баён этилган. Энциклопедия саҳифаларидаги мақолаларда мамлакатимизнинг бугунги кундаги ҳаёти, ўзбек халқининг бунёдкорлик меҳнати ва ютуқлари ёрқин акс эттирилган.

Ушбу жилдда тегишли мақолаларга монанд 800 дан зиёд рангли, оқ-қора сурат, харита ва бошқа безаклар бор.

Мазкур энциклопедия факт ва рақамларга бойдир. Сўнги статистик маълумотлар 2005–2006 йилларга тааллуқли. Булар тегишли идоралардан, расмий статистика маълумотлардан олинди.

Ушбу жилд мақолаларини ёзишда тегишли фан соҳаларининг етук олимлари, мутахассислар иштирок этишди. Нашриётда жамланиб, таҳрир қилинган мақолалар тақризлардан ўтказилди, фан соҳалари бўйича илмий маслаҳат кенгашларида кўриб чиқилиб, тегишли тузатишлар қилинди, сўнг Бош таҳрир ҳайъати йиғилишида муҳокама этилиб, нашрга тавсия этилди.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, Бош таҳрир ҳайъати ЎзМЭнинг 12-жилдини тузишда, умуман, мамлакатимиз кўзгуси бўлган кўп жилдли миллий энциклопедиянинг барча жилдларини тайёрлашда иштирок этган муаллифларга, тақризчилар, илмий маслаҳатчиларга, шунингдек, энциклопедия нашрига яқиндан ёрдам берган илмий ва маърифий ташкилотларга миннатдорчилик билдиради.

Ўзбекистон Республикасининг давлат герби.

Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
ДАВЛАТ МАДҲИЯСИ

Абдулла Орипов шеъри

Мутал Бурҳонов муסיқаси

Maestoso

Сер-ку-ёш, хур ўл-кам, эл-га бахт, на-
жот. Сен ў-зинг дўст-лар-га йўл-дош, меҳ-ри-бон! Меҳ-ри-
бон! Яш-на-гай то а-бад ил-му-фан, и-жод, Шўх-ра-тинг пор-ла-
син то-хи бор жа-хон! Ол-тин бу во-дий-лар жон Ўз-бе-ки-
стон, Аж-до-лар мар-до-на ру-хи сен-га ёр! У-луғ

rit. *allegro*

лаҳқ қуд-ра-ти жўш ур-ган за-мон, О-лам-ни маҳ-ли-ё ай-ла-ган ди-
ёр! Бағ-ри кенг ди-ёр!

Серқуёш, хур ўлкам, элга бахт, нажот,
Сен ўзинг дўстларга йўлдош, меҳрибон!
Яшнагай то абад илму фан, ижод,
Шўхратинг порласин токи бор жаҳон!

Олтин бу водийлар – жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жўш урган замон,
Оламни маҳлиё айлаган диёр!

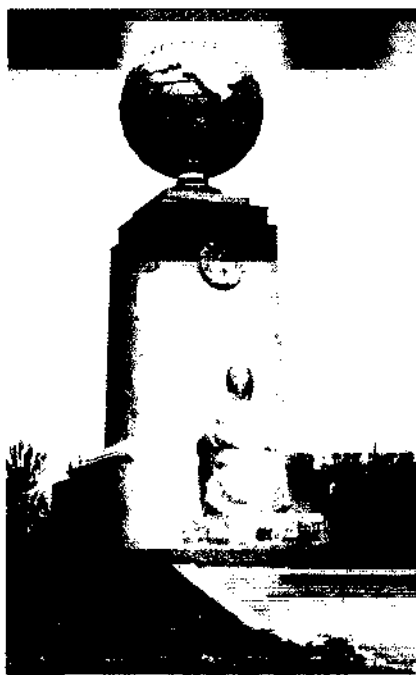
Бағри кенг ўзбекнинг ўчмас иймони,
Эркин, ёш авлодлар сенга зўр қанот!
Истиклол машғали, тинчлик посбони,
Ҳаксевар, она юрт, мангу бўл обод!

Олтин бу водийлар – жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жўш урган замон,
Оламни маҳлиё айлаган диёр!

УМУМИЙ МАЪЛУМОТЛАР

Ўзбекистон (Ўзбекистон Республикаси) Марказий Осиёнинг ўрта қисмида жойлашган. Шарқ ва шим.-шарқда Қирғизистон, шим. ва шим.-ғарбда Қозоғистон Республикалари, жан. ва жан.-шарқда Тожикистон Республикаси, жан.-ғарбда Туркменистон, жан.да қисман Афғонистон б-н чегарадош. Ўзбекистоннинг энг шим. чекка нуқтаси шим.-шарқда — Устюрт платосида Орол денгизининг ғарбий соҳилида (45°36' шим. кенгликда), энг жан. нуқтаси — Сурхондарё вилояти Термиз ш. ёнида (37°11' шим. кенгликда), ғарбий нуқтаси — Устюрт платосида (56" шарқий узунликда), шарқий нуқтаси — Фарғона водийсининг шарқда, Қирғизистон Республикаси б-н чегара жой (37°10' шарқий узунликда). Шим. ва жан. чекка нуқталари ораси — 925 км, ғарбдан шарққа — 1400 км. Ўзбекистон Республикасининг майд. 448, 9 минг км².

Республика ҳудуди жан.-шарқдан шим.-ғарбга чўзилган ва юзаси ҳам шу йўналишда йирик дарёлар оқимиغا мос равишда пасайиб боради. Мамлакатнинг шим.-ғарбий чеккасида, Қизилқум б-н Устюрт оралиғида Орол денгизи жойлашган. Ўзбекистон Республикаси майдонининг қарийб 4/5 қисми текислик, оз қисми тоғ, адир ва тоғ олдиан иборат. Республика ҳудудидан Ўрта Осиёнинг энг катта дарёлари — Амударё ва Сирдарё оқиб ўтади ва Орол денгизига қуйилади. Бу икки дарё оралиғидаги текисликнинг кўп қисмини эол қумлари кент тарқалган Қизилқум чўли, Амударёнинг аллювиал текислиги, Зарафшон ва Қашқадарёнинг субэрал дельтаси, Устюрт платосининг берк шўрхок ботиқларидан иборат жан.-шарқий қисми ташкил этади, баъзи жойларда

Мустақиллик ва эзгулик монументи.

қирлар учрайди. Республиканинг шарқий ва жан.-шарқий қисмида Тяньшан, Олай, Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор тоғлари бор. Бу тоғлар орасида Фарғона, Зарафшон, Китоб, Шаҳрисабз, Сурхон-Шеробод, Чирчиқ-Оҳангарон каби катта чўқмалар — водийлар жойлашган. Водийлар сугориладиган ерлар бўлиб, аҳолининг асосий қисми шу водийларда яшайди. Айрим тоғ чўққилари музликлар, доимий қор қатламлари б-н қопланган. Мамлакатнинг ғарбий ва шим.-ғарбий қисмига борган сари улкан тоғлар пасайиб, тоғ олди бағри те-

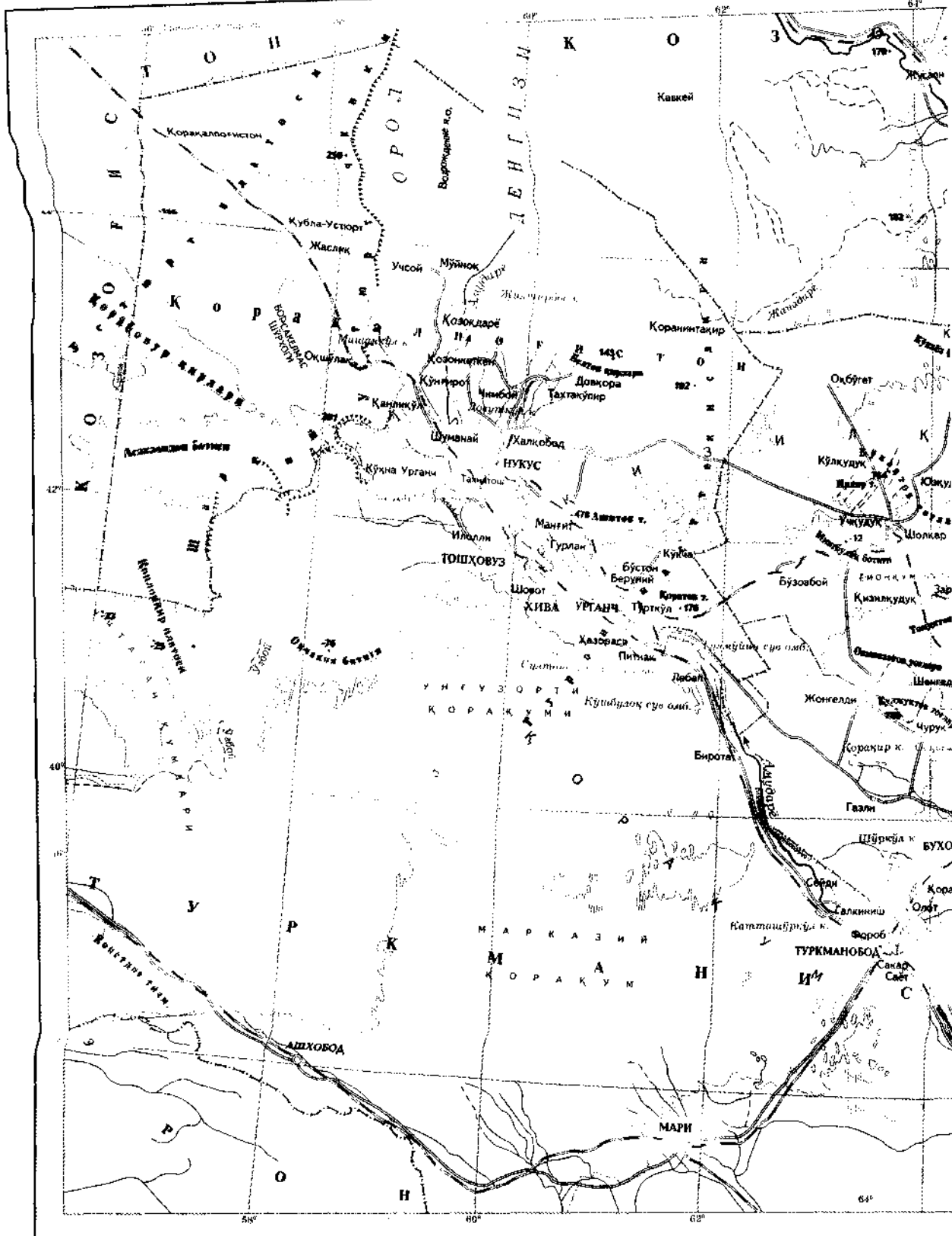
кисликлари гўзал, хушманзара водийларга айланади. Водийлар тугагач, аста-секин чўл ва қумликлар бошланади.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 й. 8 дек.да қабул қилинган Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон — суверен демократик республика. Ўзбекистон Республикаси 12 вилоят, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқ ва овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборат. Давлат бошлиғи — Президент, сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли б-н етти йил муддатга сайланади. Президент Ўзбекистон Республикаси Куролли кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасининг олий давлат вакиллик органи — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси (Ўзбекистон парламенти)дир. У қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Олий Мажлис икки палатадан: Қонунчилик палатаси (қўйи палата) ва Сенат (юқори палата) дан иборат. Ижро этувчи ҳокимият — Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси. Пойтахти — Тошкент ш.

Ўзбекистон Республикаси аҳолиси 26021,3 минг киши (2005). Ўзбекистонда 125 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари, шу жумладан, ўзбеклар (80,0%), қорақалпоқлар (2,2%), тожиклар (4,9%), руслар (3,8%), қozoқлар (3,6%), татарлар (1,0%), қирғизлар (0,9%), корейслар (0,6%), украинлар (0,3%) ва б. миллат вакиллари (2,7%) яшайди.

Ўзбекистон ҳудудида энг кенг ёйилган дин—ислом. Шунингдек, христианлик, нуданизм, буддизм динлари ҳам тарқалган. Расмий давлат тили—ўзбек тили. Пул бирлиги—сўм.

ТАБИЙ ХАРИТА

ТАБИАТИ ВА ТАБИИЙ БОЙЛИКЛАРИ

РЕЛЬЕФИ

Ўзбекистон табиатининг хусусиятларидан бири унинг материк марказида жойлашгани ва океанлардан узоқлигидир. Ўзбекистон ҳудуди рельефига кўра, текислик ва адир-тоғ қисмларга бўлинади. Текисликлар, асосан, шим.-ғарбда бўлиб, Турон текислигининг бир қисмидан иборат. Тоғлар мамлакатнинг шарқида жойлашган.

Турон текислигининг Ўзбекистонга қарашли қисмида бир қанча орографик элементлар бор: шим.-ғарбий чеккасида Устюрт платоси, Орол денгизидан жан.да Амударё дельтасининг аллювиал текислиги, ундан жан.-ғарбда Қизилқум чўли жойлашган. Устюрт платосининг Ўзбекистон ҳудудида жойлашган қисмининг ўртача бал. 120 – 180 м, энг баланд жойи 290 м (Қорабўвур қирлари). Платонинг жан.да бир қанча берк (оқмас) ҳавзалар: Борсақелмас, Асакаовдон (бал. 30 – 60 м) ботиқлари, Сариқамиш сойлиги бор. Сариқамиш сойлигининг Ўзбекистонга қарашли шим.-ғарбий қисми туби денгиз сатҳидан 10 м паст. Оролбўйи пасттекислигининг анчагина қисмини Амударё дельтаси ва унга ёндош пасттекисликлар эгаллаган, уларни Амударёнинг қуриб қолган ўзандари қисмларга ажратиб туради. Айрим кичик тепаликлар мавжуд.

Оролбўйи пасттекислигидан жан.-шарқда асосий қисми платодан иборат Қизилқум чўли (умумий майдони қарийб 300 минг км²) жойлашган. Қизилқумнинг шим.-ғарбий чеккасида кенглик бўйлаб Бўкантов қолдиқ тоғлари (энг баланд жойи – Ирлир тоғи, 764 м) чўзилган. Ундан жан.да Мингбулоқ ботиғи жойлашган, ботиқнинг туби Ўзбекистонда ва умуман Қизилқумда энг паст нуқтадир (денгиз сатҳидан 12 м паст).

Бўкантовдан жан.-шарқда Томдитов массиви (энг баланд жойи – Оқтов, 922 м),

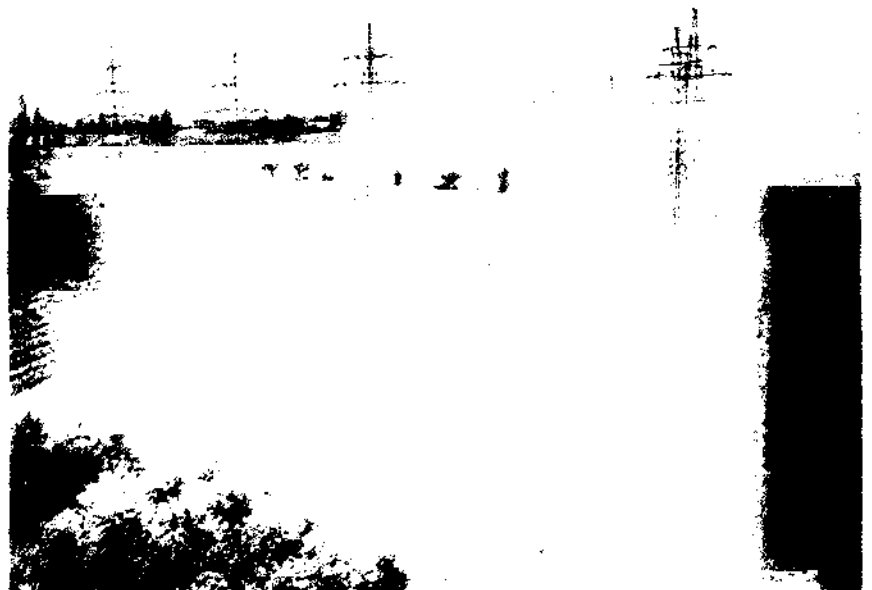
ундан жан.да Мурунтоғ қряжи бор. Қизилқумнинг жан.-шарқий чеккасида кенглик бўйлаб Қулжўқтов қряжи жойлашган (энг баланд жойи 785 м). Қулжўқтовнинг тепалардан иборат шарқий тармоқларини 2 та йирик берк ҳавза: шим.да Қарақота ва жан.да Оёқоғитма ажратиб туради.

Қизилқум платосидан ғарбда то Амударёга қадар Қизилқумнинг пасттекислик қисми чўзилган. Бу ерларнинг мутлақ бал. 200 м га етмайди. Текислик жан.да аста-секин кўтарилиб, Сандиқлик чўли эгаллаган платога туташиб кетади. Турон текислиги шарқда давом этиб, тоғ тизмалари оралиғига қадар кириб борган. Улар, асосан, текис платосимон ерлар бўлиб, чўл, дашт деб аталади: шим.да – Мирзачўл, ўрта қисмида Қарнобчўл ва Қариш чўли. Даштлар тоғ олди текисликларига туташиб кетган.

Ўзбекистон ҳудудида тоғ тизмаларининг, асосан, чекка қисмлари, уларнинг тармоқлари жойлашган. Булар, шим.да – Ғарбий Тяньшан тизмалари (Уғом ва унинг жан.-ғарбий тармоқлари – Қоржонтов, Писком, Чатқол ва Қурама тоғлари)дан иборат. Бу тизмаларнинг ҳаммаси Қирғизистон ҳудудидаги Талас тизмасидан бошланади. Чатқол ва Қурама тизмалари орасида Оҳангарон платоси бор (бал. 2500 – 3000 м).

Фарғона сойлиги (водийси) шим.дан Чатқол ва Қурама тизмалари, шарқдан Фарғона тизмаси, жан.дан Олай тизмаси ва унинг давоми бўлган Туркистон тизмаси б-н ўралган. Барча йирик тизмаларнинг сувайирғич қисми республикадан ташқарида. Фарғона сойлигининг ўрта қисмини сертепа қир (адир)лар

Фарғона водийси.

эгаллаган. Туркистон тизмаси Молгузар тизмаси орқали Нурота тоғлари (сувайирғич қисмининг ўртача бал. 2000 м) б-н туташган. Зарафшон тизмасига мансуб тоғлар Нурота тоғларидан Зарафшон ботиғи орқали ажралиб туради. Уларнинг энг баланд жойлари шарқда, Тожикистон чегараси яқинида 2800 м дан зиёд. Китоб – Шахрисабз сойлигидан жан.да кенглик йўналишида Ҳисор тизмаси ётади. Ҳисор тоғининг Қолдирға тизмасидаги чўққи (4688 м) Ўзбекистоннинг энг баланд нуқтасидир. Ҳисор тизмасидан ғарб ва жан.-ғарб томонга тизмалар тармоқланган. Жан.да Сурхондарё ботиғи ва ундан шарқда Боботоғ тизмаси (энг баланд чўққиси Заркоса, 2290 м) жойлашган. Афғонистон б-н чегара жойда кенг Амударё ботиғи бор. Барча тоғ тизмаларини пастликлар, сойликлар, дарё водийлари ва даралар ажратиб туради. Ўзбекистоннинг бу мураккаб ва хилма-хил рельефи узоқ геологик даврлар давомида Ер эндоген (ички) ва экзоген (ташқи) кучларининг ўзаро таъсири натижасида вужудга келган.

ГЕОЛОГИК ТУЗИЛИШИ

Геологик тараққиёт тарихи. Ўзбекистон ҳудуди текислик, тоғлик ва тоғ оралиғи чўкмаларидан иборат. Тоғ массивлари Тяньшан бурмали системасининг ғарбий чеккаси бўлиб, ҳўпгина тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, унинг аксар қисми Урал-Охота, қолгани Альп-Ҳимолай бурмали минтақасига мансуб.

Тяньшаннинг Ўзбекистон ҳудудидаги геологик тузилишида тоғ жинсларининг иккита мегакомплекс иштирок этган. Тоғ тузилмаларини ташкил этган қўйи мегакомплекс протерозой ва па-

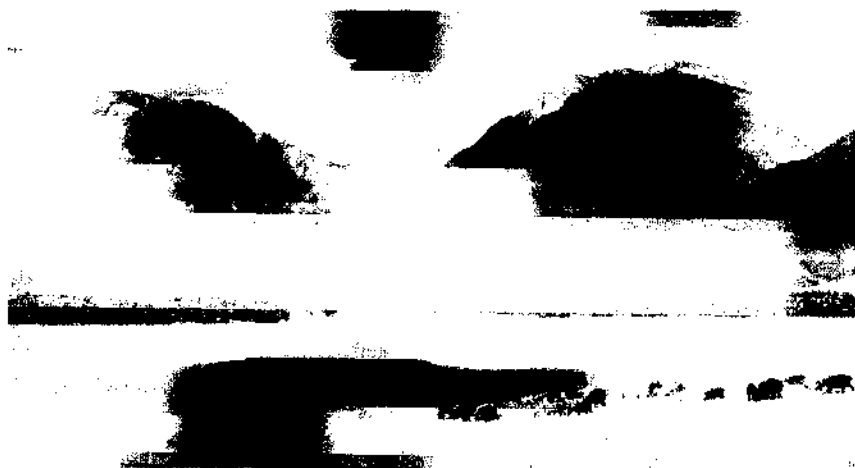
леозой ёшидаги мураккаб дислокацияланган чўкинди, метаморфик ва магматик жинслардан иборат. Юқориси мезозой ва кайнозойнинг генетик ҳар хил бўлган, аксар текисликларда, тоғ оралиғи водийлари, ботиқлар ҳамда кичикроқ кўтарилмаларда тарқалган ётқизиқларидир. 20-а.нинг ўрталаригача Тяньшаннинг бурмали системаларига фиксистик (яъни, қўзғалмас) нуқтаи назардан каледон, герцин ва альп бурмаланишида вужудга келган геосинклиналь система сифатида қаралган. Уларнинг вужудга келиши ва ривожланиши вертикал ҳаракатлар – дастлаб Ер пўстининг чуқур чўкиши, яқинида эса кўтарилиши ва тоғ ҳосил бўлиши б-н боғлиқ ҳолда тасвирланган. Геосинклинальларнинг тузилишида ўрталик массивлар ва уларни ажратиб турган йўналишли бурмаланган системалар иштирок этган.

Тяньшан структураси – бу улкан Палеоосиё океани ва Тетис океанининг чекка денгизлари бўлган Туркистон, Зарафшон ва эҳтимол, Жан. Ҳисор океаник палеоҳавзаларининг кечки палеозойда бекилиши натижасида ҳосил бўлган коллизия тоғ иншоотларидир. Бу океан ҳавзалари бир-биридан Олай ва б. микрокитъалар б-н ажралиб турганлиги натижасида улар алоҳида-алоҳида ривожланган. Уларнинг ривожланишидаги тафовутлар ва чўкиндилар тўпланишининг ўзига хослигига қараб мезозойгача бўлган учта бурмали системани (шимолдан жан.га) ажратиш мумкин: Шим., Ўрта ва Жан. Тяньшан. Ўзбекистон ҳудудида Ўрта ва Жан. Тяньшан жинслари ер юзасига чиқиб қолган. Уларнинг қоплама-бурмали системасида Ер пўстининг токембрийдан пермь давригача (пермь ҳам кирди) бўлган эволюциясини акс эттирувчи турли геодинамик муҳитнинг ҳосилалари иштирок этади.

Тяньшаннинг геологик тузилишидаги ўзига хослик шундаки, ҳудуднинг геологик ривожланишида унинг мезозойгача ва мезо-кайнозой даври тарихида кескин фарқ мавжуд. Тоғ иншоотлари, асосан, океан ҳавзалари доирасида шакланган токембрий ва палеозой ётқизиқларидан тузилган. Кейинчалик такрорланган бир қанча тектоник жараёнлар натижасида континентал ва океан ости Ер пўсти жинслари, турли даврларда мавжуд бўлган ороллар ёйи мажмуалари жинсларининг қоршувидан Тяньшаннинг Ер пўсти қалинлиги 55 км ли мураккаб гетероген структурага айланган.

Ҳудуднинг геологик тузилиши эволюцияси Шарқий Гондвананинг шим. чекка структурасининг ўзгаришидан бошланади ва ҳозиргача маълум бўлган маълумотларга кўра қуйидагича: 1) эрта протерозойнинг охири – кечки протерозойнинг ўртасида континентал Ер пўсти шаклланиб бўлган, унинг реликтлари Чатқол тоғлари (адамелит-гранитли бештор мажмуаси) ва Ҳисор тоғларининг жан.-ғарбида маълум. Кечки протерозой охирида рифтоген жараёнлар бошланган ва карбонат-вулканоген-терриген ҳамда метавулканоген (базальт-андезитли, базальт-риолитли)-терриген формациялар тўпланган. Бу вақтда океан типли Ер пўстига эга бўлган ҳавза, жумладан, Осиё палеоокеанининг Қизилқум тармоғи (толеитли ва оҳакли-ишқорли базальтлар; учқудуқ, мажерум, тошқазан ва б. свиталар) очилди ва шаклланди. Протерозойнинг энг охири ва кембрийда – Шим. Тяньшан қуруқлигини Ўрта Тяньшандан ажратиб турувчи Қирғиз-Терскай ҳавзаси вужудга келди; 2) Тяньшан ривожланишининг кейинги босқичи Олай микроконтинентининг алоҳида ажралиб қолишига олиб келган, улкан Осиё палеоҳавзасининг чеккасида кембрийда пайдо бўлган Туркистон ва ордовикда юзага келган Зарафшон палеоҳавзаларининг эволюцияси б-н боғлиқ. Бу ҳавзаларнинг эволюцияси уларни ўраб турган микроконтинентлар седиментацияси ва ривожланиш жараёнига бевосита таъсир кўрсатган; 3) силур-девон чегарасида ҳам муҳим ҳодисалар бўлди. Улар Туркистон палеоҳавзаси океан ости Ер пўстининг Қирғиз-Қозоқ микроконтиненти остига субдукцияси натижасида вужудга келган бурмаланишининг каледон фазасига тўғри келди. Натижада эрта-ўрта девонда Белтов-Курама магматик ёйи пайдо бўлди; 4) кечки девонда субдукцион жараёнлар барҳам топди ва ўрта карбон ўрта-сигача карбонатли формациялар шакл-

Ҳисор тизмасининг тоғ олди қисми.

ланиши давом этган барқарор режим вужудга келди; 5) кечки карбонда океан ҳавзалари бекилди. Коллизиялар оҳақишқорли ва нордон магматизми кўл бўлган фаол чекка қисмларнинг вужудга келишига ва ички букилмаларнинг шаклланишига сабаб бўлди. Кечки палеозойда букилмаларнинг тулишини моласли формациялар яқунлади; 6) ривожланишнинг субдукцион ва коллизия босқичлари ва улар б-н боғлиқ магматик жараёнлар (герцин шикли) эрта пермь даврида тугалланди ва Тяньшан ҳудуди субплатформа шароитларида ривожлана бошлади. Мезозой бошларида Ўзбекистон ҳудудининг жилслашган континентал пўстининг (40–55 км) ташкил топиши ниҳоясига етди; 7) ҳудуднинг мезозой ва кайнозойда ривожланиши мутлақо бошқача геодинамик шароитда ўтди. Гетероген консолидациялашиб шаклланган мезозойдан олдинги пўста янги структуралар – Турон платформаси ва Марказий Осиё дейтероогенлари вужудга келган.

Тоғ ва текислик ҳосил бўлиш режимларининг бир неча марта алмашинуви кесмада бир-бирдан стратиграфик таърифлар, номувофиқли ва бурмалар б-н ажралган учта структура-формация мажмуасини (триас-юра, бўр, палеоген) ҳосил қилган. Уларнинг геодинамик ривожланиши тектоник ҳаракатлар фарқининг камайиши, аккумулятив майдонларнинг кенгайиши ва трансгрессия ҳамда регрессияларнинг такрорланиб алмашинуви шароитида кечган.

Магматизм. Интрузив (плутоноген ва субвулкан) жинслар Ўзбекистонда ва ёндош ҳудудларда хийла кенг (мезозойгача бўлган жинслар майдонининг қарийб 10%) тарқалган. Улар таркиби (ўта асослидан ўта нордон ва ишқорлигача), ётиш шароити (штук, «батолит-

симон» массивлар, қатламсимон ётқиқлар, лополитлар, экструзив гумбазлар, дайкалар ва ҳ.к.), фашиаллиги (субвулканик, гиабиссал, абиссал) жиҳатидан ҳар хил. Шаклланиш вақти бўйича эрта протерозойдан триасгача бўлган даврни қамрайди. Магматизм Тяньшаннинг ҳар 3 системасида намоён бўлган. Бироқ уларнинг кўлами бу системалар ҳудудларида турлича.

Ўрта Тяньшан Ўзбекистоннинг шим.-шарқидида жойлашган ва Угом, Сандалаш, Писком, Чатқол ва Курама тизмаларини ўз ичига олади. Тоғлар каледон ва герцин бурмаланиши таъсирида бўлган. Баъзи тадқиқотчилар уни Қозоқ континенти токембрий заминининг қайта ишланган ва чўккан қисми деб қарайдилар. Унинг тоғ иншоотлари токембрий ва палеозой ҳосилаларидан тузилган. Токембрий ётқиқлари метаморфизм даражасига кўра икки комплексга бўлинади. Куйиси амфиболит, кристалли сланец, гнейс, магматит, гранитли кварцитлардан иборат бўлиб, радиологик аниқланган ёши 2616 ± 50 млн. йил. Кўпинча гумбазсимон структуралар ядросини ҳосил қилади.

Куйи токембрийнинг ҳосилалари кечки токембрий ва палеозойда регионнинг барча кейинги структуралари учун кристалланган пойдевор бўлиб хизмат қилади. Ўрта рифейда (юқори комплекс) континентал деструкцияга учрайди ва рифтлар шаклланади. Улар базальт-липаритли формациянинг вулканоген-терриген ҳосилалари ва чўкинди ётқиқлар б-н тўлган. Кейингиси кам метаморфлашган терриген, кремнийли ва карбонат ётқиқлардан иборат.

Куйи палеозой (кембрий, куйи ордовик) ётқиқлари Чатқол-Норин зонасида кенг ривожланган бўлиб, кам метаморфлашган кўмирли-гилли-кремнийли-карбонат ётқиқлардан тузилган. Улар ўша вақтда шаклланган океан ҳав-

заларининг жан. чеккаларида нисбатан чуқур жойлардаги шароитларда тўпланган.

Эрта ордовикнинг охири – ўрта ордовик бошлари седиментацион ҳавзага кўплаб терриген материалларнинг келиши б-н тавсифланади. Нисбатан юқори горизонтлар (ўрта-юқори ордовик)да, асосан, терриген жинслар кўпроқ, оҳақтошлар кам. Океан ҳавзасининг бекилиши ордовик сўнгида бошланиб, кечки силур даврида ҳам давом этган. Силур ётқиқлари (ландовери-венлок) Чатқол, Курама тизмалари ва Мўғултогда кам учрайди.

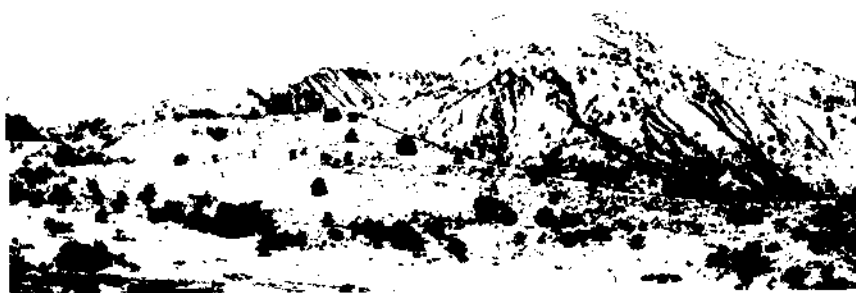
Ўзбекистон ҳудудидаги девон ётқиқлари Курама ва Чатқол тизмалари ҳамда Хонбанди ва Пистали тоғларида кўп. Эрта девонда шим.да жойлашган микроконтинентнинг суртилиши ва унинг остидаги океан ости Ер пўсти субдукцияси жараёни оқибатида океан ҳавзаси майдони қисқарди. Фаол континентал чеккалар бўйлаб вулкан-плутоник минтақа шакллана бошлади. Бу ҳодисалар Ўрта Тяньшан девон кесими тузилиши хусусиятларини белгилаб берди. Кесим асосини вулканоген, вулканоген-чўкинди (терриген ва карбонат) ётқиқлар; ўрта ва юқори қисмларини бенгос ва пелагикал фаунали, асосан, саёзликлар, кўпроқ рифоген ва терриген-карбонат ётқиқлар ташкил этади.

Чатқол-Курама регионидида юқори девон лагуна ва континентал генезисли терриген, карбонат, терригенли-карбонат ётқиқлардан тузилган. Бундай чўкиндили седиментация режимининг турғунлашувиға боғлиқ бўлади. Куйи тошқўмир ётқиқлари Писком, Угом, Чатқол тизмалари, Писталитов, Хонбанди ва Нурота тоғларининг шим. этакларида кенг тарқалган.

Эрта бошқирд даври регрессияси бошланиши б-н вулкан фаолиятлари намоён бўлди. Денгизнинг карбонат ётқиқлари денгиз-соҳилбўйи, терриген ва терриген-вулканоген ётқиқлар б-н ўрин алмаша бошлади.

Кечки бошқирд даври бошларида океан ҳавзаси майдони кескин қисқарди ва Чатқол регионидидаги катта майдонлар қуруқликка айланиб борди. Ўша пайтдан бошлаб, Олмалиқ, Олтинтопан ва б. вулкан-тектоник грабенларда, шунингдек, Курама тизмасининг шим. ён бағирларида ва чатқол тизмасининг жан.-ғарбий қисмидаги юқори палеозой кесмида вулканоген-терриген ётқиқлар – лацит-трахиандезит вулканоген мажмуаси, айниқса, кўп учрайди.

Ўрта Тяньшанда интрузив жараён анча шиддатли кечган. Ҳудуднинг 85%

Ўрта Тяньшан, Чатқол тоғлари.

протерозойдан мезозойгача бўлган даврни қамраб олган магматик тузилмалардан иборат. Ўрта Тяньшанда каледон даврининг тектоник-магматик цикли қисқа. У кечки ордовикнинг ультрабазитлари б-н бошланиб, кечки силурнинг габбродиорит, диорит ва плагиогранитлари б-н давом этади. Кечки силур — эрта девон лейкогранит ва эрта—ўрта девон даврининг калканата-катранги мажмуасининг субвулкан жинслари б-н каледон босқичи тугалланади.

Мазкур регионнинг тектоник-магматик ривожланишида герцин босқичи муҳим ҳисобланади. Кечки палеозой ва унинг охирида кенглик бўйлаб 1000 км га чўзилган Белтов-Қурама вулкан-плутоник минтақаси шаклланди.

Эрта карбон охирида Чатқол ва Қурама тизмаларининг жан-гарбий чеккаларида габбро-монзонит-сиенит (олмалик мажмуаси) интрузивлари мингбулоқ мажмуасининг субвулкан жинслари б-н бирга жойлашган. Ўрта тошкўмир даврида Ўрта Тяньшан ҳудудида (Мўғултов, Қурама, Чатқол, Писком ва б. тизмалар) диорит-монцодиорит-гранодиорит-адамеллит таркибли интрузиялар шаклланди. Йирик ва мураккаб структурали Қурама, Қорамозор, Чатқол ва б. массивлар айнан шулардан тузилган. Кейинроқ Қурама ҳудудида вулканизм ривожланди. Вулканик жараёнларнинг охирида эрта пермь вулканикларига нисбатан комагматик интрузиялар юзага келган.

Ж а н. Т я н ь ш а н Ўзбекистон ҳудудида Султон Увайистог, Бўкантов, Томдитов, Овминзатов-Белтов, Қулжуктов, Нурота, Молгузар тоғлари, Туркистон ва Зарафшон тизмалари, Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғлари, Чақилиқалон, Ҳисор тизмаси, Жан. Фарғонани ўз ичига олади. У мазкур ҳудудларда турли даврларда мавжуд бўлган қад. ҳавзаларнинг океан ости Ер пўсти қолдиқлари ва силлик қобикли микроконтинентлар бўлаклари, шунингдек, гранитоид минтақаларнинг вулканик-плутоник ва коллизия жинсларидан ташкил топган.

Жан. Тяньшан структуралари токембрий ва палеозой жинсларидан тузилган. Токембрий кесимида метаморфизм жиҳатдан бир-биридан кескин фарқланувчи 2 та мажмуа ажралиб туради. Қуйиси радиологик аниқланган ёши 1600—1700 ва 1750 млн. ёшга тенг гнейс; плагиогнейс; биотитли, кордиерит-силлиманит-биотитли ва б. кристалли сланецлар; кварцит ва амфиболитлардан иборат силлик таркиб б-н характерланади. Юқори токембрий мажмуаси Қизилқум ва Нурота тоғларида топилган. У кечки

протерозой палеоҳавзасининг океаник ривожланиш босқичига тааллуқли вулканоген-кремнийли-карбонат ётқизиқлардан тузилган. Кембрий бошларида Туркистон океан ҳавзасининг саёз пасив чеккаларида карбонат ва терриген-карбонат чўкиндилар тўпланган.

Ўрта ордовик охири ва юқори ордовикда субдукция жараёнларнинг бошланиши ва микроконтинентларнинг бир-бирига силжиши ҳисобига океан ҳавзаси майдони анча қисқарди. Ўша пайтдан қумтош, гравелит, алевролит, туфит ва қисман конгломератлардан тузилган терриген-вулканоид грауваккали формация шакллана бошлади. Баъзи майдонларда айни вақтда эрта силур ўрталаригача, бошқа жойларда эрта девонгача чўкинди жинсларнинг тўпланиши тўхтаб, структураларнинг кўтарилиши кузатилган. Бу жараёнлар Қизилқум-Нурота регионидан аниқланган.

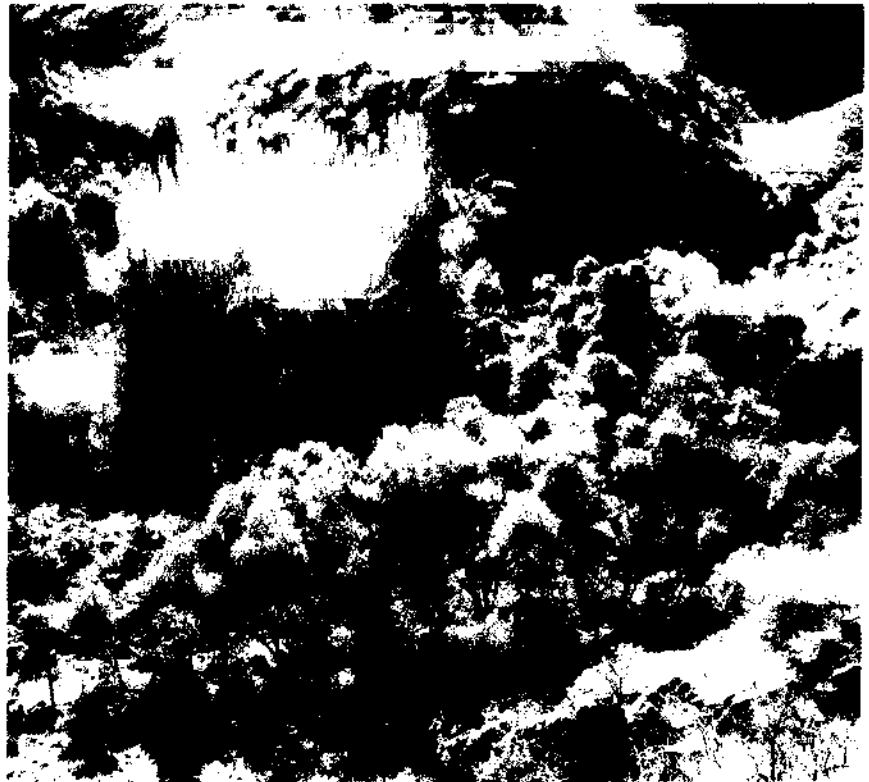
Регрессия эпохаси силур даври бошида ўша даврда катта ҳудудни эгаллаган Туркистон палеоокеанининг янада кенгайиши ва глобал трансгрессия б-н тугалланди. Бу океан ҳавзасида чўкинди жинслар турли геодинамик ва табиий-географик шароитларда тўпланди. Бу эса, турли тилдаги чўкинди жинсларни юзага чиқишига сабаб бўлди. Оролар ёйининг фаол чекка қисмларида флиш-

ли терриген чўкиндилар (қоратош свитаси); континентал қияликларда — майда қумли-алеврогилли; пасив чекка қисмларнинг кенг шельф зонасида — бентос ва планктонга бой саёз сувли органиген-карбонатли ва терриген-карбонатли ётқизиқлар тўпланди.

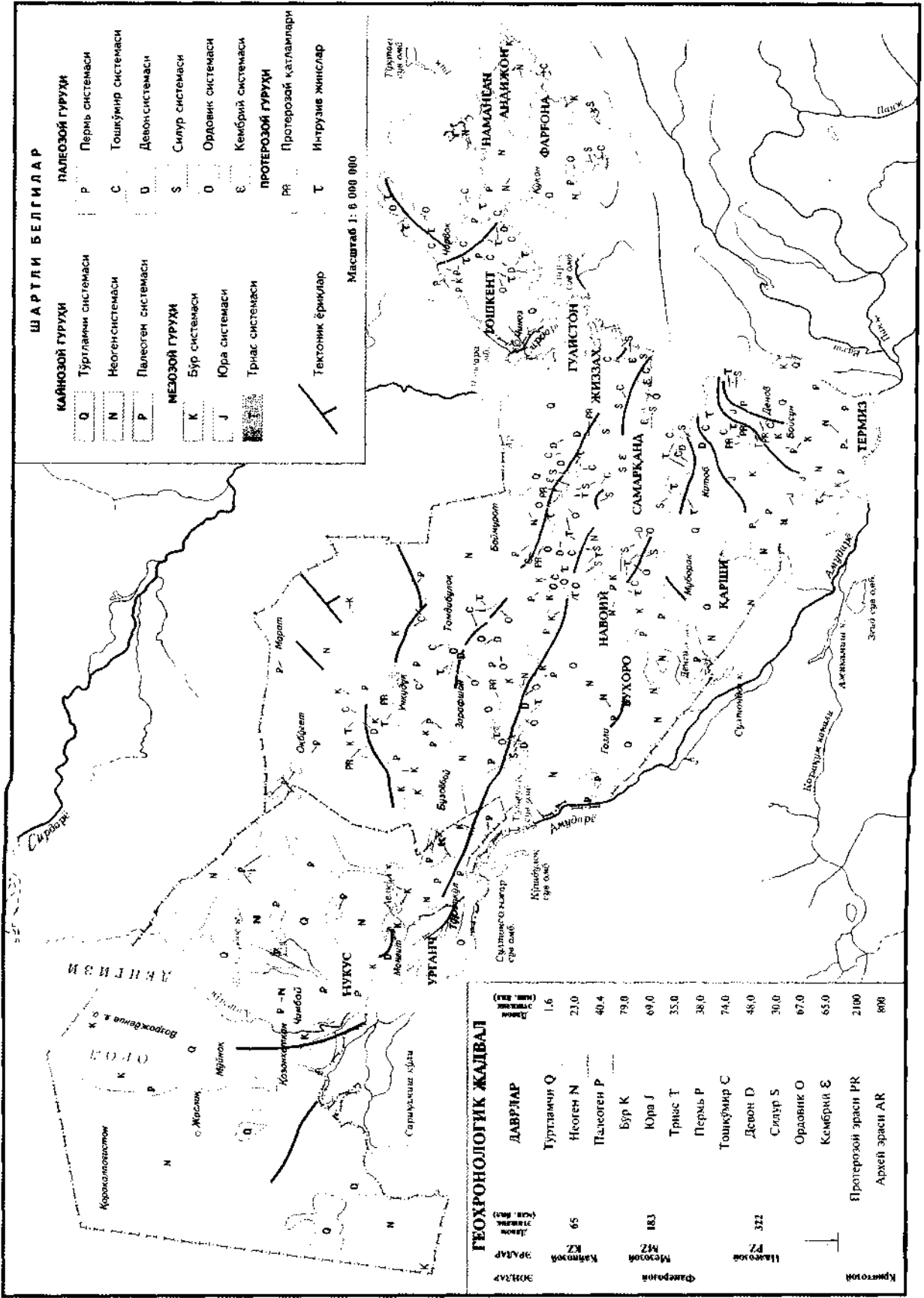
Девон даврида Жан. Тяньшан ҳудудида Туркистон палеоокеани ва Олай-Тожиқ микроконтиненти мавжуд бўлиб, бу ерларда эрта карбонгача, асосан, карбонатли чўкинди жинслар, нисбатан чуқурроқ шароитларда кремнийли-терриген-карбонат ётқизиқлар тўпланган. Эрта девонда Туркистон палеоокеанининг шим. чекка қисмида Қизилқум-Қурама вулкан-плутоник минтақаси шакллана бошлаган. Султон Увайистог тоғида карбонат чўкинди жинслар б-н бирга дацит ва кварцли порфирлар, диабаз, альбитофира, спилит, туфли конгломерат, оҳақтош, кварцитлардан иборат бўлган чўкинди-вулканоид жинслар ҳам тўпланган.

Тошкўмир даврининг москва асридан бошлаб геодинамик шароитлар алмашинуви юз берди. Туркистон океан ҳавзаси ривожланишининг сўнгги коллизия босқичига кирди. Палеоокеан майдони Қирғиз-Қозоқ микроконтиненти остидаги океан ости Ер пўстининг субдукция

Чатқол биосфера қўриқхонасидаги теракзор.

ГЕОЛОГИК ХАРИТА

ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР

КАРНОЗОЙ ГУРУҲИ		ПАЛЕОЗОЙ ГУРУҲИ	
Q	Турламчи системаси	P	Пермь системаси
N	Неоген системаси	C	Тошқумир системаси
P	Палеоген системаси	D	Девон системаси
МЕЗОЗОЙ ГУРУҲИ		S	Силур системаси
K	Бур системаси	O	Ордовик системаси
J	Юра системаси	Є	Кембрий системаси
Tr	Триас системаси	ПРОТЕРОЗОЙ ГУРУҲИ	
		PR	Протерозой қатламлари
		T	Интрузив жинслар

Тектоник ёриқлар

Масштаб 1:6 000 000

ГЕОХРОНОЛОГИК ЖАДВАЛ

ДАВРЛАР	ЭРАЛАР	Мезон (млн. йил)	Эра (млн. йил)
Турламчи Q	Кайнозой	1,6	1,6
Неоген N	Кайнозой	65	23,0
Палеоген P	Кайнозой	40,4	40,4
Бур K	Мезозой	79,0	79,0
Юра J	Мезозой	183	69,0
Триас T	Мезозой	35,0	35,0
Пермь P	Мезозой	38,0	38,0
Тошқумир C	Мезозой	74,0	74,0
Девон D	Палеозой	372	48,0
Силур S	Палеозой	30,0	30,0
Ордовик O	Палеозой	67,0	67,0
Кембрий Є	Палеозой	65,0	65,0
Протерозой эраси PR	Криптозой	2100	2100
Архей эраси AR	Криптозой	800	800

жараёнлари ҳисобига қисқарди. Бу ҳодиса ороллар ёни ва Қизилқум-Қурама чекка-континентал вулканик минтақасининг шаклланиши б-н бирга кечди. Океаннинг бекилиши ички океан структураларининг тўшама кўринишида чўкишига олиб келди. Тўшама чеккаларида ботиқлар юзага келди ва уларда флишли ҳосилалар тўпланган, кейинроқ, кечки карбонда бу флишлар терриген жинслар б-н алмашган. Сўнгги босқичда бу ботиқлар ўсиб бораётган ороген кўтарилмалар емирилиши ҳисобига моласе ётқизиклари б-н тўлган.

Эрта карбонда ҳудуднинг жан.да Туркистон палеоокеани майдонининг қисқариши фониди базальт, габбро-диабазларнинг намоён бўлиши б-н Жан. Ҳисор ҳавзаси пойдевори шаклланди. Бу ҳавза Олай ва Тожик континентларини бири-бирдан ажратган ҳолда карбон даври охиригача сақланган. Ўрта карбон охири-юқори карбонда Жан. Тяньшан ҳудудида океан ҳавзалари бекилиши тугалланди. Кейинги тектоник ҳаракатлар натижасида Туркистон-Олай, Зарафшон-Туркистон, Жан. Ҳисор зоналари бурмали структураларининг ҳоз. қиёфаси тўлиқ шаклланиб бўлди. Жан. Тяньшанда интрузив ҳаракатлар Султон Увайс тоғларида кенг тарқалган эрта протерозойнинг гнейсогранитлари тўпланиши б-н бошланган. Бу ҳудудда герцин магматизмининг бошланиши асос таркибли вулканизмининг намоён бўлиши ва ультрабазит массивларнинг кенг тарқалиши б-н характерланади. Булар Қорачатир, Шим. Нурота, Томдитов, Букантов, Султон Увайс тоғи ва б. жойларда кўп учрайди. Турли тадқиқотчилар уларнинг ёшини протерозойдан тошқўмир давригача, баъзилари палеозойгача бўлган даврга тенглаштирадилар. Тошқўмир даврининг 2-ярми ва пермининг бошланишида бир неча босқичли гранитоидлар, баъзан асос ва ишқор таркибли интрузиялар шаклланди. Жан. Тяньшанда интрузив ҳаракатлар триас даврида тугаган. Ҳудуднинг жан.-ғарбий қисмида эрта протерозой, каледон ва герцин даврининг тектоник-магматик цикллариининг магматик қатламлари ва триаснинг ишқорли базальтлари аниқ ажралиб туради.

Ультрабазит, габбро, гранодиоритларнинг ўрта тошқўмир даври интрузиялари Ҳисор тизмасининг жан. ён бағирларида кенг тарқалган.

Бошқа системалардаги каби бу регионда ҳам магматизм триас постконсолидацион фаоллашуви юзага келиши б-н тугайди.

Т у р о н п л а т ф о р м а с и мезозой ва палеогенда шаклланди. Унинг тузи-

лиши Тяньшан ҳудудида триас даврида бошланиб, палеоген охирида тугаган Ер пўсти ривожланишининг янги геодинамик босқичини ўзида акс эттиради. Триасда (иккинчи ярми) Ўзбекистон ҳудуди тектоник ривожланишининг сифат жиҳатдан янги босқичига кирди. Бу вақтда Тяньшаннинг каледонид ва герцинид бурмали қурилмалари асосида Турон платформаси ва унга туташ Тяньшан кўтарилмалари юзага келди. Унинг шаклланиши босқичма-босқич (триас-юра, бўр, палеоген), яъни тоғ ҳосил бўлиш, текислик ҳосил бўлиш жараёнлари ва континентал танаффусларнинг бир неча бор алмашинуви тартибиди юзага келди.

Мезозой бошларида ҳудуд протоплендан иборат бўлиб, келгуси ривожланиш йирик баланд морфоструктураларининг шаклланиши б-н характерланади. Кечки триас-эрта юра босқичида текисланган герцинид ва нисбатан қад. структуралар юзасида Ҳисор, Туркистон-Олай, Чатқол-Қурама ва б. кўтарилмаларнинг эрозияси ҳисобига тўлган грабенлар б-н ажратилган янги кўтарилмалар шаклланди.

Гумид иқлимли шароитда терриген формациялар юзага келди. Кейинроқ уларнинг ўрнини арид карбонатли, полигалогенли эпорит ва қизил терриген формациялар эгаллаган. Улар тектоник ҳаракатлар фаоллашган пайтда тўпланиб, бунинг натижасида кескин фарқланувчи рельеф шакллари юзага келди. Уша пайтда чўзиқ грабенсимон ботиқлар ва Афғон-Тожик, Амударё ва Устюрт синеклиза структуралари шаклланди. Босқич сўнгида катта ҳудудларда ре-

Қизилқумнинг барханлар.

льеф текисланиб, эрозия юзали текислик ландшафтлари ҳосил бўлган.

Турон платформаси ривожланишининг бўр босқичида бир неча бор тектоник бурмаланишлар ва кўтарилмаларнинг текисланиши алмашииб давом этди ҳамда аккумулятив майдонлар кенгайиб борди. Бўр даврида иқлим аниқ зоналик хусусиятига бўйсунган, бу иқлим минтақалари бўйича гумид ва арид ҳудудларнинг жойлашишида намоён бўлган. Эрта бўр даврида Турон платформаси ва унинг – Афғон-Тожик, Амударё ва Устюрт ботиқлари системаси шаклланиб борди. Кечки бўрда кўта-

Тяньшан

Ўрта ва Марказий Осиёдаги энг баланд ва узоқ масофага чўзилган тоғ тизмалари системаси. Уз. 2500 км дан зиёд. Энг баланд жойлари – Ғалаба чўққиси, 7439 м ва Хонтанри чўққиси, 6995 м. Тяньшан Урал-Монғолия геосинклиналь минтақасининг мезозойгача бурмаланган областининг эпиплатформа тоғларидир. Тоғлар структураси эпипалеозой пенеплени ўрнида альп ҳаракатлари натижасида юзага келган. Тоғ тизмалари чўкинди, метаморфик ва магматик жинслар, сойликлар, асосан, чўкинди жинслардан тузилган. Тяньшан орографик жиҳатдан Шим., Марказий, Ғарбий ва Шарқий Тяньшанга бўлинади. Ўзбекистон ҳудудидаги Ғарбий Тяньшан жан.-ғарбга томон елпигисимон таралиб кетган Қоржонтов, Угом, Писком, Кўксув, Чатқол, Туркистон, Фарғона ва Қурама тоғ тизмаларидан иборат. Бу тизмалар бир-бирдан Писком, Чорвоқ, Юқори Чатқол, Чирчиқ тоғ оралиги ботиқлари орқали ажралган. Ғарбий Тяньшан рельефининг ниҳоят даражада парчаланганлиги, ёгин миқдорининг ортиши, Ғарбий Осиёга ҳос ҳайвон ва ўсимликларнинг кўп учраши б-н ажралиб туради, табиатида субтропикларга ҳос хусусиятлар мавжуд. Баландлик минтақалари ҳам ўзига ҳос: тоғ этаги текисликлари, сийрак арчзорлар учрайдиган даштлар, кенг ўрмонлар, баланд бўйли субальп ўтлоқлари, ундан баландда ниваль минтақадан иборат. Тяньшаннинг баландтоғ қисми серқирра ва қолли, ён бағирларида қурумлар, водийлар тубида морена уюмлари кенг тарқалган. Тяньшан Ўрта Осиё ички сувлари шаклландиган ҳудудлардан бири. Сирдарё ва унинг ирмоқлари шу тоғлардан бошланади. Тяньшан тоғларида Иссиққўл, Олмаота, Саричелак, Чатқол тоғ-ўрмон кўриқхоналари, шунингдек, буюртма ҳудудлар ташкил этилган.

рилиш ва чўкишларнинг бир неча марта алмашилиши ҳодисалари йирик трансгрессия б-н бирга кузатилади.

Денгиз ҳавзаларининг соҳилбўйи худудларида кумтош, алевролит, гил, моллюска фаунали чиганоқтошларнинг чўкиндилли қатлами ҳосил бўлди. Денгиз чекингач, қўл ва лагуна ҳавзаларида гипс ва қизил рангли терриген жинслар тўпланди. Кечки бўрнинг иккинчи ярида Устюрт ва Оролбўйи майдонларини эгаллаган денгиз ҳавзаларида карбонат жинслар тўпланиши кузатилади. Қизилқумда оҳақтошли кумтошлар ва оҳақтошлар қатлами юзага келди.

Бўр даври сўнги босқичига денгиз ҳавзаларининг умумий регрессияси хос. Палеоген даври Турон платформаси шаклланишида сўнги босқич ҳисобланиб, кечки бўр тектоник зоналигининг асосий хусусиятларини ўзида сақлаб қолган.

Платформа шарқда, Тошкент олди худуди, Нурота ва Зирабулоқ-Зиёвулдин тоғлари теваарагида, Фарғона ва Афғон-Тожиқ ботиқларида кумтош, доломит ва сульфатлардан иборат бўлган саёз денгиз, соҳилбўйи ва озроқ лагуна ётқизиклари тўпланди.

Орол денгизигача бўлган гарбий худудларда бошқа седиментация типдаги, сульфат-карбонатли, гилли, ёнувчи сланецли, мергел-карбонатли, фосфатли формациялар тўпланган.

Палеоген ва неоген чегарасида трансгрессия режими ороген режим б-н алмашди. Натижада палеоген босқичи платформа ривожланиши босқичини тугаллади ва неоген-тўртламчи даврда юзага келган постплатформа орогенези учун нисбатан кечки структуралар ривожланишини бошлаб берди.

Ад.: Абдуазимов З. М., События на границе ордовика-силура в геологической истории Тянь-Шаня. Т., 2003; Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистан. Т., 1998; Далимов Т. Н., Троицкий В. И., Эволюционная геология. Т., 2005; Мухин П. А., Каримов Х. К., Савчук Ю. С., Палеозойская геодинамика Кызылкумов. Т., 1991; Стратиграфический словарь Узбекистана. Т., 2001; Стратиграфические и интрузивные образования Узбекистана. Т., 2000.

Зоя Абдуазимова, Бахтиёр Исаҳодиев.

Сейсмиқлик ҳолати. Ўзбекистоннинг сейсмиқлик ҳолати Фарбий Тяньшаннинг геологик ривожланиши б-н бевоқиф боғлиқ. Чунки тоғлар ҳосил бўлиши сейсмогеодинамик жараёни давом этмоқда. Шу сабабли бу худудда кучли зилзилалар юз бериб турган. Баъзи кучли зилзилалар ҳақида қад. қўлёзма ва тарихий ҳужжатларда маълумотлар сақлан-

Ўзбекистон худудда содир бўлган кучли тарихий зилзилалар

Йили	Жойи	Эпицентр		Чуқурлиги	Магнитудаси M	Интенсивлиги I
		λ	φ			
838	Фарғона	40,4	71,8	10	5,7	8
942	Бухоро	39,7	64,5	20	6,7	9
1208	Урганч	42,0	60,0	10	6,1	9
1390	Бухоро	39,8	64,4	20	6,1	8
1490	Самарқанд	39,4	67,1	15	5,8	8
1494	Наманган	41,0	71,6	6	5,2	8
1620	Ахсиқент	40,9	71,4	6	5,8	9
1797	Ургут	39,4	67,2	10	5,6	8
1818	Самарқанд	39,4	67,1	10	5,3	8
1822	Бухоро	39,5	64,5	20	6,4	8
1868	Тошкент	41,1	69,0	15	6,0	8
1868	Ковунчи	41,4	69,4	18	6,5	8
1886	Қибрай	41,6	69,5	14	6,0	8
1894	Чуст	41,0	71,2	10	5,1	7
1896	Сандалаш	41,8	71,1	25	7,2	9
1897	Ўратепа	39,8	68,4	25	6,6	8

ган. Мас., Абу Саид Гардизийнинг «Китоб зайн ал-ахбор», Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосимнинг «Ажойиботи таборак», Муҳаммад Ёқуб ибн Доноалбининг «Гулшани мулк», Ҳакимхон Туранин «Мунтахаб ат-таворих», Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» каби асарларида қайд этилган. Зилзилаларнинг тарихий статистикаси кам бўлишига қарамай, бутун регионда сейсмиқлик даражаси анча юқори бўлганлиги кўриниб турибди (жадвалга қ.).

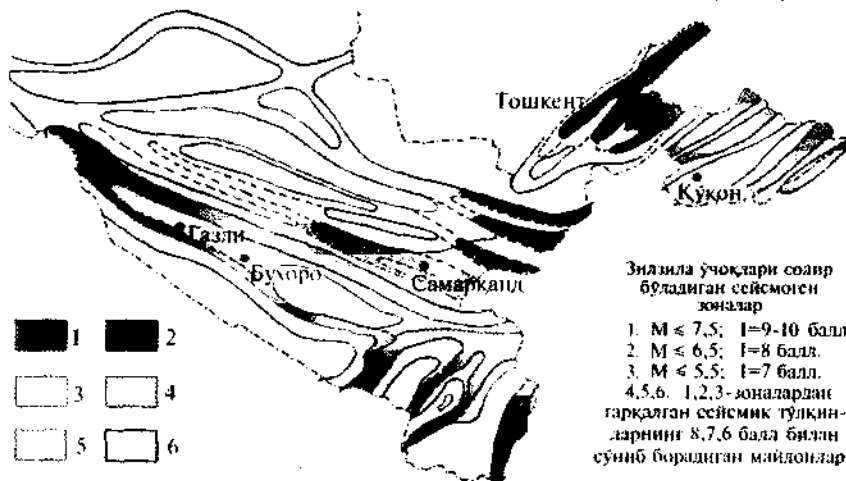
1901 й.да «Тошкент» сейсмиқ станцияси ишга тушди. Уша вақтда макросейсмиқ услуб б-н бирга зилзилаларни сейсмографлар б-н ўрганиши бошланди. Кейинчалик Андижон, Наманган, Фарғона, Самарқанд ш.ларида ҳам сейсмиқ ст-ялар очилиши б-н зилзилалар параметрлари (вақти, эпицентр координатлари, магнитудаси, тебраниш кучи ва чуқурлиги) ни аниқлаш мунтазам равишда олиб борилди. Натижада кейинги 100 й. давомида Ўзбекистон ва унинг

Тошкент зилзиласи

Тошкентда кучли зилзилалар 1866–68, 1966 й.ларда содир бўлган. 1866 й. 26 апр.дан 27 апр.га ўтар кечаси рўй берган зилзила оқибатида мазор ва жоме масжидларининг гумбазлари, аҳоли яшайдиган иморатлар қулаб, кўплаб қурбонлар бўлган. Бу ҳақда тарихчи Муҳаммад Солиҳ «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида ҳикоя қилган. Шунингдек, 1868 й.нинг 4 фев. ва 4 апр., 1886 й.нинг 29 ноябрь, 1924 й.нинг 7 июнь, 1946 й.нинг 3 ноябрида 7 ва 8 балли зилзилалар бўлган. 1966 й. 26 апр.да кучи 8 баллга тенг зилзила содир бўлди. Биринчи кучли зарбдан сўнг силкинишлар сони 500 дан ортаган, бир нечасининг кучи 7 баллга яқинлашган. Марказий сейсмиқ ст-я ўша йили 2000 дан ортиқ зилзилани қайд қилган.

атрофида бўлган 300 га яқин кучли ва сезиларли ер ости тебранишлари қайд

Сейсмиқ районлаштириш харитаси

этилди. Бу зилзила ўчоқларининг аксар қисми сейсмик хавф жиҳатдан анча фаол бўлган Тошкент воҳасидаги Писком-Тошкент сейсмоген зонасида жойлашган. 1937 й.да Писком, 1959 й.да Бурчмулла, 1966 й.да Тошкент, 1977 й.да Тovoқсой, 1980 й.да Назарбек зилзилалари содир бўлди. Фарғона водийсидаги ер қимирлашларни ўрганиш 1902 й.да рўй берган Андижон зилзиласи б-н бошланди. Мазкур сейсмоген зонада Чатқол (1946), Наманган (1927 ва 1929), Чимён (1982), Ҳайдаркон (1977), Исфара-Боткен (1978), Куршаб (1924), Пол (1984), Қайроққум (1985), Избоскан (1992) зилзилалари бўлиб ўтди. Жан. Ўзбекистондаги сейсмоген зоналарда қайд этилган 1907 й.даги Қоратоғ, 1935 ва 1968 й.лардаги Бойсун ва 1999–2001 й.лардаги Қамаш зилзилалари катта зарар келтирди. Ўзбекистон ғарбида 1976 ва 1984 й.ларда Газли, 1955 й.да Санзор, 1932 ва 1967 й.ларда Қизилқум, 1955 й.да Бахмал зилзилалари содир бўлди. Қорақалпоғистонда кучли зилзила ўчоқлари аниқланмаган. 1966 й. Тошкентдаги, 1976 й.да Газлидаги зилзилалардан сўнг Ўзбекистон ғарби ва Қизилқум худудларининг сейсмик хавфи қайта кўриб чиқилди. 1999–2001 й.ларда содир бўлган

Қамаш зилзилалари бу худудларнинг сейсмиклик даражаси юқорилигини ва сейсмик ва сеймотектоник изланишлардан олинган маълумотлар тўғри эканлигини кўрсатди. Кузатишлар натижасидан маълум бўлишича, ҳар бир сейсмоген зонада фаоллик бошлангандан тугагунга қадар зилзила тахм. 15–20 й. давомда қайталанад ва кейинги 20–25 й. мобайнида бу зонада кучли ер қимирлашлар нисбатан бўлмас экан. Ўзбекистон сейсмик зоналарида сейсмик фаоллашув даври 1990–2000 й.ларда бошланди ва тахм. 2020 й.ларгача зилзила рўй бериши эҳтимоли борлигини кўрсатади.

2002 й.да Ўзбекистоннинг сейсмик зоналар бўйича тузилган сейсмик районлаштириш харитасида кейинги йилларда юз бериши мумкин бўлган зилзилалар ўрни ва кучи, республикадаги сейсмик ҳолатнинг мураккаблиги, 9, 8, 7 балли зилзила эҳтимоли бор зоналар ажратиб кўрсатилган.

Ад.: Ибрагимов Р. Н., Сейсмогенные зоны Среднего Тяньшаня, Т., 1978; Абдуллабеков К. Н., Ибрагимов Р. Н. и др., Сейсмическое районирование и прогноз землетрясений в Узбекистане. Т., 2002.

Рашид Иброҳимов.

ФЙДАЛИ ҚАЗИЛМАЛАРИ

Ўзбекистоннинг ер қаъри фойдали қазилма турларига жуда бой. Ҳозиргача сақланган кўҳна конлар ва уларнинг қолдиқлари Ўзбекистон худудида кончилик қадимдан ривожланганлигидан далолат беради.

Мамлакатда 3000 та фойдали қазилма кони аниқланган бўлиб, уларнинг 1100 таси қазиб олишга тайёр, хусусан, 50 таси асл, 41 таси рангли, нодир, радиоактив ва қора металллар, 187 таси ёқилги-энергетика, 19 таси конкимё, 45 таси кончилик хом ашёси, шунингдек, қурилиш материаллари, ер ости сувлари ва б. фойдали қазилма конларидан иборат.

Ўзбекистон ер ости бойликлари истикболи жуда улкан. Ўзбекистон худудининг фақат 20% майдонида геологик разведка ишлари олиб борилган.

Нефть ва газ. Кембрийдан бошлаб неоген даврининг барча стратиграфик қатламлари чўкинди жинслари таркибида учрайди. Ўзбекистон худудида саноат аҳамиятига эга 86 та нефть кони очилган бўлиб, улардан 36 таси нефть, 24 таси нефть-газ ва газ-нефть, 26 таси нефть-газ конденсат конлари тонфасига кириди. Мамлакатда нефть ва газ Фарғона, Сурхондарё, Ҳисор, Бухоро-Хива ва Орол-Устюрт регионларида топилган. Фарғона водийсида Жан. Оламушук, Бўстон, Андижон, Шаҳрихон-Хонобод, Полвонтош ва б. йирик нефть ва газ конлари очилган. Нефтли қатламлар, асосан, палеоген денгиз оҳақтошлари қатламлари орасида учрайди. Сурхондарё регионидagi конлар нисбатан майда ва ўрта конлар ҳисобланиб, улар

558566.

Жанубий Оламушук нефть кони

Андижон ш.дан 27 км шарқда жойлашган. Конда геологик съёмка ишлари 1933 й.да бошланган, кон структураси 1933 й.да аниқланган, қидирув ишлари 1943 й.да бошланиб, 1944 й. биринчи бурги қудуғида палеоген ётқизикларидан нефть топилиган. 1945 й. кон фойдаланишга топширилиб, 1996 й.гача ишлаган. 2 та қудуқдан техник сув, 6 та қудуқдан артезиан суви олинмоқда.

қаторида Ховдоғ, Учқизил, Какайди, Лалмикор, Миршоди, Гажак ва б.ни санаб ўтиш мумкин. Бухоро-Хива регионида кўплаб йирик ва ўрта конлар: Сеталантепа, Жарқоқ, Қоровулбозор, Газли, Жан. Муборак, Қўлтоқ, Ўртабулоқ, Денгизкўл, Шўрган, Кўкдумалоқ конлари очилган. Ҳисор регионидаги Одамтош, Гумбулоқ, Жан. Тандирча нефть ва газ конлари машҳур. Устюрт регионидаги Шақлақти, Қувониш, Оқчелак ва б. газ-конденсат конлари Устюрт платосида жойлашган. Оролнинг жан. соҳилларида Ургин, Бердақ, Сургил конлари топилиган.

Асл металлар. Аниқланган олтин захиралари бўйича республика жаҳонда

тўртинчи, қазиб олиш даражаси бўйича тўққизинчи ўринда. Ўзбекистонлик геологлар томонидан Евросиёда йирик ҳисобланган штокверк типли олтин кони (Мурунгов) топилиган. Шу кунгача 50 та олтин кони аниқланган бўлиб, улар, асосан, 3 та: Қизилқум, Нурота-Самарқанд ва Тошкент олди геологик-иктисодий р-нларда жойлашган. Республика ғарбида Султон Увайс тоғи ва жан. ҳудудлардаги истиқболли объектларда геологик-разведка ишлари олиб борилмоқда. Олтин захиралари асосида Навоий ва Олмалиқ кон-металлургия к-тлари, Маржонбулоқ, Ангрэн ва Чодак олтин ажратиш олиш ф-калари ишлаб турибди, Чормитон ф-каси қурилмоқда.

Мамлакатда, умуман олганда, 26 қумуш кони аниқланган бўлиб, асосан, Қизилқум ва Чатқол-Қурама регионларида тўпланган. Саноат аҳамиятидаги Оқжетпес, Косманачи, Қалмоққир, Дальний, Учқулоч, Хондиза, Қўшбулоқ, Высоковольное, Оқтепа ва б. конлар муҳим ҳисобланади. Олмалиқ ва Навоий кон-металлургия к-тларида қумуш йўлдош қўшимча элемент сифатида ажратиш олинади.

Соф платиноид металлар (рутений, радий, палладий, осмий, иридий ва

Мурунгов олтин кони

Навоий ш.дан 180 км шим.да, Зарафшон ш.дан 40 км шарқда, Томлитовнинг жан. этагида жойлашган кон. Руда захираларининг кўлами, технологик шароитларининг қудайлиги, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифатининг юқорилиги ва б. хусусиятларига кўра дунёдаги ноёб конлар сирасига киради. 1969 й. 21 июлда дастлабки маҳсулот – Мурунгов куйма олтини чиқарила бошланди. 1995 й.дан «Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонаси фаолият кўрсатиб келмоқда.

платина) кони Ўзбекистонда аниқланмаган. Улар уран-ванадий, олтин, қумуш ва мис рудаси конлари таркибида, шунингдек, колчедан-полиметалл (Хондиза, Жан. Қорасан ва б.), қумуш-полиметалл (Лашкарак) ва б. конларда учрайди. Навоий кон-металлургия к-тида 1980 й.да Мурунгов рудаларидан палладий ажратиш олиш технологияси ишлаб чиқилган ва жорий этилган.

Рангли металлар. Ўзбекистон Республикаси миснинг разведка қилинган захираси ва қазиб олиш бўйича Марказий Осиё мамлакатларида етакчи ўринни эгаллайди. Ўзбекистон ҳудудида юзлаб мис кони аниқланган. Уларнинг 12% Жан. Тяньшан, 80% Ўрта Тяньшан ва 8% Ҳисор бурмали системасига тўғри келади. Энг йирик рудали майдонлар, конлар Қурама металлогеник зонасида. Олмалиқ рудали р-нида миснинг саноат аҳамиятидаги йирик захираси топилиган. Бўкантов ва Ҳисор тизмасининг жан.-ғарбий тармоқларида ҳам истиқболли майдонлар аниқланган. Республикадаги Қалмоққир, Сарг-Чека, Дальний, Қизота конлари разведка қилин-

ган. Қўшбулоқ олтин кони, Қўйтош вольфрам кони, Хондиза кўрғошин-рух конида миснинг унча катта бўлмаган захиралари мавжуд. Олмалик мис-порфир рудаларида, шунингдек, олтин, кумуш, олтингургурт, теллур, селен ва ренийнинг катта захиралари тўпланган.

Уран захираси бўйича Ўзбекистон жаҳонда 7—8-ўринларни эгаллайди. Ураннинг разведка қилинган захиралари сланецлар, вулканоген жинсларда топилган бўлиб, мезозойнинг қумтошли типига мансуб. Уран б-н йўл-йўлакай рений, скандий, селен, нодир ер элементлари ҳам олинади.

Мамлакат ҳудудида 100 дан ортиқ кўрғошин ва рух кони мавжуд бўлиб, улар асосан, Чатқол-Курама региони ва Жан. Ўзбекистонда тўпланган. Учқулоч, Хондиза, Кўрғошинкон, Кумушкон ва Лашкарак полиметалл конларида захираларни ҳисоблаб, геологик разведка ишлари олиб борилган.

Ўзбекистон алюминий хом ашёси (боксит, алунит, каолинит ва б.)нинг захираларига эга бўлса-да, мамлакатда алюминий ишлаб чиқарилмайди. Курама тоғларидаги Ангрен кўмири кони ҳудудида каолинит (захираси 17—20 млн. т), Қоржонтов, Чатқол ва Курама тизмаларида алунит конлари (Оқбош ва б.) мавжуд. Нурота тоғларида юқори сифатли боксит захиралари аниқланган.

Қулжуктовда эндоген сульфидли мис-никель-кобальт минераллашуви, Султон Увайс ва Бўкантовда апосерпентинли нураш пўстига боғлиқ никель ва кобальт руда белгилари аниқланган.

Нодир металллар. Республикада вольфрамнинг 7 кони ва 200 дан зиёд руда белгилари мавжуд ерлари аниқланган. Вольфрам объектлари Тошкент олди, Самарқанд ва Қизилқум регионларида тўпланган.

Қалай Ўзбекистон ҳудудида мил. ав. ҳам қазиб олинган. Қалай конлари нис-

Фосфоритлар ва оксидланган темир рудалари мавжуд майдонлар (Ёмонқир тоғлари).

батан кичик бўлиб, асосан, Жан. Тяньшаннинг Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғларида тўпланган. Овминзатовнинг жан. тармоқларида қалайнинг касситерит-скарн-

ли ва касситерит-грейзенли саноат-генетик типли белгилари аниқланган.

Молибден Қалмоққир, Саричека ва б. йирик мис-порфир конларида олинандиган фойдали қазилмалар ичидаги қимматбаҳо йўлдош компонент ҳисобланади. Бу конлардан олинандиган руда таркибида вольфрам б-н бирга молибден, олтин, мис, висмут ва б. ҳам учрайди. Молибден, шунингдек, Ангрен кўмири кони, Жан. Ўзбекистон ёнувчи сланецлари, Қизилқумнинг қад. метаморфик сланецлари таркибида ҳам топилган.

Тантал ва ниобийнинг кичикроқ конлари Чатқол, Зирабулоқ-Зиёвуддин, Зарафшон, Қоратепа тоғлари ва Ҳисор ҳамда Туркистон тизмаларида тўпланган.

Бўкантов, Нурота, Зирабулоқ ва Қоратепа тоғларида таркибида бериллий мавжуд бўлган нодир металл пегматит ва грейзен майдонлари аниқланган. Ўзбекистонда белгиларининг I та кони, 40 дан зиёд белгилари мавжуд майдонлар топилган.

Ўзбекистонда сурмага бўлган йиллик эҳтиёж минг тоннадан ортиқ бўлса-да, ҳозирча ишлаб чиқарилмайди. Мамлакатнинг ғарбий ҳудудлари ва Жан. Тяньшаннинг ғарбий тизмаларидаги конларда олтин, олтин-кумуш ва полиметалл рудалар б-н комплекс тарзда сурма рудаланиши аниқланган.

Қора металллар. Республикада темирнинг 200 га яқин унча катта бўлмаган кон ва руда белгилари мавжуд жойлари топилган. 2000 й.дан Суренота

конида геологик-разведка ишлари олиб борилмоқда. Қазиб олинандиган темир рудаси цемент саноатининг асосий хом ашё базаси ҳисобланади. Ўзбекистонда 30 дан зиёд марганец минераллашуви белгиси бор майдонлар ва 5 кичикроқ кони аниқланган.

Орол денгизининг ғарбий соҳилларидаги кумларда ва юқори олигоцен-миоцен қатламларида титан рутил-цирконильменитли геологик-саноат типидида намён бўлган.

Ўзбекистонда вулканоген-чўкинди ётқизикларида битта йирик Шовозсой фтор-литий кони разведка қилинган. Қоратепа ва Зирабулоқ тоғларида катта пегматит майдонлари мавжуд бўлиб, уларда литий саноат концентрацияси аниқланган.

Нодир ва тарқоқ элементлар. Ўзбекистон нодир металллар (рений, кадмий, селен, теллур, индий ва б.) захираси бўйича жаҳонда етакчи мамлакатлар қаторидан жой олган. Ренийнинг энг кўп захираси Қалмоққир рудаларида (58,8%) тўпланган, Дальнийда ундан 2 баробар кам (35,6%). Осмий ҳам рений б-н биргалликда учрайди. Селен мамлакат ғарбидаги олтин-кумуш конларида топилган. Теллур захираси Ўзбекистон ер ости бойликларида катта улушни ташкил этади. Қўшбулоқ конидаги руда таркибида теллур миқдори 128,8 г/т га тенг. Индий, асосан, Хондиза қолчедан-полиметалл (43,4%) ва Қулчўлоқота кўрғошин-рух-қолчедан конларида (49,7%) оз миқдорда топилган. Хондиза қолчедан-полиметалл конидан олинандиган кадмий республика умумий захирасининг 39,1% ини ташкил этади.

Кўмир. Ўзбекистон Республикасида захираси ва ресурслари 2 млрд. т дан

Сариботир олтин кони (Қизилқум).

ошадиган 3 та кон: Ангрен, Бойсун ва Шарғун конлари муҳим ҳисобланади. Ангрен конидан кўнғир кўмир, Шарғун конидан тошкўмир қазиб олинади. Бойсун тошкўмир конида 3 та: Жан., Марказий ва Шарқий, шунингдек, истиқболли майдонлар разведка қилинган. Конда 22 та кўмир қатлами мавжуд.

Нометалл фойдали қазилмалар Ўзбекистон ҳудудида энг кўп тарқалган бўлиб, 70 дан зиёд минерал турларидан иборат.

Плавикли шпатнинг саноат аҳамиятига эга конлари, асосан, Чатқол-Курама регионидан тўпланган. Булардан энг йириклари: Оғота-Чиборғота, Супатож ва Шабрез конларидир. Андижон вилоятидаги Ширмонбулоқ-П конида флюс оҳақтошлари ўрганилган. Оловбардош хом ашёнинг разведка қилинган захираси бўйича Ангрен каолини (50 млн. т) етакчи бўлиб, Оқтош кони, Қаранқўл, Сарикўл, Тузбулоқ (кварц ва кварцитлар) конлари ҳам муҳим ҳисобланади. Зирабулоқда тальк, Тошқазғанда графит разведка қилинган. Таркибида брусит мавжуд бўлган мрамор конлари (Кумушота, Суенота), гипс-магнетитли жинслар (Узункудук, Сайлакудук), магнезийли тузлар (Кўшқанота) конлари ўрганилмоқда. Ўзбекистонда 40 дан ортиқ оловбардош хом ашё конлари маълум. Каолин (Ангрен ва Альянс конларида), доломит («Фарход қоятошлари»), кварц ва кварцитлар (Бухоро, Самарқанд, Жиззах ва б. вилоятларда), тальк (Султон Увайс тоғларида), диаспор (Оқтош, Урғаз ва б.), графит (Тошқазған кони ва б.), абразив хом ашё (Шарақсой кони) оловбардош хом ашёнинг муҳим таркибий қисмларидир.

Ўзбекистон тоштуз, калий ва сульфат тузларига бой. Қамашли туманидаги Бойбичакон, Сурхондарё вилоятидаги Хожикон, Устюрт платосидаги Борсакелмас энг йирик туз конларидан. Қораумбат конида галит ва аралаш тузлар мавжуд.

Ўзбекистонда олтингургуртнинг саноат аҳамиятидаги конлари мавжуд эмас. Мис, кўрғошин-рух ва олтин-сульфидли рудалар, шунингдек, нефть ва газ конлари ҳам олтингургурт манбаи ҳисобланади. Муборак газни қайта ишлаш э-дида газ тозаланиб, олтингургурт ажратиб олинади. Нукус ш.дан жан.-шарқда жойлашган Жамансой конидан олинган оҳақтош сода и.ч. учун асосий хом ашё базасидир. Унинг захираси 75,6 млн. т ни ташкил этади. Захираси 1,47 млн. т деб баҳоланган Жетимди-Тошқудуқ оҳра кони энг йирик ҳисобланади. Ҳоз. кунда Хўжақўрғон (30 минг т) ва Қутирбулоқ-П (40 минг т) оҳра конлари ўрганилмоқда.

Фосфорит, калий тузлари, бентонит ва бентонитсимон тузлар, глауконит, Ангрен кўнғир кўмирини қайта ишлаш чиқиндиларидан олинган гуминли ўғитлар, вермикулит, аргиллитли сланец Ўзбекистон ҳудудидаги агрорудалар қаторига киритилади. Марказий Қизилқумда фосфоритнинг саноат аҳамиятига эга захиралари айниқса кўп. Навоий ва Қашқадарё вилоятларида жойлашган йирик конлардан олинган фосфор, фосфор кислотаси ва турли фосфор бирикмаларидан кимё ва озиқ-овқат саноатлари, тиббиёт ва, асосан, қ.х.да фойдаланилади.

Ўзбекистонда глауконит Ҳисор, Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғлари, Султон Увайс, шунингдек, Шим. Фарғона ва Тошкент олди ҳудудларидаги юқори бўр ва палеогеннинг қум-гилли ётқизиқларида тўпланган. Бентонит ва бентонитсимон гилларнинг Ўзбекистонда 200 дан ортиқ кони аниқланган.

Шиша-керамика хом ашёси бўлган дала шпати конлари Қаричсой (захираси 27 млн. т) ва Сувайирғич (гранитлар, 5,8 млн. т), Лолабулоқ (пегматитлар), шунингдек, кварц-дала шпати кумлари (Кармана)дан иборат. Қизилқум ва Тошкент олди ҳудудларида кварц кумларининг разведка қилинган конлари мавжуд. Каолиннинг катта захираси Ангрен кўмири конида тўпланган. Самарқанд вилоятида захираси 1,3 млн. т бўлган каолин кони разведка қилинган. Энг йирик волластонит кони – Қўйтош (захираси 4,1 млн. т).

Ўзбекистон ҳудудида 500 дан зиёд гишт, цемент, керамзит хом ашёси, гипс, оҳақтош, бетон тўлдирувчилари ва б. қурилиш материаллари конлари разведка қилинган. Безак-қоплама тошлардан – гранит, габбро, мрамор хорижда ҳам машҳур. Ўзбекистонда ёқут, сапфир, топаз, турмалин, берилл, аквамарин, аметист, тоғ биллури, раухтопаз, цитрин, морион, пушти кварц, ҳар турдаги гранат, шунингдек, заргарлик андалузити, феруза, опал, нефрит, амазонит, родонит, азурит, лазурит, содалит, агат, халцедон, яшма, алуниит ва б. 50 дан ортиқ турдаги

Горизонтал юзага тик тушадиган қуёш радиациясининг ($Q_{мж/м^2}$) йиллик миқдори.

ярқироқ тошли минераллашувларнинг кон ва кичикроқ майдонлари аниқланган. Қизилқум ва Курама тоғларида феруза олинади.

Геологик тадқиқотлар натижасида Бухоро-Қарши, Сурхондарё, Устюрт ва Фарғона артезиан ҳавзасининг ер ости сувларида йод, бром, литий, рубидий, цезий, стронций ва б. саноат концентрациялари аниқланди. 2005 й.дан Крук конида йод олинмоқда.

Ад.: А х м е д о в Н. А., Минерально-сырьевая база Республики Узбекистан и перспективы её развития, Т., 2001; Д а л и м о в Т. Н., Ш а я к у б о в Т. Ш. и др., Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистан, Т., 1998; Голованов И. М., Завьялов Г. Е., Исаходжаев Б. А. и др., Рудные месторождения Узбекистана, Т., 2001.

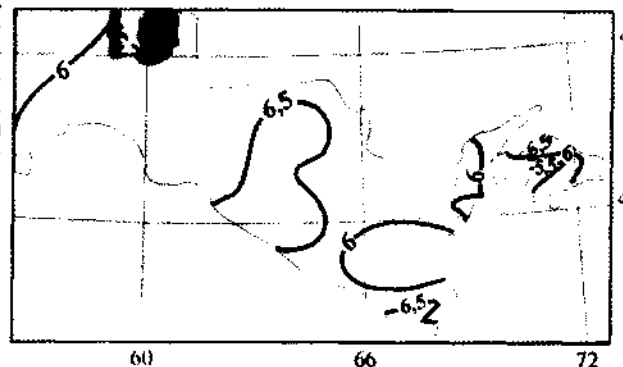
Бахтиёр Исахожиев, Файзулла Абдуллаев.

ИҚЛИМИ

Ўзбекистон ўзига хос – ёғин кам, қуруқ, иссиқ, континентал иқлимга эга. Мамлакатнинг катта қисми мўътадил иқлим минтақасига, жан. чекка қисмигина субтропик минтақага мансуб. Ўзбекистон ҳудудини 3 иқлим зонасига ажратиш мумкин: чўл ва дашт зонаси, тоғ олди зонаси ва тоғ зонаси. Чўл ва дашт зонаси Ўзбекистоннинг жами текисликлари – Устюрт платоси, Қизилқум, Қарши, Далварзин ва Мирзачўл чўлларини, тоғ олди зонаси Тяньшан ва Ҳисор-Олай тоғ тизмаларининг денгиз сатҳидан 300–400 м дан 600–1000 м гача бўлган баландликларини, тоғ зонаси денгиз сатҳидан 600–1000 м дан юқори бўлган ҳудудларни ўз ичига олади.

Иқлим 3 асосий омил: қуёш радиацияси миқдори, атмосфера циркуляцияси хусусияти ва тўшама сирт (рельеф) белгиланади.

Мамлакат ҳудудидаги мавжуд иқлимнинг муҳим омилли – Ер юзасига кел-

ётган ва, айниқса, ёз ойларида кучаядиган қуёш радиацияси дор. Ўзбекистонда қуёш йил давомида қарийб баландда бўлади. Қуёш июнда уфқдан Тошкентда 72°. Термизда 76° гача кўтариллади. Ёзда кундуз 15 соат давом этади, қишда эса 9 соатдан кам бўлмайди. Қуёш баланд кўтарилганлиги, булут кам бўлганлигидан узоқ вақтгача нур сочиб туради. Ўзбекистон шим.да қуёш ёғдуси давомийлиги йил давомида ўртача 2800 соатни ташкил этади. Жан.га қараб унинг қиймати ортиб (Термизда 3050 соат) боради. Бир кунда қуёш 8–10 соат нур сочиб туради. Текисликларда қуёш нури давомийлигининг тақсимланиши кенгликка, тоғ олди ва тоғлик худудларда қуёш нурининг тушиши, бундан ташқари уфқнинг тўсилганлигига ва жойнинг экспозициясига боғлиқдир.

Май–окт. ойлари (қ.х. экинларининг айни ривожланиши ва ҳосилнинг етилиш даври)да қуёшнинг нур сочиш муддатининг узунлиги жиҳатидан Ўзбекистон дунёда энг серофтоб жойлардан бири ҳисобланади. Қуёшдан келаётган иссиқликнинг 70–80% дан кўпроғи тупроқ ва ҳавонинг иссишига сарф бўлади.

Марказий Осиё устидаги атмосферациркуляциясида арктика, мўътадил ва тропик ҳаво массалари иштирок этади. Йилнинг совуқ ва салқин даврида (ноябрь–апр.) Эрон тоғлиги устида шаклланган жуда илқ тропик ҳаво б-н Марказий Осиё шим. кенгликларидаги совуқ ҳавонинг ўзаро яқин жойлашганлиги ҳароратнинг кескин ўзгариб туришига сабаб бўлади. Циклонлар шим. ва шим.-ғарбдан арктика совуқ ҳавосининг келиши б-н яқунланади. Қишда Ўзбекистоннинг кўпгина жойларида об-ҳаво беқарор бўлиб, совуқ б-н илқ кунлар алмашилиб туради. Йилнинг илқ ва иссиқ ярмида (май–окт.) Марказий Осиё б-н ундан жан.да жойлашган худудлар орасида т-ралар фарқи деярли қолмайди. Марказий Осиёда юқори т-рали (27–31°) тропик ҳаво шаклланади. Бу даврда циклон фаолияти ва у б-н боғлиқ бўлган ёғин ҳам тўхтайд. Лекин вақт-вақти б-н келиб турадиган салқин ҳаво иссиқнинг кўтарилиб кетишига йўл қўймайди.

Тоғли худудларда иқлим шаклланишида тўшама сиртнинг таъсири ҳал қилувчи роль ўйнайди. Жумладан, ҳатто бир тоғ тизмаси худудида ҳам ёғин миқдори турлича тақсимланади. Бунда нафақат тоғ ён бағирларининг денгиз сатҳидан баландлиги, балки, ён бағир экспозицияси, тўшама сиртнинг ҳолати ва б. таъсир этади.

Об-ҳаво ёз ойлари анча барқарор, қиш ойлари эса ўзгарувчан кечади, ҳаво

т-раси катта мавсумий ва суткалик амплитудага эга. Қиш ойларида чўл худудларда ҳаво массалари трансформацияси нисбатан суст кечади. Баъзан, Арктикадан келган совуқ ҳаво оқими жан.дан тоғлар б-н ўралган текисликларга ҳеч қандай тўсиқсиз кириб келиб, ҳавонинг янада совиб кетишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам бу ерда, айниқса, Қорақалпоғистонда қиш анча совуқ келади. Аммо, кўпинча Форс култиги ва Арабистон денгизидан келаётган илқ ҳаво унча баланд бўлмаган Копетдоғ ва Паропамиз тоғ тизмаларидан ошиб ўтиб, қиш совуғини анча юмшатади.

Ҳаво температураси. Ўзбекистоннинг текислик қисмида ўртача кўп йиллик ҳаво т-расининг изочизиклари деярли зонал жойлашган. Ўзбекистонда қиш хийла совуқ келади, ёз эса иссиқ ва узоқ давом этади.

Энг совуқ ой – январнинг ўртача т-раси Устюртда –9°, Қизилқум чўлининг жан. қисмида 0°, Ўзбекистоннинг чекка жан.да эса –2°, –3° ни ташкил қилади. Тоғларда ҳаво т-раси, асосан, жойнинг денгиз сатҳидан баландлигига боғлиқ.

Ёз ойларида текисликларда ҳаво т-раси кам ўзгаради: июль ойининг (энг иссиқ ой) ўртача т-раси Устюртда 26–27° дан Термизда 30° гача ўзгаради. Тоғ олди зоналарида ҳаво ёз ойларида унча қаттиқ исиб кетмайди. Тоғларда эса ҳар 100 м юқорига кўтарилган сари т-ра ўрта ҳисобда 0,65 – 0,70° га камайиб боради. Ёзда қиш фаслига нисбатан ҳаво т-раси кам ўзгаради, яъни об-ҳаво анча барқарор ҳолатда бўлади.

Ҳавонинг ўртача ойлик т-расининг йиллик амплитудаси текисликларда энг юқори бўлади, мас., Қаршида йиллик амплитуда 29° дан зиёд. Тоғларда эса бу кўрсаткич энг паст бўлади. Т-ранинг амплитудаси қишда кам, ёзда юқори бўлиб, маълум даражада ҳавонинг булутлигига боғлиқ; унинг энг юқори даражаси очиқ ҳавога тўғри келади, булутли кунларда у 6 – 9° паст бўлади. Текис-

ликларда январда ҳаво очиқ кунлари амплитуда 7 – 11°, июль ойида 14 – 19° ни ташкил этади.

Ўзбекистоннинг энг шим. қисмида ўртача йиллик энг паст ҳаво т-раси –30° ни ташкил этади. Айрим йиллари –40° гача пасаяди. Январда Термиз атрофида –20° дан паст т-ра кузатилмаган. Бу ерда кўпинча қиш илқ келади, т-ра –10° дан пастга тушмайди.

Республика худудида илқ даврнинг ўртача давомийлиги Устюртда 160 кун бўлса, Шеробод ва Термизда 280 кунгача.

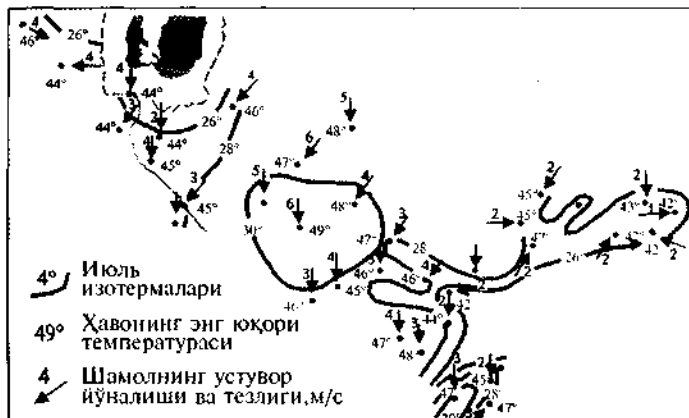
Мамлакатнинг текислик қисмида энг паст ўртача кўп йиллик максимал т-ра (35–36°) Орол денгизи бўйларида кузатилади. Аммо денгизнинг таъсири фақат соҳилнинг денгизга яқин қисмида сезилади. Ундан узоқлашган сайин ўша кенгликдаги энг юқори т-ра 40° га, республика жан.да эса 44° га кўтариллади. Тоғ олди зоналарида т-ра 39–41° дан ошмайди ва юқорига кўтарилган сари камайиб боради.

Дашларда энг юқори мутлақ т-ра 48–50° га етади. Тоғ этакларида, тахм. 1000 м баландликкача, энг иссиқ т-ра анча юқори бўлиши мумкин (44–45°). Табиийки, юқорига кўтарилган сари ҳаво т-раси пасайиб боради.

Ҳаво намлиги. Қиш ойларида ҳавонинг ўртача ойлик нисбий намлиги Ўзбекистоннинг шим. (Орол денгизи соҳиллари)да 80 – 85% дан энг жан.да 60% гача ўзгаради. Тоғ олди ва тоғли худудларда эса бу миқдор 50 – 70% ни ташкил этади. Март ойидан бошлаб нисбий намлик камая бошлайди. Орол денгизи бўйларида у 60 – 65% гача, бошқа худудларда 30–40% гача пасаяди, тоғ олди худудларида намлик бир оз юқори бўлади. Тоғда нисбий намлик баландликка, рельефга ва қияликка қараб ўзгаради. Қишда кўпинча у баландликка нисбатан пропорционал равишда пасаяди, ёзда эса ошади.

Ўзбекистонда январдаги температура ва шамол режими. Ҳавонинг энг паст температураси (°С).

Сутка давомида энг юқори нисбий намлик тунга, энг пасткиси кундузга тўғри келади. Тупроқ ва сув юзасидан бўлган булганни ҳам кундузи кучаяди. Йилнинг фасли, об-ҳаво ва ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларига қараб нисбий намликнинг кунлик тебраниш амплитудаси 5–20% ўртасида ўзгариб туради.

Қ.х. учун катта амалий аҳамиятга эга бўлган иқлимий кўрсаткич, ҳавонинг нисбий намлиги 30% ва ундан ҳам камайиб кетадиган қурғоқчил кунлар сони ҳисобланади. Нисбий намликнинг ёз ойларида кескин пасайиб кетиши қурғоқчиликка олиб келади, натижада ўсимликларнинг меъёрий ривожланиш тарзи бузилади. Мамлакатнинг чўл ҳудудларида бундай ҳолат 200 кунга етади. Тоғ олди ва тоғли ҳудудларда бундай кунлар сони 125–180, фақат сугориш тармоқлари ривожланган ва ўсимлик қоплами анча қалин бўлган Фарғона водийсида 75–100 кунгача. Йирик сув ҳавзаларига яқин жойларда қурғоқчилик камроқ бўлади.

Булутлилик миқдори. Ўзбекистон текисликларида янв.да булутли кунларнинг ўртача кўп йиллик такрорланиши умумий булутлилик бўйича 55–60% ни ташкил этади, фақат Қизилқумнинг марказий қисмида у 50% гача камаяди. Паст қатлам булутлар бўйича бу кўрсаткич Устюрт ва Орол денгизи соҳилларида 40% дан чўл марказида 28–30% гача ўзгаради. Ёзда (июлда) булутлилик анча кам бўлади. Мас., Устюртда умумий булутлилик даражаси бўйича булутли кунлар такрорланиши 25% ни, Қизилқумда 10–15% ни, Қарши чўлида бор-йўғи 3–4% ни ташкил этади.

Умумий булутлилик бўйича булутли кунларнинг ўртача йиллик сони Устюртда 90–100, Қизилқум чўлида 50–55 кунга етади. Пастки қатлам булутлари бўйича у тегишли равишда 40–45 ва 13–15 кунни ташкил этади. Бу ҳудудларда

Ўзбекистонда июлдаги температура ва шамол режими. Ҳавонинг энг юқори температураси (°С).

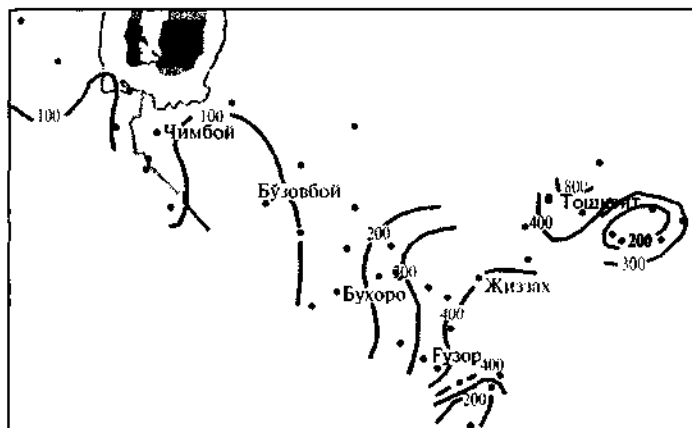
умумий булутлилик бўйича ўртача кўп йиллик очик кунлар сони 73–75 дан (Устюртда) 140–150 гача (Қарши чўлида) ўзгаради.

Тоғ олди ҳудудларида булутларнинг ҳосил бўлишида ён бағирларнинг нам ҳаво оқимларига нисбатан қандай жойлашганлиги катта аҳамиятга эга. Тяньшан тоғлари этакларининг шим. ён бағирларида янв.да булутли кунларнинг умумий булутлилик бўйича такрорланиши 65% га етади, жан. ён бағирларида эса у 55% гача камаяди. Фарғона водийси ва Сурхондарё ҳавзасида эса 53–63% ўртасида ўзгариб туради. Пастки қатлам булутлилик бўйича такрорланиш 30–40% ни ташкил этади.

Июль ойи давомида тоғ олдиларида кам булутли барқарор об-ҳаво кузатилади: умумий булутлилик бўйича такрорланиш 2% (Сурхондарё)дан 20–23% гача (Фарғона водийси) ўзгариб туради, пастки қатлам булутлилик бўйича бу ўзгариш 0,1%–9% ни ташкил этади. Тоғда булутлилик ва очик кунлар сони тоғ олди зонасидан деярли фарқ қилмайди.

Атмосфера ёғинлари минтақадаги барча дарёларни сув б-н таъминлаб турадиган деярли ягона манба ҳисобланади ва маълум даражада табиий ландшафтлар ҳамда қишлоқ хўжалиги и. ч. хусусиятини белгилайдиган жараёндир. Ёғингарчиликнинг Ўзбекистон ҳудудида тақсимланиши унинг геогра-

Ўзбекистон ҳудудидаги йиллик ёғин миқдори (R, мм).

фик жойлашуви, рельефи ва атмосфера циркуляциясига боғлиқ. Ёғиннинг асосий қисми Атлантика океанидан келадиган ҳаво массалари б-н бирга келади. Орол денгизининг намлик ошишига таъсири фақат соҳил қисмигагина тарқалади ва кейинги ўн йилликларда денгиз акваторияси кичрайиши б-н янада камайиб кетди.

Текисликларнинг катта қисмида, айниқса, ғарбий ҳудудларда, қурғоқчилик кузатилади. Йил давомида бу ерда ёғин миқдори ўрта ҳисобда 80–250 мм. Тоғ олдида эса 180–500 мм. Тоғда ёғингарчилик янада кўпроқ. Ғарбий Тяньшанда шамолга рўпара бўлган ён бағирларнинг юқори қисмида 2000 мм дан зиёд. Зарафшон тоғ тизмасининг шамолга қараган қияликларида (Омонқўтон ст-яси) ёғин 960 мм ни ташкил этади.

Текисликларда ёғинли кунлар сони йилда ўртача 35–60 кун, тоғ олди ҳудудлар ва тоғларда эса 70–90 кун бўлади. Кучли ёғингарчилик камдан-кам кузатилади. Текисликларда суткасига 20 мм дан кўп ёғин ёққан ҳоллар ҳар йили бўлмайди, тоғларда бундай кунлар сони 10–15 тага етади. Ёғингарчиликнинг муҳим белгиларидан бири уларнинг йил давомида тақсимланишидир. Энг кўп ёғингарчилик март–апр. ойларида, энг кам эса ёз ойларида тўғри келади. Ёғин (ёмғир) йилнинг ҳар бир фаслида ёғиши мумкин, аммо тоғда баландлиққа кўтарилган сари ёмғир камайиб, қор миқдори кўпаяди. Қор текисликларда ва тоғ олдиларида окт.дан апрелгача, жан.да ноябрдан мартгача, тоғда 1000 мм дан юқоридан окт.дан майгача ёғиши мумкин.

Текисликларда қор қоплами одатда ноябрь охирларида, жан. ҳудудларда эса дек.нинг учинчи 10 кунлигида ҳосил бўлади. Аммо барқарор (бир ой давомида эримайдиган) қор қопламини фақат Устюртда ва тоғли ҳудудларда кузатиш мумкин. Шим. ҳудудларда барқарор қор

қопламли кунлар 60 кундан, тоғда 100 кундан ошади. Текисликларда қор қопламининг ўртача қалинлиги 4–8 см, энг кўпи 30 см, тоғ олди зоналарида тегишлича 10–20 ва 40–60 см, тоғли ҳудудларда эса 60 см дан зиёд ва баъзан 1,5–2 м ни ташкил этади. Қор қопламининг ҳосил бўлиши ва унинг эриш муддати йилдан-йилга кескин фарқ қилади.

Шамол режими хилма-хил бўлиб, бевосита жойнинг рельефига боғлиқ. Текисликларда қишда кўпинча шим. ва шим.-шарқий, ёзда шим. ва шим.-ғарбий шамоллар эсади. Уларнинг ўртача тезлиги, асосан, 3–4 м/сек.дан ошмайди. Фақат шим.-ғарбда – Орол денгизи атрофида 5 м/сек.га етади. Кўкдам ойларда йилнинг бошқа фаслларига нисбатан шамол кучлироқ бўлади.

Кучли шамол (тезлиги 15 м/сек.дан ортиқ) ўзига хос рельефли маълум жойлардагина содир бўлади. Текисликларда кучли шамоллар тез-тез такрорланиб турадиган жой Қизилқумнинг марказий қисмида жойлашган бўлиб, бу ерда ботиқлар ва унча баланд бўлмаган тепаликлар энсиз йўлаклар ҳосил қилади. Мас., Томди метеостанциясида кучли шамол эсадиган кунлар сони 30 кундан ошади, Қизилқумда эса 85 кунга етади. Бу ерларда шамолнинг тезлиги 45–50 м/сек.ни ташкил этади.

Тоғ олди ва тоғли ҳудудларда, асосан, шарқий ва шим.-шарқий шамоллар эсади. Бу ерлар йилнинг иссиқ фаслларида, асосан, тоғ-водий шамоллари таъсирида бўлиб, кундузи шамол дара ва ён бағирлар бўйлаб пастдан юқорига (водий шамоли), тунда эса юқоридан пастга (тоғ шамоли) қараб эсади. Қишда тоғ шамоли кўпроқ кузатилади. Фарғо-

на водийсида ҳам қиш кунлари, асосан, шарқдан юқоридан пастга қараб тоғ шамоли, ёзда эса жан.-ғарб ва ғарбдан водий шамоли эсади. Тоғ водийларида сурункасига бир неча кун давомида кеча-кундуз юқоридан пастга қараб эсан шамол тоғ-водий циркуляциясини бузиб юбориш ҳоллари ҳам тез-тез кузатилади. Бу шамолнинг тезлиги 3–5 м/сек.ни ташкил этади. Аммо унинг йўналишида тор йўлаклар мавжуд бўлса, кучли шамол даражасига етади. Баъзи бир алоҳида синоптик шароитларда ҳам кучли шамоллар ҳосил бўлиши мумкин. Термиз атрофида довул ва момоқалди-роқ б-н эсадиган шамол «Афғон шамоли», Сирдарё воҳасидаги жан.-ғарбий ва ғарбий шамоллар «Жиззах шамоли» деб аталади.

Иқлимнинг ўзгариши. Ҳар бир алоҳида олинган йил ёки катта бўлмаган вақт оралиғи (5–10 йил) ўртачаси учун олинган об-ҳавонинг миқдорий хусусиятлари 30 й. ва ундан ортиқ йиллар ўртачаси учун олинган об-ҳавонинг миқдорий хусусиятлари кетма-кет давр оралиғида мунтазам камайиб ёки кўпайиб борса, бу иқлим ўзгараётганлигини кўрсатади. Чунончи, Тошкентда июль ойининг ўртача ҳаво т-раси ҳар йили ўрта ҳисобда 0,0054° га ошиб, 100 й.да

0,5° га кўтарилган. Январнинг т-раси янада сезиларли ошиб, бир йилда 0,024° ёки 100 й.да 2,4° га кўтарилган. Бу иқлимнинг йилдан-йилга исиб бораётганидан далолат беради. Иқлимнинг ўзгариши ва тебраниши табиий ва антропоген таъсирлар остида рўй беради. Табиий ўзгариш геофизик омиллар: Ер қурраси ҳаракатининг ўзгариши, қуёшнинг фаоллашуви, атмосферанинг тозаллиги ва шулар б-н боғлиқ бўлган атмосферанинг умумий циркуляцияси таъсирида содир бўлади. Табиий иқлимий сабаблар таъсирида рўй берадиган аномалиялар (кўп йиллик ўртача қийматидан четланиши), одатда, жуда катта ҳудудларни эгаллайди, яъни глобал хусусиятга эга бўлади. Мас., 1981–90 й.ларда январь ойида кузатишган ҳавонинг иссиқ келиши фақат Ўзбекистондагина эмас, балки мўътадил кенгликда 30° ғ.у. дан 30° ш.ғ.у. гача бўлган катта ҳудудда рўй берган эди.

Иқлим ўзгаришининг антропоген омилларига илгари фақат урбанизация (шаҳарлар аҳолисининг ўсиши ва у б-н боғлиқ бўлган иссиқлик энергияси истеъмол қилинишининг ортиши) ва мелiorация (суғориш ва зах қочириш) киритилар эди. Бу ўзгаришлар маълум

Марказий Тяньшанда баҳор.

Бекобод шамоли

Фарғона водийсининг ғарб томонидаги (эни 9–40 км, уз. 70–75 км ли) Фарғона йўлаги («Хўжанд йўлаги») орқали эсадиган кучли шамол. Водийдан Сирдарё вилояти томон эсадиган шарқий ва жан.-шарқий шамол «Бекобод шамоли» ёки «Ховос шамоли», арктикадан келиб, Фарғона водийси томон эсадиган совуқ шамол эса «Кўқон шамоли» дейилади. «Бекобод шамоли» бир йилда ўртача 52 кун эсади, кўпинча ноябрда бошланиб, мартда тугайди. Шамолнинг тезлиги 15–20 м/сек., баъзан 45 м/сек.га етади. «Бекобод шамоли»дан экинлар зарар кўради. Шамолнинг кучини камайтириш учун далалар 100–120 м энликда карталарга бўлинади ва 5–10 м жой қолдириб, ихота дарахтлари экилади.

чегараланган ҳудудлардагина рўй беради. Мас., Фарғона ва Тошкентда санотнинг ривожланиши ва аҳолининг ўсиши б-н боғлиқ равишда т-ранинг кўтарилишини кузатиш мумкин. Кўп ҳолларда антропоген омил таъсиридаги иқлим ўзгаришини аниқ ажратиб кўрсатиш қийин.

Суғориладиган деҳқончилик зонасида (Мирзачўл, Фарғона водийси) ўзлаштирилган ерлар майдони кенгайиши б-н ёзги т-ра пасайиб, ҳавонинг нисбий намлиги ортади. Натижада, бу ерларда 1960 й.дан кейинги иссиқ даврларида ҳам иссиқ фаслнинг т-раси йиғиндисининг ўсиши чўл зонасидан анча паст бўлди.

Орол денгизининг қуриб бориши антропоген омил таъсиридаги иқлим ўзгаришининг фожиали натижасидир. Кузатишларга кўра, денгиз сувининг кескин камайиши, тубининг катта майдонларда очилиб қолиши ва иқлимнинг кенг қамровли иссиқ 100–150 км лн соҳил зонасида ҳароратнинг ёзда кўшимча (1,5^о гача) ошиши ва нисбий намликнинг 5 – 10% камайишига сабаб бўлди.

Сўнгги 20 – 30 й. давомида иқлимга бўлган антропоген таъсир глобал тус олмақда. Инсоннинг ҳўжалик фаолияти таъсирида атмосферада «буғлатгич» газлар (СО₂ ва б.) миқдори ортади, атмосфера ҳарорати кўтарилиб бормоқда. Субтропик ва тропик кенгликларда бундай таъсир ҳали унчалик сезиларли даражада бўлмаса-да, Ўзбекистонда, айниқса, унинг шим. ҳудудларида сўнгги йилларда кузатилаётган ҳароратнинг кўтарилиши фақат табиий тебранишлар натижаси бўлмай, балки глобал кўламдаги антропоген омиллар таъсири натижасидир.

Ад.: Ч у б В. Е., Изменение климата и его влияние на природно-ресурсный потенциал Республики Узбекистан, Т., 2000; Г л а з и р и н Г. Е., Ч а н и ш е в а С. Г., Ч у б В. Е., Ўзбекистон иқлимнинг қисқача очерки, Т., 1999.

Виктор Чуб, Тоҳир Мухторов.

Гидрометеорология хизмати. Ўзбекистонда умумдавлат миқёсида ҳўжаликнинг барча соҳаларига гидрометеорология хизмати кўрсатиш вазифаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурдаги Гидрометеорология хизмати маркази («Ўзгидромет»)га юклатилган. «Ўзгидромет» (2004 й. апр.дан) Ўзбекистон Республикасида гидрометеорология соҳасидаги вазифаларни бажариш бўйича махсус ваколатга эга бўлган давлат бошқаруви органи бўлиб, Ўзбекистон ҳудудида иқлимдаги ўзгаришларни мунтазам равишда кузатиб борувчи давлат муассасасидир.

Унга қуйидаги вазифалар юклатилган: кузатув пунктлари фаолиятини таъминлаш (иқлимни мунтазам равишда кузатиб бориш, гидрометеорологик ст-яларнинг сақланиши ва улар атроф-доирасининг бир хиллигига эришиш); ахборотнинг барча турларининг тўлаллиги ва ҳаққонийлигини таъминлаш; кузатув тармоғини асбоб-ускуналар б-н таъминлаш; ўлчашларнинг тегишли техник даражаси, ахлитлиги ва таққосланувчанлигини таъминлаш бўйича ишлар олиб бориш (приборлардан тўғри фойдаланиш, уларни текшириш ва таъмирлаш). Ўзбекистон ҳудудидаги метеорологик ва гидрологик кузатувлар олиб борилаётганига 100 й.дан ошди. Орол денгизи сатҳини мунтазам кузатиш ишлари 1911 й.дан буён ўтказиб келинмоқда.

Ҳоз. даврда об-ҳаво ва иқлимни ўрганишда ернинг сунъий йўлдошларидан фойдаланилади, улар орқали олинган ахборотларни мукамаллаштириш технологиялари яратилган.

«Ўзгидромет» томонидан республика ҳудудидаги барча йирик сув объектлари кузатувга олинган: Сирдарё, Амударё ва уларнинг ирмоқлари, йирик сув омборлари, кичик сув йўлларида, оқимнинг шаклланиш зоналарида жойлашган кузатув пунктлари бор.

Ўзбекистондаги ердан кузатув гидрометеорологик тизими таркибида метеорологик кузатув олиб борувчи 76 ст-я, гидрологик кузатув ўтказувчи 124 пункт, атмосферада радиозонд орқали кузатув олиб бораётган 3 ст-я, агрометеорологик кузатув ўтказувчи 89 пункт (шундан 2 таси агрометеорологик ст-я) бор. Шунингдек, 100 дан зиёд пункт орқали қ.х. экинлари ва яйлов ўсимликларининг ҳолати кузатиб борилмоқда.

Ўзбекистон ва Ўрта Осиё региони мамлакатларидаги кўп йиллик тажриба гидрометеорологик ахборотни тезкор йиғиш ва тарқатишнинг барқарор схемасини шакллантирди. Схемада регионнинг географик хусусиятлари ва алоқанинг давлат телекоммуникацион системасининг ривожланиш даражаси ҳисобга олинган.

Телеалоқанинг глобал системаси таркибида Тошкент регионал телеалоқа узели фаолият кўрсатади. Узел тезкор ахборотни йиғиш ва унинг телеалоқанинг глобал системаси каналларига ўтказилишини амалга оширади. Ўзбекистондан ташқари Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон, Тожикистон давлатлари ҳудудлари ҳам регионал телеалоқа узели масъулият зонаси таркибида. Регион ҳудудидан гидрологик (305 ст-я ва постлардан), синоптик (178 ст-я) ва аэрологик (8 ст-я) ахборотлар йиғилади.

«Ўзгидромет»нинг глобал кузатув системаси доирасидаги миллий мажбуриятларидан бири регионал таянч синоптик тизимга кирувчи 62 та кузатув ст-ялар фаолиятини таъминлашдан иборатдир.

Маълумотларни қайта ишлаш глобал системаси доирасида Жаҳон об-ҳаво хизмати тизимидаги 29 Регионал метеорологик марказлардан бири бўлган Регионал ихтисослашган метеорологик марказ фаолият кўрсатади.

Зоҳид Назиров.

ЕР УСТИ СУВЛАРИ

Мамлакат ҳудудида ер усти сувлари нотекис тақсимланган. Текисликларда жуда катта майдонларда бирорта дарё ёки кўл учрамайдиган жойлар бор. Тоғ олди зонаси ва тоғли жойлар жуда кўп сой ва кичик дарё ўзанлари б-н парчаланган. Баланд тоғ тепалари ва чўққилардаги қор ва музликлардан бошланувчи кўп тоғ дарёлари текисликка чиқадиган йирикроқ дарёларга келиб қуйилади ёки мустақил равишда тоғ олди зоналарига оқиб чиқади. Ер усти сувларининг бундай тақсимланиши иқлим ва географик хусусиятлар б-н боғлиқ.

Дарёлари. Ўзбекистондаги ва Ўзбекистон ҳудудини кесиб ўтувчи дарёлар, асосан, тоғлардаги қор, музликлардан ва қисман ёмғир сувларидан тўйинади. Иқлим иссиқ ва қуруқ бўлганлигидан дарёлар суви, айниқса, уларнинг ўрта ва қуйи оқимида суғоришга, буғланишга сарф бўлади. Текисликлардаги дарёлар суви эса қор ва аҳён-аҳёнда ёғадиган жалалардан ҳосил бўлади. Мамлакатнинг чекка тоғ олди ҳудудларида ёзда қуриб қолувчи сойлар ва вақтинчалик сув оқадиган ўзанлар жуда кўп.

Ўзбекистон ҳудудини кесиб ўтувчи энг катта дарёлар – Сирдарё ва Амударё ҳамда уларнинг кўп сонли ирмоқлари Ўзбекистондан ташқарида бошланади. Ўзбекистоннинг йирик дарёлари: Норин, Қорадарё, Сўх, Чирчиқ, Оҳангарон, Зарафшон, Сурхондарё, Қашқадарё, Шерободдарё. Уларнинг кўпчилиги фақат ўрта ва қуйи оқимида Ўзбекистон ҳудудидан ўтади (1-жадвал). Сирдарё ҳавзасининг сув йиғиш майдонида 38 км³ сув ҳосил бўлади, унинг фақат 12% Ўзбекистон ҳудудига тўғри келади. Амударёнинг сув йиғиш майдонида ҳосил бўлган 79 км³ сувнинг эса фақат 8% Ўзбекистон ҳудудига тегишли.

Дарёларда тўлиқ сув даври сув йиғиш ҳавзасининг баландлиги ва тўйиниш сув манбасининг тури (муз, қор, ёмғир, ер

Ўзбекистондаги ва Ўзбекистон ҳудудини кесиб ўтувчи дарёларнинг асосий гидрологик кўрсаткичлари

Дарё ва сойлар	Узунлиги (км)	Ҳавзасининг умумий майdonи (км ²)	Кузатув жойигача сув тўплаш майdonи (км ²)	Кузатув жойи	Ўртача йиллик сув сарфи (м ³ /сек)
Амударё	1415		309000	Отамурот	1960
Дашнободарё	58	330	327	Дашнобод қ.	3,5
Жарсой (Қашқадарё ирмоғи)	64	348	124	Қанжигали	1,3
Жиннидарё (Қашқадарё ирмоғи)	52	344	152	Жовуз қ.	1,6
Зарафшон	877	12300	4650	Фондарёнинг қуйилиш жойида	80,5
			10200	Дупули кўприги	155,0
				Зиёвуддин қ.	86,5
Зоминсув	58	704	546	Дуоба қ.	1,8
Исфайрамсой	122	2220	697	Лангар маскани	8,8
			2220	Учқўрғон қ.	22,0
Исфара	107	3240	1560	Тошқўрғон қ.	14,5
Катта Ўрадарё	100	1370	1260	Бозортепа қ.	4,8
Кичик Ўрадарё	114	1670	1570	Гумбулоқ қ.	1,3
Кофарниҳон	387	11600	9780	Тортқи қ.	164,0
Косонсой	127	1780	1130	Қизилтўқай қ.	7,1
Кўгартасой	105	1370	1010	Михайловское қ.	18,5
Кўксув (Чатқол ирмоғи)	60	398	372	Бурчмулла қ.	11,9
Майдонтол	50	475	471	қуйилишида	16,3
Норин	578	59900	58400	Учқўрғон ш.	375,0
Ойганинг	72	1100	1010	қуйилишида	27,6
Оқбура	136	2540	2430	Тўлекен қ.	21,8
Оқдарё (Зарафшон тармоғи)	154			Хатирчи қ.	24,5
Оқсоқотасой	48	501	453	Қорамозор қ.	6,1
Оқсув (Қашқадарё ирмоғи)	104	1280	845	Ҳазорнав қ.	12,9
Оҳангарон	233	5260	1110	Ертош д. қуйилишида	19,2
Писком	73	2840	2540	Муллали қ.	78,0
Почтаотасой (Намангансой)	130	443	366	Тосту д. қуйилишида	5,6
Сангардақдарё	106	932	901	Кенгузар қ.	14,5
Сангзор	198	3220	570	Қирқ қ.	2,0
Сирдарё	2212	219000	136000	Қизилқишлоқ қ.	595
Сурхондарё	175	13500	8700	Шўрчи қ.	68,7
Сумсарсой (Резаксой)	86	329	90	Сумсар қ.	0,9
Сўх	124	3510	2480	Сариканда қ.	43,4
Танҳоздарё	93	1910	435	Каттагон қ.	4,1
Тенгасой (Қорауингур)	126	4130	1300	Чорвоқ қ.	28,8
Тўполондарё	112	3080	3040	Дашнобод д.	36,2
Тўсунсой	76	1100	893	Қорақия қ.	1,9
Угом	76	1100	869	Хўжакент қ.	21,7
Хўжабақиргон	117	2150	1740	Андархон қ.	10,1
Халқажарсой (Хўжайипок)	91	765	577	Бозоржой қ.	6,9
Чирчиқ	161	14900	10900	Хўжакент қ.	227
Чодаксой	76	566	350	Жўлайсой д. қуйилишида	3,8
Чортоқсой	67	715	493	Пишқаран қ.	1,8
Чатқол	217	7110	6580	Худойлодсой д. қуйилишида	106,0
Шерободдарё	177	2950	949	Дарбанд қ.	5,4
Ширинсой	108	780	474	Босмонда қ.	1,8
Шоҳимардон	112	1300	444	Повулгон қ.	9,8
Яккабоғдарё	99	1180	504	Татар қ.	6,1
Қашқадарё	378	12000	511	Варганза қ.	5,2
Қораларё	180	30100	12400	Кампиррабат қ.	121,0
Қоратоғдарё	99	2430	684	Қоратоғ қ.	22,5
Қумдарё (Қалқамасой)	103	866	357	Чамбил қ.	2,1
Ғовасой	96	724	657	Ғова қ.	6,0
Ғузордарё	86	3400	3090	Ёртепа қ.	5,9

Амударё

Туркистон ўлкасидаги энг серсув, йирик дарё. Турли даврларда Оксус, Жайхун, Ҳуз, Балх, Вахш, Амударё деб номланган. Амударёнинг уз. 1415 км, ҳавзасининг майд. 309 минг км². Афғонистонда Ҳиндукуш тоғларининг шим. ён бағридан 4950 м баландликдаги музликлардан бошланади. Дарёга энг йирик ва серсув ирмоғи — Вахш қўшилгандан сўнг Амударё номини олади. Сурхондарё қўйилгандан кейин Амударёга то Орол денгизига етгунча 1200 км дан зиёд масофада бошқа ирмоқ қўшилмайди.

Ости сувлари)га боғлиқ ҳолда баҳор ёки ёз фаслида, кичик дарёлар ва сойларда 1—2 ой, йирик дарёларда 3—4 ой давом этади. Бу даврда дарёлар йиллик сув ҳажмининг 70 — 95% оқиб ўтади. Баъзи йиллари дарёлар ёмғирлар (шу жумладан, жала ёмғирлар) суви ҳисобига тўлиб оқди ва шу даврда сел тошқинлари кузатилади.

Дарёлар тоғлардан тоғ олди ҳудудлари ва, асосан, текисликка чиққач, суви суғоришга олиниши, экинзорлардан қайтадан дарёга келиб қуйилиши ва сув омборлари орқали тартибга солиб турилиши натижасида уларнинг табиий сув режими кескин ўзгарган.

Сирдарё

Ўрта Осиёдаги энг узун ва Амударёдан кейинги энг серсув дарё. Турли даврларда Яксарт, Танаис, Дану, Яоша, Хашарт, Сайхун ва б. номлар б-н юритилган. Норин дарёси б-н Қорадарё қўшилгач, Сирдарё номини олади. Орол денгизига қуйилади. Уз. 2212 м, ҳавзасининг майд. 219 минг км². Сирдарё ва унинг ирмоқларида қурилган гидротехник иншоотлар, айниқса, йирик тўғонлар, сув омборлари, катта канал ва коллекторлар таъсири натижасида Сирдарёнинг оқим миқдори ва гидрологик режими анча ўзгарди.

Амударё. Юқори оқими.

Кўпчилик дарёлар сувининг лойқалиги ўртача 200 — 500 г/м³. Баланд тоғ тепаларидан бошланадиган кичик дарёларнинг сувида лойқа оқизиклар анча кам. Пискомга қуйиладиган Чиролма (Ойганг ирмоғи) дарёсида лойқалик 10 г/м³. *Шероболдарё* ҳавзасида 25 кг/м³.

Сурхондарё ҳавзасида 35 кг/м³. Сурхондарёнинг ирмоғи Оққапчиғай сойининг лойқалиги эса 140 кг/м³ гача етади. Фарғона водийсига Олай ва Туркистон тоғ тизмаларидан оқиб тушувчи дарёлар сувининг лойқалиги юқори оқимида 50 — 300 г/м³, куйи оқимида эса 1000 — 1500 г/м³.

Ўзбекистон дарёларида музлашнинг барча турлари кузатилади. Тоғлардан оқиб тушувчи дарёлар серостона ва тезоқар бўлганлигидан музлаш фақат айрим қисмларида юз беради. Бундай дарёларда, асосан, шовуш (шуга) музлари оқди ва бу ҳолат 2—3 ой давом этади. Дарёларнинг тоғ олди қисмларида динамик муз ҳосил бўлиши кўпроқ кузатилиб, натижада сузувчи музлар сув б-н бирга оқди. Амударё ва Сирдарёнинг куйи қисми текислик ерлардан оққанлиги учун сув юзасининг бутунлай музлаш ҳоллари кузатилади, натижада баҳорда дарё суви тошиб, атрофни сув босади.

Музликлар. Ўрта Осиёдаги музликларнинг асосий қисми Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида жойлашган. Улар ёгин буғланишга нисбатан кўп бўлган тоғ тепаларида вужудга келган. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида Сурхондарё, Қашқадарё, Писком дарёларининг юқори қисмида умумий музлаш майд. 141,54 км² га тенг бўлган 486 та тоғ музлиги мавжуд. Ўзбекистон дарёларига сув бе-

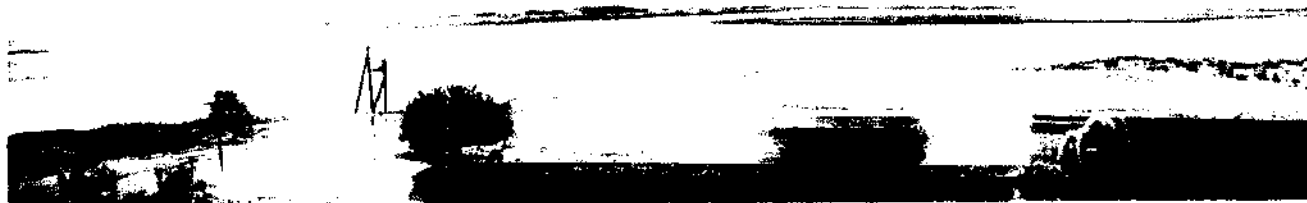

Тоғ музлиги.

рувчи бу музликларда сифатли табиий сувнинг катта захираси бор.

Сурхондарё ҳавзасида музликлар Ҳисор тизмасининг ғарбий тармоқларининг жан. этакларида, Тўполон ва Киштут дарёларининг бошланиш қисмида жойлашган. Қашқадарё ҳавзасида эса Ҳисор тизмасининг ғарбий тармоқларида, Оқсув дарёсининг бошланиш қисмида сақланган. Писком ҳавзасида музликлар Утом тизмасининг жан.-ғарбий, Писком тизмасининг шим.-ғарбий ён бағирлари ва Майдонтоғ тизмасини эгаллаган. Кичик шаклдаги, асосан, кар ва кар-водий турдаги музлик кўп. Оз миқдорда осма ва осма-карлар мавжуд. Писком ҳавзасида мураккаб водий, содда водий музликлари учрайди.

Писком дарёси ҳавзасидаги музликларнинг куйи чегараси нисбатан пастда (ўртача 3420 м баландликда). Бу ҳавзадаги энг катта музлик — Калесник музлиги. Шунингдек, Қашқадарё ҳавзасида энг катта музлик — Северцов музлиги, Сурхондарё ҳавзасида эса Чап Қазноқ музлигидир. Музликлар чучук табиий сувнинг муҳим манбаи бўлиб, улар дарёларнинг тўйинишига катта ҳисса қўшади. Битта музликнинг майдони ўртача 0,291 км² ни ташкил этади (2-жадвал). Ўрта Осиёнинг барча музлик-

лари каби Ўзбекистон музликлари деградацияга учрамоқда (3-жадвал).

Сел оқимлари Ўзбекистоннинг тоғли ва тоғ олди ерларида кўпроқ содир бўлади. Сел кўпинча жала ёққандан кейин ўзанлардан қисқа муддатда шиддат б-н келади ва йўлда учраган тош, тупроқ ва дарахтларни оқизиб кетади. Сел келиши хавфи бўлган ҳудудлар сел суви йиғиладиган майдонларга ва тупроқ-грунтларнинг сув сингдириш имкониятларига қараб аниқланади. Сел Ўзбекистонда баҳор ва ёзнинг бошларида Фарғона водийсида, шунингдек, Қашқадарё, Сурхондарё водийларида кўп кузатилади ва жиддий зарар етказиши мумкин. Паст тоғларда сел оқимлари баланд тоғлардаги нисбатан эртароқ бўлиб ўтади.

Каналлари. Каналлардан Ўзбекистонда, асосан, суғориш мақсадларида фойдаланилади. Ўзбекистонда умумий узунлиги қарийб 172,5 минг км бўлган 74 канал бор, шундан 28 минг км ни хўжаликларо каналлар, қолган қисмини хўжалик ички тармоқлари ташкил қилади.

Ўзбекистонда гидроэлектр ст-ялари учун хизмат қиладиган каналлар (деривация каналлари) ҳам мавжуд (4-жадвал).

Кўллари. Ўзбекистон ҳудудида умумий майд. 8785 км² ни ташкил этган 505 га яқин кўл бор. Кўллarning кўпчилик қисми юза майд. 1 км² дан кам бўлган кичик ҳавзалардир. Уларнинг улушига кўллар умумий сонининг 95% ва умумий майдонининг фақатгина 3% тўғри келади.

Кўллarning Ўзбекистон ҳудудида нотекис тақсимланиши ва улар майдонларининг градацияси, асосан, кўллар-

нинг шаклланишига таъсир қиладиган асосий табиий омиллар (иқлим, рельеф, ернинг геологик тузилиши, дарёлар оқими ва инсон хўжалик фаолиятининг ниҳоятда хилма-хиллиги б-н ифодаланади. Кейинги 20 й. давомида текислик кўллarning режимда антропоген омилларнинг салмоғи ўсди. Табиий режимда тўйинадиган кўллар умумий сонининг кескин камайиши ва суғориладиган деҳқончилик зоналари чеккалари бўйлаб ҳавзалarning янги тури бўлган — ирригация-ташлама кўллarning вужудга келиши кузатишмоқда (энг йирик текислик ирригация-ташлама кўллarning ҳажмлари ва майдонлари 5-жадвалда кўрсатилган).

Текислик кўллarning асосий сув ресурслари 3 та оқмас товоқсой кўл (Сариқамиш — 42 км³, Арнасой — 45 км³, ва Денгизкўл — 2,73 км³) да жамланган.

Ўзбекистоннинг Бухоро воҳасидан Денгизкўлга, Хоразм воҳаси ва Туркменистоннинг Тошҳовуз воҳасидан Сариқамиш кўлига коллектор сувларининг келиб тушиши натижасида бу кўллар ҳамда воҳалар чеккаларидаги майдароқ ирригацион-ташлама кўллarning кўпчилик қисми ҳам сақланиб қолади.

Текисликлардаги кичик кўллар Сирдарё ва Амударё қайирларида жойлашган. Уларнинг кўпи саёз бўлиб пастлик жойларда ирригация шохобчаларидан чиққан ташлама-зовур сувлар тўпланишидан вужудга келган. Мас., Куйи Амударё зонасида Сариқамиш кўли, Аму-Бухоро канали зонасидаги Денгизкўл, Порсонкўл, Қорақир кўллари, Қарши кўллари ўзлаштириш натижасида эса Денгизкўл пайдо бўлди. Шунингдек, Арнасой ботиғида Чордара сув омбо-

ридан ташланган сувлар ҳамда Мирзачўл коллектор-зовур сувларидан Айдаркўл (Арнасой кўллар системаси) ҳосил бўлди. Ундаги сув ҳажми 45 км³ (2004 й., май), умумий майдони эса 4000 км² дан ортиқ.

Орол денгизи ҳам йирик кўл ҳисобланади. У нафақат Ўзбекистон, балки Ўрта Осиёдаги энг катта берк шўр кўлдир. Маъмурий жиҳатдан Орол денгизининг ярмидан кўпроқ жан.-ғарбий қисми Қорақалпоғистон Республикаси, шим.-шарқий қисми Қозғистон ҳудудида жойлашган. Ўтган асрнинг 60-й.ларигача Орол денгизи майдони ороллари б-н ўртача 68,0 минг км² ни ташкил этган. Катталиги жиҳатидан дунёда тўртинчи (Каспий денгизи, Америкадаги Юқори кўл ва Африкадаги Виктория кўлидан кейин, Евросиё материгида Каспий денгизидан кейин 2-) ўринда турган. Орол денгизи сувининг сатҳи Амударё ва Сирдарё сувининг режими б-н боғлиқлигидан бу икки дарё суви суғоришга қанча кўп сарфланса, денгизда сув шунча даражада камая борган. Айниқса, ўтган асрнинг 60-й.ларидан суғориладиган экин майдонларининг кенгайтирилиши натижасида Орол денгизига Амударё ва Сирдарёдан қуйиладиган сув миқдори йилдан-йилга камая борди. Оқибатда денгизда сув сатҳи жадвал суратларида пасая бошлади (6-жадвалга қ.).

Ҳоз. кунда Орол денгизи учга бўлинган: биринчиси — кичик ва саёз шим. қисми, иккинчиси — нисбатан катта майдонга эга бўлган ва саёз шарқий қисми, учинчиси — энг чуқур ҳисобланган ғарбий қисми. Уларда сувнинг шўрлиги 62 — 140 г/л атрофида ўзгариб туради.

Чорвоқ сув омбори.

2 - жадвал

Музликларнинг Ўзбекистон ҳудудида дарё ҳавзалари бўйича тақсимланиши

Дарё ҳавзаси	Музликлар сони	Музланишнинг умумий майдони (км ²).	Якка музликларнинг ўртача майдони (км ²).
Сурхондарё	264	55,49	0,211
Қашқадарё	60	14,46	0,242
Писком (Чирчиқ)	162	71,59	0,442
Жами	486	141,53	0,291 (1 музликларнинг ўртача майдони).

3 - жадвал

Ўзбекистон ҳудудида дарё ҳавзаларида музланиш майдонининг ўзгариши

Дарё ҳавзаси	1957 й.	1980 й.	2004 й.
Сурхондарё	70,25	59,51	55,49
Қашқадарё	18,15	15,51	14,45
Писком (Чирчиқ)	—	76,82	71,59
Жами	—	151,84	141,53

4 - жадвал

Тоғ жилғаси.

Ўзбекистон ҳудудидаги асосий каналлар

	Сув олиш манбаи	Узунлиги (км)	Канал бошидаги сув сарфи (м ³ /сек)	Сугориладиган майдон (минг га)	Фойдаланишга топширилган ёки реконструкция қилинган йили
Аму—Бухоро машина канали	Амударё	364,8	350	286	1965
Аму-Занг канали	Амударё	60	130	110	1972/1987
Бекобод	Сирдарё	21,2	7,5	6,3	—
Боботоғ	Амударё	41,3	30	17,7	1977
Бўзсув (Ўзбекистон)	Чирчиқ	140	140	99	1926
Далварзин	Сирдарё	15	65	29,4	1932/1950
Дарғом	Зарафшон	93	150	106,4	1929/1975
Дўстлик (Ўзбекистон қисми)	Сирдарё	60	120	100	1889/1974
Жайхун	Амударё	18,1	105	5,7	1987
Жанубий Мирзачўл канали	Сирдарё	220	310	413	1985
Жанубий Фарғона канали	Шаҳрихон	84	100	66,2	1940/1985
Занг канали	Амударё	90	86	87,6	1967
Катта Андижон канали	Норин	91	110	140,6	1970
Катта Наманган канали	Норин	110	60	47,1	1974
Катта Фарғона канали	Норин, Қорадарё,	204	200	197,3	1939/1970
Катта Фарғона магистрал канали	Норин, Қорадарё	84	100	66,2	1940/1985
Миришкор	Амударё	120	135	110	1973/1983
Нарпай	Зарафшон	95	75	51,6	1931/1974
Охунбобоев канали	Сирдарё	80	75	37,8	1957/1964
Паркент канали	Чирчиқ	78	54	30,3	1983
Пахтаобод	—	39,6	40	15,2	—
Савай (Ўзбекистон қисми)	—	47	30	16,2	1933/2000
Суэлли	Амударё	132	395	56	—
Тошкент канали	Чирчиқ	62	87	70	1940
Тошсоҳа	Амударё	120	135	199,6	1927/2000
Чап қирғоқ канали (Ўзбекистон)	Амударё	90	250	65	1969
Чал қирғоқ Қорасув канали	Чирчиқ	90	185	160	1926
Шаҳрихонсой	Қорадарё	111	240	130,2	1887/1982
Шеробод машина канали	Сурхондарё	90	150	36	1966/1970
Шимолий Фарғона канали	Норин	142	105	70	1960/1967
Эски Ангор канали	Зарафшон	120	130	47,5	1972
Юқори Улугнор	—	11,7	30	10,3	—
Ўнг қирғоқ канали	Амударё	25	200	55,6	—
Қарши магистрал канали	Амударё	203,1	346	380	1976
Қизкетган	Амударё	140	342	160	—
Қиличқийёзбой	Амударё	56	120	95	1942/1973
Ҳазорбоғ	Тўполон	23,5	110	62,4	1935/1976

5 - жадвал

Ўзбекистоннинг энг йirik текислик кўллари

Номи	Жойлашган ўрни	Майдони(км ²)	Ҳажми(млн.м ³)
Сариқамиш	Қорақалпоғистон	3600,0	42002,00
Бўтакўл	-«-	12,12	32,76
Тўғиз тўре	-«-	357,24	389,34
Оқлетки	-«-	35,00	14,13
Думалоқ	-«-	60,30	14,88
Қоратерен	-«-	20,96	115,02
Аёзқалъа	-«-	73,14	127,70
Оқчақўл	-«-	15,36	39,50
Қоражар	-«-	50,00	20,59
Судочье	-«-	450,20	278,36
Кипсир	-«-	21,60	10,80
Денгизкўл	Бухоро	336,00	2730,00
Шўркўл	-«-	42,20	78,00
Қорақир	-«-	44,50	78,85
Маданкўл	-«-	19,30	7,60
Оёқогитма	-«-	17,51	35,80
Арнасой кўллари системаси (Айдаркўл)	Жиззах-Навоий	4000,00	45000,00

учрайди. Кўпинча ботқоқликларни кўллاردан фарқ

Амударё дельтасидаги энг катта кўл Судочье кўлидир. Хоразм вилоятидаги бир қанча кўллари ўзаро бириктирилиб, шўрхок ва ботқоқликнинг олдини олиш учун сизот сувларни оқизиб чиқариш мақсадда коллекторларга айлан-тирилган.

Ўзбекистон кўлларининг бир қисми тоғларда, 1700 – 3500 м баландлик оралигида жойлашган. Республиканинг тоғ кўллари тектоник ва гляциоген кўллари гуруҳига мансуб бўлиб, уюмли, морена ва музлик туридаги кичик ҳавзалар шаклида мавжуддир. Булардан уюмли кўллари кенг тарқалган. Тоғ кўлларининг сув юзаси майдони, одатда, 5 км² дан ошмайди.

Кейинги 20 й. давомида тоғ кўллари-нинг сув ресурслари унча ўзгармади. Тоғ кўллариغا Писком дарёси ҳавзасидаги Катта Ихнач (денгиз сатҳидан бал. 2508 м, сув юзаси майд. 4,3 км²), Бодоқкўл (бал. 1700 м, сув юзаси майд. 4,2 км²), Шовуркўл (бал. 2725 м, сув юзаси майд. 3,38 км²), Юқори Урунғач (бал. 1528 м, майд. 1,51 км²), Оҳангарон дарёси ҳавза-сидаги Арашон (бал. 2898 м, майд. 1,43 км²) кўллари мисол қилиб келтириш мумкин.

Сув омборлари. Ўзбекистонда сўнгги йилларда бир қанча сув омборлари қурилди. Улар, асосан, ирригация мақсадлари учун мўлжалланган. Сув омбор-ларининг ҳажми уларга сув берувчи дарёлар режими ва сув-ҳўжалик мақсад-лари б-н боғлиқ. Сув омборларидаги сув миқдори Ўзбекистоннинг сув ҳавзаларидаги сув ҳажмидан кўп марта ортиқ (7-жадвал).

Ботқоқликлар. Ўзбекистон ҳудудида ботқоқликлар йirik дарё водийлари, ёйилма этаклари ва пастқам жойларда

қилиш қийин, чунки ёзнинг ёгинсиз ис-сиқ ойларида баъзи кўллари ботқоқлик-ларга айланади.

Ботқоқликларнинг катта-кичиклиги ҳар хил, айримларининг майд. 1000 км² дан зиёд. Тоғли р-нларда ботқоқлик кам, майдони ҳам кичик. Улар тоғларда қат-лам шаклида ер ости сувлари ер юзига яқин бўлган жойларда вужудга келади. Сирдарё ва Амударё ҳавзасида 1000 дан ортиқ ботқоқлик бор. Ботқоқликлар, шунингдек, ёйилмалар ён-атрофида ва паст-роқ жойларда ҳам учрайди. Ботқоқликлар-да ўсимликлардан кўга, қамиш ўсади.

6 - жадвал

Орол денгизда сув сатҳи пасайишининг унинг сув юзаси ва сигимига таъсири

Йиллар	Сув сатҳи (м)	Майдони (F, км ²)	Сув сигими (W, км ³)
1960	53,40	68900	1063
1976	48,27	55700	730
1991	37,70	35100	302
1994	36,60	32500	250
1997	36,60	32500	250
2000	33,22	23900	167
2005	30,00	16200	94

Ад.: Акрамов З. М., Рафиков А. А., Прошлое, настоящее и будущее Аральского моря., Т., 1990; Глазырин Г. Е., Горные ледниковые системы, их структура и эволюция, Л., 1991; Никитин А. М., Озёра Средней Азии, Л., 1987; Никитин А. М., Водохранилища Средней Азии, Л., 1991; Ҳикматов Ф. Ҳ., Сирлибоева З. С., Айтбаев Д. П., Кўллари ва сув омборлари географияси гидрографик хусусиятлари, Т., 2000; Чуб В. Е., Изменение климата и его влияние на природно-ресурсный потенциал Республики Узбекистан, Т., 2000; Чуб В. Е., Многолетние характеристики компонентов водных ресурсов зоны формирования стока Средней Азии и их изменения, Водные ресурсы, проблемы Арала и окружающая среда, Т., 2000; Шетинников А. С., Морфология и режим ледников Памиро-Алая, Т., 1998.

Фазлиддин Ҳикматов, Даулетбой Айтбаев, Юрий Иванов.

7 - жадвал

Ўзбекистондаги сув омборлари

Сув омборлари	Дарёлар ва б. сув манбалари	Юза майдони (км ²)	Ҳажми (млн. м ³)	Чуқурлиги (м)	
				ўртача	энг чуқур жойи
Андижон	Қорадарё	55,5	1900	29,2	100
Жанубий Сурхон	Сурхондарё	65	800	9,9	27,0
Жиззах	Зарафшон	13,7	100	5,9	16,4
Зомин	Сой ва булоқлар	1,4	6	—	—
Каркидон	Исфайрам	9,5	218,4	22,9	66,0
Каттакўрғон	Зарафшон	84,5	825,5	10,0	26,3
Косонсой	Косонсой	8	165	21	53,5
Оқдарё	Зарафшон	12,7	91	—	—
Оқтепа	Аму-Занг	11,5	100	—	—
Оҳангарон	Оҳангарон	20	250	49,3	95,5
Пачкамар	Ўрадарё	12,4	260	19,5	34,1
Таллимаржон	Амударё	77,4	1525	19,8	40,0
Тошкент	Оҳангарон	20	250	9,9	30,9
Туямўйин	Амударё	650	7800	9,2	38,0
Тўдакўл	Амударё	162	1200	3,9	12
Тўполон	Музликлардан	2,8	100	—	—
Учқизил	Занг канали	10,8	160	16,0	40,0
Чимкўрғон	Қашқадарё	49,2	500	9,8	28,4
Чорвоқ	Чатқол, Писком	40,3	1991	49,4	148,0
Чортоқ	Чортоқсой	2,1	26	—	—
Шўркўл	Зарафшон	30	170	—	—
Қамаши	Қашқадарё	3,8	25	6,0	12,0
Қоровултепа	Зарафшон	8,5	53	—	—
Куйимозор	Амударё	17,8	320	18,8	33,0
Ҳисорак	Гилон	4,1	170	41,5	132,0

ЕР ОСТИ СУВЛАРИ

Ўзбекистон табиий шароитида ер ости сувлари бошқа фойдали қазилмалар орасида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, стратегик хом ашё ҳамдир. Республикада ер ости сувларининг юздан зиёд истиқболли конлари ўрганилган. Сувдан фойдаланиш мақсадлари бўйича ер ости сувларининг балансли фойдаланишга мўлжалланган захиралари куйидагича тақсимланади: ҳўжалик ва ичимлик суви таъминоти учун – 63% ёки 14193,0 минг м³/сутка (172,6 м³/с); ишлаб чиқариш-техник сув таъминоти учун – 11% ёки 2518,0 минг м³/сутка (29,1 м³/с); ерларни суғориш ва яйловларга сув чиқариш учун – 26% ёки 6035,0 минг м³/сутка (69,8 м³/с).

Республиканинг шарқий тоғли гидрогеологик қисми – Тяньшан ва Помир-Олайнинг энг баланд тармоқларини ўз ичига олган минтақа ер усти ва ер ости сувларининг шаклланиш ўлкасидир. Ғарбий текислик-платформали гидрогеологик минтақа мамлакат ҳудудининг катта қисмини эгаллаб, Амударё, Қашқадарё ва Зарафшон дарёларининг кумли текисликлари ва тошлоқ платолари, текисликларини ўз ичига олади ҳамда аккумуляциялаш (йиғиш) ва ёйиш (тақсимлаш) вазифасини бажаради.

Тоғларда, асосан, саёз циркуляцияли, ёриқли ва қатламли (кавакчали) грунт сувлари ривожланган. Тоғ оралиги ботиқларида артезиан ҳавзаларни ҳосил қилувчи босимли суви мажмуалар жойлашган. Улардаги фаол сув алмашинуви натижасида чуқук ва шўрланган сувлар шаклланади. Босим татсирида бўлган ер ости сувларининг бир тури сув ўтказмайди қатламлар орасида ҳосил бўлади. Улар очилганда сув бурги қудуқлардан фаввора шаклида отилиб чиқади. Текислик-платформали гидрогеологик

зоналарда кам шўрли, шўр ер ости сувлари тўпланади. Бу ерда чуқук ер ости сувларининг миқдори ниҳоятда чекланган. Гидрогеологик платформали областнинг (Турон платформаси) артезиан ҳавзаларида истиқболли коллаторлар сифатида бўр ва палеоген, озроқ миқдорда неоген (плиоцен) ва тўртламчи даврларнинг ётқиқиқларини кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси бўйича чуқук ер ости сувларининг аниқланган (баланси) келажакда фойдаланиш мумкин бўлган умумий захиралари – 23463,0 минг м³/сутка (271,6 м³/с., 2004). Чуқук ер ости сувларининг ушбу умумий захираларининг 3/4 қисми (18991,0 минг м³/сутка) 3 та ҳавзада: Фарғона (8768,0 минг м³/сутка), Тошкент атрофи (6212,0 минг м³/сутка) ва Зарафшон (4011,0 минг м³/сутка) артезиан ҳавзаларида жойлашган. Истеъмол хусусиятларига эга бўлган ер ости сувлари ниҳоятда нотекис тақсимланган. Чуқук сувлар ҳудудининг шарқида, тоғли ва тоғ олди р-нларда тарқалган. Республика ҳудудининг шим. ва ғарбий қисмини эгаллаган чўл зонасида истеъмол қилишга яроқли бўлмаган кам шўрланган ва шўр сувлар мавжуд. Чуқук ер ости сувларининг келажакда фойдаланишга мўлжалланган захиралари минтақанинг ғарбий ҳудудлари (Хоразм вилояти, Қорақалпоғистон Республикаси)да бутунлай тугаган. Бундай вазият бир томондан ноқулай табиий омиллар б-н боғлиқ бўлса, бошқа томондан ҳўжаликларнинг сувдан фойдаланишидаги чуқур ўзгаришлар натижасидир.

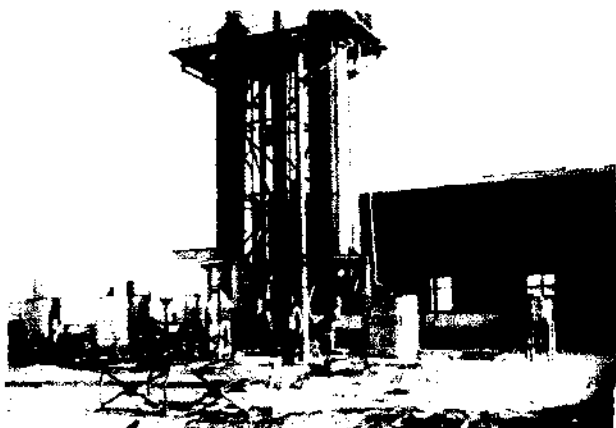
Ўзбекистон бўйича мишьякли ва темирли ер ости сувларининг умумий ресурслари

	(минг м ³ /сутка)
Мишьякли	1,97
Темир-бромли	0,5
Темирли	43,29
шу жумладан, фойдаланишга мўлжалланган ресурслари:	
Мишьякли минерал сувлар (конлар ва турли ёриқлар б-н кесилган палеозой даври ҳосилалари сульфидли полиметалл рудалар белгиларининг сувлари)	
Чатқол-Туркистон ҳавзаси (Чормитон, Сармич, Сарикбел, Кўшбулок, Қовулди, Қалмоққир)	1,97
Темир-бромли минерал сувлар (Шарқий Оролбўйи ҳавзаси)	0,5
Темирли минерал сувлар Бухоро-Қарши ҳавзаси (юқори юра-палеоцен даври)	43,21
Зарафшон-Ҳисор ҳавзаси (Туркистон тизмасининг шим. ён бағирларидати палеозой даври булоқлари гуруҳи)	0,08

Ўзбекистон ҳудудидаги ер ости сувларининг амалий жиҳатдан яроқлилиги экологик тоза табиий сувни тайёрлаш; аҳолини ичимлик суви б-н таъминлаш; корхоналарнинг техник сув таъминоти; ерларни суғориш ва б. бўйича фарқланади.

Минерал сувлар. Ўзбекистонда амалий жиҳатдан муҳим ва таркибида органик моддалар мавжуд бўлган радон, сероводородли, йодли, бромли, борли, кремнийли, темирли ва ўзига хос компонентли ер ости минерал сувлари, мишьякли ва карбонат ангидридли намакоб сувлар аниқланган. Ўзбекистонда аниқланган ва тасдиқланган ҳамда фойдаланишга мўлжалланган минерал сувларининг захиралари 36,2 минг м³/суткани ташкил этди (2004). Ўзига хос компонентлар ва хусусиятларга эга бўлган минерал сувлардан, шунингдек, намакобли, азот-ишқорли термаллар, радонли, бўр ва йодли сувлардан санаторий-курорт, бальнеологик-даволаш муассасаларида, қадоқлаш з-дларида фойдаланилади. Сероводородли (Чимён, Полвонтош, Хўжаобод, Шўрсув, Шимолӣ Сўх, Андижон, Чунгора, Жан. Олмалик, Учқизил, Қакайди, Лалмикор, Жайронхона, Ҳовдоғ ва б.), йодли (Чортоқ, Наманган.), радонли (Арасанбулок), кам минерал-ишқорли термал сувлар (Тошкент, Фарғона ва б.), сульфат-хлорид-натрийли (Ситоран Мохӣ Хоса, Қорақул, Газли ва б.) минерал сувлар манбалари маълум.

Термал сувлар (булоқлар) Фарғона водийси, Тошкент ш. ҳамда Тошкент вилояти ва б. жойларда кўп. Аҳоли кенг фойдаланадиган сокин булоқлар Фар-

Крук конидаги ер ости сувларидан йод ажратиш олиш қурилмаси (Қоровулбозор тумани).

ғона водийси, жан.да Зарафшон ва Қашқадарё водийларида кенг тарқалган. Ўзбекистондаги йирик булоқлар сек.га 1000–1100 л сув беради. Бундай булоқлар Қашқадарё (Қорабулоқ), Самарқанд вилоятлари (Нурота ва Дейтбаланд)да мавжуд. Булоқлардан экинларни сугоришда, саноатда, аҳолини сув б-н таъминлаш ва даволашда (Сурхондарё вилоятидаги Хўжайпоқ булоғи, Фарғонадаги Шохимардон, Бухородаги Ситорай Мохи Хоса, шунингдек, Қашқадарё вилояти ва б.) фойдаланилади. Суви ичиладиган ва сугоришда фойдаланиладиган булоқлар Фарғона, Зарафшон, Қашқадарё, Нурота, Тошкент воҳаларининг тоғ олди жойларида кўп. Тошкент ш.нинг Чорсу майдонида ҳам 1960 й.лар охиригача «Чорсу» меҳмонхонаси ўрнидаги Укшоша булоғи машҳур бўлган.

Артезиан сувлари ер ости сувларининг босим таъсирида бўлган бир туридир. Улар очилганда сув бурғи қудуқлардан фаввора шаклида отилиб чиқади. Ўрта

Осиёнинг сугориладиган зонаси Турон текислиги артезиан ҳавзалари тизимига киради. Унинг таркибида Сирдарё ва Амударё гуруҳларига бўлинадиган нисбатан кичик бир қанча ҳавзалар бор. Артезиан сувлар минерал ва термал сувлар, шунингдек, ичимлик сувлар манбаи ҳисобланади. Шу боис ер ости артезиан сувларидан яйловлар(мас., Қизилқум ва Устюрт яйловлари, Қарши чўли ва б.) ни сув б-н таъминлашда фойдаланилади.

Термал сувлар. Термал сувларга Ўзбекистонда талаб камроқ. Тошкент ш.да, Тошкент, Сирдарё ва Бухоро вилоятларида термал хлорид-гидрокарбонат-натрийли сувлар аниқланган. Истиқболда термал сувлардан халқ дўжалигида фойдаланиш мумкин.

Ер ости сувлари саноат захиралари ва фойдаланиш истиқболлари. Ўзбекистон ҳудудида ер ости сувлари таркибида литий, рубидий, цезий, стронций, бўр, германий, йод, бром ва б. элементларни аниқлаш бўйича изланиш ишлари олиб борилмоқда. Зеварди, Ўртабулоқ, Помук, Жан. Ўртабулоқ, Ҳовузак, Шоди, Қултак структураларидаги бурғи қудуқларида нама-

Сурхондарё вилоятидаги Панжов булоғи.

кобли қатламлар очилган. Бухоро-Қарши артезиан ҳавзасининг Овузбўй, Шурбулоқ, Яккасарой, Узушўр структураларидаги литий, стронций, йод, бром ва б.га эга бўлган саноат концентрацияли неоком-апт сувли комплексининг сувлари ҳам истиқболлидир.

Устюрт платосида литий, стронций, йод, бром; куйи ва ўрта юра даврларининг ётқизиқларида эса литий, рубидий, стронций, йод ва бром ва цезийнинг саноат концентрациялари бўлган ер ости сувлари; Сурхондарё артезиан ҳавзаси ётқизиқларида литий, стронций, йод ва бромнинг саноат концентрациялари (Лалмикор, Гажан, Ҳовдоғ, Какайди, Оқтов, Учқизил); сенон-палеоцен даври ётқизиқларида литий, йод ва бромнинг (Лалмикор, Гажан, Какайди) саноат концентрацияли ер ости сувлари; Фарғона артезиан ҳавзасидаги палеоген даври ётқизиқларида литийнинг (Шим. Сўх, Чимён, Хонқиз, Фарбий Полвонтош, Полвонтош, Жан. Оламушук) саноат концентрацияли ер ости сувлари; Шўрсувнинг озокерит конидаги рудали сувларида бўр ва германийнинг саноат концентрациялари аниқланган.

Бухоро-Қарши артезиан ҳавзаси камёб-ишқорли элементларнинг юқори концентрацияли ўлкаси бўлиб, саноат сувларининг Амударё провинцияси таркибига киради.

Ер ости сувлари нафақат қимматбаҳо фойдали қазилмалар, балки республикада йод, бром, каустик сода ва ҳ.к. ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришнинг омили ҳамдир. 1993–1995 й.ларда Гўртепа конидаги «Эколог» кичик корхонасида йодни қазиб олиш бўйича технологик тадқиқотлар ўтказилиб, намақоблардан дастлабки йод олинди. Кейинроқ бу ишлар Хонқиз (Фарғона вилояти) конида давом эттирилди. Крук конида нефть конларида ишлатилган ташлама сувлардан йод олиш йўлга қўйилди. Ўзбекистонда ер ости сувлари кенг миқёсда ўрганилмоқда.

Ад: Султанходжаев А. Н., Ферганский артезианский бассейн, Т., 1972; Хасанов А. С., Калабугин Л. А., Йодобромные воды Узбекистана, Т., 1983; Вишняков А. С., Дустходжаев Х. Р., Подземные воды зоны активного водообмена Туранской плиты, Т., 1988; Ибрагимов Д. С., Гаврилюк М. Г., Калабугин Л. А., Бакиев С. А., Геологические аспекты формирования промышленных рассолов, Т., 1990; Далимов Т. Н., Шаякубов Т. Ш. и др., Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистан, Т., 1998.

Саиднасим Бакиев.

ТУПРОҚЛАРИ

Ўзбекистоннинг текислик қисми чўл зонасига мансуб. Чўлда иқлим хусусиятларига кўра тупроқ ҳосил бўлиш жараёни анча суёт кечадди ва вақт омилли муҳим роль ўйнайди. Бу ерда тупроқ типларининг ўзига хос томонлари ер юзаси айрим қисмларининг ёшига боғлиқ. Қад. палеоген ва неоген жинслари устида сур-қўнғир, ёш тўртламчи давр юзларида тақир ва тақирли тупроқлар вужудга келган.

Ўзбекистоннинг текислик қисмидаги тупроқлари генетик ва таснифи жиҳатидан тоғ олди ва тоғ ости тупроқларидан фарқ қилади. Тоғларда т-ра пастроқ, ёгин эса кўп; ўсимлик гуруҳлари ҳам фарқ қилади. Бўз тупроқ типчалари тоғ этаги текисликлариди, тоғ олди ва паст тоғларда тарқалган. Ўртача баландликдаги тоғ минтақаси жигарранг ва қўнғир тоғ-ўрмон тупроқлари б-н, баланд тоғ тепалари оч қўнғир, ўтлоқи-дашт тупроқлари б-н қопланган.

Юқорида айтиб ўтилган барча тупроқ типлари грунт сувлари чуқур жойлашган шароитларда ривожланган ва автоморф тупроқлардир. Грунт сувлари юза жойлашган ерларда эса гидроморф тупроқлар ривожланган. Бундай шароитда грунт сувларидан тупроқнинг юқори қатламига капилляр намлик кўтарилиб, ўтлоқ ва ботқоқ ўсимликлари вужудга келади. тузлар қайта тақсимланади. Гидроморф тупроқларнинг сернамлиги ўсимлик қопламанинг яхши ривожланишини таъминлайди, ўсимлик қолдиқларининг секин минераллашуви (анаэроб парчаланиш) эса гумус (чиринди) қатламанинг қалин бўлишига сабаб бўлади. Бундай тупроқлар ўтлоқ и т у п р о қ л а р деб аталади. Грунт сувлари сатҳи яна ҳам юқори бўлганда (ер юзасидан 1 м ва ундан кам) тупроқ юзасида нам кўпайиб, ботқоқ и т у п р о қ л а р ҳосил бўлади. ўтлоқи, ботқоқи ва ботқоқи-ўтлоқи тупроқлар муайян геоморфологик шароитларда (паст дарё террасаларида, грунт сувларининг тоғ этагидаги текисликларнинг айрим қисмларига кириб борган жойларида) зонал автоморф тупроқлар б-н бирга учрайди.

Ўзбекистон тупроқларининг, айниқса, чўл сур-қўнғир, тақир, чўл қумли тупроқларнинг гумус миқдори жуда кам (юқори қатламида 1% чамасида). Бўз тупроқларда ҳам гумус миқдори оз, лекин чўл зонасининг тупроқларига нисбатан бироз кўпроқ (1,5–2%). Суғорилганда, айниқса, ўғитланганда тупроқ-

нинг унумдорлиги кескин ошади. Суғорилладиган тупроқларда намлик, органик моддаларнинг қўшилиши ва парчаланиши ўзига хос хусусиятларга эга. Шунга кўра суғорилладиган тупроқлар мустақил тупроқ типли сифатида ажратилади. Суғорилладиган тупроқларнинг қуйидаги типлари мавжуд: чўл зонасининг ўтлоқи-воҳа ва ботқоқи-воҳа тупроқлари; бўз тупроқли минтақанинг тақир-воҳа, бўз тупроқ-воҳа, ўтлоқи-воҳа ва ботқоқи-воҳа тупроқлари. Ўзбекистон ҳудуди Турон тупроқ-иқлим провинцияси (фацияси)га мансуб. Бу провинция учун махсус гидротермик режим, биологик циклни алоҳида даврлари орасидаги кескин фарқ хосдир. Бунда ўсимликнинг ривожланиши ва б. биологик жараёнларнинг юқори даражадаги фаолиги нисбий тиним фазаси б-н алмашилиб туради.

Текисликлар тупроқлари. Чўл зонаси автоморф сур-қўнғир тупроқлар б-н қопланган. Бу тупроқлар қолдиқ платолар, қад. Устюрт платоси ёйилма конуслари, Қизилқум ва б. ерларда ривожланган. Тупроқ қатламанинг 18–25 см чуқурлигида гипс кристаллари ва сувда эрувчи тузлар бор. Тупроқнинг юқори қатламида гумус миқдори 0,2–0,8%.

Чўл қум тупроқлари Қизилқум ва б. қумли чўлларда кенг тарқалган. Юқори қатлами зич эмас, баъзи жойларда юпқа қатлам ҳосил қилади. Юза қатламанинг қалинлиги қарийб 5 см. Бу қатламда т-ра ёз қунлари 70–80° гача кўтарилади ва сутка давомида кескин ўзгариб туради. қумнинг юза қатлами ҳимоя вазифасини ўтаб, қуйи қатламдаги намни сақлаб туради. Чўл қум тупроқларида гумус миқдори жуда кам – 0,2–0,5% дан ошмайди. Чўл қум тупроқлари механик таркибининг хусусияти шундан иборатки, бу тупроқларнинг таркибида майда чанг (0,25–0,05 мм) ва йирик чанг (0,05–0,01 мм) фракциялари кўп. Бу тупроқларда деярли шўрланиш бўлмайди.

Тақир тупроқлар Ўзбекистоннинг чўл қисмида, Амударё, Қашқадарё, Шерободларё ва б. дарёларнинг қад. аллювиал текисликларида, Зарафшон ва Сурхондарё водийларида учрайди. Ҳар хил даражада шўрланган. Таркибида карбонатлар миқдори кўп (8–10%). Гумус 0,3–0,8%. Суғорилладиган тақир тупроқдаги мавжуд агроирригацион қават деҳқончилик агротехникаси, ерга солинган маҳаллий ўғит, шунингдек, сувнинг лойқалик даражасига қараб 30–40 см дан 1–2 м гача қалинликда бўлади. Агроирригацион қават ранги, механик таркиби, қовушқоқлиги ва кимёвий хосса-

лари бир хил бўлган яхлит горизонт ҳосил қилади. Бундай тупроқлар Бухоро вилоятида, Қарши ва Шеробод чўлларида учрайди. Тақир тупроқларнинг вужудга келиши аллювиал текисликларнинг чўлга айланишидаги биринчи босқичдир.

Тақирли тупроқлар мамлакатнинг қумли чўлларидаги пастқам текисликларда, қад. қуриган аллювиал ва пролювиал-аллювиал текисликларда тарқалган. Лой тупроқдан таркиб топган, вақт-вақти б-н сув босиб туради, ўсимлик қоплами деярли бўлмайди. Сув буғланиб кетгандан кейин тақир ёрилиб, ўсимлик ўсмайдиган қатқалоқ пўстлоққа айланади. Тақирли майдонлар сур-қўнғир тупроқлар орасида учрайди, қад. аллювиал текисликларда эса тақирлар тупроқ мажмуасининг асосий қисмларидан бири. Тақирли тупроқда гумус миқдори тақир тупроққа нисбатан кўпроқ (0,5–1,0% гача), биологик жиҳатдан ҳам фаоллиги сустроқ бўлиб, тупроқ б-н геологик тузилмалар чегарасида туради.

Ўтлоқи тупроқлар чўл зонада грунт сувлари 1–3 м чуқурликда бўлган жойларда (Амударё, Сирдарё, Зарафшоннинг қуйи террасалари ва Амударё дельтасида) ривожланган. Ўтлоқи аллювиал тупроқлар ранги ва таркиби б-н аллювиал келтирилмаларга ўхшаш. Бироқ кўпинча чим қавати б-н қопланган бўлади. ўтлоқи тупроқлар намликнинг оз-кўплигига қараб ўтлоқи аллювиал (дарё водийлари бўйлаб) ва ўтлоқи-соз (пролювиалдан тузилган тоғ этаги текисликларида) тупроқларга бўлинади. Таркибида гумус кўпинча 2% дан ортиқ. Ўтлоқи соз тупроқлар баъзан шўрланган бўлади.

Ботқоқи ва ботқоқи-ўтлоқи тупроқлар Ўзбекистоннинг бўз тупроқ минтақаси ва чўл зонасида тарқалган. Сирдарё, Амударё, Зарафшон, Чирчиқ, Сурхондарё ва б. дарё водийларида, шунингдек Сўх, Исфара, Маргилонсой, Аравонсой, Оқбўра каби сойлар террасаларининг пастқам ерларида, куриб қолган кўл ва қолдиқ дарё ўзаниларида учрайди. Бу жойларда ер ости сувлари юза (1 м дан кам) жойлашганлигидан тупроқда нам кўп, тупроқнинг юқори қатлами глейлашган. Гумус миқдори 2–3%.

Шўрхоқлар чўл зонаси тупроқлари орасида ва бўз тупроқ минтақасининг қуйи қисмида, дарё водийлари ёки тоғ этаги текисликлари шлейфларида, кўпинча ҳоз. воҳаларда кенг тарқалган. Таркибида сувда осон эрийдиган ҳар хил тузлар (хлорид сульфат, карбонат ва

ш.к.) мавжуд. Тузларнинг энг кўп қисми тупроқнинг юқори қатламида бўлади. Улар сизот сувларнинг кўтарилиб бугланиши натижасида тўпланади. Шўрхок тупроқлар морфологик кўриниши жиҳатидан қатқалоқ, майин ва қора бўлади. Шўрхок тупроқларнинг мелноратив ҳолати яхшиланганча, экин экиш мумкин.

Ўтлоқи-воҳа (сугориладиган) тупроқлари чўл зонасидаги сугориладиган воҳаларда (Бухоро, Хоразм, Марказий Фарғонада, Қорақалпоғистон ва б. жойларда) асосий майдонни эгаллаган. Улар тақирвоҳа, ботқоқ-воҳа тупроқлари б-н бирга учрайди. Зарафшон, Амударё vodi-ларида йирик воҳалари 2–3 минг йиллардан бери мавжуд. Шу муддат давомида бу ерда қалинлиги 2–3 метрли агроирригацион горизонт вужудга келган ва табиий тупроқни кўмиб юборган. Ўтлоқи-воҳа аллювиал тупроқларнинг агроирригацион горизонти бир хил кўкиш-бўз рангли, антропоген кўшимчалар аралашган. Ҳайдалма қатлами анча зич. Таркибида 1–1,3% гумус бор.

Чўл иқлими шароитида ва намланиш режимида кўра ўтлоқи-воҳа тупроқлари шўрланишга кўпроқ мойил. Тупроқ шўри дренаж ёрдамида мунгазам ювиб турилади.

Тоғлардаги тупроқлар. Ўзбекистоннинг тоғ олди ва тоғларидаги тупроқларнинг генетик хилма-хиллиги умумий географик қонуниятга бўйсунди. Жойнинг мутлақ баландлиги ортиб борган сари ер юзасининг булақларга бўлиниши, одатда, кучаяди, ҳаво т-расининг режими юмшаб, ёгин миқдори ортади, ўсимлик қоплами ҳам чала чўл эфемерларидан қуруқ даштга ҳос ўтлар, арчазорсийрак дарахтли ўрмон, ўрмон, ўтлоқ-дашт ва дашт ўсимликларига қадар навбатланиб боради. Мавжуд ландшафт минтақаларининг ҳар бири тупроқ таркиби ва тупроқ қопламининг ўзига ҳос тузилиши б-н бир-биридан фарқ қилади.

Вертикал минтақалардаги тупроқлар 3 тупроқ-иқлим минтақасига бўлинади: бўз тупроқ, ўрта тоғ жигарранг тупроқ ва баланд тоғ оч-қўнғир ўтлоқи-дашт тупроқлари. Бўз тупроқларнинг қуйи чегараси денгиз сатҳидан 250–400 м баландликда. Бу тупроқлар 900–1600 м баландликда тоғ жигарранг тупроқлари б-н алмашинади.

Бўз тупроқлар тоғларда ўзига ҳос тупроқ типини ҳосил қилган. Эфемер ёки қуруқ дашт ўсимликларининг барқ уриб ўсиши натижасида тупроқда чим қатлами вужудга келган ва органик моддалар тўпланган. Бўз тупроқлар морфологияси ва кимёвий таркибига кўра 3

хил: оч тусли, типик (оддий) ва тўқ тусли бўлади. Бўз тупроқларда гумус чимли қаватида 1–4% миқдорида; озиқ моддалар етарли, физик хоссалари яхши. Гумусли қавати (50–60 см) сур рангли. Сугориш натижасида 1,5–2 м гача агроирригацион қатлам ҳосил бўлган.

Маълум геоморфологик шароитларда тоғ этагидаги ясси, кам дренажланган текисликларда сугориш натижасида грунт сувлари кўтарилиб, ўтлоқи тупроқ вужудга келади, тупроқни шўр босади. Дарёларнинг қуйи террасалари, дельталари, тоғ этагидаги аллювиал-пролювиал текисликлардаги гидроморф тупроқлар генетик жиҳатдан бир оз фарқ қилади.

Ўрта баландликда тоғ жигарранг тупроқлари вертикал поғонада нисбатан бир жинсли минтақа ҳосил қилган. Тупроқларнинг генетик жиҳатдан турлича бўлиши, асосан тоғ тизмаларининг қўнғай ва қўёш кам тушадиган шим. ёнбағирларидаги контраст гидротермик шароитларга боғлиқ. Тупроқ профили аниқ дифференцияланган, гумусли қавати (45–60 см) яхши ривожланган, ранги тўқ сур-жигарранг. Жигарранг тупроқда чиринди миқдори кўп (5–8%), гумусли қатлами юмшоқ, ранги қўнғир.

Қўнғир тоғ-ўрмон тупроқлари тоғ ён бағирларининг қўёшга тескари томонида тарқалган ва серёгин йилларда сурилмалар бўлиб туради.

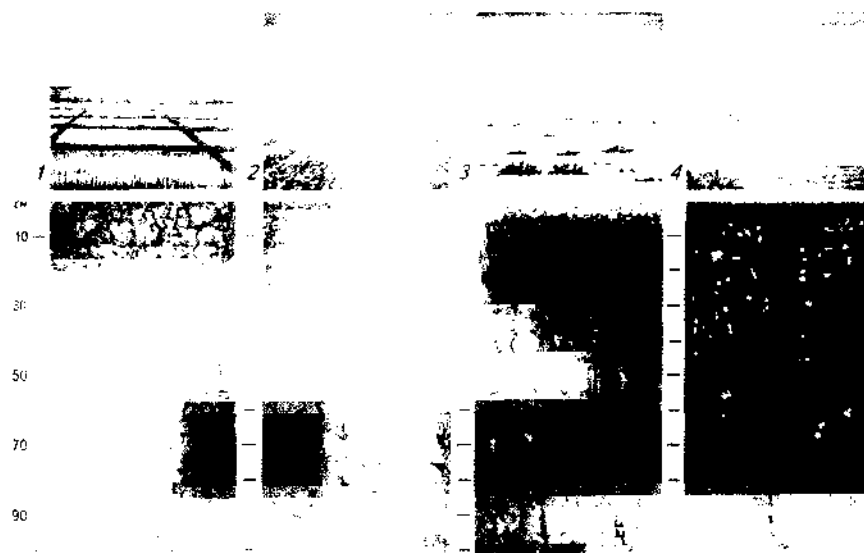
Оч қўнғир ўтлоқи-дашт баланд тоғ тупроқлари Ўзбекистон ҳудудида вертикал минта-

қаларнинг энг юқоридагиси бўлиб, баланд тизмаларининг сувайирғич қисмида тарқалган. Асосан делювиал ётқизиклар ва туб жинсларнинг нураши (элювий)дан ҳосил бўлган.

Оч қўнғир баланд тоғ тупроқларининг профили унчалик қалин эмас, бир оз сур қўнғир рангдаги гумусли қавати яхши ривожланган. Ўсимлик қоплами туташ бўлмаганлиги учун чимли жойлари кам. Ҳайдаладиган қатлами қўнғир рангли, серкесак, қалинлиги 50–70 см, майда тош аралашган. Оч-қўнғир тупроқ таркибида 5–7% органик модда бор.

Баланд тоғ минтақасида, қор қопламлари ва булоқлар ёнида ўтлоқи ва торфли-ботқоқи тупроқлар шаклланган.

Қизғиш тусли тупроқлар Ўзбекистоннинг тоғ ва тоғ олди минтақаларида кенг тарқалган учламчи давр қизил рангли неоген тупроқ ҳосил қилувчи жинсларда ривожланган бўлиб, уларнинг аксарияти оғир механик таркибга эга, жуда зичлашган ва анча экстремал режимни келтириб чиқаради, бу эса тупроқ ҳосил бўлишида ва унмдорлигида акс этган. Бу тупроқ-иқлим шароитида шаклланган тупроқлар профилининг қизғиш-қўнғир туслилиги, йирик чанг ва лойқа фракциялари кўп бўлган ҳолда механик таркибининг оғирлиги, гумус (1–1,2%) ва озиқ моддалар (NPK) миқдорининг озлиги, карбонатлилиги, профилининг зичланганлиги, ғовақлиги, Mg ва сув синдирувчанлигининг пастлиги ва ўсимликлар ўзлаштира оладиган намликнинг кам

Тупроқлар: 1—сугориладиган ўтлоқи-сур тусли, кўмоқли; 2—сугориладиган оч тусли сур; 3—сур тусли кўмоқли қўнғир чўл тупроқлари; 4—типик шўрхок.

миқдорда бўлиши хусусиятлари б-н лёсс ётқиқликларда шакланган тупроқлардан кескин фарқ қилади.

Бу тупроқлар кўпинча кенг тўлқин-симон ва ўр-қирли рельефли тоғ ва тоғ олди минтақаларга мансуб, ер юзасининг нишабонлари, ўсимлик қопламнининг сийраклиги, гумуснинг озлиги, баҳорги кучли ёгинлар, шунингдек, чорва молларини тартибсиз яйловлатиб боқиш, лалми ва сугориладиган ён бағирлик ерлардан нотўғри фойдаланиш эрозия жараёнлари ривожланишига ёрдам беради. Ўз навбатида эрозия тупроқнинг кимёвий, агрокимёвий, агрофизик, биологик ва морфологик кўрсаткичларига кучли таъсир кўрсатади, унумдорлигини кескин пасайтиради. Субтропик зонанинг асосий тупроқлари бўлган қизил тупроқлар (профилида темир ва марганецнинг йирик қора конкреция яралмалари қизил ранг беради) қизғиш тусли тупроқлардан юқори қатламларида гумус (6–9% гача) ва азот (0,2–0,4%) миқдорининг кўплиги ҳамда тупроқ физик хоссаларининг анча яхшилиги, айниқса, сувга чидамли структуранинг кўплиги, эрозияга қарши тура олиши ва сув ўтказувчанлиги б-н фарқ қилади.

Тупроқ ресурслари. Ўзбекистон ер фондидан қ.х.да турли-туман мақсадларда фойдаланилади. Республика умумий қуруқлик майдони (қарийб 40 млн. га)нинг 5–6 млн. га деҳқончиликда фойдаланилади. Бу майдон сугориладиган ва лалмикор ерлардан иборат. Қолган ерлар, асосан, яйлов ва қисман тоғ ўрмонзорлари б-н банд.

Сугориладиган ерлар 4,2 млн. га дан иборат, шундан 1,6 млн. га чўл зонасида, қолган қисми бўз тупроқли минтақада. Автоморф тупроқли майдонлар йирик дарёларнинг ўзлаштирилган водий ва дельталари, шунингдек, тоғ этагидаги текисликлар (мас., Мирзачўл)дан иборат. Сугориш натижасида бу ерларда грунт сувлари кўтарилган.

Сугориладиган тупроқлар майдонининг ярмидан кўпроғи (2,4 млн.га) шўрланган ва шўрланишга мойил, шу сабабдан шўрини мунтазам ювиб туриш ва б. тadbирларни кўриш зарурати мавжуд. Чўл зонаси текисликларидаги барча сугориладиган тупроқлар ва тоғ этагидаги қиялиги кам текисликлардаги (Мирзачўл, қисман Қарши чўли) бўз тупроқларнинг бир қисми шундай тупроқлар сирасига мансуб.

Сугориладиган тупроқларнинг аксар қисми механик таркибига кўра ўрта ва енгил қумоқли тупроқлардан иборат. Соз ва оғир қумоқли механик таркибли тупроқлар эса 22% дан кўпроқни ташкил этади.

Сугориладиган тупроқлар Фарғона водийси (900 минг га), Зарафшон водийси (750 минг га), Амударё қуйи қисми (780 минг га)да катта майдонларни эгаллаган.

Лалмикор ерлар майдони 6,6 млн. га дан зиёд. Экин экиш учун етарли даражада намликни сақловчи ерлардан фойдаланилади. Лалмикор ерларнинг нисбатан катта майдонлари Қашқадарё, Самарқанд, Тошкент ва Жиззах вилоятларида жойлашган. Оч бўз тупроқли лалмикор ерларнинг бир қисми сугориб экилади.

Чўл яйловлари Ўзбекистонда энг катта майдон – 26,5 млн. га ни ташкил қилади, шундан 11 млн. га бўз-кўнғир тупроқли, қарийб 13 млн. га қумли ерлар ва қумли тупроқлар. Қолган қисми ўтлоқ-тақир, тақир тупроқлар ва тақирли ҳамда шўрхоқлардан иборат. Чўл-яйлов жойлардаги сугоришга яроқли ялпи майдон қарийб 12 млн. га.

Амударё дельтасининг қуриб бораётган қисмидаги ўтлоқ ва ўтлоқ-тақир тупроқлар 600 минг га дан зиёд майдонни ташкил қилади. Тақир тупроқлар ва тақирлар – 2,3 млн. га. Тоғ жигарранг ва ўрмон кўнғир тупроқлар (1160 минг га) ўртача баландликдаги тоғларнинг паст-баланд тоғли рельефли қисмига тўғри келади. Бу жойларда республикада тоғ ён бағирларидаги сел ва тупроқни эрозиядан асровчи ягона ўрмон зонаси мавжуд. Жигарранг тупроқ зонасидан юқорида оч-кўнғир ўтлоқ-дашт баланд тоғ тупроқ хиллари тарқалган. У жойлар эзги яйлов сифатида фойдаланилади.

Ад.: Тожиёв Т., Намозов Х., Нафетдинов Ш., Умаров К., Ўзбекистон тупроқлари, Т., 2004.

Ходимат Махсудов.

ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИ

Ўзбекистон ўсимликлар дунёси хилма-хил бўлиб, халқ хўжалигида муҳим аҳамиятга эга. Сўнги йилларда Ўзбекистон ФА Ботаника ин-ти («Ботаника» илмий-и. ч. маркази)да олиб борилган тадқиқотлар натижаларига кўра, ўлкада 166 онлага мансуб 4500 га яқин юксак ўсимлик турлари борлиги маълум бўлди. Буларнинг аксарият қисмини қоқиўтдошлар (260 га яқин тур), карамдошлар, ялпиздошлар, шўрадошлар, лолодошлар, чиннигулдошлар, ёронгулдошлар, говзабондошлар, раънодошлар каби йирик онлаларнинг вакиллари ташкил этади. Ўзбекистон флораси пайдо бўлиши, тарқалиши, тур,

туркум ва онлаларнинг умумий ўхшашлиги жиҳатидан Марказий Осиёдаги бошқа мамлакатлар, хусусан, Эрон, Афғонистон ўсимликлар дунёсига жуда яқин туради.

Ўзбекистон флораси узоқ тарихга эга. Палеоботаник тадқиқотлар республика ҳудудида қуруқликдаги юксак ўсимликларнинг (ксилофитлардан тортиб) барча эволюцион даврларига онд ўсимлик қолдиқлари борлигини кўрсатди. Ҳатто ҳоз. Қизилқум чўлларида бир вақтлар бу ерларда ўсган хурмо, чинор, терак каби дарахт ва буталарнинг қолдиқлари топилган.

Ўзбекистонда ўсимликлар ўсмайдиган жой йўқ. Уларни текисликдаги қумли чўллардан тортиб, қорли баланд тоғларгача бўлган турли рельеф ва тупроқ шароитида учратиш мумкин. Ўзбекистон ўсимликларининг тарқалишини ёритиш учун тавсия этилган 4 тик (вертикал) минтақа (чўл, адир, тоғ, яйлов) асос қилиб олинди. Ҳар бир минтақа ўзига хос рельеф, иқлим, тупроқ ва ўсимликлар дунёсига эга.

Чўл (текислик)даги ўсимликлар ҳаёти, асосан, қум ва гипсли тупроқлар ҳамда шўрхоқ б-н боғлиқ. Қумли чўлга Қизилқум, Қашқадарёнинг қуруқ ўзани (Сандиқлик), Сурхондарёнинг қуйи қисмидаги Каттақум ва Хоразм воҳасидаги қумли массивлар кирди. Аксарият қумликлар ўсимликлар б-н мустаҳкамланган. Қум уюмларида дарахт ёки йирик буталардан оқ саксовул, жузгун (қандим), черкез: буталардан оқ боялич, қуёнсуяк, қизилча каби ўсимликлар ўсади.

Жузгун илдизлари ён томонга 20 м гача ўсиб, қумларни маълум даражада ушлаб туради. Қумларни мустаҳкамлашда кўп йиллик ўтлардан селен алоҳида аҳамиятга эга. У тарқоқ илдизлари ҳамда ер устки қисмлари (поялари) б-н қумларнинг кўчинига тўсқинлик қилади ва б. ўсимликлар (жузгун, саксовул ва б.) уруғини тутиб қолиб, ўсшига шаронг яратади. Шунингдек, қумда ривожланишга мослашган кўп йиллик эфемер ўсимлик – илоқ илдиз пояси орқали ҳам кўпаяди. У қисқатгина баҳор ойларида тез ўсиб, гуллаб, мева беришга улгуради.

Гипсли чўлга Устюрт, жан.-ғарбий ва шим.-ғарбий Қизилқумда жойлашган айрим ҳудудлар (массивлар) кирди. Гипсли чўл флораси турларга унча бой эмас. Ўсимликлар формацияси (жамоаси)ни шакллантиришда, асосан, шўрадошларга мансуб турлар иштирок этади. Жумладан, ярим бута ва буталардан буюрган, боялич ҳамда бир йил-

лик шўралар (балиқкўз), шuvoқ туркумига мансуб оқ жусан каби турлар ва эфемерларни кўплаб учратиш мумкин.

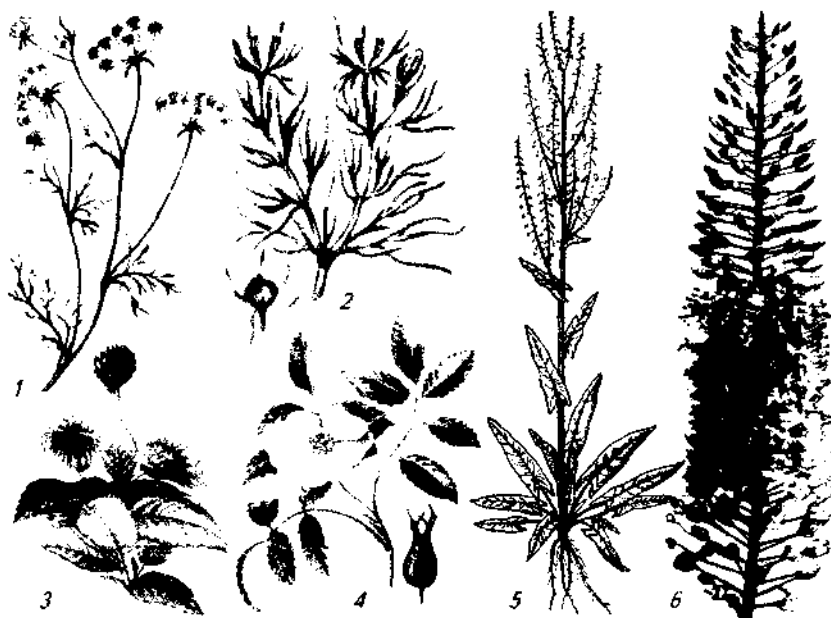
Шўрхоқ тупроқлар таркибидаги тузлар миқдорига қараб ўсимликлар турлича бўлади. Нам, қатқалоқли ва майин шўрхоқли тупроқлар ўсимлик ривожланиши учун жуда ноқулай. Лекин, шунга қарамай, айрим жойларда сарисазан, қизилшўра, қорабароқ, шоҳилак, оқбош, бузоқбош, донашўр, шўра, ажриқ каби ўсимликлар учраб туради. Умуман, бундай шароитда ўсадиган турлар сони 100 дан ортиқ. Шўрхоқларда кенг тарқалган ўсимликларга саксовул (иккала тури ҳам) каби шўрадошлар оиласининг жуда кўп вакиллари (балиқкўз, куёнжун, қора шўра) киради. Улар чўлнинг оғир (иссиқ ва қуруқ) шароитида ўсишга турлича шаклда мослашган, яъни айримларининг барги, пояси серэт бўлса, бошқаларининг барги тиканга айланган ёки умуман япроғи шакланмаган.

Бир вақтлар саёз сувлар остида бўлган жойлар — тақирларда ўсимликлар жуда камдан-кам учрайди. Баъзи ҳоллардагина тақир ёриқларидан чиқиб турган айрим эфемерлар ва донашўр каби ўсимликларни кўриш мумкин. Бундай тақирлар Қизилқум чўлларида бор.

Тўқайлар дарё (айниқса, Амударё ва Сирдарё) қирғоқлари бўйлаб турлича кенглик ҳамда узунликда жойлашган. Тўқайларда, асосан, дарахт, бута ва кўп йиллик ўтлар кенг тарқалган. Дарахтлардан туронгия (терақлар туркумидан), каптаржийда, тол туркумининг бир қанча вакиллари; буталардан юлғун; кўп йиллик ўтлардан ширинмия, янтоқнинг айрим турлари, қамиш, эркакқамиш, фамация кабилар ўсади.

Тоғ олди текисликларини, асосан, бир йиллик ва кўп йиллик ўтлар қоплаган. Бу ерларда дарахтлар учрамайди. Айрим буталар эса баҳордаги ёмғир сувлари оқадиган ўзанлар атрофида учраб туради. Тоғ олди текисликларида эфемер ва эфемероид ўсимликлар кенг тарқалган бўлиб, улар ўзига хос гуруҳ ҳамда ассоциация (қавмлар)ни ташкил этади.

Бир йиллик ўсимликлар (эфемерлар) кузда ҳаво илиқ ва сернам бўлган пайтларда ривожланиб, қишда об-ҳавога қараб турли даражада ўсишда давом этади. Жан, вилоятларда ривожланиш анча жадал кечади. Март — апр. ойларидаёқ эфемерлар нисбатан қисқа вақт ичида гуллаб, мева тугишга улгуради. Эфемероидлар (кўп йиллик ўтлар) ҳам эфемерларга ўхшаб об-ҳавога мос равишда кузда, қишда ва баҳорда ўсиб

Ўзбекистоннинг зиравор, доривор ва майзарали ўсимликларидан намуналар:
1—зира; 2—нисirik; 3—андиз; 4—наъмatak; 5—шовул; 6—ширaч.

ривожланади. Лекин пиёзли ва илдиз-пояли эфемероидларда ҳаётний жараёнлар куз ва қиш фаслларида ер остида давом этади. Мас., доланинг гунчалари тупроқ остидаёқ шаклланади.

Кўнғирбош ва илоқ туркумига мансуб қатор турлар энг кенг тарқалган эфемероидлардир. Булардан ташқари яна нисirik, шuvoқларнинг айрим турлари ва ковракни учратиш мумкин.

Адирлар ўсимлик турларига жуда бой. Унда кўнғирбош, қўзиқулоқ, каррак, шашир, какра, қатрон, астрагал, ширaч каби кўп йиллик ўтлар б-н бир қаторда бир йиллик ўтлар (эфемерлар) ҳам бор. Баъзан 1 м² ерда 15—20 турга хос юзлаб ва ҳатто минглаб ўсимлик туллари жойлашган бўлиши мумкин.

Адирларда (айниқса, республиканинг жан.да) сақланиб қолган писталар

Р.Р. Шредер номидаги Богдорчилик, узумчилик ва виночилик институтидаги покзор.

Ўзбекистонда ўстирилдиган мевали дарахтлардан намуналар:
1—анор; 2—дўлана; 3—лимон; 4—жийда; 5—бодом; 6—ёнгоқ.

уларнинг бир вақтлар бу ерларда кўплаб ўсганлигидан, бироқ турли мақсадлар учун аёвсиз кесиб олинishi туфайли камайиб кетганлигидан дарак беради.

Адирларнинг юқори қисмида бугдойиқ, так-так (тоғарпа), андиз, гулхайри каби бўйи баланд кўп йиллик ўтлар, тошлоқ ва шағалли жойларида бодом, наъматак туркумининг вакиллари — буталар, астрагал ҳамда пиёз туркумига мансуб турлар кенг тарқалган.

Сўвоқ қишлоғидаги арчзор.

Тоғлар — табиий ҳолда ўсадиган дарахтларга бойлиги б-н бошқа минтақалардан фарқ қилади. Ўзбекистон тоғларини арчаларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Улар тоғларимизнинг кўрки бўлибгина қолмай, тоғ ён бағирларини эрозиядан сақлашда ишончли омилдир. Арчалар жуда узок — 300–700, ҳатто 1000 й.лар мобайнида ўсиб ривожланади. Кенг баргли дарахтлардан заранг, олма, нок, олча, дўлана, қатронғи, писта, бодом, ёнгоқ, оқ қайин, тол, терак, шумтол ва камҳастаклар кўп тарқалган. Улар кўпинча мустақил гуруҳларни

ташқил қилади. Тоғлардаги мевали дарахтлар мевасидан одамлар ва ҳайвонлар озиқ-овқат сифатида фойдаланади.

У ерларда дарахтлар б-н бир қаторда турли оила ва туркумларга мансуб буталар кўп. Улар алоҳида-алоҳида гуруҳлар ҳосил қилиб ёки дарахтлар б-н аралашган ҳолда ўсади. Учқат, наъматак, зирк, иргай, тобулғи, чия, қизилча каби буталар кенг тарқалган. Тоғ шароитида ўсишга мосланиш даражасига монанд равишда кўп йиллик ўтлардан ёввойи беда, мармарак, шашир, ровоқ, кийикўт, чойўт, зира, қизилтикан, лола, ширач, турли бошоқли, дуккакли ва пиёзли ўсимликларга дамба-дам дуч келиш мумкин. Бу ўсимликлар орасида доривор, эфир мойли, озиқ-овқат, ем-хашак ва б. мақсадларда фойдаланиладиганлари талайгина. Шунингдек, муҳофазага муҳтожлари Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоби»га киритилган.

Ййдовлар баланд бўйли дарахтларнинг ўсмаслиги, қоялар ва баланд текисликлар (плато)нинг кўплиги ҳамда торон, бетага, шувоқ, сутлама, исфарақ, ёронгулларга бойлиги б-н ўзига хос манзара ҳосил қилади. Шунингдек, ёстиқ ҳосил қилиб ўсувчи кирпийўт ва зиракўтлар ҳам кенг тарқалган.

Табиатда ўсимликлар якка-якка ҳолда ёки тўп-тўп бўлиб (фан тили б-н айтганда ассоциация, формация ҳосил қилиб) ўсади. Ўзбекистон ФА Ботаника ин-тининг ходимлари яратган 4 жилдли «Ўзбекистоннинг ўсимликлар қоплами» (рус тилида) монографиясида республикадаги 1196 ассоциацияни қамраган 170 формация келтирилган. Ўзбекистон флорасига онд маълумотларни Ботаника ин-ти томонидан чоп этилган «Ўзбекистон флораси» (6 жилдли) ва «Ўрта Осиё ўсимликлари аниқлагичи» дан (10 жилдли; ЎЗМУ б-н ҳамкорликда) олиш мумкин.

Республика флораси истеъмоқ қилинадиган, доривор, эфир мойли, ем-хашак, бўёқбоп ва б. фойдали ўсимликларга ниҳоятда бой. Лекин ундан оқилона фойдаланмаслик натижасида табиий ўсимлик қопламларининг майдонлари, ундаги фойдали турларнинг захиралари тобора камайиб бормоқда. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон «Қизил китоби»га киритилдиган ўсимлик турлари сони йил сайин ортиб бормоқда. жумладан, Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоб»ининг 1998 йили чоп этилган 2-нашрига 301 тур камёб ўсимликлар киритилган.

Ад.: Определитель растений Средней Азии, 10 томов, Т., 1968—93; Флора Узбекистана, 6 томов, Т., 1941—62; Растительный покров Узбекистана, 4 тома, Т., 1971—1984.

Устам Пратоя.

ҲАЙВОНОТ ДУНЁСИ

Ўзбекистон ҳайвонот дунёси хилма-хил бўлиб, Ўрта Осиёдаги бошқа мамлакатлар сиңсари субтропик минтақаларга хос турларга эга. Республикада сут эмизувчиларнинг 6 туркуми: ҳашарот-хўрлар (6 тур), қўлқанотлилар (19 тур), товушқонсимонлар (2 тур), кемирувчилар (42 тур), йиртқичлар (23 тур), жуфт туёқлилар (8 тур)га мансуб 100 тур учрайди. Энг нодир ва кам учрайдиган сут эмизувчиларнинг 24 тури, жумладан бурама шоҳли эчки, кўнғир айиқ, қоплон, қорақулоқ, силовсин, илвирс, сиртлон, қундуз, манул, жайран, алқор, кўшоёқ, кўк суғур, ҳинд асалхўри, олакўзан, хонгул, устюрт қўйи, қизилқум қўйи, бухоро қўйи, шомшапалак, кенг қулоқли бурмалаб туншапалак Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган (2003 йил).

Ўзбекистонда қушларнинг 24 туркумига мансуб 410 га яқин тури бор, улардан 184 тури чумқуқсимонлар туркумига киради. Қушларнинг 24 тури, жумладан, бирқозон, жингалакдор бирқозон, оқ лайлак, қора лайлак, қизил гоз, вишилдоқ оққуш, кичик оққуш, мармар ўрдак, оқбош ўрдак, сувқийғир, узун думли сувбургут, оқдум сувбургут, кичик бургут, қирғий бургут, чўл бургути, қиронқора, болтаютар, қумой, илонхўр бургут, маллабош лочин, итолғи, оқ турна, оддий тувалоқ, бизгалдоқ, йўрга тувалоқ, қорабовур, торғоқ, осие лойхўрағи, қум чумқуқ ва б. «Қизил китоби»га киритилган.

Судралиб юривчиларнинг 58 тури мавжуд, жумладан тошбақаларнинг 1 тури (чўл тошбақаси) маълум. Тангачалилар туркумининг 58 (калтакесаклар — 38, илонлар — 20) тури учрайди. Илонларнинг 5 тури: калча илон, қалқонтумшук илон, қўлборилон, чарх илон, чўл қора илони заҳарли ҳисобланади. Судралиб юривчиларнинг 16 тури, жумладан, хентоғ қурбақабоши, штраух қурбақабоши, эчкемар, чипор калтакесак, қўлборилон Республика «Қизил китоби»га киритилган.

Сувда ҳамда қуруқликда яшовчиларнинг 3 тури: яшил қурбақа (турон қурбақаси ва осие тоғлари қурбақаси кенжа турлари), қўл бақаси ва данатин қурбақа учрайди.

Мамлакат сув ҳавзаларида балиқларнинг 106 тури тарқалган. Улар 2 катта гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга дарё ва сойларда қадимдан яшаб келаётган маҳаллий балиқлар (амударё гулдор балиғи, ширмоҳи, туркистон мўйловдори, зогора балиқ, лаққа ва б.), иккинчи гуруҳга эса, асосан, сув омборларида иқлимлаштирилган балиқлар (иссиққўл гулдор балиғи, пелядь, оқ амур, орол мойбалиғи, шарқ оқчаси, қумуш товон балиқ, оддий дўнгпешона, оқ сла, илонбош ва б.) киради. Балиқларнинг 18 тури, жумладан, орол мўйлов балиғи, орол бакраси, амударё қил қўйруғи (катта курак бурун), амударё тош бакраси (кичик курак бурун), фил-

бурун (сирдарё курак буруни) ва б. «Қизил китоби»га киритилган.

Ҳашаротлар жуда хилма-хил бўлиб, 16000 дан ортиқ тури тарқалган. Ҳашаротларнинг 40 га яқин туркуми маълум. Улардан туғриқанотлилар (300 дан ортиқ тур), тенгқанотлилар (ширалар — 330—350, жизилдоқлар — 600—700 тур), тангача қанотлилар (1500 га яқин тур), қаттиққанотлилар (2000 га яқин тур), пардақанотлилар (1500 га яқин тур), иккиқанотлилар (3500—4000 тур), чала қаттиққанотлилар (600—700 тур) кенг тарқалган.

Республика фаунасида ўргимчаксимонлардан чаёнларнинг 10 га яқин, фалангаларнинг 20 га яқин, ўргим-

«Қизил китоби»га киритилган ҳайвонлардан намуналар: 1—бухоро қўйи; 2—илвирс; 3—кўнғир айиқ; 4—морхўр; 5—жайран; 6—хонгул (бухоро бугуси); 7—қундуз; 8—олакўзан; 9—кўк суғур; 10—қиронқора; 11—болтаютар; 12—илонбургут; 13—қорақуш; 14—бургут; 15—қора лайлак; 16—жингалакдор бирқозон; 17—йўрга тувалоқ; 18—пушти сақоқуш; 19—қизил гоз; 20—бўз эчкемар; 21—кўзойнакли илон; 22—хентоғ қурбақабоши (тўгаракбоши).

чакларнинг бир неча юзлаб тури учрайди. Ўргимчаксимонлардан, айниқса, каналар хилма-хил бўлади. Сув ҳавзаларида каналарнинг 20 дан кўпроқ тури, тупроқда ҳам шунча тури тарқалган. 100 дан ортиқ тур каналар одам ва ҳайвонларда паразитлик қилади. Бир ҳужайралилар ҳам жуда хилма-хил бўлади. Сув ҳавзаларида сохта оёқлилар, хивчинлилар, инфузориялар кўп учрайди. Чучук сув ҳавзаларида тўгарак чувалчанглар (120 дан ортиқ тур), кунликлар (40 дан ортиқ тур), қора танали кўнғизлар (60 дан ортиқ тур), моллюскалар (30 дан ортиқ тур), қисқичбақасимонлар (80 дан ортиқ тур), оғиз айлангичлилар (120 дан кўпроқ тур) бор. Қуруқликда яшовчи қориноёқли моллюскаларнинг 171 тури маълум.

Чўл ҳайвонлари. Кумли чўллардан Қизилқум, Сандиқли ва Каттақум, Ёзёвонда судралиб юривчилардан — тароқ бармоқли геккон, қурбақабош чўл калтакесак, йўл-йўл калтакесак, тўр чизикли калтакесак, чўл бўғма илони, чипор илонларнинг бир неча тури, ўқ илон, чарх илон ва чўл тошбақаси учрайди.

Судралиб юривчилар кўп бўлганлиги сабабли чўлни судралиб юривчилар макони дейиш мумкин. Сут эмизувчилардан чўлларда ола путароқ, ингичка бармоқли юмронқозик, тушки кумсичқон, қўшоёқлар, бўри, қулоқдор типратикан, тулки, қарсоқ тулки, катта кумсичқон, қизил думли кумсичқон, қум товушқони, ёввойи қуён каби ҳайвонлар яшайди. Кумли чўлларда қушларнинг атиги бир неча тури — йилқичи, тентаққуш, чўл мойкут, хўжасавдогар, чўл қарғаси, тўрғай, тошсирчумчүк учрайди. Кумли чўлларда умуртқасиз ҳайвонлардан тирик ўргимчаксимонлар (бит, сариқ фаланга, чаёнлар), қора танали кўнғизлар, тилла кўнғизлар, искабтопарлар, заҳқашлар тарқалган.

Барча чўл ҳайвонлари тез югуришга, тана ҳароратини бошқаришга имкон берадиган морфологик белгиларга эга. Ҳатто секин ҳаракатланадиган типратиканларнинг ҳам оёқлари, қулоқлари ва игналари нисбатан узун. Калтакесаклар узун оёқлари, товони ва думи ёрдамида тез чопади. Чўл қушлари (йўрға тувалоқ, йилқичи) ёки тез учадиган (қорабовур, оқбовур) ерда тез югуради. Кўпчилик тупроқ устида яшов-

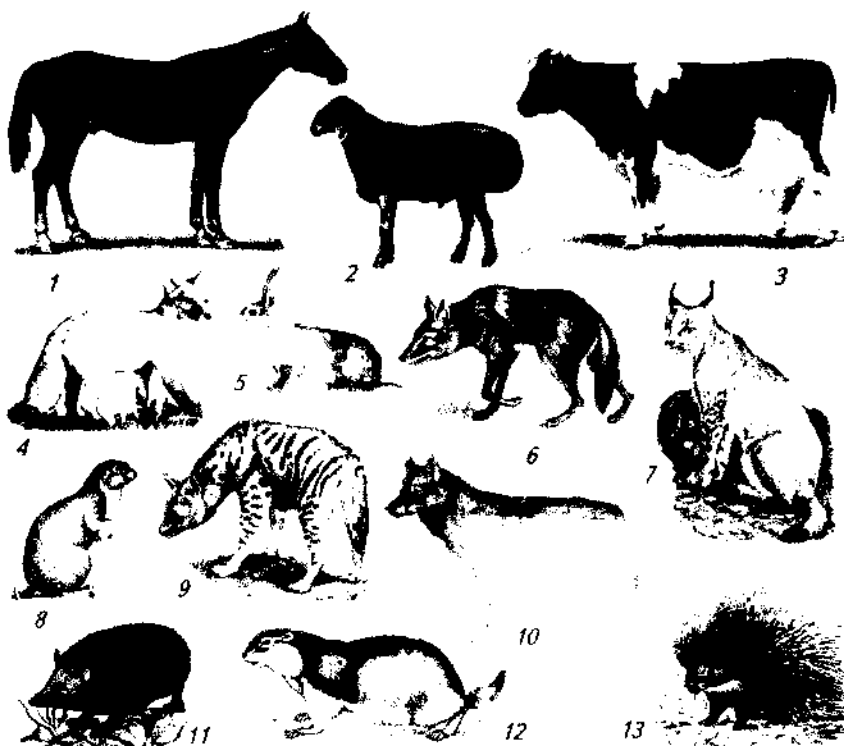
чи чўл кўнғизларининг оёқлари нам шароитда яшовчи кўнғизларга нисбатан бирмунча узун. Визилдоқ кўнғизлар, чирилдоқлар, фалангалар, айниқса, кум бийи тез югуради.

Гил тупроқли чўлларда (Қарши, Мирзачўл ва б.) умуртқасизлардан заҳқашлар, фалангалар, жизилдоқлар, чумолилар ва қорақуртлар учрайди. Умуртқали ҳайвонлардан, айниқса чўл тошбақаси ва сариқ юмронқозик кўп тарқалган. Тақир юмалоқбош калтакесак, чўл ағамаси, ҳар хил рангли калтакесакча, кум бўғма илони, ўқилон, йўрға тувалоқ, қорабовур, оқбовур, кокилдор тўрғай, оққуйруқ (сайғоқ), бўри, тулки, жайран, кичик қўшоёқ, северцов қўшоёғи, катта кумсичқон, қизилдум кумсичқон, кўрсичқон тақир чўллар учун хос. Ўрта Осиё капча илони Қарши чўлида, оддий қалқонтушқ Мирзачўлда кўп учрайди.

Устюрт ҳайвонот дунёси гил тупроқли чўлларидангина ўхшаш, лекин турлар сони жуда кам. Оққуйруқ — бу чўллар учун хос бўлган ҳайвондир. Судралиб юривчилардан тўрт йўлли чипор илон учрайди. Чўл ҳайвонлари, асосан, баҳор ойларида урчилади. Улар кўпинча фев. ойнинг охирида қишки уйқудан уйғонади ва зўр бериб озиклангач, тез орада урчий бошлайди. Икки-уч ойдан сўнг гил тупроқли текисликларда кўп учрайдиган чўл тошбақаси б-н сариқ юмронқозик ёзги уйқуга, кейинчалик эса қишки уйқуга киради. Қурбақабош тақир калтакесак ва ранг-баранг калтакесак апр.—май ойларида, баъзан эса мартда ҳам тухум қўяди. Тўрғайлар апр.даёқ уя ясаб, жўжа очади.

Тоғ ҳайвонлари. Тоғда ҳаёт шароити чўлдагига нисбатан хилма-хил бўлгани сабабли ҳайвон турлари ҳам кўп. Тоғ баландлигига қараб ҳайвонот дунёси ҳам ўзгариб боради.

Денгиз сатҳидан 200—600 м баландликда адирлардаги сув ҳавзалари яқинида турли хил умуртқасизлар: яланғоч шилликлар, капалак, ниначи, қитир пашшалар, узуноёқ чивинларни, тупроқда ёмғир чувалчангларининг бир неча тури, тўгарак чувалчангларни, сув ҳавзаларида булоқчилар, кунликлар личинкалари, зулукларнинг бир неча тури, балиқлар, қисқичбақасимонларни учратиш мумкин. Тоғ адирлари эндемик ва ноёб турларга ҳам бой. Бу ерда ноёб капалақлардан махаон, аполлон, подаларий ёки катта садафдор ахён-ахёнда учраб туради. Тоғ ён бағирларидаги чала чўлларда кулранг бешиктерватар тарқалган. Тоғ чала чўллари мин-

Сут эмизувчилардан намуналар: 1—лақай оти; 2—ҳисори қўй; 3—қора-ола қорамол; 4—тулки; 5—қуён; 6—чиябўри; 7—силосин; 8—юмронқозик; 9—сирглон; 10—бўри; 11—типратикан; 12—сугур; 13—жайра.

тақасида гил тупроқли чўлда чўл тош-бақаси, қурбақабош тақир калтакесак, эчкмар, ранг-баранг калтакесак, йилқичи, йўрга тувалоқ, тўрғайлар, сариқ юмронқозиқ, қўшоёқлар, қумсичқонлар, сариқ илон, ранг-баранг чипор илон, кулранг геккон, туркистон геккони қаби ҳайвонлар, шунингдек, кўк қарға, куркинак, сариқ чумчуқ, тош-сирчумчуқ қаби қушлар учрайди. Бу ҳайвонларнинг кўпчилиги барвақт урчийди; ёз ва қишда уйқуға киради. Аммо қушларнинг бир неча тури (кўкқарға, куркинак ва сариқ чумчуқ) фақат июнда жўжа очади. Чигирткасимонлар ҳам ана шу даврда урчигани сабабли қушлар болалари учун озиқ етарли бўлади.

Денгиз сатҳидан 600–1100 м баландда жойлашган тоғ даштлари минтақасида судралиб юривчилардан туркистон ағамаси, олай калтакесаги, узун оёқли сцинк, сариқ илон, тожикистон калтакесаги, кўзойнакли илон; қушлардан – бедана, чил, каклик, куйка, соч; сут эмизувчилардан – бўрсик, сариқ сасикқўзан, кўрсичқон, қўнғир олаҳуржун, оддий дала сичқони ва б. яшайди. Тоғ даштларида ҳашаротлар дунёси ҳам жуда хилма-хил. Бошоқли ўсимликларда ҳар хил чигирткалар, темирчак, қандада, жизилдоқлар; ширалар, ўсимликлар гулида чангхўр қўнғиз, қандада, пардақанотлилар, тўрқанотлилар кўп учрайди. Тоғ даштларининг юқори қисмида қанотсиз чигирткалар; туя чигиртка ва конафималар тарқалган.

Денгиз сатҳидан 1200–2500 м баландда жойлашган тоғ ўрмонлари минтақасида судралиб юривчилардан туркистон ағамаси, ҳимолай ағамаси, чўл калтакесаги, кўлборилон, қалқонтумшуқ илон ва б.ни учратиш мумкин. Қушлардан – вьюроклар, сариқ чумчуқ, думпараст, читтак, потмачумчуқ, қизил-иштон, мойқутлар, пеночка, зарғалдоқ кўпроқ учрайди. Жарқанотлар, пишчухалар, тезоқар сойлар ёнида эса сувчумчуқлар учраб қолади. Чўққилар ва даралар тепасида йиртқич қушлардан тасқара б-н болтаютар парвоз қилиб юради. Бу минтақада яшовчи қушларнинг қанотлари калта бўлиб, узун думи ҳавода учаётганда бошқариш вазифасини ўтайди. Тумшугининг шакли эгилган бигизга, болтатумшуқнинг тумшуги эса қанд ушатадиган қисқичга ўхшайди, икки бармоғи олдинга, икки бармоғи орқага қараган. Шу сабабли қизил-иштон, пишчуха, фотмачумчуқ тик дарахтларда чаққон ўрмалаб юради. Уларнинг думи қаттиқ ва эгилувчан бўлганидан, дарахт танасига таяниб тура олади. Сут эмизувчилардан тўнғиз кўп,

илвире ва қоллонлар ҳам учраб қолади. Қуҳитанг тоғининг арчазорларида морхўр, Боботоғ пистазорлари орасида ёввойи кўй – муфлон, Чатқол тизмасининг ён бағирларида марказий осие тоғ эчкисини кўриш мумкин. Кенг баргли ўрмонларда туркистон каламуши, ўрмон сичқонлари; дарахтсиз тоғ ён бағирларида дала сичқонлари; қоялар нураб тушган жойларда латча ва оқ сувсарлар; ён бағирларда реликт юмронқозиқ, жирғанок; маймунжон чакалақзорларида сувсар; дарахтларда эса тийинлар; тоғ ўрмонларида ёввойи куён, тулки, бўрсик ҳаёт кечиради. Қояларнинг ёриқларига қулоқдор бурмалаб кўршапалак, огнев кўршапалаги, шимол кўршапалаги, горларда эса тақабурун кўршапалак учрайди.

Тоғларнинг денгиз сатҳидан 2700–2800 м баландликдаги альп минтақаси Чатқол, Кўкесув, Писком, Оҳангарон, Сангзор дарёлари ҳамда Қашқадарё ва Сурхондарёнинг бош томонларидаги тизмаларнинг юқори қисмларида кичик майдонни эгаллайди. Альп минтақасида сувда ҳамда қуруқликда янговчилардан яшил қурбақа аҳёнда, судралиб юривчилардан – олай калтакесаги кўпроқ, ҳимолай ағамаси ва қалқонтумшуқ илон камроқ учрайди. Тоғдаги судралиб юривчилар тирик туғиб кўпайинши б-н совуқ шароитда яшашга мослашган. Қалқонтумшуқ илон ва олай калтакесаги тухум қўйиб тирик туғади (яъни тухум қўйганидан бир неча минут ўтиши б-н болалари чиқади), ҳимолай ағамаси эса тухум қўяди, бироқ унинг ичидаги эмбриони маълум бир шаклга кириб улгурган бўлади. Қушлардан – тоғ дупели, болтаютар, тоғ қарға, альп зағчаси, альп завиршқаси, брандт вьюроги, шохдор тўрғай; сут эмизувчилардан – айик, ёввойи кўй, марказий осие эчкиси ва илвире учрайди. Тоғларнинг пастроқ жойларида сугур, дала сичқони ва пишчухалар кўп. Гоҳи оқ сувсар ва латча кўзга ташланади.

Соҳил ҳайвонлари. Ўзбекистоннинг дарё соҳилларида – ҳашаротлар (мас., сузувчи қўнғизлар ва ниначилар личинкаси), кўл бақаси, сув илонлари, балиқчилар, чигиртчилар, қоравойлар, мешкопчиқушлар, қўнғир ва қанжирлар, кўк қўтонлар, кўлбуқалар, ўрдаклар, сув бургутлар, кўктарғоқ, скопа, сувсар яшайди.

Қамишзор ва тўқайларда яшайдиган ҳайвонлар сувга бевосита эҳтиёж сезмаса ҳам, ҳаёт учун зарур нарсаларнинг ҳаммасини сув ҳавзалари қирғоғидан топади, урчийди ва душманларидан сақланиш учун овлоқ жой ахтаради.

Бундай шароитда яшил қурбақа ва кўл бақаси, судралиб юривчилардан саҳро калтакесаги, илдам калтакесак, сув-илон, гулдор чипор илон, чўл қора илони кўп. Тўқайларда қирғовул, оддий какку, сариқ жиблажибон, зағизғон, ола қарға, ваҳимақуш, гарб булбули учраб туради. Сут эмизувчилардан товушқон, пластинка тишли каламуш, тароқ тишли қумсичқон, каспий орти дала сичқони, чиябўри, тўнғиз, тўқай мушуги ва йўлбарс бор. Қамишзорларда мўйловдор читтак ва тўқай деҳқон чумчуғи айниқса кўп.

Дарё атрофидаги лёсс тупроқли жарликларда кулранг геккон, туркистон геккони, чипор илонлар учрайди. Горлари эса бухоро тақабурун кўршапалаги, ўққулоқли тунги кўршапалак учун макон.

Воҳа ҳайвонлари. Воҳаларда қушлардан қишлоқ қалдирғочи, қора жарқалдирғоч, мусича, дала чумчуғи кабилар, сут эмизувчилардан – митти кўршапалак, уй сичқони, кулранг каламуш кўп. Уй-жойларда ва харобаларда кўпинча кулранг геккон, туркистон геккони, кўк каптар, оқ лайлак, бойўғли, укки, кўк қарға, зағча, катта тақабурун кўршапалак, мўйловдор уч рангли тунги кўршапалак, кечки кўршапалак ҳаёт кечиради. Дарахтзорларда қора калхат, тювик, жиғолтой, қора каптар, зағизғон, гўнқарға, зарғалдоқ, ваҳимақуш, узун думли думпараст; уй чумчуғи, қоратўш чумчуқ, малла вьюрок, гарб булбули, қораялоқ ва б. қушлар ин қўйишади. Бедапояларда қирғовул ва бедана учраб туради. Чиябўри ва узун қулоқ типратикан, чўл калтакесаги, тез калтакесак, ранг-баранг чипор илонлар кўп. Жан. воҳаларда кўзойнакли илон учраб қолади. Дала, боғ ва полизларда яшил қурбақалар яшайди.

Қушлар: 1—бедана; 2—зарғалдоқ; 3—каптар; 4—уй чумчуғи; 5—мусича; 6—каклик.

Тупроқ биотаси таркибига кирувчи ҳайвонлар жуда хилма-хил бўлиб, катта-кичиклиги, тупроқ б-н боғланиш даражаси, озикланиш усуллари ва б. хусусиятлари б-н бир-биридан фарқ қилади. Тупроқда яшайдиган барча жониворлар тупроқ фаунасини ташкил этади. Уларни катта-кичиклиги бўйича 5 гуруҳга ажратиш мумкин: 1) нанофаунага (уз. 150 микронгача бўлган микроскопик ҳайвонлар) бир ҳужайрали ҳайвонлар (сохтаоёқлилар, хивчинлилар, инфузориялар)нинг ҳамма турлари ҳамда каналар, имиллаб юрувчилар, нематодалар, бош айлангичлилар ва оёқдумлиларнинг бир қанча вакиллари кирилади. 1 м² тупроқда бир неча 10 мингдан бир неча млрд. гача нанофауна бўлиши мумкин; 2) микрофаунага (уз. 150 микрондан 1,3 мм гача) нематодалар, оғизайлангичлар, каналар, имиллаб юрувчилар, оёқдумлилар, симфиляр кирилади. Уларнинг 1 м² даги миқдори бир неча мингдан бир неча юз минггача бўлади; 3) мезофауна (уз. 1,3 мм дан 10 мм гача) ўргимчаклар, кўпоёқлилар, ҳашаротлар, заҳқашлар, моллюскалар, каналар, оёқдумлиларнинг бир қанча турларидан таркиб топган. Улар 1 м² тупроқда ўнлаб, ҳатто юзлаб учраши мумкин; 4) макрофауна (уз. 1 см дан 8 см гача) кўпчилик моллюскалар ҳамда кўпоёқлилар, ҳашаротлар, заҳқашлар ва ёмғир чувалчанглариининг бир қанча турларидан ташкил топган; 5) мегофауна (уз. 8 см дан катта), асосан, кемирувчилар, ер қазарлар, ҳашаротхўрлар ва ёмғир чувалчанглариининг бир қанча турларидан иборат.

Тупроқ ҳайвонлари озикланиш усулига биноан ҳам гуруҳларга ажратила-

ди. Улар орасида яшил ўсимликлар б-н озикланадиган ҳайвонлар – фитофаглар кўпчиликини ташкил этади; яна йиртқичлар – тирик ҳайвонлар, некрофаглар – ҳайвон мурдалари, сапрофаглар – чириётган моддалар, детритофаглар – бошқа органик қолдиқлар б-н озикланувчи хиллар, шунингдек, паразит – бошқа ҳайвонлар танасида яшовчилар мавжуд.

Чучук сув ҳайвонлари. Ўзбекистон сув ҳавзаларида 80 га яқин балиқ турлари учрайди, улардан 20 га яқини (оқ дўнгпешона, ола-була дўнгпешона, оқ амур, қора амур, илонбош, балхаш олабуғаси ва б.) Узоқ Шарқдан; пелядь Сибирдан; гамбузия Америкадан келтирилган. Текисликдаги сувларга плотва, оқча, сўзанбалиқ, оққайроқ, зоғора, лаққа, оқ сла, самарқанд ҳамуляси ва хонбалиқлар, тоғ сувлари учун қорабалиқ, гулмоҳи ва голец балиқлар хос. Шим.даги сув ҳавзаларида чўртан балиқ, олабуға, кўкбўйин балиқлар учрайди. Кам учрайдиган ва йўқолиб бораётган турлардан Амударё ва Сирдарё курак буруни, бакра балиқ бор. Шунингдек, 600 га яқин тур умуртқасиз ҳайвонлар, жумладан 150 тур бир ҳужайралилар, 120 турдан зиёд коловраткалар, 100 дан кўпроқ тур чувалчанг ва моллюскалар, 120 турдан ортиқ қисқичбақасимонлар, 100 дан кўп тур ҳашаротлар учрайди. Ўзбекистон сув ҳавзаларига Узоқ Шарқдан балиқлар б-н биргаликда хитой бақачанок (тишсиз) моллюскаси ва узоқ шарқ креветкаси келиб қолган ва кенг тарқалган. Балиқларнинг озик базасини ошириш учун сув омборларида мизид қисқичбақасини иқлимлаштириш яхши нати-

жа берди. Сирдарё ва унинг irmoқларида дарё қисқичбақаси яшайди.

Овланадиган сут эмизувчилар. Ўзбекистонда бўри, тулки, чиябўри, қорақулоқ, сувсар, қуён; чўл, тўқай ва қамишзорларда яшайдиган ёввойи мушуклар, ондатра, юмронқозиқ ва қум товушқон мўйнаси, оққуйруқ ва тўнғиз гўшти учун овланган. Ҳозир унинг сони кескин камайиб кетган. Тулки, чиябўри, ондатра, оққуйруқ, юмронқозиқлар саноат миқёсида овланади. Республикада Оҳангарон, Бўстонлик, Амударё бўйи, Галлаорол ва б. бир қанча жойларда мўйна олиш мақсадида қуён ва америка норкаси боқиладиган ҳўжалиқлар ташкил этилган.

Овланадиган балиқлар. Ўзбекистон ҳудудида овланадиган балиқларнинг ўндан ортиқ тури тарқалган. Зоғора, оқ сла, чўртан, лаққа, мўйловдор балиқ, оқча, танга балиқ, қора балиқ, маҳаллий овланадиган оқ амур, тарғил дўнгпешона, илонбош, балхаш олабуғаси Узоқ Шарқ дарёлари ва Балхаш кўлидан олиб келиб иқлимлаштирилган. Қора балиқ, олабуға балиқлар спорт мақсадида овланади. Балиқларни кўпайтириш мақсадида балиқчилик ҳўжалиқларида қора, оқ амур, дўнгпешона ва б. балиқлар ҳовузларда кўпайтирилади. Мўйловдор балиқ, чўртан, бакра балиқлар сони кескин камайиб кетганлиги туфайли ҳозир овланмайди.

Овланадиган қушлар. Мамлакат ҳудудида 60 турдан ортиқ овланадиган қушлар яшайди. Товуқлар туркумига мансуб каклик, бедана, гозсимонлардан – дала гози; ўрдаксимонлардан – чуррак, ҳайдар кокил, олақанот суқсур ва суқсурлар, Ўзбекистонда ин қуриб яшайдиган турлардан кулранг гоз, кулранг ўрдак, қизил бўйин ўрдак, олмабош ўрдак, олақанот (оққанот, чағирқанот) ҳам овланади. Бу қушлар совуқ қаттиқ келмаган йиллари бемалол қишлайди, ammo совуқ кучли бўлса, кўпчилиги қирилиб кетади. Йирик балиқчи қушлардан – катта қизилоёқ балиқчи, қизилоёқ, сувтаргоқлар, республика ҳудудидан учиб ўтадиган ўткинчи балиқчи қуш – лойхўрақлар, охириги йилларда оддий ҳамда йирик гўррақлар кўплаб, кўк каптар ва б. турдаги каптарлар камроқ миқдорда овланади. Турнасимонлар туркумидан, айниқса, қашқалдоқлар кўпроқ овланади. Улар кичикроқ кўларда ин қўйиб яшайди, совуқ тушиши б-н кўпчилиги иссиқ жойларга учиб кетади, маълум бир қисми эса қишлаб қолади.

Овланадиган илонлар. Республикада 60-й.лардаёқ ҳар йили 3000 тагача за-

Балиқлар: 1—бакра; 2—мойбалиқ; 3—оқча; 4—мўйловдор балиқ; 5—қизилкўз (торта); 6—лаққа.

харли илон ушланар эди. Улар Тошкент ва Термиздаги илонхоналарда фармацевтика саноати ҳамда и.т. ташкилотларида фойдаланиш учун заҳар етказиб бериш мақсадида боқилади. Овланадиган илонларнинг 600–700 тасини — қўлборилон, кум чарх илони, қолганини кўзойнакли илон, чўл қора илони ва қалқонтумшуқ илон ташкил этади. Охириги йилларда республикада қўлборилонга бўлган талаб жуда кучайиб кетганилиги сабабли улар қўллаб тутилиши натижасида сони кескин камайиб кетди.

Зараркунанда ҳайвонлар. Табиатда жуда кўплаб фойда келтирадиган ҳайвонлардан ташқари, уларнинг қ.х. ўрмончилик, ўсимликлар, омборларда сақланаётган галдаларга, кийим-кечакларга жуда катта зарар етказадиган турлари бор. Шунингдек, бир қанча ҳайвонлар одамлар, чорва моллари, уй ва ёввойи ҳайвонларда паразитлик қилади ёки касаллик кўзғатувчиларни юктиради.

Қишлоқ хўжалик экинлари зараркунандалари. Республика қ.х. экинларига зарар келтирадиган ҳайвонларнинг анчагина қисмини кемирувчилар, ҳашаротлар, каналар ва айрим нематодалар ташкил қилади.

Ҳар бир экин, дарахт, ўрмон ва б. ўсимлик турининг ўзига хос зараркунандалари мавжуд.

Техника экинларидан гўзага 200 дан кўпроқ тур ҳашаротлар, айниқса, дала қандаласи, гўза шираси, тамаки трипси, кузги ва гўза тунламлари, карадина, каналардан эса ўргимчаккана жиддий зарар етказилади.

Бошоқли экинларни ҳаммахўр турлардан чигирткалар, темирчаклар, бузоқбоши, кузги ва б. илдиэ кемирувчи тунламлар, қирсилдоқ кўнғизлар, қора танли кўнғизлар ва б., ихтисослашган зараркунандалардан швед пашшаси, бугдой трипси, пуч гул трипси, хасва, шилимшиқ курт. поя бургачалари, нематодалар кўп зарарлайди.

Маккажўхорининг экинган уруғлари ва унинг ер остки қисмини симқуртлар, сохта симқуртлар, бузоқбоши, кузги тунлам куртлари, ер устки қисмини эса чигирткалар, швед пашшаси, маккажўхори капалаги, леукан тунлами куртлари, сўта ва донларини гўза тунлами куртлари шикастлайди.

Гўза, каноп, картошка ва сабзавот экинларига бўртма нематодалари, шолга шולי нематодаси, картошкага картошка нематодаси катта зарар етказилади. Республикада экиладиган шолининг 30 дан ортиқ тур зараркунандаси

қайд этилган. Булар — қирғоқ чивини, шолининг сув филчаси, шולי чивини, арпа минори, баҳорчи, поя ичидати арракаш, маккажўхори капалаги, қандалалар, трипс, бошоқсимонлар бити, чирилдоқ, шולי чигирткаси, шолининг барг нематодаси кабилар. Лалми экинларда, айниқса, ҳаммахўр ҳашаротлардан чигирткалар, хумкалла кўнғизлар, симқуртлар, қора танали кўнғизлар, қандалалар, ёввойи тунлам, карадина, бошоқли дон экинларда бугдой трипси, шилимшиқ курт, катта бошоқ бити, хасва, туркистон дон визилдоқ кўнғизи, дон арракаши, гессен ва швед пашшалари, дуккакли дон экинларда нўхат бити, нўхат донхўри, карадина, гўза тунлами ва б. тарқалган. Айниқса, махсарнинг ихтисослашган зараркунандаларидан: махсар қора бити, махсар илдиэ бити, махсар илдиэ филчаси, катта махсар филчаси, кичик махсар филчаси, махсар парвонаси, бангидевона тунлами, махсар пашшаси қайд қилинган. Лалми беда зараркунандаларидан беда бити, бухоро тилла кўнғизи, туганак филчалари, беда филчаси ва беда уруғхўри мавжуд.

Сабзавот ва полиз экинлари зараркунандалари. Карамнинг доимий зараркунандалари — карам бити, карам куяси, бутгулдошлар бургачалари, карам қандаласи, карам оқ капалаги, шолғом оқ капалаги, кузги тунлам ва б.

Помидор, қалампир ва бақлажонларга кузги тунлам, ўсимлик шираси, иссиқхона оққаноти, қўсақ курти, куйруқли бузоқбоши, коршинский шиллиқ курт; пиёзга эса тамаки трипси, пиёз пашшаси, пиёз ёки илдиэ канаси ва бўртма нематодалари; картошкага картошка нематодаси зарар етказилади.

Полиэ экинлари ўргимчаккана, полиз шираси, тамаки трипси, полиз кўнғизи, шиллиқ куртлар, майса пашшаси, ёввойи гўза тунламлари, карадина, чигирткалар, чирилдоқлар, куйруқли бузоқбоши ва б.дан; картошка симқуртлар, сохта симқуртлар, кундузги тунлам, илдиэ нематодаси ва кейинги йилларда айниқса колорадо кўнғизидан; лавлагн чилор саратон, лавлагн бити, лавлагн бургаси, лавлагн кулранг узунбуруни ва б.дан; каноп дала қандаласи, лавлагн қандаласи, наша шираси, наша бургаси, маккажўхори капалаги ёки наша куртдан зарарланади.

Боғ зараркунандаларидан олма курт, мева ўргимчакканаси, олма ва филофи куялар, нок қандаласи, қонли ва барг битлари, нок шира бити, ўрик филчалари, пўстлоқ ости кўнғизлари,

ўрик тунлами, олхўри курт ва б. тарқалган. Тут дарахтига комсток курти, тут одимчиси, тут узунмўйлов кўнғизи ва ўргимчаккана сингари зараркунандалар жиддий зарар етказилади. Токка ўргимчаккана, тоқ унсимон курт; ёнғоққа ёнғоқ кичик ва катта битлари, ёнғоқ курти, ёнғоқ юмшоқ танли сохта қалқондори; анорга комсток курти, анор шираси ва анор курт; анжирга эса анжир парвонаси куртлари шикаст етказилади.

Карантин зараркунандалари. Ўзбекистонга биринчи бўлиб карантин зараркунандалардан 1905 й. қонли бит, 1937 й. Япониядан тут кўчатлари б-н комсток курти келиб қолган. Ҳозир бу зараркунандалардан карантинлик нишони олиб ташланган.

1964 й. кўчатлар б-н келган калифорния қалқондори кўпгина мевали дарахтларни жиддий зарарлаб, қуришига сабаб бўлди.

Ҳозирги пайтда ички карантин ҳисобланади. Колорадо кўнғизи 70-й. бошида картошка орқали Тошкент вилоятининг Бўстонлик туманига тарқалган. Ички карантин ҳисобланган бу ҳашарот республиканинг Фарғона водийси, Тошкент, Сирдарё, Жиззах, Самарқанд вилоятлари ва Қашқадарё вилоятининг Китоб ва Шаҳрисабз туманлари хўжаликларида кўпаймоқда.

Ўрмон зараркунандалари дарахтларнинг ҳамма қисмлари — илдиэ, пояси, новда ва барглари зарарлайди.

Қирсилдоқ кўнғиз личинкалари, кузги тунлам куртлари илдиэга, бузоқбоши кўнғиз личинкалари ёш ниҳолларга, ўсимлик битлари, терак қандаласи, терак қалқондори, комсток курти, терак баргхўри, қайрақоч баргхўри, тенгсиз ипак курти барг ва новдаларга катта зарар келтиради. Шунингдек, қайрақоч катта пўстлоқ ости кўнғизлари, қайрақоч тилла кўнғизи, шаҳар мўйловдор кўнғизи ва сассиқ дарахт пармалагичи, терак ойнақаноти ва б. кенг тарқалган.

Омбор зараркунандалари. Омборларда сақланадиган дон ва пахта маҳсулотларида 47 тур каналар (ун канаси, чўзинчоқ кана, турон канаси, қорамтир кана ва б.) учрайди.

Ҳашаротлардан омборхоналарда сақланадиган маҳсулотларга галла пармачиси, мўғомбир кўнғиз, трагадерма терихўри, мағриб кўнғизи, суриннам кўнғизи, ун митаси, омбор узунбурун кўнғизи, гуруч узунбурун кўнғизи, омбор куяси, жан. парвонаси, ун парвонаси зарар етказилади. Омбор зараркунандалари б-н зарарланган озиқ-овқат

маҳсулотларининг тўйимлилиги кама-яди, таъми бузилади, зараркунанда чиқиндиси б-н ифлосланади. Бундай маҳсулотлар истеъмол қилинганида, улар турли ўткир меъда ва ичак касалликларига сабаб бўлади.

Кемирувчи зараркунандалардан сариқ юмронқозиқ, реликт юмронқозиқ, кичик қўшоёқ, туркистон каламуши, пластинка тишли каламуш, северцов сичқони, кўрсичқон, жамоа бўлиб яшовчи дала сичқони, қизил думли қумсичқон, катта қумсичқон ва б. тарқалган. Булар беда, айниқса шולי, бугдой, маккажўхори, поллиз экинлари, баъзан гўза ва дарахт шох-бутоқларига зарар етказиши. Омбордаги озиқ-овқатларни еб, тери, қоғоз ва б. буюмларни кемириб зиён келтиради.

Гўзанинг ўсиши даврида унинг кўсакларини кемириб, чигитини еб, пахтасини чиқариб ташлайди. Меваларни шикастлайди. Сугориш каналлари, ирригация шохобчалари қирғоқлари ва яйловларни ўяди ҳамда турли юкумли касалликлар тарқатади.

Одам ва ҳайвонларда паразитлик қилувчи ва касаллик тарқатувчи ҳайвонлар. Ҳашаротлар энг содда ҳайвонлар, ясси ҳамда юмалоқ чувалчанглар ва б. ҳайвонларда, шунингдек, одамларда ҳам учрайдиган хавфли юкумли касалликлардан куйдирги, ўлат, лейшманиоз, туляремия, паратиф, терлама, энцефалит каби касалликларнинг кўзгатувчиси ёки ташувчиси.

Сут эмизувчилар ва қушлар касаллик кўзгатувчи вируслар, замбуруғлар, бактериялар, спирохеталар ва гельминт (гижжа)ларни ташувчилардир.

Касалликларни ҳамма ҳайвонлар ҳам тарқатавермайди. Мас., оқсим вирусини, асосан, туёқлилардан — архарлар, жайранлар, елдиқлар, оққуйруқлар, қутуришни ит, бўри ва тулкилар, лейшманиозни қум сичқонлар, туляремияни қуёнлар, юмронқозиқлар, ондатралар ва тулкилар, терламани кўпчилик кемирувчи ҳайвонлар тарқатади. Касалликларнинг пайдо бўлиши ва авж олиб кетиши шу касалликларни тарқатувчи ҳайвонлар сони б-н боғлиқлиги аниқланган.

Ад.: Лаханов Ж., Ўзбекистоннинг умуртқали ҳайвонлари аниқлагичи, Т., 1987; Моисеев В. А., Кашкаров Д. Ю., Ўзбекистоннинг ҳайвонот дунёси, Т., 1990; Богданов О. П., Редкие животные Узбекистана, Т., 1992; Мавлонов О., Хуррамов И., Умуртқасизлар зоологияси, Т., 1998.

Жалолiddин Азимов, Очил Мавлонов.

ТАБИИЙ ГЕОГРАФИК РАЙОНЛАШТИРИШ

Ўлка—провинция—кичик провинция—округ—район кўринишидаги таксономик бирликлар тизими бўйича Ўрта Осиё ўзига хос бир бутун табиий географик ўлка деб қаралади. Айни вақтда, Ўрта Осиё худудининг айрим қисмлари табиати ўртасида кескин табиий географик тафовутлар ҳам мавжуд. Улар бир-бирдан фарқланувчи маълум табиий географик комплексларни, яъни провинциялар (Марказий Қозоғистон, Турон ва Жунғория-Тяньшан) ни ажратиши тақозо этади. Ўзбекистон худудининг катта қисми Турон табиий географик провинциясига ва фақат Устюрт платосигина Марказий Қозоғистон провинциясига киради. Турон провинцияси майдонининг 67% текисликлардан, қолган 33% эса тоғликлардан иборат. Шу сабабли, Турон провинцияси ҳам, унинг таркибида бўлган Ўзбекистонда ҳам иккита кичик провинциялар ажратилади. Булар текислик ҳамда тоғ олди-тоғ кичик провинцияларидир. Улар орасидаги чегара эса оч тусли бўз тупроқлар тарқалган ерлардан ўтади.

Текислик кичик провинцияси Ўзбекистоннинг, асосан, чўллاردан иборат бўлган ғарбий қисмини эгаллаб, иқлими ниҳоятда курғоқчилдир. Табиий шаронининг худуд бўйлаб ўзгариши, мутлақ баландликларининг унча катта бўлмаганлиги сабабли, кенгликлар бўйлаб зоналаниш қонуниятига бўйсунган. Ушбу кичик провинциядан шарқда тоғ олди-тоғ кичик провинцияси жойлашган бўлиб, унга Ғарбий Тяньшан, Олай, Туркистон, Нурота тоғлари, Зарафшон ва Ҳисор тизмалари б-н бирга уларнинг этакларидаги текисликлар ва тоғлараро ботиқлар ҳам киради. Тоғ олди-тоғ кичик провинциясининг табиий шароити, асосан, баландлик бўйлаб минтақаланиш қонуниятига бўйсунган. Кичик провинциялар ҳам ўз навбатида ички геологик-геоморфологик, орографик ва гипсометрик тафовутлар асосида табиий географик округларга бўлинади.

Тоғ олди-тоғ кичик провинцияси таркибидаги табиий географик округлар, асосан, тоғлараро ёки тоғ этагидаги ботиқлар, дарё водийларини туташ ён бағирлари б-н эгаллаган. Уларнинг географик ўрни, орографияси ва гипсометриясига қараб табиий шароитдаги муҳим фарқлар мавжудлигини кўриш мумкин. Бу фарқлар, аввало, баландлик минтақалар структурасида акс этган. Ҳар бир тоғ олди-тоғ округи ўзига хос баланд-

лик минтақалари структураси б-н тавсифланади. Текислик табиий географик округлари, одатда, нисбатан йирикроқ геоморфологик бирликларни эгаллаб, бир-бирдан геологик тўзлиши, рельефи ҳамда неоген-тўртламчи даврдаги геологик ривожланиш тарихи б-н фарқланади.

Табиий географик бирликлар

Табиий географик минтақа — географик қобикнинг энг йирик зонал табиий географик бўлими, иссиқлик ва намликнинг алоҳида режими, ҳаво массалари, уларнинг циркуляцияси ва б. хусусиятлар б-н фарқ қилади. Мас., экваториал минтақа, тропик, мўътадил минтақа ва ҳ.к. табиий географик зоналарга ажратилади; табиий географик зоналар — иқлим омилларига боғлиқ равишда, асосан, иссиқлик б-н намлик миқдори ва нисбатига қараб муайян тартибда қонуний алмашинув борадиган географик қобикнинг йирик бўлими, мас., Арктика муз саҳролари зонаси, мўътадил минтақа чала чўллари, субтропик даштлар ва ҳ.к.; табиий географик ўлка — табиий географик районлаштиришнинг йирик бирликлари. Майдони бир неча юз минг км² дан млн. км² гача бўлиши мумкин. Мас., Ўрта Осиё текислик ўлкаси. Ўрта Осиё тоғли ўлкаси; табиий географик об-ласт — ландшафтлар ёши, ётқиқлиги, рельефи, гидрографик хусусиятлари, биоценозларининг турлари ва ривожланиш тарихи бўйича ажратилади, табиий географик ўлканинг таркибий қисми.

Ўзбекистон худудида ҳаммаси бўлиб 10 та табиий географик округ ажратилган бўлиб, улардан Устюрт, Қуйн Амуларё, Қизилқум, Қуйн Зарафшон округлари текислик кичик провинцияси, Қашқадарё, Сурхондарё, Ўрта Зарафшон, Мирзачўл, Чирчиқ—Оҳангарон ва Фарғона округлари эса тоғ олди-тоғ кичик провинцияси таркибига киради.

Ўзбекистонни табиий географик районлаштириш тизимидаги энг кичик таксономик бирлик табиий географик р-н ҳисобланади. Тоғ олди-тоғ округи таркибидаги табиий географик р-н баъзан тоғ этакларидаги пролювиал ва аллювиал текисликни унга қараган тоғ ён бағирлари б-н бирга ёки тоғ дарё водийсининг бир қисмини ўз ичига олади.

Ўзбекистон худудидаги табиий географик округнинг ҳар бири маълум табиий географик р-нлар йиғиндисидан иборат.

Мас., Устюрт табиий географик округи Шим. Устюрт, Марказий Устюрт, Жан. Устюрт р-нларидан, Қуйи Амударё табиий географик округи эса Чимбой-Қўнғирот, Белтоғ, Хоразм табиий географик р-нларидан ташкил топган. Ўзбекистон ҳудудида ҳаммаси бўлиб қирққа яқин шундай р-нлар ажратилган.

Ад.: Бабушкин Л. Н., Когай Н. А., Физико-географическое районирование Узбекистана, Т., 1964; Табиий ва иқтисодий географик районлаштиришнинг долзарб муаммолари (илмий-амалий конференция материаллари), Т., 2004.

Шухрат Зокиров.

АТРОФ-МУҲИТНИ ВА ТАБИАТ БОЙЛИКЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ

Ўзбекистоннинг географик ўрни ва табиатининг ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги атроф-муҳитни ва табиат бойликларини муҳофаза қилиш ҳамда уларни авайлаб, эҳтиёткорона муносабатда бўлишни тақозо қилади. Республика ҳудудининг океанлардан узоқда, чўл зонасида эканлиги ёғин миқдорининг, биобарин, оқар сувларнинг қам бўлишига олиб келган. Шарқ ва жан.-шарқдан тоғлар б-н ўралганлиги сув танқислигини бироз юмшатгани б-н, Ўзбекистоннинг геоэкологик берк ўлка бўлишига сабаб бўлган. Республика, айниқса, унинг гарбий қисми геоэкологик жиҳатдан нуқулай ҳудуд ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи табиатга тарихан узоқ даврдан бери меҳр б-н қарашга, уни асраб-авайлашга ўрганиб келган. Ўрта Осиё халқларининг ҳар йили нишонланган Наврўз байрами асрлар давомида она Ерга ва табиатга меҳр-муҳаббат, унга эҳтиёткорона муносабатда бў-

лган, унинг эҳтиёткорона муносабати бўлишига олиб келган. Республика, айниқса, унинг гарбий қисми геоэкологик жиҳатдан нуқулай ҳудуд ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи табиатга тарихан узоқ даврдан бери меҳр б-н қарашга, уни асраб-авайлашга ўрганиб келган. Ўрта Осиё халқларининг ҳар йили нишонланган Наврўз байрами асрлар давомида она Ерга ва табиатга меҳр-муҳаббат, унга эҳтиёткорона муносабатда бў-

йиғилиб, тоғ-тошдаги булоқлар кўзини очиб, жилғалар йўлини шох-шаббалардан, лойқалардан тозалайдилар.

Аҳолининг геоэкологик руҳда, яъни она табиатга меҳр-муҳаббат уйғотиш, табиатни муҳофаза қилиш руҳида тарбиялашда миллий бадиний адабиётнинг ҳам аҳамияти бениҳоя катта. Ўзбек халқининг мумтоз шоир ва ёзувчилари, жумладан, Алишер Навоий ва Заҳриддин Муҳаммад Бобур асарлари геоэкологик мазмунга айниқса бойдир.

Халқ оғзаки ижодида, яъни халқ достонлари, эртақ, мақол ва масалларда ҳам табиатни муҳофаза қилиш тарғиб этиб келинган. Улар ғоявий мазмунини аксарият турли хил ёввойи ва уй ҳайвонлари, айниқса, фойдали қушларнинг табиатдаги роли, инсонга дўст эканлиги, уларни муҳофаза қилишга даъват қилувчи туйғулар ташкил этади.

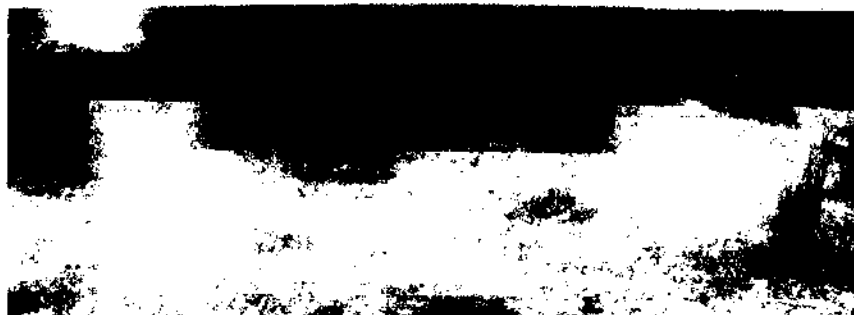
Инсонларни табиатни муҳофаза қилишга даъват қилувчи, соф геоэкологик мазмун касб этувчи яна бир манба ўзбек халқи эътиқод қиладиган дин — исломда илгари сурилган илоҳий таълимот асосларидир. Ислом манбаларида диний эътиқод, ибодат, Еру осмон, фалакиёт ва атроф-муҳитдаги ҳолатлар тўғрисида жуда кўп қимматли маълумотлар келтирилган. Куръони карим ва ҳадиси шарифларда атроф-муҳитни тоза сақлаш, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш, уларни исроф этмаслик, инсоннинг яшаш тарзи, шахсий гигиенасига, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини асрашга, умуман, экология ва табиатни муҳофаза қилишга катта аҳамият берилган. Булар ўзбек халқининг тарихан шаклланган миллий тарбия асосларидир. Бунга мазмуни жуда кенг «увол» тушунчаси яққол мисолдир. Муеулмончиликда ҳар қандай моддий неъматдан исрофгарчилик б-н фойдаланиш, табиат бойликлари — фойдали қазилмалар, сув, ер, ўсимлик ва ҳайвонларни нес-нобуд қилиш увол ва гуноҳ ҳисобланади.

Тарихий манбалардаги айрим маълумотларга кўра, Туркистонда ўрта асрлардан 19-а.нинг 2-ярмигача шаҳарларда раислик ёки муҳтасиблик лавозими бўлган. У шарият қонун-қондаларига амал қилиниши, ҳокимият фармонларининг бажарилиши, бозордаги нарх-наволар устидан назорат этиш вазифалари б-н бирга, табиатни муҳофаза қилиш устидан ҳам қаттиқ назорат ишларини олиб борган. Муҳтасиб қўл остидаги амалдорлари б-н кўча ва бозорларни кўздан кечирган, ариқ ва ҳовузлар, сой ва қудуқлардаги сувнинг сифатини, миқдорини ҳам назорат этган. Тарихда обикор деҳқончилик шароитида суғорув сувларидан оқилона ва адолатли фойдаланишда тўғонбоши ва микроблик лавозимларининг аҳамияти катта бўлган. Аҳоли сонининг тобора ортиб бориши, фан ва техниканинг ривожланиши, йирик нишоотлар қурилиши каби омиллар ҳам кўпинча табиатга салбий таъсир этган. Натижада Ўзбекистон ҳудудида табиатни муҳофаза қилишга бўлган эҳтиёж асрдан-асрга, йилдан-йилга кучая борди.

Подшо Россиясининг мустамлакачилик сиёсати табиат бойликларини аямасдан фойдаланишга йўл очиб берди. Арзон хом ашё базасига айланиб бораётган ўлкада табиатни муҳофаза қилишдан кўра, ундан имкони борича кўпроқ фойдаланиш сиёсати кучли эди. Шу сабабли, йилдан-йилга тупроқлар бузилиб, ишдан чиқа бошлади, ён бағир эрозияси кучайди, ўрмонлар майдони камайиб, улар чегараси тоғларда юқорига кўтарила борди, ёввойи ҳайвонларни овлаш кучайди.

20-а. бошларида табиатдан мустамлака мақсадларида фойдаланишнинг кучайиши ва бу ерга Россиядан кўплаб аҳоли кўчириб келтирилиши натижасида инсоннинг табиатга салбий таъсири кучайиб, уни муҳофаза қилиш ҳаётини за-

Қизилқумда баҳор.

Табиатни ва унинг компонентларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонулар

- «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» (1992 й. 9 дек.);
 «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» (1993 й. 6 май);
 «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида» (1993 й. 7 май);
 «Ер ости бойликлари тўғрисида» (1994 й. 23 сент., 2002 й. 12 дек.да янги таҳрирда);
 «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида» (1996 й. 27 дек.);
 «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» ва «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» (1997 й. 26 дек.);
 «Давлат кадастрлари тўғрисида» (2000 й. 15 дек.);
 «Ўрмон тўғрисида» (1999 й. 15 апр.);
 «Чикиндилар тўғрисида» (2000 й. 5 апр.);
 «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида» (2004 й. 3 дек.).

рурияга айланди. Шўролар даврида индустриалаштириш ва қ.х.ни коллективлаштиришнинг бошланиши ва амалга оширилиши ҳам табиатнинг инсон таъсиридаги салбий жараёнларини кучайтирди. 1920 й.да Музейлар ва санъат ёдгорликлари, табиатни муҳофаза қилиш Туркистон қўмитаси ташкил этилиб, унинг таркибида табиатни муҳофаза қилиш шўъбаси вужудга келди.

2-жаҳон уруши йиллари ва ундан кейин Ўзбекистон ҳудудида табиат имкониятларини қатъий ҳисобга олмай катта-катта ер майдонлари қ.х. учун ўзлаштирилиб, Қизилқум, Мирзачўл, Ёзёвон чўли, Далварзин дашти, Шеробод ва Қарши даштларида воҳалар майдонининг орта борганлиги, кўплаб э-д ва ф-калар қурилиб, каналлар ўтказилганлиги, аҳоли зич янги шаҳар ва шаҳарчалар бунёд этилганлиги, қ.х.ни ортиқча кимёлаштиришнинг жадал ўсиши табиат ва атроф-муҳитнинг бузилишига олиб келди. Собиқ советлар мамлакатининг бошқа ҳудудлари каби Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда ҳам табиатга гайри геоэкологик ёндашув, яъни табиатдан фойдаланишда унинг бир бутунлиги, компонентлар мувозанати, динамика ўзгарувчанлиги, регионаллик каби қонуниятларига амал қилмай, чўл ва тоғларни ўзлаштиришда табиатга зугум, зўрлик қилиш, она табиатни гўё «енгиш»га уриниш каби ҳолатлар жиддий салбий оқибатларга олиб келди.

Натижада республика табиатининг барча компонентлари – тоғ жинслари ва рельеф шакллари, иқлим ва сувлари, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан фойдаланишдагина эмас, балки бир бутун ландшафтлар – чўллари, воҳалари, тоғ ва адирларидан фойдаланишда ҳам жиддий геоэкологик хатоларга йўл қўйилди. Табиатни тубдан ўзгартиришга зўр бериб уриниш, чунончи, чўллашув, яъни чўлга айланиш жараёнларининг кучайишида ҳам кўринди. Кўпгина ҳудудларда юз бера бошлаган геоэкологик инқирозлар илмий жамоатчиликни ташвишта сола бошлади ва ҳукуматнинг бу муаммоларга эътибор қилишини тақозо этди. 1959 й. ўрмон хўжалиги ва дала ихота ўрмонлаштириш инспекцияси ва Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг Ов ишлари бошқармаси негизда Ўрмон хўжалиги ва табиатни муҳофаза қилиш бошқармаси тузилди. Табиатнинг турли бойликлари муҳофазаси б-н давлатнинг алоҳида идора хизматлари шугуллана бошлади. Жумладан, сув ресурслари муҳофазаси б-н сув хўжалиги вазирлиги, ер ресурслари муҳофазаси б-н қишлоқ хўжалиги вазирлигининг Ердан фойдаланиш ва ер тузиш бошқармаси, атмосфера ҳавоси муҳофазаси б-н Гидрометеорология хизмати ва табиатни муҳофаза қилиш бўлими ва б. шугулланди.

20-а.нинг 60-й.лар бошларида Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилишга эҳтиёж янада кучайди. 1961 й. Ўзбекистон Табиатни муҳофаза қилиш жамияти ташкил этилди. 1970-й.лар саноат шаҳарлари ва қончилик р-нларида атроф-муҳит ифлосланишининг кучайиши ҳамда обикор ҳаёт шaroитида сув ресурслари танқислигининг орта бориши долзарб геоэкологик муаммоларни юзага келтирди. 1978 й. бу муаммолар ва атроф-муҳитнинг ифлосланиши устидан назорат қилиш Гидрометеорология бошқармасига юклатилди. Табиатни муҳофаза қилиш муаммолари б-н Ўзбекистон ФАнинг Ботаника, Зоология, Тупроқшунослик ва Агротимё, Иқтисод, Геология ин-тлари, Республика санитария-гигиена ва касб касалликлари ин-ти, ун-т ва б. институтлар шугуллана бошладилар.

1980-й.ларда атроф-муҳитнинг геоэкологик ҳолати янада ёмонлашди, табиий бойликлардан нооқилона фойдаланиш оқибатлари яққол сезила бошладилар. Натижада геоэкологик муаммолар ижтимоий тус олди. Ўтқир геоэкологик регионал муаммоларни дадил кўтариб чиқиб, ҳукумат маҳаллий маъмурият ва кенг халқ оммаси эътиборини уларга

қаратишда олимлар б-н бирга шоир ва ёзувчилар, айниқса, публицистлар катта фаоллик кўрсатдилар. Улар ташаббуси б-н Орол фонди ташкил этилди, Орол денгизини қутқариш ижтимоий қўмитаси, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ташкил топди. Бироқ Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қалар табиий бойликлардан фойдаланиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш қонунари ўша давр сиёсий йўналиши талабларига мослаштирилган бўлиб, табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга етарлича жавоб бермас эди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, табиат муҳофазаси муаммоларини жадал ва катта масъулият б-н ҳал қилишда янги босқич бошланди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдилар» (50-модда), «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир» (55-модда) деб мустақамлаб қўйилган. Ҳозирда Ўзбекистоннинг атроф-муҳит ва табиат бойликларидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишга оид қонунчилиги 80 га яқин қонун ва қарорларни ўз ичига олади. Барқарор ривожланишнинг миллий стратегияси ва Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳаракатининг миллий режаси ишлаб чиқилди ва қабул қилинди, шунингдек, Чўллашишга қарши кураш ҳаракатлари миллий режаси ҳам тайёрланган. Эндиликда геоэкологик муаммолар ҳукуматнинг доимий назорати остида: бу борада илк муваффақиятлар кўлга киритилмоқда, қ.х. ерларидан тобора оқилона фойдаланилмоқда, атроф-муҳит ҳолати кўп шаҳар ва регионларда яхшиланмоқда, қазилма бойликларни нест-нобуд қилишга чек қўйилмоқда. 1991 й.да «Экосан» халқаро экология ва саломатлик жамғармаси ташкил этилган. Бу жамғарма Ўзбекистон ва умуман, бутун Марказий Осиё минтақаси геоэкологик ҳолатини яхшилашга, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга, аҳолининг саломатлигини ҳимоя қилиш ва соғлом зурриётни сақлаб қолишга қаратилган дастур ва лойиҳаларни амалга оширади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш. 1996 й. 27 дек.да Ўзбекистон Республикасида «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида» қонун қабул қилинди. Ундан мақсад атмосфера ҳавосини табиат комплексининг муҳим компоненти сифатида муҳофаза қилишдир. Қонуннинг вазифаси атмосфера ҳавоси

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси

1996 й. 26 апр.да Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан тасдиқланган Низом асосида фаолият юритади. Қўмита атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни қайта тиклаш устидан назорат қилиш, табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини тармоқлараро комплекс бошқариш, табиатни муҳофаза қилиш ва ресурсларни тежаш борасида ягона сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш; атроф-муҳитнинг экологик ҳолати қулай бўлишини таъминлаш, экологик вазиятни бошқариш вазифалари б-н шуғулланади. Халқаро ташкилотлар б-н ҳамкорлик қилади, БМТнинг атроф-муҳит бўйича дастурида иштирок этади.

таркибини сақлаш, турли хил кимёвий, биологик, физик ва б. таъсирларнинг олдини олиш, давлат, юридик ва жисмоний шахсларнинг шу соҳадаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишдир. Атроф-муҳитнинг экологик ҳолати ва ҳудудлар экологик мувозанатининг бузилиши кўп жиҳатдан атмосфера ҳавосининг таркибига ҳамда унинг турли и. ч. чиқиндилари таъсиридаги салбий ўзгаришларга боғлиқдир. Бу ўзгаришлар сайёравий, регионал ва маҳаллий миқёсда рўй беради. Ўзбекистон ҳудудининг ўзига хос табиий хусусиятлари уни экологик хўжалик р-нларига ажратишга ва ҳар бир р-н ер усти атмосфера ҳавосининг ифлосланиш потенциалини аниқлашга имкон беради. Атмосфера ҳавосининг ифлосланишини бундай илмий башорат қилишда асосий шамолларнинг такрорланиши, қанча вақт сурункали эсиши, турбулентлик коэффициенти ва б. хил кўрсаткичлардан фойдаланилди. Республика ҳудудида ер юзасида атмосфера ҳавосининг ифлосланиш потенциали (АХИП) 2,4 дан 3,3 гача ўзгариши қайд қилинган (жадвалга қ.)

Табиий географик р-нлар бўйича	АХИП
Устюрт	2,4–2,7
Куйи Амударё	2,6–3,0
Қизилқум	2,7
Куйи Зарафшон	2,7–3,0
Чирчиқ – Оҳангарон	3,0–3,3
Мирзачўл	2,7–3,3
Фарғона водийси	3,0–3,3
Самарқанд р-ни	2,7–3,3
Қашқадарё ҳавзаси	2,7–3,3
Сурхондарё ҳавзаси	2,7–3,3

Чирчиқ – Оҳангарон ва Фарғона р-нларида атмосфера ҳавоси ифлосланиш даражасининг катталигига сабаб бу ердаги ҳудудий и. ч. мажмуалари нисбатан ривожланганлиги, автотранспорт ҳаракатининг кўплиги, кончилик саноатининг салбий таъсири ва қ.х.да зарарли кимёвий моддалардан кўпроқ фойдаланишдадир.

Атроф-муҳитнинг меъёридан ортиқча ифлосланиши, айниқса, йирик шаҳарлар учун хос. Ўзбекистонда ер усти атмосфера ҳавосининг ифлосланиши 1983 й.да энг юқори даражага етиб, сўнгги йилларда аҳвол бирмунча яхшиланди. Саноат шаҳарларида ҳавони энг кўп ифлослантирувчи асосий моддалар олтингугурт II-оксиди, азот оксидидир. Атмосфера ҳавосини бузувчи бошқа омиллардан бири – автомобиль транспорти. Автотранспортни янги, экологик безарар ёқилги турларига ўтказиш, тежамли двигателларга ўтиш, кўчалар чеккаларига дарактлар экиш атроф-муҳит ҳолатини яхшилашнинг муҳим масаласи бўлиб қолмоқда. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, қишлоқ жойларда атмосфера ҳавосини ифлословчи асосий омил қ.х.да фойдаланиладиган турли хил учувчан кимёвий моддалар бўлса, йирик шаҳарларда шаҳар транспортидир. Тошкент ш.да атмосфера ҳавосининг ифлосланишида шаҳар транспортининг ҳиссаси 80%дан ортиқ. Саноат чиқиндилари нафақат атмосфера ҳавосини, балки сув, тупроқ, инсон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига ҳам маълум даражада зарар етказмоқда. Кейинги йилларда атмосфера ҳавосининг тозалиги устидан назоратнинг кучайтирилиши, корхоналарда технология жараёнларининг такомиллаштирилиши, ҳаво тозалогич мосламалардан кўпроқ фойдаланиш, мутахассислар экологик онги ва масъулиятининг ошиши, «Экосан» халқаро экологик ва саломатлик жамғармасининг фаол савий-ҳаракати натижасида ижобий силжишлар рўй бермоқда.

Сувларни муҳофаза қилиш. Ўзбекистоннинг қурғоқчил континентал иқлим-ли чўл, чала чўл ва тоғ олди даштлари кенг тарқалган шароитда сув муаммоси ҳамisha энг жиддий муаммо бўлиб келган. Сўнгги ярим асрда янги-янги чўл массивларининг деҳқончилик учун ўзлаштирилиши, мавжуд экин майдонларининг муттасил кенгайиши, янги-янги сув омборлари ва каналлар қурилиши б-н тобора оқар сувлар тақчиллигининг вужудга келиши ҳамда ифлосланиши кўп-кўп жиддий иқтисодий-ижтимоий ва геоекологик муаммоларни келтириб чиқарди. Хусусан, ер ости сув-

ларини муҳофаза қилишда жиддий муаммолар вужудга келди. Мас, Фарғона водийсининг айрим ҳудудларида сизот сувлар нефть б-н ифлосланган. Бу ҳолат тоза ичимлик ва технологик сув таъминоти учун жиддий хавфга айланди.

Коллектор-зовур шохобчаларидаги ифлосланган сувларнинг шўрлик ва минераллашганлик даражаси Оролбўйи, Бухоро воҳаси, Мирзачўл ва Фарғона водийсида тиббий-экологик жиҳатдан йўл қўйиш мумкин бўлган даражадан 15 баравар ортди.

1960-й.лардан бошлаб, Ўрта Осиёнинг энг катта сув ҳавзаси – Орол денгизи тезлик б-н қуриб бошлади. Унинг майдони 1960 й.да 66,3 минг км² бўлган бўлса, 2001 й.га келиб 21,1 минг км² га тушиб қолди. Сувининг шўрлиги шу давр ичида 12,2‰^{0/00} дан 65,1‰^{0/00} гача ошди. Денгиз остидан чиқиб қолган 45000 км² дан ортиқ ер қумли ҳамда шўрхок чўлга айланди. Шу тарзда Орол денгизи бўйида яна бир қуруқ чўл вужудга келиб, денгиз суви юзасининг қисқариши ҳисобига тобора кенгайиб бормоқда. Орол бўйидаги табиий, геоекологик ва ижтимоий-иқтисодий вазият ниҳоятда оғирлашиб, жадон жамоатчилигини ташвишга солган. Орол бўйида вужудга келган ноқулай геоекологик вазиятни бартараф этиш муаммоси вужудга келди. Орол денгизи ҳавзасининг геоекологик ҳолатининг ёмонлашгани фақат Ўзбекистон эмас, балки бутун дунё олдида турган энг долзарб геоекологик муаммодир. Шунинг учун бу масалани ҳал қилишда Марказий Осиё давлатлари, бошқа хорижий давлатлар кенг жамоатчилик, турли ташкилотлар б-н биргаликда фаолият кўрсатмоқдалар. Шу масала юзасидан 1993 й.да Тошкент ва Қизилўрда, 1994 й.да Нукус ш.даги Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг юқори даражадаги учрашувида Орол денгизи ва унинг атрофидаги ҳудудлар геоекологик ҳолатини яхшилаш мақсадида Халқаро фонд ҳамда Орол денгизи ва Оролбўйи минтақаси муаммолари бўйича давлатлараро кенгаш тузиш ҳақида қарор қабул қилинди. Унда Орол денгизи ҳавзасидаги геоекологик ҳолатни яхшилашга мўлжалланган чора-тадбирлар дастури тасдиқланди.

1993 й. 6 майда Ўзбекистонда «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» қонун қабул қилинди. Унда сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари аниқ кўрсатиб берилган.

Мутахассислар Ўрта Осиё шароитида экинларни сугоришга гектарига ўрта ҳисобда салкам 8–10 минг м³ сув сарфланиши мақсадга мувофиқ эканлигини

асослаб берганлар. Амалда эса Ўзбекистон хўжаликларига 1960–90 йлар мобайнида сугориладиган ҳар гектар экин майдонига 17,2 минг м³ сув сарфланган, яъни гектарига 7,3 минг м³ сув ортиқча сарфланиб исроф қилинган.

Лекин мустақиллик йилларида пахта экин майдонларининг қисқариши ва сугоришда тартиб ўрнатилиши натижасида ҳар бир гектар ерда сугоришга сарфланадиган сув миқдори анча камайди. Лекин айрим вилоятларда ҳали ҳам сугориш нормасидан анча кўп (Қашқадарё вилоятида ҳар гектар ерга 16 минг м³, Сирдарё вилоятида 18 минг м³) сув сарфланади.

Ўзбекистонда Орол ва унинг атрофи муаммосидан ташқари, оқар сувлар ва ер ости сувларидан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш бўйича ҳам тадбирлар амалга оширилди.

Мамлакатда сув ресурсларини муҳофаза қилишнинг икки асосий йўналиши, яъни сув ресурсларини тежаш ва уларнинг ифлосланиши ҳамда минераллаштириш даражаси устидан назорат ўрнатиш бирдай муҳим муаммолардир. Сувлар сифатининг ёмонлашуви аксарият ҳолларда оқова, қайтарма ва саноат чиқинди сувларининг тоза сувларга қўшиб юборилиши б-н боғлиқ. Бинобарин, қайтарма ва оқова сувларни тозалаш долзарб вазифадир. Тозаланган бу сувлардан экин далаларини сугориш ва яйловларга сув чиқаришда фойдаланиш мумкин. Саноат корхоналарини эса ай-

Зомин халқ боғидаги арчазор.

ланма сув таъминотига ўтказиш лозим: бунда корхона ишлатилган сувни ўзига керакли даражада тозалаб, ундан қайта фойдаланади. Айрим кимё корхоналарининг ҳоз. технология даражасида деярли тозалаб бўлмайдиган сувларини алоҳида ҳавзага йиғиб буғлатиб юбориш мақсадга мувофиқ. Ҳоз. вақтда мамлакатимизда шахарлардаги водопроводлар бир системали. Бунинг оқибатида ичишга ҳам, ювиниш, кир ювишга ҳам, ёзда сепиш ва сугоришга ҳам тозаланган сув сарфланади. Тоза сувни тежаш учун водопроводларни 2–3 системали фойдаланишга ўтказиш зарур.

Тупроқни муҳофаза қилиш. Ўзбекистон хўжалиги узок йиллар давомида асосан қ.х.га, 1-навбатда, пахта ҳам ашёси етиштиришга ўта ихтисослаштирилиши натижасида обикор, яъни сугориладиган ерлардаги тупроқларнинг мелиорация ҳолати анча ёмон аҳволга тушиб қолди. Обикор ерларнинг асосий қисми чўл ва тоғ этаги чала чўлларида тарқалганлигидан уларнинг тупроқ-мелиоратив ҳолатида шўрланиш кучайди.

1960–80 й.лар давомида шўрланган ва мелиоратив ҳолати ёмон ерларни кўплаб ўзлаштириш ҳисобига республикада шўрланган ерлар майдони ортиб, ҳоз. вақтда уларнинг умумий майд. 2,4 млн. гектарга етди. Бу ерларнинг ярмига яқини ўртача ва кучли даражада шўрланган. Қорақалпоғистон Республикаси, Бухоро, Сирдарё вилоятларининг ерлари деярли бутунлай шўрланган, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларида эса шўр босган ерлар 60–70%ни ташкил этади. Тупроқнинг асосий сифат кўрсаткичи ҳисобланган унумдорлик Сирдарё вилоятида 30–35% пасайиб кетган. Тупроқнинг и.ч. имкониятига путур етказувчи асосий салбий экологик омиллардан бири – сув ва шамол эрозиясидир. Шамол эрозияси, яъни тупроқни шамол учуриши рўй берадиган ерлар майд. 2,1 млн. гектарга, сув эрозияси таъсиридаги майдонлар эса 0,7 млн. гектарга тенг. Бу салбий жараёнлар Бухоро, Фарғона, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида айниқса кўп зарар келтиради. Мамлакатдаги 22 млн. гектар яйловларнинг 6 млн. гектари шамол, 3 млн. гектари эса сув эрозияси таъсиридадир.

ДДТ пестицидидан фойдаланиш 1983 й. тақиқланган, лекин ундан қ.х.да фойдаланиш 1990 й.гача давом этади. Ҳоз. вақтда унинг тупроқ таркибидаги миқдори анча камайган бўлишига қарамай йўл қўйиш мумкин бўлган миқдордан 2–3 баравар кўп. Кимёвий ўғитлардан фойдаланиш ҳам жуда кам экологик

самара бериб келган; чунончи, фосфоркалийли кимёвий ўғитларнинг 30%, азотли ўғитларнинг эса 50%ни усимликлар ўзлаштира олмай, улар тупроқларни ифлослайди ёки ер усти ва ер ости сувларига ўтиб кетади.

Минерал ўғитларнинг кўплаб ишлатилиши ҳам тупроқнинг заҳарланишига, тупроқ микроорганизмларининг кўплаб қирилиб кетишига сабаб бўлди.

Тупроқлар структураси ва ҳосилдорлигини тиклаш, уларни минерал ўғитларни нормадан ортиқча ишлатиб заҳарламасликнинг асосий йўли деҳқончиликдаги анъанавий усуллар, яъни органик ўғитлардан тобора кенг фойдаланишга ва алмашлаб экишга катта эътибор беришдан иборат.

Ўзбекистон тупроқлари экологик ҳолатининг ёмонлашишига ҳайдалма қатлам остида зич, берч қатламнинг вужудга келиши сабаб бўлади. Ҳар йили ерларни оғир тракторлар б-н бир хил чуқурликда, яъни 30 см гача қайта-қайта ҳайдаш зич, мода алмашинувига деярли имкон бермайдиган берч қатламни ҳосил қилади. Ерларни чуқур шудгорлашга (ҳайдашга) ўтиш тупроқларни муҳофаза қилишдаги энг истиқболли йўллардан биридир.

Тупроқлар заҳарланишининг олдини олишнинг асосий йўли эса заҳарли химикатлар – инсектицид, гербицид, пестицид ва дефолиантлардан кам фойдаланиб, экинлар зараркундаларига қарши курашда биологик усулларни жадаллик б-н жорий этишдир. Минерал ўғитлардан, заҳарли химикатлардан меъёридан ортиқча фойдаланиш тупроқларнинг табиий йўл б-н тикланишига имкон берувчи микроорганизмлар, энг оддий (майда) организмлар, шунингдек, чумоли, чувалчанг, кемирувчиларнинг қирилиб кетишига олиб келади. Шунинг учун тупроқ тирик организмларининг қирилиб кетишига йўл қўймаслик зарур.

Академик М. Муҳаммаджоновнинг маълумотларига кўра, заҳарланмаган 1 га ердаги чувалчанглар сони 5–6 млн.га етади. Бу жониворлар тупроқнинг она жинсини ва барча органик қолдиқларни қайта ишлаб беради, тупроқни ҳаводаги эркин кислород б-н бойитади, унда физиологик фаол моддалар ҳосил қилади, тупроқни юмшатади, ундаги кимёвий реакцияларга ижобий таъсир кўрсатади. Хуллас, чувалчанглар тупроқнинг сув, физик ва кимёвий режимига, унумдорлигига таъсир этиб, усимликлар ундан унумли фойдаланишига шароит яратди. Экологик жиҳатдан нисбатан соф тупроқларда чувалчанглар йўлига ўз ов-

қат ҳазм қилиш аъзолари орқали 300–400 тоннагача тупроқни ўтказиб, ҳар 8–10 йилда бутун ҳайдалма қатламни қайта ишлаб, гўё янгилайди.

Тупроқлар муҳофазаси б-н боғлиқ навбатдаги энг муҳим вазифа – тупроқлар эрозияси ва чўл чеккасидаги ерларда (воҳаларнинг чеккаларида) тупроқларни қум ва туз босишининг олдини олишдан иборат. Бунинг учун чўлдаги ўсимлик қопламни асраш, қумли тупроқларни ҳайдаганда унинг намлигига эътибор бериш, жўякларни шамол йўналишига қўндаланг ўтказиш ва б. агро-техник қоидаларга амал қилиш зарур.

Ўсимликларни муҳофаза қилиш. Ўзбекистон ҳудудида чўл, адир, тоғ олди, тоғ ва баланд тоғ баландлик минтақалари ўсимлик қоплами тарқалган. Республика ҳудудида 4500 га яқин ўсимлик тури бўлиб, шундан 577 таси доривор, 103 таси бўёқли ва 560 таси эфир мойли. Ўсимликларнинг 10–12%и муҳофазага муҳтож. Бундан ташқари мамлакатда, хусусан, Оролбўйида табиати муҳофаза қилиш мақсадида ихота ўрмонлари бунёд этиш давом этмоқда.

Сўнгги йилларда эса қурилиш материаллари сифатида фойдаланилувчи четдан келтириладиган ёғочнинг кескин камайиши муносабати б-н теракзорлар бунёд этилмоқда.

Бундан 40–45 й. муқаддам текисликдаги дарё ва сойлар қайирилари анча зич тўқай ва қамишзорлар б-н қопланган бўлиб, тўқайларда турангил, тол, жийда, юлгун каби дарахт ва буталар қалин ўсган. Кейинги йилларда тўғон, сув омборлари ва каналлар қурилиши авж

олиб, дарё ҳамда сой сувлари кескин камайиши, сизот сувлар сатҳи тобора камайиб, уларнинг минераллашуви ва шўрлиги ортиши натижасида бу тўқайларнинг катта қисми қуриди (айниқса, Қўйи Амударёда). Республика яйловларининг ҳоз. аҳоли ҳам анча ташвишлидир. Буларнинг асосий сабаблари – яйловлардан нотўғри фойдаланиш, тоғ олди ва чала чўл зонасидаги катта-катта майдонлар асоссиз равишда ҳайдалиб, экинлар экилганлиги, чўлда – саксовул, тоғларда – арча каби қимматбаҳо дарахт ва бута ўсимликларининг қўллаб кесилиб кетганлиги, яйловда қўй боқиш мейёрига амал қилмаслик, янги ерларнинг ўзлаштирилиши, чўл зонасида янги-янги шаҳар ва йўллар қурилиб, янги қонлар ишга туширилганлигидир.

Ўзбекистоннинг ўрмон фонди, асосан, тоғ ўрмонларидан иборат бўлиб, табиати муҳофаза қилишда муҳим аҳамиятга эга. Улар ажойиб табиий манзара, ўзига хос соғлом микроклим яратди, сувни сақлайди ва тупроқни эрозиядан асрайди, атроф-муҳитнинг санитария-гигиена ҳолатини яхшилайдди.

Ўрмонлар республика майдонининг 5,1% ини ташкил этади. Кейинги 30–35 й. мобайнида экологик вазиятнинг ёмонлашуви сабабли Ўзбекистон «Қизил китоби»га 147 ўсимлик оиласи киритилди. Буларнинг кўпи қимматбаҳо доривор ўсимликлардир. Республикада 1997 й.да «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳақида» қонун қабул қилинди.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш.

Ўзбекистон ҳайвонлари ўсимликлар каби, 20-а.нинг 2-ярмида муҳофазага муҳтож бўлиб қолди. Бунинг асосий сабаблари – аҳоли ўз хўжалиги б-н барча зоналар ичига тобора чуқур кириб бориши, табиий ландшафтларнинг маданий ландшафтлар б-н алмашиниши, ҳайвонлар экологик муҳитининг тобора ёмонлашуви ва, ниҳоят, ҳайвонларни овлашнинг илмий асосланган тартибига қатъий риоя этмасликдир.

Муҳофазага олинган тоғ эчкиси.

Табиий ва илмий манбаларда кўрсатилишича, ўтган асрнинг бошларида Фарбий Тяньшан тоғ тизмаларида, Жан. Ўзбекистоннинг Боботоғ, Қўҳитантоғ, Бойсунтоғ, Ҳисор тизмаларида сони кескин камайиб кетган ҳайвонлардан илвирс, қоплон, Бухоро тоғ қўйи, қўқсуғур, қизил бўри, Тяньшан оқ тирноқли айғи, йўл-йўл сиртлон, Туркистон сировсини, тоғ қўйлари, Қизилқум қўйи ва б.ни тез-тез учратиш мумкин эди. Эндиликда бу ҳайвонларнинг аксарият қисми кўриқхоналарда махсус кўпайтирилмоқда.

Ўтган асрнинг ўрталаригача кенг тарқалган қушлардан болтаюғар, дашт лочини, пушти сақоқуш, бирқозон, жажжи оққуш, мрамрчуррак оқбош, ўрдак, бургутнинг тўрт тури, ҳумой, қиронқора, лочин, итолғи, бизғалдоқ жуда камайиб кетди. Қўллаб ҳайвонларнинг экологик макони бўлмиш текисликдаги тўқайларнинг ва тоғдаги ўрмонларнинг қисқариб кетиши ёввойи ҳайвонларнинг қирилиб кетишига олиб келди.

Ўлкадаги табиий экологик шароитнинг ёмонлашуви ва инсон омилдининг бевосита таъсирида бир вақтлар табиатда эркин яшаган Турон йўлбарси, қизил тулки, сиртлон, хачир каби ҳайвонлар бутунлай йўқолиб кетди. Ўрта Осиё қоплони, Олд Осиё қоплони, чипор сиртлон (пўлта), Устюрт қўйи, қора лайлак, тувалоқ, шипун оққуши, қум чарх илони, Ўрта Осиё кобриси, узундум бургут каби нодир ҳайвонлар бутунлай тугаб кетиш хавфи остида турибди. Устюрт қўйи, бурамашоҳ қўй (морхўр), Ўрта Осиё қундузи, оққуш, йўрға тувалоқ, чипор калтакесак каби ҳайвонларнинг ҳам тугаб кетиш хавфи кучли. Кейинги вақтда афғон майнасининг кўпайиб кетиши оқибатида булбул, қалдирғоч, читтак, хатто чумчуқлар ҳам анча камайиб кетди.

1997 й.да Ўзбекистонда «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш ҳақида» қонун қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Вазир-

Оқбулоқдаги қайнзор.

лар Маҳкамасининг 1998 й. 1 апрелдаги қарори б-н «Биологик ранг-барангликни сақлашнинг миллий стратегияси ва ҳаракатлар режаси» ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон «Қизил китоби»га умуртқали ҳайвонларнинг нодир ва йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган жами 63 тури ва кенжа тури киритилган бўлиб, улар орасида 22 тур сут эмизувчи ҳайвон, 31 тур қуш, 5 тур судралиб юрвчи ҳайвон ва 5 тур балиқ бор.

Кўриқхона, миллий боғ ва буюртма кўриқхоналар. 1993 й. 7 майда Ўзбекистон Республикасининг «Алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар тўғрисида» қонуни қабул қилинди. Унда бундай ҳудудларни аниқлаш, уларни тартибга солиш, муҳофаза қилиш қонун-қоидалари қайд қилинган. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш, уларнинг нодир ва тугаб бораётган турларини сақлаб қолишда, сонини кўпайтиришда кўриқхона, миллий боғ ва буюртма кўриқхоналар аҳамияти каттадир. Кўриқланадиган ерларнинг умумий майд. 2 млн. гектардан ортиқ. Мамлакатда 8 кўриқхона бўлиб, булар Зомин тоғ-ўрмон, Бадайтўқай, Қизилқум, Зарафшон, Сурхон, Ҳисор давлат кўриқхоналари, Чатқол биосфера, Китоб давлат геология кўриқхоналаридир. Бу кўриқхоналарда биоэкологик тадқиқотлар олиб борилади.

Кўриқхоналардан ташқари камайиб кетаётган ўсимлик ва ҳайвон турларини сақлаб қолиш ва тиклаш мақсадида 9 та буюртма кўриқхона барпо этилган. Булар Арнасой, Қорақўл, Сайғоқ, Судочье, Сармиш, Қорақир, Қарнобчўл, Кўшработ, Денгизқўл буюртма кўриқхоналари бўлиб, уларда қишлоғга учиб

Зомин халқ боғи

Зомин халқ боғи 1976 й.да Жиззах вилоятининг Зомин туманида, Туркистон тоғи, қисман Молгузар тоғининг 1000–4030 м гача баландликларида ташкил этилган. Таркибига Зомин ўрмон хўжалигининг Зомин участкаси, Ўрмон хўжалиги ин-тининг Кўлсой таянч пункти, Зомин тоғ-ўрмон давлат кўриқхонаси кирган. Боғ майдонининг 55%ини арчазорлар ташкил этади. Доривор ўсимликларнинг 30 дан ортиқ тури аниқланган. Ҳайвонот дунёси боғнинг ландшафтига қараб мослашган, аммо уларнинг тарқалишида алоҳида чегара йўқ. Миллий боғда тоғ ўрмонларини ва арча биологиясини ўрганиш, арчазорларни кўпайтириш, ҳайвон ва ўсимлик турларини сақлаб қолиш ишлари олиб борилади.

келувчи йирик қушлардан – ўрдак, гоз, бирқозон, оққуш, сув қушларидан ўрдак, гоз, қоравой, фламинго (қизилгоз) ҳимоя остига олинган.

Алоҳида экологик, тарихий ва нафосат аҳамиятига эга бўлган, шу б-н бирга табиатни муҳофаза қилиш, рекреация, илмий, маданий, маърифий мақсадларда фойдаланишга мўлжалланган алоҳида муҳофаза этиладиган объектларни ўзида қамраб олган миллий боғлар ҳам ташкил этилган. Бундай миллий боғлар ҳозир 2 та: Зомин миллий боғи (майд. 241,1 км²) б-н Угом-Чатқол миллий боғи (5745,9 км²) ажойиб иқлимли серманзара ландшафтлари аҳолининг дам олиб, хордиқ чиқариши, спорт туризми машғулоти б-н шуғулланиши учун жуда қулайдир. Унда баргли сийрак тоғ ўрмонлари, бутазорлар, арчазорлар, субальп ўтлоқлари табиий комплекслари ва уларда яшайдиган ноёб ҳайвонлар муҳофаза қилинади, илмий ишлар олиб борилади.

Табиат объектлари муҳофазаси. Табиатнинг ноёб, диққатга сазовор объектларига горлар, ажойиб шакли қоялар, даралар, ер қатламлари очилиб қолган жойлар, шаршаралар, ўзига хос булоқлар, катта ёшли дараклар киритилади. Табиатнинг бундай объектлари илмий, рекреация, туризм, саёҳат, нафосат мақсадларида ўрганилади ва муҳофаза қилинади. Табиатнинг гўзал, ранг-баранг, ҳаво ва суви мусаффо, табиати шифобахш ландшафтлари ҳам махсус муҳофаза қилинади. Чунки бундай ландшафтларни асл ҳолида сақлаб қолиб, муҳофаза қилиш улардаги табиий жараёнлар ва экологик мувозанатнинг вақт

Табиат ёдгорлиги. «Динозаврлар жанги» қояси (Қоратепа тоғи).

Сайроб чинори.

давонидаги қонуний ўзгаришларини тадқиқ қилиш жиҳатидан ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси республика ҳудудида 400 дан ортиқ табиат ёдгорлигини ҳисобга олган. Булардан 80 га яқини жонсиз табиат ёдгорликларидир. Жонсиз табиат ёдгорликлари орасида хилма-хил карст рельефи шакллари, шу жумладан, археологик аҳамиятга эга бўлган горлар ва унгулар, шунингдек, нодир булоқлар, шаршаралар, илмий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган қоялар ва геологик очилмаларни муҳофаза қилиш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Сайробдаги қадимий чинор, Бойсундаги Чорчинор, одамларнинг қад. аждоди топилган Тешиктош ёри, Хўжакентдаги қояга чизилган расмлар, Чинор, Амир Темура ёри, Қирққиз, Одамтош, «Динозаврлар жанги» қоялари ва б. шулар жумласидан. Уларнинг бетакрор, сеҳрли ва мафтункор манзаралари жиддий муҳофазатга муҳтождир.

Ад.: Каримов И. А., Ўзбекистон буюк келажак сари, Т., 1998; Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Т., 2003; Рафиқов А. А., Геоэкологик муаммолар, Т., 1997; Тўхтаев Л., Ҳамидов А., Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш, Т., 1994; Фуломов П. Н., Инсон ва табиат, Т., 1990; Нигматов А. Н., Ўзбекистон Республикасининг экологик ҳуқуқи, Т., 2004.

Раҳмонбек Раҳимбеков, Потихмамов Фуломов.

АҲОЛИСИ. ТИЛИ ВА ЁЗУВИ. ДИНИ

АҲОЛИСИ

Ўзбекистон Республикасининг аҳолиси 26021,3 минг киши бўлиб, шаҳар аҳолиси 9441,9 минг, қишлоқ аҳолиси 16579,4 минг кишини ташкил этади (2005). Аҳоли зичлиги 1 км² га 58 киши. Ўзбекистонда Ўрта Осиёдаги жами аҳолининг 1/3 қисмидан кўпроғи яшайди.

Демографик ривожланиш тарихи. Ўрта Осиё ҳудудида яшаган ибтидоий одамларнинг қад. манзилгоҳлари қуйи палеолит даврига тўғри келади. Жез даврида Ўзбекистон ҳудудида чорвадор ва қисман деҳқончилик б-н шуғулланган қабилалар яшаган. Бу вақтда ибтидоий жамоа даври емирилиб, қабилалар ўртасида мулкий муносабатлар вужудга келди.

Эрон шоҳи Дороти I нинг Биҳистун китобларида ўзбек халқининг қад. аجدдлари — хоразмийлар, сугдийлар, саклар, бактрияликлар тўғрисида маълумотлар берилган. Юнон ва Рим тарихчилари Геродот, Страбон, Арриан ва Птолемей ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида яшаган саклар ҳақида маълумотлар қолдирганлар.

Ўзбекларнинг алоҳида элат бўлиб шаклланиши узоқ йиллар давомида содир бўлган этник жараёнлар маҳсулидир. Улар Ўрта Осиёнинг марказий вилоятлари Мовароуннаҳр, Хоразм, Еттисув, қисман Шарқий Туркистоннинг ғарбий минтақаларида шаклланган. Ўзбек халқининг асосини ҳоз. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан ўтrock яшаб, суғорма деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо-сотик б-н шуғулланиб келган маҳаллий аҳоли: сугдийлар, хоразмийлар, бахтарийлар, чорвадор сак-массагетлар каби этник гуруҳлар ташкил этган. Шунингдек, Жан. Сибирь, Олтой, Еттисув, Шарқий Туркистон ҳамда Волга ва Урал дарёлари бўйларидан турли даврларда Мовароуннаҳрга кириб келган этник компонентлар ҳам ўзбек халқи этногенезида иштирок этганлар. Марказий Осиёнинг кенг ҳудудида яшаган бу эт-

нослар, асосан, туркий ва шарқий эроний тилларда сўзлашганлар.

Амударё ва Сирдарё ҳавзалари ораллигининг ўтrock аҳолиси ва чорвадор қабил ва элатларнинг этник жиҳатдан дастлабки аралашуви жараёни натижасида ўтrock ҳаётга мослашган туркий ҳудудий майдон, ўзбек халқига хос антропологик қиёфа шаклланган.

Мил. ав. 3-а.да Сирдарёнинг ўрта оқимида *Қанг давлати* ҳукм сурган даврда Амударё ва Сирдарё ораллиги ва унга туташ минтақаларда иқтисодий, сиёсий ва этномаданий алоқаларнинг тобора ривожланиб бориши натижасида туркийзабон этнослар устуворлик қилиб, ўзига хос уйғунлашган маданият юзага келади. Археологик ва тарихий мажмуаларда бу маданият «Қовунчи маданияти» номи б-н қайд этилган. Антрополог олимларнинг таъкидлашича, айнан шу даврларда Ўрта Осиёнинг водий ва воҳаларида яшовчи аҳолининг ташқи қиёфасида ҳоз. ўзбек ва воҳа тожикларига хос Ўрта Осиё икки дарё ораллиги антропологик типи тўлиқ шаклланади.

Ўзбек халқининг этногенезида қатнашган наватдаги этник компонентлар кушонлар ҳамда 4–5-а.ларда Ўрта Осиёнинг марказий вилоятларига Олтой, Жан. Сибирь ва Шарқий Туркистондан кириб келган хионий, кидарий ва эфталлийлардир. Шунингдек, ўзбеклар этногенезига Ўрта Осиёнинг марказий минтақалари (Тошкент воҳаси, Фарғона, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё водийлари ва Хоразм)га келиб ўтrockлашган туркий этник компонентлар фаол таъсир кўрсатади. Бу компонентлар ва маҳаллий аҳоли ўртасидаги этномаданий муносабатларнинг ривожинатижасида янги қатлам маданий ютуқларининг маҳаллий маданий-хўжалик аънавалар б-н жадал уйғунлашуви юз берди. 7-а.нинг 30-й.ларидан бошлаб ўлкамиз «Туркистон» номи б-н атала бошлаган.

8-а.да араб ва ажам халқларининг Ўрта Осиёга кириб келиши б-н маҳаллий аҳолининг этник таркибида маълум даражада ўзгаришлар содир бўлган бўлсада, аммо минтақадаги этник жараёнларга кучли таъсир этмаган. Бу даврда Мовароуннаҳрдаги ўтrock ва ярим ўтrock туркийзабон аҳоли, сугдийлар ва Хоразмнинг туб ерли аҳолиси ўз ҳудудларида араблар ҳукмронлигида яшаганлар.

9–11-а.ларда Мовароуннаҳрда яхлит туркий қатлам, жонли туркий тил муҳити вужудга келиб, ўз наватида сугдийлар ва б. маҳаллий этнослар б-н интеграциялашув жараёни жадаллашган. Бу даврда Мовароуннаҳр ва Хоразмда туркий этник қатлам кучли этник асосга эга бўлиб, бу қатлам асосининг аксарият кўпчилиги ўтrockлашган турғун туркий этнослардан иборат бўлган.

Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хоразмда сиёсий ҳокимият туркий сулолаларга ўтиши муносабати б-н содир бўлган этник жараёнлар ўзбек халқининг шаклланишида якуний босқич бўлди. Айнан шу даврда ўзбек халқига хос элатни белгиловчи ҳудудий, маданий-маънавий умумийлик, этник ўзликни англаш маълум бир давлат доирасидаги этник уюшқоқлик дин умумийлиги каби этник омиллар шаклланди. Бу даврда ўзбекларнинг умум элат тили қарор топди. Умуман олганда, элат шаклланишидаги муҳим аҳамиятга молик аксарият этник аломатлар шаклланиб етилади. Шундай қилиб, асрлар оша юртимизда кечган ўта мураккаб сиёсий вазиятда муттасил давом этган этник жараёнлар натижасида 11–12-а. бошларида ўзбек халқи шаклланди (яна қ. *Ўзбеклар*).

Ўзбекистон аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий ва демографик ривожланиши 19-а.нинг 2-ярмидан бошлаб подшо Россияси босиб олгандан сўнг кескин ўзгарди. Бу ҳолат аҳоли сони, миллий ва ёш-жинсий таркиби, қўлайиш суръатлари, жойлашиш хусусиятларида ўз

Ўзбекистон аҳолисининг ўсиши ва zichлиги

Йиллар	Жами аҳоли, минг киши	Шу жумладан		Олдинги даврга нисбатан ўсиш, %			Аҳоли zichлиги, 1 км ² /киши
		шаҳар аҳолиси	қишлоқ аҳолиси	жами аҳоли	шаҳар аҳолиси	қишлоқ аҳолиси	
1865	3320	466	2854	—	—	—	7,4
1897	3948	743	3205	118,9	159,4	112,3	8,8
1900	4016	816	3200	101,7	109,8	99,8	9,8
1924	4258	825	3433	106,0	101,1	107,3	9,5
1940	6551	1606	4945	153,8	194,7	144,0	14,6
1950	6194	1917	4277	94,5	119,4	86,5	13,8
1960	8395	2840	5555	135,5	148,1	129,9	18,8
1970	11799	4322	7477	140,5	152,2	134,6	26,4
1980	15757	6452	9305	133,5	149,3	124,4	35,2
1990	20222	8241	11981	128,3	127,7	127,8	45,0
1995	24462	8671	13791	111,1	105,2	115,1	50,0
2000	24488	9166	15322	109,0	105,7	111,1	54,5
2005	26021	9442	16579	106,3	103,0	108,2	58,0

аксини топди. Россиядан деҳқонлар кўчирилиб, Мирзачўлга жойлаштирилди, Шарқий Туркистондан уйғурлар кўчирилиб келтирилиб, республика шарқдаги тоғ водийларида улар учун жой ажратилди. 1897 й.да ўтказилган аҳоли рўйхатига мувофиқ Ўзбекистон ҳудудида 3,9 млн. киши яшаган, шундан 19 % шаҳар аҳолиси эди. Туб аҳолининг миграцион ҳаракатчанлиги паст бўлган. Аҳолининг кўчиб келувчилар ҳисобига ўсиши подшо ҳукумати мустақиллик сиёсатининг натижаси эди. Шу сиёсат туфайли ўлкада янги-янги қишлоқ ва шаҳарчалар барпо этилди. Бироқ шунга қарамай 1865–1900 й.ларда аҳоли 0,6% га кўпайди. 20-а.нинг 1-чорагида ҳам аҳоли ўсишида сезиларли ўзгариш бўлмади. 1924–40 й.лар давомида Ўзбекистон аҳолиси 2,3 млн. кишига ошди, аҳолининг ўсиши йилига 3 % га тенг бўлди.

2-жаҳон уруши Ўзбекистон аҳолисининг сонига, унинг таркиби ва жойлашувига ниҳоятда салбий таъсир кўрсатди. Уруш натижасида республика 1 млн.дан ортиқ аҳолисини йўқотди. Аҳолининг умумий сони 1940–45 й.ларда 6,6 млн. кишидан 5,2 млн. кишигача камайди.

Урушдан кейинги даврда аҳоли ўсиш суръатларида ижобий ўзгаришлар бўлди. Аҳолининг сони 5,2 млн.дан 8,4 млн.гача кўпайди. Бунда ҳам соф табиий кўпайишдан кўра четдан кўчириб келтирилган аҳолининг салмоғи катта бўлди. 20-а.нинг 60–80-й.ларида республика аҳолиси таркибида ўзбекларнинг сони мунтазам равишда юқори суръатлар б-н кўпайиб борди. 1989 й.да ўзбеклар салмоғи республика аҳолисининг таркибида 71,4 % ни ташкил этган.

Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиш йўлига ўтиши унинг демографик тарихида мазмунан янгича босқичга ўтишни тақозо этди. Республикада бозор муносабатларининг шаклланиши

Катта хонадон.

ижтимоий-иқтисодий, сиёсий шароитларнинг ўзгариши натижасида янги демографик жараён бошланди: туғилиш кескин камайди, мамлакатдаги славян халқлар, яҳудий, месхети турк, грек, украин, немис ва б. халқларнинг маълум қисми ўз тарихий юртлири ва б. хорижий давлатларга кўчиб кетди. Энг катта манфий миграция сальдоси 1990 й.да кузатилиб, 181,2 минг кишини ташкил этди. Мазкур демографик жараёнлар Ўзбекистон аҳолисининг ўсиш суръатларини қисқаришига олиб келди. Кейинги 15 й. давомида республика аҳолиси 4,8 млн.га кўпайди, ўсиш суръати 1,8%ни, ўртача йиллик мутлақ кўпайиш сони 400 минг кишини ташкил қилди.

Аҳолининг жойлашиши ва zichлиги. Республика аҳолиси, асосан, қадимдан ўзлаштирилган, сугорма деҳқончилик учун шароит қулай бўлган воҳа ва водийларда zich жойлашган.

Мирзачўл, Сурхон-Шеробод, Қарши, Марказий Фарғона, Элликқалъа чўллари ўзлаштириш натижасида ҳамда турли қазилма бойликлар конларини то-

пиш асосида вужудга келган шаҳар ва шаҳарчалар ҳам аҳолининг ҳудудий таркибига ўзгартиришлар киритди. Бироқ янги аҳоли манзиллари аҳолининг асрлар давомида таркиб топган ҳудудий шакллари катта ўзгаришлар кирита олмади. Аҳолининг асосий қисми туғилиб ўсган жойида истиқомат қилади. Бундан чўл минтақаларида яшовчи аҳоли мустасно. Шу б-н бирга шаҳарлар тармоғидаги ўзгаришлар шаҳар аҳолисининг динамикаси ва жойлашишига катта таъсир қилди. Кейинги йилларда уларда сезиларли ўзгаришлар юз берди. 1990–2005 й.ларда мамлакат аҳолисининг ўсиш суръати пасайиб бораётган даврда баъзи вилоятларда бу жараён секинроқ кетди.

Ўзбекистонда демографик вазиятнинг энг муҳим хусусиятлари — аҳоли ўсиш суръатларининг пасайиб бориши; аҳоли табиий кўпайиш кўрсаткичининг камайиши; ташқи миграция натижаларининг манфийлашуви; шаҳар аҳолисининг суст ўсиши ва б. Мамлакатнинг шаҳар аҳолиси ниҳоятда нотекис жойлашган бўлиб, асосий қисми Тошкент ш.га тўғри келади. Бироқ Тошкент ш. аҳолиси сўнгги йилларда деярли ўсмади, натижада унинг Ўзбекистон аҳолиси таркибидаги улуши 1990 й.даги 10,5 %дан 8,2 % га тушиб қолди. Навоий, Сирдарё, Тошкент вилоятлари ҳамда Қорақалпоғистон Республикасининг демографик салоҳияти пасайди, Жиззах вилоятида ўзгармади, қолган ҳудудларда эса ошди. Ҳоз. кунда Ўзбекистон аҳолисининг 16,4 % Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларига тўғри келади. Хоразм, Наманган ва Самарқанд вилоятларида ҳам бироз ўсиш бўлди.

2 - жадвал

Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг ҳудудий таркиби

	1990		2005		Зичлиги, 1 км ² /киши
	минг киши	%	минг киши	%	
Ўзбекистон Республикаси	20222	100,0	26021	100,0	58,0
Қорақалпоғистон Республикаси	1242	6,1	1570	6,0	9,4
Тошкент ш.	2134	10,5	2138	8,2	—
Вилоятлар:					
Андижон	1755	8,7	2343	9,0	552,5
Бухоро	1167	5,8	1508	5,8	37,4
Жиззах	772	3,8	1043	4,1	50,9
Навий	671	3,3	810	3,1	7,3
Наманган	1508	7,4	2073	8,0	278,6
Самарқанд	2155	10,7	2867	11,0	171,0
Сирдарё	554	2,7	672	2,6	149,4
Сурхондарё	1289	6,4	1895	7,3	94,3
Тошкент	2119	10,5	2452	9,4	157,3
Фарғона	2176	10,8	2841	10,9	420,3
Хоразм	1037	5,2	1433	5,5	236,8
Қашқадарё	1644	8,1	2378	9,1	83,2

1991–2005 й.ларда Ўзбекистон вилоятлари бўйича шаҳар аҳолисининг ўсишида сезиларли даражада номутаносиблик кузатилди. Бу йилларда республика шаҳарлари аҳолисининг ўсиш суръати 0,9% бўлиб, бу кўрсаткич Сурхондарёда 3,2%; Жиззахда 2,8%; Сирдарёда 0,6%; Бухорода 0,7%; Хоразмда 0,8% ва Тошкент вилоятида 0,2% ни ташкил этди.

Юқоридаги ўзгаришларга қарамай, республика аҳолисининг ҳудудий мужассамлашуви даражаси ҳамон Фарғона ва Тошкент иқтисодий р-нларида юқори. Фарғона водийсига мамлакат аҳолисининг 28%, Тошкент ш. ва вилоятига 18% тўғри келади. Аҳоли зичлиги 1 км² га 58 киши бўлиб, бу кўрсаткич мамлакат миқёсида 70 қаррага фарқ қилади ёки бошқача айтганда, 7,3 кишидан (Навий вилояти) 552,5 (Андижон вилояти) кишигача етади. Фарғона, Наманган, Хоразм вилоятларида аҳоли жуда зич, Қаш-

қадарё, Жиззах, Бухоро вилоятларида, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасида зичлик кўрсаткичи анча паст (2-жадвалга қ.).

Ўзбекистон Республикаси жами аҳолисининг 36,3% шаҳарларда, қолган қисми қишлоқларда яшайди. Сўнгги йилларда урбанизация даражасининг пасайиб бориши ва қишлоқ аҳолиси ҳиссасининг ўсиши кузатилмоқда. 3-жадвалда шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг динамикаси келтирилган.

Аҳолининг табиий кўпайиши. Ўзбекистонда аҳоли табиий кўпайишига оид муфассалроқ маълумотлар 19-а.нинг 2-ярмидан бошлаб мавжуд. Аҳолининг табиий кўпайиши 1-навбатда туғилишга боғлиқ. Республикада 19-а. охири – 20-а. бошларида туғилиш даражаси юқори бўлган. 1865–1917 й.ларда туғилишнинг умумий коэффициенти (ҳар 1000 та кишига нисбатан туғилганлар сони) 45–50%ни ташкил этган. Туғилиш физио-

логик имконият даражасида бўлган, оилада фарзандлар туғилиши чекланмаган. Бунинг асосий омиллари ўзбек аёлларининг ижтимоий и.ч. да жуда кам иштироки, маълумотлилиқ даражасининг пастлиги, туғилишни қўллаб-қувватловчи урф-одат ва қадриятлар таъсирининг нисбатан юқорилиги, гўдаклар ўлимининг кўплигидир.

Уша даврда аҳоли ўртасида ўлим ҳоллари ҳам юқори бўлган. 1886–1900 й.ларда Ўзбекистон ҳудудида 1000 та аҳолига нисбатан ўртача 49,8 та бола туғилган бўлса, ўлганлар сони (ҳар 1000 киши ҳисобига) 44,8 та тенг эди. Демак, ўша даврда ўзбек оилаларида туғилиш юқори бўлишига қарамай аҳоли ўртасида ўлимнинг кўплиги, ўртача умр кўриш даври жуда қисқа бўлгани (32 ёш) туфайли аҳолининг табиий кўпайиши суст кечган. Бошқача айтганда, юқори туғилиш юқори табиий ўсишни таъминлай олмасди, туғилишнинг «фойдалилик» даражаси паст бўлган. Мазкур далиллар Ўзбекистон аҳолисининг табиий кўпай-

Янги авлод.

3 - жадвал

Ўзбекистон Республикаси шаҳар ва қишлоқ аҳолиси (минг киши)

	1979		1990		1995		2000		2005	
	шаҳар	қишлоқ	шаҳар	қишлоқ	шаҳар	қишлоқ	шаҳар	қишлоқ	шаҳар	қишлоқ
Ўзбекистон Республикаси	3648	9043	8241	11981	8671	13791	9166	15322	9442	16579
Қорақалпоғистон Республикаси	382	520	596	646	674	720	724	779	765	805
Тошкент ш.	1798	—	2134	—	2097	—	2142	—	2136	—
Вилоятлар:										
Андижон	387	962	568	1186	597	1390	658	1529	694	1649
Бухоро	292	594	404	763	429	882	441	979	448	1059
Жиззах	140	371	223	550	278	607	295	680	313	730
Навий	209	292	277	394	292	440	317	467	322	489
Наманган	378	722	577	932	657	1078	723	1202	774	1300
Самарқанд	691	968	672	1483	698	1725	724	1946	737	2130
Сирдарё	141	308	193	361	200	403	206	436	210	462
Сурхондарё	172	723	248	1040	317	1215	345	1392	366	1529
Тошкент	760	1019	941	1178	929	1291	950	1401	966	1486
Фарғона	565	1129	692	1485	718	1715	776	1888	802	2039
Хоразм	150	597	284	753	296	900	315	1009	321	1112
Қашқадарё	283	838	433	1210	489	1426	551	1616	589	1789

Ўзбекистон регионларида туғилиш ва табиий кўпайиш кўрсаткичлари (2003)

	Аҳоли сони		Туғилиш			Табиий кўпайиш		
	минг киши	фонда	минг киши	фонда	1000 кишига	минг киши	фонда	1000 кишига
Ўзбекистон Республикаси	25707,4	100,0	508,5	100,0	19,8	372,5	100,0	14,5
Қорақалпоғистон Республикаси	1560,3	6,0	32,2	6,4	20,6	23,5	6,3	15,0
Тошкент ш.	2135,4	8,3	31,2	6,1	14,5	13,2	3,5	6,2
Вилоятлар:								
Тошкент	2430,4	9,5	43,5	8,6	17,9	27,9	7,5	11,5
Андижон	2309,1	9,0	43,0	8,5	18,7	31,1	8,3	13,5
Наманган	2042,5	7,9	40,6	8,0	20,0	30,5	8,2	15,0
Фарғона	2799,2	10,9	52,5	10,3	18,8	37,9	10,2	13,6
Самарқанд	2826,1	11,0	60,4	11,9	21,4	46,6	12,5	16,5
Бухоро	1490,1	5,8	28,0	5,5	18,8	21,1	5,7	14,2
Навобий	804,2	3,2	15,2	3,0	18,9	11,2	3,0	13,9
Сирдарё	668,5	2,6	13,7	2,7	20,5	10,2	2,7	15,3
Жиззах	1030,7	4,0	24,4	4,8	21,8	18,1	4,9	17,6
Хоразм	1410,3	5,5	29,2	5,7	20,8	22,2	6,0	15,8
Қашқадарё	2336,4	9,1	54,6	10,7	22,9	45,0	12,1	19,4
Сурхондарё	1864,2	7,2	41,7	8,2	22,5	33,7	9,0	18,2

Ўзбекистон шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг табиий кўпайиш коэффициентлари (минг киши ҳисобига, ‰)

Йиллар	Жами аҳолиси			Шаҳар аҳолиси			Қишлоқ аҳолиси		
	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш	туғилиш	ўлим	табиий кўпайиш
1991	34,5	6,2	28,3	26,2	7,0	19,2	38,4	6,2	32,2
1994	29,4	6,6	22,8	23,2	7,3	15,9	33,3	6,2	27,1
1997	25,5	5,8	19,7	20,8	6,9	13,9	28,4	5,2	23,2
2000	21,3	5,5	15,8	17,7	6,6	11,1	23,5	4,8	18,7
2001	20,4	5,3	15,1	17,1	6,4	10,7	22,4	4,6	17,8
2002	21,0	5,4	15,6	17,4	6,6	10,8	23,1	4,7	18,4
2003	19,8	5,3	14,5	16,5	0,4	10,1	21,7	4,7	17,0

иши 19-а. охири – 20-а. бошларида Европа халқларидан 3,5 баробар кам бўлганини кўрсатади. Натижада аҳоли сонининг ўсиши жуда секин кечган. 1885–1917 й.ларда Ўзбекистон аҳолиси 3320 мингдан 4052 мингга етди ёки аҳолининг сони ҳар йили ўртача 0,6% атрофида ўсди.

Бу кўрсаткич ҳозирга қараганда 3,1 марта кам, чунки 1991–2000 й.ларда Ўзбекистон аҳолиси йилига 1,9% дан кўпайди.

1939–2004 й.лар, яъни 65 йил мобайнида республика аҳолиси 4,0 марта кўпайган бўлса, бу кўрсаткич шаҳар жойларда 6,4 ва қишлоқларда 3,3 марта ташкил этган. Албатта, қўрилаётган даврнинг турли оралиқларида ва қишлоқ ҳамда шаҳар жойларда аҳоли сонининг кўпайиш суръати турлича бўлган. Жумладан, 1939–59 й.ларда жами аҳоли 127,9% га, шаҳар аҳолиси 185,6% ва қишлоқ аҳолиси 108,5%га ўсган. 1959–70 й.ларда республика жами аҳолиси 145,3%га, шаҳар аҳолиси 158,4% ва қишлоқ аҳолиси 141,3%га ўсган, ўртача бир йиллик кўпайиш 3,45, 4,25 ва 3,20 ‰ни ташкил этган. Айнан шу йиллар

Ўзбекистон ўзининг тарихий демографик ривожланишининг энг юқори кўрсаткичларига эришган.

Ундан кейинги йилларда аҳоли сонининг ўсиши бироз сусайган, бироқ шаҳар аҳолисининг қишлоқ аҳолисига нисбатан тезроқ кўпайиш жараёни сақланиб қолган. Мас., 1970–79 й.ларда шаҳар аҳолиси 146,9%га, қишлоқ аҳолиси 120,9% ва жами аҳоли сони 130,4%га ортган. 1979–89 й.лар мобайнида шаҳар аҳолиси 126,7 ва қишлоқ аҳолиси 130,1%га ўсган. Кўриниб турибдики, бу даврдан республика қишлоқ жойлари-

нинг демографик ривожланиши шаҳар ва шаҳарчаларга қараганда устунроқ бўлган. Урбанизация жараёнининг бундай заифлашуви ўтган асрнинг 80-й.ларининг 2-ярмидан бошланган, 1984 й.да шаҳар аҳолисининг улуши 42%гача кўтарилган ва шундан сўнг у аста-секин камайиб бorgan.

Сўнги йилларда республика умумий аҳолиси кўпайиш суръатининг пасайиши ва қишлоқ аҳолисининг шаҳарликларга нисбатан тезроқ ўсиш жараёни кузатишмоқда. Айни пайтда шаҳар аҳолисининг кўпайиш суръати энг паст даражага тушиб қолган (1,05%). 2000–05 й.ларда аҳолининг ўртача ўсиш суръати 1,2% ни ташкил этди ва ўртача йиллик мутлақ сонининг ўсиши 310,4 минг кишига тушди. Мазкур даврда қишлоқ аҳолиси 4,4 млн.га, шаҳар аҳолиси 1 млн.га кўпайган. Бунинг натижасида шаҳар аҳолисининг салмоғи 40,4% дан 35,9% га тушиб қолди.

Туғилиш ва табиий кўпайиш коэффициентлари бўйича республика вилоятларининг қишлоқ аҳолисини мутаносиб равишда 2 гуруҳга ажратиш мумкин: биринчисига туғилиш даражаси

Ўзбекистонда туғилишнинг умумий коэффициенти

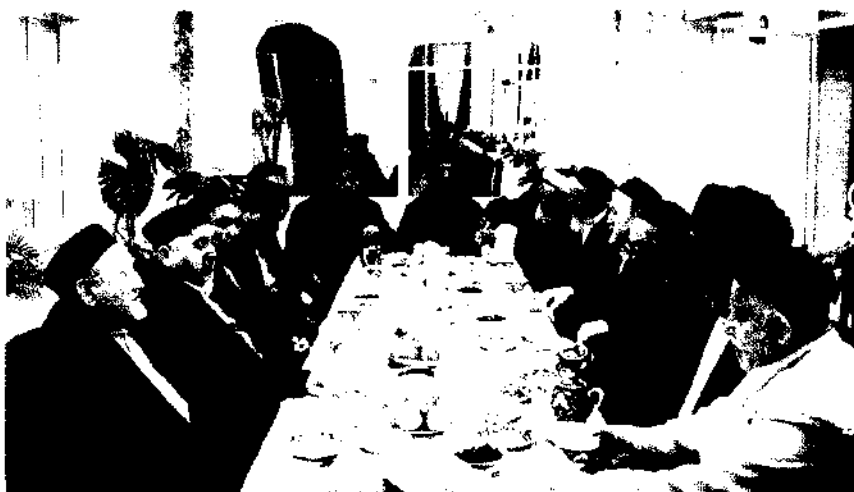
Йиллар	Ҳар 1000 киши ҳисобига туғилганлар сони (ўртача)		
	Республика бўйича	Шаҳарларда	Қишлоқларда
1991	34,5	26,7	39,8
1994	29,4	23,2	33,3
1997	25,5	20,8	28,4
2000	21,3	17,7	23,5
2003	19,8	16,5	21,7
2005	20,5	17,3	22,1

(20–22‰) ва табиий кўпайиш даражаси (14–17‰) ўртача бўлган 8 та вилоят (Бухоро, Андижон, Навоий, Наманган, Сирдарё, Фарғона, Хоразм, Тошкент) киради. Туғилиш (23–24‰) ва табиий кўпайиш даражаси (18–19‰) нисбатан юқори бўлган иккинчи гуруҳга Қашқадарё, Сурхондарё, Жиззах, Самарқанд вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикаси киради. Шаҳар аҳолиси ичида ўртача туғилиш даражаси (16–20‰) 8 та вилоятда қузатилмоқда. Наманган вилоятида шаҳар аҳолисининг туғилиши нисбатан юқори (20,2‰). Шаҳар аҳолиси ичида туғилиш даражаси паст бўлган (16‰) 4 вилоят мавжуд. Булар Бухоро, Тошкент, Самарқанд ва Фарғона вилоятлари.

1991 й.да Ўзбекистонда янги иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши натижасида ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар содир бўлди ва бу ўзгаришлар I-навбатда унинг демографик вазиятига ўз таъсирини кўрсатди. Ўзбекистонда туғилиш жараёнининг нисбатан юқорилигининг асосий сабабларидан бири онла кадриятлари ҳамда никоҳдан ўтиш жараёнининг юқорилигидир. Мас., 2005 й. ҳар 1000 кишига шаҳарларда 7,0 никоҳ тўғри келган бўлса, ажратилиш кўрсаткичи 0,6 га тенг бўлди. 1991–2004 й.ларда Ўзбекистонда ҳар 1000 аҳолига нисбатан туғилган болалар сони 34,5 дан 22,3 гача ёки 1,2 пункта қисқарди. 2005 й.да аҳоли 292,1 минг кишига ёки 2004 й.дагига нисбатан 1,1 % га кўпайди.

Ўзбекистонда туғиш ёши коэффициентлари ҳам қисқармоқда. Туғилган болаларнинг асосий қисми нисбатан ёш аёлларга тўғри келади. Бу ҳолат сўнгги йилларда янада барқарорлашди.

Республикада 1980–1995 й.ларда ўлим коэффициенти 7,5 промилледан 6,4 промиллегача қисқарди. Бу жараён, асосан, гўдақлар, болалар ва ўрта ёшдаги кишилар ўртасида ўлим даражасининг камайиши б-н боғлиқ. Аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланиши I-навбатда аҳоли ўлимининг кескин камайишига олиб келди. Агар 1886–1920 й.ларда Ўзбекистонда ҳар 1000 киши ҳисобига ўлганлар сони 40–34 кишини ташкил этган бўлса, 1920 й.дан кейин бу кўрсаткич 5–6 баробарга камайган. Республика шаҳар ҳудудларида аҳоли ўлими қишлоқ жойларга нисбатан юқоридир. Бунга сабаб экологик вазиятдаги ўзгаришлар, шаҳар турмуш тарзидир. Саноат ривожланган Тошкент ш.да аҳоли ўлими энг юқори. Ўлганлар сони 2005 й.да 2004 й.га нисбатан 6,6 % га ёки 8,6 минг кишига ошди. Гўдақ-

Оқсоқоллар давраси.

лар ўлими коэффициенти эса 2004 й.даги 15,4‰ дан 14,3‰ га камайди.

Аҳоли миграцияси. Ўзбекистон аҳолиси сонининг ўзгаришида миграциянинг аҳамияти катта бўлган. Ўзбекистоннинг Подшо Россияси томонидан босиб олиниши натижасида бу ерга жуда кўп оилалар кўчиб келган. Уларга кўчиб келиш ва жойлашишда кенг имтиёзлар берилди, табиий-иқлим шароитлари қулай бўлган жойлардан ер ажратилди.

19-а.нинг сўнги 35 йили давомида Ўзбекистонга Россиядан жами 70–75 минг ёки йилига ўртача 2 мингдан ортиқ киши кўчиб келган. Кўчиб келганларнинг аксарияти шаҳарларда, жумладан Тошкентда жойлашди. 20-а. бошларида кўчиб келувчилар салмоғи янада ошган. Мирзатўлни ўзлаштириш учун, кейинроқ т.й.лар қурилиши, саноат корхоналарининг барпо этилиши муносабати б-н Россиядан оилаларнинг кўчиб келиши натижасида миграция оқими кучли бўлган. Айниқса, Тошкент элзиласи (1966) дан сўнг ташқи миграция янада кучайган, пойтахт аҳолиси тез кўпайган.

Мамлакатда йирик саноат марказлари бўлган Чирчиқ, Олмалиқ, Ангрен, Навоий, Зарафшон, Оҳангарон, Фарғона, Бекобод ш.лари аҳолиси кўп жиҳатдан бу ерга кўчиб келганлар асосида ўсиб борди.

Умуман олганда, ташқи миграциянинг Ўзбекистон аҳолиси сонининг ўсишидаги ҳиссаси турли йилларда турлича бўлган. Мас., 1895–1900 й.ларда миграция қолдиги жами аҳоли кўпайишининг 10–12% ни ташкил этган. Мазкур омилнинг роли 20-а.нинг бошларида ҳам сезиларли бўлган: ўртача бир йилда кўпайган ҳар 10 кишидан биттаси ташқи миграция ҳисобига тўғри келган.

1917–24 ва 2-жаҳон уруши йилларида миграция қолдиги республика учун манфий натижага эга бўлган. Қолган йилларда, айниқса, урушдан кейинги 5 йилликда четдан кўчиб келганлар сони кетганларга қараганда анча кўп бўлган. Айнан шу йилларда ташқи миграция Ўзбекистон аҳолиси сонининг ўртача йиллик кўпайишининг тахм. 1/3 қисмини ташкил этган. 1950–74 й.ларда республикалараро миграция қолдиги Ўзбекистонда 832,5 минг кишига тенг бўлди.

Ташқи миграциянинг манфийлашув аломатлари 20-а.нинг 80-й.ларида юзага келди. 1989 й. республикага 83,9 минг киши кўчиб келган бўлса, 167,3 минг киши кўчиб кетди. Миграциянинг манфий қолдиги 83,4 минг кишини ташкил этди.

Муствақиллик йилларида русийзабон халқларнинг ўз юртларига қайтиб кетиши натижасида ташқи миграциянинг манфийлашув аломатлари анча сезиларли тус олди. Аҳолининг республикадан кўчиб кетиши 1990 й.да ўзининг энг юқори чўққисига чиқди. Ўша йили давлат органлари томонидан расмий равишда қайд қилинган миграциянинг манфий қолдиги – 140 минг кишини ташкил қилди. Кейинги йилларда у аста-секин камайиб борди. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг туб аҳолиси—ўзбек, тожик, қирғиз, қozoқ ва туркманларнинг миграция воситасида ўзларининг муствақил республикаларига кўчиб кетишлари ҳам республикалараро миграцион алоқаларнинг 1991–94 й.лардаги асосий хусусиятларидан бири ҳисобланади. Мас., 1996–2003 й.лар мобайнида миграция ту-файли ЎзР аҳолиси 531 минг кишига камайган.

7 - жадвал

Ўзбекистонда ташқи миграция (минг киши)

Йиллар	Келганлар	Кетганлар	Миграция қолдиги (+,-)
1996	148,6	198,9	-50,3
1997	146,6	195,0	-48,4
1998	143,3	193,3	-50,0
1999	162,5	224,7	-62,1
2000	145,9	212,5	-66,6
2001	151,8	229,6	-77,8
2002	152,8	236,1	-83,3
2003	139,7	232,7	-93,0

Ўзбекистон аҳолиси фақат табиий кўпайиш ҳисобига бир йилда 370—400 минг кишига ортиши лозим, бироқ миграция қолдиги манфий бўлганлиги сабабли бу кўрсаткич 300 минг киши атрофида бўлган.

Ташқи миграция аввало шаҳар аҳолиси динамикасига таъсир этади. Чунки мамлакатга келганларнинг ҳам, кетганларнинг ҳам кўпчилиги шаҳарлар б-н боғланган. Ўтган асрнинг 50—70-й.ларида Ўзбекистон шаҳарлари аҳолисининг жадал ўсиши ҳам кўп жиҳатдан шу омилга боғлиқ бўлди. Кейинги йилларда урбанизация даражасининг сустлашуви ҳам шунинг таъсирида юзага келди. Маълумотларга кўра, шаҳар жойларда ташқи миграция қолдиги 1996—2003 й.ларда тахм. 40—50 минг киши, қишлоқларда эса 20—30 минг кишини ташкил этди. (қ. 7-,8-жадваллар).

2005 й.да миграция қолдиги манфий 107,0 минг кишини ташкил этди.

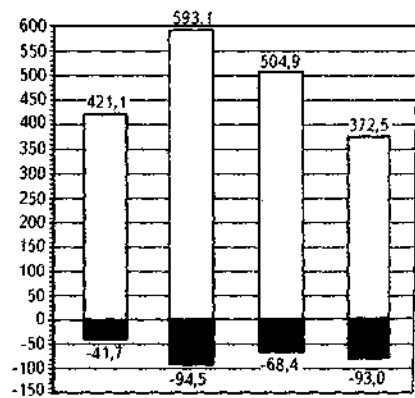
Миграция қолдиги Қорақалпоғистон Республикаси, Навоий, Сирдарё ва Жиззах вилоятларида ҳамда Тошкент ш.да нисбатан юқори кўрсаткичга эга. Айни вақтда, Андижон, Наманган, Хоразм вилоятларида миграция айланмаси манфий бўлса-да, у аҳоли сонининг умумий ўсиш кўрсаткичларига кучли таъсир этмаган. Миграцияда қатнашганларнинг жами ҳажмида Россия ҳиссасига 50,9%, Украинага 12,9%, Қозоғистонга 10,9%, Ўрта Осиёнинг бошқа мамлакатларига 13,2% тўғри келади.

Ўзбекистонда ички миграция ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Ўтган асрнинг 60—70-й.ларида Мирзачўлнинг ўзлаштирилиши муносабати б-н бу ерга Фарғона водийси ҳамда Самарқанд ва Жиззах вилоятларининг айрим туманларидан маълум қисм аҳоли кўчиб келган. Шунингдек, Қарши, Сурхон-Шеробод даштларининг ўзлаштирилиши б-н ҳам аҳолининг ички миграцияси боғлиқ бўлди. Сирдарё, Жиззах, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари ва Фарғона водийсидаги янги ташкил этилган қишлоқ туманлари аҳолиси, асосан, миграция натижасида шаклланди.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда ички миграция ҳаракатларининг пасайиши кузатилаётганда. Бунинг асосий сабабларидан бири, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитларидаги мураккаб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар жараёнидир. Аҳолининг иш б-н таъминланганлик даражасига мамлакатдаги ички миграция оқимлари ҳам бевосита таъсир кўрсатади. 1980—2003 й.ларда республика ички миграция ҳажми 461,8 минг кишидан 250 минггача, вилоятлар ичидаги миграция ҳам бу даврда 253,6 минг кишидан 138,0 мингга, яъни 118,6 минг кишига, вилоятлараро миграция ҳажми 208,2 минг кишидан 115,0 мингга, яъни 93,2 минг кишига камайди.

Оролбўйида экологик вазиятнинг салбийлашуви сабабли 1990-й.ларда Қорақалпоғистон Республикасининг баъзи туманларидан Тошкент ва Сирдарё вилоятларига аҳолининг кўчиб келиши кузатилди.

Ўзбекистон жаҳоннинг илк урбанизация ўчоқларидан бири. Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Термиз, Қарши ва Шаҳрисабз ш.лари 2000—2700 йиллик тарихга эга. Мамлакатнинг турли ҳудудларида топилган шаҳарлар қолдиқлари (Афросиёб, Аҳси, Поп, Насаф, Кеш, Пойкенд ва б.) ҳам бу ерда урбанизациянинг қадимдан ривожланиб келганлигидан далолат беради.

□ табиий кўпайиш ■ миграцион ўсиш

Ўзбекистон аҳолисининг тадрижий ўсиши (минг киши).

баъзи туманларидан Тошкент ва Сирдарё вилоятларига аҳолининг кўчиб келиши кузатилди.

Ўрбанизация. Ўзбекистон жаҳоннинг илк урбанизация ўчоқларидан бири. Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Термиз, Қарши ва Шаҳрисабз ш.лари 2000—2700 йиллик тарихга эга. Мамлакатнинг турли ҳудудларида топилган шаҳарлар қолдиқлари (Афросиёб, Аҳси, Поп, Насаф, Кеш, Пойкенд ва б.) ҳам бу ерда урбанизациянинг қадимдан ривожланиб келганлигидан далолат беради.

Ўзбекистонда 120 та шаҳар ва 117 та шаҳарча мавжуд бўлиб, уларда 9442 минг киши ёки мамлакат жами аҳолисининг 36,3% яшайди.

Шаҳар аҳолиси 1865—1917 й.ларда паст суръатлар б-н кўпайди. 20-а.нинг бошларида шаҳар аҳолиси сиёсий вазиятнинг

8 - жадвал

Ўзбекистон Республикасида миграция қолдиги (ҳар 1000 кишига нисбатан)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ўзбекистон Республикаси	-2,2	-2,0	-2,1	-2,5	-2,7	-3,1	-3,3	-3,6
Қорақалпоғистон Республикаси	-4,0	-3,4	-3,2	-1,8	-2,6	-7,3	-8,5	-9,5
Тошкент ш.	-1,1	-7,3	-7,3	0,4	-8,1	-8,1	-6,4	-8,0
Вилоятлар:								
Андижон	-1,5	-1,3	-1,2	-0,9	-0,9	-0,9	-0,8	-0,8
Бухоро	-2,2	-2,1	-2,0	-2,4	-2,5	-3,0	-3,4	-3,3
Жиззах	-4,7	-4,2	-4,5	-3,5	-3,1	-5,0	-5,4	-6,7
Навоий	-1,7	-3,7	-5,0	-4,7	-4,1	-8,2	-9,3	-8,3
Наманган	-1,3	-1,3	-0,8	-0,7	-1,0	-0,9	-1,1	-0,9
Самарқанд	-2,6	-2,7	-2,6	-3,1	-2,7	-3,0	-3,6	-3,4
Сирдарё	-5,6	-4,9	-5,1	-6,4	-4,8	-5,1	-7,1	-8,7
Сурхондарё	-1,5	-1,6	-1,6	-1,3	-1,7	-1,8	-1,8	-2,1
Тошкент	-3,6	-3,1	-3,9	-2,8	-3,6	-3,3	-3,5	-3,9
Фарғона	-1,7	-1,4	-1,9	-2,0	-2,1	-1,9	-1,8	-1,6
Хоразм	-0,5	-0,6	-0,9	-0,9	-0,7	-1,0	-1,6	-2,1
Қашқадарё	-1,3	-1,5	-1,5	-1,5	-1,2	-1,1	-1,3	-1,4

барқарорлашуви натижасида нотекис ўсди. Бунга, албатта, 1924 й.да амалга оширилган Ўрта Осиёнинг миллий-маъмурий қайта бўлиниши ҳам ўз таъсирини кўрсатди. 1926–40 й.ларда шаҳар тармоғи ва шаҳар аҳолисининг сонида катта ўзгаришлар бўлди. Индустрлаштириш шиори остида ўтказилган тadbирлар 12 шаҳар қаторига янги шаҳарчаларнинг қўшилишига, шаҳар аҳолисининг эса тез кўпайишига сабаб бўлди.

2-жаҳон уруши йилларида Ўзбекистоннинг жами аҳолиси 1,5 млн.га камайди, бунда шаҳар аҳолисининг салмоғи анча кам. Бунинг сабаби фронтга қурол-аслаҳа ва б. маҳсулотлар етказиб берувчи шаҳарларнинг имтиёзлар б-н таъминланиши, иккинчи сабаби фронт олдидаги корхоналарнинг аксари қисми ишчилар б-н бирга шарққа, жумладан, Ўзбекистон шаҳарларига кўчирилишидир. Уруш натижасида 1 млн. туб аҳолисини йўқотган республика 1 млн. дан ортиқ европаликларга эга бўлди, бу ҳолат эса сиёсий ва демографик вазиятга ўз таъсирини кўрсатди. Урушдан кейинги «демографик компенсация» даврида шаҳар аҳолиси тез суръатлар б-н кўпайди.

Шаҳар аҳолиси, айниқса, 1973–86 й.ларда тез кўпайган. Бунга 1972 й.да Ўзбекистонда аҳоли яшайдиган жойларга шаҳар мақомини бериш учун зарур бўлган демографик меъёرنинг ўзгариши, яъни аҳоли сонининг 10 мингдан 7 минг кишига туширилиши сабаб бўлди. Натижада бир йилда ўнга яқин қишлоқлар шаҳар тоифасига ўтказилди. Мас., 1970 й.да республикада 42 та шаҳар бўлган бўлса, улар қаторига 1973 й.да 13 та, 1974 й.да 9 та, 1975 й.да 5 та, 1976 й.да 6 та, 1977 й.да 5 та «янги шаҳар» қўшилди.

Бироқ, шаҳарлар сонининг бундай тез суръатларда кўпайиши ҳақиқий урбанизацияга олиб келди. Шаҳарлар сонининг кўпайиши 20-а.нинг 90-й.ларида кескин қисқарди ва энг сўнгги йилларда янги шаҳарлар деярли ташкил топмади. Ҳоз. Тошкент вилоятида 34 та, Қорақалпоғистонда 29 та, Самарқанд вилоятида 23 та шаҳар ва шаҳарчалар мавжуд. Уларнинг энг кам сони Сирдарё вилоятида 11 та ва Хоразм вилоятида 10 та, Бухоро вилоятида 14 та ва Навоий, Сурхондарё ва Жиззах вилоятларида 15 тадан, Андижон ва Қашқадарёда 16 тадан, Наманган вилоятида 20 та ва Фарғонада 19 та шаҳар ва шаҳарчалар бор (2005).

Урбанизация фақатгина шаҳар ва шаҳарчаларнинг умумий сони б-н эмас, балки кўпроқ шаҳарлар агломерациясининг ривожланганлиги б-н белгиланади. Ўзбекистонда 2005 й. маълумотида кўра 17 та йирик шаҳар бор. Улар орасида Тошкент ш. кескин ажралиб туради. Аҳолисининг сони 2128 мингдан ортиқ бўлган пойтахт шаҳарнинг республикадаги урбанизация жараёнига бўлган таъсири бениҳоя катта. Шу тарзда Ўзбекистонда урбанизация жараёни Тошкент ш., катта ва ўрта шаҳарларга боғлиқ ҳолда амалга ошмоқда (9-жадвалга қ.). Йирик шаҳарлар негизда шаҳарларнинг мураккаб ҳудудий тизими — шаҳар агломерациялари вужудга келган бўлиб, улар урбанизация ривожланишининг муҳим кўрсаткичи сифатида хизмат қилади. Мас., Тошкент агломерацияси 30 га яқин шаҳар ва шаҳарчаларни бирлаштиради. Шунингдек, Фарғона–Марғилон, Самарқанд, Наманган, Бухоро, Андижон, ва б. агломерациялар ҳам ривожланиб бормоқда.

Ўзбекистонда урбанизациянинг умумий кўрсаткичи 1984 й.да 42% дан ортиқроқ эди. Кейинги пайтда урбанизация кўламига шаҳар аҳолисининг табиий ўсиш даражасининг камайиб бориши ҳам таъсир этмоқда.

Урбанизация даражасининг қисқариб боришига қишлоқ аҳолисининг шаҳарликларга нисбатан тезроқ кўпайиши, шаҳарларда (айниқса, саноат марказларида) ташқи миграциянинг кучайиши, янги шаҳарларнинг вужудга келмаслиги ҳам сабаб бўлди. Аммо қишлоқ жойлардаги ижтимоий-иқтисодий ислохотлар, инфратузилма ва саноат корхоналари, дам олиш масканларининг ташкил этилиши, қ.х.га тегишли бўлмаган иқтисодий тармоқларда тadbир-

корликнинг ривожланиб бориши урбанизациянинг ҳақиқий ҳолатини ифода-лаб беради. Мазкур ўзгаришлар ҳамда шаҳарлар ривожланиши асосида Ўзбекистонда яқин йилларда урбанизация умумий кўрсаткичининг қисқариб бориши тўхтаб, ўса бошлайди.

Миллий таркиби. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муҳити, хусусан, салкам 150 йил мустамлака бўлиб келгани унинг демографик ривожига, жумладан, аҳолининг миллий таркибига жуда катта таъсир кўрсатди. Аҳоли ҳақида, яъни аҳолининг умумий сони, ҳудудлар бўйича тақсимланиши, ёши, жинси, ижтимоий ва миллий таркиби, табиий ўсиш, миграцияси ва б. ҳақида аҳоли рўйхати ўтказиш орқали тўлиқ маълумот олинади. Ўзбекистонда аҳоли рўйхати кейинги 100 йил ичида бир неча марта (1897, 1920, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 ва 1989 й.ларда) ўтказилган.

Ўзбекистон дунёдаги кўп миллатли республикалардан бири. Ўтган йиллар маълумотлари қийинлаб кўрилганда, 1939 й.ги аҳоли рўйхатида Ўзбекистонда 97, 1959 й.ги рўйхатда 113, 1979 й.ги рўйхатда 120 дан ортиқ миллат ва элат яшаган. 1989 й.ги аҳоли рўйхатидан эса, Ўзбекистонда 125 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилиб, уларнинг умумий сони 19 млн. 810 минг киши эканлиги маълум бўлди.

Ўзбекистоннинг туб аҳолиси ўзбеклар. Сўнгги йилларда аҳолининг миллий таркибида ўзбекларнинг ҳиссаси ошди ва ҳоз. республика аҳолисининг 80,0 %ни ташкил этмоқда. Республикада қорақалпоқлар иккинчи туб миллат ҳисобланади. Уларнинг умумий сони 549,2 минг кишига ёки мамлакат аҳолисининг 2,2%га тенг. Ўзбекистон Респуб-

9 - жадвал

Ўзбекистондаги йирик шаҳарлар аҳолиси (минг киши)

Шаҳар номи	1970	1979	1990	2000	2005
Тошкент	1384	1780	2151	2142	2128,9
Самарқанд	267	477	462	361	361,2
Наманган	175	227	310	386	408,5
Андижон	188	230	310	334	352,6
Бухоро	111	185	240	239	238,6
Нукус	74	109	175	207	258,1
Қарши	71	108	181	201	212,2
Қўқон	133	153	175	197	203,5
Фарғона	111	176	235	185	184,5
Марғилон	138	110	140	156	165,1
Чирчиқ	107	132	172	143	140,7
Урганч	76	100	132	139	136,3
Жиззах	27	70	115	129	136,5
Ангрен	76	106	135	129	129,3
Навоий	62	84	120	141	122,3
Термиз	35	57	75	114	120,8
Олмалиқ	82	101	135	115	116,7

Ўзбек қизлари.

ликасида Ўрта Осиё маҳаллий халқларидан тожиклар (1237,4 минг ёки 4,9%), қozoқлар (977,8 минг – 3,6%), қирғизлар (227,4 минг – 0,9%), туркманлар (152,3 минг – 0,6%) ҳам истиқомат этади. Ўзбекистонда яшаб келаётган татарлар сони ҳам анчагина (275,4 минг киши – 1,0%).

Ўзбекистон Республикасида рус, украин, белоруслар б-н бир қаторда поляк, чех, болгар ва б. ҳам яшайди. 1989 й. аҳоли рўйхатида кўра сони жиҳатидан 2-ўринда руслар турар эди, ҳоз. эса 3-ўринда бўлиб, 1050 минг кишидан зиёд ёки умумий аҳолига нисбатан 3,8 %ни ташкил этади. Ўзбекистонда яшовчи русларнинг сони жиҳатдан ўсиш динамикасига назар ташласак, энг тез суръат б-н кўпайиши 1959–70 й.ларга тўғри келади. Бунинг сабаби 1966 й. Тошкент зилзиласидан сўнг шаҳарнинг қайта қурилиши ҳамда республикада янги sanoat марказлари ташкил топиб, рус ва европа халқларининг кўплаб жалб қилинганлигидир. Бироқ кейинги йил-

ларда русларнинг ўсиш суръати бир қадар камайди.

Ўзбекистонда ҳинд-европа оиласига мансуб бўлган тожиклардан ташқари форс, пуштун, балужлар ва б. халқлар ҳам бор. Мамлакатда корейс, арман, яҳудийлар ҳам яшайди.

Мамлакатда миллатларнинг географик жойлашиши ҳам бир текис эмас. Бунинг биринчи сабаби миллатларнинг тарихий ривожланиши бўлса, иккинчидан республикада халқ хўжалик тармоқларининг ривожланиш хусусиятларидир. Қишлоқ жойларда туб миллат вакилларининг сони кўпайиб, бошқа миллат вакилларининг нуфуси камаймоқда. Қорақалпоқлар тўла-тўқис ўз республикаси доирасида яшайдиган миллат ҳисобланади (94,5%). Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти даврида аҳоли миллий таркибида катта ўзгариш содир бўлди. Ҳозирда Ўзбекистонда ўзбеклар салмоғи 1989 й.га нисбатан 8,6% га ошди (10-жадвалга қ.).

Ижтимоий таркиби. Ўзбекистонда аҳолининг ижтимоий таркиби турли даврларда турлича бўлган. Республикада ишчи ва хизматчиларнинг сони ва улуши 20-а.нинг 90-й.ларигача бўлган даврда ўсиб борган. Мазкур даврда ишчи ва хизматчиларнинг улуши 32,2% дан 79,7% гача кўпайган. Мустақилликка эришилгач, кўп укладли иқтисодиёт ва бозор муносабатларининг шаклланиши таъсирида аҳолининг ижтимоий таркибида катта ўзгаришлар бўлди (11-жадвалга қ.). Хусусий меҳнат фаолиятида банд аҳолининг тез суръатлар б-н ўсиши республика аҳолисининг ижтимоий таркибига катта таъсир кўрсатмоқда.

10 - ж а д в а л

Ўзбекистон аҳолисининг миллий таркиби (фондга)

Миллатлар	1989 й.			2005 й.		
	жами аҳоли	қишлоқ аҳолиси	шаҳар аҳолиси	жами аҳоли	қишлоқ аҳолиси	шаҳар аҳолиси
Ўзбеклар	71,4	83,5	53,7	80,0	86,4	68,8
қорақалпоқлар	2,1	1,6	2,7	2,2	1,5	3,4
тожиклар	4,7	5,4	3,7	4,9	5,1	4,6
руслар	8,3	0,7	19,5	3,8	0,3	9,8
қozoқлар	4,1	4,1	4,0	3,6	3,4	4,0
татарлар	3,4	0,8	7,0	1,0	0,1	2,5
қирғизлар	0,9	1,3	0,3	0,9	1,2	0,3
корейслар	0,9	0,3	1,8	0,6	0,2	1,4
украинлар	0,8	0,1	1,7	0,3	0,1	0,8
бошқа миллатлар	3,4	2,2	5,3	2,7	1,6	4,3

Кейинги йилларда рўйхатга олинган ишсизлар сони ҳам қисқариб бормоқда. 2002 й.да уларнинг сони 40,3 минг кишини ташкил этган бўлса, 2005 й.да 27,7 минг кишига тушди. 2005 й.да меҳнат органларига ишга жойлаштиришда ёрдам беришни сўраб 410,3 минг фуқаро мурожаат қилди. Бу 2004 й.дагига нисбатан 14,7 минг кишига ёки 3,4% га камдир. 2005 й.да меҳнат ресурслари сони 10196,3 мингни ташкил этиб, 2004 й.га нисбатан 2,9% га кўпайди. Нодавлат секторига банд бўлганлар улуши 2004 й.даги 76,9% дан 77,1% га етди.

Аҳолининг маълумотлилик даражасининг ортиб бораётганини республикада олий ва ўрта махсус ўқув юртлири ва уларда таҳсил олаётган талабалар сонининг ортиб бориши б-н таққосласа бўлади. Ўзбекистонда 2002/05 й.ларда ўрта махсус, касб-хўна тарғилими ўқув муассасалари сони 973 тагача кўпайди. Уларда таҳсил олаётган ўқувчилар сони 750,3 мингга етди. 2000/01 ўқув йилида республикада 61 олий ўқув юрти бўлиб, уларда 183,6 минг талаба таҳсил олди. Мазкур кўрсаткич 2005/06 ўқув йилида мувофиқ равишда 60 ва 264,9 мингни ташкил этди.

Аҳолининг жинс ва ёш таркиби. Демографик вазиятнинг шаклланишида аҳолининг жинсий таркиби асосий омил ҳисобланади. Аҳоли таркибида эркеклар ва аёллар салмоғининг тенглиги, яъни мутаносиблиги уларнинг никоҳга кириш ва oilаларнинг ташкил топишига қулай вазият яратаяди, бироқ ҳар доим ҳам жамиятда эркеклар ва аёллар салмоғи тенг бўлавермайди. Статистик маълумотларнинг кўрсатишича, Ўзбекистонда 19-а.нинг 2-ярми ҳамда 20-а. бошларида аҳоли таркибида эркеклар салмоғи анча юқори бўлган.

12-жадвалдаги маълумотлар Ўзбекистонда сўнгги 30–35 й. ичида аҳолининг жинсий таркиби яхшиланиб борганлигидан dalolat беради. Тошкент ш. аҳолиси миқдорига аёллар салмоғи республиканинг ўртача кўрсаткичидан юқорироқ бўлиб, 51,0 %ни ташкил этади.

11 - ж а д в а л

Иш билан банд аҳолининг иқтисодиёт секторлари бўйича тақсимланиши, %

Йиллар	Барча иш б-н бандлар	Давлат секторига	Нодавлат секторига
1991	100,0	61,1	38,9
1993	100,0	51,3	48,7
1995	100,0	33,9	66,1
1997	100,0	28,7	71,3
1999	100,0	24,2	75,8
2003	100,0	22,8	77,2
2005	100,0	22,9	77,1

Мўсафид.

(2004). Бунинг асосий сабаби шаҳар аҳолисининг миллий таркибига боғлиқ: Тошкент ш. аҳолисининг 40–45%ни бошқа миллат вакиллари ташкил этади, уларда аёллар миқдори эркакларга нисбатан бир қадар юқори. Бундан ташқари шаҳар жойларда эркаклар ўлими қишлоқ жойларга нисбатан анча юқори. Мас., 1989 й.да Ўзбекистонда 50–54 ёшдаги ҳар 1000 та эркак орасида қишлоқда 10 таси ўлган бўлса, шаҳарда ўлим 13 тага етган. Бу кўрсаткич 70–74 ёш гуруҳларида 49–62 ни ташкил этади.

Аҳолининг кўпайишида ёшлар, аynиқса, 15–19, 20–24, 25–29 ёшли гуруҳларнинг жинсий таркиби алоҳида аҳамиятта эга. Чунки аҳоли, асосан, мана шу ёшларда никоҳга кириб, оила қуради.

Маълумотларнинг кўрсатишича, дунёдаги жуда кўп давлатларда 15–30 ёшлардаги аёлларга нисбатан эркакларнинг сони бироз юқорилиги кузатилади. Бироқ Европа, Австралия, Американинг баъзи давлатларида эса 5–9 ёшли гуруҳлардан бошлаб эркаклар салмоғи камайиб кетган. Бунинг сабаби, бу давлатларда ўғил болалар ўлимининг юқорилигидир. Ўзбекистонда асосий никоҳга кириш ёшларида эркаклар ва аёллар нисбати деярли тенгдир. Бу тенглик аёлларнинг туғиш ёшидаги гуруҳларида ҳам давом этади (12-жадвалга қ.).

12 - ж а д в а л
Ўзбекистонда ҳар 1000 эркакка тўғри келган аёллар сонининг ўзгариб бориши

Йиллар	Ҳар 1000 эркакка нисбатан аёллар	Йиллар	Ҳар 1000 эркакка нисбатан аёллар
1865	856	1989	1026
1885	862	1990	1023
1897	930	1991	1023
1905	859	1992	1021
1917	851	1993	1020
1940	934	1994	1018
1959	1083	1995	1017
1970	1054	2000	1008
1979	1036	2004	1003

Ўзбекистонда аҳолининг ёш таркиби унинг демографик хусусиятларига ва турмуш даражасига боғлиқ. Ўзбекистон дунёда туғилиш даражаси нисбатан юқори бўлган давлатлардан. Бироқ ўлкадаги туғилишнинг юқори даражаси ҳаммавақт ҳам аҳолининг мунтазам кўпайиб боришини таъминлай олмаган. 20-а.нинг 1-ярмида Ўзбекистонда болалар ўлими юқори бўлган ва туғилган болаларнинг 50–60% болалик ва ўсмирлик давридаёқ nobуд бўлишган. Бу ҳол аҳолининг ёш таркибига ҳам ифодаланади. Мас., 1926 ва 1939 й.ларда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, Ўзбекистон аҳолисининг умумий сонига 0–9 ёшдаги болалар салмоғи 23–24%ни, 1959–89 й.лардаги аҳоли рўйхати маълумотларида бу кўрсаткич 28–32%ни ташкил этган.

Аҳоли таркибига болалар салмоғининг ошиб бориши 1-навбатда болалар ўлимининг кескин камайиши б-н боғлиқ. Болалар салмоғининг ошиб боришига бевосита таъсир этувчи омиллар-

дан яна бири Ўзбекистонда туғилаётган болалар сонининг кўпайиб боришидир. Туғилиш суръати 20-а.нинг 2-ярмида жуда юқори бўлган. Агар Ўзбекистонда 1950 й. туғилишнинг умумий коэффициентини 30,8%ни ташкил этган бўлса, 1960 й.да 39,8%га тенг бўлган. Бу даврда туғилган болалар 1975–80 й.ларда камолот ёшига етганлар ва натижада аҳоли таркибига 15–19, 20–24 ёшли гуруҳларнинг салмоғи кўтарилган. Бу ҳол эса, ўз навбатида, Ўзбекистонда янги оилалар таркиб топишига ва онлар миқдорининг кўпайишига олиб келган.

БМТ маълумотларига кўра Ўзбекистон аҳолисининг ёш таркиби дунё аҳолиси ёш таркибига таққосланса, болалар салмоғининг анча юқорилиги кузатилади.

Ўзбекистон қариш шкаласи бўйича жаҳондаги аҳолиси «ёш» давлатлар қаторига киради.

Ўзбекистонда меҳнат ёши эркаклар учун 16–59 ёш, аёллар учун 16–54 ёш қилиб белгиланган. Меҳнат ёшидан юқори, яъни 55 ва ундан катта аёллар, 60 ва ундан катта эркаклар сони 1991–2004 й.ларда 18,7% га ошди.

Ўзбекистонда бугунги демографик вазият, айниқса, туғилиш жараёнининг камайиб бориши (1991 й.да туғилишнинг умумий коэффициентини 34,5⁰/₀₀ ни ташкил этган бўлса, 2004 й.да бу кўрсаткич 20,5⁰/₀₀га тенг бўлди ёки 14⁰/₀₀ га камайди) яқин келажакда жами аҳоли салмоғида қариялар улушининг ортиб боришидан далолат беради. Бу ҳол эса, Ўзбекистонда қарияларнинг

Ёшлар.

ижтимоий-демографик гуруҳ сифатидаги мавқеи ошиб боришини кўрсатади.

Меҳнат ресурслари ва аҳоли бандлиги. Меҳнат ресурсларининг сифат тараққиёти жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасига, давлатнинг аҳоли бандлиги бўйича олиб бораётган сиёсатига боғлиқ. Ўзбекистонда 16 – 54 ёшдаги аёллар ва 16 – 59 ёшдаги эркаклар меҳнат ресурсларига киритилади.

Меҳнат ёшидаги аҳоли меҳнат ресурслари нуқтаи назаридан ўрганилганда 2 гуруҳга ажратилади:

- 40 ёшгача бўлган;
- 40 ёшдан кейинги меҳнат ёши.

Ўзбекистонда меҳнат ёшидаги аҳоли салмоғи катта ҳамда меҳнат ресурслари тез кўпайиб бормоқда.

Республика қудратли меҳнат салоҳиятига эга: меҳнат захиралари жами аҳолининг 55,4% ни (14427,6 минг киши) меҳнат ресурслари ташкил этади ва ҳар йили 300–350 минг кишига кўпаймоқда.

13 - жадвал
Аҳолининг ёш гуруҳлари бўйича бандлиги, %

	1999	2000	2003
Жами:	100,0	100,0	100,0
шу жумладан, ёш бўйича			
16 ёшгача	0,3	0,1	—
16–24	15,1	14,9	13,8
25–29	21,9	21,4	20,2
30–39	29,9	30,1	31,1
40–49	22,9	23,3	24,3
50–59	6,5	6,9	6,9
55 ёшдан катталар	3,4	3,3	3,7
Ўртача ёш	34,7	35,0	35,4

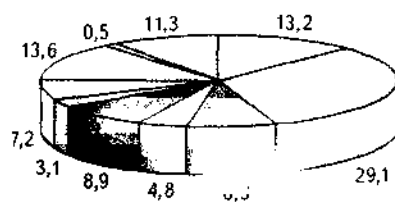
Иқтисодий фаол аҳоли сони 10,2 млн. киши (82%)га тенг.

Ўзбекистон мустақилликка эришгунга қадар режа, молия, меҳнат, иш ҳақи бошқармалари ва бўлимларининг бошлиқлари ўртасида ўзбекларнинг улуши 29,8%га тенг бўлган.

1992 й.дан бошлаб нархлар ва ташқи савдо либераллаштирилди, қ.х ва маиший хизмат корхоналарининг маълум қисми хусусийлаштирилди.

Молия ва бюджет соҳаларида ислохотлар ўтказилди. Хусусий мулк ва хорижий инвестициялар бўйича қонунлар қабул қилинди. Аҳолининг тез суръатлар б-н кўпайиши ва унинг таркиби бандликни барқарор равишда ўсишини таъминлашни тақозо этади.

Қишлоқ жойларда аҳолининг зич жойлашганлиги, қ.х.да ортиқча ишчи кучи мавжудлиги ҳамда ҳайдалаган ерга тўғри келувчилар сонининг катта-

Аҳолининг халқ хўжалиги тармоқларидати бандлиги, % да (2003).

- Саноат
- ▨ Қишлоқ ва ўрмон хўжалиги
- Қурилиш
- ▤ Транспорт ва алоқа воситалари
- ▥ Савдо, умумий овқатланиш, моддий-техника таъминоти
- Уй-жой хўжалиги, маиший хизмат кўрсатишнинг номоддий турлари
- Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва ижтимоий таъминот
- Маориф, маданият ва санъат, илим-фан ва фанга хизмат кўрсатиш соҳалари
- Молия, кредит ва сугурта
- Бошқа соҳалар

лигини ҳисобга олганда Ўзбекистонда меҳнат ресурсларига муҳтожлик бўлиши кутилмайди. Баъзи иқтисодий, демографик ва географик хусусиятларни эътиборга олган ҳолда аҳоли бандлиги тизимини ўзгартириш лозим бўлади. Шу мақсадда 1992 й. январда қабул қилинган ЎЗРнинг «Аҳолини иш б-н таъминлаш тўғрисида»ги қонуни асосида аҳолини иш б-н таъминлаш давлат хизмати ташкил этилган. Мазкур вазифани амалга оширишда самарали фаолият кўрсатувчи меҳнат бозорлари – меҳнат биржалари муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистонда меҳнат биржалари иш-сизларни рўйхатга олади, уларни касбга йўллайди, ишсизлик бўйича нафақалар тўлайди. Ҳар йили ўртача 300 мингга яқин аҳоли меҳнат биржалари орқали ишга жойлаштирилади.

Саноатни, айниқса, унинг меҳнатни кўп талаб қилиб, хом ашё, сув ва электр энергияни кам истеъмол қилувчи «экспортбоп» маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи тармоқларини, маиший хизмат соҳаларини қишлоқ жойларда кенг қўламда ва тез фурсатлар ичида ривожлантириш ҳамда шунга ўхшаш бошқа тадбирларнинг амалга оширилиши республикада аҳоли бандлигига хос муаммоларни тез вақт ичида ижобий ҳал этишга имкон беради.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ва бозор иқтисодиёти муносабатларига аста-секин ўта бошлаши янги мулкчилик шаклига асосланган и.ч.нинг ривожланиши учун қулай шароит яратиб берди. Мамлакат иқтисодиёти тузилмаси қанчалик «ривожланганлигини» иш б-н бандларнинг иқтисодиёт соҳалари бўйича, хусусан, моддий ишлаб чиқариш соҳаси ўртасида тақсимланишидан билиш мумкин. Бу нисбатнинг ўзгаришига ишлаб чиқариш соҳасининг ривожланиш суръатлари таъсир кўрсатади. Қисқа давр ичида (1995–2005) Ўзбекистонда аҳолининг иқтисодиёт тармоқларида қайта тақсимла-

нишида ўзгаришлар юз берди. Саноатнинг бош тармоқларида ва қишлоқ хўжалигида аҳоли бандлиги сон жиҳатдан ҳам, фойз жиҳатдан ҳам камайди. Моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлганлар улушининг қисқариши Ўзбекистон учун янги тенденция бўлиб, ижобий ҳодисадир. Жаҳоннинг юксак даражада ривожланган мамлакатларида моддий ишлаб чиқаришга қараганда номоддий ишлаб чиқаришда банд бўлганлар устунлик қилади. Сўнгги йилларда республикада хусусий меҳнат фаолияти б-н шугулланувчи кишиларнинг сони қ.х., савдо, хизмат кўрсатувчи тармоқларда айниқса тез суръатларда ўсиб: 2004 й.да Ўзбекистонда 23 млн. киши (ёки бинд бўлганларнинг 22,9%) давлат секторидан, 7,9 млн. киши (ёки 77,1%) эса иқтисодиётнинг нодавлат секторидан банд бўлди.

Иқтисодиётнинг барча тармоқларида 10,2 млн. киши (2005) банд бўлиб, шундан саноатда 1347,5 минг киши, қишлоқ ва ўрмон хўжалигида 2969,5 минг киши, қурилишда 848,5 минг киши, транспорт ва алоқада 488,1 минг киши, савдо, умумий овқатланиш ва моддий техник таъминотда 903,9 минг киши, уй-жой коммунал хўжалигида ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишнинг номоддий турларида 316,4 минг киши, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт, ижтимоий таъминотда 735,5 минг киши, таълим-фан, маданият ва санъат соҳаларида 1385,1 минг киши, молия, кредит ва сугурталаш тармоқларида 54,2 минг киши, маъмурий бошқарув органларида 205,7 минг киши, қолган соҳаларда 941,9 минг киши банд.

Ад.: Убайдуллаева Р., Ата-Мирзаев О., Умарова Н., Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги. Т., 2006; Солиев А., Бўриева М. ва б., Қишлоқ жойлар демографияси. Т., 2005.

Озод Ата-Мирзаев, Мамлакат Бўриева, Абдусами Солиев, Нафиса Мажидова.

ЎЗБЕК ТИЛИ

Ўзбек тили — ўзбек халқининг миллий тили, Ўзбекистон Республикасининг давлат тили (1989 й. 21 окт.даги «Давлат тили ҳақида»ги қонунга мувофиқ ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган). Бу тил тилларнинг генеалогик таснифига кўра, туркий тиллар оиласининг қарлуқ гуруҳига мансуб бўлиб, тилларнинг морфологик таснифига кўра агглютинатив тилдир. Ўзбек тили, асосан, Ўзбекистонда, шунингдек, қўшни Афғонистон, Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон республикаларида, Туркменистонда, Россия Федерацияси, Туркия, Саудия Арабистони, Хитойнинг Синьцзян мухтор райони, АҚШ, Германия ва б. мамлакатларда тарқалган. Ўзбек тилида сўзлашувчиларнинг умумий сони 26 млн. кишидан ортиқроқ (Ўзбекистоннинг ўзида 20 млн.дан, Тожикистонда 1,2 млн.дан зиёдроқ, Афғонистонда эса, турли манбаларга кўра, 2,5 млн.дан 4 млн.гача, Қирғизистон ва Саудия Арабистонининг ҳар бирида 550–600 мингдан, Қозоғистон ва Туркменистоннинг ҳар бирида 320–330 мингдан ортиқроқ) кишини ташкил этади (2005).

11–12-а.лардан эски туркий тилдан ажрала бошлаган эски ўзбек тили ўзининг тарихий тараққиёти давомида мурраккаб этногенетик, этнолингвистик жараёнларни босиб ўтди. Ана шу этногенетик ва сиёсий-тарихий жараёнлар ўзбек тили тарихида маълум даражада из қолдирди.

Тарихан турли илмий манбаларда эски ўзбек тили «туркий», «туркча», «чигатой тили», «чигатой туркийси», сингари номлар б-н аталиб келган. Хусусан, Г. Вамбери («Чигатой тили дарслиги», 1867) ва унинг изидан бир қатор фарб олимлари 13–19-а.лар оралигидаги эски ўзбек тилини нотўғри равишда «чигатой тили» деб номладилар. Ваҳолонки, мўғуллар истилоси даврида ҳоз. кунда ўзбеклар номи б-н юритилувчи халқнинг маданиятига, тили ва адабиётига мўғулларнинг бирон-бир сезиларли таъсири бўлган эмас, бошқача айтганда, эски ўзбек тилининг Чигатойга, мўғулларга ҳеч қандай алоқаси йўқ, аксинча, мўғуллар Мовароуннаҳрда яшовчи этносларнинг юксак маданиятидан баҳраманд бўлганлар. Бунинг устига Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби буюк шоир ва мутафаккирлар ўзлари ижод қилган тилни «туркий», «турк», «туркча» деб атаб, бу тилни бошқа туркий тиллардан алоҳида ажратиб кўрсатадилар.

Эски ўзбек тили қад. туркий ҳамда эски туркий тилининг бевосита давоми ва ҳоз. ўзбек тилининг асоси ҳисобланади. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, тахм. 6–8-а.лардан бошланган мурраккаб этнолингвистик жараён қорахонийлар даврида қарлуқ-чигил-уйғур тил бирлигининг вужудга келишига замин яратди. 9-а.га келиб эса қарлуқ-чигил-уйғур тил бирлигини ташкил қилган қабилалар иттифоқи қорахонийлар салтанатида алоҳида ўрин тута бошлади. 10-а. охири — 11-а. бошларида ана шу қабилалар иттифоқи ўзбек халқининг ташкил топишига, бинобарин, ўзбек тилининг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди. Туркий халқлар учун муштарак обида ҳисобланган урхун-енисей тош битиклари, қад. туркий адабий тил даврида яратилган, яъни Ўрта Осиё туркий халқларининг умумий адабий тили намуналари бўлган «Девону луғотит турк», «Қутадуғ билиг» каби қомусий асарлар ўзбек халқи тилининг ҳам дастлабки ёзма ёдгорликларидир.

Эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши 14-а. охирилари ва 15-а.га тўғри келади. Бу давр адабий тилининг шаклланиши ва ривожланишида Алишер Навоийнинг ҳам илмий, ҳам амалий хизматлари, адабий ижоди муҳим ўрин тутди. Эски ўзбек адабий тилининг шаклланишида Рабғузий, Хоразмий, Қутб, Сайфи Саройи, Атоий, Саккокий, Саид Аҳмад, Хўжандий, Яқиний, Лутфий сингари адиблар ўз ижодлари б-н катта хизмат қилган бўлсалар, Алишер Навоий бу тилининг бой имкониётларини «Ҳазойин ул-маоний», «Хамса» каби дунё аҳлини дол қолдирган қатор асарлари орқали кўрсатиб берди. Шу б-н бирга, у ўзбек тилининг тадқиқотчиси сифатида ўзининг «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида эски ўзбек тили (туркий)ни форс тилига қиёслаш асосида унинг фонетик, лексик ва грамматик соҳаларда ривожланган, форс тилидан кам бўлмаган тил эканлигини назарий жиҳатдан асослаб берди.

Қарлуқ, ўғуз, қипчоқ гуруҳларига мансуб туркий тиллар ўртасидаги минтақавий вариантлашув (ўзгаринлар) ва самарали алоқа муносабатлар туфайли келиб чиққан турли лаҳжавий шакллари ўз ичига олган эски ўзбек тили умумлаҳжавий хусусиятга эга бўла борди. Бу хусусият кўплаб арабча, форсча ўзлашмаларнинг қўлланиши оқибатида янада кучаяди. Бунинг натижасида адабий (китобий) тил жонли, сўзлашув тилидан жиддий фарқ қилган. Ёзма адабий ётнинг кам тарқалганлиги туфайли

дастлабки даврда яратилган бадий асарларда лаҳжа хусусиятлари ҳам сақланиб қолган, кейинчалик эса бундай лаҳжавий хусусиятлар аралашиб кетган. Мас., Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асарида ўғуз лаҳжаси хусусиятлари, Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» асарида қипчоқ лаҳжаси хусусиятлари ўз аксини топган бўлса, 16-а.га онд «Бобурнома»да қарлуқ, ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларининг хусусиятлари аралаш гарзда қўлланган. Шу тариқа лаҳжага мансуб шакл ва кўрсаткичлар аста-секин йўқолиб, умумлашув тус олиб, 16-а. охириларида ягона адабий тил хусусиятлари асосий ўринни эгаллайди. Шундай қилиб, Лутфий, Саккокий, Навоий, Бобур ва б. ижодкорлар асарлари тили сифатида шаклланган эски ўзбек адабий тили анча кенг ҳудудга ёйилиб, унинг барқарорлашган меъёрлари асосида ёзувчи ва шоирлар (Мунис, Огаҳий, Муқимий, Фурқат, Завқий, Ҳамза ва б.) 19-а. охири — 20-а. бошларигача ижод қилиб келдилар. Бу даврга келиб адабий тил ўзининг юқори услубийлиги, китобийлигидан, жимжимдорликдан холи бўла бориб, сўзлашув тилига, халқ тилига яқинлашди. Бу анъана — адабий тилни халқ тилига яқинлаштириш анъанаси Фитрат, Бехбудий, Авлоний, Қодирий, Чўлпон асарлари тилида ўз аксини топади. 20-а.нинг 20-й.ларида Фитрат бошчилигидаги «Чигатой гурунги» аъзолари бу масала б-н махсус шуғулланадилар. Айни шу давр, яъни 19-а. охири — 20-а. бошлари эски ўзбек адабий тилидан ҳоз. ўзбек адабий тилига ўтиш босқичи ҳисобланади.

Ҳоз. ўзбек адабий тили эски ўзбек адабий тилининг давомчиси сифатида 20-а.нинг 1-чорагида қарлуқ-чигил,

Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарининг ўзбекча наشري.

Махмуд Кошгарий

Махмуд ибн Хусайн ибн Муҳаммад ал-Кошгарий — туркийшунослик илмининг асосчиси. Тахминан 1030 й.да Қашқар (Кошғар)да туғилган. Вафот этган йили номаълум. Қашқар, Бухоро ва Нишопурда таҳсил кўрган. 1071–72 й.ларда ёзилган «Девону луготит-турк» («Туркий сўзлар девони») асари машҳур. Асарда туркий сўзлар арабча изоҳланган. Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон ва ҳоз. Волгабўйи ҳамда Урал атрофида яшаган туркий халқлар тилига оид мукаммал маълумотлар баён қилинган, туркий халқларнинг турмуши, оғзаки бадий адабиёти ёритилган, бой этнографик, географик ва топографик маълумотлар, дунё харитаси берилган. Китобда қиёсий ва тарихий усуллар қўлланган, араб алифбоси асосида тузилган лугатларга хос услуб такомиллаштирилган. Кошгарий яна бошқа асарлар ёзганлиги ҳақида маълумотлар бор, лекин улар бизга етиб келмаган.

қипчоқ, ўғуз каби 3 та тил бирлиги сифатида шаклланиб, мураккаб диалектал таркиби б-н ажралиб туради. Унда 3 та асосий лаҳжа гуруҳи бор. Булар: қарлуқ-чигил лаҳжаси; қипчоқ лаҳжаси; ўғуз лаҳжаси.

Қ а р л у қ л а ҳ ж а с и га кирувчи шеваларнинг бир неча типиди мавжуд: Тошкент тип шевалар — буларга Тошкент ш. шеваси ва шаҳарга яқин бўлган Паркент, Пискент, Чимкент, Жиззах, Қорахитой, Ниёзбоши ва б. жойлар шевалари киради; Фарғона тип шевалар — буларга Фарғона, Марғилон, Қўқон, Андижон, Наманган, Ўш, Жалолобод ш.лари шевалари ва уларга яқин бўлган аҳоли масканлари (Водил, Уйчи, Чортоқ, Шаҳрихон, Ўзган ва б.)нинг шевалари киради; Самарқанд–Бухоро тип шевалар — буларга Самарқанд, Бухоро, Хўжанд шаҳарлари ва улар атрофидаги қишлоқ шевалари, Чуст, Косонсой, Ўратепа шевалари киради. Бу тип шева вакиллари икки тилли (зуллисон-найн) бўлиб, ушбу шеваларда тожик тилининг таъсири сезиларлидир.

Қ и л ч о қ л а ҳ ж а с и Самарқанд, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарёнинг айрим туманларида, Оҳангарон водийси ва Мирзачўлда яшовчи ўзбекларнинг шеваларини қамраб олади. Бу лаҳжа вакиллари Шим. Хоразм ва Фарғона водийсида, Қорақалпоғистон ва Тожикистоннинг (лаҳайлар) баъзи туманларида ҳамда Афғонистон шим.да ҳам учрайди.

Ўғуз лаҳжаси Жан. Хоразм (Урганч, Хива, Хонқа, Ҳазорасп, Бөгёт, Қўшқўпир, Шовот), Жан. Қорақалпоғистон (Беруний, Тўртқўл), Туркманистон (Тошхўвўз), Жан. Қозоғистон (Иқон-Қорабулоқ)даги ўзбек шеваларини, Бухоро вилоятидаги Қоракўл шевасини ва б.ни қамраб олади.

Ушбу лаҳжа гуруҳлари таркибидаги кўплаб шевалар ўзаро фонетик, лексик ва қисман морфологик жиҳатдан муайян даражада фарқланади. Мас., ўзбек шевалари товуш таркиби ва айрим фонетик хусусиятларига кўра, 2 катта гуруҳга бўлинади: ж-ловчи шевалар ва й-ловчи шевалар. Ж-ловчи шевалар ўзбек адабий тилида сўз бошида келадиган й ўрнига ж (дж) фонемасини ишлатади (мас., йўл—жўл, ёмон—жаман, йўқ—жўқ каби). Шунингдек, бу шеваларда адабий-имловий о ўрнида тил орқа а товуши ишлатилади (мас., ота—ата, бола—бала каби). Мазкур лаҳжаларнинг ҳар бири унли фонемалар сони жиҳатидан ҳам ўзаро фарқланади. Қарлуқ лаҳжасига мансуб шеваларда 9–10 та унли фонема бор. Ўғуз лаҳжасидаги шевалар эса товуш жиҳатдан анча мураккаб, чунки уларда баъзи унли фонемалар сифат жиҳатидангина эмас, балки сон жиҳатидан ҳам кескин фарқ қилади. Бу шеваларнинг вокализм (унлилар) тизими мутлақ чўзиқ ва мутлақ қисқа фонемалардан ташкил топган бўлиб, бу фонемаларнинг сони баъзи шеваларда 18 тагача етади. Ўзбек адабий тилига асос бўлган шеваларда унли фонемалар сони 6–7 тадан ошмайди. Юқорида зикр этилган ўзбек лаҳжалари консонантизм (ундош фонемалар) соҳасида ҳам айрим тафовутларга эга. Мас., Тошкент тип шеваларда ҳ бўғиз товушининг йўқлиги, к, г ундошларининг жан. Хоразм шеваларидаги ўзига хос талаффузи, ф фонемасининг фақат Самарқанд–Бухоро тип шевалардагина мавжудлиги ва б. Лексика соҳасидаги лаҳжалараро тафовутлар анча сезиларли.

Юқоридагидек тафовутлар, фарқланишларга қарамай, бу лаҳжаларнинг барчаси ҳам миллий ўзбек тилининг, адабий ўзбек тилининг шаклланишида у ёки бу даражада иштирок этган. Ўзбек тилининг лаҳжалари орасида, одатда, қарлуқ-чигил лаҳжаси ва унинг таркибига кирувчи шевалар (Тошкент, Андижон, Наманган, Фарғона, Қўқон, Марғилон, Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон, Бухоро, Қарши, Ўш, Жалолобод ва б. шаҳарларнинг шевалари) ўзбек адабий тилининг таянч шевала-

ри ҳисобланади. Ўзбек адабий тилининг меъёрларини белгилашда Тошкент шеваси фонетик жиҳатдан, Фарғона, Андижон шевалари эса морфологик жиҳатдан таянч шевалар деб олинган.

Ўтган асрнинг 1-чорагидан бошлаб умумий мажбурий ўрта таълимнинг йўлга қўйилиши, таълим тизимида «Она тили» предметининг алоҳида фан сифатида ўқитилиши, матбуот, оммавий ахборот воситаларининг аҳоли ўртасида кенг тарқалиши халқ шеваларининг адабий тилга янада яқинлашувига, ҳоз. ўзбек адабий тили вазифа доирасининг кенгайтиришга олиб келди. Лекин шўро даврида олиб борилган нотўғри тил сиёсати ва турли тазйиқлар оқибатида СССР ҳудудидаги рус бўлмаган халқлар миллий-адабий тилларининг, жумладан, ўзбек тилининг турли соҳалардаги вазифа имкониятлари ниҳоятда чекланди, уларнинг тўлақонли ва эркин ривожланишларига сунъий тўсиқлар қўйилди. Бунинг ўрнига тескари сиёсат юргизилди: бутун эътибор рус тилини тарғиб қилишга, унинг дунё миқёсидаги обрўсини кўтаришга, вазифа доирасини кенгайтиришга қаратилди; собиқ иттифокдаги барча тиллар учун умумий луғавий фонд яратилди, шу йўл б-н ана шу турли тизим ва оилаларга мансуб бўлган тилларни бир-бирига яқинлаштиришга ҳаракат қилинди. Ана шу ҳаракат туфайли ўзбек тилида аввалдан мавжуд бўлган сўзлар ўрнига русча ва рус тили орқали тарқалаётган байналмилал сўзларни қўллаш сиёсий жиҳатдан қўллаб-қувватланди. Натижада ўзбек тилига экономика, экономия, реформа, автономия, лампочка, остановка, совет, правление, управление, алфавит сингари юзлаб сўзлар кириб келди. Шу тариқа рус тилидан бошқа тилларнинг, хусусан, ўзбек тилининг ривожланиши учун имкониятлар тўсиқланди; иш юритиш рус тилида олиб бориладиган, анжуман, симпозиум, мажлислар рус тилида ўтказиладиган бўлиб қолди. Илмий тадқиқот ишлари рус тилида бажариладиган, диссертациялар шу тилда ёзиладиган ва ёқиладиган бўлди. Ўзбек тилининг илмий, расмий иш қоғозлари услублари деярли ривожланмай қолди. Натижада ўзбек тилининг вазифа доираси сунъий равишда чекланди, амалда республиканинг давлат тили рус тили бўлиб қолди.

Юзага келган бундай аҳвол, табиийки, илғор зиёлилар ўртасида норозилик кайфиятининг туғилишига, миллий гуруҳ, миллий ифтихор ҳиссининг уйғонишига олиб келди. 80-й.лар ўрта-

ларидан бошлаб матбуотда тилимиз, динимиз, ўтмиш маданиятимиз, миллий қадриятларимизни асраб-авайлаш, илмий ўрганиш, уларни халққа етказиб беришга даъват этувчи мақолалар чоп этилди, шу масалаларга бағишлаб турли даражадаги илмий-амалий йиғинлар, анжуманлар ўтказилди. Бундай ҳаракатларнинг натижаси ўлароқ, халқ истак-иродаси, талаби ҳисобга олинган ҳолда 1989 й. 21 окт. да Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги қонуни қабул қилиниб, унда ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди. Бу қонуннинг эълон қилиниши ўша давр учун катта тарихий аҳамиятга эга бўлди. Ушбу қонун ўзбек тилининг рус тили соясида сиқилиб, фақат кўча-кўйда ва оилада фойдаланиладиган иккинчи даражадаги тилга айланиб қолиш хавфига чек қўйди. Аксинча, ўзбек тилини олий даражадаги давлат анжуманларида қўлланадиган, Ўзбекистон Республикасининг расмий ҳужжатлари юритиладиган, ривожланиш истиқбол қонун б-н белгиланган тилга айлантирди.

Давлат тили ҳақидаги қонун қабул қилингандан кейин 2 йил ўтгач, Ўзбекистон ўз мустақилигини қўлга киритди. Шу сабабли қонуннинг бир қанча моддалари ўз кучини йўқотди ёки таҳрирга муҳтож бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам «Давлат тили ҳақида»ги қонунни ислоҳ қилиш зарурати туғилди. Натижада 1995 й. 21 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 6-сессиясида «Давлат тили ҳақида»ги қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди. Қонуннинг 23-моддасида Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартнома матнлари давлат тилида ва ахдлашувчи томоннинг тилида ёзилиши таъкидланади. Бу модда ўзбек тилининг жаҳон миқёсидаги расмий давлат тили сифатида эътироф этилишини, вазифа доирасининг кенгайиши ва нуфузининг кўтарилишини таъминлади.

Мустақиллик йилларида ўзбек халқи ҳаётида рўй берган ва рўй бераётган жиддий ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий ўзгаришлар ўзбек тилининг ривожига ҳам ижобий таъсир қилди. Ўзбек тилида кўплаб бадиий ва илмий адабийлар, оммавий газ. ва жур. ларнинг нашр этилиши, шунингдек, корхона ва муассасаларда иш юритишнинг ўзбек тилида олиб борилиши; илмий-техникавий, ижтимоий-сиёсий терминологиянинг яратилиши ва жорий этилиши ўзбек тилининг ривожланиши ва такомиллашувига, ижтимо-

ий вазифасининг кенгайишига олиб келди.

Ўзбек тили деганда, биринчидан, ўзбек миллатининг алоқа воситаси бўлган тил, иккинчидан, шу тилни ўрганадиган фан тушунилади. Иккинчи маънода «ўзбек тили» атамаси «ўзбек тилшунослиги» атамаси ўрнида қўлланади. Шу б-н бирга, бу атама ўрта умумтаълим тизимидаги «она тили» атамаси б-н маънодошликни ҳосил қилади. Бундай вақтда «она тили» атамаси – ўзбек миллатига мансуб шахслар ўрганаётган ўз тилининг қонун-қоидалари тизимини ифодаловчи фан, «ўзбек тили» эса бошқа миллат вакиллари томонидан ўрганилаётган иккинчи бир тил ҳақидаги фан маъноларида қўлланади.

Ўзбек тили фан сифатида ўтган асрнинг 20–30-й.ларида филология таркибидан ажралиб чиқди ва у дастлаб жадидларнинг маърифатпарварлик ҳаракатлари туфайли, янги очилган мактабларда болаларнинг ўз тилларида фикрларини адабий тил меъёрларига мос ҳолда оғзаки ва ёзма равишда тўғри ифодалай олиш кўникмасини шакллантириш эҳтиёжи б-н майдонга келди. Ана шундай амалий эҳтиёжларни қондириш мақсадини ўз олдига қўйган ўзбек тили фанининг шаклланишида Мунавварқори Абдурашидхон, Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Бехбудий, Қаюм Рамазонов, Ашуралӣ Зоҳирӣ ва, айниқса, Абдурауф Фитратнинг хизматлари катта бўлди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари б-н илк ўзбек тили дарсликлари яратилди.

Ҳар қандай тил сингари, ўзбек тили ҳам ўзининг ички тузилишига эга. Унинг ички тузилиши кўп сатҳлидир, яъни ўзбек тили бир қанча сатҳ бирликларининг ўзаро муносабатидан ташкил топган мураккаб бутунлик, тизимдир. Ўзбек тили тизим сифатида фонологик (фонетик), морфемик, лексик, морфологик, синтактик сатҳларнинг ўзаро поғонали муносабатидан ва ҳар бир сатҳ бирликларининг бир-бири б-н уядошлик ва кетма-кетлик муносабатидан ташкил топган.

Фонология. Таянч шеваларда, шунингдек, бошқа туркий тилларда 8–9 унли бўлган ҳолда, адабий ўзбек тилида 6 та унли фонема мавжуд. Ёзувда 6 та унли фонема учун 6 та ҳарф қабул қилинган: а, о, ў, у, э, и. Демак, унлилар бир фонемага бир ҳарф тамойили асосида ёзилади. Нутқий жараёнда аниқ талаффуз қилинувчи фонеманинг вариантлари, яъни товушлар бир қатор артикуляция ва акустик белгиларга эга бўлади.

Айрим белгилар бир фонемани иккинчи фонемадан фарқлаш учун хизмат қилса, бошқалари бундай ҳусусиятга эга бўлмайди. Ҳоз. ўзбек адабий тили унли фонемалари учун 2 та белги (лабнинг иштироки ва оғизнинг очилиши даражаси) фонологик муҳим, фарқловчи белги саналади. Шунинг учун унлилар шу 2 фарқловчи белги асосида тасниф қилинади. Айрим ўзбек шеваларида учрайдиган, эски ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлган унлиларнинг қатор белгиси (олд қатор ёки орқа қатор), шунингдек, унлиларнинг чўзиқлик белгиси ҳам ҳоз. ўзбек адабий тили учун муҳим фарқловчи белги ҳисобланмайди.

Ҳоз. ўзбек адабий тилида 23 та ундош фонема мавжуд бўлиб, улар б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, қ, ғ, ҳ ҳарфлари б-н ифодланади. Ундошлар учун пайдо бўлиш ўрни, пайдо бўлиш усули ва овознинг иштирок этиш-этимаслиги белгилари фарқловчи белгилар саналади. Ана шу белгилар ундошлар таснифи учун асос бўлиб хизмат қилади. Тилимиздаги барча сўзлар юқоридаги 6 унли ва 23 ундош фонеманинг турлича комбинация (қўшилиш)ларидан ташкил топади.

Сўзлар фонетик жиҳатдан бўғинларга бўлинади. Бўғин товушлар бирикмасидан ташкил топганда, шу товушлардан биттаси бўғин ҳосил қилувчи товуш вазифасини бажаради. Ўзбек тилида унлилар бўғин ҳосил қилувчи товуш саналади. Шунинг учун сўздаги бўғинлар сони унинг таркибидаги унлиларга қараб белгиланади. Сўзлар нечта унли иштирок этишига кўра бир бўғинли (от, тоғ, боғ, сув, ўт), икки бўғинли (она, бола, ҳамма) ва кўп бўғинли (вазифа, газета, гулбеор, момақалдироқ) сўзларга бўлинади. Ўзбек тилидаги бўғинлар тузилишига кўра, асосан, қуйидаги кўринишларга эга: 1) фақат бир унли: о-на, о-па, а-ка, ў-ша; 2) унли+ундош: ўн, иш-ла, эр-так; 3) ундош+унли: те-рак, ме-ва, ва-зи-фа; 4) ундош+унли+ундош: сув-дон, тиш-ла, кўз-ла, даф-тар; 5) унли+ундош+ундош: ост, уст, ақл, илм-ли; 6) ундош+унли+ундош+ундош: дўст, фишт, гўшт, дард, қанд. Сўнги бўғин тури асосан ўзлашма сўзларда учрайди.

Ўзбек тилида урғу асосан сўзларнинг охириги бўғинига тушади. Бу ҳолат урғунинг вазифаси б-н боғлиқдир. Охириги бўғиндаги урғу, биринчидан, сўзнинг тугалланганлигини билдиради; иккинчидан, сўзни сўздан оҳанг жиҳатдан ажратиб туради; учинчидан, сўз бўғинларини бир бош урғу остига бирлаш-

тириб, уларни оҳанг томондан яхлитлайди. Урғу асосан сўзнинг охириги бўғинига тушганлиги учун сўзнинг хилма-хил қўшимчалар олиб қўзилиб бориши урғунинг ҳам охириги бўғинга сурилиб боришини таъминлайди: дала—далалар—далаларимиз—далаларимизда каби. Этимологик нуқтан назардан бошқа тизимдаги тиллар (мас., араб ва форс тиллари)га мансуб бўлган, лекин ўзбек тилининг ўз сўзига айланиб кетган *албатта, аммо, баъзи, доимо, лекин, ҳаммаша, ҳамма, ҳозир* каби сўзларда бу умумий қонидан четга чиқиш ҳолатлари ҳам кузатилади.

Морфология. Ҳоз. ўзбек адабий тилида ўзаро лексик-грамматик, функционал хусусиятларига кўра фарқланувчи қуйидаги сўз туркумлари бор: от, сифат, сон, олмош, феъл, равиш — мустақил сўзлар; кўмакчи, боғловчи, юклама — ёрдамчи сўзлар; ундовлар, тақлидий сўзлар, модал сўзлар.

Гап ҳосил қилиш учун энг фаол сўз туркуми феълдир. Ўзбек тилида феъл ўзига хос нисбат, бўлишсизлик, замон, майл, шахс-сон қўшимчаларига, равишдош, сифатдош ва ҳаракат номи сингари вазифадош шаклларга эга.

Ўзбек тилида нисбат шакллари феълнинг асос қисмидан кейин қўшилади. Феъл 5 та нисбат шаклига эга: аниқ нисбат; ўзлик нисбат; орттирма нисбат; мажҳул нисбат; биргалик нисбат. Феълнинг асос қисми аниқ нисбат шакли ҳисобланади: ўқи, бажар каби. Асос қисмга -л (-ил), баъзан -н (-ин) қўшимчаларини қўшиш орқали мажҳул нисбат шакли ҳосил қилинади. Ўзлик нисбат -л (-ил), баъзан -н (-ин) қўшимчалари ёрдамида ҳосил бўлади: қийнади, кийинди. Асос қисмга -т, -дир (-тир), -гиз (-киз), -қиз (-ғиз) каби қўшимчаларни қўшиш йўли б-н феълнинг орттирма нисбат шакли ясалади: ўқит, ёздир, келтир, кеткиз, ўтқиз, турғиз. Баъзан феъл асосига орттирма нисбат ҳосил қилувчи бирдан ортиқ қўшимча қўшилиши мумкин: ўқит—ўқиттир, тўлдир—тўлдиригиз. Феъл асосига -ш (-иш) қўшимчаси қўшиш орқали биргалик нисбат шакли ҳосил қилинади: ўқиди—ўқишди, келди—келишди.

Ўзбек тилида феълларнинг бўлишсиз шакли бўлиши шаклга -ма қўшимчасининг қўшилиши б-н ҳосил бўлади: келди—келмади, кўрди—кўрмади. Феълнинг -ган ва -ётган шакллари эса -ма б-н биргаликда йўқ ва эмас сўзларини қўшиш орқали ҳам бўлишсиз

шакл ясалиши мумкин: ўқитган — ўқимаган — ўқиган(и) йўқ — ўқиган эмас.

Феълнинг ўтган замон шакллари феъл асосларига -ди, -б, -ган (-кан, -қан) қўшимчаларини ва улардан сўнг шахс-сон қўшимчаларини қўшиш б-н ҳосил бўлади: ўқи-ди-м, ўқи-б-ман, ўқи-ган-ман. Феъл асосларига -яп, -моқда, -(а)ёттир, -(а)ёттиб қўшимчаларини қўшиш орқали ҳоз. замон шакллари ҳосил бўлади: келяпман, келмоқда, келаёттир, келаёттирман. Келаси замон шакллари феъл асосларига -а, -й, -(а)р қўшимчаларини қўшиш орқали ясалади: келаман, ўқийман, келарман.

Ўзбек тилида феълларнинг 3 та майл шакли мавжуд: хабар (ижро) майли; буйруқ-истак майли; шарт майли. Хабар майлининг махсус қўшимчалари бўлмай, у феъл асосига замон ва шахс-сон қўшимчаларини қўшиш орқали шаклланади: ўйнадим, гулламоқда. Буйруқ-истак майли шакллари феъл асосларига -(а)й, -(а)йин, -гин, -(и)нг, -син, -(а)йлик, -(и)нлар қўшимчаларини қўшиш орқали ҳосил бўлади: борай, борайин, борайлик, боргин, боринг, боринглр, борсин. Бу феъллардан дастлабки 3 таси 1-шахсни, кейинги 3 таси 2-шахсни, охиригиси эса 3-шахсни билдиради. Шарт майли шакли феъл асосларига -са қўшимчасини қўшиш орқали ҳосил қилинади: ўқисам, ўқисанг, ўқиса. Баъзи адабиётларда 4-майл тури ҳам, яъни мақсад майли ҳам кўрсатилади. Бу майл шакли -моқчи қўшимчаси ёрдамида ясалади: бормоқчиман, кўрмоқчиман.

Феъллар шахс-сон қўшимчаларини олиб, кесимга хосланади. Шахс-сон қўшимчаларининг қисқа: -м (-им), -нг (-инг) ва тўлиқ: -ман, -сан шакллари мавжуд; 1-шахс: бордим, бораман, борганман, борибман; 2-шахс: бординг, борасан, боргансан, борибсан; 3-шахс: борди, боради, борган, борибди.

Феълларнинг 4 та вазифадош шакли мавжуд: 1) соф феъл шакли: ўқиди, келган, ўқиёттир; 2) ҳаракат номи шакли. Бу шакл феъл асосларига -(и)ш, -(у)в, -моқ қўшимчаларини қўшиш орқали ҳосил қилинади: ўқиш, ишлов, ишламоқ; 3) сифатдош шакли. Бу шакл феъл асосларига -ган (-кан, -қан), -(а)р (бўлишсиз) — -мас), -вчи қўшимчаларини қўшиш йўли б-н ясалади: келган, чиққан, борадиган, оқар (сув), сўнмас (юлдуз), борадиган, бўлмайдиган; 4) равишдош шакли. Бу шакл феъл асосларига -(и)б, -(а)й, -гач(-қач, -қач), -гунча (-кунча, -қунча), -ганча(-қанча, -қанча), -гани(-кани, -қани) қўшимча-

ларини қўшиш б-н ҳосил қилинади: кўриб, кула-кула, келгач, чиққач, боргунча, тўккунча, югурганча, ишлагани.

Ўзбек тилида феъл ясалиши бой имкониятларга эга, бунда сўз ясалишининг аффиксация усули кенг тарқалган. -а, -ла қўшимчалари от, сифатлар ва ундов сўзлардан (от+а—ата, ёш+а—яша, иш+ла, яхши+ла, оқ+ла, уф+ла); -(а)й, -и, -сира, -са қўшимчалари от, олмош ва сифатлардан (қора+й, сариқ+ай—сарғай, бой+и, сен+сира, ёг+сира, сув+са); -(а)р қўшимчаси сифатлардан (оқ+ар, кўк+ар, қисқа+р); -илла қўшимчаси тақлид сўзлардан (тақ+илла, гур+илла) феъл ясаш учун хизмат қилади.

Ўзбек тилида равишдошнинг -(а)й, -(и)б шакллари қўшилиб, унда инфодаланган ҳаракатнинг юзга чиқиши б-н боғлиқ турли ҳолатларни билдирувчи кўмакчи феъллар ҳам кенг тарқалган: бошламоқ (айта бошлади, ўқий бошлади), олмоқ (айта олади, ўқий олади), чиқмоқ (ўқиб чиқди), ётмоқ (ўқиб ётибди), юрмоқ (ўқиб юрибди), турмоқ (ўқиб турибди), юбормоқ (ўқиб юборди), ташламоқ (ўқиб ташлади), кўймоқ (ўқиб кўйди), ўтирмоқ (ўқиб ўтирибди), бўлмоқ (ўқиб бўлди) каби феъллар кўмакчи феъллар ҳисобланади.

Ўзбек тилида 3-шахс феълларига -лар қўшимчасини қўшиб, шу ҳаракатнинг бажарувчисига ҳурмат муносабатини инфодалаш кенг тарқалган: келдилар, келганлар, келяптилар, келадилар (юқоридаги феълларнинг ҳаммасида ҳам бир кишининг ҳаракати инфодаланади).

Отлар ўзбек тилида луғавий ва муносабат шаклларига эга. Эгалик, келишик кўрсаткичлари. -ман, -сан, -дир қўшимчалари муносабат шакллари ҳисобланади. Эгалик қўшимчалари шахс ва сон белгиси бўйича қуйидаги шаклларга эга бўлади: 1-шахсда -(и)м ва -(и)миз: китобим, китобимиз; болам, боламиз; 2-шахсда -(и)нг ва -(и)нингиз: китобинг, китобингиз; боланг, болангиз; 3-шахсда -и(-си) ва -лари: китоби, китоблари; боласи, болалари каби.

Ўзбек тилида 6 та келишик шакли бўлиб, уларни жойлашиш тартиби қуйидагича: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, ўрин-пайт келишиги, чиқиш келишиги. Бош келишик ноль кўрсаткичли бўлади, яъни муайян қўшимчага эга эмас: дафтар, китоб; қаратқич келишигининг қўшимчаси -нинг бўлиб, бир предметнинг бошқа предметга қарашлигини билдиради: дафтарнинг, китобнинг; тушум келишиги -ни қў-

шимчасига эга: дафтарни, китобни; жўналиш келишигининг кўшимчаси -га (-ка, -қа): китобга, эшикка, қишлоққа; ўрин-пайт келишиги кўшимчаси -да: китобда, далада, дўстимда; чиқиш келишигининг кўшимчаси эса -дан: китобдан, боғдан, сендан.

Отлар -ман, -миз, -сан, -сиз, -дир кўшимчаларини, шунингдек, бўлмоқ, саналмоқ, ҳисобланмоқ; экан, эмиш, эди, эмас сўзларини олиб, гапда кесим вазифасини бажаришга хосланади: 1-шахс — ўқитувчиман, ўқитувчимиз, ўқитувчи бўламан (ҳисобланаман), ўқитувчи эдим (эдик), ўқитувчи бўламиз; 2-шахс — ўқитувчисан, ўқитувчисиз, ўқитувчи бўласан, ўқитувчи бўласиз (ҳисобланасиз), ўқитувчи эдинг (эдингиз); 3-шахс — ўқитувчидир(лар), ўқитувчи бўлади(лар), ўқитувчи саналади(лар), ўқитувчи экан(лар).

Отлар бирлик ва кўплик шаклларига эга. Кўплик шакли бирлик шаклга -лар кўшимчасини қўшиш б-н ҳосил қилинади, яъни отларнинг -лар кўшимчасини олмаган шакли бирлик шакл саналади. Отларнинг кўплик шакли кўплик маъносидан ташқари ҳурмат (дадамлар, онамлар), умумлаштириш, кучайтириш (кўзларим, оғизларим) ва б. маъноларни ҳам ифодалаши мумкин.

Ўзбек тилида отлар кичрайтириш ва эркалаш шаклларига ҳам эга. Отларнинг -ча (дафтарча, тугунча, ариқча), -чоқ (тойчоқ, ўйинчоқ, болачоқ) ва -чак (келинчак, тугунчак) кўшимчаларини олган шакллари кичрайтириш шакллари; -гина (-кина, -қина): болагинам, тойчоқгинам, -жон (укажон, дадажон), -хон ва -ой (Ойхон, Барчиной), шунингдек, -(а)лоқ (қизалоқ) кўшимчаларини олган шакллари эса эркалаш шакллари ҳисобланади.

Ўзбек тилида туб отлардан ташқари ясама отлар ҳам кенг тарқалган. Сўзларнинг асос қисмига -чи, -кор, -дор -дош, -соз, -хон, -боз (-воз), -вчи кўшимчаларини қўшиш орқали шахс отлари (ишчи, сувчи, пахтакор, чорвадор, синфдош, қуролсоз, машинасоз, китобхон, хотинбоз, қаптарвоз, ёзувчи); -гич (-кич, -ғич, -қич), -ма, -ги (-ки, -қи), -к(-қ) каби кўшимчаларни қўшиш б-н нарса отлари (пуркагич, совуткич, қирғич, тугма, супурги, туртки, ачитқи, элак, ўроқ, тароқ); -зор, -лоқ, -истон, -гоҳ, -хона, -дон кўшимчаларини қўшиш орқали ўрин-жой отлари (гулзор, ўтлоқ, гулистон, ўйингоҳ, дархона, туздон, гулдон); -лик кўшимчасини қўшиш б-н мавҳум от-

лар (яхшилиқ, ёмонлик, камтарлик, баландлик) ясалади. Кўшма отлар асосан от+от (ошқовоқ, отқулоқ, ойболта), сифат+от (оққуш, қизилиштон, Қоратепа), от+февъл (отбоқар, кушқўнмас, ишққмас), сон+от (мингоёқ, учбурчак, Учтепа) қолипларида ҳосил қилинади.

Сифатларнинг ўзига хос грамматик белгиси даража категориясига эгаллигидир. Ўзбек тилида энг, гоят, жуда, ниҳоятда, бағоят сўзларини сифат олди-дан келтириш (энг чиройли, гоят гўзал, жуда мазали, ниҳоятда баланд, бағоят ёқимли) ёки сифатларнинг биринчи бўғинини товуш ўзгартиш б-н такрорлаш орқали (бус-бутун, кап-катта, туппа-тузук, қип-қизил) сифатларнинг орттирма даражаси ясалади. Сифат асосларига -роқ кўшимчасини қўшиш орқали қиёсий даража шакли (чиройлироқ, баландроқ, ширинроқ), сифатлар олди-дан сал, пича, хийла, ним сўзларини келтириш ёрдамида озайтирма даража шакли (сал новча, пича аччиқ, хийла шўх, ним пушти) ҳосил қилинади.

Ўзбек тилида бошқа туркумга мансуб сўзлардан -ли, -сиз, -дор, -кор, -ма, -чан, -чоқ (-чак), -қоқ, -ки(-қи), -к(-қ), -ч, ба-, бе-, бо-, но-, сер- ва б. кўшимчалар ёрдамида турли маънодаги сифатлар ясалади: мазали, сувли, мазасиз, сувсиз, гўштдор, эҳтиёткор, эзма, ишчан, ҳаракатчан, эринчоқ, куйинчак, қочқоқ, тиришқоқ, ички, ташқи, чирик, йиртиқ, тинч, жирканч, бақувват, беақл, боумид, нотўғри, серсув, биларгон, билармон, давлатманд, сезиларли каби.

Сонлар санок сон, тартиб сон, донна сон, чама сон, жамловчи сон, тақсим сон, каср сон сингари гуруҳларга бўлинади. Санок сондан бошқа барча сонлар махсус шакллар ёрдамида санок сонлардан ҳосил қилинади. Санок сонга -(и)нчи кўшимчасини қўшиш орқали тартиб сон (бешинчи, қирқинчи), -та кўшимчасини қўшиш б-н донна сон (тўртта, йнгирмата), -тача кўшимчасини қўшиш орқали чама сон (ўнтача, ўттизтача), -ов, -ала кўшимчаларини қўшиш натижасида жамловчи сон (учов, бешов, бешала), -тадан кўшимчасини қўшиш б-н эса тақсим сон (тўрттадан, элликтадан) ҳосил қилинади. Ундан бир, тўртдан уч, ўн бутун учдан бир сингари сонлар каср сонлар ҳисобланади.

Ўзбек тилида ҳаракатнинг белгисини билдириб келувчи равишлар бир неча маъно турларига бўлинади; улар от,

сифат асосларига -ча, -лаб, -лар, -ча, -она, -часига, -ан каби кўшимчаларни қўшиш орқали ҳосил қилинади: эскича, йиллаб, эрталаб, мардларча, қахрамонона, эркакчасига, расман, тасодифан.

Кўмакчилар (билан, учун, каби, сингари, сўнг, бери, кўра, қарши, узра ва б.), боғловчилар (ва, аммо, лекин, бирок, балки, ёки, агар, чунки, гўё ва б.) ва юкламалар (ахир, наҳот, фақат, -ми, -чи, -а, -я ва б.) асосан грамматик вазифа бажарувчи ёрдамчи сўзлардир.

Ҳоз. ўзбек адабий тилидаги аҳ, ўҳ, ўҳхў, оббо, эй, эҳ, вай, уҳ, ҳаҳ, ваҳ-ваҳ, эҳа, ие каби ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи, пишт, кишт, беҳ-беҳ, маҳ-маҳ, чу, қурей каби ҳайдаш-чақиршни билдирувчи (буйруқ-хитоб) ундовлари алоҳида сўз туркуминини ташкил этади.

Шунингдек, ўзбек тилида тақлид сўзлар ҳам алоҳида ўрин тутади, алоҳида сўз туркуми ҳисобланади; уларнинг товушга тақлид сўзлар (тақ-туқ, қарс-қурс, култ-култ, вақ-вақ, чуғур-чуғур каби) ва образга, тасвирга тақлид сўзлар (йилт-йилт, ялт, жимир-жимир, лип-лип, ярқ ва б.) каби хиллари мавжуд.

Синтаксис. Ўзбек тили синтактик қурилишида кесим марказий ўринини эгаллайди. Кесимлик шаклига эга бўлган ва тугалланган оҳанг б-н талаффуз қилинган ҳар қандай сўз энг кичик гап саналади. Бошқа бўлақлар кесимнинг кенгайтирувчилари ёки кесим кенгайтирувчиларининг кенгайтирувчилари ҳисобланади.

Гапларнинг тузилишига кўра турлари ҳам кесимнинг миқдорига ва кенгайтирувчиларнинг иштирокига кўра белгиланади. Фақат битта кесимдан иборат бўлган гаплар содда йиғиқ гап (Баҳор. Ўқидим), кенгайтирувчилар қатнашган гап содда ёйиқ гап (Қирларга лола тергани чиқдик), икки ва ундан ортиқ кесимлар иштирок этган гаплар кўшма гап (Келсам, йўқ эканси) ҳисобланади.

Гапда сўзлар тенг ва тобе алоқад бўлиб, тобе алоқанинг 3 тури (бошқарув, мослашув, битишув) мавжуд. Ўзбек тилида гап бўлақлари адабий тил меъёрига мувофиқ қуйидаги тартибни жойлашади: кесим гапнинг яқунловчиси сифатида гап охирида, эга эса кесимдан олдин келади. Тўлдирувчи тўлдирилмишдан, ҳол ҳолланмишдан, аниқловчи аниқланмишдан олдин келади.

Лексика. Ҳоз. ўзбек адабий тилининг лексик таркиби ўз ва ўзлашган қатламдан иборат: ўз қатлам умумтуркий ва соф ўзбекча сўзлардан ташкил топган бўлса, ўзлашма қатламда кўплаб арабча, форсча, тожикча, мўғулча, русча ва рус тили орқали кирган байналмилал сўзлар бор. Уларнинг ўзаро нисбати объектив ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар таъсири остида турли даврларда турлича бўлган. Ўзбек тилига сўз ўзлаштириш жараёни ҳоз. кунда мажбурийлик асосида эмас, балки тиллар ривожланишининг объектив қонуниятларига мос ҳолда амалга ошмоқда. Лекин собиқ шўролар даврида ўзбек адабий тили лексикасига, айниқса, унинг терминологиясига кўплаб русча, байналмилал сўзлар зўрма-зўраки киритилди. Ўзбек тили давлат тили мақомини олгандан кейинги даврда шундай сўзлар ўзбек тилида аввалдан мавжуд бўлган сўз ва терминлар б-н алмаштирилмоқда.

Айниқса, республикамиз мустақиллиги йилларида ўзбек тили луғат таркибида катта ўзгаришлар рўй берди. Шўролар даврида умумий луғат фондини яратиш ҳаракати туфайли тилимизда пайдо бўлган отпусса, практика, прописка, профил, правление, счёт, экономика каби сўзлар истеъмолдан чиқиб кетди. Шунингдек, шўролар бошқаруви тизимини ифодаловчи бюро, колхоз, комсомол, обком, октябрият, пионер, райком, совет, совхоз сингари сўзлар тарихий сўзларга айланди.

Шу б-н бирга, вазир, посдон, ҳоким каби бир қатор сўзларнинг вазифа доираси ва мазмуний мундарижаси кенгайди. Бозор иқтисодиёти тизимидаги

янги тушунчаларни акс эттирувчи брокер, дилер, консалтинг, лизинг, менежер, менежмент, мониторинг, ноухау каби; фан ва техникага доир янги тушунчаларни ифодаловчи дисплей, интернет, монитор, принтер, сайт, сканер, файл сингари бир қанча янги сўзлар кенг қўллана бошлади.

Ҳоз. кунда ўзбек адабий тили даврлар она шу тил вакиллари томонидан қайта-қайта ишланиб сайқалланган, ҳар томонлама меъёрланган, ягона миллий тил даражасига кўтарилган тил сифатида ўзбек халқининг ўзаро алоқамуносабатларида восита бўлиб хизмат қилмоқда.

Ад: Поливанов Е.Д., Введение в изучение узбекского языка, ч. 1. Т., 1925; Ҳозирги замон ўзбек тили [Лексикология. Фонетика. Морфология], Т., 1957; Кононов А. Н., Грамматика современного узбекского литературного языка, М.-Л., 1960; Шербак А.М., Грамматика староузбекского языка, М.-Л., 1962; Фуломов А., Асқарова М., Ҳозирги ўзбек адабий тили [Синтаксис], Т., 1965; Баскаков Н.А., Введение в изучение тюркских языков, 2-изд., М., 1969; Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш., Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, Т., 1973; Ўзбек тили грамматикаси, 2-ж. [1-ж. – Морфология, 2-ж. – Синтаксис], Т., 1975–76; Решетов В.В., Шобдурахмонов Ш., Ўзбек диалектологияси, Т., 1978; Ҳозирги ўзбек адабий тили, 1-қисм, Т., 1980; Турсунов У., Уринбоев Б., Ўзбек адабий тили тарихи, Т., 1982; Rahmatullayev Sh., Hojiyev A., O'zbek tilining imlo lug'ati, Т., 1995; Нурмонов А., Ўзбек тилшунослиги тарихи, Т., 2002; Rahmatullayev Sh., Hozirgi o'zbek adabiy tili, Т., 2005.

Абдулхамид Нурмонов, Абдуваҳоб Мадалиев.

«Ўзбек тилининг изоҳли луғати»

Ўзбекистон ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт ин-тида тузилиб «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриётида нашр этилаётган 5 ж. ли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» аввалги, 2 ж. ли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» нашр этилгандан (1981) кейинги даврда, айниқса, республика мустақиллиги йилларида ўзбек тили луғат таркибида рўй берган ўзгаришларни акс эттирувчи, лексикографиянинг энг янги ютуқларига асосланиб яратилган луғатдир. Бир умумий луғавий маънога эга бўлган сўз шаклларида асосийсини бериш, қолганларини эса, маънода муайян силжиш, ўзгариш бўлмаган ҳолларда бермаслик; аввалги луғатда «эскирган», «диний» каби белгилар остида берилган (ёки умуман берилмаган) тарихий, этнографик, диний терминларга янгича ёндашув; ўзбекча ёки умумтуркий лексикадан бошқа (арабча, форсча, байналмилал, русча ва б. тилларга мансуб) сўз ва терминларга мумкин қадар тўлиқ этимологик маълумот бериш кабилар ушбу луғатнинг ўзига хос хусусиятларидандир. Луғат ҳоз. ўзбек адабий тилида нисбатан кенг истеъмолда бўлган 80 мингдан ортиқ сўз ва сўз бирикмаларини, жумладан, фан, техника, санъат ва маданият соҳаларига оид терминларни, бир неча шевада қўлланиладиган сўзларни, баъзи тарихий ва эскирган атамаларни қамраб олади.

ЁЗУВИ

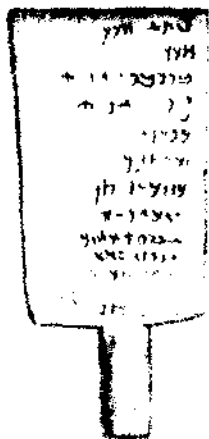
Ўрта Осиёдаги халқлар, шу жумладан, ўзбек халқи жуда қадим ёзув маданиятига эга. Улар ўтмишда турли ёзувлардан фойдаланиб келганлар. Бу ёзувлар ўз системасига кўра, асосан, фонографик – ҳарф-товуш ёзувидан иборат бўлган. Бу ўринда сугд, паҳлавий, урхун-снисей (руник), уйгур, араб ёзувларини эсга олиш kifоя. Ҳар бири ўзига хос бу ёзувлар оромий ёзуви б-н муайян даражада боғлиқ.

Оромий ёзуви қад. сом (финикий) ёзуви асосида пайдо бўлган консонант (ундош) деб аталмиш ёзув туридир. У мил. ав. 1-минг йиллик бошида пайдо бўлган. Қад. сом ёзуви ибтидоий алифбосининг (мил. ав. 2-минг йиллик 2-ярми) келиб чиқиши ҳозиргача аниқланмаган.

Асли арабистонлик кўчманчи сом қабилаларига мансуб бўлган оромийлар мил. ав. 14–11-а.ларда Фарбий Осиё ерларига келиб ўрнашганлар. Оромийлар мил.ав. 1-минг йиллик бошида Финикияда финикий ёзуви б-н танишадилар ва уни оромий тилига мослаштирадилар. Дастлабки оромий ёзуви финикий ёзувидан деярли фарқ қилмаган. Мил. ав. 1-минг йиллик ўрталарида оромийлар финикий ёзувига айрим ўзгаришлар киритиб, жуда кўп ҳарфларнинг шаклларини соддалаштирганлар. Бу оромий ёзувининг савдо-сотик ва маъмурий-хўжалик ишларида кенг қўлланиши б-н боғлиқ бўлган, яъни хатни тез ва кўп ёзиш заруриятидан келиб чиққан. Оромий алифбоси ҳам фақат ундошларни ифодаловчи 22 ҳарфдан ташкил топган. Оромий ёзувида сўзлар бир тик чизиқ ёки нуқта б-н ажратиб ёзилган. Кейинчалик эса сўзлар уларнинг ўртасида бўш жой қолдириш йўли б-н ажратилган.

Оромийлар Фарбий Осиё мамлакатларининг ижтимоий-сиёсий ва хўжалик ҳаётида етакчи мавқени эгаллаганлар, оромий тили ҳамда ёзуви бу мамлакат халқларининг тили ва ёзуви сифатида хизмат қилган. Мил. ав. 8-а.дан эса бу тил ва ёзув айни мамлакатларда халқаро тил ва ёзувга айланган. Секин-аста оромий ёзувини араблар, форслар, уйгурлар ва б. халқлар ўзлаштириб, ўз тилларига мослаштирганлар.

Мил. 4-а.да оромийларнинг араблар томонидан ассимиляция қилиниши, кейинги асрларда араб тили ва ислом динининг ҳукмрон мавқени эгаллаши натижасида оромий ёзуви йўқолган. Оромий ёзувида битилган энг қад. матнлар мил. ав. 9-8-а.ларга оиддир.

Хоразм архивига оид ҳужжат. 3—4-а.лар.
Тупроққалъа.

Мил. ав. 2—1-а.лардан мил. 8-а. ўрталаригача қад. Хоразм давлати тилида (хоразмий тилида) оромий алифбоси асосидаги ёзувдан фойдаланилган. Тупроққалъадан топилган Хоразм архивига оид ҳужжат шундан далолат беради.

Сугд ёзуви оромий ёзуви асосида шаклланган ҳарф-товуш ёзувидир. Бу ёзув қарийб минг йил давомида ҳоз. Ўзбекистон ва қисман Тожикистон ерларида (Зарафшон водийси) жойлашган қад. Сугдиёнада қўлланган. Сугд ёзувининг мил. бошларига оид энг қад. намунаси Ўзбекистонда Самарқанд яқинидаги Талибарзу тепалигидан топилган. Энг кейингилари эса 8-а.га оид бўлиб, 1933 й.да Тожикистондаги Муғқалъа харобасидан топилган ҳоким Диваштич архивининг қолдиқларидан иборат. Ҳужжатларнинг аксар қисми чарм, қоғоз ва тахтачаларга сугд ёзувида, туркий тилда битилган.

Сугд ёзуви сомий алифболар каби консонант ёзув бўлган, яъни ҳарфлар, асосан, ундош товушларни ифода этган. 7—8-а.ларда сугдлар ўз алифболарини 23 ҳарфдан иборат деб белгиланганлар, бу ҳарфлар оромий алифбосидаги тартибда жойлашган. Битта қўшимча 23-ҳарф эса 12-ҳарфнинг такроридан иборат бўлган. 4-а.нинг бошларидан айрим ҳарфлар алифбодан чиқиб кетган, айрим ҳарфлар эса бир-бирига ўхшаш шаклда ёзила бориши натижасида бир ҳарфга келиб қолган. Аңа шу тариқа сугд алифбоси 17 ҳарфдан иборат бўлиб қолган. Сугд ёзуви дастлабки пайтларда график шаклига кўра, оромий ёзувдан жуда кам фарқ қилган. 7-а.нинг ўрталаридан эса ёзма хат шакллана борган, натижада қўшиб ёзиш

шакллари кўпайган. Кўп ҳарфларнинг ёзилиши бир-бирига жуда ўхшаш бўлиб қолганидан сугд ёзма хатини ўқиш ва тушуниш қийинлашган. Айрим ҳарфлар график шаклининг ўхшаш бўлиб қолиши турли диакритик белгилар қўллаш-ни тақозо этган.

Сугд ёзувида б ва г товушлари учун алоҳида ҳарф бўлмаган, бу товушларни ифодалаш зарур бўлганда (ўзлашган сўзларда), «п» ва «к» товушларидан фойдаланилган. Сугд ёзуви, асосан, горизонтал ҳолатда ўнгдан чапга қараб ёзилган. Аммо сугдлар 6-а.нинг охи-рларидан вертикал йўналишда ҳам ёзган-лар (Бугут ёдгорлиги). Бино деворлари ва қоятлошларда сақланиб қолган сугд ёзувлари шу йўналишда ёзилган. Бун-дай вертикал сатрлар чапдан ўнгга қараб жойлашиб борган.

Паҳлавий ёзуви оромий ёзуви кўри-нишларидан бири асосида (мил. 3-а.да) Сосонийлар сулоласи ҳукмронлиги дав-рида пайдо бўлган ҳарф-товуш ёзуви-дир. Дастлаб паҳлавий алифбоси 22 ҳарфдан иборат бўлган. Кейинчалик айрим ҳарфларнинг ёзилиш шаклари-да содир бўлган ўзгаришларга кўра фақат 15 та белги фарқланадиган бўлган. Ёзув асосан ўнгдан чапга қараб ёзил-ган. Фақат нисбатан кейинги ёзма ёдгорликлар (8-а.)нинг айримларида вертикал — юқоридан пастга қараб ёзи-ладиган ҳолатлар ҳам кузатилади.

Ушбу ёзувнинг бир кўриниши (мо-ний ёзуви тизими) туркий халқлар ёзу-вининг шаклланишига маълум даража-да таъсир кўрсатган.

Урхун-енисей ёзуви туркий халқлар-нинг энг қад. ҳарф-товуш ёзувидир. Бу ёзув «Енисей-урхун ёзуви», «Сибирь ёзуви», «Туркий руник ёзув» каби ном-лар б-н ҳам юритилади. Руник деб ата-лишига сабаб бу ёзувнинг ташқи кўри-ниш жиҳатидан герман руник ёзув-ларига ўхшаш эканлигидир.

Урхун-енисей ёзувининг келиб чиқи-ши ҳақида мутахассислар ўртасида тан олинган ягона фикр йўқ. Бу ҳақдаги нисбатан кенг тарқалган қарашга кўра, айни ёзув келиб чиқиши жиҳатидан сугд ва паҳлавий ёзувлари орқали оро-мий ёзувга бориб тақалади. Сугд ёзу-вининг туркий тилларнинг фонетик ва морфологик хусусиятларига мослашти-рилиши жараёнида у сезиларли, кес-кин ўзгаришга учраган. Урхун-енисей ёзувининг пайдо бўлиш жойи ва вақти ҳам ҳозиргача узил-кесил ҳал қилин-маган. Мутахассислар айни ёзувнинг 3 кўринишига асосланиб, у ўз тараққиё-ти давомида 3 босқични босиб ўтган, деб ҳисоблайдилар: 1) архаик босқич

(Еттисув ёдгорликлари, 6—7-а.лар; Енисей ёдгорликлари, 7—9-а.лар); 2) классик босқич (иккинчи хоқонлик ёдгорликлари, 8-а.нинг 1-ярми); 3) сўнгги босқич (Уйғур хоқонлиги даври ёдгорликлари, 8-а.нинг 2-ярми — 9-а.; Шарқий Туркистон ёдгорликлари, 9-а.). Бу ёзув пайдо бўлиш ўрни ва вақти б-н боғлиқ бўлган айрим график хусусият-лари туфайли урхун, турфон, енисей вариантларига эга. Буларнинг энг қадимийси урхун вариантидир. Улар умумий ёзув шаклига кўра бир-бирларидан кес-кин фарқ қилмайди. Улар ўртасидаги фарқ ҳарф вариантларининг кўп-озли-ги жиҳатидан, холос. Урхун-енисей ёзуви ҳарфларнинг вариантларини ҳисобга олмаганда, асосан, 35 та ҳарф-дан иборат. 8 та унли ифодаси учун 4 та (енисей вариантыда 5 та) ҳарф ишла-тилган. Айрим ҳарфлар бир товушни эмас, балки бирдан ортиқ товушлар мажмуини ифодалган. Ундошлар қаттиқ ва юмшоқ вариантларга эга бўлган, шунинг учун юмшоқ ундош учун алоҳида ҳарф, қаттиқ ундош учун алоҳида ҳарф мавжуд бўлган.

Урхун-енисей ёзувида тиниш белги-лари бўлмаган. Сўзлар, баъзан бирик-малар бир-бирдан икки нуқта (:) б-н ажратиб кўрсатилган, бу икки нуқта шартли равишда айригич деб юрити-лади. Бир ҳарф ўзидан кейинги ҳарфга қўшилмаган, уланмаган ҳолда алоҳида-алоҳида ёзилган. Урхун-енисей ёзуви горизонтал ҳолатда ўнгдан чапга қараб ва вертикал ҳолатда юқоридан пастга қараб ёзилганда, ҳарфлар чап ёнга ётқи-зилган ҳолатда бўлган ва сатрлар ўнгдан чапга қараб жойлашиб борган.

Урхун-енисей ёзуви намунаси.

Туркий халқларнинг кўпчилиги кейинроқ араб алифбосига ўтган, аммо урхун-енисей алифбоси ўша даврдаги туркий тиллар учун жуда ҳам қулай бўлган, у ҳар қандай туркий тил ифодаси учун беқиёс даражада мослашган эди, айниқса, тилдаги сингармонизм қонуниятларини тўлиқ ақс эттира олган. Бу маънода урхун-енисей ёзуви унинг ўрнига келган уйғур ва араб ёзувларига қараганда ғоят мукаммал ва қулай алифбо бўлган.

Уйғур ёзуви суғд ёзуви асосида ва сурёний ёзувининг таъсири остида пайдо бўлган ёзувдир. Қад. уйғур ёзувидаги ёдгорликларнинг аксарияти диний тусда бўлиб, буддавийлик, монийлик ва ислом ақидаларини ақс эттирган. Уйғур ёзувидаги энг қад. ёдгорликлар 8–9-а.ларга оид деб тахмин қилинади. Қад. уйғур алифбоси 10-а.нинг бошларига-ча ҳам қўлланишда давом этган, ҳатто «сарик уйғурлар» деб аталувчи этник гуруҳ 19-а.да ҳам шу ёзувдан фойдаланган.

Уйғур ёзуви дастлаб, худди суғд ёзуви каби, соф консонант ёзув бўлган. Уйғур алифбоси 19 ҳарфдан ташкил топган. Ҳарфлар 3 хил график шаклга эга бўлган, яъни ҳарфларнинг сўз бошидаги, ўртасидаги ва охиридаги шакллари фарқланган. Уларнинг алоҳида ҳолатдаги шакли бўлмаган. Консонант суғд ёзувини унли товушларга бой бўлган уйғур тилига мослаштириш осон кечмаган. Бора-бора айрим ҳарфлар (алиф, вов, йо ва ҳ.к.) унли товушлар ифодаси учун ҳам қўллана бошлаган. Суғд тилида товушларнинг жарангли-жарангсизлиги фарқланмаган, шунинг учун ёзувда ҳам фақат жарангсиз ундош учун ҳарф мавжуд бўлган. Бу ёзув асосида шакланган уйғур ёзувида айни хусусият сақланган, яъни ундошларнинг жарангли-жарангсиз жуфтликлари (мас., б-п, з-с, т-д, к-г) бир ҳарф б-н ифодаланган. Булар, албатта, уйғур ёзувидаги матнни ўқишни қийинлаштирган, чунки уйғур тилида ундошларнинг жарангли-жарангсизлиги, унлиларнинг қаттиқ-юмшоқлиги ва ш.к. ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Шунга кўра кейинчалик бу каби хусусиятларни ёзувда ақс эттириш учун турли қўшимча белгилар қабул қилинган. Шу тариқа унлилар ҳам у ёки бу тарзда ифодалана бошлаган.

Уйғур ёзуви, асосан, вертикал ҳолатда юқоридан пастга қаратиб ёзилган. «Меърожнома», «Ўғузнома», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ», Юсуф Хос Ҳожибнинг машҳур «Қутад-

ғу биллиг» асари ва б. кўпгина асарлар уйғур ёзувида кўчирилган.

Араб ёзуви сомиий ҳарф-товуш ёзувининг энг ёш, нисбатан кейин юзага келган тармоғидир. Бу ёзув ислом динининг пайдо бўлишидан бир оз бурунроқ қўллана бошлаган. У келиб чиқиши жиҳатидан наботий (набатей) ёзуви орқали оромий ёзувига бориб тақалади. Араб ёзуви моҳият эътибори б-н консонант ёзувдир. У мил. ав. сўнгги асрларда оромий ёзуви негизида юзага келади. Наботий ёзуви ҳам, оромий ёзуви каби, 22 ундош ҳарфдан иборат бўлган, аммо бу ёзув оромий ёзувдан чиқишларнинг нозиклиги, қўшувчи белгиларнинг кўп қўлланиши, ҳарфларнинг сўз бошида ва охирида турли хил кўринишга эга бўлиши б-н фарқ қилади. Дастлаб наботий ёзуви оромий тили ифодаси учун қўлланган. Мил. 3-адан наботий ёзувида арабизмлар пайдо бўлган. 4-адан эса у араб тили ифодаси учун қўллана бошлаган.

Араблар ислом динини қабул қилганларидан кейин (7-а. 1-ярми) араб ёзувининг 2 асосий график кўриниши юзага келган: кувий (қад. шакли) ва насх. Кувий хатида (Фурот дарёси бўйидаги Куфа ш. номидан) ҳарфлар йирик ва деярли алоҳида-алоҳида ёзилган, асосан Куръони каримни кўчиришда, шунингдек, турли ёдгорликлар, тангалар, давлат ҳужжатларида фойдаланилган. Насх хати ҳоз. китобий ёзувга асос бўлган, у асосан адабий ва илмий матнларни кўчиришда ишлатилган.

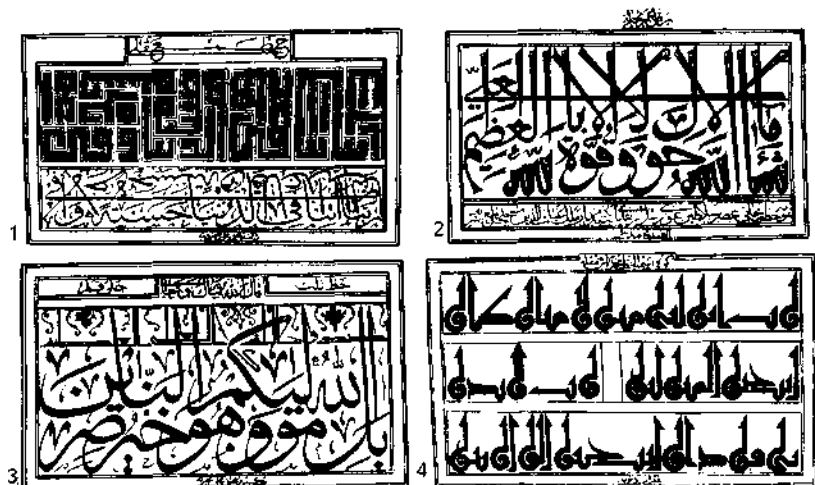
8-а.нинг охирига келиб, Араб халифалиги бир қанча мустақил давлатларга бўлиниб кета бошлади. Аммо бу давлатларда араб тили ва ёзувининг ҳукмрон мавқен бари бир сақланиб

қолаверди, лекин шу б-н бирга араб ёзувининг бирмунча фарқли томонларга эга бўлган янги график кўринишлари вужудга кела бошлади. Шу тариқа араб ёзувининг жуда кўплаб турли кўринишлари юзага келган («настаълиқ», «таълиқ», «риқъа», «сулс» ва ҳ.к.).

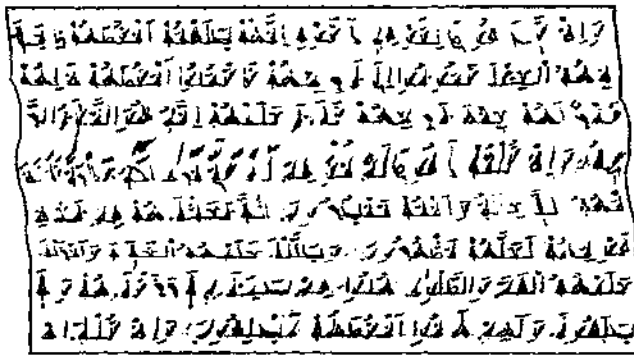
Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонда ҳукмронлик қилиб турган вақтида араб ёзувининг турли шаклларида ёзилдиган бир хат яратган. Бу хатда араб ёзуви туркий тил ифодаси учун мослаштирилган бўлиб, у нозик ва ингичка бир шаклда ёзилган. Бобур тарафидан ихтиро этилган бу хат «Хатти Бобурий» деб аталган ва шу ном б-н кенг шухрат қозонган.

Араб тилининг муҳим хусусиятларидан бири ундош товушларнинг кўплигидир. Аммо қад. араб ёзувида оромий ва наботий ёзувларидаги каби ҳаммаси бўлиб 22 ундош ҳарф бўлган, ҳатто ҳарфлар шакллари соддалаштириш натижасида айрим ҳарфлар қисқариб, ундош ҳарфлар сони 17 га келиб қолган эди. Араблар исломни қабул қилганларидан кейин Куръони каримни тўғри ва аниқ ўқиш зарурати араб ёзувидаги ҳарфлар сонини кўпайтириш ва турли қўшимча белгилар қабул қилишни тақозо қилди. Ана шу зарурят б-н ундош ҳарфларнинг устига ва остига биттадан уртагача нуқта қўйиб, ундош ҳарфларнинг маънолари фарқлана бошлади. Натижада араб алифбосидаги ҳарфлар сони 28 тага етди. Ҳоз. араб ёзувида 28 та ҳарф ва бир қанча диакритик белгилар тилининг товуш қурилишини тўлиқ ақс эттиришга ёрдам беради.

Форслар ва туркий халқлар араб ёзувини қабул қилиб, араб тилида бўлмаган, лекин ўз тилларида бўлган товуш-

Араб ёзувлари: 1. Муҳаққақ. 2. Райҳоний. 3. Сулс. 4. Кувий.

Хатти Бобурийда битилган Куръони карим («Мусхафи Бобурий») дан парча — «Бақара» сурасининг 54–57-оятлари.

й.гача бир қанча алифбо-орфографик ўзгариш. ислохотларни бошидан кечирган ҳоз. рус алиф-

лар — п, ч, ж («ғижда» сўзидаги каби), г товушлари учун алифбодаги муайян ҳарфларга тегишли белгилар қўйиб, янги ҳарфлар яратиб, алифбодаги ҳарфлар сонини 32 тага етказганлар. Ўзбек халқи ҳам асрлар давомида ана шу мослаштирилган араб ёзувидан фойдаланиб келди (қ. *Эски ўзбек ёзуви*). Ўрта Осиёда яшаб ижод қилган буюк алломалар бу ёзувда битилган улкан ва бетакрор илмий-маданий мерос қолдирганлар. Араб ёзуви. 1920–21 й.ларда ислоҳ қилинган ҳолда, Ўзбекистонда 1929 й.гача қўлланган. Ўзбек тилининг товуш қурилишини мукаммал ифодалаш мақсадида ўша йилдан лотин ёзуви асосидаги янги ўзбек алифбосига ўтилган. Ўзбекистон мактабларида эса лотин алифбосига ўтиш 1927/28 ўқув йилидан босқичма-босқич жорий бўлган. Аммо лотин ёзувидаги ўтиш ҳақидаги масалалар 20-й.лар бошларидан кўтарилган ва жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлган эди. Бу алифбо 1940 й.гача амалиётда бўлган. Кейин собиқ Иттифоқдаги мавжуд тил сиёсати тазйиқи б-н, бошқа республикаларда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам кирилл-рус ёзуви асосидаги алифбо жорий этилган. Рус-ни христианлаштириш муносабати б-н 10–11-а.ларда кириб келган ва 1918

боси 33 ҳарфдан иборат. Бу ёзувга асосланган ҳоз. ўзбек алифбоси эса 35 ҳарфдан ташкил топган, яъни рус алифбосидаги «ш» ва «ы» ҳарфларидан ташқари барча ҳарфлар ўзгаришсиз олинган ва 4 та диакритик белгилари қўшимча ҳарф («ў», «қ», «ғ», «ҳ») киритилган.

Кирилл алифбосининг ўзбек тили ифодаси учун қулай эмаслиги ва бу борадаги мавжуд муаммолар ҳақида мутахассислар узоқ вақт мунозара қилдилар. Имлони такомиллаштириш, ҳатто кирилл алифбосидан воз кечиш ҳақидаги фикрларни илгари сурдилар. Ўзбекистоннинг мустақиллиги, унинг жаҳонга юз тутаётганлиги жаҳоннинг илгор коммуникация тизимига жадал киритишга тақозо этмоқда. Жаҳондаги илгор технология ва фан ютуқларидан самарали фойдалана олиш мамлакатимиз учун муҳимдир. Ҳоз. дунёда энг кенг тарқалган ёзув лотин ёзувидир, бу ёзувдан жаҳон аҳолисининг 30% и фойдаланади (ҳинд ёзувидан жаҳон аҳолисининг 20%, араб ёзувидан эса 10% и фойдаланади). Ана шулардан келиб чиқиб, ўзбек тили товуш қурилишини тўла ва тўғри ифодалашни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши 1993 й.нинг 2 сент.ида «Лотин ёзувида асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида»ги қонунни қабул қилди. Бу қонунга ва уни амалга киритиш тартиби ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қарорига Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 2004 й. 30 апр.да ўзгаришлар кириталган қонун қабул қилди. Бу ҳужжатга биноан, янги алифбога ўтиш 2010 й.нинг 1 сент.ига қадар амалга оширилади, деб қўрсатилган. Бу алифбо 26 ҳарф ва 3 та ҳарфлар бирикмасидан иборат.

Низомиддин Маҳмудов.

Лотин ёзувида асосланган ўзбек алифбоси.

Aa	Bb	Dd	Ee	Ff	Gg
Aa	Bb	Dd	Ee	Ff	Gg
Hh	Ii	Jj	Kk	Ll	Mm
Xx	Yy	Zz			
O'o	G'g	Shsh	Chch	Ngng	
Uu	Vv	Xx	Yy	Zz	
Tt	Uu	Vv	Xx	Yy	Zz
Tt	Uu	Vv	Xx	Yy	Zz
O'o	G'g	Shsh	Chch	Ngng	
Uu	Vv	Xx	Yy	Zz	

ДИНИ

Исломгача бўлган динлар. Ўзбекистон инсонларда илк бор диний тасаввурлар ва ақддалар пайдо бўлган энг қад. ўлкалардан бири. Тешиктош горидан неандерталларга мансуб ёш боланинг суяк қолдиқлари ва унинг атрофига териб чиқилган тоғ эчкиси шоҳларининг топиллиши ўрта палеолитнинг охирида дастлабки диний тасаввурларнинг пайдо бўла бошлаганини кўрсатади. Сўнгги неолит даврида тотемизм, фетишизм, анимизм ва, айниқса, сеҳргарлик (муғанилик) сингари ибтидоий дин шакллари тарқалди. Сеҳргарликнинг даволаш, бирор одамни «иситиш» ё «совитиш», деҳқончилик, чорвачилик соҳалари, ҳатто об-ҳавога таъсир кўрсатишга қаратилган турлича кўринишлари маълум бўлган. Кўзmunчоқ, тумор ёрдамида ёмон кўзлардан, бало-қазолардан асрашга оид сеҳргарлик ҳам шунга кирди. Сеҳргарликнинг баъзи шакллари ҳозир ҳам учраб туради: Куръони карим оятлари ёзилган тумор, дуо матни туширилган кўзmunчоқ ва ҳ.к.

Анимизм — ибтидоий эътиқоднинг нисбатан юксакроқ шакли, яъни руҳлар ва руҳиятга ёки умуман табиатнинг руҳияти мавжудлигига бўлган ишонч. Ибтидоий одам тасаввурига кўра, унинг атрофидаги дунёда ҳар нарсанинг (ҳайвонлар, ўсимликлар, табиат ҳолисалири ва ҳ.к.) жони, яъни руҳи мавжуд. Ер, олов, ўрмон, сув, тоғ ва уй «руҳ» ларининг келиб чиқиши ҳам шундан. Дарахтга топиниш рамзи сифатида «ҳаёт дарахти» мавзуси Ўзбекистон халқ ҳунармандчилигида муҳим ўрин тутди. Сўнгги жез ва темир даври бошларида инсон руҳи ўлмайди, балки нарити дунёда яшашда давом этади, деган тасаввур вужудга келди. Шунга биноан майит б-н бирга турли ашёлар, озиқ-овқатлар, ҳатто бир неча хизматкор — қулни кўмиш одат тусига кирди.

Жез даврига оид дастлабки шаҳар ёдгорликларидан бири — ибодатхона мажмуи ва 1000 дан ортиқ одам дафн этилган қабристон топилган Шеробод воқеи марказидаги Жарқўтон ёдгорлигининг Шунингдек, жез даврига оид (мил. ав. 3-мингйиллик) ёдгорликларидан бири Сурхондарё вилоятидаги Сополитет (қазииш ишлари А.А.Асқаров томонидан олиб борилган) қабристони катта илмий қизиқиш уйғотди.

Тарихан деҳқончилик ва чорвачилик б-н боғлиқ равишда тотемизм (жаниворларга сизиниш) Ўзбекистон халқларида бир мунча кенг тарқалган эди.

Мас., илон тотем жонивор саналиб, у ҳам яхшилик, ҳам ёмонлик тимсоли бўлган. Ташқи кўринишидан ўқилонга ўхшаш тош тумор Ўзбекистон тарихи музейида сақланмоқда. У Фарғона водийсининг Сўх қишлоғидан топилган ва мил. ав. 2-минг йилликка оиддир. Ҳукизга эса қадимдан куч-қудрат, маҳсулдорлик тимсоли сифатида қаралган. Баъзи археологик ёдгорликлардан тутқичи қўй шаклида ишланган идишлар топилган. Шунингдек, Ўзбекистон маданий ёдгорликларида туя, отга сифинилганидан далолат берувчи тасвирлар мавжуд. Куч-қудрат рамзи бўлган шер тасвирини ҳам кўплаб учратиш мумкин. Қадим-қадимда баъзи қушлар ҳам Ўзбекистон ҳудудида табаррук ҳисобланган, мас., хўроз, товус ва қирғовул «қоёш» қушлари деб қаралган ва улар ҳосилдорлик келтиради деб ишонилган.

Ш о м о н л и к ҳам ибтидоий диний эътиқод шакли сифатида мавжуд бўлган. Ёвуз ва эзгу руҳларга, уларнинг одамлар ҳаётига таъсир кўрсатишига ишонилган. Юнон тарихчиси Геродот Ўрта Осиёда яшовчи айрим массагет қабидаларининг шомонлари гулхан атрофида рақсга тушиб, қўшиқ айтиши ҳақида ёзган.

Ташқи дунё б-н алоқалар ривожланиши натижасида қад. Ўзбекистон ва у б-н чегарадош ўлкаларда вақти келиб мураккаб системага айланган динлар тарқала бошлади. Булар жумласига зардуштийлик, буддизм, яҳудийлик ва христианлик кирди. Кўпчилик мутахассислар зардуштийликнинг асл ватани деб Марказий Осиёни, аниқроғи, Хоразмни

Зардуштий роҳибларининг олтин ва қумушдан ياسалган ҳайкалчалари (мил. ав. 5—4-а. Амурдарё ҳазинасидан).

Авесто

Зардуштийликнинг муқаддас китоблари тўплами. Ўрта Осиёда, хусусан Хоразмда мил. ав. 1-минг йилликнинг 1-ярмида пайдо бўлган. Зардуштийликнинг асосчиси афсонавий пайғамбар Зардушт (Зороастр)дир. Авесто деярли 2 минг йил ичида яхлит ҳолга келтирилган. Дастлабки ёзма нусхаси 12 минг мол терисига битилган, деб ривоят қилинади. Авестонинг ахлоқий-фалсафий моҳияти «эзгу фикр», «эзгу сўз», «эзгу амал» тушунчаларида ўз ифодасини топган. Зардуштийларнинг ибодат олдида айтилаётган нияти, сўзлари шу 3 ибора б-н бошланган. Авестода диний, ахлоқий, ҳуқуқий қонун-қоидалар баён этилган. Авестога кўра, олам икки асос, яъни ёруғлик б-н зулматнинг, яхшилик б-н ёмонликнинг тўхтовсиз курашидан иборат. Ахурамазда ёруғлик ва яхшилик худоси, Анхрамайну зулмат ва ёмонлик худоси ҳисобланади. Ахурамазда б-н Анхрамайну тўхтовсиз курашади. Бу курашда пиروвардида Ахурамазда ғалаба қилади, эзгулик салтанати барқарор бўлади. Александр (Македониялик Искандар) Эронни забт этганда Авесто куйдириб юборилган. Аршакийлардан Вологес I даври (51—78)да қайта китоб қилинган, лекин у сақланмаган. Сосонийлар даври (3—7-а.)да яхлит китоб ҳолига келтирилган. Авесто ҳажми катта китоб бўлганлиги сабабли диндорлар кундалик фаолиятида фойдаланиш учун унинг ихчамлаштирилган шакли — Кичик Авесто яратилган. 2001 й.да Ўзбекистонда Авесто китобининг 2700 йиллиги тантанали нишонланди.

кўрсатмоқдалар. Бу дин икки худодаликка асосланган бўлса-да, у кейинчалик монотеистик (якка худодалик) ғояларининг ривожланишига катта ҳисса қўшган. Зардуштийликда ўша давр учун мукамал ҳисобланган ҳуқуқ ва маънавият меъёрлари ўз аксини топган. Зардуштийлик яхшиликлар қаторида тақводорларнинг яратувчанлик фаолиятига алоҳида эътибор беради. Ерга ишлов бериш, қорамолга яхши муносабатда бўлиш, дон етиштириш ғояси улуғланади. Кимки дон етиштирса, у ҳақиқатни етиштиради. Хамир овқат пиширилган хонадонга девлар ҳам киролмайди. Зардуштийликда, шунингдек, ҳақиқатгўйлик, сахнийлик, эр-хотин вафодорлиги, бола тарбияси каби инсонийлик муносабатлари ҳам назарда тутилган.

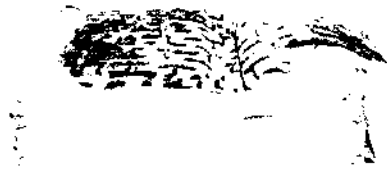
Кушон ва Эфталлийлар давлатлари даврида Ўзбекистон ерларига бевосита Ҳиндистондан б у д д а в и й л и к дини кириб келди ва кенг ёйилди. Эски Термиз ш. яқинидаги тепаликдан мил. 1-а.га мансуб катта будда монастирининг қолдиқлари топилган. У ер усти иморатларидан ташқари буддавий зоҳидлар истиқомат қилган жуда кўп ғорларни ҳам ўз ичига олган. Марказий Осиёда будда дини кенг тарқалганини Қувандан топилган Будда ҳайкали, Фаёзтепа ва Қоратепа буддавий мавзулардаги барельефлари ҳам тасдиқлайди. Москвалик олим Б. А. Литвинскийнинг таъкидлашича, Марказий Осиёда «хунарманднинг хонадони ва чорикорнинг кулбасигача будда дини кириб борганди». Хитойлик олим Сюань Цзян далолат беришича, 7-а. бошларида Термизда 10 га яқин будда ибодатхонаси (сангарам) ва мингтаб роҳиблар бўлган.

Ўзбекистонда исломдан олдин мавжуд бўлган динлар қаторида Шом ва Эрон орқали кириб келган христиан динининг н е с т о р и й л и к сектаси муайян ўрин тутган. Христиан жамоалари фақат чет эл савдогарларидан иборат бўлмай, балки гуз, тўқизўғиз каби баъзи турк кўчманчи қабидаларининг вакилларини ҳам ўз ичига олганди. Акад. В.В.Бартольднинг таъкидлашича, 7-а.да Самарқандда христиан епископи ва бевосита араблар келишидан олдин эса митрополити бўлган. Ҳоз. Тошкент ва Хоразм вилоятлари ҳудудида ҳам христиан динига мансуб аҳоли мавжуд эди. Туркистоннинг баъзи ерларида я х у д и й л и к (иудаизм), м о н и й л и к, м а з д а к и й л и к жамоалари ҳам истиқомат қилганлар. Монийлик (асосчиси наққош ва расом Моний) Туркистонга 3-а. урталарида Эрондан кириб келган. Монийлик тарафдорлари деҳқонлар манфаатини ёқлаб тарғибот олиб борганлар ва халқ ўртасида катта обрў қозонганлар. Бу дин дастлаб зардуштийлик қоҳинлари, кейинроқ мусулмонлар томонидан таъқиб қилинган, барҳам топди.

Ябгу хоқон Истами (552—576) Фарбий Турк хоқонлиги (ҳоз. Марказий Осиё) тахтига ўтирган пайтдан бошлаб мавжуд турли динларга бемалол йўл берилган ҳолда ўша даврда барча туркий қабидалар учун ягона худо ҳисобланган Тангри (Тенгри)га кенг миқёсда сифиниш бошланди. Қад. римликларда Юпитер, юнонларда Зевс, яҳудийларда Яхва, славянларда Перун бўлгани каби туркий халқларда ҳам Тангри бош худо мақомини эгаллаган ва мустақил таъхид ғоясининг вужудга келишига сабаб бўлган. Ягона худо ҳақидаги тасавурлар Туркистонда кейинчалик ислом дини-

нинг нисбатан осонроқ қабул қилинишига замин бўлди. 8-а.да Мовароуннаҳрда араблар б-н бирга ислом динининг кириб келиши янги монотеистик дин ва маҳаллий динларнинг бир-бирига сингиши (синкретизм) жараёнини бошлаб берди. Натижада Марказий Осиё халқлари оғтида худо тушунчаси хусусида ўзига хос ўзгариш юз берди: улар Аллоҳни тан олган ҳолда айни шу маънода Тангри атамасини ишлатишда давом этдилар. Маълумки, якка худога эътиқод қилиш ҳақидаги тушунча араблар орасида ҳам исломдан анча илгари пайдо бўлган. Мас., ўзларини Иброҳим (ас) га мансуб деб билган ҳанифлар араб қабиаларини ўз санамларидан воз кечишга ва ягона илоҳга эътиқод қилишга даъват этганлар. Қандай бўлганда ҳам халқимиз диний тафаккури тараққиётининг ислом кириб келгунга қадар даври минтақада 10 дан ортиқ дин мавжуд экани ва улар ўзаро адоватдан холи бўлгани б-н характерланади.

Ислом. Ислом дини Арабистон я.о. ва умуман Яқин Шарқда бир неча аср давом этган сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, маданий ва маънавий тараққиётнинг объектив натижаси сифатида юзага келди. 7-а.нинг 1-чорагида Арабистон я.о.да ўнлаб қабиаларни бирлаштириб, йирик марказлашган давлат тузишга зарурият сезилди. Ўша даврда Макка ва Ясриб (Мадина) шаҳар-давлатлари (полислар) устунликка эришганди. Хусусан, Макка халқаро савдонинг йирик масканларидан бири ва кўп худонликда бўлган араб қабиаларининг диний маркази эди. Шаҳар-давлатнинг келажак тараққиёти учун полис тузуми торлик қила бошлаганди. Худди шунингдек, Ҳижоздаги бошқа мустақил шаҳар-давлатлар (Ясриб, Хайбар, Думат ал-Жанда, Тейма, Водил-қуро ва ҳ.к.) тараққиёти ҳам уларни бирлаштириб халқаро савдони барқарор қилдиган, фуқаролар хавфсизлигини таъминлашга қодир ҳарбий кучга эга бўлган империясиз мумкин бўлмай қолди. Ягона давлатни тузиш б-н айни вақтда арабларнинг диний тафаккурида, биринчи навбатда, азалдан диний марказ бўлган Макка аҳли тафаккурида ўзгаришлар юз берди. Маккада мавжуд диний эътиқодларга шубҳа б-н қаровчи кишилар пайдо бўлди. Бундай шахслар ўз фаолиятларини илоҳий илҳом б-н асослай олган ҳолдагина муваффақиятга эришишлари мумкин эди, зеро ўрта аср мутафаккири Ибн Халдун таъкидлашича, жоҳилия араблари дунёвий ҳокимни тан олмасдилар, улар фақат диний маҳомдаги

Усмон Муҳаффи.

раҳбар (қоҳин, авлиё, пайгамбар)ни эътироф этишлари мумкин эди. Демак, Муҳаммад (сав)нинг тахминан 610 й.дан бошланган диний ва сиёсий фаолияти умумий жараёнларнинг хусусий ва қонуний кўриниши эди.

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ўз диний тарғиботида турли қабила худоларига сингишидан воз кечиш ва ягона худо — Аллоҳга эътиқод қилиш, солиҳ ҳаёт кечирish ва ўзини охиратдаги Аллоҳ ҳукмига тайёрлашга даъват этди. Сўзининг исботи сифатида Аллоҳ буюклиги, йўқ нарсадан бор қилгани (дунё ва инсонни яратгани), аввал ҳам ўзи каби расулларни одамларга юборгани, уларнинг йўлига юрмаганлар жазолангани ҳақида қайта-қайта ҳикоя қилди. Олдин ўтган пайгамбарлар орасида Иброҳим Халилulloҳни Аллоҳга биринчи бўлиб иймон келтирганлигини таъкидлади. Шунга асосан, ислом батамом янги дин эмас, балки Иброҳим даврида мавжуд бўлган, аммо қайтадан тикланган эътиқод сифатида тарғиб қилинди. Муҳаммад (сав)нинг Маккада 12 й. давом этган бу фао-

лияти қурайш золагонларининг кескин қаршилиги туфайли самарали натижа бермагач, 622 й. у унча катта бўлмаган илк мусулмон жамоаси б-н Ясрибга кўчиб ўтди. «Ҳижра» деб ном олган бу воқеа ислом тарихида бурилиш ясади. Мусулмонларнинг йил ҳисоби (тақвим) ҳам ўша даврдан бошланган. Ясрибда мусулмон жамоаси тез кенгайиб ва кучайиб борди. Макка ва Мадина шаҳарлари ўртасида юзага келган рақобат 8 й. давом этди. Ниҳоят, 630 й. Макка фатҳ қилиниб, мусулмонларнинг устунлигини тан олди. Макка диний марказ мақомини сақлаб қолган ҳолда Мадина янги, тез орада бутун Арабистон я.о.ни ўз ичига олган давлатнинг пойтахтига айланди. Каъба исломнинг энг муқаддас ибодатхонаси сифатида эътироф этилди. 632 й. июнь ойида Муҳаммад (сав) вафот этгач, давлат бошлиғи «халифату расулulloҳ», яъни Аллоҳ элчисининг давомчиси, ўринбосари (халифа) деган ном олди. Шундан 1 й. кейин бошланиб, юз йилдан ортиқроқ муддат давом этган юришлар натижасида Араб халифалиги гарбда Испаниядан тортиб, шарқда деярли Ҳитойгача чўзилган ерларга кенгайди. Ислом байроғи остида ўзга мамлакатларга, жумладан, Мовароуннаҳрда кириб келган араблар анча ривожланган ижтимоий муносабатларга дуч келганлар. Мовароуннаҳрда исломнинг тарқалиш жараёнида мавжуд зардуштийлик, маздакийлик, монийлик ва будда дини б-н боғлиқ бўлган маданият обьдалари деярли йўқотилган.

Қуръон

Мусулмонларнинг асосий муқаддас китоби. Қуръон дастлаб еттинчи осмондан биринчи осмонга рамазон ойининг 26-дан 27-кунга ўтар кечаси (йили номаълум) бир бутун ҳолда нозил қилинган, кейин биринчи осмондан Муҳаммад (сав) га фаришта Жаброил орқали биринчи бор 610 й. 17 рамазон куни, сўнг деярли умрининг охиригача бўлак-бўлак ҳолда ваҳий тарзида етказиб турилган. У Аллоҳнинг каломи (Каломуллоҳ)дир. Ваҳий келиши Маккада 13 й., Мадинада 10 й., яъни 23 й. давом этган. Ваҳий рамазон ойида рўй бергани учун бу ой муқаддас ҳисобланиб, рўза тутилган. Қуръон 30 пора, 114 сура, 6236 (турли манбаларда оятлар сони бўлинишга кўра турлича) оятдан иборат. Ҳар бир суранинг ўз номи бор. Оятлар эса тартиб рақами б-н берилган. Энг узун сура 286, энг қисқаси 3 оятдан иборат. Суралар нозил бўлиш вақти ва жойига кўра «Макка суралари» (610—622 й.лар, 90 сура) ва ҳижрадан кейин нозил бўлган «Мадина суралари» (622 й.дан, 24 сура)га ажратилади.

Қуръоннинг асосий ғояси Аллоҳ тўғрисидаги таълимотдир. Унда пайгамбарлар, охират, тақдир ва б. ақидалар баён этилади. Қуръонда асосий ибодат талаблари (намоз, рўза, закот ва б.) белгилаб берилган. Ундаги ахлоқий ва ҳуқуқий нормалар кейинчалик шариатта асос қилиб олинган. Қуръонда инсониятнинг этник бўлиниши, ижтимоий табақланиши, айирмачилик, миллатчилик инкор этилади. Диний эътиқодда мустақкам туриш, яхшилик, эзгулик, савоб ишлар, меҳ-шафқат, мискин ва муҳтожларга ёрдам бериш Қуръоннинг мазмунини белгилайди. Унда текинхўрлик, бировлар ҳақини ейиш, бошқалар ҳисобига яшаш, порохўрлик, ишەқмаслик, жабр-зулм, ўғрилик, қотиллик, дилозорлик, кибру ҳаво қораланади.

Халифа Абу Бакр даврида Қуръоннинг тарқоқ ҳолдаги сураларини тўплаш Муҳаммад (сав)нинг котиби Зайд ибн Собитга топширилган. Улар 633 й. Мадина шаҳрида биринчи марта тўплаб кўчирилган Қуръон матнининг ягона нусхаси «Ас-Суҳуф ал-Бакрия» (Абу Бакр саҳифалари) деб номланган. Халифа Усмон даврида 651 й. тўплаб жамланган Қуръоннинг ягона нусхаси эса Мусҳаф (арабча – китоб) деб аталди, яъни у муқовали китоб ҳолига келтирилди. Мусҳаф ислом оламида энг муътабар қадимий қўлёзма ҳисобланади. Ундан 4 (ёки 7) нусха кўчирилиб, Макка, Мадина ва араблар тасарруфига ўтган мамлакатлардаги йирик шаҳарларга юборилган. Бир нусхаси халифа Усмоннинг ўзида қолган. Халифа Усмондан кейин у Мадина ш.да Усмоннинг ўғли Халид, сўнгра унинг авлодлари қўлида бўлган. Кейинроқ Ибн Баттута ўз саёҳати даврида ушбу Мусҳафни Басра ш.да кўрганлигини ёзди. Замонлар ўтиши б-н Амир Темур Ироқни олгач, Мусҳафни Самарқандга олдиртириб келган, деган ривоят бор. Мусҳаф Самарқандда Гўри Мир мақбараси ёнидаги ҳашаматли «Кўк Гумбаз» жоме масжидида сақланган. Кейинчалик уни «Хожа Аҳрор валий» масжидига олиб ўтганлар. 1868 й.да Самарқандни рус аскарлари босиб олгач, бошқа беҳисоб ўлжалар қатори Мусҳаф ҳам Петербурга жўнатилди. 1923 й. Мусҳаф Туркистон муулмонларининг тарихий меросий мулк сифатида Тошкентга келтирилган.

Ҳалис – исломда Қуръондан кейинги муқаддас манба ҳисобланади. Муҳаммад (сав)нинг ҳаёти, фаолияти ва

Жума масжид (Хива; масжиднинг ички кўриниши).

Ҳазрати Хизр масжиди (Самарқанд).

кўрсатмалари ҳақидаги ривоятлар пайдо бўлди. Давр ўтиши б-н ҳадислар танланиб, бир тизимга солинган. 9–10-а.

бошларида уламолар орасида обрўли деб эътироф этилган ҳадисларнинг 6 та тўплами вуҷудга келди. Ҳадислар тўплами «сунна» деб ҳам ном олган. Моваруннаҳрдан Имом Бухорий, Абу Исо Термизий, Насоий каби буюк муҳаддислар етишиб чиқди. Умуман, минглаб ҳадис тўпловчилар ичида энг машҳур бўлган 6 муҳаддиснинг 4 таси туркистонликдир. Ислам илоҳиётчилари бир неча аср мобайнида шариат қонунларини ишлаб чиққанлар. Шариат диний-ҳуқуқий ва ахлоқий тизим сифатида 11–12-а.ларда тугал шаклланди. Шариатга асос қилиниб Қуръон ва сунна, кейинроқ ижмо ва қиёс олинган.

Ислам талабларида 5 та фарз ёки руқн бор: калима келтириш, намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш ва имконият бўлса ҳаж қилиш. Шулардан биринчиси имонга, қолган тўрттаси ибодатга киради. Имон ўз навбатида 7 та ақида – Аллоҳнинг ягоналиги, фаришталар, муқаддас китоб (ёзув)лар, пайғамбарлар, охират қуни, тақдирнинг илоҳийлиги ва инсон ўлгандан кейин тирилишига ишонишни англатади. Шиа йўналишидаги муулмонлар эса 5 та ақидага – яккаҳу-

до, пайғамбарлик, тақдир, охират ва имоматга ишонадилар. Ислам динининг суннийлик йўналишида 4 диний-ҳуқуқий мазҳаб (ҳанафийлик, моликийлик, шофийийлик, ҳанбалийлик), шиаликда эса бир мазҳаб (жаъфарийлик) шаклланган ва улар фикҳий тушунчалар сифатида ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Ислам динининг муҳим хусусиятларидан бири уни қабул қилган халқлар вакилларига ислом ақоидларини ишлаб чиқишда иштирок этиш ва муулмон маънавий дунёсига ўз ҳиссасини қўшиш имкониятини берганидир. У ўзига хос 3 тараққиёт босқичи ёки даврни ўтди. Биринчисини шартли равишда Қуръон даври дейиш мумкин. Қуръонда Расулуллоҳ яшаган даврдаги Арабистон аҳолисининг диний онги даражасини ифода этувчи сиёсий ва ижтимоий қарашлар, ҳуқуқий ва ахлоқий мезонлар ўз аксини топган. Бу қуръоний тасаввурлар бутун муулмон олами учун ҳозиргача умумий қадрият ҳисобланади. Аммо 7–8-а.ларда биринчи навбатда араблар томонидан фатҳ қилинган ўлкалар халқларининг таъсири туфайли ислом таълимотининг баъзи масалалари бўйича ғоявий баҳслар ва ихтилофлар юзата келди. Натижада, кўплаб йўналиш, мазҳаб ва фирқалар пайдо бўлди. Деярли 4 аср давом этган бу 2-босқичда умумисломий аҳкомлар ҳукмронлиги остида турли фикрлар (плюрализм)га йўл қўйилди. Исламнинг 3-тараққиёт босқичи муулмон дунёси чекка ўлкаларининг аҳамияти ва ўрни ортанлиги б-н боғлиқдир. Ўзга маданий анъаналарга эга бўлган халқлар муулмон дунёсининг маънавий ҳаётига қўшилгач, исломга ўз диний-ахлоқий тасаввурлари, ҳуқуқий нормалари ва одатларини олиб кирдилар. Қадимий оташпараст (мажусий)лар ибодатхоналари масжидларга айлантирилди (Бухородаги Мағоки Аттори масжиди ва б.). Хуллас, Мовароуннаҳр, Эрон, Шим. Африка, Ҳиндистон, Индонезия

Баҳоуддин Нақш-
банд мақбараси
(Бухоро).

10-адан ислом-
нинг суннийлик
йўналиши ва хусу-
сан унинг Абу
Ханифа ан-Нуъ-
мон ибн Собит
(Имом Аъзам)
асос солган ҳана-
фийлик мазҳаби
аслида Ироқда
пайдо бўлганига
қарамай ўзининг
равнақиға Хуросон

каби йирик тарихий-маданий минтақа-
ларда ислом ўзига хос хусусиятлар касб
этди. Қайсидир одатлар исломий ёки
ғайри исломий эканлигини аниқлаш
ўтмиш нуқтаи назаридангина таҳлил
талаб қилса, ислом маънавий дунёсига
мансубликнинг асосий мезони ўзини
муслмон деб ҳисоблаган инсон ёки бу-
тун халқнинг ўз-ўзини англаши б-н
ўлчанадиган бўлди.

Мовароуннаҳрда араблар келиши б-н
бошланган аҳолининг муслмончилик-
ка ўтиши қарийб 1,5 а. давом этди. Даст-
лаб араблар исломнинг тезроқ тарқали-
ши чораларини кўриб, янги динни
қабул қилганларга баъзи имтиёзлар бер-
ди. Аммо қандай бўлганда ҳам объектив
равишда Мовароуннаҳрнинг Араб хали-
фалиги таркибига кириши бир томон-
дан юрт тараққиёти, иккинчи томондан
ислом маданиятининг ривожига ҳисса
қўшди. Ислом Арабистонда вужудга кел-
ган бўлса ҳам у Мовароуннаҳрда рав-
нақ топганлиги муслмон оламида эъти-
роф этилган. 8-а.нинг 2-ярми ва 9-а.да
Мовароуннаҳрда иқтисодий юксалиш
юз берди. Мадрасалар учун махсус би-
нолар қурилиб, дунёвий ва диний фан-
лар тез суръатлар б-н ривожланди. Ма-
драсаларга вақф мулклари бирктилди.
Меъморлик, амалий безак санъатида,
хунармандлик соҳаларида жонланиш юз
берди. Мадрасаларда етишиб чиққан
мовароуннаҳрлик буюк олимларнинг
асарлари ўша даврлардаёқ Европа хал-
қлари тилларига таржима қилиниб,
асрлар давомида улардан фойдаланиб
келинди. Хуллас, швейцариялик ислом-
шунос олим Адам Мец 9—11-а.ларга
нисбатан ишлатган «муслмонлар уйғо-
ниши» атамаси айнан Мовароуннаҳрга
мос келади.

ва Мовароуннаҳрда эришди. Имом
Аъзам мазҳаби ўзга динлар ва маҳаллий
урф-одатларга нисбатан эркинлик бер-
риш, ҳуқуқий-фикҳий масалаларда рай
(эркин шахсий фикр) ва қиёсний кенг
татбиқ этиш б-н бошқа мазҳаблардан
фарқ қилади. Ҳанафийлик мазҳаби халқ-
ларнинг маҳаллий анъаналарини эъти-
борга олганлиги учун ҳам кенг ёйилган.
Маълумки, 10-а.да суннийликдаги 4
мазҳаб шаклланиб бўлгач, ижтиҳод (ша-
рият масалаларида мустақил фикр юри-
тиш) тақиқланди, илоҳиёт, ҳуқуқ,
ахлоқ ва ижтимоий таълимотда фақат
илгариги илоҳиётчиларга тақлид қилиш
мумкин деб эътироф этилди. Шу боис
ўша давр уламолари муқаллидлар (тақ-
лидчилар) деб аталган. Аммо Моваро-
уннаҳр уламолари маънавий ва маданий
меросни такомиллаштириш йўлида им-
коният доирасида фаолият кўрсатиб иж-
тиҳодни тўхтатмадилар. Бурҳониддин

Марғинович ва унинг машҳур «Ҳиндо-
асари бунинг ёрқин далилидир.

Ўрта асрларда Ўзбекистонда ислом
мавқеи кучайишининг сабабларидан яна
бири — кубровийлик, нақшбандия, яс-
савийлик каби турли тасаввуф тариқат-
ларининг пайдо бўлганлигида ҳамдир.
Марказий Осиёдаги тасаввуфни ислом
динининг янги бир босқичи деб айтиш
мумкин. У баъзилар ўйлаганидек, «мис-
тик-аскетик, ўз қобилига ўралиб қолган
таълимот» эмас, балки давр талабига
жавоб берган, мамлакатни озод қилиш
мақсадига хизмат қилган, ҳаракатчан-
ликка чорлаган ғоявий оқимдир. Бошқа-
ча айтганда, бу даврда ислом тасаввуф
шаклида Марказий Осиё учун маънавий
ва ғоявий бирлаштирувчи куч родини
ўйнади. Суфийлар сарбалдорлар ҳара-
катида фаол қатнашгани бежиз эмас. Амир
Темур айнан шундай маънавий муҳит
мавжуд бўлган даврда дунёга келганди.
Амир Темур эътиқод ва маънавиятнинг
катта аҳамиятини тўғри идрок этган.
Манбалар гувоҳлик беришича, Амир
Темур ислом динини ўзига хос, мутаас-
сибликдан холи, эркин тушунган. Унинг
комил эътиқоди бошқа динларни рад
этиш ҳисобига бўлмаган ва бу жиҳатдан
у нафақат ўз асри, балки ҳоз. замон ки-
шиси учун ҳам намунадир.

Эшон, валий ва пирларга, муқаддас
қадамжоларга ишониш аслида исломдан
олдинги эътиқодларнинг қолдиги бўлса-
да, ўрта асрларда авом халқ бунга ҳам
муслмончилик деб тушунарди. Шу бо-
исдан масжид ва мадрасалардан ташқари
кўп сонли қорихоналар, хонақоҳ (тақ-
қя)лар ислом масканларига айланган-
ди. Ўрта Осиёнинг подшо Россияси то-
монидан босиб олинishi ислом дини-
нинг мавқеини деярли ўзгартирмади.
Умуман, Туркистон ўлкаси ва айниқса

Имом Бухорий ёдгорлик мажмуи масжидида намоз ўқиш пайти

хонликларда 1917 й.даги Октябрь тўнтарышига қадар ислом бошқа мусулмон мамлакатларидаги каби жамият ҳаётини тўлалигича қамраб олган мафкура ва зифасини бажариб келди.

Шўролар ҳокимияти даврида жамиятни батамом даҳрийлаштиришга ҳаракат қилинди. Динга қарши кенг миқёсда ташвиқот-тарғибот ишлари олиб борилди. Барча динлар синфий жамиятларнинг вақти келиб «йўқ бўладиган сарқитлари» сифатида таърифланди. Кўп

Ўзбекистон мусулмонлари идораси

Ўзбекистон мусулмонларига раҳбарлик қилувчи диний ташкилот. 1943 й. 20 окт.да Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонларининг Тошкент ш.да бўлиб ўтган қурултойида таъсис этилган. Тошкентдаги Бароқхон мадрасасида жойлашган. 1992 й.дан Мовароуннаҳр мусулмонлари идораси, деб юритилган. 1996 й.дан ҳоз. номи б-н аталади. Идора раҳбар органи — Олий ҳайъат. Унинг раиси айни вақтда муфтийдир. Идора раислари: Эшон Бобохон Абдумажидхон ўғли (1943—57), Зиёвуддинхон Бобохон (1957—82), Шамсуддинхон Бобохон (1982—89), Муҳаммад Солиқ Муҳаммад Юсуф (1989—93), Мухторжон Абдуллаев (1993—97), Абдурашид қори Баҳромов (1997 й.дан).

асрлик маънавий кадрлардан воз кечиш йўлидан борилди. Масжид ва мадрасаларни ёпиб, бинолардан ҳўжалик мақсадларида фойдаланиш ёки атайлаб қаровсиз қолдириш, руҳонийларни қатагон қилиш, уч қарра «катта тозалашлар» (1927, 1936—37, 1949 й.лар) оқибатида маънавият ва маърифатга талафотлар етказилди. Бу фуқароларнинг эътиқод эркинлиги ҳуқуқига қилинган ошқора тажовуз эди. Аммо реал воқелик «курашчан» атеизмнинг бу ҳуружини қабул қилмади. Ўзбекистон ҳудудида масжид, мадраса ва б. диний ташкилотлар сони ўтган 70 й. давомнда кескин равишда қисқарган бўлса-да, тоат-ибо-

Имом Бухорий масжидида сақланадиган Кисва-Каъбапўш парчаси.

дат ва диний маросимларни бажариш тўхтамади. Уруш даврида фашизмга қарши кураш учун халқни руҳлантиришда дин муҳим роль ўйнади. 1942 й.дан масжид, черков ва б. фаолиятига маълум даражада руҳсат этилди.

Барча собиқ шўро республикаларида 1990 й.гача РСФСР ҳукуматининг 1929 й. қабул қилган «Диний уюшмалар тўғрисида»ги қарори амалда эди. Мустақиллик қўлга киритилгач, Ўзбекистонда объектив равишда диний омил кучайди. Масжид ва мадрасалар, Макка ва Мадинага ҳаж ва умра қилувчилар, эркин тарқалаётган диний адабиётлар сони кескин ортди. 1991 й. Ўзбекистон ҳуқуқий тажрибасида биринчи бор «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида» қонун қабул қилинди. Қонунда диний ташкилотлар фаолиятининг янги шароитдаги ҳуқуқий асослари, давлат органлари б-н ўзаро муносабатлари аниқ белгилаб берилган. Ушбу қонун ҳар бир фуқарога мустақил равишда, ҳеч қандай мажбурлашсиз ўзининг динга муносабатини ифода этиш имконини беради. Давлат ва унинг органлари диний ташкилотлар ички фаолиятига аралашмайди, диний маросимларни чеклаб қўймайди. Барча диний ташкилотлар ва динлар тенг ҳуқуққа эгадирлар. Диний ташкилотлар, ўз навбатида, давлатнинг секуляр (дунёвий) характерини эътироф этади. Диний ташкилотлар давлат ва мактабдан ажратилган бўлса-да, жамиятдан, унинг ижтимоий-маданий ва б. соҳаларидан ажратилган эмас.

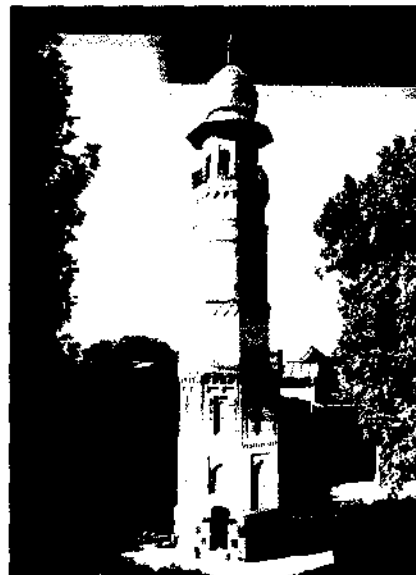
Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига қўра, «ҳамма учун виждон эркинлиги қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди» (31-модда). «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонунда (янги таҳрири 1998 й. 1 май) «Диний ташкилот Ўзбекистон Республикасининг ўн саккиз ёшга тўлган ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшаётган юз нафардан кам бўлмаган фуқаролари ташаббуси билан тузилади» дейилган. Қонуннинг 14-моддасида фуқароларнинг (диний ташкилотларнинг

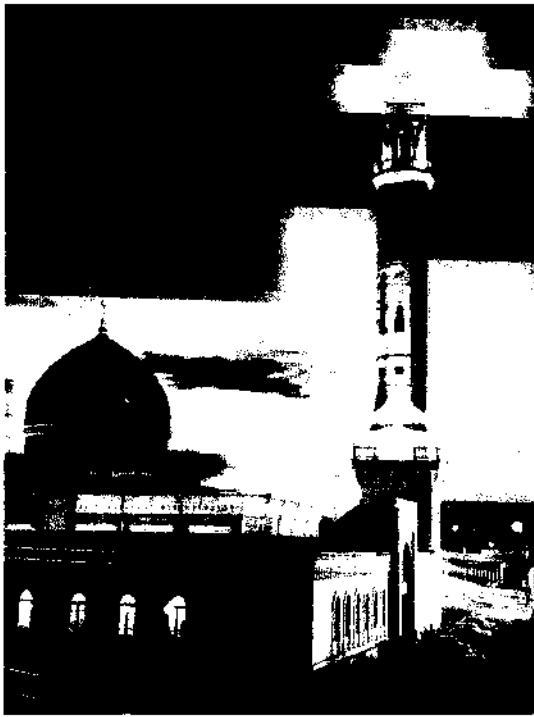
хизматидагилар бундан мустасно) жамоат жойларида ибодат либосларида юришларига йўл қўйилмаслиги қайд этилган. Қонуннинг 5-моддасига қўра, «бир диний конфессиядаги диндорларни бошқасига киритишга қаратилган хатти-ҳаракатлар (прозелитизм), шунингдек бошқа ҳар қандай миссионерлик фаолияти ман этилади».

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун ва б. ҳуқуқий ҳужжатларда фуқароларга берилган қафолатларни таъминлаш, давлат органлари б-н диний ташкилотларнинг алоқаларини мустаҳкамлаш, шунингдек, уларнинг хорижий мамлакатлар б-н алоқаларини мувофиқлаштириш вазифаларини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита бажаради.

Мустақил Ўзбекистонда давлат органлари ва диний ташкилотлар раҳбарлари ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик ва ҳайрихоҳлик муносабатлари қарор топди. 1992 й.дан Рўза ҳайити (Ийд ал-Фитр) ва Қурбон ҳайити (Ийд ал-Адҳо) байрамнинг биринчи кунлари дам олиш кунини деб эълон қилинди. Ислам таълимоти ва фалсафасини кенг ўрганиш, ўзбек халқининг диний, тарихий ва маданий меросини чуқур илмий тадқиқ этиш, юқори малакали диншунос, ҳуқуқшунос ва иқтисодчиларни тайёрлаш мақсадида Тошкент ислом ун-ти очилди (1999). Ун-т ҳузуридаги гимназия, лицейда, бакалаврият, магистратура, аспирантура босқичларида 1,5 минг-

Зангиота мажмуасидаги минора (Тошкент вилояти).

Шайх Зайнидинбобо масжиди (Тошкент).

га яқин ёшлар таҳсил олади (2005). Ун-т қошида Ислом тадқиқот маркази ташкил этилган. Марказ республикада ислом тарихи ва исломшунослик бўйича олиб борилаётган тадқиқотларни мувофиқлаштиради ва зарур илмий услубий тавсиялар ишлаб чиқади.

Мустақиллик туфайли ўзлимизни англаётган, маънавий қадриятларимиз қайта тикланаётган ҳоз. пайтда ота-боболаримиз дини, имони, виждони бўлиб келган бизнинг минтақавий ислом динимиз ўзига хос ўзбекона тусга эга, яъни ўзбекчилик б-н уйғунлашиб кетган.

2006 й. 1 янв. ҳолатига кўра, республикада 2186 та диний ташкилот, жумладан, 1987 та масжид расмий рўйхатдан ўтган. Имомларнинг 484 нафари (24,4%) олий, 1194 нафари (60,1%) ўрта махсус диний маълумотга эга. Республикада Тошкент ислом ин-ти (Ислом маъҳади), ўрта махсус ислом билим юртлири ҳамда православ ва протестант семинариялари мавжуд. Барча диндорлар Ўзбекистонда ва хорижда нашр қилинган диний адабиётлардан эркин фойдаланмоқдалар. Алоуддин Мансур томонидан Қуръоннинг ўзбек тилидаги дастлабки изоҳли таржимаси «Шарқ юлдузи» жур.нинг 1990–92 й.сонларида эълон қилинди, сўнг «Чўлпон» нашриётида жамланиб китоб ҳолида нашр этилди. Имом Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-Саҳиҳ»нинг ўзбек тилидаги 4 жил-

ди «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриётида, «Ахлоқ ва одобга оид ҳадис намуналари» «Фан» нашриётида нашр қилинди. 2001 ва 2004 й.ларда Тошкент ислом ун-ти нашриёти Абдулазиз Мансурнинг «Қуръони карим маъноларининг таржимаси ва тафсири»ни чоп этди. Бошқа нашриётларда ҳам шу турдаги китоблар чиқариш йўлга қўйилди.

Диний ташкилотларнинг хорижий алоқалари кенгаймоқда. Ўзбекистон вакиллари халқаро диний анжуманларда иштирок этмоқдалар. 400 дан ортиқ талаба Миср Араб Республикаси, Саудия Арабистони, Туркия ва Покистон диний олий ўқув юртлирида таҳсил олди. Ди-

ний ходимлар Имом Бухорий номидаги Тошкент Ислом ин-ти, Бухородаги Мир Араб мадрасасида, шунингдек, Тошкентдаги Хадичан Кубро, Бухородаги Жўйбори Калон аёл-қизлар ислом ўрта махсус билим юртлири, Намангандаги Мулла Қирғиз, Урганчдаги Фахриддин ар-Розий, Нукусдаги Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний, Андижондаги Саид Муҳиддин Маҳдум ислом ўрта махсус билим юртлирида ва б. вилоятлардаги диний ўқув юртлирида тайёрланади. Эҳтиёжга қараб толиблар хориждаги олий диний ўқув юртлирига ҳам ўқишга юборилади. «Ҳидоят» жур., «Ислом нури» газетаси ва б. нашр этилмоқда. Ўқув юртлирида Қуръон, ҳадис, дин тарихи, ислом динига оид адабиётларни ўқиш ва талқин қилиш, ҳуснихат, ислом ҳуқуқшунослиги каби билимлар б-н бирга дунёвий фанлар ҳам ўргатилади.

Ноисломий диний конфессиялар. Ўзбекистонда 16 та ноисломий диний конфессия мавжуд бўлиб, турли динларга эътиқод қилувчилар ўзаро тинч-тотув яшамоқдалар, сиёсий барқарорлик ва иқтисодий фаровонликка эришишда ўз ҳиссаларини қўшмоқдалар. Қўйида улар ҳақида қисқача маълумот берамиз.

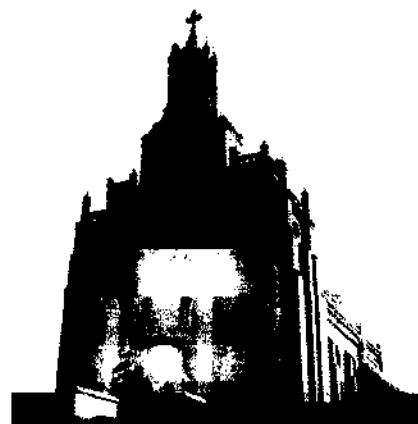
Рус православ черкови. Ўзбекистонга бу йўналиш Россия орқали кириб келган. 1871 й. 4 майда Россия императори томонидан Тошкентда Тур-

кистон (ҳоз. вақтда Тошкент ва Ўрта Осиё) епархиясини очишга қарор қилинди. 1880 й.ларга келиб Рус православ черкови (РПЧ) ўзининг янги ибодатхоналари сонини кўпайтиришга ҳаракат қилди. Уларнинг аксарияти Сирдарё ва Фарғона вилоятларида қурилди. 1916 й. 16 дек.да император буйруғи б-н Туркистон кафедрал собори Верний (Олмаота)дан Тошкент ш.га кўчирилди. 2-жаҳон уруши даври ва ундан сўнг Ўзбекистонга Россия, Украина, Белоруссия, Молдавия ва Болтиқбўйи мамлакатларидан эвакуация қилинганлар ҳисобига православиега эътиқод қилувчи аҳолининг сони тахм. 1 млн.га етди. Арман, поляк, литвалар ва б. озчиликни ташкил этувчи миллат вакилларининг баъзилари коммунистик мафкуранинг таъйиниқида узоқ вақт рус православ черковига эътиқод қилишига тўғри келди. Бунга 20-а.нинг 90-й.ларидан сўнг барҳам берилиб, Ўзбекистон мустақиллиги эълон қилинганидан бошлаб барча миллатлар ўзларининг динига эътиқод қилиш эркинлигига эришдилар. 1990 й. 20 июлдан Тошкент ва Ўрта Осиё епархиясини епископ, сўнг 1991 й. 23 фев.дан эътиборан архиепископ, ҳозирда эса митрополит бошқариб келмоқда. Епархия тасарруфига Ўзбекистондан ташқари Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистондаги рус православ черковлари кирди. Рус православ черковининг Тошкент ва Ўрта Осиё епархияси Ўзбекистонда 34 ташкилот, марказий бошқарув органи ва диний ўқув юртига эга.

К а т о л и к л и к. 19-а. охириларида Тошкентда 2300 га яқин католик бўлган. Ўша вақтда рим-католиклари жамоалари раҳбари ибодатхона қурилишини бошлаган бўлса-да, кейинчалик тўхтаб қолган. Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг Тошкентдаги рим-католик ибодатхонаси (костел) қайта тикланди ва у 2000 й.нинг 22 окт.да расман иш бошлади. Рим-католиклари мамлакатда 3 та ибодатхона ва марказий бошқарув органига эга. Ўзбекистонда фаолият олиб бораётган Арман апол черкови – энг қад. христиан черковларидан бири. Баъзи манбаларга кўра, Марказий Осиёда арманлар тахм. 3–4-а.ларда пайдо бўлгани қайд этилган. 1890 й.га келиб уларнинг сони 3839 кишини ташкил этган. Собиқ шўролар даврида Марказий Осиёдаги кўпгина арман ибодатхоналарининг фаолияти тўхтатилган эди. 20-а.нинг 90-й.ларидан бошлаб Марказий Осиё республикалари ўзларининг мустақиллигига эришгандан сўнг вазият тубдан ўзгарди, кўпгина черковлар қайта тикланиб, қавмла-

Тошкентдаги православ черкови.

Тошкентдаги Рим-католик костёли.

шлари. Шу қатори 4-григориан асос-
да фаолиятини январейе протес-
тарининг деярли
лик йўналиши-
ил этади. Ибодат ва
қдаги каби бажар-
екистонда пятаде-
ик йўналишидаги
гина методистлик
еркови фаолият
нтистик ана
тан биридир. Про-
ина йўналишлари
з бериб, бу ҳол ад-
лаб ўтмади. Булар
двентистлар
и кун христиан ад-
отчиларга
амда адвент-
отчиларга
имнинг Тошкент-
си 1910 й. ташкил
а унинг тарафдор-
ан. 20-а.нинг 30-
и адвентистлар жа-
орилди ҳамда таъ-
арча йўналишдаги
юлиятга ўтиб кет-
рига қадар жамоа
рсатиб келди. Илк
куни Тошкентдаги
и давлат рўйхати-
адвентистларнинг
Самарқанд. Сур-
арда норасмий жа-
ади. Бугунги кунда
ликада ўзининг 11
алган баптист-
қдаги энг кенг тар-
бири. Туркистон

ўлкасида илк баптистлар жамоаси 1891
й. пайдо бўлди. 1922 й.да Тошкент бап-
тистлар қурултойида Марказий Осиё
баптистлари иттифоқи, сўнг Умумрос-
сия иттифоқи таркибида Туркистон
бўлими сифатида тузилди. 1946 й.дан
Ўзбекистон ҳудудида Инжилчи
христиан-баптистлар (ИХБ)
жамоаси сифатида қайд этилиб, 1964
й.да бу жамоалар норасмий Марказий
Осиё Инжилчи христиан-баптистлар
черковлари кенгаши марказини тузди-
лар. 1992 й. нояб. ойида Москвада
баптистларнинг 1-қурултойида Инжил-
чи христиан-баптистлар иттифоқи фе-
дерацияси Евросиё ИХБ иттифоқи деб
ўзгартирилди. ЕИХБИ республиками-
да 22 та черков ва марказий бошқарув
органига эга. Тулиқ инжил хри-
стианлари ҳам фаолият кўрсатмоқда.
20-а.нинг 20-й.лари охирида инжил
пятидесятникларининг Тошкент ш.да
биринчи жамоалари тузилди. Мазкур
ташкилот Ўзбекистон мустақиллигидан
сўнг 1992 й.дан эътиборан расмий фао-
лият кўрсатиб келмоқда.

Инжилчи-лютерчилар
черковининг Ўзбекистон ҳудудида
ташкил топиши 19-а.нинг 2-ярмида бу
ерларнинг Россия империяси томони-
дан босиб олинishi б-н боғлиқ. 1937 й.да
шўролар томонидан ёпилган черков би-
носини Маданият вазирлиги тарихий
ёдгорлик сифатида 1977 й.да қайта тик-
лади. 1990 й. Маданият вазирлиги чер-
ковда ибодат қилиш учун розилик бер-
ди. 1992 й. 8 сент.да Немис инжилчи-
лютерчилар черкови расмий рўйхатдан
ўтди. Вазирлар Маҳкамасининг 1993 й. 3
майдаги қарори б-н черков (кирха)
лютерчиларга қайтариб берилди. Епар-
хия республикада 4 та ибодатхонага эга.

Новоапостоллик черкови
– Ўзбекистонда 4 та бўлиб, фаолияти-
ни 1992 й.дан бошлаган. Ўзбекистонга
кириб келган энг қад. динлардан бири
яхудийлик ёки иудаизм
бўлиб, фақат яҳудий миллатига хос дин-
дир. Яҳудийлар Марказий Осиёда мил.
2-а.да пайдо бўлдилар. Уларнинг Эрон
орқали илк кўчиб келган жойлари қад.
тарихий шаҳар Марв бўлиб, сўнг у ер-
дан Шаҳрисабз, Бухоро, Самарқанд ва
б. шаҳарларга тарқалдилар. Яҳудий саё-
ҳатчиси Вениамин Тудельскийнинг 1165
й.даги маълумотида кўра, ўша вақтда
Самарқандда 30 мингга яқин яҳудий
миллатига мансуб кишилар яшаган. Бу-
хоро ш. ва унинг атрофида яшаганлари
«Бухоро яҳудийлари» номи б-н танил-
дилар. Улар форс тилининг бухоро ше-
васини қўлласалар-да Талмудда кўрсат-
тилган диний, миллий урф-одатларини
йўқотмаган ҳолда маҳаллий миллатлар-
нинг ижтимоий-маданий турмуш тарзи,
урф-одатларини ўзларида уйғунлаштир-
дилар. Ўзбекистон мустақилликка эриш-
гандан сўнг яҳудийларнинг миллий,
диний эркинликларига йўл очиб берил-
ди. Тошкент, Бухоро ва Самарқанд ш.ла-
рида Бухоро ҳамда ашкенази (европа-
лик) яҳудийларининг жами 7 та синна-
гогаси фаолият кўрсатади (2006).

Ад.: Каримов И., Оллоҳ қалбимизда,
юрагимизда, Т., 1999; Ислам: багрикенглик
ва мутаассиблик, Т., 1998; Ҳасанов А. А.,
Қадимги Арабистон ва илк ислом. Жоҳилия
асри, Т., 2001; Ўзбекистон: Ислам обидала-
ри, Т., 2002; Марказий Осиё динлари тарихи
[лойиҳа раҳбари Ш. Ёвқочев], Т., 2006.

Аҳаджон Ҳасанов.

ОДАТЛАР ВА ҚАДРИЯТЛАР. МИЛЛИЙ КИЙИМЛАР

МИЛЛИЙ УРФ-ОДАТ, МАРОСИМ ВА ҚАДРИЯТЛАР

Тарихан таркиб топган миллий анъана, урф-одат, расм-русм, таомил, маросимларнинг вужудга келиши ва ривожланишига бир қанча омиллар бевоқиф ва билвосита таъсир кўрсатади. Айниқса, миллий маросимлар ва урф-одатлар тараққиётида моддий ва маънавий маданият, табиий муҳит, хўжалик муносабатлари таъсири беқиёс бўлиб, вақт ўтган сари улар тобора мустаҳкамланиб авлодларга мерос бўлиб ўтиб келган ва шу тариқа уларнинг барқарорлигини таъминлаган.

Жамият тараққиёти туфайли миллий маросимлар ва урф-одатлар ҳам ўзгариб, уларнинг айримлари амалиётдан чиқиб унутилган. Турмушга, замонга қараб, янги-янги урф-одатлар ва маросимлар кириб, такомиллашиб борган. Халқчил урф-одатлар ва маросимлар замонлар оша давр синовларига бардош бериб яшаб келмоқда. Қолаверса, асрлар давомида бир маконда аралаш яшаб келган халқларнинг анъаналар ва урф-одатларида ўхшашликлар кўп. Турли тарихий даврларда Ўзбекистоннинг туб ерли турғун аҳолисига келиб қўшилган қабил ва элатлар ўтроқлашиб, ўзбекларнинг удумларини қабул қилганлар ва айни вақтда унга ўз хиссаларини қўшганлар.

Ўзбекларнинг Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳамда уларга туташ минтақаларда ўтроқ деҳқончилик ва хунармандчилик маданияти соҳиби бўлган туб жой (маҳаллий) халқ эканлигига халқимизнинг она табиатга, ерга, сувга, ҳавога, оловга бўлган чексиз ҳурмати ва уларни эъзозлаш б-н боғлиқ турфа хил урф-одат ва маросимлари, анъанавий деҳқончилик ва хунармандчилик удумлари мисол бўлади. Шунингдек, халқимизнинг қад. миллий қадриятлари бугунги кунда ўзига хос тарзда ривожланаётган шаҳар-

созлик ва меъморлик анъаналари, бой фольклор намуналари, ёзма мерос, адабиёт, санъатга бўлган қизиқишларда, Наврўз, Меҳржон байрамлари, гул сайллари, Ҳосил байрамлари ҳамда никоҳ, суннат маросимлари б-н боғлиқ удумлар, расм-русмларда акс этиб келмоқда. Бу байрам ва маросимларда ўзбек халқининг мардлик, лафзи ҳалоллик, бағрикенглик, саховатпешалик, ҳожат-барорлик каби хислатлари ёрқин ифодасини топган. Бу, айниқса, ўзбекларнинг тўй-тантаналар учун йиллар мобайнида йиғиб-териб элга тарқатишдан завқ-шавқ олишида, аза ва йўқлов маросимларини уюшган ҳолда ўтказишда, бола туғилишидан тортиб то мотам маросимларигача бўлган барча маросим ва урф-одатларда кенг жамоатчилик ва маҳалла аҳлининг доимо бош-қош бўлиши каби удумларда намоён бўлади. Миллий менталитетда, шунингдек, қад. аж-долларга хос чиллак, чавгон, кўпқари, кураш каби миллий ўйинлар, «қулоқ тишлар», «бешик керти», «қалин», «тўққиз» каби расм-русм ва удумлар ҳам акс этган.

Ўтмишда Ўзбекистонда барча ҳаётий масалалар б-н шаҳарда маҳалла, қишлоқда қишлоқ ва овул жамоалари шуғулланган. Маҳалла ва қишлоқ жамоасини жамоа йиғинида сайланган оқсоқол (Хоразмда — каҳудо) бошқарган. Ижтимоий ҳаёт масжид, чойхона ва бозорларда мужассамлашган, уларда, асосан, эркаклар иштирок этган. Кишининг эътиқоди, миллати ва ижтимоий мавқеи эмас, балки, муайян жамоа ҳудудида яшашининг ўзи унинг ўша жамоага мансублигининг ягона белгиси ҳисобланган. Жамоадаги кишилар, касб-хунари ва мавқеидан қатъи назар, жамоа ишлари (ҳашар) ва маросимларга қатнашишлари зарур бўлган, акс ҳолда бундай шахс халқ назаридан қолган. Ўзбек халқи оила қуриш анъаналарига риоя қилишда, қиз узатиш ёки куёв танлашда ҳам қуда

бўлмиш томон ҳусусида маълумотга эга бўлиб, уларнинг ижтимоий келиб чиқишини, жамоада тутган ўрнини ва обрў-эътиборини ҳисобга олади. Агар куёв ёки келин бўлмиш томоннинг ақли, одоби, ҳусни-малоҳати бир ҳисса бўлса, уларнинг қариндош-уруғлари, авлоднинг жамоадаги мавқеи ва бу ҳусусидаги жамоатчилик фикри иккинчи, аксарият ҳолларда ҳал қилувчи омил вазифасини ўтаган. Фарзандларни яхшига қушиш, бу борада хато қилиб қўймасликда жамоа, жамият раъён, кўпчилиكنинг кенгашли фикри муҳим роль ўйнайди. Шу боисдан ҳам, жамоатчилик фикрининг шахс турмуш тарзи, тақдирини белгилашдаги устуворлик мавқеи беқиёсдир. Шу боис халқ орасида «Ғарб қонунилар, Шарқ урф-одатлар б-н бошқарилади», деган нақл кенг тарқалган. Дарҳақиқат Шарқда, шу жумладан, ўзбекларнинг турмуш тарзида ҳам кўплаб урф-одатлар қонун даражасида юқори туради.

Ўзбеклар орасида кенг тарқалган жамоатчилик анъаналари чуқур тарихий илдишларга эга. Бу тартиб-отнинг ибтидоси минтақа халқларининг энг қад. ёзма манбаи ҳисобланган «Авесто» китобида баён этилган. Ёзма ва археологик манбаларда минтақанинг қад. шаҳарлари аҳолиси орасида жамоалар фаолият кўрсатганлиги, фақат турмушдагина эмас, балки и. ч.да ҳам жамоа асослари мавжудлиги қайд этилган. Ўрта асрларда жамоа фақат жамоавий асослардагина суғориш тизимини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш, бинобарин, деҳқончилик б-н шуғулланиш мумкин бўлган қишлоқ аҳолиси учун ҳам, шунингдек, шаҳар аҳолиси учун ҳам ўзининг илгариги аҳамиятини сақлаб қолган ва барча удумлар, маросимлар қишлоқ ва шаҳарда маҳалла жамоаларининг ташаббуси б-н ўтказилган.

Ўзбек халқида меҳмондорчилик одати ҳам кенг тарқалган удумлардан.

Инсоният тарихининг дастлабки босқичларида шаклланган меҳмондорчилик одати ҳаётий заруратлар б-н боғлиқ бўлган ва тарихнинг турли босқичларидан ўтиб ҳозирга қадар етиб келган. Маълум сабаблар б-н тарқалиб кетган уруғ-аймоқлар бир-бирларини ахтариб топгач, улар улуғ меҳмон тарзида иззат-икром б-н кутиб олинган. Бора-бора меҳмондорчилик халқларнинг удумига айланган; меҳмонга нафақат уруғдошлар ва қариндошлар, ҳатто бегона кишилар, мусофир йўловчилар ҳам қабул қилинган. Маҳалла ва қишлоқ жамоалари хонадонларида меҳмонни кутиш учун махсус хоналар — меҳмонхона қурилган. Одат бўйича меҳмон меҳмонхонада қабул қилинган. Меҳмонхонаси бўлмаган хонадон уни яшаб турган уйида кутган.

Хонадонга келган меҳмонни, қавм-қариндошни катталар б-н болалар ҳам биргаликда чиқиб кутиб олганлар. Меҳмон, одатда, меҳмонхона ёки уйнинг тўрига ўтказилади. Тўкин дастурхон ёзилиб, нон ва чой келтирилади. Кейинроқ таом пиширилиб (кўпинча палов, норин, қовурдоқ, шўрва) тортилади. Агар меҳмон от ёки от-арава миниб келган бўлса от-уловини бола (ўспирин) ёки махсус отбоқар отхонага киритиб, бедапичан берган. Меҳмон кетар пайтда унинг оти ёки от-араваси йўлга ҳозирланган ва отга минишига ёрдам берилган; болалар меҳмон б-н катталар қаторида хайрлашганлар. Мезбон иложи борича меҳмонга саховат кўрсатиши шарт бўлган. Меҳмон имкон даражасида кутиб олинмаса, хонадон соҳиби жамоа назаридан қолган.

Ўзбекча меҳмондорчилик таомилдан яна бири — меҳмон кимнинг хонадонига келишидан қатъи назар, уни зудлик б-н бориб кўришишга ошиққанлар. Чунки меҳмон, айни вақтда, қишлоқ ёки маҳалла жамоасининг ҳам меҳмони ҳисобланган. Меҳмонни навбати б-н бошқа хонадон соҳиблари ҳам уйларига таклиф қилиш одат бўлган. Улуғ меҳмон оёғи тагига поёндоз тўшаб, баъзан кўй сўйиб кутиб олинган. Зиёфатга қўшнилар, маҳалладошлар ёки қишлоқ оқсоқоллари, ҳурматли кишилар таклиф этилган. Меҳмонни кузатиш олдидан сарпо кийдириш одати ҳам бўлган. Ўзбек халқининг меҳмондорчилик таомиллари ажлодлардан авлодларга ўтиб, ҳозиргача сақланиб келмоқда.

Катталарни ҳурмат қилиш ўзбек хонадонига умуминсоний қадриятлардан бўлиб, болага жуда ёшлигидан бошлаб ўргатилган. Ёши катта кишининг ишига ёрдамлашиш одат ва

одоб ҳисобланган. Жамоа етакчисининг ёки оила бошлигининг қарори оила ва жамоа манфаатларига мос келганлиги учун уни бажариш шарт ҳисобланган. Қариялар айни вақтда ўтмишдан мерос бўлиб келаётган ва кундалик ҳаёт учун зарур билимларни, ҳусусан, ўтмишдан мерос бўлиб қолган таомил(урф-одат)ларни ёшларга ўргатганлар. Болалар нафақат ота-онанинг, балки қишлоқ ёки маҳалла жамоаси катталарининг ҳам диққат эътиборида бўлган. Ёшлар айнан жамоада миллий мерос ва урф-одатларни ўрганиб боради.

Ўзбек халқининг ҳаётида мавжуд бўлган тартиб ва қоидалар халқ анъаналарида ҳамда ислом дини ва шариат қоидалари асосида юзага келган, албатта. Одоб қоидаларига риоя қилиш оиладан бошланган. Ёз пайтларида, айниқса, барвақт турилган. Болалар бет-қўлларини ювиб катталарга салом берган. Катталар, айниқса, меҳмонлар қўлига сув кўйиб сочиқ тутиш ёшлиқдан, болалиқдан ўргатилган.

Дастурхон оиланинг кўрки, тўкилик рамзи ҳисобланган. Унинг атрофида йиғилиб ўтириш ҳам маълум одоб доирасида бўлган. Дастурхонга ҳурмат бажо келтириш одатга айланган. Дастурхон «Бисмиллоҳ» б-н очилиб, Яратганга шукрона айтилиб, ўтганлар ҳаққига дуои фотиҳа қилиб, тирикларга сиҳат-саломатлик, дастурхонга қўт-барақа, эл-юртга тинчлик ва фаровонлик тилаб йиғиштирилган.

Асосий хўжалик машғулоти дехқончилик бўлган ўзбек халқида нон азалдан эъзозлаб келинган. Унга илоҳий неъмат даражасида қаралган. Нонга ҳурмат б-н муносабатда бўлиш болаларга жуда ёшлиқдан ўргатилган. Ўз навбатида, нон б-н боғлиқ бир қанча урф-одатлар шаклланган. Жумладан, нон ҳеч қачон оёқ остига ташланмаган. Нон ушогини босиш оғир гуноҳ ҳисобланган. Нон ўзига хос ризқ-насиба рамзи бўлганлиги учун ҳам узоқ сарфарга ёки ҳарбий хизматга кетаётганларни нон тишлатиб қузатиш удуми бўлган. Бундан ташқари келинни куёвниқига кузатишда бошига нон кўйиш одати бўлган. Ўзбеклар орасида қад. одатга қўра, галла сомонини ҳеч қачон ўчоққа ва тандирга ёқишмаган. Чунки донни-нонни ёқиш оғир гуноҳ дейилади. Қолаверса, халқ орасида нон бор жойга турли инс-жинслар ва ёвуз кучлар яқинлашмайди, деган тасаввур бўлганлиги боис ёмон кўздан, ёвуз кучлардан асровчи восита сифатида, янги туғилган чақалоқнинг ёки хатна қилинган боланинг ёстиги

Ўзбек нонлари.

остига бошқа қатор магик хусусиятга эга буюмлар б-н бирга нон кўйилган. Хоразмда нон бўлаклари тумор қилиб тақилган.

Сувни қадрлаш одати ҳам ўзбек халқи турмушида чуқур илдиш отган. Катталар фарзандларига сувни булғамаслик ва ш.к.ни ўқтириб борганлар.

Ёшларни одоб-ахлоқ руҳида тарбиялашда жамоанинг ўрни ҳам катта бўлган. Жамоанинг ҳар бир аъзоси меҳмондорчилик, маърака ва б. жамоат жойларида ёши ва мавқеига қараб жой эгаллаган. Катталар ва ҳурматли кишилар олдинда борган ва давра тўрига таклиф қилинган.

Ўзбек халқи ҳаётидаги маросимлар, асосан, 2 катта туркумга— мавсумий ва оилавий-турмуш маросимларига бўлинади. Ўз навбатида бу маросимлар ҳам майда гуруҳларга бўлинади. Чунончи мавсумий маросимларга қишки маросимлар (гап-гаштаклар, биринчи қор ёққанда «қор хат» ёзиш), баҳорги маросимлар (шоҳ мейлар, қўш чиқариш, лой тутиш, Наврўз байрами, сумалак сай-

Палов пишириш.

Ҳашар

Қадимдан анъана бўлиб келган ҳашар жамоанинг қатнашувида ўтган. Ҳашарнинг бир неча тури мавжуд: жамоа ишларини бажаришда, қўни-қўшничилик ва қавм-қариндошлик доирасида ўтказиладиган ҳашар ва б. Кейинги йилларда баҳорда «Наврўз» арафасида ўтказиладиган ҳашарда жамоат жойларини тозалаш, янги кўчатлар экиш ва дарахтларни қирқиб шакл бериб оқлаш каби юмушларни оммавий равишда бажариш анъанага айланган. Жамоа ишлари бажариладиган ҳашар Ўзбекистоннинг барча қишлоқ ва шаҳарларида кенг қўлланган. Жамоа ҳашари б-н кўприк қуриш ва таъмирлаш, ариқ-зовурлар қазииш, уларни тозалаб туриш; масжид қуриш ва таъмирлаш, мазорларни тозалаш ва б. ишлар бажарилган. Катта ҳашарлар тантаналари бошланиб, тугалланиши ҳам кўтаринки руҳда якунланган. Умумхалқ ҳашар удуми 30–40-й.лари Катта Фарғона, Шим. Фарғона, Шим. Тошкент каналларини, Бекобод ГЭС, Каттакўрғон сув омбори, Тошкент ш.нинг Бешёғоч даҳасидаги кўлни (ҳоз. Ўзбекистон Миллий боғи ҳудудида жойлашган кўл) бунёд этишда намоён бўлди.

Қўшнилари ўзаро ҳашари қад. удумлардандир. Бундай ҳашар кўпинча дала ишлари, уй қуриш, ҳовли деворини кўтаришда, тўй-ҳашамларда кенг қўлланган. Ҳашарга айрилган кишиларнинг келиши шарт бўлган. Узрли сабаб б-н кела олмай қолган киши ҳашар бўлаётган қўшнисиникига ҳашарчилар учун таом пишириб чиқарган. Оилавий ҳашар кўпинча иморатни тиклаш ишларида қавм-қариндошлар иштирокида бажарилган. Ҳашар маҳалла ва қишлоқ жамоа фуқароларини бирлаштиради, уларни елкадошликка, уюшқоқликка даъват этади.

ли, гул сайиллари, лола сайли, сунбула сайли, «сует хотин»), ёзги маросимлар («чой момо», сув сайли, тут сайли, қум сайли) ва кўзги маросимлар («обло ба-рака», Меҳржон, Ҳосил байрами, қовун сайли, узум сайли, анор ва анжир сайли) киради. Иккинчи туркумга кирувчи оилавий-турмуш маросимлар ҳам бир неча гуруҳга бўлинади. Буларга бола туғдиши ва тарбияси б-н боғлиқ маросимлар, никоҳ ҳамда мотам маросимлари киради. Шунингдек, ўзбекларнинг анъанавий турмуш тарзида ислом дини б-н боғлиқ рўза ҳайити (Ийд ал-Фитр), қурбон ҳайити (Ийд ал-Адҳо) байрамлари, мавлуд, ашуро, лайлат-ул қадр кечасини кутиш б-н боғлиқ тарзда ўтказиладиган маросимлар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар бир маросим ва урф-одат ўз тарихига эга, у халқ ижодий меҳнати ва ҳаёт шароити б-н чамбарчас боғлиқ. Ислом дини қарор топиши б-н айниқса оилавий турмушга оид урф-одатлар ўзгарди ва янги динга мослаштирилди. Лекин исломдан аввалги баъзи урфлар ҳануз сақланиб келмоқда. Мас., оловни муқаддас билиш, азайимхонлик, фолбинлик ва ҳ.к. Кейинги вақтларда вужудга келган маросимлар ҳам мавжуд. Шўролар ҳукмронлиги даврида амалдаги мафкурага мувофиқ бир қанча маросимлар, жумладан, комсомол тўйи, қизил тўй, Октябрь (7 ноябрь) байрами, Совет армияси кўни, Совет конституцияси кўни, қўшиқ байрами, пахта байрами ва б. жорий этилди. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бу байрамларнинг кўпчи-

лигидан воз кечилди, лекин жорий тақвим б-н боғлиқ умумбашарий байрамлардан 1 январь — Янги йил, 8 март — Хотин-қизлар кўни, 9 май — Хотира ва қадрлаш кўни тарзида сақлаб қолинди. Айни вақтда мустақил Ўзбекистон Республикасида янги халқ байрамлари тасвир этилди: 1 сентябрь — Мустақиллик кўни, 1 октябрь — Ўқитувчилар ва мураббийлар кўни, 8 декабрь — Республика Конституцияси қабул қилинган кун, шунингдек, Рўза ва Қурбон ҳайитлари кўни, Наврўз байрами.

Ўзбеклар баҳор фаслида яна бир қанча бошқа сайиллар (бойчечак, гунафша, гулбарги, қизил гул, лола ва сунбула сайиллари) ҳам ўтказганлар.

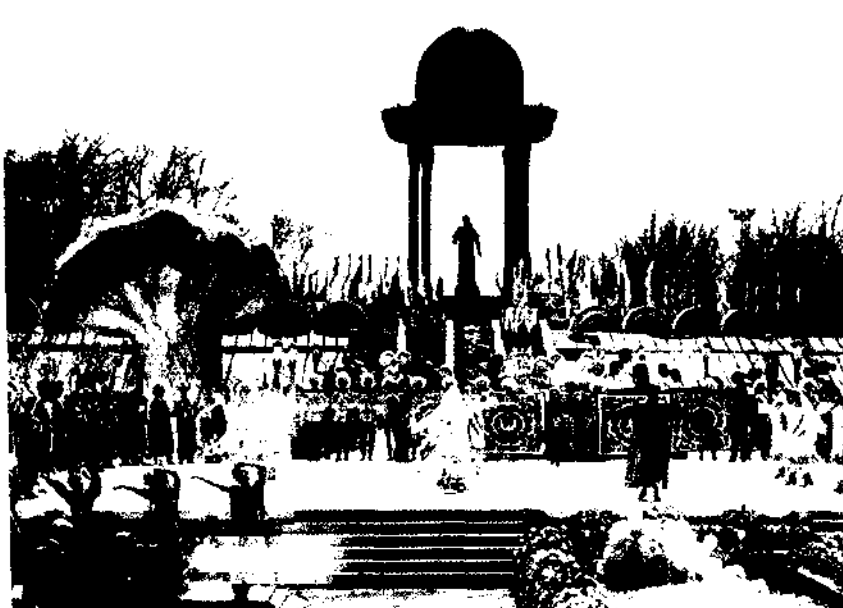
Лола сайли ўзбек халқининг қад. удумларидан бири бўлган. Хоразм, Бухоро ва Бойсунда «Қизил гул (гули сурх) сайли», Қўқон, Исфара ва Тошкент атрофларида «Лола сайли», баъзи тоғли туманларда, жумладан, Чўстда «Сунбула сайли», яна бошқа жойларда «Бойчечак сайли» каби байрамлар уюштирилган. Лола сайли Наврўз байрамидан кейин (апр.нинг охири — майнинг бошларида) лола ва лолақизгалдоқлар очилган вақтларда ўтказилган.

Бойчечакнинг очилиши деҳқонларга баҳорги юмушларнинг бошланганлигини, табиатнинг уйғонганлигини билдирган. Лола байрамлари ва бойчечак сайли айниқса Фарғона водийсида кенг нишонланган. Болалар «Бойчечак» кўшигини айтиб, уйма-уй кириб, баҳор дарақчисининг пайдо бўлганлиги ҳақида суюнчи олишган. Улар бойчечакни аввалга кексаларга беришга интилишган. Чунки, бу гул улар учун қадри бўлиб, қишдан омон-эсон чиқилганлигидан, яна баҳор келганидан, янги ҳаёт бошланганидан дарак берган. Шунинг учун ҳам кексалар бойчечакни кўзга суртиб, «Омонлик-омонлик, ҳеч кўрмайлик ёмонлик, янаги йил шу кўнларга эсон-омон етайлик», деб яхши ниятлар қилишган.

Байрамни халқ томонидан сайланган «Лолачилар» бошқарганлар. «Лолачилар» ўз дўстлари б-н лола сайлининг қачон ва қаерда ўтказилишини аниқлаб, халққа хабар берган. Байрам маҳсус жойларда (сайилгоҳларда) ташкил этилган. Сайил ўтказилишидан олдин «лолачи» маҳсус дарахт ёки дарахтнинг чиройли шохидан кесиб олиб, лолалар б-н безаган. Кейин уни қишлоқ кўчаларидан олиб ўтган. Бунни кўрган одамлар кўчага чиқиб, кўнглига тугиб қўйган ниятларини айтиб, дарахтлар шохига турди мато парчалари, рўмолчалар боғлашган. Сўнг «лолачилар»га эргашиб, уйин-кулги қилиб, лолозор

Сумалак пишириш.

Тошкентда Наврӯз тантанаси.

томон йўл олишган. Белгиланган жойга келишганидан сўнг «Гул дарахти» марказга ўрнатилган ва оқсоқоллар дуоси б-н байрам бошланган. Байрамнинг иккинчи кунини муқаддас мазор ва қабристонлар зиёрат қилинган. Бунда эркаклар ва аёллар алоҳида-алоҳида зиёратгоҳларга борганлар.

Хоразмдаги Қизил гул сайли да ёшлар ўзлари ясаган гулдасталарини қариндош-уруғларига, ёр-биродарларига совға қилганлар. Йигит-қизлар байрам бошдан охиригача ўз дўппиларига қизил гул қадаб кўйган. Байрамнинг биринчи кунини йигитлар алоҳида, қизлар алоҳида саф-саф бўлиб тенгқурлари б-н бир-бирининг уйларига бориб, ота-оналарини, ёшу қарияларни байрам б-н муборакбод қилганлар, кўшиқ айтиб, рақсга тушганлар. Байрамнинг иккинчи кунинида хушманзара жойларда халқ сайиллари ташкил этилган. Сайил давомидида «Ёр танлаш» маросими ҳам ўтказилган. Гул сайилларининг асосида, асосан, баҳордаги деҳқончилик юмушларини бошланиши ётган бўлиб, гулларнинг очилиши деҳқонларга навбатдаги зироатчилик мавсуми бошланганлигини аниқлаш учун ўзига хос фенологик тақвим ҳам ҳисобланган. Шу боис Хоразмда «Қизил гул» байрами бошланган кунини жўхори, шоли ва б. экинлар уруғи экилган. Шунинг учун ҳам байрам тантаналари қанча яхши ўтказилса, баҳорда деҳқончилик ишлари ҳам муваффақиятли бошланиб ҳосил мўл-кўл бўлишига ишонч билдирилган.

Ўзбекларда ерни ҳайдаш, уни экишга тайёрлаш, сув келтириш, замин бағрида етиштирилган ҳосилни йиғиб олиш

савоб, деҳқончилик энг шарафли машғулот ҳисобланади. Айниқса, деҳқончилик мавсумининг бошланиши ўзига хос тантана тарзда нишонланиб, Республикамининг қатор минтақаларида баҳорги шудгор олдида «ис чиқариш» маросими ўтказилган. Ҳар бир оилада аёллар бўғирсоқ, чўзма пиширишган. Қозонда ёғ яхши қизитилиб, сўнгра унга хамир ташланган. Гўёки, марҳумлар шу ёғ ҳидидан руҳлари шод бўлиб, қариндош-уруғларга омад тилашади. Ерни ҳайдашдан олдин ҳўкизларнинг шохлари ва бўйинтуруғини ёғ б-н мойлаганлар. Ҳўкизларни ёмон кўздан асрасин, деб туморлар тақилган. Дастлабки эгат олиш ёки уруғ сепишни оила ёки қишлоқдаги ҳурматли кексалар бошлаб беришган.

Баҳор фаслидаги байрам ва сайиллардан ташқари куз мавсумидаги тўкин-сочинлик б-н боғлиқ байрам ва сайил-

лар ҳам мавжуд. Шулардан бири Ҳосил байрами. Бу байрам ҳам ўзбек халқининг қад. тантаналаридан бири ҳисобланади. Олдинлари байрам кузда барча экинлар ҳосили, мевалар йиғиб-териб олинганидан кейин қишлоқларда, шаҳарларга яқин ерларда ўтказилган. Мустақилликдан кейин шаҳарларда ҳам ўтказиш оммавий расм бўлди. Байрам кунлари (2 — 3 кун) деҳқонлар етиштирган маҳсулотларини сайил жойларига олиб келиб сотишган. Байрам сайилгоҳига шаҳар ҳунарманд-қосиблари ҳам ўз маҳсулотларини олиб чиқиб сотган. Сайилгоҳларда ҳар ким ўзига керакли нарсаларни харид қилиш имкониятига эга бўлган. Сайил кунлари пойга, кўпкарни ва б. мусобақа ўйинлари уюштирилган. Баъзи қишлоқларда кўчқор, така, ҳўроз, туя уриштириш одат бўлган. Жамоаларда шу кунлари мол сўйилиб, элга худойи ҳам қилинган. Ҳосил байрами ва у б-н боғлиқ маросимлар бирмунча ўзгаришлар б-н ҳозирга қадар етиб келган. Ҳар йили дала ва боғларда етиштирилган ҳосил йиғиб олингандан кейин қишлоқ жамоалари маълум кунларни ҳосил байрами деб эълон қилади. Бу кунлар етиштирилган маҳсулотлар белгиланган жойларга (ярмаркаларга) келтирилиб сотилади.

Наврӯз

Шамсия (Қуёш) йил ҳисобида йилнинг 1-кунини бўлиб Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатлари халқларининг қад. анъанавий байрами ҳисобланади. Наврӯз баҳорги тенг кунликка (21 ёки 22 март), яъни Қуёшнинг ҳамал буржиги киришига тўғри келади. Наврӯз деҳқончилик ишларини бошлаш байрами ҳам ҳисобланади. Наврӯз байрамида оммавий халқ сайиллари уюштирилган, янги унган кўкатлардан тансиқ таомлар пиширилган, баъзи экинларни экиш бошланган.

Ўзбекистон ва Ўрта Осиёдаги бошқа мамлакатлар мустақилликка эришгач, бошқа қадриятлар қаторида Наврӯз байрами ҳам қайта тикланди. Ҳозир Ўзбекистонда Наврӯз умумхалқ байрамларидан бири сифатида нишонланади. 21 март кунини дам олиш кунини деб эълон қилинган. Ҳар йили шу кунини республиканинг барча вилоятларидаги хиёбон ва майдонларда байрам сайиллари ташкил қилинади, концертлар берилади. Бир неча кун мобайнида маҳаллаларда Наврӯзга бағишланган талбирлар ўтказилади, сумалак, ҳалим ва б. тансиқ таомлар пиширилади. Наврӯз кунлари ҳокимликлар, маҳаллаларнинг фаоллари, хайр-эҳсон ташкилотлари — меҳрибонлик уйлари болалари, уруш ва меҳнат фахрийлари, ёлғиз кексалар ҳузурига ташриф буюриб, уларни қўлаб, совға-саломлар улашади.

Мусулмонлар, жумладан, ўзбек халқи ҳаётида рўза ва қурбон ҳайитлари ва улар б-н боғлиқ удумларни бажо келтириш муҳим ўрин олган.

Ҳайит байрами маросимларига жиддий тайёргарлик қўрилган. Арафа кунлари қабристонларга бориб яқинлар мазорларини зиёрат қилиш одатга айланган. Ҳовли ва кўчалар тозаланади. Пишириқлар, тансиқ таомлар тайёрланади. Ҳайит кунини тунг ёришиш б-н катта-ю кичик тоза кийимларини кийиб масжид ва намозгоҳларга бориб ҳайит намозини жамоа бўлиб ўқийдилар. Сўнгра яқин таъзияли хонадонларга бориб фотиҳа ўқиб қайтадилар. Ҳайитнинг биринчи кунини шаҳар ва қишлоқларда сайил бўлган. Савдо ташкил этилган. Ҳайит кунлари (одатда 3 кун) оилада катта-кичик бир-бирларини табриклайдилар, сиҳат-саломатлик, бахт тилайдилар; қавм-қариндош, кўни-қўшниларини ҳам табриклайдилар, бемор ва ногиронларни бориб кўрадилар; тўқин дастурхон ёзиб, таом пишириб меҳмон кутадилар.

Тошкент ш.да ва Тошкент вилоятининг айрим ерларида «келин кўриш» ёки «келин салом» деб номланган маросим ўтказилади. Никоҳ тўйдан кейин ёш келинлар ҳайит кунлари дастурхон безатиб, меҳмон кутишади. Маросимни ўтказишдан бир кун аввал келиннинг ота-онаси қизи келин бўлиб тушган хонадонга йўқлов юборади. Бу б-н улар қудаларини, куёв ва қизларини муборак айём б-н қутлашади. Ўз навбатида, куёв хонадондагилар ҳам ўзлари пиширган ширинликлардан бериб юборишади.

Келин салом.

Бешик тўйи

Ўзбекистонда кенг тарқалган қад. одатлардан. Тўнғич фарзанд туғилганда етти, тўққиз, ўн биринчи кунлари ёки келин-куёвнинг ота-оналарининг ўзаро келишувлари б-н белгиланган кунда, асосан, қариндош-уруғ, кўни-қўшнилар иштирокида ўтказиладиган тантанали маросимдир.

Бешик чақалоқнинг она қариндошлари—бобоси, бувиси, тоға ва холалари томонидан қилинган. Халқимизда болани бешикка белашда қариндош-уруғлар ва маҳаллада ҳурматли, эътиборли, ували-жували аёллар қатнашган. Булардан бири доя момо (энага) ёки ўзининг катта бувиси бўлиши мумкин. Болани бешикка белашда бешик устидан турли сочқилар сочганлар.

Фарғона водийсида анъанага кўра, болани бешикка белашда ёстиғи остига қулча туз, пичоқ, ойна, Сурхондарёда ойна, тароқ, Тошкентда эса ойна, пичоқ, қалампир каби нарсалар қўйилган. Бу нарсаларнинг ўз рамзий маъноси бўлган. Ноғризқ-насиба бўлиш б-н бирга инсоннинг доимий йўлдоши ҳам бўлган. Пичоқ ва ойна қўйишда гўдак ҳаёти ойнадек тиниқ, пичоқдай ўткир бўлсин деган ният мужассамлашган.

Ҳайит кунини эрта тонгдан келинчақ энг чиройли либосларини кияди, бошига нафис, ҳарир мато ёпиб, хонадон аъзоларига ва келган меҳмонларга бирма-бир салом беради ҳамда дастурхонга таклиф этади. Бу маросим иштирокчилари, асосан, хотин-қизлар ҳисобланади, яъни келин кўргани, асосан, аёллар ва қизлар ташриф бузоришади.

Ўзбекларда ҳам бошқа халқлар сингари инсон ҳаёти ибтидосидан интиҳосигача турли-туман маросимлар б-н бурканган. Инсоният ҳаётининг муҳим бунрилиш нуқталари б-н боғлиқ тарзда ўтказиладиган тадбирлар оилавий маросимлар деб юритилади. Оила ва оилавий маросимлар этносга хос маданий ва маънавий анъаналар узатувчиси ҳамда давомчиси ҳисобланади.

Ақикча. Ўзбек оилаларида янги туғилган болага исм қўйиш ва «қорин сочи» (боланинг туғилгандаги сочи)га қайчи уриш б-н боғлиқ одат. Ислон анъанасига кўра, одатда чақалоқ 7 ёки 14 ёхуд 21 кунлигида ўтказиш тавсия этилган.

Ўзбек халқида қадимдан сақланиб келатган яна бир маросим хатна қилиш (ўғил тўйи)дир. Халқ ўртасида хатна «суннат тўйи», «чукрон», «қўлини ҳалоллаш (поклаш)» каби номлар б-н юритилади.

Бу маросим ҳам узоқ тарихий даврлар б-н боғлиқ бўлиб, инсоният тарихининг илк даврларидаги ўғил болаларни бир ёш босқичдан иккинчисига ўтишини махсус маросим тарзда нишонлаш б-н боғлиқдир. Бундай одатлар кейинроқ, ислом дини тарқалган мамлакатларда удумга айланган. Мусулмонларда суннат тўйини ўтказишдан мақсад «исломнинг суннатини бажариш»дир. Бу маросим ўғил болаларда 3, 5, 10 ёшда, айрим ҳолларда 11, 12 ёшгача ўтказилган. Кўни-қўшнилар ҳамда қариндош-уруғлар иштирокида тўй тайёргарлиги

б-н боғлиқ бир неча удумлар (кўрпа тикиш, тўй сарполарини бичиш ва тикиш), қишлоқ ва маҳалланинг кекса ва ўрта ёшдаги серфарзанд аёлларига топширилган. Тўйгача бўлган даврда тандир қурди (ёки нонвой солди), сўқим сўйди, маслаҳат оши каби маросимлар ҳам ўтказилган. Бу маросимлардан кейин тўй олдидан хатми қуръон маросими ўтказилган. Бунга қишлоқ (маҳалла) кексалари, масжид имоми ёки қори ва қариндошлар таклиф этилган. Дастурхон ёзилиб охирида фотиҳа қилинган. Шундан кейин катта тўй тантаналари бошланган. Тўй арафасида тўй болага қавм-қариндошлар ва ҳамқишлоқ (маҳалладош)лар оқсоқоллар даврасида саро кийдириш маросими ўтказилган. Сўнгра тўйболани муборакбод этиб устига тава, ширинликлар сочилган.

Суннат тўйидаги энг катта маросим — элга ош бериш. Ош бериш маросими охирида илгарилари кечкурун ҳовлига катта гулхан ёқилиб, унинг атрофида кураш, тортишмачок (арқон тортиш) ва б. ўйинлар қилинган. Меҳмонхоналарда (аёллар ичкарида) базм, газалхонлик ўтказилган, бахшилар дostonлардан парчалар ижро қилган. Тўйнинг эртаси кунини баъзан кўпқари ва б. мусобақалар уюштирилиб, голибларга совринлар берилган. Суннат тўйи якунида тўй бола уста-сартарош томонидан хатна қилинган (қ. *Хатна*). Уста томонидан хатна қилиш амали бажариб бўлинганида кейин, бола учун хатна чилласи бошланади. Хатна чилласи даврида бола хондондан ташқарига чиқарилмаган, унинг олдида доимо яқинларидан кимдир бўлиши лозим бўлган. Хатна жараёнида пинча қариндош-уруғлар, кўни-қўшнилар иштирокида тор даврада ўтказилган. Хатна жараёнини эркаклар бажарганда Кейинги вақтларда хатна тўйида элга

бериш ва б. айрим одатлар удумдан қолмоқда.

Аждодларимизнинг расм-русмлари, дунёқараш, нишонч-эътиқодлари, турмуш-тарзи ва ҳаёт ҳақидаги фалсафий қарашлари, асрлар бўйи жамланган ҳаётний тажрибалари ва турмуш кўникмаларини ўзида мужассамлаштирган энг жозибали маросимлардан бири икки ёшни бирлаштирувчи — *никоҳ тўйи* дир. Бундан мақсад никоҳни жамоатчиликка маълум қилиш ва ота-она, қариндош-уруғлар жамоа б-н бирга нишонлашдир. Никоҳ тўйи тизимида бир қанча маросимлар мавжуд: совчилик, унаштириш, уй кўрар (қиз кўрар), сеп тахлар, тўққиз бериш (тўққиз товоқ), қиз оши (қизлар мажлиси), келин тушириш, бакон тутиш, юз очди, келин салом, чорлар, қуда чақирёқ каби маросимлар ва улар б-н боғлиқ расм-русмлар. Буларнинг аксарияти ҳозиргача сақланиб, амал қилиниб келинади, баъзилари удумдан қолиб кетди.

20-а.нинг 80-й.ларидан бошлаб, кўёвниқда никоҳ тўйи тантана кечасини ўтказиш, иштирокчилар томонидан келин ва кўёв шаънига самимий истаклар билдириш анъанага айланди. Тўйнинг эртаси кунин «бет очар», «келин салом» каби удумлар бажарилган. Ушбу удумлар орқали келиннинг нақадар тарбия кўрганлигига, феъл-атворига, уқувлигига баҳо берилган ҳамда ишчанлиги, эпчиллиги, овқат пиширишга нечоғлик тайёр эканлиги синондан ўтказилган. Бу эса қизларни ёшлиқдан меҳнатга, рўзғор тутишга, меҳмон кутишга ўргатишни кўзда тутди.

Ўзбек халқи *мотам маросими* — инсон вафоти муносабати б-н ўтказиладиган мунгли маросимдир. Шу бондан ушбу маросимда ижро этилувчи фольклор жанрлари, маросим иштирокчилари ва уларнинг кийим-бошлари — ҳамма-ҳаммаси мунглидир. Мотам маросимлари жуда кўп расм-русм, одат ва кичик маросимлар мажмуидан ташкил топган. Марҳумни «меҳмон қилиш», («қора ош» тортиш), йиги маросими, марҳумнинг гуноҳларини рамзий сотиб олиш маросими, дафн ва марҳумни хотирлаш б-н боғлиқ ўтказиладиган турли маросим шулар жумласидандир.

Ўзбеклар ва б. мусулмон халқларда киши кечаси ёки куннинг 1-ярмида вафот қилса уни, одатда, ўша кунин чиқарилади; куннинг 2-ярмида вафот қилса марҳумни дафн қилиш эртанги кунга қолдирилади, яъни майит бир кеча «меҳмон» қилинади.

Мотам маросимларида йиги (бўзлов, бўзлаш, марсия айтиб) алоҳида ўрин-

ни эгаллайди. Ўлган кишига марсия айтиб йиғлаш дунёнинг кўплаб халқларида учрайди. Бу одат илдилари ибтидоий даврларга бориб тақалади. Қадим замонларда ибтидоий одамларга ўлим ҳаётнинг яқинлигини ҳисобланмаган. Жонсиз кўринишда ётган ўлик аслида физиологик ва руҳий ҳаёт бўлиб, эшитилади ва кўради. Шунинг учун яқинларининг дастлабки қайғуси табиий равишда марҳум б-н айрилиқ нолаеси, яқкаланишдан ҳасрат, ожизлиги, марҳумнинг мардона хатти-ҳаракатлари ва яхши амалларини мадҳ қилиш кўринишидаги баланд овозли бўзлаш шаклини олган.

Фарғона водийсида марҳумнинг яқин қариндошлари (эркаклар) дафн маросими кунин янги, оҳорли тўн, дўппи кийиб, белларини белбоғ б-н боғлаб қўлларига ҳасса (асо, янги қирқилган қора тол навдасидан) олиб, унга суяган ҳолда марҳум қўйилган хона атрофида айланиб марсия айтиб йиғлаганлар. «Йигичи»лар гуруҳи мотамга марҳумнинг ёки унинг оила аъзолари ва қариндош-уруғларининг хурмати учун келган кишилар ҳисобига кўпайиб борган. Халқона тасаввурга кўра, эркак киши ўлганда ҳассага суяниб йиғлашда ҳасса нафақат суяничиқ вазифасини, балки ушбу хонадоннинг устунидан айрилганликларининг рамзий белгисини ҳам ифодалаган. Аёллар йигиси эркаклар йигисидан ўзига хос томонлари б-н фарқланган. Аёллар давра қуриб (эркаклардан ажралган ҳолда) баланд овозда ўлган кишига марсия айтиб йиғлаганлар. Олдинлари аёлларнинг дафн маросимларида кўкракларига уриб, бошларини очиб (айниқса, эри ўлган аёллар бошим очик қолди, деган маънода) сочларини ёйиб, дод солиб йиғлашлар учраб турган. Лекин ҳадису шарифда марҳумга бундай йиғлаш маъқул саналмайди. Марҳумнинг эл-юртга қилган яхши амалларини хотирлаб, унга Аллоҳдан раҳмат тилашга чақирилади.

Марҳум дафн қилинишидан олдин гассол томонидан ювиб, покланиб кафанланган. Олдинлари кафан оқ бўз, дока каби матолардан бичилган. Ҳозирда эса кафанлик учун, асосан, оқ сурп ишлатилади.

Марҳум кафанлангандан кейин олдиндан белгиланган муддатда дафн маросимига йиғилган эркаклар иштирокида жаноза намози ўқилган. Жаноза намози қишлоқларда марҳумнинг ҳовлисидаги кенгроқ ерда, шаҳарларда эса маҳалла масжидида имом бошчилигида ўқилган. Жаноза марҳум б-н видолашиш учун мусулмонларга буюрилган, марҳум

ҳақиқатга ўқиладиган намоздир. Жаноза намозида қатнашаётганларнинг таҳоратли бўлиши ва марҳумнинг ўнг томони қибла томонда бўлишига эътибор қилинган. Жаноза ўқилиб бўлгач, марҳумнинг тобутини кўтаришни одатда кекса ёшли қариялар бошлаб берган. Тобутни хонадондан олиб чиқиб кетишда бу хонадонда қайта ўлим бўлмасин, деган ниятда уч марта ерга қўйиб кўтарганлар ва қабристонга олиб бориб дафн қилганлар (яна қ. *Дафн маросими*).

Ўзбекларда марҳум дафн этилгандан кейин, уни хотирлаб бир қанча эҳсон маросимлари ўтказилган. Марҳумнинг «учи», «еттиси», «йигирмаси» ва «қирқ»ни ўтказиш ёки руҳ (арвоҳ)ларга атаб қирқта чироқ қўйиш каби эътиқод ва удумлар, аслида, ҳеч қандай илоҳий ёки шаръий томони бўлмаган, улар ибтидоий даврлардаги эътиқодий қарашлар ва сеҳрли рақамлар б-н боғлиқ қад. халқ қарашлари асосида пайдо бўлган.

Марҳумларни хотирлаш маросимлари рамазон ва қурбон ҳайитлари кунларида ҳам ўтказилган. Марҳумларни ва ота-боболар арвоҳларини хотирлаш табиатдаги фасллар ўзгариши б-н боғлиқ кунларда, жумладан, биринчи қор ёққанда («қор ёғди»), Наврўзда, лайлак келганда, қовун пишиғида, гул очилганда, дарахтлар(анор, жийда) гуллаганда ҳам ўтказилган. Мотам маросимлари б-н боғлиқ маросимлар замон ва маконга оид фалсафий тушунчалар б-н кoinот ва инсоният ўртасидаги, табиат ва одам ҳаёти ўртасидаги муайян даражадаги боғлиқликни билдиради (яна қ. *Мотам маросимлари*).

Ўзбек халқининг ижтимоий ва оилавий шароитидаги мавжуд маросимларнинг ҳар бирида бир қанча урф-одатлар, ирим-сиримлар ва расм-русмлар мужассамлашган. Маросим ва одатларнинг кўпчилиги, халқимизнинг асрлар давомида амал қилиб келган миллий қадриятларидир. Советлар даврида олиб борилган мустамлакачилик ва атеистик сиёсат натижасида кўплаб миллий анъанавий қадриятларимиз б-н боғлиқ анъаналар ва урф-одатлар таъқиб остига олинмиши маълум маънода маънавий қашшоқликка сабаб бўлди.

Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, халқнинг қад. ва азалий қадриятлари аста-секин тикланди ва уларнинг кўплари халқимиз турмуш тарзидан ўзининг муносиб ўрнини топди. Ўз навбатида, советлар даврида коммунистик мафкура остида олиб кирилган айрим маросимлар халқ турмушидан чиқиб кетди ва қолаверса, янги қатор замонавий маросимлар ҳам кириб келди.

Карим Шониёзов, Адҳамжон Аширов.

МИЛЛИЙ КИЙИМЛАР

Ўзбекистон ҳудудида яшаган энг қад. аждодларимизнинг кийимлари ҳам дунёнинг бошқа минтақаларидаги қад. кишилар кийимлари каби табиий иқлим, турмуш шароитлари ва уруғ-қабил аъёнлари асосида шаклланган. Ўтмиш кийим-кечаги, уларнинг шакллари, маҳаллий хусусиятлари ва уларга ишлатилган матолар республика ҳудудидаги археологик ёдгорликлар (Афросиёб, Варахша, Болаликтепа, Холчаён, Айритом ва б.)дан топилган деворий расмлар, ҳайкалча, майда нақшлар, торевтика (металлга ишланган рельеф), ёзма манбаларда, қўлёзма китобларга ишланган мўъжаз тасвир (миниатюра)ларда акс этган. Кийимларнинг дастлабки шакл тараққиёти тўқимачиликнинг пайдо бўлиши б-н боғлиқ. Археологик маълумотларга кўра, Ўрта Осиё ҳудудида тўқимачиликнинг вужудга келиши янги тош асри — неолитга бориб тақалади. Асосан, бу даврда Копеттоғ этакларида (Жойтун маданияти) тўқув дастгоҳларининг қолдиқлари аниқланган. Мил. ав. 6-а.да кийимда жун матолари тери матоларини сиқиб чиқарган. Мил. ав. 2-а.га оид кийим қолдиқлари Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти ҳудудида жойлашган Сополлитепадан топилган.

Мунчоқтепа (Фарғона водийси)дан илк ўрта асрларга оид эркак, аёл ва болалар уст-бошлари топилган. Аёллар кўйлаги узун бўлиб, ипакдан тайёрланган ва этаги тўпигача тушган, этагининг энг қўйи қисмидан икки ён томондан 10–15 см қирқиб қўйилган, белларига эса камар (белбоғ) боғлаб зеб берилган. Болалар кийими ҳам ипакдан қалта қилиб тикилган бўлиб, белидан сал пастга тушиб турган. Кўйлак этагидан яъни бели атрофидан икки томондан 10–15 см қирқиб қўйилган. Ёқалари тўғри ва белида махсус тасма-белбоғи бўлган. Ташқи чоклар энсиз лента б-н тикиб мустаҳкамланган. Қиз болалар кўйлагининг кўкрак қисми, энгининг учи ва этаги махсус қадама гуллар б-н безатилган. Ўнг қўл томонидан эса ўйма чўнтак тикилган. Кийимга мунчоқлар тикилиб зеб берилган, энги ва кўкрак қисмига майда маржондан нақшлар ишланган.

Тохаристон ва Суғд кийим-кечақларини қиёсий ўрганиш шу нарсдан далолат берадики, Марказий Осиё халқларининг тарихий тараққиёт йўллари ва тақдирлари муштарак бўлган, маданиятлари эса бир-бирига таъсир кўрсатиб

келган. 5–8-а.ларда Тохаристонда елкаси ёпишиб турадиган ва этаги трапециясимон кўринишдаги кийимлар кийилган. Топилган ёдгорликларда жамиятнинг юқори табақасининг ҳамда хизматкор ва санъат намояналарининг ҳаёт тарзи акс эттирилган. Айниқса, Афросиёб, Болаликтепа деворига ишланган тасвирий суратларда кийимларнинг ижтимоий ва жинсий тафовутларини кўриш мумкин. Ўзбекистон ҳудудида яшайдиган халқларнинг кийим-кечақлари узлуксиз ўзгариши ва ривожланиши фақат шу ҳудуднинг ижтимоий-сиёсий ва этник тарихи б-н боғлиқ бўлмай, балки бутун Марказий Осиё тарихи ва ижтимоий ҳаёти б-н ҳам боғлиқдир.

Деворий суратлардан маълум бўладики, илк ўрта асрларда маҳаллий аҳолининг кийимлари бичими, асосан, бир хил бўлган. Енгсиз, узун, баъзи ҳолларда энги кенг қилиб бичилган. Кийимларнинг ён томонида, одатда, йирмочқийиқ жойи, ёнлама ёқаси бўлганки, бу ҳолни ўзбек халқининг бугунги кундаги кийим-кечақларида ҳам кузатиш мумкин. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк» асаридида ҳам жуда кўплаб қад. кийимлар ва газламалар (30 га яқин)нинг номи берилган.

Шунингдек, ўрта асрда яратилган миниатюраларда ҳам ўзбек халқининг ўша даврдаги кийимлари акс этган. 12-а. миниатюраларида тасвирланган эркак ва аёл кийимлари этаги бирмунча кенг, ўзига хос бичимда думалоқ шаклдаги кўйлақлар кийганини кўриш мумкин. Олд қисми қисқароқ, орқаси узунроқ бу кўйлақларнинг астари кўпинча йўл-йўл матодан тикилган. Эркак ва аёллар кўйлақлари ташқи жиҳатдан ўхшаш бўлса-да, уларда кўпгина фарқли жиҳатлари бор: аёллар кийимининг энги пастга қараб кенгайиб борган, эркакларникида эса билагига ёпишиб турган. Эркаклар чолворнинг почасини узун қўнжли этикка тикиб, бошига салла ўрашган. Аскарлар эса кийим устидан совут кийишган. Асосан, турли рангдаги силлиқ матолардан тикилган кийимлар урф бўлган. Мўғул босқинчиларининг келиши натижасида зўрлик б-н киритилган мўғул-хитой аъёнлари ўзбек халқи либосларига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. 15-а.га келиб, темирчилар ҳукмронлиги даврида эркак ва аёлларнинг турли рангдаги ички ва ташқи қаватли, яъни турли рангдаги авра-ас-тарли икки узун либос кийиши одатга айланган. Ўз навбатида бу даврда Самарқанд, Ҳирот, Шероз каби шаҳарларда башанг, ранг-баранг, содда ва

жозибали маҳаллий бичимдаги либослар шаклланган. Шунингдек, турли минтақалар кийиниш услублари, ранг-танланиши ва айрим безаклари б-н фарқланиб турган.

17–18-а.ларда олдинги аъёнвий бичимдаги кийимлар тараққий этган ҳолда кийимларда Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Фарғона, Тошкент каби шаҳарларга хос турлар ҳам шаклланиб борди. Бу ҳолат кийимларда ўзига хос қисмларнинг вужудга келиши, ўзгача пойабзаллар, бош кийимлар кийила бошланганлиги, турли матолардан фойдаланилганини аниқ кўрсатиб турарди.

19–20-а.лар бошида ўзбек миллий кийимлари мажмуи шаклланиб улгурган эди. Бу даврда Ўрта Осиёнинг бошқа минтақалари, шунингдек, Ўзбекистонда и.ч. муносабатларининг ривожланиши, савдо алоқаларининг тараққиёти кенгайиши ва подшо Россияси томонидан ўлкани мустамақка қилиб олиниши натижасида минтақага ф-ка газламаларининг кенг миқёсда кириб келиши ва, ўз навбатида, янги инвентар кийим-бошлар нусхалари пайдо бўлишига сабаб бўлди. Айниқса, тикүү машинасининг кириб келиши кийимлар тайёрлаш жараёнида ўзига хос «неқлибий» ҳодиса бўлди.

Ўзбекларнинг аъёнвий кийим-бошлари ичида эркакларнинг миллий либослари алоҳида ажралиб турган. Кийимлари (тўн, кўйлак, яқтак, штон ва б.) яхлит бичимли, бичими тўғри, кенг ва узун бўлиб, эни бузилмаган бир бўлак мато ярмидан бир-бирига улаб узунасига тикилган, ён қисми эса этагига қараб кенгайиб борган. Дастлаб эркаклар кўйлаги узун, тиззалар пастга, кейинроқ эса белнинг ярмига тушадиган қилиб тикилган. Узундан Ўзбекистон ҳудудида эркаклар орасида бир нусхадаги тўн, кўйлак-яқтак, штон, дўппи, салла, телпак, кавуш-маҳси, этик, чорик, турли ёрдамчи кийимлар кийилган. Эркаклар кўйлаги Фарғона водийсида узун, тик йирмочқийиқ жойи узунроқ мато бўлагидан бичилиб, бурчак-бурчак қилиб, 2 қийи кесилган ҳамда учлари кенг олинити килган. Бошқа хил бичимдаги кўйлақларда йирмоч ётиқ, у елкадан бу елка гача олинган. Бундай кўйлақлар «мул лавачча» кўйлак дейилган. 19-а. охири 20-а. бошларида мамлакатнинг турли минтақаларида қалта, тик ёқали «нўғал ёқа кўйлак», «бўғма ёқа» кўйлақлар кийиш оммалашган бўлиб, бу кўйлақни дастлаб шаҳар аҳолиси, айниқса савдо аҳли кийган. Ўзбеклар ораси бую, ипак, ип газламалардан тикили

олди очик ятак кўйлақларни ёшлар ва қарилар бирдек ёқтириб кийишган. Эркаклар иштони юқори қисми кенг, почалари торроқ тикилиб, тўпиққача тушиб туради. Юқори қисмига иштонбоғ ўтказиш учун милкига гир айлана баҳя-чок қилинган. Совуқ фассларда иштон устидан астарли ёхуд астарсиз шим кийилган, у асосан, ип газлама ва жун газмоллардан тикилган. Чавандозлар, овчилар намат-кигиздан, жунмўйнадан, ошланган теридан тикилган чолвор кийишган. Чопон (тўн), жома, камзул, желак, чакмон эркакларнинг мавсумий кийимлари қаторига кирган. Тўн (чопон)лар авра-астарли ҳолда пахта солиб қавилган. Олди очик узун бўлган. Юрганда, отга минганда, ерда чордона қуриб ўтирганида қулай, ихчам бўлиши учун ён томонларига кесик-йирмоч кўйилган, белбоғ боғланган. Тўнлар авраси беқасам, кимхоб, баҳмал, шойи, сатин, чит ва б. матолардан тикилади.

Тўнлар маҳаллий хусусиятларга кўра ҳам фарқланган. Фаргона водийси, Тошкент ва Хоразмда гавдага ёпишиб турадиган сирма-қавима чопонлар кўпроқ расм бўлган бўлса, Бухоро, Самарқанд, Шаҳрисабз ва б. жойларда қимматбаҳо матолардан зардўз тўнлар тикилиб, ёқаси, этаги ва энг учларига турли рангдаги зар ипларда кашта тикиб, атрофига гавҳар тошлар қадаб безатилган. Бундай тўнларни хон ва амалдорларга совға қилишган. Умуман, халқимиз орасида ҳурматли кишиларга, устозларга, қуда ва куёвлар, азиз меҳмонлар ва б.га тўн кийгизиш удуми сақланиб қолган. 19-а. ўрталари, 20-а. бошларида Ўзбекистон бўйлаб «камзул» кийиш одат тусига кирган. Камзул ёқалари тик, бўғиқ, баданга ёпишиб турадиган узун, белбурма сюртукни эслатиб, ортида қийиқ жойи-йирмочи, қайтарма ёқаси бўлмаган. Қора ранг матодан, асосан, сатиндан ёки костюмбоп қалин ип газламалардан тикилган, улар кўйлақ устидан кийилган. Чакмонларнинг босма чакмон, боқоти чакмон, қоқма, тивит чакмон каби турлари мавжуд бўлиб, уларни рангига қараб кўк чакмон, малла чакмон, оқ чакмон деб аташган. Чакмон бичимига кўра тўнга ўхшаш бўлиб, асосан кўй ва туя терисидан фақат аврада тикилган ва чопон устидан кийилган. Шу сабабли ҳам у совуқ фасл кийимларидан ҳисобланган.

Чопон устидан боғланадиган белбоғ бўз, чит, сатин, беқасам каби матолардан тикилган. Ўзбек халқи орасида энг кўп тарқалган энгил бош кийими дўппидир. Анъанавий бош кийимлардан

яна бири салладир. Салла Шарқда Мисрдан Ҳиндистонга қадар мусулмон мамлакатларида қадимдан маълум.

Эркакларнинг миллий оёқ кийимларидан этик, кавуш-маҳси, чорик, такаки этик, мукки, тоштовон, чориқ-пойпуш каби оёқ кийимлар мавсумий ҳисобланган. Кўнжи тиззагача бўлган пошнали этиклар нўғай этик, қора этик деб юритилган.

20-а.нинг 1-чорагида аёллар кийимларининг ёқалари асосан вертикал ва горизонтал кўринишда бўлган. Кўйлақ ёқалари этногенетик эмас, балки функционал аҳамият касб этган: вертикал ёқали кўйлақлар чақалоқларни эмизишда қулай бўлгани учун, асосан, она бўлган аёллар кийган. Бундай кўйлақлар «оналик кўйлаги» ёки «аёл кўйлақ» дейилган. 20–30-й.ларга келиб, «кўкрак бурма» кўйлақлар оммавий урф бўлган. «Кўкрак бурма» кўйлақлар дастлаб Тошкентда пайдо бўлган. 50-й.ларга келиб, аёллар ва қизлар кўйлаги орасидаги фарқ йўқолиб вертикал кўринишдаги кўйлақлар расм бўла бошлаган. 80-й.ларда «кўкрак бурма», ёқали, энги қалта атлас кўйлақларни кийиш расм бўлди.

20-а.нинг 20–70-й.ларида содир бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар натижасида анъанавий миллий кийимлар таркибига европача русумдаги кийимлар кириб келган. Буни миллий кўйлақлар б-н бирга европача шим б-н кийиладиган кийимларда кўриш мумкин. Айниқса, бу даврда эркакларнинг оёқ кийимларида европача бичимдаги пойабзаллар кенг расм бўлишига қарамай маҳси, этик каби оёқ кийимлар ўзининг анъанавий кўринишини сақлаб қолган ва асосан кексалар орасида кўпроқ тарқалган. Бу даврда эркакларнинг маҳсус иш кийими яратилди. Ўғил болалар кийимларида ҳам эволюцион жараён содир бўлган бўлиб, миллий кийимлар Европа кийимлари б-н уйғунлашган ҳолда кийилган. 60–70 й.ларга келиб пойабзал ф-каларда ишлаб чиқарилган, турли шаклдаги аёл ва эркакларнинг ёзги туфлилари, қишки этиклар оммавий расм бўлган.

Аёлларнинг анъанавий кийим-бошлари кўйлақ, лозим, чопон, мурсак, пешмат, камзул, нимча, паранжи-чачвонлардан ҳамда хилма-хил рўмоллар, ранг-баранг дўппилардан иборат бўлган. Маҳси, кавуш, бошмоқ каби пойабзаллар чармдан тикилган, калишлар резинадан қуйилган.

Аёллар кийимларининг нафислиги, хилма-хил тўзал бўлишига моҳир ўзбек

заргарлари тайёрлаган тақинчоқ ва безийнатлар янада кўрк қўшган.

Кўйлақларнинг йирмочи кўндаланг ёки «елка ёқа», «қозоқи ёқа», «вақвақа ёқа», «қайтарма ёқа» турларини кўпроқ қариялар ва келинлар кийганлар. Елка ёқа кўйлақлар йирмочининг чеккаларига турли хил жияк, чироз, широз, тасма ёки турли рангдаги ипак иплардан йўрма усудла кашта тикиб чиқилган. Кийим шакллари миллий йўл-йўл, сидирга ва гулли матолар б-н мослашган, олд этаги, энг учи, ёқаси гулли жияк б-н хошияланган. Аёллар уст-бошининг иккинчи асосий бўлаги лозим бўлиб, почаси торайиб келиб, юқори қисми қайрилиб-бахяланиб орасидан иштонбоғ ўтказилган. Одатда лозимнинг кўйлақ остидан кўринадиган қисми қиммат ва чиройлироқ матодан, кўринмайдиган тепа қисми арзонроқ матодан тикилиши б-н эркаклар иштонидан ажралиб туради. Уйда кийиладигани оддий, арзон матодан, кўчалик эса шойи, атлас, парча ипаки, қимматбаҳо матолардан тикилади. Аёлларнинг устки кийимлари пахта солиб қавилган аёллар тўни ва пахта сиз авра-астардан иборат энгил халат кўринишида бўлиб, турлича номланган: Тошкентда – пешво, мурсак, Хоразмда – мисак, Самарқандда – мулисак, қалтача, Фарғонада – мунисак, мунсак, Бухоро, Шаҳрисабзда қалтача деб аталган. Мурсак 3 қисмдан – бўй, ён ва энглардан иборат бўлиб, ён қисми тўғри, узун, қўлтиқ остига тўпланган, тўпланган қисм «чўчча» деб аталган.

Аёлларнинг миллий кийимлари ичидан анъанавий бош кийимлари ажралиб туради ва у кийим эгасининг онладаги мавқеини аниқ ифодалаган. Чунончи бош кийим ва соч турмагига қараб қиз болани турмушга чиққан келиндан, ёш онани фарзандсиз аёлдан, ўрта ёшли аёлларни кекса момолардан ажратиш мумкин бўлган. Бош кийимлар одатда 2 гуруҳга бўлинган: бошга кийиладиган кийимлар [қалпоқ, дўппи (тақя, қаллапўш), қулоқчин, бўйрак, телпақ] ва бошга ўраладиган ёки ёпинадиган рўмол, пешонабанд лочак, дурра, дуррача, локки, ёглиқ, ёвлик ва ҳ.к.

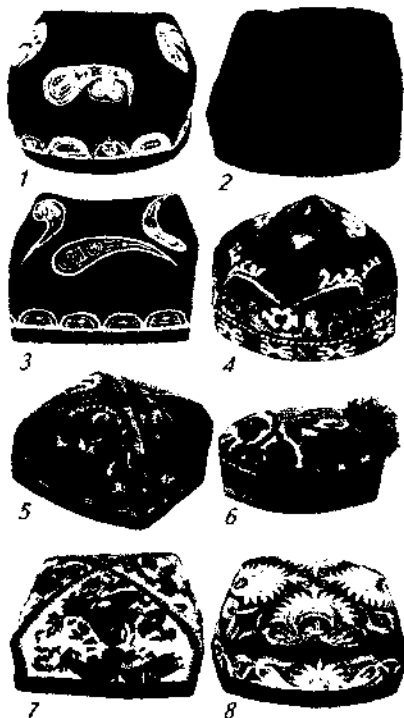
Аёллар ёшларига қараб, мавсумий тарзда ўрашган рўмоллар—дудоқ рўмол, ип рўмол, шол рўмол, жун рўмол, тўр рўмол, ипак рўмол, доқа рўмол, мисқали доқа рўмол, фиким рўмол, қалаяки рўмол, қуроқли рўмол, беш гулли рўмол, балхи рўмол, гарди рўмол каби номлар б-н аталган. Ёш қиз ва келин-чаклар оқ рангли, ёрқин ранг, кексалар эса оқ ним ранг, кичик ҳажмли

Ўзбек миллий кийими: 1. Уртаоғиёлик жангчи, мил. ав. 5-а. 2. Амалдор, мил. 5-а., Афросиёб. 3,4. Шаҳарлик аслзодалар, 5-а., Болаликте Сурхондарё вилояти. 5,6. Теурийлар давридаги шаҳарлик аслзодалар, 16-а. 7. Бек, 19-а. охири, Бухоро. 8. Зодагон аёл, 19-асрнинг 2-ярми. Бухоро. 9. Кекса аслзода аёл, 19-асрнинг 2-ярми, Бухоро. 10. Шаҳарлик аёл, 19-асрнинг 2-ярми, Бухоро. 11. Ёш эркак, 19-асрнинг 2-ярми, Бухоро. 12. Шаҳарлик аёл, 19-асрнинг 2-ярми, Фарғона. 13. Деҳқоннинг ёғи кийими, 19-асрнинг 2-ярми, Фарғона. 14. Ёш аёлнинг байрам кийими, 19-асрнинг 2-ярми, Самарқанд. 15. Ёш эркакнинг байрам кийими, 19-асрнинг 2-ярми, Самарқанд. 16. Аёллар байрам кийими, 19-асрнинг 2-ярми, Қашқадарё вилояти. 17. Ўзбекнинг кундалик кийими, 19-а. охири, Тошкент, Фарғона. 18. Аёлларнинг байрам кийими, 19-а. охири, Қашқадарё вилояти. 19. Хоразмлик йигитнинг байрам кийими, 19-а. охири. 20. Хоразмлик қизнинг кийими, 19-а. охири. 21. Хивалик эркакнинг ағшаки кийими, 19-а. охири. 22. Хивалик аёл кийими, 19-а. охири. 23. Қизилқум аҳолиснинг кийими, 2-а. боши, Қорақалпоғистон, Бухоро вилояти, Тошкентлик келин, 20-а. боши. 25. Шаҳарлик мўсафид, 20-а. боши, Тошкент. 26. Дўрмон қабилиси аёлининг кийими, 19-а. охири — 20-а. боши.

Ўзбек миллий кийими: 1. Шаҳарлик аёл, 20-а. боши, Тошкент. 2, 3. Никоҳ кийими, 20-а. боши, Тошкент. 4. Шаҳарлик эркак, 20-а. боши, Тошкент. 5. Келин кийими, 20-а. боши, Тошкент. 6. Бойсуғли момо, 20-а. боши, Сурхондарё вилояти. 7. Келин, 20-а. боши, Тошкент. 8. Ўрта ҳол эркакнинг уй кийими, 20-а. боши, Тошкент. 9. Шаҳарлик кекса аёл, 20-а. боши, Тошкент. 10, 11. Паранжи оладан ва орқасидан кўриниши, 20-а. боши, Тошкент. 12, 13. Мотам кийими, 20-а. боши, Тошкент. 14. Деҳқон, 20-а. боши, Тошкент. 15, 17. Кекса аёллар, 20-а. боши, Тошкент вилояти. 16. Қишлоқ боласи, 20-а. боши, Тошкент вилояти. 18. Дарвиш, 20-а. боши, Фарғона волийси. 19. Шаҳарлик келин, 20-а. боши, Тошкент, Фарғона. 20, 21. Колхозчилар кийими, 20—40-йиллар. 22—28. Замонавий кийимлар.

Дўппи. 1—Чуст дўппи. 2—Бахмал дўппи. 3—Маргилон дўпписи. 4— Шаҳрисабз дўпписи. 5,7— Ироқи дўппи. 6—Бойсун дўпписи. 8—Зардўзи дўппи.

рўмоллар (катта рўмоллар тагидан) ўрашган. Фарғона водийсида рўмолнинг алоҳида тури расм бўлиб, у чорси шаклида, учлари бурчакма-бурчак қилиб тахланиб, бошга ўралиб устидан қора ёки қорамтир туслаги дуррача ташланган. Дуррача пешонага танғилиб, учлари гарданда кесиштирилади ва пешона устига ўтказилиб боғланади, қора рўмол орасига қистириб қўйилади, сўнг устидан бир парча мато-дока боғланиб, учлари орқага боғланади. Бухорода дока ўрнига узун шаша дока ишлатилади.

Ҳоз. кунда ҳам рўмол устидан боғланган дуррачани Тошкент вилоятининг айрим туманларида яшовчи аёллар бошида учратиш мумкин. Кўп ҳолларда кичикроқ рўмол-дурра ўралади.

20-а.нинг 1-чорагигача ўзбек аёллари кўчага паранжи ёпиниб чиққан. Шунингдек, дўппи ёшларнинг асосий бош кийими ҳисобланган. Уни ёш қизчалар, қизлар ва ёш аёллар кийишган. Қашқадарё ва Сурхондарёда ўрта ёшдаги аёллар култа кийишган ва уни «дўппи» деб аташган. Дўппилар нақшлари ва матосининг турига қараб турлича номланган. Турли рангдаги дўппилар «чамандагул», бахмал, парча матодан тикилган, йўл-йўл нақш туширилган дўппи

ёса ироқи дўппи деб номланган. Шаҳрисабз дўппичилик мактабининг ироқи чок усули: санама ва чизма усулга бўлинган.

Бора-бора содда бичимдаги либослар ўрнини мураккаб бичимли либослар эгаллай бошлаган. Кийимдаги аввалги уйғунлик йўқолди. Бу тарихан ҳаёт ўзгариши ва оммавий саноат и.ч.нинг хунармандчиликдан устунлиги туфайли келиб чиқди. Шу б-н бирга қадимдан иқлим ва ижтимоий ҳаёт шароитлари белгиланган миллий кийим шакллари ҳам ўзгариб борди. Миллий бичимдаги кийимлар қоматнинг нисбатларига яқинлашди, аёл кўйлаклари торайиб ва қатталашиб борди, олдинроқ юзага келган кокеткали ва қайтарма ёқали кўйлақлар ҳаётга кенг оммалашди. Ёш йигитлар ва ўрта ёшли эркекларга Европа бичимида тикилган кийимларни кийиш расм бўлди ва фақатгина кексалар орасидагина миллий кийимлар сақланиб қолди ёки маросимий кийимларга айланди. Энг муҳими миллий кийимлар таркибига кўра соддароқ ва чиройлироқ бўлиб борди. 20-а. 20–30 й.ларида миллий кийимга Европа кийими бичимларининг киритилиши миллий кўйлакни шим б-н, аёллар кўйлаklarини нимча б-н кийилишига олиб келган. 40–50-й.лар эркеклар кийимини тўғри елкали қоматга мосланган пиджак, кенг шимлар ташкил этган. Иккинчи жаҳон урушидан кейин к-з раҳбарлари, зиёлилар ва хизматчилар орасида ҳарбий кийимлар: френч ёки гимнастёрка, қора ёки кўк рангдаги мовутлан тикилган галифе шимларни қора ёки жигарранг этик б-н кийиш расм бўлган. Ёзда енгил кител ва қаттиқ матодан тикилган шим этик ичига тикиб кийилган.

60-й.ларга келиб, Ўзбекистонда илк бор кийим андозаларини режалош бошланди. Натижада ф-када тикилган янги бичимдаги костюм-шимлар кириб келган. Бу даврда минтақада эркеклар костюм-шимларни миллий бичимда олди ва ёқаси кашталанган кўйлақлар б-н кийганлар, 70-й.ларда ёшлар орасида пастки қисми кенг қилиб тикилган клёш-шимларни ёқалари кенг, ҳаво ўтказмайдиган нейлон кўйлақлар б-н кийиш оммавий тус олган. Қўлга соат тақиш урф бўлган. 80-й.лар танага ёпишиб турувчи шерст ва жинси шимлар ҳамда ёқаси бирмунча кичкина бўлган пахтали ҳамда трикотаж кўйлақлар кийилган. Ёшлар, айниқса, ўқувчилар орасида оқ кўйлак ва қора шим кийиш оммалашган. Қишда эса эркеклар ф-каларда тайёрланган пальто ва плашчлар,

бошга телпак кийиб, шарф ўрашган. Оёқларига ҳам ф-када ишлаб чиқарилган пайлоқ, пойабзаллар кийишган.

Анъанавий тақинчоқлар мажмуи ҳам худди кийимлар сингари муайян халқнинг, этноснинг ҳамда этнографик ва локал гуруҳларнинг ўзига хос этник хусусиятларини маълум маънода акс эттиради. Аёллар либосини янада назоратли, жозибали ва чиройли қилиб кўрсатадиган безак тақинчоқлардир. Музейларда сақланаётган топилмалар Республика худудларида (Юнон-Бақтрия пошолоғи мил. ав. 3–2-а.лар, қад. Хоразм мил. ав. 1-а. ўрталаридан мил. 8-а.гача) заргарлик ривожланганлигини кўрсатади. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хива, Қўқон, Шаҳрисабз, Қарши, Маргилон, Андижон, Наманган ва б. ерларда заргарлик кенг ривожланган. Тақинчоқлар бош (тиллақош, тиллабаргак, гажак, бодомой, бибишак, кўшдуо ва б.), бўйин-кўкракка (турли маржон ва марваришлар, зебигардон, нозигардон, жевак, талгажевак, жавқ, бўйинтумор, кўкрактумор, кўшиқтумор, бозубанд ва б.), соч (сочпопук, туф), кулоқ-бурун (булоқи, исирға ва б.), қўллар (узук, биллагузуклар)га тақилган. Археологлар томонидан топилган жуда қад. тош муночоқ, тўғноғичлар, жез даврига оид биллагузук, тўғноғич ва тугмалар илк аждодларнинг дастлабки безакларидан ҳабар беради. Кейинги даврда яратилганлари эса ўрта асрларга оид деворни расмлар, қўлёзма асарларга ишланган миниатюраларда ҳам акс этган. Бу тақинчоқлар аста-секин вақт ўтиши б-н бир-бирини тўлдириб. 19-а. охири, 20-а. бошларида яхлит мажмуани вужудга келтирди.

Тақинчоқлар и.ч. хом-ашё сифатига қимматбаҳо ва рангли металллар (платина, олтин, қумуш ва б.) қотишмалари, қимматбаҳо ва ярим қимматбаҳо тошлар (феруза, фионит, олмос, ақил, зумрад, ёқут каби), пластмасса, табиий тошлар, суяк, эмал, шиша ва б. ишлатилади. Тақинчоқлар жимжимас қилиб рақхори, қумушни қорайтириш саволкори, панжарали шабака ва б. усулларда ўйма ва бўртма нақшли қилиб турлича шокилалар б-н безатилади.

90-й.лар бошларида ёшлар орасида Фарб мамлакатларида ишлаб чиқарилган кроссовкаларни кийиш оммалашган ва маҳаллий пойабзал қорғиналарида ҳам кроссовкалар и.ч. ифти қўйилган. Болалар кийимлари ҳам қад таларникидай даврга қараб ўзгариб бораётган. Аста-секин кийимлар вазифаси ҳам ўзгарган ва айрим касб эгалари б-н боғлиқ (ишчилар, шифокорлар, соғувчи

лар, сартарошлар, ўқитувчилар кийимлари ва б.) ҳолда махсус кийимлар шаклланди.

Мустақилликдан сўнг тарихий миллий анъаналаримиз ва расм-русумларимизга, миллий либосларимизга бўлган эътибор кескин ошди. Айниқса, аёллар миллий матолар – шойи, атлас, адрас, бахмаллардан тикилган кийимлар кия бошладилар.

Ўзбек модельер рассомлари ишларида миллийлик хусусиятлари ўз уйғунлигини топмоқда ва Республика миқёсида ўтказиладиган турли тантана ва сайиллар, байрамларда ҳамда оилавий маросимларда миллий русумда кийиниш оммалашмоқда. Умуман олганда, 20-а.нинг охирига келиб ўзбеклар орасида давр талабига, кишилар дидига мос келадиган кийимларни кийиш оммалашган бўлиб, миллий кийимларда қуйидаги ҳолатни кузатиш мумкин: шаҳарларда деярли барча ёшлардаги эркаклар асосан европача кийинган. Фақатгина эркаклар бошга кийиладиган бош кийими дўппи ва кекса ёшдагилар миллий чопонлари, яънак, саллалари б-н миллий хусусиятларни аниқлатган.

Бизгача етиб келган кийимлар 19-а. охири ва 20-а. бошларига тааллуқли. Қад. даврга оидлари сақланмаган.

Биз асосан 19-а. охири, 20-а. боши давларини кўрсатадиган ёдгорликларга эгамиз. Музей фондларида шу даврга оид кийим-кечаклар, заргарлик буюмлари, газлама ва оёқ кийимлари сақланади. Ўзбек миллий кийимлари Республика музейларидагина эмас, балки жуда кўп қисми (нодир ва қимматбаҳо кийимлар, зарбоф чопонлар, жиғалар, аёллар зеб-зийнатлари, заргарлик буюмлари) Санкт-Петербург, Москва музейларида сақланмоқда. Республика музейлари этнографик фондида сақланаётган ўзбекларнинг миллий либослари турли хил ижтимоий қатламга мансубдир.

Ҳоз. замон либосларида европача услуби бўлса-да, миллий анъаналарнинг давомийлиги сақланиб қолмоқда. Мас., шаҳар ва қишлоқдаги аёллар замонавий кўйлақларни анъанавий хонатласлардан тикиб киядилар. Эркаклар дўпписи, чопон анъанавий устки либоста айланган.

«Ўзбекенгилсаноат» давлат уюшмаси томонидан 2005–2010 й.ларга мўлжалланган Давлат дастури асосида давлат ва нодавлат и.ч. бирлашмалари, ҳатто уй-хонадонда ишлаб чиқарувчилари ҳам бугунги кун талабига мос равишда анъанавий миллий либосларни ишлаб чиқармоқда (мас., «Машҳура», «Азиза эиё», «Ибратли келин» ва б.). 2006 й.да Кўқон «Шоҳи атлас» и.ч. жамияти касаначилик иш ўринлари жорий қилди. 2005 й.дан тўй либослари, жумладан болалар ва ўсмирлар ҳамда катта ёшдагилар учун 200 хилда трикотаж кийим-кечаклар ишлаб чиқарувчи «Шарқ модели» Ўзбекистон–Туркия қўшма корхонаси ишга туширилди. Муҳими, улар мамлакатимиз буюртмаларини тўлдириш б-н бирга Россия, АҚШ каби давлатларга кийим-кечак экспорт қилмоқда.

Миллий либосларни яратиш, замонавий дизайнларни киритиш, миллий менталитетга мос ва хос бўлганларини яратишда Республика моделлар уйи, Республика пойабзал моделлар уйи, Республика трикотаж маҳсулотлари моделлар уйи ва б. шуғулланади.

Бугунги кунда ўзбек миллий либосларининг анъанавийлиги, давомийлигини кўрсатишда «Осиё рамзи» республика моделлар уюшмаси, Тошкент модалар уйининг хизматлари каттадир. Бундан ташқари маҳаллий дизайнерларимиз томонидан тайёрланиб турли

Тошкентдаги «Услублар уйи» дизайнерлари – Ш. Отабоева (1), Г. Каримова (2), Д. Қосимова (3), У. Азимжонова (4) яратган замонавий либослар намуналари (2006 й. коллекцияси).

танлов, фестивалларда иштирок этаётган хилма-хил услубдаги анъанавий либосларимиз ҳам диққатга сазовор.

2005 й. 1 сент.да Тошкент ш.нинг Эски шаҳар қисмида Ўзбек либослари галереяси ишга туширилди. Бу ерда енгил саноат корхоналаримизда ишлаб чиқарилган, дизайнерлар томонидан тайёрланган, ўзининг ранг-баранглиги, бетакрорлиги, гўзал ва нафислиги б-н ажралиб турадиган ўзбек либослари ва газламаларнинг намойиши, танлов ва фестиваллари ўтказилади. Бу тадбирлар асосан «Осиё рамзи» республика моделлар уюшмаси, «Аёллар кенгаши» нодавлат форуми жамғармаси, «Соғлом авлод» жамғармалари ҳамкорлигида ташкил этилади.

Ад.: Абдуллаев Т.А., Хасанова С.А., Одежда узбеков (XIX–начало XX вв.), Т., 1978; Исмоилов Ҳ., Анъанавий ўзбек кийимлари (этнографик материаллар), Т., 1978; Костюмы народов Средней Азии, М., 1979; Маҳкамова С.М., Беқасам, Т., 1971; Нозилова Д.А., Ўрта Осиё дизайни тарихидан, Т., 1998; Ҳасанова Г.К., Чурсина В.А., Костюм тарихи, Т., 2002; Содиқова Н., Ўзбек миллий кийимлари, Т., 2003.

Адҳамжон Аширов, Саодат Давлатова.

ТАРИХИ

ТОШ ДАВРИ

Кишилик тарихининг илк босқичи ҳисобланган бу узоқ ўтмиш бир неча млн. йиллар давом этган. Бу даврда минг йилликлар оша ибтидий одам ниҳоятда секинлик б-н камол толиб, ҳоз. замон одами қиёфасига кирган. Унинг меҳнат қуроллари, асосан, тошдан ясалгани боис одамзод ўтмишининг бу илк босқичи фанда «тош даври» ёки «ибтидий тўда» даври деб юритилади.

Бу улкан давр Европада 3 босқичга бўлиб ўрганилади: *палеолит* — қад. тош даври (мил. ав. 3 млн. йил — 11–10-минг йиллик); *мезолит* — ўрта тош даври (мил. ав. 11–10 минг йиллик — 8–7-минг йиллик) ва *неолит* — янги тош даври (8–7-минг йиллик — 6–5-минг йиллик).

Палеолит. Бу босқич, ўз навбатида, 3 поғонага бўлинган: Куйи палеолит; ўрта палеолит; юқори палеолит.

К у й и п а л е о л и т (ибтидий тўда даврининг бошланиши). Бу давр мил. ав. 3–1,5–1 млн. йил — 100 минг йилликни ўз ичига олади.

Ҳоз. Ўзбекистон ерларининг табиати кишилик тарихининг илк босқичларидаёқ бу ерларда ибтидий одамзод тўдаларининг яшаши учун қулай бўлган. Жан. Тожикистоннинг Кўлдара ва Жан. Қозоғистоннинг Аристанди водийларида, Фарғона волийсининг Сўх сойи соҳилидаги Селунгур ғорида ва Оҳангарон водийсининг Қизилолмасой бўйида (қ. *Кўлбулоқ макони*) топиб ўрганилган илк тош даври ёдгорликларига қараганда, қад. Турон ерларида бундан қарийб 700 минг — 1–1,5 млн. йил муқаддам ибтидий одамлар яшаган.

Кишиликнинг ибтидий тўда босқичида одамлар табиий шароит тақозоси б-н йиртқич ҳайвонлар хавфи туфайли тўда-тўда бўлиб яшашга мажбур эди. Ов вақтида ёлғиз ҳайвонга кўпчилик бўлиб ҳужум қилганлар. Ибтидий тўда даврида одамлар ўртасида онлавий алоқалар

ҳали аниқ тартибга тушмаган. Марказий Осиёда бу даврда яшаган ибтидий одамлар фанда *синантроп* номи б-н аталади.

Синантроплар гор ва унгурлар оғзидан макон топиб турли жонзодларни овлаш, ўсимлик илдизлари ва ёввойи меваларни териш б-н кун кечирганлар, олов ҳосил қилишни ҳали билмаганлар. Айни вақтда тошдан қўл чўқмори — чоплер каби дағал тош қуроллар ясаб, улардан иргиттич, ургич, чопғич, кавлагич ва кескичлар сифатида фойдаланганлар. Бундай тош қуроллар қуйи палеолит даврига мансуб бўлиб, даставвал Франциядаги Сент-Ашель деган жойдан топилгани учун фанда *Ашель маданияти* номини олган.

Ашель даври охирларида иқлим совиб, Европа шим. минтақалари қалин муз б-н қопланган. Бунинг таъсирида Марказий Осиёнинг тоғлиқларида ҳам музликлар ҳосил бўлиб, натижада пасттекисликларда ҳам иқлим совиган. Бу давр ибтидий одамларининг суяк қолдиқлари (бош суягининг бир бўлаги, елка суяги ва ўндан ортиқ тишлари) археолог Ў. Исломов томонидан Селунгур ғоридан топилган. Фанда унга «Фарғонтроп» («Фарғона одами») шартли ном берилди. Селунгурдаги топилмалар ва уларни ўрганиш ер юзиде одамзоднинг пайдо бўлиш муаммоси ечимига қўшилган улкан ҳисса бўлди. Эндиликда Марказий Осиё ибтидий одамзод илк бор пайдо бўлган жойлар қаторига киритилди.

Археолог М. Қосимов раҳбарлигида Кўлбулоқ макони тадқиқ этилиб, ундан ашель даврига оид 22 та, мустье даврига оид 24 та қатлам ўрганилди. Кўлбулоқ топилмалари (тош қуроллар ва нуклеус, ҳайвон ва парранда суяклари, ўсимлик қолдиқлари ва ҳ.к.) ибтидий одам тўдаларининг машаққатли ҳаёти, тош-қуроллар ясаш техникаси, бу ерларнинг табиати (ҳайвонот ва ўсимлик дунёси)

ҳамда ибтидий овчи ва теримчиларнинг турмушда содир бўлган тадрижий силжишларни аниқлаш имконини берди.

Ў р т а п а л е о л и т (мил. ав. 100 минг йиллик — 40–32 минг йиллик). Ибтидий тўда даврининг сўнгги босқичи археология фани даврий тизимида *Мустье маданияти* деб юритилади. Бу даврда яшаган аждодлар эса ибтидий одам шажарасида неандерталь одами номи б-н фанга кирган. Неандерталларнинг тирикчилик манбаи овчилик ва қисман теримчиликдан иборат бўлган. Ҳоз. вақтда Ўрта Осиёда неандерталь замондошлари яшаган маконлар 90 дан ортиқ жойда учратилган. Ўзбекистонда улар Тошкент вилоятида Обираҳмад ғори, Хўжакент, Палтов, Кўлбулоқ макони, Самарқанд вилоятида Омонқўтон ғори, Қўтирбулоқ, Зирабулоқ, Хўжамаргил, Навоий вилоятида Учтутда топилган ва тадқиқ қилинган. Бу маконларда яшаган ибтидий одамлар қилма-қил тош қуроллар (қўл чўқмори, пичоқ-

Неандерталь одами.

мон пластинка, нуклеус, тош қирғич, найзасимон тош қуроллар, тешгичлар ва тош учуруқлардан фойдаланган.

Тешиктош горидан топилган неандерталь одамнинг (тадқиқотчиларнинг фикрича 8–9 ёшли болага тегишли) суяк қолдиқлари фан оламида жиддий кашфиёт бўлди. Одам суяклари атрофига териб чиқилган архар ва Бухоро бугуси шохларининг топиллиши одамларни дафн қилиш маросимларининг ибтидоий кўринишлари б-н боғлиқ. Марҳумни қабрга турли буюмлар б-н бирга кўмиш дастлабки диний тасаввурларнинг вужудга кела бошлаганини кўрсатди (қ. *Тешиктош одами*).

Хуллас, йирик ҳайвонларни оммавий ов қилиш туфайли катта тўда ва тўпларга уюшган ибтидоий одамларнинг сўнги авлодлари олов чиқаришни, гулханлар ёқиб, совуқдан ва хавф-хатардан сақланишни, гўшти ўтда пишириб истеъмол қилишни билди олишган. Йирик ҳайвон суяклари, мамонт тишлари ва ҳодалардан жар, сой ва қўл ёқаларида ярим ертўла қулбалар қуриб, томинин ҳайвон терилари б-н ёпиб, саҳнига пўстақлар тўшашган. Археологик ёдгорликлардан топилган суякдан ясалган тешгич, бигиз ва игналарга қараганда терилардан ёпинчик, лунги, оёқларига чориклар тикиб кийишган. Қад. тўда даврида минг йилликлар оша эришилган ютуқлар уруғдошлик жамоаси ва унинг илк маданиятини шаклланишига асос бўлган. Чунки тош қуролларни яшаш технологиясининг тубдан такомиллаштирилиши туфайли моддий-маданият кескин ўзгариб, янги маданият шаклланишига олиб келди. Бу давр охирида ибтидоий одам ҳам аслий архайк қиёфасини йўқота намоен бўлди. Натижада тўда даври тугаб, кишиликнинг ижтимоий ҳаётда ибтидоий жамият ва унинг тубдан янги маданияти шаклланди. Бу даврга мансуб ёдгорлик 1962 й.да Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманида топилди (А. Муҳаммаджонов), тадқиқ этилди (С. Насриддинов, Р. Сулаймонов) (қ. *Обираҳмат гори*). Фор туби ва оғзида қарийб 10 м қалинликдаги маданий қатламдан кўплаб тош қуроллар ва турли ҳайвон (асосан, архар ва бугу) суяклари топилди, қайд этилди. 2003 й.да ушбу ёдгорликда Ўзбекистон–Россия–Америка қўшма экспедицияси томонидан қад. одамнинг (6 та тиши ва бош чаногни қисмлари) суякларининг топиллиши жаҳон фанида йирик кашфиёт бўлди. Чунки бу топилма қад. одамнинг ибтидоийликдан замонавийликка ўтиш даврида яшаб, тош қуроллар яшаш техно-

логияси ва маданий ҳаётда инқилобий ўзгаришлар яратганидан далолат бериб, унинг қолдиқлари Ўзбекистон ҳудудида илк бор топиллиши эди. 42 минг йил муқаддам яшаган бу қадимий одам суяк қолдиқлари ва ундан сақланган моддий-маданият топилмаларни чуқур ва кенг тадқиқ этиш б-н, шубҳасиз бу қад. одамнинг қиёфасини тиклаш ва унинг яратилишида кечган улкан тарихий жараённинг умумий манзарасини аниқлаш имконини берди.

Ю қ о р и п а л е о л и т (ибтидоий жамият, матриархат).

Мил. ав. 40–35 минг йил аввал тош даврининг сўнги босқичи – юқори палеолит бошланган. У мил. ав. 12–10 минг йилликларгача давом этган. Бу даврда ҳоз. замон одами (кроманьон) шаклланди. Тошни йўниш усуллари (ретушь қилиш, синдириб олиш, ўткирлаш) такомиллашди. Меҳнат қуроллари призмали, конуссимон нуклеуслардан ажратиб ёки синдириб олинган пластинкалар асосида тайёрланган. Айни вақтда тош б-н бирга суяк ва ёғочдан ҳам фойдаланилди. Юқори палеолитдаги энг муҳим ютуқлардан бири шу эдики, қўлланилаётган қуроллар (найза пайконлари, иргитиландиган калта найза ва найза отқичларнинг ихтиро қилиниши) шаклланининг кўпайиши ва уларнинг ишлатилишига қараб турли хилларга ажралиши (ов қилиш, гўштни нимталаш, терига ишлов бериш, балиқ овлаш учун санчқи (гарпун) ва қармоқ, арраловчи қуроллар, суяк игна-

лар, бигиз ва ҳ.к. кўпайди. Одам ташқи муҳитга тобора мослаша борди, унинг яшаш ареали кенгайди. Одамлар бу даврда фақат горларда эмас, балки текисликларда ҳам макон қура бошлади. Ижтимоий муносабатларда ҳам кескин ўзгаришлар юз берди. Уша давр одамлари фанда «Homo sapiens» – идрокли одам деб номланали.

Ҳоз. замон одамнинг 3 ирқи – европеоид, негронд(ҳабаш) ва монголоид қиёфалари ҳам ўша вақтда вужудга келган. Одам тўдалари қон-қариндош бўлиб яшай бошлади. Она томондан уруғдошлик мустаҳкамланиб, матриархат пайдо бўлди. Меҳнат тақсимоотида эркаклар овчилик б-н, аёллар уй хўжалиги б-н шуғулландилар. Тасвирий ва амалий санъатнинг ибтидоси ҳам ўша даврдан бошланди. Суякдан аёллар ҳайкалчалари ясалган ва тақинчоқлар устига турли хил тасвирлар ўйиб туширилган. Ҳоз. кунда Ўрта Осиёда бу даврга мансуб 30 дан ортиқ ёдгорликлар топиб ўрганилди. Улар орасида айниқса Самарқанд макони, Тошкент вилоятида Оқтош макони ва Қўлбулоқ топилмалари муҳим. Юқори палеолит даврида яшаган одам жамоаларининг ҳаёти ҳақида уларнинг турар жой маконлари, хўжалиги, меҳнат ва ов қуроллари, уларни яшаш техникаси маълум тасаввур беради.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида, шунингдек, чакмоқтошга ишлов бериладиган устахоналар ҳам борлиги аниқланди. Бу даврда ишқалаш йўли б-н чиқарилган оловдан кўпроқ фойдаланила бошланди. Юқори палеолит босқичида музлик даври тугаб, иқлим иссиқлаша бошлади. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам аста-секин ҳоз. қиёфасига кирди. Совуққа чидамли шохдор йирик ҳайвонлар шим.га томон силжиб, улар ўрнини янги табиий шароитга мослашган ҳайвонот дунёси эгаллади. Марказий Осиёда кенг баргли ўрмонлар б-н даштлар вужудга келди. Бу ерларда сут эмизувчи ҳайвонларнинг подалари кўпайиши б-н ибтидоий жамоаларнинг яшаш ареали ҳам кенгайди.

Мезолит. Бу давр ўрта тош даври (мил. ав. 11–7-минг йилликлар ораси) ҳам дейилади. Мезолитда ўқ-ёй кашф этилди ва бу ўша давр одамлари ҳаётда буюк бурилиш бўлди, чунки овдан келадиган емаклик ҳажми ортди. Тош қуроллар ва уларни яшаш такомиллашди, ҳайвонларни қўлга ўргатиш бошланди.

Марказий Осиёнинг бой табиати мезолит даври овчи ва балиқчи жамоаларининг яшаши учун қулай эди. Биргина Фарғона водийсининг тоғ ва тоғ олди-ларида 100 дан ортиқ мезолит даври

Қўлбулоқдан топилган мустъе даври тош қуроллари (Самарқанд вилояти).

Тош даври расмлари. Зараутсой дараси (Сурхондарё).

ёдгорликлари қайд этилиб ўрганилди. Улар, асосан, қад. кўлларнинг соҳилларида жойлашган. Ўзбекистонда Обишир горлари (Сўх дарёси ўзанида) хилма-хил майда тош қуроллари б-н ажралиб туради. Бу даврга мансуб бир қанча ёдгорликлар Тошкент атрофида Қўшилиш (Бўзсув ёқасида), Сурхондарёда Мачай гориди, Туркменистоннинг Дамдам чашма ва Жабал маконида, Тожикистоннинг Чилучор чашма, Данғара, Ошхона, Тутковул. Оқтанги маконларида ўрганилди.

Мезолит даврида унгулар деворига ўйиб чизилган ёки рангли бўёқлар б-н тасвирланган ибтидоий санъат пайдо бўлди. Булар тотемистик эътиқод б-н боғлиқ бўлиб, улардан бири Сурхондарёнинг Зараутсой дарасида топилди ўрганилган. Зараутсойдаги камар ва унгуларда қад. тош даврларда ёввойи буқани итлар ёрдамида овлаш манзараси қизил бўёқ б-н тасвирланган. Овчилар кўлида ўқ-ёй, сопқон, чўққисимон бош кийим кийишган. Бунда ов қилишнинг бутун манзараси, овчиларнинг диний тасавурлари ва бадий фикрлашлари тасвирланган (қ. *Зараутсой расмлари*).

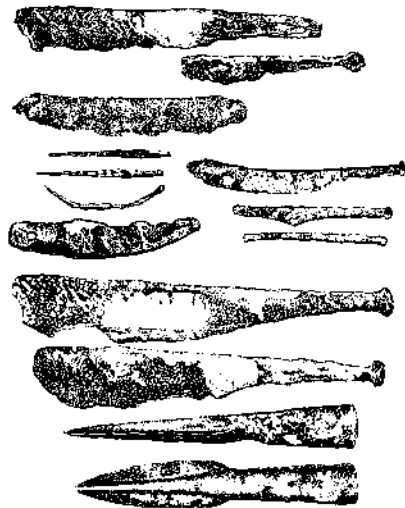
Неолит. Бу давр янги тош даври (мил. ав. 8–5-минг йиллик)дир. Неолитда одамлар тош қуролларини ясашда янги усуллар – силлиқлаш, пармалаш, арралаш усулларини ихтиро этадилар. Тошдан эндиликда болта, пона, искана ва тешалар ясалди. Силлиқлаб тиглари чиқарилган болталардан дарахт кесиш, чайла қуриш, гўшт нимталашда ва жанговар

қурол сифатида фойдаланилади. Юқори палеолит, айниқса мезолит даврида ов ордасида дайдиб юрган овчи жамоалар эндиликда ертўла, чайла ёки капалар қуриб, баъзан гувалалардан қулбалар бино қилиб ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтадилар. Жан. минтақаларда жамоалар тўптўп бўлиб сув ҳавзалари бўйларида яшаган. Бу жойларда неолит даврининг илк қишлоқлари қад кўтарган. Ўтроқ турмуш тарзининг қарор топиши б-н деҳқончилик ва чорвачилик вужудга келади. Қулчиликда дастлаб қўлда таги юмалоқ идишлар ясаб б-н аёллар, чархдан фойдаланила бошлангач – эркалар шугулланган. Жундан ип йиғириб мато тўқиш ихтиро қилинган. Бу давр ибтидоий деҳқонларнинг қишлоқлари даставвал Туркменистоннинг Тажан ва Гёксур воҳаларида топиб ўрганилди. Гёксурда ҳатто сугориш тармоқларининг излари қайд этилди. Бу маданият Жойтун маданияти номи б-н маълум.

Неолит даврида оила тарихининг дастлабки босқичи – жуфт никоҳ урф бўлгач, эркак ва аёллар ўртасидаги ўзаро умумий жинсий муносабатлардан воз кечилди. Жуфт никоҳли оила жамиятининг дастлабки ижтимоий бирлигига айланди. Мил. ав. 5–3-минг йилликда ҳоз. Ўзбекистон ерларида (Хоразм ва Бухоро воҳаси) *Калтаминор маданиятига* мансуб овчи ва балиқчилар яшаган. Бу маданият қад. Хоразм, Ўзбўй соҳиллари, Қизилқум, Оролбўйи, Устюрт платоси, Зарафшон дарёси қуйи оқими, Фарбий Қозоғистон ерларида овчилик ва балиқ овлаш б-н ҳаёт кечирган уруғ-қабилла гуруҳларига мансуб. Калтаминор жамоаларининг маконлари С.П.Толстов томонидан илк бор Оқчаларё этакларидан чиқарилган Калтаминор канали бўйидан топилгани учун шу ном б-н аталган. Бу маданиятнинг энг нодир ва муҳим ёдгорлиги Жонбос IV, Жонбос қалъа макони ва Толстов манзилгоҳларидир. Жонбос IV да майд. 300 м² бўлган чайла қолдиғи топилган. Чайла каттагина уруғ жамоасининг яшаш жойи бўлиб, унда қарийб 100–120 киши истиқомат қилган.

Калтаминор маданиятининг нодир ёдгорлигидан яна бири Тумек Кичижик қабристонни бўлиб, унда 7 та қабр очиб ўрганилди. Қабрда марҳумлар чалқанчасига ётқизибли, атрофига сопол идиш, тош қуроллар қўйилган. Бу маданиятга мансуб ёдгорликлар Зарафшон водийсининг қуйи қисмида ҳам топилган (Дарвозақир – 1, 2 манзилгоҳлари). Уларда Калтаминор балиқчи-овчиларига яқин уруғ жамоалари яшаган (қ. *Тузкон маданияти*).

Неолит даврида микролит қуроллар ясаб кўпайиши ва такомиллашиши ҳам ашё манбаига эҳтиёж туғдирди. Тош қуроллар учун чақмоқтош конлардан қазиб олина бошланди. Навоий туманида топилган Учтут чақмоқтош конлари шундай ёдгорликлардан бири. Бу ерда мил. ав. 5–3-минг йилликларда чақмоқтош туннель ва шахта (чоҳ)лар қавлаб, қазиб олинган. Бу даврда чақмоқтош ҳам ашё сифатида ихтисослашган тарзда қазиб олинди, бундай хўжалик б-н мах-

Неолит даври тош қуроллари (Жонбос IV макони).

сус тошкесувчилар (саибгурлар) гуруҳлари машғул бўлади.

Энеолит даври. Мил. ав. 4–3-минг йилликларда тош даври тугаб, энеолит (мис-тош) даври бошланади. Бу даврда тош б-н бирга, металлдан, даставвал мисдан қурол ясашга ўтилади. Бироқ мис таркибан юмшоқ ва мўрт металл бўлгани сабабли меҳнат ва ов қуролларининг аксарияти ҳамон тошдан ишланар эди.

Энеолит даври расмлари. Суратлисой (Фаргона вилояти) қоятошларга ўйиб ишланган бизон тасвири.

Бу давр археологик ёдгорликлари Зарафшон қуйи оқимида «Каптарнинг куми», шунингдек, Намозгоҳтепа, Қорадепе (Туркменистон) кабиларда ўрғанилган.

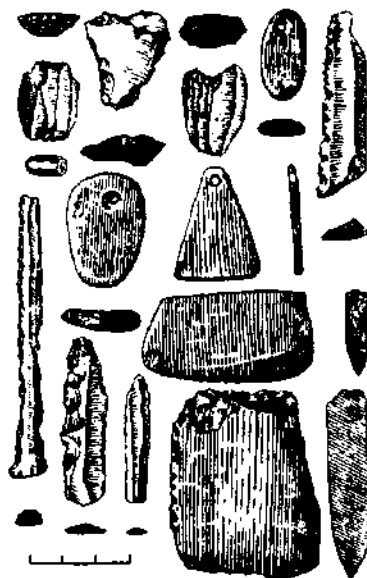
Энеолит даврининг нодир ёдгорлиги Зарафшон водийсида жойлашган Саразм бўлиб, унда деҳқонлар энеолит давридан то илк жез давригача яшаганлар. Деҳқонлар даставвал атрофи мудофаа девори б-н ўралган ва гуваладан бино қилинган бир хонали кулбаларда яшаган. Кулбалар ёнида уларнинг хилхонаси бўлган. Ёдгорликдан сиртига рангдор нақшлар берилган сопол бўлаклари, мис кўзу, олтин ва қумушдан ясалган тақинчоқлар, жез, ложувард ва ақиқ (сердолик) дан ясалган мунчоқлар топилган.

Кейинчалик ҳам ғишлардан бино қилинган кўп хонали уйлар, оловхоналар, ҳовли ва тор кўчалар пайдо бўлади. Қад. қишлоқнинг 2 ерида ибодатхона қад кўтарилди. Ёдгорликда тўқимачилик дастгоҳлари тошлари, эшнқлар остига ўрнатиладиган тош зулфинлар, урчуқлар, мисдан ясалган пичоқ ва ханжарлар, қармоқ, игна ва бигизлар кўплаб учрайди. Саразм Зарафшон водийсининг энг қад. деҳқонларининг қишлоғи бўлган.

Жез даври. Бу давр Ўзбекистон ерларида мил.ав. 3-минг йиллик охири — 2-минг йилликка тўғри келади. Бу даврда мисдан ясалган меҳнат қуроллари мўрт ва юмшоқ бўлганлигидан мустаҳкамроқ қотишма олиш учун изланиш давом этди ва маълум даврдан сўнг қалайни мисга қоритириб жез (бронза) кашф этилди. Натижада меҳнат қуролларининг тури кўпайди, жездан кескир тегли қурол-яроғлар, рўзгор ва косметика(пардоз)

буюмлари, маъбудалар, нақшдор муҳрлар ясала бошлади. Овчилик ва теримчилик ижтимоий ва иқтисодий ҳаётда ўзининг дастлабки аҳамиятини йўқотди. От, эшак, туя ва ҳўкиздан транспорт воситаси сифатида фойдаланилди, ҳайвонларга қўшиладиган аравалар вужудга келди.

Бу даврда ҳўжаликнинг, асосан, яйлов чорвачилиги ва деҳқончиликка асосланган и.ч. шакли қарор топди. Амударё ва Зарафшоннинг қуйи қисми, Фарғона водийсининг шим.-шарқий қисми ва Жан. Сурхон воҳаси табиий географик жиҳатдан қад. деҳқончиликнинг келиб

Жез даври қуроллари (Фарғона водийси).

Ҳасса. Жез. Мил. ав. 3-2- минг йиллик. Хок хазинаси.

чиқиши ва ривожланиши учун қулай бўлган. Атрофдаги чўл ва даштларда, асосан, чорвалор қабилалар яшаган. Бу даврда Ўзбекистон жан. ва Афғонистон шим.да ривожланган Бақтрия (Амударё бўйи) деҳқончилик маданияти вужудга келди. Ўзбекистонда учта асосий деҳқончилик воҳаси — Шеробод, Шўрчи ва Бандихон шаклланди. Бу жойларда қад. илк шаҳар маданияти шакллана бошлади. Жез даврига мансуб Сополлитепа, Миршоди, Мўлалли, Жарқўтон каби уруғ жамоасининг турар жойлари — қишлоқ кўрғонлари, илк шаҳарлари ва қабрлар топилган. Уларнинг баъзилари қалъали, мустаҳкамланган ва айримлари мустаҳкамланмаган. Деҳқонлар воҳаларда буглой, арпа, сули, пахта етиштирилганлар. Уйлардан дон омборхоналари, ёрғучоқлар, кетмонча, ҳовонча дасталари топилган. Кулолчиликда чархдан фойдаланганлар. Сополлитепадан топилган ашёлар аҳолининг ўша даврдаги ҳунармандчилиги, турмуши, санъати ҳақида бой материал берди. Бу ерда мураккаб ва ўзига хос 3 қаторли мудофаа девори бўлган, майдони қарийб 1 га квадрат шаклдаги кўрғон қазиб очилди. Кўрғондаги маҳаллалар кўчалар б-н бўлинган. Уйларда мўрилли ўчоқ, айрим хоналарда сандал ўрни, ганч сувоқ қолдиқлари топилди. Топилмалар ҳунармандчилик, хусусан, металлургия (меҳнат ва мудофаа қуроллари, идишлар, безак, кўзгу), кулолчилик, тўқимачилик (ип ва ипакдан тўқилган мато қолдиқлари), ёғочсозлик (қурилиш конструкциялари, уй жиҳозлари) ва б. юксак ривожланганлигини кўрсатди. Қалъадан 20 дан зиёд кулолчилик хумдони очиб ўрғанилди. Кулолчиликда юқори сифатли нафис идишлар (қадаҳ, кўза, хум, чойнак, пиёла, коса, лаган ва ҳ.) тайёрланган (қ. *Сополлитепа*, *Сополли маданияти*).

Тумор. Қоратош. Мил. ав. 2-миңг йиллик. Сўх.

Хоразмда мил. ав. 2-миңг йилликнинг 2-ярмида жез даврининг Тозабөгёб маданияти мавжуд бўлган. Бу маданият Бургутқалъа воҳасидаги Тозабөгёб канали яқинида топилиб, деҳқончилик ва ирригация тармоқлари анча ривожланганлиги б-н фарқ қилади (Онғқа-5, Қават-3 маконлари, Кўкча-3 ва б. мазор-қўрғонлар). Аҳоли, асосан, чўл зоналарида томи қамиш б-н ёпилган кулба ва ярим ертўлали чайлаларда яшаган, хонаки чорвачилик, нам ерларда суторма деҳқончилик б-н шуғулланган. Бу даврда металл қўйиш техникаси юксак бўлган. Ясси тубли чизма бошоқсимон нақшланган идишлар топилган. Жез металлургияси кенг ривожланган. Хоразмда сўнгги жез — илк темир даврига Сувёрган маданияти ва Амиробод маданияти мансуб. Сувёрган маданияти қабилалари ёғоч устунли тўғри бурчакли чайлаларда яшаган. Учоқ атрофидан сирти қизилга бўялган сопол идишлар топилган. Топилмалар ичида микролитлар кўп учрайди. Бу маданият 3 босқични (Қамишди, Бозорқалъа, Қовунчи) ўтган. Уруғ жамоалари овчилик, чорвачилик ва деҳқончилик б-н шуғулланган. Ижтимоий ҳаётда дастлаб она уруғи анъаналари кучли бўлган, лекин кейинги 2 босқичда эркаларнинг жамоадаги мавқеи ортган. Аёллар эрларга иқтисодий жиҳатдан қарам бўла борди. Катта оила жамоаларида ота ҳуқуқи қарор толиб мустақкамланди. Энди қариндошлик отага қараб белгиланди, уруғлар ичидаги муносабатлар отанинг иқтисодий ва ҳуқуқий ҳукмронлиги асосига қурилиб, болалар ота мулкига меросхўр бўла бошлади. Амиробод маданияти одамлари ярим ертўла уйларда яшаган, уйларнинг марказида катта ўчоқ бўлган. Сопол идишлари таги ясси, дағал ишланиб, бошоқсимон нақш берилган. Аҳоли уруғ жамоаларига бирлашиб деҳқончилик ва

Жез билақузук. мил. ав. 12—11 а.лар. Сўх.

чорвачилик б-н шуғулланган. Сувориш тармоқлари яхши ривожланган. Якка порсон-2 дан жез игна, ўроқ, суяк дастали бигиз, ўқ-ёй пайконлари топилган.

Куйи Зарафшоннинг *Замонбобо маданияти* сўнгги жез даврининг *Андроново маданиятига* жуда яқин. Андроново маданиятининг юқори босқичига мансуб ёлгорликлар Хоразмда, Тошкентдаги Кўкча мазориди, Бухоро вилояти Қорақўл туманида, Ургут туманининг Мўминобод қишлоғида, Чирчиқ дарёси бўйида — Аччиққўл ва Сергели тепаларида топилган. Тошкент воҳасида сўнгги жез — илк темир даври *Бурганли маданияти*да аксини топган. Бу вақтда ибтидоий жамоа даври шиддат б-н емирилиб, қабилалар ўртасида дастлабки мулкий муносабатлар вужудга келди.

Темир даври. Темир даври ёлгорликлари Ўзбекистон ерларида мил. ав. 9—6 а.лар ва ундан кейинги даврларга оид. Улар Хоразм, Бактрия, Сувд, Чоч ерларида ва Фарғона водийсида ўрганилган. Темирдан хўжалик ҳамда қурол-яроғлар ясашда кенг қўламда фойдаланила бошланди. Темир рудасининг мис ва қалайига нисбатан табиатда кўп учраши ва темирнинг мустақкамлиги ундан ясалган қурол ва асбобларнинг кенг ёйилишига сабаб бўлди. Айниқса темир қ. х.да ва қурол-яроғлар ясашда кўп қўлланила бошлади. Деҳқончилик майдонлари кенгайди ва сувориш иншоот-

лари қуриш (*Бандихон воҳасидаги канал*) ривожланди. Деҳқончилик ривожланиши б-н чорвачилик ҳам ўсди. Чўл ва дашт зоналарида яшовчи чорвалар қабилалар кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқара бошладилар. Шу даврга келиб хунармандчилик деҳқончиликдан ажралиб чиқди. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши б-н кўшимча маҳсулот ишлаб чиқарила бошлади. Бу эса ибтидоий жамоа тузумининг емирилишига олиб келди. Темир ва пўлатдан ясалган буюмлардан кенг миқёсда фойдаланиш қишлоқлар тараққиётига ҳам самарали таъсир кўрсатди. Қишлоқлар мураккаб мудофаа иншоотли қалъаларга айлантирилиб мустақкамланди. Бандихонтёпа, Кучуктёпа, Қизилтёпа, Талашқонтёпа (ва б. ёлгорликлар шулар жумласидандир. Шаҳарларнинг катта-кичиклиги уларда ривожланган хунармандчиликнинг мавжудлиги, мудофаа деворлари, меъморий бинолари қад. Бактрия шаҳарларига ўхшаш. Фарғонада ҳам сўнгги жез — илк темир даврида деҳқончилик, жез металлургияси ривожланди, темирдан буюмлар тайёрлаш бошланди, мудофаа иншоотлари бунёд этилди, ички шаҳар (*шахристон*)лар вужудга келди. Уй-жойлар паҳса, йирик хом гиштдан қуриди, айни вақтда чайла ва ярим ертўлалар ҳам мавжуд эди. Сопол буюмлари қўлда ясалиб, сиртларига қизил ранг б-н нақш чизилган. Бу даврнинг Фарғонадаги энг машҳур ёлгорликлари *Чуел маданияти*, *Далварзиптепа*, *Ашқолтепа*, *Эйлатон* ва б. харобалардир. Қад. Хоразмнинг *Кўзалиқир*, *Қалъалиқир* ва *Дингила* сингари қад. шаҳар ва қишлоқ харобалари, Тагискен ва Уйғарак мазор-қўрғонлари, Букантов қоятош суратла-

Замонбобо (Бухоро вилояти)даги жез даврига оид турар жой (И. К. Сазонов реконструкцияси).

ри ўрганилган. Топилган ирригация иншоотлари темир даврида қад. Хоразмда деҳқончилик асосий маъгулот бўлиб келганлигини кўрсатади. Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё вилоятларида мил. ав. I-минг йилликка оид қад. Суғд деҳқончилик маданияти шаклланди.

МУЛКИЙ ТАБАҚАЛАНИШ ВА ИЛҚ ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Темирнинг кашф этилиши ўз замонасининг бутун моддий маданиятини ўзгартирибгина қолмай, у ишлаб чиқарувчи хўжалик учун беҳад имкониятлар туғдирди ва кейинчалик содир бўладиган барча ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар учун замин яратди.

Ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг асоси ҳисобланган деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчиликда темир қуроллар ишлатиш б-н меҳнат унумдорлиги тубдан ошди. Темирдан ясалган белқурак, кетмон ва чўкичлар б-н тоғсойлари ёқаларидан сершоҳ сугориш тармоқлари, дарё алоқларидан эса кенг ва саёз йирик каналлар қазиб чиқарилиб, қўриқ ва бўз ерлар ўзлаштирилди. Темир тишли омонлар б-н ер ҳайдалиб катта-катта пайкаларга экин экилди. Деҳқончиликдан мўл ҳосил олинадиган бўлди. Темир қайчи ясалиб, чорвачиликда илк бор мавсумий қирқим юзага келиб, тўқимачилик учун етарли миқдорда хом ашё — жун маҳсулоти етказиб бериладиган бўлди.

Илгари кўпчилик меҳнатини талаб қиладиган ишларни энди айрим кишилар ва оилалар бажарадиган бўлиб қолади. Оқибатда, ўзлаштирилган ҳосилдор ерлар, ортиқча маҳсулот, кўпдан кўп қорамоллар айрим оилалар ва сугориш тармоқларини барпо этишда, янги ер майдонлари ҳайдаб, уларни экинзорларга айланттиришда бошчилик қилган қишлоқ жамоаси оқсоқоллари қўлида тўплана боради.

Мил. ав. 2-минг йилликнинг охири — I-минг йиллик бошларида жамият тузумининг асосини ота уруғдошлиги жамоалари ташкил этар эди. Умумий бир ҳудудда яшаб, бир тилда сўзлашган бир қанча уруғлар бир қабила ҳисобланар эди. Уруғ бошлиқлари йиғилиб қабила кенгашини ташкил этар эди. Энг кучли ва обрўли уруғ бошлиғи қабила бошлиғи бўлиб сайланар эди.

Бир томондан ўтроқ ҳаёт ва деҳқончилик, 2-томондан чорвадорлик турмуш тарзи 3 хил тоифадаги жамоаларни шакллантирди: қишлоқда ўтроқ деҳқонлар, яйловда чорвадор даштликлар; тоғ-

ли жойларда эса чорва, ов ва қисман деҳқончилик б-н кун кечирувчи тоғликлар жамоаси яшарди. Ҳудудий жиҳатдан бу 3 тоифа 3 хил географик шароитга эга минтақаларда яшасалар ҳам, улар ўртасида доимий ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар муқим қарор топган эди. Бундай 3 тоифали жамият қишлоқда «катхудо», даштда «бий», тоғ ва тоғ олди яйловларда эса «тўп боши»лар, яъни Авесто китобида таъриф этилган «виспати»лар томонидан жамоа оқсоқолларининг умумкенгаши — қурултойи асосида бошқариларди.

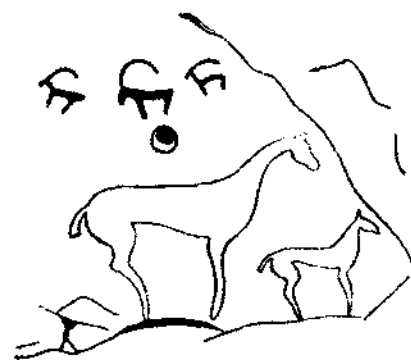
Ўрта аср ёзма манбаларда I-тоифа аъзолари «деҳнишин», яъни ўтроқ қишлоқлик; 2-си «саҳронишин» ёки «даштнишин», яъни саҳройи ёки даштлик чорвадор; 3-си «кухнишин», яъни тоғлик каби номлар б-н тилга олинади.

Ер майдонларини ҳайдаш, экин экиш, ҳосилни йиғиб тақсимлаш каби ишларни уруғ оқсоқоли, сугориш тармоқлари ва дамбалар барпо этишдек оммавий ишларни қабила бошлиғи бошқарган. Уруғлар ўртасида юзага келган келишмовчилик ва можаролар қабила кенгаши ва қабила бошлиғи ҳал қилар эди. Уруш ва мудофаа каби ўта муҳим масалалар қабила кенгашида муҳокама этилиб, сўнг бир қарорга келинарди. Қабилалар ичида руҳонийлар ва лашкарбошилар катта таъсирга эга эди.

Майдони кенг ҳудудларда яшаган бир неча қабилалар баъзан ўтроқ ва экин ерларини талашиб, ўзаро жанжал ва тортишувлар қилардилар. Кучлироқ қабила ўзга қабилалар ичида ўзини устун деб ҳисобларди. Ўзаро тўқнашувларда ожизлик қилган қабила, одатда, ўзидан зўрроқ кўшнисига ёрдам сўраб мурожаат қилар эди. Бу эса қабилалар ўртасида ҳарбий иттифоқлар пайдо бўлишига олиб келади. Бундай иттифоқ асосида вужудга келган ҳарбий кучдан кўшни қабилаларга ҳужум қилиш учун фойдаланилган. Даставвал уч олиш ва ўз ерларини кенгайтириш мақсадида ўзаро уруш қилинган бўлса, кейинчалик эса чорва моллари, мол-мулк ва асир олиш учун кўшни қабилалар б-н уруш олиб борила бошланади. Урушда олинган ўлжалар б-н бир қаторда қўлга туширилган асирлар ҳам тақсимланадиган бўлади. Асирлар қарам кишиларга, яъни хўжайинларнинг манфаати учун бетиним ишлайдиган қулларга айланттирила бошланди. Уруғ-қабила зодагонлари, оқсоқоллар, лашкарбошилар ва руҳонийлар жамоанинг бошқа аъзоларидан ажрала бошлайдилар. Улар қулликка айланттирилган асирлар меҳнатидан фойдаланишга одатланиб, аста-секин юқори

ҳукмрон табақага айлана борадилар. Шу тариқа Ўрта Осиё ҳудудларида бундан тахм. 3—3,5 минг йиллар муқаддам, аҳоли ўртасида табақаланиш содир бўлиб, жамият мулкдор ва қулдор зодагонлар жамоасининг меҳнаткаш озодаъзолари ҳамда қуллар каби тоифаларга булиниб кетади.

Бу жараёнда қабила иттифоқларининг бошлиқлари атрофида жанговар абжир йиғитлар тўпланиб, унинг фармони б-н хизмат қила бошлайдилар. Бундай куч б-н ўзга қабилалар устидан ғолиб чиққан қабила бошлиғи енгилган қабилаларни ўзига бўйсундирган. Кучли лашкарбошиларнинг нуфузи қабилалар иттифоқи ўртасида ниҳоятда баланд эди. Эл-юртда улар «Кай», «қавий», «қава» унвонлари б-н аталар эди. Кай — қав сўзи кучли ва забардаст маъносини аниқлаган. Шу тарзда жамиятда олий даражадаги ҳукмрон табақа вакиллари — қавийлар етишиб чиқади. Шубҳасиз бу илк давлатчилик тизимининг ташкил топиши бўлиб, ҳукмронликнинг дастлабки қавийлик босқичи эди. Қад. ҳукмдорлар Кайкубод, Кайхусрав, қавий Виштасп ва Қайсар (Цезарь) номлари б-н ёзма манбаларда тилга олинади ва дostonларда таърифланади. Кейинчалик, ҳатто каёнийлар номи сулола ҳукм суриб, йирик давлатни бошқарган. Бу даврда қавийлик ҳокимияти доимий эди. У отадан ўнгилга мерос тариқасида ўталган бўлади. Шу тариқа қабилалар иттифоқини бошқарувчи ҳамда зодагон табақа вакиллари ҳимоа қилувчи илк давлатчилик бирлашмаси пайдо бўлади. Кайлар эл-юртти ташқи ёв босқинларидан мудофаа этар, дарёлардан катта-катта каналлар чиқаришда ва янги ерларни ўзлаштиришда жамоа ишлари — ҳашарларни ташкил этарди. Чунки ёлғиз қабила на ёвни қайтаришга, на йирик сугориш тармоқларини барпо этишга қуд-

Самовий тулпорлар (Аравон, Фаргона).

ри ўрганилган. Топилган ирригация иншоотлари темир даврида қад. Хоразмда деҳқончилик асосий машғулот бўлиб келганлигини кўрсатади. Самарқанд, Бухоро, Қашқадарё вилоятларида мил. ав. 1-минг йилликка онд қад. Суғд деҳқончилик маданияти шаклланди.

МУЛКИЙ ТАБАҚАЛАНИШ ВА ИЛК ДАВЛАТЧИЛИКНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Темирнинг кашф этилиши ўз замонасининг бутун моддий маданиятини ўзгартирибгина қолмай, у ишлаб чиқарувчи хўжалик учун беҳад имкониятлар туғдирди ва кейинчалик содир бўладиган барча ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришлар учун замин яратди.

Ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг асоси ҳисобланган деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчиликда темир қуроллар ишлатиш б-н меҳнат унумдорлиги тубдан ошди. Темирдан ясалган белқурак, кетмон ва чўкичлар б-н тоғсойлари ёқаларидан сершоҳ суғориш тармоқлари, дарё адоқларидан эса кенг ва саёз йирик каналлар қазиб чиқарилиб, қўриқ ва бўз ерлар ўзлаштирилди. Темир тишли омонлар б-н ер ҳайдалиб катта-катта пайкалларга экин экилди. Деҳқончиликдан мўл ҳосил олинadиган бўлди. Темир қайчи ясалиб, чорвачиликда илк бор мавсумий қирқим юзага келиб, тўқимачилик учун етарли миқдорда хом ашё — жүн маҳсулоти етказиб берилadиган бўлди.

Илгари кўпчилик меҳнатини талаб қилadиган ишларни энди айрим кишилар ва оилалар бажарadиган бўлиб қолади. Оқибатда, ўзлаштирилган ҳосилдор ерлар, ортиқча маҳсулот, кўпдан кўп қорамоллар айрим оилалар ва суғориш тармоқларини барпо этишда, янги ер майдонлари ҳайдаб, уларни экинзорларга айлантиришда бошчилик қилган қишлоқ жамоаси оқсоқолларни қўлида тўплана боради.

Мил. ав. 2-минг йилликнинг охири — 1-минг йиллик бошларида жамият тузумининг асосини ота уруғдошлиги жамоалари ташкил этар эди. Умумий бир ҳудудда яшаб, бир тилда сўзлашган бир қанча уруғлар бир қабила ҳисобланар эди. Уруғ бошлиқлари йиғилиб қабила кенгашини ташкил этар эди. Энг кучли ва обрўли уруғ бошлиғи қабила бошлиғи бўлиб сайланар эди.

Бир томондан ўтроқ ҳаёт ва деҳқончилик, 2-томондан чорвадорлик турмуш тарзи 3 хил тоифадаги жамоаларни шакллантирди: қишлоқда ўтроқ деҳқонлар; яйловда чорвадор даштликлар; тоғ-

ли жойларда эса чорва, ов ва қисман деҳқончилик б-н кун кечирувчи тоғликлар жамоаси яшарди. Ҳудудий жиҳатдан бу 3 тоифа 3 хил географик шароитга эга минтақаларда яшасалар ҳам, улар ўртасида доимий ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар муқим қарор топган эди. Бундан 3 тоифали жамият қишлоқда «катхудо», даштда «бий», тоғ ва тоғ олди яйловларда эса «тўп боши»лар, яъни Авесто китобида таъриф этилган «виспати»лар томонидан жамоа оқсоқолларининг умумкенгаши — қурултойи асосида бошқариларди.

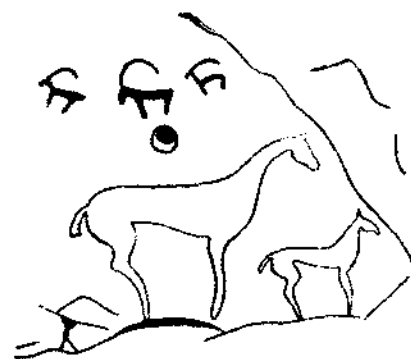
Ўрта аср ёзма манбаларда 1-тоифа аъзолари «деҳнишин», яъни ўтроқ қишлоқлик; 2-си «сахронишин» ёки «даштнишин», яъни сахройи ёки даштлик чорвадор; 3-си «кухнишин», яъни тоғлик каби номлар б-н тилга олинади.

Ер майдонларини ҳайдаш, экин экиш, ҳосилни йиғиб тақсимлаш каби ишларни уруғ оқсоқоли, суғориш тармоқлари ва дамбалар барпо этишлек оммавий ишларни қабила бошлиғи бошқарган. Уруғлар ўртасида юзага келган келишмовчилик ва можаролар қабила кенгаши ва қабила бошлиғи ҳал қилар эди. Уруш ва мудофаа каби ўта муқим масалалар қабила кенгашида муҳокама этилиб, сўнг бир қарорга келинарди. Қабилалар ичида руҳонийлар ва лашкарбошилар катта таъсирга эга эди.

Майдони кенг ҳудудларда яшаган бир неча қабилалар баъзан ўтлоқ ва экин ерларини таллашиб, ўзаро жанжал ва тортишувлар қилардилар. Кучлироқ қабила ўзга қабилалар ичида ўзини устун деб ҳисобларди. Ўзаро тўқнашувларда ожизлик қилган қабила, одатда, ўзидан зўрроқ қўшнисига ёрдам сўраб мурожаат қилар эди. Бу эса қабилалар ўртасида ҳарбий иттифоқлар пайдо бўлишига олиб келади. Бундай иттифоқ асосида вужудга келган ҳарбий кучдан қўшни қабилаларга ҳужум қилиш учун фойдаланилган. Даставвал ўч олиш ва ўз ерларини кенгайтириш мақсадида ўзаро уруш қилинган бўлса, кейинчалик эса чорва моллари, мол-мулк ва асир олиш учун қўшни қабилалар б-н уруш олиб борила бошланади. Урушда олинган ўлжалар б-н бир қаторда қўлга туширилган асирлар ҳам тақсимланadиган бўлади. Асирлар қарам кишиларга, яъни хўжайинларнинг манфаати учун бетиним ишлайдиган қўлларга айлантирила бошланди. Уруғ-қабила зодагонлари, оқсоқоллар, лашкарбошилар ва руҳонийлар жамоанинг бошқа аъзоларидан ажрала бошлайдилар. Улар қўлликка айлантирилган асирлар меҳнатидан фойдаланишга одатланиб, аста-секин юқори

ҳукмрон табақага айлана борадилар. Шу тариқа Ўрта Осиё ҳудудларида бундан тахм. 3—3,5 минг йиллар муқаддам, аҳоли ўртасида табақаланиш содир бўлиб, жамият мулкдор ва қўлдор зодагонлар жамоасининг меҳнаткаш озод аъзолари ҳамда қўллар каби тоифаларга бўлиниб кетади.

Бу жараёнда қабила иттифоқларининг бошлиқлари атрофида жанговар абжир йиғитлар тўпланиб, унинг фармони б-н хизмат қила бошлайдилар. Бундай куч б-н ўзга қабилалар устидан ғолиб чиққан қабила бошлиғи енгилган қабилаларни ўзига бўйсундирган. Кучли лашкарбошиларнинг нуфузи қабилалар иттифоқи ўртасида ниҳоятда баланд эди. Эл-юртда улар «Кай», «қавий», «қава» унвонлари б-н аталар эди. Кай — қав сўзи кучли ва забардаст маъносини англатган. Шу тарзда жамиятда олий даражадаги ҳукмрон табақа вакиллари — қавийлар етишиб чиқади. Шубҳасиз бу илк давлатчилик тизимининг ташкил топиши бўлиб, ҳукмронликнинг дастлабки қавийлик босқичи эди. Қад. ҳукмдорлар Кайкубод, Кайхусрав, қавий Виштасп ва Қайсар (Цезарь) номлари б-н ёзма манбаларда тилга олинади ва дostonларда таърифланади. Кейинчалик, ҳатто каёнийлар номли сулола ҳукм суриб, йирик давлатни бошқарган. Бу даврда қавийлик ҳокимияти доимий эди. У отадан ўнгилга мерос тариқасида ўтадиган бўлади. Шу тариқа қабилалар иттифоқини бошқарувчи ҳамда зодагон табақа вакилларини ҳимоя қилувчи илк давлатчилик бирлашмаси пайдо бўлади. Кайлар эл-юртни ташқи ёв босқинларидан мудофаа этар, дарёлардан катта-катта каналлар чиқаришда ва янги ерларни ўзлаштиришда жамоа ишлари — ҳашарларни ташкил этарди. Чунки ёлғиз қабила на ёвни қайтаришга, на йирик суғориш тармоқларини барпо этишга қуд-

Самовий тулпорлар (Аравон, Фаргона).

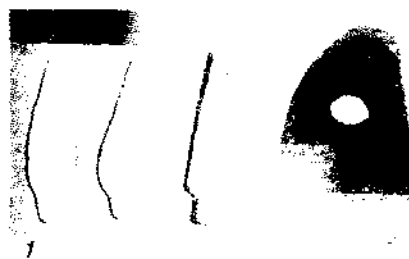
рати етарди. Илк давлатчилик бошқаруви юзага келиши б-н қабилаларни ёппасига ҳашарга сафарбар этиш, тутқундаги асирларни зўрлик б-н ишлатишга имкон туғилди. Узунлиги ўнлаб километрларга чўзилган ва бир неча қабилалар ерларини кесиб ўтадиган каналлар қазилиб, деҳқончилик майдонлари кенгайтирилди. Чорвачилик ва ҳунармандчилик ривож топиб, айирбош савдо жонланди.

Ҳар бир йирик сугориш каналлари бўйлаб айрим деҳқончилик воҳалари шаклланиб, уларда мустаҳкам қалъалар қад кўтара бошладди. Бундай кўргонлар заминиди кейинчалик шаҳарлар вужудга келди.

Археологик текширишлар худди шу даврларда қадимги Хоразм, Сугд, Бахтар (Бақтрия) ва Фарғона ерларида катта-кичик каналлар қазилиб деҳқончилик воҳалари кенгайиб борганини, баланд деворли мустаҳкам қалъалар қурилганлигини ва ҳўшни ўлкалар б-н мол айирбошлаш кучайганлигини кўрсатади.

Илк шаҳарлар ва уларнинг тузилиши. Илк давлатчиликнинг ташкил топиши б-н ҳунармандчилик ривож топган айрим йирик қишлоқлар кенгая боради. Уларнинг атрофи баланд мудоффа девори б-н ўралиб, унинг ташқарисида кўргонли турар жой, жамоат аҳли учун умум ибодатхона каби йирик бинолар қад кўтаради. Илк шаҳарсозликка хос бундай маҳобатли иншоотлар мил. ав. 2-минг йилликнинг 2-ярми ва 1-минг йилликнинг бошларида барпо этила бошлайди. Бу, шубҳасиз, истеҳкомли йирик қишлоқлар заминиди илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши эди.

Илк шаҳар харобаларидан бири Сурхондарё вилоятининг Шеробод тумани-

1. Баргсимон пайконлар (Сополлитена).
2. Зуготали тош омон (Жаркўтон).

да *Жаркўтон* ёлгорлиги остидан топиб ўрганилди. Шаҳар 2 қисм: ҳоким қароргоҳи — арк(ҳисор) ва турли хил касбдаги ҳунармандларнинг турар жой ва устахоналари жойлашган шаҳристондан иборат. Бу илк шаҳарнинг умумий майдони қарийб 100 гектарга тенг. Шаҳристон бўйлаб атрофи алоҳида-алоҳида деворлар б-н мустаҳкамланган 20 яқин турар-жой маҳалла кўйлар жойлашган. Аркдан жан.-шарқда Жаркўтоннинг энг баланд қисмида оташпарастрларнинг ибодатхонаси қад кўтарган. Шаҳристондан жан.да некрополь, яъни илк шаҳарликларнинг қабристонни ўрин олган. Урта Осиёнинг жан. худудиди юзага келган бу илк шаҳарда кулолчилик, тўқимачилик, амалий санъат ва бинокорлик каби ихтисослашган ҳунармандчилик юқори даражада ривож топган. ҳунармандчилик маҳсулотлари нафақат ички бозор, балки ташқи бозор учун ҳам кенг кўламда ишлаб чиқилган. Шаҳар аҳолиси деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдосотиқ б-н шугулланган эркин деҳқон жамоалари, ҳунармандлар, савдо аҳлидан иборат бўлган.

Қадимги деҳқончилик вилоятларининг ташкил топиши. Мил. ав. 1-минг йилликнинг 1-ярмида дарё водийларида йирик сугориш тармоқлари барпо этилиши б-н деҳқончилик майдонлари тобора кенгайиб борди. Айрим серсув каналлар бўйлаб зироаткор воҳалар шаклланди.

Сугд (Самарқанд), Бақтрия(Бахтар) ва Хоразм каби тарихий-маданий вилоятлар ташкил топди.

Авестода таъриф этилишича, Гава (Сугд) ўлкалардан энг афзали бўлган. Бу вилоятда сугдийлар яшаганлар. Ўлка бўйлаб сув ёқаларида зироаткор обод катлар — қишлоқлар, атрофи баланд мудоффа деворлари б-н ўралган мустаҳкам кўргон-қалъалар жойлашган. Қалъа деворлари мудоффа буржлари, қамал вақтида ташқарига ўқ узадиган нишон туйнуклари — тиркашлар б-н таъминланган. Сугдда Смарақанс (Самарқанд), Навтака, Кеш, Никшапа (Нахшаб) каби йирик шаҳарлар қад кўтарган. Бу шаҳарларда вилоят қавийлари — ҳукмдорларининг қароргоҳи — арк жойлашган. Сугд шаҳарлари ҳунармандчилик ва савдо маркази бўлиб, уларнинг харобалари бизнинг давримизгача Афросиёб, Ерқўргон ва Узунқир ёлгорликлари остидан топилиб ўрганилган.

Бу даврда ташкил топган 2-деҳқончилик вилояти Бақтрия (Бахтар) номи б-н шуҳрат топган. Манбаларда таъриф этилишича, қадимда Бақтрияннинг табиати бой ва хушманзарали бўлган. Зироатчиларнинг уй-жойлари боғ ва экинзорлар б-н ўралган. Ҳайдалма ерларга галла экилган. Бақтрияда шаҳар, қишлоқ, қалъаю кўргонлар кўп бўлган. Бақтрияликлар қароргоҳ мудоффаасига алоҳида эътибор беришган. Деворлари мудоффа буржи ва борулар ҳамда чуқур хандақлар б-н мустаҳкамланган. Шаҳарлар ичиди хом гиштлардан бино қилинган уйлар, хўжалик бинолари ва ҳунармандчилик устахоналари қад кўтарган. Бу вилоятнинг бош шаҳри Бақтра (Заргаспа) бўлган. Вилоят ҳукмдори «қавий»лик даражаси б-н улуғланган.

Қавий Виштасп Зардушт линини биринчилар қаторида қабул қилиб, ун давлат дини деб эълон қилган.

Бақтрия ўзининг қимматбаҳо лажувард ва лажуварлари, чидамли нор туял-

Сополлитена топилмадари: 1. Баргсимон жез тиллақош; 2. Жез билагузуқлар.

Сурмадонлар (Сополлитена).

Жез ойна (Сополлитена).

шо деб эълон қилди ва ўз номидан қурувчи ва мас тангалар арбб этди. Бактрияда мустақил давлатнинг таъкили топишда яналар б-н бир қаторда маданий эдадатларнинг шифрога кучли бўлгани сабабдан тарихда бу давлатни Юнон-Бактрия подволини ном б-н шураб топиш қд. Зарнаша – Бактар ва давни топилган бўлиш. Мақсадлар бир неча инволларга бўлиниш бўлиб, инвол доқимлари: полишога бўлинуган. Шарфи булада ўз сийсий мадониини муқтақамлаб, кели қалнида Саливийлар тайвонида бўлиниш қайтарилди мақсадда Динот ворислари ҳатто Парфия эрдари Аршас-Тирезд б-н Узро дариб иттифоқ туқашлар. Миқ. ав. 3-а.нинг аввали ва 2-а.нинг 1-ярмида Юнон-Бактрия давлати қушиб, ҳуқуқатини салтанатга айланди.

Миқ. ав. 2-а.нинг 1-чоригида Деметрий 1 (миқ. ав. том. 189–тахм. 167 й.) ва Еврипид (миқ. ав. тахм. 171–155 й.) ҳуқуқатини даврида Хитонистонга қирши қилиш, Юнон-Бактрия подволинининг четларини жағли томон келтиришди. Бу даврда Арин ва Аралосини (Сирот ва Қанақор), Дрианини (Шарқий Эрон), Пароамисид (Хиндукушнинг 2н бағрида), шунингдек, Синд индиини (Шим.-Ғарбий Хиндистон) қиршиб олишди. Бирок миқ. ав. 2-а. ўрта-қиринда Юнон-Бактрия подволини қиршиб-сийий қураганини йўқота бошди. Ав. Бактриядан аввал Суз ажралиб чиқди. Парфия подволи Митридат Мартиронини ўз давлатига қиршиб олди. Миқ. ав. 2-а.нинг 3-чоригида эса бир неча кичик мустақил ҳуқуқатинида ажралиб кетган Юнон-Бактрия подволини Шарқий Туркистон ордани Фарғона ва Суз ерларига қириб келган юечжи ва сак қабилаларининг ҳуқуқини натижадада бўлишди барди бўлади. Шундан қириб, Юнон-Бактрия давлати улкан Шарқнинг мустақил давлати сифатида 120 й.дан ортироқ яшди. Бу давр мобайнида ў ростидаи ва маданий жиҳаддан аввал юшди. Бактрия, Суз ва Маргианада қириб шаҳарлар қуришди. Суғорию деҳқончилик ерлари келтирилди, чорчилик, айниқда йилчилик кели тарқиди эди. Хунармандчиликнинг қирчилик, темирчилик, зарғарлик ва йилчилик соҳалари ривож топид, ёрши, ҳусусан эллинистик давлатлар б-н савно-сетки ва маданий алоқалар қирчиш. Шубҳасиз, бу даврда Бактрияда қд. маданий айсаналар киксақ даражада давом эса-ди, аимо унинг тарқидида юнон маданиятининг таъсири қир бўлиди. Айниқда ў биночорчилик, зарғарлик ва таъсирий санъатда ўз аксини

топиш. Шаҳарларда қир устуни ва пешинишони муҳташам сарой ва қирлар, миноралар улкан ибодатхона ва ҳадимлар қд. қуради. Оқда томонида бошлом, орқа томонида қирларнинг таъсирига (Слеа, Артемид ва Геракл) таъсирилар туширилган олтин ва қирми тангалар арбб этилди. Миқ. ав. 2-а.дан бошладу Юнон-Бактрия подволининг тангалариса қиронга элук б-н бир қаторда, маданий қиронини хати (ёзувлари) ҳам таъкил бўлиди.

Ҳуқуқ. миқ. ав. 3–2-а.ларда Урта Осийда Юнон-Бактрия подволини таъкил топиши оқрибатида мақдслии, Юнон, Хинд ва Эрон маданиятларининг олтор айсаналари оқушталди, унга кик қд. киксақ маданий мақдслиди. Бунилай маданиятининг уюғи бўлиш Бактрия, эса, Парфия каби Ғарб, Жан. ва Шарқ мақдслии таъкилларни давларнинг ва инвол қирчиручи ҳуқуқатининг тарқидидага ижобий таъсири эди. Бунилай таъсири иллари Парфия, Қора денги буни давлатлари, Хиндистон ва б. мақдслииларнинг тарихий обидалариса ўз аксини топди.

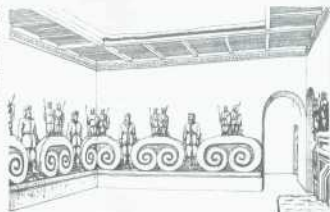
Қадимги Хоразм. Миқ. ав. 4-а.да Хоразм Аюманиилар давлатинида ажралиб, ўз мустақиллигини таъкил олди. Мақдслиилик Александарнинг қирбий қирини, суғори Салавийлар ҳуқуқатинида таъкил қилди ҳам ўз эркини сарқиб қилган Хоразм бу инвол боғишлар б-н мустақил давлат сифатида алоқиди бўлади. Миқ. ав. 328 й.нинг бағрида Хоразм инволчи Фаросидан Бактрия (Бактра) Александар ҳуқуқини бир ярим манг қирора суғоришлари б-н келди. У Александар Хоразм ердари Қора денги қирқоқлари атрофида инволни қалқилар ва аилоқалар қиритиға четлариди эканлиги ва агар Александар Қора денги томон қирини торси, унга оқик-оқик ва йўз қирсуғоришлар б-н ердан беришга таъири эканлигини баён қилди. Александар Фаросидан б-н зуслилик шартномасини тулиб, унга Хиндистон устига қирини таъкиллаганини ва бутун Осий ҳуқуқини бўлиб қайтади, уларнинг тақ-

лифини доқидида қиритишди. Шубҳасиз, бу муқотта ҳар 2 ҳуқуқатини аса мақдслии инволни иборат экани оқиди-оқид, намоийи эрилди эди.

Темарк атрофи дашлар б-н брланни Хоразмининг тутган география урни қилмадан иборат унинг инволсини ва маданий ҳаётига, бақки бу ҳуқуқда солар бўлиш тарихий воқеаларнинг йилчиликга ҳам кучли таъсири эди.

Маълумки, миқ. ав. 3–5-а.лардаги инвол-ақсаи шақилани Хоразм воқеасининг ўтрок ҳақиллигини, эссан, алоқ-қирчилик ва чорчилик таъкил этган. Бунилай инвол қирчиручи мақдслииларнинг қиритишди эса, ўз мақдслиида боқиди қиритиб шаҳар, қирилор, ва қилларнинг қд. қураганига, ҳуқуқатини, эллинистик, кулчилик, темирчилик, эллинистик, зарғарлик ва қирчилик каби турли соҳаларининг йилчи даражада ривож топишига оқиб келган.

Бу даврда қд. Хоразм айниқда, алоқ-қирчилик боқисари, ақти турар қирларни муқаррабига қирта қиритиб берилади. Шаҳар, қирилор, ва қилта даражалари қиритишди, бурж ва инвол туғилуқлари б-н мустақилланди. Улкан ва ўта мустақил қилталари туғилди бу қд. динр Хоразм («Ху-вар-ам»), инвол инвол оқиди ақиб қилтали элди-мақдслиини инволтуви ном б-н шураб топган. Бунилай қилталар Авесто китобида «вар ата-маса б-н тилга олинди. Варлар қиритишнинг томонлари бир оқиди томонда. Э. кми улуқисиди бутан. Қирини шақилди бир эллинистик 9 та дариш оқиди қиритган. Тақиди эвоқ бўлиш қирини оқиди турар қирлар бариш оқиди. Қилталарини инвол қирини оқиди инволни иборат бўлиш. У ҳуқуқини инволни эрдани. Чунки мори ва деҳқончилик б-н қир келтирган Хоразмининг ўтрок жамоалари унинг чорчи ақсиий муқд-бойлик қироблиниб, сн боқисилари даврида

Жангилар томаси.
Миқ. ав. 3–2-а.лар.
(Туркоқалди).

Будда сурати, Фаётепа

да Калфиз ҳокимлик даврида «йбур», «шоҳар шоди» ва «буқ ҳалоскор» каби жарағдор уммонлар буюқтан танаҳлар зарб этилади.

Кужула Калфиз уз давлат чегараларини кенгайтириш ва қудратини мустаҳкамлаш мақсадда Амударёнинг чап соҳилидаги ҳудудларга юриш қилади. У Парфиянинг кўпгина эрларини, Кобулистон ва Қандҳорини забт этиди. Мил. ав. 1-а. охири ва мил. 1-а. бошларида Кушон вилоятини нуфузи жаҳдидан Хитойнинг Хань давлати, Парфия вилоятини ва Рим давлатини б-н рақобатлашадиган қил. дунёнинг энг қудратли давлатларидан бирига айланган.

Кужула Калфиз водотоздан сунг, подшоҳлик тахтини усти *Виса Кофиз* ўтирди. У шул вилоятни ўзлашиб, миқ маҳаллар б-н бир қаторда олтин танаҳлар зарб этиди. Хитусистоннинг шим.-ғарбий қисмини уз давлатига қўшиб олди, Риза салтанати б-н алоқа ўриганди.

Виса Кофиздан сунг Кушонлар салтанати тахтини Каннижа ўтирди. Унинг ҳукмронлиги даврида (мил. 78–123) мамлакат ҳар жаҳаддан ривож топиб юксалди. *Панҷоб ва Кашир* вилоятлари қўшиб олинди, давлат чегаралари яна-

Қўшқонлиқ. Худ. Ченк ил

да кенгайтирилди. Подшоҳлик пойтахти Бахтрия шимолдан жан.га — Пурӯшотур (худ. *Пешоар ш.да кўчирилди*). Кушон подшоҳлигининг чегаралари бу даврда жан.да Панҷоб вилоти, шим.да эса Хисор туги тизмалари бўлиб ўтди. Бу даврда буддизмнинг динига қатъа эътибор берилди, у давлат дини сифатида қабул қилинади. Утרוқ вилоят аҳлиси сўражисининг асоси ҳисобланган сўғор маърифатчилик эрлари кенгайиб, қўшқонлиқ сўғорни тармоқлари ва сув иншоотлари барпо этилади. Шаҳноар сони ортиб, уларда буддизм динининг ҳиломатли меъморий обидларини янбоғатини, монастирлар, ступа (сажаҳотқилар қил қўйрди). Ибодатгоҳлар Будда ва унинг соғом (боғсалтовлари қўйқаллари б-н белгилашди), ишар меъморийлиги б-н узвий боғланган маҳал таъририв на амалии санъат, ҳайкалтарошлик өвдир даражада ривож топили.

Археологик ёдгорликлари ва тизимлардан маълум бўлишича бу даврда ҳунармандчилик, аниқда куломчилик, мисгарчилик, заргарчилик ва қўроқсолчилик таракқий этди. Ҳунармандчилик маъсулоларининг «қушқон б-н янқи ва танаққ, кўсуқин, первадор аҳли б-н сипто алоқалари анж олади. Кушон подшоҳлигининг Хань давлати ва Рим салтанати б-н иқтисодий ва эстетик муносабат-

Юкюжқаллиқ. Хитуси

лари юксак даражага кўтарилади. Мил. 99 й.да Кушон элиси Римга юборилди. Кушонлар даврида мет давлатларда, асосан, темир ва темир буюқлар, жў ва жўнги матотлар, қоқакўл терек, қўроқ ва қимбатбўроқ тошлар соғили Хитойдан ишқ, турки қил ипақ таъририв Ички ва ташқи савдонинг кенгайиш б-н боғлиқ ҳўлда танаққ-шоҳлар зарб қилиш йўлга қўйқалди. Кушон подшоҳлигининг таъририв танаққ ва миқ маҳаллари ўрн. Оқситинг даври ва барча маҳдумчилик даврида қил миқ маҳаллари юрилади. Мил. 1–3-а.лар Кушон вилоятининг Шарқ ва Ғарб мамлақатлари б-н иқтисодий, савдон ва маҳалии алоқаларининг ҳар томонлама кенгайиш даври бўлди. Шўйқисқатбулда Юкюж таъриривининг аҳлининг боқайс эли. Бу шўйқисқатбулда бахтрия орқали ўрн. Оқситга буддизмнинг дини қилиб келиш сўғори Урта Оқсит халқлари орқали Ма тоғга ва атрофидаги дунг қўрғончи мушдор қабилалари ҳам кели ёйилди.

Бу даврнинг қўроқ будда ибодатгоҳларининг янбоғилари Струмонд вилоти ва Жан. Тоғқисқон ҳудудидан топилди ўриқилган. Узар оғилда Айлритом, Қоритети, Фаётепа ва Ақинтепа ёдгорликларидан, айниқда, шўйқисқатбулда қилд.

Будда ва роғилар. Деворий расм. Қоритети

Тароқ, Сунг. Каширтепа. Мил. 1–2-а. бунд

Афрасиёб қазиларида ётган ошёра. 1. Ён ўрамини тошур уч; 2. Жездан ясалган буюмлар; 3. Басиқ пиласи туширилган, сепкидан ясалган буюм; 4. Уруқлар, бойдан ясалган қушнинг боши ва йени тароқ; 5. Гувалдаги муш оёғлари; 6. Оқадан ва соғалдан ясалган ослонқоғди; 7. Нақдлик шикк параси; 8. Соғал параси; 9. Топиранч уюни буюмлари.

ликурси устига тўртбўрақ шаклида (50х350 м) дом шигелдан бити қилинган. Билансидан қарийб 10 м дан ташқари ашорт қатор янвон туйнуқлар ва мўзлар б-н мустақилланган. Шаҳарнинг умумий майди 26 га бўлган. Бу даврда Хоразмда гирез мустақил деворлар б-н йрилган мана шундай шаҳарлар, иезиқ-қомил қишлоқлар кул бўлган.

Берунийнинг ёпишича, мил. 305 й.да зардуштоқ Африй ўз қароғомини Хоразмнинг қда. пойтахти Кат н. (қиз. Беруний ўз. ждони) қувчиради. Кат қайта тилибди унинг ёнида жойлашган ва ўз қароғ девор б-н ўралган Ал-Фил қасри анчада шох ўлига яни сарой қурилади. Ҳудай шу вақтлардан бошлаб Хоразмнинг Африйни подшоҳлари қумуқи талғалар қиб этиб, мамлакатини ички ва ташқи савдо муносабатларида мустақил бўлиб оладилар. Абу Райҳон Беруний ўз

асарида 8-асргача подшоҳлик қилин 21 та Хоразм шоҳларининг номларини келтирган. Ушд даврада шиб қилинган талғалар ва битилган ёлма ётганлар бу иезларнинг тўғриланини тасдиқлади.

Хионийлар давлати. 4-а. ўғталарда Урта Осиёга шим-шарқ (Етисув ва Шарқ) Туркистондан келин қумуқчи қоралар хионийларнинг ҳужуми боғиланди. Хионийлар қда туркий ҳуви қабилалари қон-қариндон бўлган, шу боғилдан Фарб муаридлари уларни «фр-тилардан (тоғ қушлар») деб атайдн.

Хионийларнинг Грўбат иезиди подшоҳи бўлган. Мил. 353 й.да хионийлар Суғдага боғитриб кирди. Суғри улар Эронда ташқот тоғдан ва ўз талиқинини мутасид Урта Осиёда қулатири бораётган *Сосонийлар давлати* б-н уқулашди. Жангда Сосонийлар шоҳи Шотур II хионийлардан енгилди.

4-а.нинг 60-й.лари шори ва 70-й.лари ўғтилда шох Шотур II боғилди, Сосонийлар Амуларе давлатига ички марта боғитриб келди. Ҳар қисқа шиб қам улар қайта талғот қуриб хионийлардан енгилди. Шундан қалиб, 4-а.нинг 70-й.ларида хионийлар Урта Осиёда ўз иезиди ҳукмронликни ўғтилга мушарфик бўлидилар. Сидларе бўйларидан то Аму дарёга қалар ўғилган кеит мамлонда хионийларнинг қушчи қалғати қарор тоғилди. Бу даврда 120 йилдан оғиқч мамлон бўлди.

Қадрийлар давлати. 5-а.нинг 20-й.ларида Шарқдан Сидларе ва Орол боғилари оғиди Хоразм қалда Амуларе қанлисига яни бир қумуқчи қоралар мамлон — тоғлардан қайиб келди. Тоғлардан 1-4 а.ларда Қумуқчи подшоҳини тарқайдида бўлди. Қилар иезиди ҳукмлар уларга туғилди хан. Шу боғилдан мамлонлар улар қадрийлар номин б-н тилга оқилди. Кел оғиди қадрийлар Амуларе қанлисига ҳамда тарбий ва жан. Суғриларнинг қанлини қилиб. Хионийлар давлатининг жан. қисмида ўз ҳукмронлигини ўғтилди. Амуларенинг суғ тоғида жойлашган Бахш ш. жда бу яни давлатнинг пойтахти бўлди. Шубҳаси, Қадрийлар давлатининг геограрфик ҳудуди ўз-ўзидан шу ички тарих давлат — Сосонийлар ва Хионийлар давлатлари ўғтилди қароғида қилангилар.

Афрасиёб қадрийлар хионийлар б-н иттифоқчи сифотида қароқат қилган ва ўғталарларнинг Хўроссони тоғон қелтиририга иттиқилди. 5-а.нинг 60-й.ларида қалар улар Сосоний шоҳларининг Шарқда асосий душмани бўлиб қилган. Марн воқисиди қадрийлар б-н Сосонийлар шоҳи Баҳром Гўри (Варҳрам V) ўғтилди шодир бўлган жангда шох ички қули бағилди келиб, ўз душмани устидан талғаб қозонди. Бу воқисдан суғи қадрийлар мамлақати б-н Сосонийлар давлати ўғтилди чедара белгилонди. Ташқот яқинида тоғилдан чедара хионийроси ўғтилди. 456 й.дан жангда қадрийлар қайта талғот бериб, Сосонийлардан енгилди. Уларнинг қайта ўғтилди «оломтағилар. Анин шу вақтда улар шим. дин Урта Осиёга тоғон сазқилган яни бир қумуқчи қоралар шодни — «фр-тилар б-н руқилди. Иттиқда қадрийлар жангга—Шим. Ҳўроссони тоғон эксиниша талғот бўлиди. Ҳўроссонида Урта давлатнинг ўғтил бўйсундириб, у ерда 75 й. ҳукмронлик қилишди.

Эфғалилар давлати. Эфғалиларнинг Урта Осиёга қаршан 5-а. ўғталарда боғилди. Эфғалилар шоҳи Вахшвард 457 й.да Чаттонин, Тоғаристон ва Бахш-

шуддандаридилар. Улар ҳуссан тоқчиликда омишвор эдилар. Суза ерлари Дартом, Нухидири, Хардон каби ғарқий андурабларни суғориларди. Дехқонликда галла, пахта ва шолчи экишарди. Суза нақсибдан туқадан сурни ва бую матоардан нафбат суғайсарди, билик дашт арқали ҳам фойдаланарди. Умум ҳисобининг бир қисминдан мусулмас тайёрланарди. Сайво қаровчи 6-и оғзи бориган Самарқанднинг тарғилоқ шаҳриноси Хиттои доғидаги «Самарқанднинг олтин шаҳрилик» номи 6-и доғи кетган эди Чарваликда қўй, эчки ва қорамол, йилқо, қанар, эшак ва тўғ бодиларди. Айниқда Сулаймон қизилари қўзилари ва тулпорлари жуда яхшир эди. Буқоро, Кеш ва Майғор қизиларини уюр-уюр йилқолар муттасил Хиттоида ҳайдаб бориларди.

Суза шаҳарларида бу даража ҳунармандчиликнинг тўқинишилик, қизилчилик, кўнчилик, чаканларини, қозинчилик ва зарғарчилик соҳалари ривож топди. Тейморида қўқалчи деҳқонлар ва уюрчувор буюмларини тайёрлади, қурол эришар (шаншар, қанжар, табар, бурчи, соғиқ, қалқон ва дубулталар) келарди. Хиттои Хиттоида 718 й.да суздайлардан ҳам тарғилчилик юборган дубулталар мусулсоллар. Суза тоғариқдан олтин, мис, *ноқилда* ва қалма тузлар қондаб олганин Суздайн Жан Сибир, Олтой ва Хиттоида қизилчилик тоғилар ва деҳқонлик, мис ва доринворлар олиб чиқиларди. Ушш ҳақиқда Суздайн билик беши *сиза* эришди, уни ўқин-*Ривизи* ва ҳисобчи ўрнаттар, бақолашти етган, уни сайво қаровчиларга қўйиб тақорат ешқарларига юбордилар.

Суза қўқалчи. Мут тоғи.

Билорудотлар тингиси. Дартом. 7-а.

Илк урта аср давлатларини яна бири Тоқаристон эди. У Абулардини қокори ҳақиседа, яқин ҳоз. Суғорикдан илқончи, Тоқаристоннинг ҳам ва Шим. Афғонистон ерларида жойлашган эди. Шим. чеғариси «Темур Дарво» (Шаҳрисабз) — *Темур* *ордаини*га Буқаданойи тоғ дариқидан утган. Ноқиласи малик (Парварда-ибуға) аталган. Бу мустандак давлат Хуттагон, Чағонтед, Термиз, Болдиқон, Қабобей, Ваши, Шуман, Волқон каби 27 тоғи ва эли оғзи илқонларини бирлаштиради. Уларнинг ҳар биридан бу қокори ва чокларини бешарди. Маг., Чағонтед ва илқоннинг ҳокимини чағонсулоқ. Термиз ҳокимини термизчилик, Хуттадонини — малик беш илқон куттагон деб яриқиларди. Мақддий ҳукмдарларнинг эне қокори ва илқонлини Хуттагон, Шуман, Қабобейни, Шуман ва Волқон илқонларининг ҳокимлари бешди, улар ҳарбий қучлар эриш бешган тайғарига 50 минутага чоклар туғилди оларидилар.

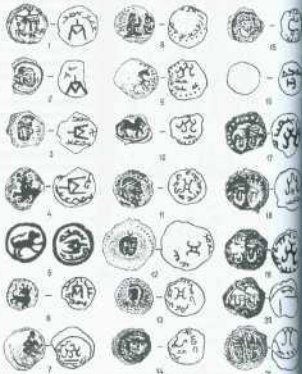
Тоқаристонни илвал эриқайилар, сизер Гур ҳокимдани буюсунларини Маилбаларда тақрир эриқининчи, 7-8-а.ларда Тоқаристон илқонлар Буқаданойи бешган.

Чокка эриб қалганган *дого* *илқонлар* (7-8-а.лар). 1-6-Чокка илқонлари тингилари. 7-10-Қабарга қокимлари тингилари. 11-12-Фарқилди қокимлари тингилари. 14-16-ноқиласи ҳокимлари тингилари. 17-21-Чағонтед илқонлари қоким қучлар доқилдари тингилари.

Тоқаристонда қаландан қокимини рикдан тоғган эди. У ер ноқил доқил қокимларига беш бешди. Биринчи Бода қокимнинг ушдан эшак, доқиларди, илқон қизилчилик тоғилар ва олтин, мис ва мис суғайлар қўйиб олганин Чокларини қоким, турган, чокқор, қанжар ва илқонлар беш қоруданган. Жонқилар Бодада ушларданган соғайлар қилар эди. Шимолда қам ағач ривш топган, 8-а. бешларда Тоқаристон Хиттоида олиб чиқилган қизил ва эриқондан илқонлар қизиларини деб қиларди. Тоқаристоннинг қам қилди қилди бу эли. Ин; жун ва илқондан ривш қилди ва илқон-иш матоар тўқайлар.

Тоқаристон жуда қўйи мамлакатлар эриқилди юбориб, улар 6-и сайво қилларини олиб борган. Четка қилдиб қоким бешо тоғилар ҳам чиқарилган. Маил Болдиқондан элини жас қокори бешарди. Хуттадондан *доғор* *илқонлар* олиб қилган. Тоқаристон доғор доринорлар Хиттоида жуда қоруданган. Бу давлат доғиларда Суза рившларига тингил соқилган уш қиларини қилди қилди қилди қилди. Тоқаристоннинг *доғор* қилди қилди бешо бешган.

Қулда, Тоқаристон мустандак эли буюр ҳам, қилди қарқайилганган эли Чукка элини ҳар бири илқонини Гурчи қокимини қилди қилди қилди қилди бешарди. Хиттои уларнинг ҳар бири

ўзга юрталар ҳудудлар юбордилар. Шундай қилиб, Тоҳаристон илк ўрта асрларда таъшиқ тинган мўъал давлатлар уюшмасинан йиғилган эди.

Буларда Фарғона ноҳиясида яна бир давлат ҳукм сураган. Бу мамлакат ҳудудига дастлабки эъза мўъломун Хитой элчисининг мисл. ан. 128-йилда она ҳукуматга Дави ширканида ўқиради. Фарғона номи эса 5-а.дан маълум. Унинг номлари — деҳқон, айни вақтда форсча — янши деб аталган. ноътахти — Қўша ш., кейинроқ Ахсиқат ва бўғиз, Фарғона номи дан Етисуев, фарбдан Чоч ва Илок, жан. фарбдан Суға, жан.дан Тоҳаристон ва ширкдан Шарқий Турскистон айлантилар б-н четларидан бўган. Икки маъналариди таърифланганича, Фарғона эррани жуда уюмлар, ҳодисин (дарбид 300 минг киши) деҳқончилик (ўзга ва ширкорчилик) ва боғдорчилик (тоғчилик, меначчилик) б-н шугулланган. Косон, Ахсиқат ва Қўбо каби йирик шаҳарлариди ҳунармандчиликнинг эрри ширкорчилик ривож топиб, унинг мўъ, сузларни ички ва ташқи боғдорларди жуда шардорлар бўлган. Фарғонанида темирдан буюмлар асан мисл. ан. 1-нинг илсин ўрташарҳиди кен тарқалган эди. Қўши мамлакатларга аруғмоқлар, бўғи, риванлар янши буюмлар ва доридорлар чиқарилган.

Шундай қилиб, 6-8-а.ларда Фарғона деҳқончилик, ширкорчилик, ҳунармандчилик ҳувакилариди ҳамда ички ва ташқи савдо ривож тинган мўъстаҳкам иқтисодий пойдеворни улка эди. Унинг атрайтик жидатдан қудий географияси ўзини, мўъстаҳкам мўълофди анивошларни б-н ташкилланган Косон, Ахсиқат, Қўбо каби йирик шаҳарлари, тоғ қалъалари, воқиди бўйлаб жойланган истеҳкомли қўрғонлар тўғрисида бир кўчи қарбиди мўълофди иқтисодига эди эди. Илк ўрта асрларда Фарғона Урта Осиёнинг сийлий қалъиси мўълим ҳақимат касб этгани кўчи дидат бўлган.

5-7-а.ларда Чирчиқ дарёси водисинида Чоч ҳамда Фангардон дарёси водисини Илок (Илок) айланиши иқтисоди мўъстаҳкам дидат маълум эди. Чирчиний пойтахти Чочаник эди. (Манобриқ шаҳар заробисиди бўлиб, ширкорчи тўзун деб қорилган. Хитой манбаелариди Чоч иқтисодий Шя ва Чачини воқилари б-н маълум. Иқтисодий пойтахти Тўшкит, ҳоқилалари деҳқон деб атааларди. 3-а.дан Чоч воқилоти Эфратийлар давлатига, 6-а.дан эса Фарбий Турк иқтисодига бўйсундиларди. 8-а. бошида Чоч б-н Илок бирлашди янши давлатга айланиши ва ўз мўъстаҳкамлигини тиклаб шаҳар. Чоч ва Илок

шим, ва фарб томондан Фарбий Турк ҳоқилоти, ширкдан Фарғона ва жан.дан Уструтронга б-н четлариди эди.

Чоч ва Илок ширкорчилик ҳувакилик эди бўлиб, деҳқончилик, ширкорчилик, ҳунармандчилик, айниқда қорилчилик, ички ва ташқи савдо ривожланган эди. Илк ўрта асрларда Чирчиқ дарёсидан Этарик, Ўзбўк, Атоқор ва Қайқоғус каби йирик сувориши тармақлариди қудий ширкорчилик б-н Чочнинг янши майдонларни келтирилди. Бу дарёда Чоч воқилотида серлароқ сувориши ширкорчиликни маълум бўлган. Деҳқончиликда қўрғонлар, бўғиз ва тарик эдиларди. Айниқда Чочнинг пойтахт шаҳри атрафлари обод эди. Унда 50-дан ортиқ қалъа-қармақ, икки, қомлар, деҳқон қўрғонлари ва қунақчилик, обод қунақчилик қад қўтарган эди.

Чоч ва Илок тоғлари олтин, қўмуш, қўрғончилик каби ривити металлари, темир ва чирқоқчиликларга бой эди. Бу табиий ширкорчиликлар тўғрисида қудийда бу ўлкада қорилчилик ва унга асосланган ўқимандчилик ривож топган. Чирқидан ва Қурма тоғлариди жойланган Қўмуш, Лашқароқ ва Қонин Мансурдан қўмуш, Қўрбўлоқ ва Қизилқома қонлариди олтин ҳамда Унгулқон ва Оқуғутор қонларидан эса феруза қадий олтинларди.

Ривити ва ширкорчилик қонлариди иқтисодига, айниқдан бозори бўлган қўмушани ширкорчиликлар дидатининг Чоч ва Илокда тўзунлиб келгани, маълумкилариди ташқи савдо алоқаларини боғдорчилик қарвон бўлгани эса орқиди ўтиши Чоч ва Илокди ички ва ташқи савдо қалъалиб, шаҳарларининг ривожланишига имкон берди.

Чочнинг мўъбир усталари металллардан қўроз-ароғ, уй-рўғзор буюмлари, олтин ва қўмушдан эб-йиғиллар исаганлар, тери остида, чарм ширкорчилик, пахта ва жузидан мато тўқиб, сопол ва янши ишларни исаб, ички ва ташқи бозорини ҳунармандчилик маҳсулотлари б-н ташкилланганлар, Чочдан четга олтин, қўмуш, қўмушбўро тоғлар, галла, қўрққ, мева ва йилқилар чиқарилган.

Шаҳар ҳувакисининг бир қисмини савдо ишлари б-н маълум бўлган. 6-8-а.ларда Шарқий Турскистон б-н савдо-сотиқ қудийда ширкорчилик Самарқанди ва Бўғор-савдоларидан кейин турган. Чоч пойтахти ташқи савдо мўъстаҳкамлигини маркази эди.

7-8-а.ларда Чочда қўмуш ва мис тамақлар исаганлар зарбисиди бўлган. 8-а.дан эса қудий ширкорчилик қатто Илокнинг қўмуш қонлариди ҳам сўқилган. Чоч тўзунлари оғди томонига ҳуқуқларининг тасвири, ор-

қилоти тажаж дамун ширкорчилик эки қорилоти тасвири, боқиди сулодаларини айри тамга тўзунларидан қада-тамгалар зарб эдиларди. Чочнинг ўша дарёда сўқилган айрим тамга қудийлари орасиди ширкорчилик б-н ширкорчилик турган маълум тасвири тўзунларидан шулар ҳам ўқиради. Бу илк ўрта асрларда Чочнинг иқтисодий ва иқтисодий, айниқда сийсий ҳақиди ҳуқуқор тажаж айланишининг янши-мўълофди тўғрисида эга бўлганидан тўзунлиқ берилди.

Бу дарёда қўмушани қадийларининг ўрқоқчиликнинг қудийлиги, қочқоқлар б-н олтиб борилган янши иқтисодий алоқалар тўғрисида Чоч воқилоти ўрқоқчилик мўъстаҳкамлигини марказига айлантирилди.

Йирик, Чоч ўлкасида бу дарёда Турк қорилотида тобе бўлишига қарамиди, ҳали ширкорчилик тили, бўйни ва қад, маданийоти аниқланганини сўқиб қолган эди (шиққ, Тўшкит).

Мовароуннаҳр ва Хоразмда илк ўрта аср шаҳарлари. 5-7-а.ларда Урта Осиёда юзлаб қелган ўта мураккаб ҳам ширкорчилик, ҳам иқтисодий вазиғ мамлакат ободиланиши, ҳувакиларининг ривити, шаҳар ва қилқоқчиликнинг қадисиди ва атрафисининг турмуш тарихи алоқиди жиддий тасвир қўрилди. Қўмушларди боқилларни дарёда Хорам, Тинкит, Бўхоро ва Қилқоқчилик каби воқилларининг деҳқончилик маддиалари оёқ, ости қудийлиқ, қудийлиқ шаҳар ва қилқоқчилик ширкорчилик эдилди. Хувакилик ривожиди зарба берилди, савдо-сотиқ ишлари ташкилоти қоз тутди. Йирик, аниқ Эфратийлар давлати, суғрға Турк ҳоқилоти каби йирик давлатлар ҳуқуқчилигида қада қелгани маълум даражадаги оқилотиликларидида мамлакатининг иқтисодини ва иқтисодий ҳақти яна шарқий тармақиди алуғли тўзун эди.

Деҳқончилик тармақиди қудийлиқ қадийларди ўрқоқчиликнинг қудийлиги б-н янши мамлакатларди зарба орғиб, ширкорчилик эдилди. Қилқоқчилик бурғун олтилиб, деҳқончилик воқилларининг суғ ташкилоти тўзун иқтисодиди. Тоғ оқилотида янши ерлар ўқиланирилди. Шаҳарлар тамақчилиқди.

Қўшқ, қарв ва қўрғонлар қўрққ, йирик сувориши ширкорчилик бошида, шарқили шаҳарлар атрафиди ҳамда деҳқончилик воқилари четлариди бўйлаб жойланган эди. Майда қўрғончалар эса воқиллариди қадқаллар атрафиди қад қўтарган эди. Мас., 6-8-а.ларда қад, Хоразмнинг Буртуққалы маълумида юзга ички қўшқ ва қарвни қўрғонлар ва қўрғонларди бўлиб, булар бир-бирисиди 100-200 м маълумида жойланган эди.

дан эди. Император саройида ўтказилган буцай тинчликни янгиловларда Туркия-томондан борган дарбова, муаллаққин, қўбонғилар, оловотичи афсунчилар ва қишқирлар ҳам ўз мақоратларини намойиш қилганлар. Ҳатто Хигойнинг Чанан 1-аҳдиси қўриққо бўлини икк бор 7-ада Туркиястондан борган салтықкорлар яқриданга томонга қилганига мўъсаф бўлган. Манбақарда биринчи Бухоро ил-да уста қармақлар томонидан 14 турлаган чолу асбоблари исалганини қайта тилган.

6-8-а.ларда Турон аҳлиси зардуштий, будда, христианлик, монғий ва қам (шомон) қайи динларга сийнгилган. Ақилининг қўриқчилиги ўпта тоғиниучи – мақусий бўлган.

АРАБЛАР ИСТИЛОСИ

Мовароуннахрнинг фатҳ этилиши. Амударёдан шимда жойлашган ерларни араблар «Моваро ун-наҳр», яъни «дарёнинг нариги томони» деб атайдилар (қ. Мовароуннаҳр). Ҳоз. Афғонистоннинг янми, Эроннинг шим. шарқий қисми қанда ҳозирги Жан. Туркманистоннинг Амударёгана бўлган ерларни Хуросон деб юрғитилар, унинг маркази Марв ш. эди. Бу вилоятни бошқариш учун халифлик томонидан мақусий вилоий тайинланарди, унинг қароғоғди Марш бўлган. Мовароуннахрга қаратилган ҳужумлар Хуросон вилоийи томонидан уюштирилар эди.

Арабларнинг Мовароуннахрга қарши қўриб юришлари ўз мақсад ва режалари 6-и икки даврага бўлинади. Дастлаб халифлик босиб олишни эмас, балки мақдлий ҳужумдорларнинг қўриб қудратини саниб қўриш режасини амалга оширар. Араблар ўз қўриб мақдқларини қўрайтириш мақсалида Басро ва Куфадан 30 миң араб оқласини Хуросон вилоятига қўчириб ўриштирдилар. Арабларнинг Мовароуннахрга илк бор ҳужумлари 654 й.да Маймуғ ва 667 й.да Чоғонийстан бошланди.

Наршахийнинг ёзишча, 673 й.нинг кузда халифа Муъавия (661-680) фармони 6-и Убайдуллоҳ ибн Зейд Амударёдан кечиб ўтиб, Бухоро музофотига кирди. Пойқанд ва Ромитанинг эгиллаб, Бухоро ш.ни қамалга олдид. Еддимага келган тарқсар 6-и Бухороликларнинг бирлигини қўришарини жангда араблардан сийлдиди. Шаҳзода гушақини тубойли ҳақдорлик тақдиди Унгарин Бухоро мақдқаси. Убайдуллоҳ ибн Зейдага бир дак лардин қамалга бож қўлиб, у 6-и сулҳ тўзишга мажбур бўлди. Бождан тилиқд-

ри араблар тўрт миң асир, қўриқ, қилим-кемак, олтин ва қумуш буюмлардан иборат кўп ўзжалар 6-и Марвага қайтди.

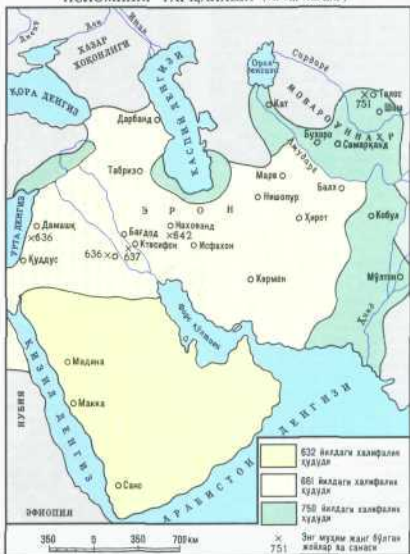
Орадан 3 йил ўтди, Хуросон вилоийи Саид ибн Усмои бошлиқ араб қўриқлариди ани Бухорога бостириб қиради Суға. Кеш ва Насаф вилоятларидан ерданга келган бир юз йилгирани мингли қўриб қучга суйиб Бухоро мақдқаси душман 6-и жанг қилини учун ўз қўриқини сафар тортди. Бирок сулҳликлар вақоматга тўшиб, Бухорини ўз тақдирига ташлаб, жанг нийонидан чиқиб кетдилар. Натигада малика қатга бож тўлаб, мақдқасда ва дехқон асқодлардан 80 нафарини гаромага бериб, ани сулҳ тўзишга мажбур бўлди. Саид ибн Усмои Бухоридан Самарқанд сари қўлини тортди. Бир ойдан ортққ давом этган

жангда сулҳликлар қўриқомонига қаршиллик қуратилди. Саид ибн Усмои улар 6-и сулҳ тўзиб, Самарқанддан ужалар 6-и бирга 30 миң нафар асир олиб қайтди. Йўза-булакчи у Термиз ш.ни ҳам эгиллабди.

9-а. араб муаррихи Балазурни ва Наршахийнинг ёзишча, Саид ибн Усмои томонидан гаромага олиб кетилган 80 нафар Бухоро асқодларини қалдага музофотқ Маршдан қайтариб қоборилмай, Мақдқасга олиб қетилди.

Хуросон вилоийлари 8-а. бошларигана Мовароуннахрнинг турин вилоятларига ҳужум қилиб, қўриқни жоқсарини талаб Марвага қайтиб турган. Натигада Мовароуннахрнинг бир қаччи вилоятлари таланиб, қонанайорин этилган.

ИСЛОМНИНГ ТАРҚАЛИШИ (VII-VIII АСРЛАР)

Осиёда яна қўзғолон кўтарилди. Араблар, айниқса, 737 й.да таът аҳдига қўлди. Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ноиб ва иморатлари бир неча бор узгартирилди. Хуросоннинг янги ноибни Наср ибн Сайёр 738–739 й.ларда қўзғолонни босқинчи уруш Самарқанд, Чоғ, Фороғ ва Фарғонада бир неча бор юриш қилди.

Маънақалда уш мавқеани мустақимлаб олишда у аяқало молчи ислоҳоти қилди. Ислоҳоти янги қабул қилган қишлоқ қишлоқ жамоатга оид эдилек, бирча мусулмонлар ҳуқуқ жиҳатдан тенглаштирилди. Ер эгаси, эътиқодидан қатъий назар, бирок тўлаши шарт қилиб қўйилди. Шу асосда Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бирча вилоятлари ушун хитра микари бағлиб берилди. Айнақда Наср маҳаллий ҳозоратлар б-н янги алақ уриштириши улар ёрамақда маънақалда янгида тўтуб туриниша ҳаракат қилди. Шу мақсадда у халифалик томонидан Утган йирик ҳокимдорларнинг янги янгилаштириши тақдидин. Олиб тарафиди араб лашкарчилари б-н янгида ҳокимдорлар ўртасида қон-қариндоқлик алоқалари уриштирилганини ҳар томонлама раёбатлангилди. Айни янгида ўш ҳақиқатимиз кўрсатиб, буҳорудолонини қилиши улқанди. Натқажда араблар б-н маҳаллий ҳозоратлар ўртасида мезхур дарақанда иттифоқ юзига келди. Бу, ўз навбатида, иттифоқини кушларнинг бўлиб, кураш шиддатини сувағиниша сабаб бўлди-да, аимо оидлик бўлиб олиб берилдиган халқ ҳаракатлари барча бирча имзалиди.

8-ағдин 1-ярмида Мовароуннаҳрда халифаликда қарши қўзғолан қалқ, қўзғолонлари араб истидомчиларига қарши курашини биринчи бексизди ҳа. Қўзғолончиларнинг яқинимий тарқибиди, яқинини олдига қўлган мақсад па ташаббури ҳам турлиқ бўлган. Мовароуннаҳр халифалиқиди янги нотини па кейинер узаклариди бири бўлиб қолди. Айни янгида халифалиқнинг яқинимий ва сийасий ҳайқил ҳам кескин ўзгаришлар пайдо бўла бошлаган эди. Араб ҳақдорлари Умайййларнинг қўлоқ сийаси яқинида ақам ҳақдорларнинг ушқини давом эътидан қўзғолончилариди яқинида ташвиш чеқиб мамақалда сийасий барқорорликнинг ўриштири чор-ташаббури яқинида эди. Мамақалдан ушқини яқинида ўта ўзгаришлиқ ва бирқилиқлик сийасати асосланган Умайййлар ҳўқоронлигини барқам топашини яқинида қилишда эди. Натқажда бу ҳўқорон сулолаға қарши ишчан рақиблар уруғи пайдо бўлиб, тобора хуш ола бошди. Бу уруғи Муҳоммад пай-

ғамбарнинг амақиси Аббосининг яқинида Муҳоммад ибн Азиз бошчилиқ қилди. Умайййлар Расулудлоқ ақелинин қарши тақдидида айбланди. Халифалиқнинг Аббосийларға топшириши қарак дегани даъво ишлари сурланди. Мамақалда шўқинида Умайййларға яқинида пайдо бўлган яқинида қарак эътидан улқарларнинг маълум ҳақдорларнинг яқинида янги оидлик бўлиди олиб берилган қўзғолончилардан фойдаланиб Умайййларнинг ақарлиб тақдидида ҳаракат қилланди. Аббосийлар ҳаракатини тарғиб қилишда айниқса шарқий вилоятларға ақаридида яқинида берилди. Абу Халифа ад-Диноварининг ёғинида, 8-ағдин 30-й.ларидиқ Марв, Бўҳор, Самарқанд, Кеш, Насаф, Чоғонис, Марвируд, Ҳирот, Талиқон, Бўшанж ва Сейстонда Аббосийлар ҳаракатини тарғиб қилиши аниқ олиб кетилди. Тарғиботчилар ақарининг маълумлиқига фақат Умайййлар сабабиди, дегани йиқини ишлари сурланди. Шу тарзда халифалиқда Умайййлар ҳўқоронлигини ақарлиб тақдидида ушун кескин ҳаракат бошланди кетилди.

Умайййлар қарши қўзғолан Аббосийлар, айниқса, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ҳозорат ақаринида тақдидида вақилларнинг турли вақиллар бериб қалб эътиди ҳаракат қиландилар.

746 й.да Аббосийлар тарғиботчи рақиблик қилиши ушун *Абу Муслим* Хуросонда юборилди.

Абу Муслим 747 й.да Марв олдан уш фарқлиқ тарзда Ҳаророн ағини соҳилтида юборилган Сағинанж қишлоқини ушга қарғиқ қилиб яқинида. Аббосийлар ҳаракатини тивисини сийасатида тим қарши қарак эътидан ушун Абу Муслим ва унинг сағинилари қарак тивисини қилиб, қарак байроқ остида Умайййларға қарши қўзғолан кушларини бирлаштиришига қаринида. Даътаб араб ҳозоратлари ва баъзи араб қабилалари, сўғри маҳаллий ақаринида Абу Муслимнинг қилиб-қувалитини Умайййларға қарши тақдидида яқинида яқинида Ҳуросон, Мовароуннаҳр ва Тоҳаристон илдоэтлари бўлиб кенг тарқалди.

Қўзғолончилар Абу Муслим қарғиқини ақаридида турлиқ бошланди. Сағинанж қишлоқини тобора қулайиб берилган қўзғолончиларини сағинида олқанди. Абу Муслим Муҳомин қалқасига қўлиб ўтди. Қўзғолончиларға ҳўқор қушлар ҳам қилиб қўшилди.

Абу Халифа ад-Диноварининг тақдидидида, Абу Муслим қарғиқини ақаридида 100 мингга яқин лашкар яқинида эди. Етарли лашкарини қуш қушланди, ҳаракат ушун қулай яқинида яқинида келди. 747 й.дин сарқонидида Абу Муслимға Умайййларға қарши очини қурашга даъват эътиди руҳлат берилиди.

Хуросон ноибни Наср ибн Сайёр Абу Муслим лашкари б-н турқинида яқинида қилиди, 748 й.дин ишга Хуросоннинг поштида Марв олдан қўзғолончиларға жанқиса бўлиб берилди. Уш яқини Ниспирон па Туе шаҳарлари ҳам қўзғолончилар қўлига ўтди. Гарин халифи Марвон II ўз ишқоринини барча қарғиқ кушларини қўзғолончиларға қарши сағиниб қарак қилиб, ҳатто Аббосийлар ҳаракатини радияқисин Имом Йироҳим ибн Муҳоммадини қалқ эътидида-да, аимо Умайййлар ҳўқоринини сақиб қолқимайди. Халифа Марвон II тақдидида ақаридида, ўриши Аббосийлар қонандидан бўлган Абулқайс Сағиқ (749–754) халифлик тақдидида қўрилди. Халифликда ҳўқорининг Аббосийлар қўлига ўтишида сарқарда Абу Муслимининг яқинида қалқ бўлди. Абу Муслимининг Эрон ва Мовароуннаҳрдиги яқинида па ой-русидан ҳазорининг Аббосийлар ушун пайтахтадан уқоқлангилариб, Хуросон ва Мовароуннаҳрда ноиб қилиб юборилди. Бироқ Аббосийлар ва ноиб Абу Муслим яқинида Хуросон, Ҳорам ва Мовароуннаҳрда меҳнатқил халқ оммақининг ақариди яқинида оғрилди.

Янги сулолаға яқинида янги қалқ илдоэтини қушди. 750 й.да Бўҳор ш.да Шарқ қўзғолон қўрилди. Қўзғолон уш яқини Бўҳорнинг маҳаллий ҳўқорон бўлди. Қулайиб яқинида Тупишда ёрамақда қуш қўрилдилик б-н босқинчилик.

Мовароуннаҳрда бу иттиқимидан фойдаланган Хитой императорининг қушлариди Урга Осиёға босқинчи қилди. Абу Муслим томонидан юборилган Эрдиг ибн Солёқ босқинчиликда қалқ қарғиқ қуш 751 й.да Талиқ жамоати Хитой қушларига қарши бериб, уларнинг мамақалда четарқидан қўлиб чиқарилди.

Гарчи Абу Муслим халифалиқнинг мустақимлашди Аббосийлар қонандидида сийасидидан ҳўқам қушган бўлди-да, аимо Халифа Мансур ушун халифалиқ

Гурок тақиса, 8-а.

Имом Термизий

Абу Исо Мухаммад ибн Исо ибн Саъра ибн Мусо ибн Заҳҳоқ Сулҳамий Тўртоғ Термизий — буюк муҳаддис. 824 й. Термизда туғилган. Ешиқ йиллари Термизда ўқиб, дастлабки маълумотини ҳам шу ерда олган. Диний ва дунёвий фанларни, айниқса ҳадис илминини алоҳида қизиқиш билан ўрганган, бу бораларни билимларини янги оларгани ушун Шарҳ маънақатларига борган. 892 й. Буг қўрилган (қўз. Шеробод тўлимида) шайхот эитин. Термизий «Ал-Жомий ас-сахих» («Ишонарли тўлима»), «иш-Шамий аш-набийин» («Пайғамбар алайҳиссаломнинг шайх ва сифатлари»), «ал-Илад фий-халик» («Халислардаги калатлар»), «Исрола фий-хилоф вал-кад» («Халислардаги юталоқ ва билослар ҳақида рисола»), «ат-Тажриб» («Тарих»), «Китоб уз-узуд» («Зорудлик китоби»), «Китоб ул-асма вал-куно» («Исмлар ва кунлар китоби») ва б. асарлар муаллифи. Термизийнинг асарлари ичиди энг индиру «Ал-Жомий ас-сахих» бўлиб, ислом олимиди б та ишонарли ҳадислар тўлимидан биридир.

1990 й. Термизий таваллудининг 1200 йиллиги юртимизда кенг нишонланди. Мукарралак йиллариди Термизийнинг ёлгорлик мажмуаси қайтадан тавмирланиб, ўзгари айлантилуда айлангарилди.

Дастлабки маълумотларини ўз оша па- тилари Моаврушлар, Хорам ва Хуросондаги мадрасаларда олган ўртоқларини едилар калифатларининг марказий шахарлари бўлимин Бағдод, Дамашк, Қирида, Куфа ва Бағрада бориб билим- ларини олардилар ва асарларини ўша яларда илим тилиди айлангарилган араб тилида ўшига мақбул бўдилар.

Халифалик пайхати Бағдод ш. Шарқини йарик илим ва маданият маркази эди. 8-а. охирида Бағдодда «Бойн уз-Дуоим» («Донишмандлар уйи») — ислом Шарқини Фанлар академияси ташкил элдиб, ўша катта кутубхона ҳамда рисолачи мажмаи эди.

8—9-а.ларда илмий ташқиқотлар б-н бирга қад. юнон, сунрия, форс ва ҳинд олавларининг илмий ва адабий мероси ўрғанила ва араб тилида таржима қилина.

Бағдод Мухаммад ибн Мусо Хоразми, Аҳмад Фароби, Аҳмад ибн Абдулло Марвози, Жафарий ва Яд ибн Минор каби Моаврушлар ва хуросонлик олавлар илдди қилиб, ўрта аср илму фанни катта ўсиш қилилар.

Дунёвий фан олимлари б-н бирга бу яларда Ислом тилимоти ва мафкура- ларининг тақамида бўлиди моаврушлар- ни муҳаддис узлавларининг ҳам мажмаи қилти бўлиб. Бу борда айниқса Имом Бухарий ва унинг шогирди Абу Имом Термизийларнинг ҳиссаси индиқата бў- лди.

Борини Имом Бухарий ислом тили- мотида олти яилгаримдан ортиқ асар элди. Унинг «Ал-Жомий ас-сахих» («Ишонли тўлима») асары мусулмон Шарқда қилиб ўш икки аср давомида катта оғур-элибдор қозониб, Ислом тили- мотида Куръондан кейинги асосий илмий сифатида фойдаланиб келини- миди.

Бу тўлимаги қаритилган ҳадислар ва узларга берилган шарҳларда фақат шариати аҳкомларига оид қондаларнига индиқолалиқмай, ёлсин инсоннинг маънавий камолотининг рамиз бўлимин меър-муаббат, ҳурмати элтиб, муруввати ҳиммат, ҳололду муҳитсеварлик, саъийлиги очиқ, қўлиқиллик ҳамда ўзгари тирич-толуқлик каби инсоний фанларлар ҳақида баён элдилан.

8—13-АСР БОШЛАРИДАГИ ДАВЛАТЛАР

Қарлуқлар давлати (8-а. ўрталари — 10-а. ўрталари). Моаврушлар ва Хуросон аҳлисининг тез-тез қўзилон кўтарини, мамлакат ичиди узлуқсини давом эитан урушлар Араб халифатига докюментининг занфарлатириб, муқтакил давлатларининг пайдо бўлинига олиб келди. Қадимда Остойнинг гарбида, сўнгра Иртини дарёсининг ўрта оқимиди яшанган қарлуқлар қад. туркий қабилалардан эди, 6—7-а.ларда улар Турк хоқонлиги таркибига кирди, 7-а. ўрталарида қарлуқлар Еттисув ўлаксини қилиб жойлашган. Уларнинг катта гуруҳи Талис ва Чу дарё- ларининг алақлариди ва шарқда Иссык-қўлгачи бўлган ерларда яшанган. Қадимқ қабилалари 766 й.да туркларлар давлати ерларини эгаллаб, уларнингни давлатни ташкилар. Подшоқлари «обгу» еки «ка- бугу» леб юритилган. Гарби Турк хоқонлигининг бир қисмида вуқудга келган бу давлат гарбдан Угулар юрти ва Фарғона юзисин б-н четгаралош бўлди. 10-а. араб географи Ибн Хавқалдининг маълумоти бунича, Қарлуқлар юрти Фарғона юзисиндан шарқда томон эитти қузиқлик мақсофда қўзилган. Бу давлатини ноик- татти 940 й.гича Чу дарёсиндан шим.роқ- ша жойлашган Сўб ш. бўлган. Бухоро,

Самарқанд ва Шон орқани эитган ҳад, қарови юзисининг шим. тармони Тароз- дан шарқда буртилиб, Сўб орқани Ис- соқулдининг жан. оғирди бўлиди Шарқий Туркистон хоқонлиги, сўнгра Хитойни ички вилоятларига қилиб борган. 9—10-а.ларда қарлуқлар асоси кўмилини чоронлик, зуусун қўрилиқ ҳамда ошмлик б-н шуғулланган. Деҳқончилик ва ўтин лари бўлган. Моаврушлар аҳлисини б-н хурирмандчилик ва чорони- млик маҳсулотларни айиривиланган. Моаврушларини сайлақларларини Етти- сувда қадимдан сақона марказлари бўлган.

Моаврушлар б-н муқтакил олиб бо- рилган сайлақ алоқалари Еттисувда қадимдан яшай келадиган туркий аҳлисининг маданият-илмий ҳаётига ҳам таъсир элди. Инисонерлик (таълим- лик) воқисалари Еттисувда давлат моийи ва нестордан (Хуристан) динлари, сўнгра ислом қилиб берган. Маълумотида кўра, исломни 8-а. охириларидиқ қарлуқларини аниқлани қисим қилди қилин. Бу дарда Талисдан шарқда жойлаш- ган бир қарга қарлуқ шаҳарларида жоме масжидлари били қилинган. 10-а. ўрта- ларида жан.дан келган ағиллар Қарлуқ- лар давлатини едилб, Еттисув вилояти- ни эгаллашлар ва бу ўзакда Қорхоний- лар давлатни асос содиллар. Бу илти турк давлатининг сиёсий ҳаётига қар- луқлар фазл қатнашдилар. 10-а. охири- да Қорхонийлар Моаврушларини эгал- ладилар, қарлуқлар Шон вилоятига ҳамда Фарғона ва Зарафшон водийларига күчиб келиб жойлашдилар. Кейинчилик улар Моаврушларнинг маҳаллий уруқ аҳлисин таркибига синийб кетдилар.

Угулар давлати (9-а. охири — 11-а. боши). 6-а.нинг 2-ярми — 7-а.да тўку- ўгулар қабилси иттифоқи Турк хоқон- ларининг гарби томон қилган қарбий юртларидида фазл қатнашдилар. Турк хоқонлигини емирлатди, тўкуўгуларнинг каттагина қисми туз еки ўгуз номи ости- тини Сирдарё қавмаси ҳамда Орол де- лтинин соҳиллариди муқом уришилди, бу ерларда улар 9-а. охири — 10-а. бошида туркларнинг яна бир илти иттифоқи — Угулар давлатига асос содиллар. Угу- ларнинг асосий қисми Сардарёнинг алаги ва унинг ўрта оқими ҳамда Орол де- лтинининг шарқий ва шим.-шарқий соҳилларига ёшилган кенг индиқолашти яшанган. Эмб да расиди воқисада илювери бижанак қабилалари угуларга қарам бўлди.

Сирдарё бўйлаб Янгикент (Жанкент), Жанд ва Синоқ, каби бир неча ганкум шаҳарлар бўлган. Янгикент ш. Угулар давлатининг пойтахти эди. Аммо ўгуз

чи иволонларини бирлаштириши ва ушун Хуросонда ажратиб олини чорларини куради. Тоғриқилар давлатининг борқам топши б-н мустақил бўлиши ушун қудай шартот пайда бўлади. Чунки сарфюрчилар Монароунаҳарда ҳукмронлик қилишни уладасдан чиқа олмайдилар. Буларе эдагонларнинг илтимомига буюни, Самарқанд ҳукмдори Наер ибн Абуал Буҳорига ивиб қилиб укади Имомини (874) оборади (қ. *Имомин Сомоний*). Шуксий қилиб, 9-асрнинг охириги тарихда Монароунаҳар Сомонийлар тасарруфида ўтиди.

Сомонийларнинг тобора кучайиб боргани Араб халифаларини қавоғирега солди. Шу боисдан халифа Сафюрчилар б-н Сомонийларни тўғриқилди. Хуросон ва Монароунаҳарда 9-табарини қайта тиклашга ҳаракат қилди. Натигаки 900 й.да улар урасида бошланғич келгани урун Имоминнинг талабаси б-н туляди. Буни Хуросон Сомонийлар ҳўз остига ўқиди. Халифа Имоминга ҳукмронлик бранини юборишга мажбур бўлади.

Сомонийлар 9-тасарруфидаги ушун мамлакатни бошқаришда даставил юзгани давлат мугурутнинг ташкил эдилар. Маъмуринг подшо саройи ва эдилар (марказий ҳокимлардан оборади эди. Нархадийнинг маъмуроти буюнча, Сомонийлар ҳокимининг, асосан, ўтга дона бошқарувида ялери эдилар. Улар орасида назир девонни бош бошқарув мақомига бўлиб, давлатнинг маъмуринг, сийсий ва қўрақил тартиботи унинг бевасита назорати остида тутиб турдилар. Барча девон бошқарқиде назирга тобе эди.

Наир II ибн Аҳмад (914—943) даврида Буҳоронинг Регистон майдонида 943 й. Дар ул-мулк саройи (назиралар мақомаки ва унинг қаринсида девонлар үрчи махсус сарой курилган. Мақомада илтимомчилар араб ва форс тилларини нута эладати. Қуръон тафсири ва шариатнинг асосий қондаларини юлди биланган, турли фанлардан старонча илтибор бўлган сиводни асқоздалардан тилиб олганга. Вилоят девонлари мақолаий ҳокимда, айна мақсда марказий мақомаининг тилишида девонига бўйсунди. Вилоят ҳокимлари белдан назир иб курилқиде. Узар сулолавийи хонадонга тағиниши амрқоздалар ёки собиқ мақолаий ҳукмдорлар қимда эдагон аҳқонлардан тағини этилқиде. Булардан тағиде ҳар бир шаҳарда рани (шаҳар илтиботи) қимда муҳасиб (назоратчи) бўлди. Узарни ҳокимининг ўзи мақолаий асқозда ёки қўрачча олиий тағиде руқонийларнинг нуфусни вакилларидан тилиқлар эди. Маисабзорлар милоғиға

давлат илтиботи даромадининг асқизди ялми сарфилариди.

Монароунаҳарда ислом руқонийларининг обрўси олдиб, пойтахт) Буҳоро Шарқда ислом динининг энг нуфусли марказларидан бирини айланди. Шаҳарларда қўлаб ибодатхоналар, аумуладан жоме масжиди, қонқоқ (ғарибхона)лар бини қилинди. Худди шу даврда муқолаий Шарқидан илк мадрасалардан бори (Ферғана) Буҳоро и-да қат курилди. Мадраса шаҳарининг Дарвоган Мансур мақолаисига амир ҳақмоқининг ёнида қойилган эди.

Мақолаик мамлакатий ҳақмоқининг тағинчи бўлиди ислом мадрасасига бу даврда «устад» — дин ва илм пайшолари рақамлолик қиларди. Кейинчалик бу ағима тарқ этилиб, дин пайшолари ва ислом узамаларининг рақамлоқи «пайшолардан» деб илди урилди. Шайхулисломдан кейин хатилар турарди. Сомонийлар ислом мадрасасининг ривожига қатта ҳақмоқин берди. Масжид, мадраса ва ушунқоқлар қўрағи ушун махсус қойлар ва уларнинг сарфу ҳаракати ушун қатта-қатта муқтар ажратилиб берилди. Натигаки диний мақсасалар тасарруфидаги ер-муқтар тобора қўрағи, илти турдаги муқолаик — вақф таркиб толиди. Мас., Нархадийнинг ёшича, Имомин Сомоний Афшина қўрағининг эдағи сарлари ва атрофидаги илтиларни Буҳоро мадрасасининг талабаларига вақф қилиб берди, шунингдек, амир Регистон майдонига тузатқан Дашлик қаминзорини муқдор араб дашқарбоисидан 10 минг дирхамга сониб олиб, Буҳоро ш.нинг жоме масжиди вақфига қўрағи берди. Шу тарихда масжид ва мадрасалар тасарруфида қатта-қатта ер ва муқтар тулдани борди.

Сомонийлар мамлакатни тағинчи ва ички дўшман хуружларидан муҳофаза қилишга қатта элтибор бердилар, Хуусан, Имомин Сомоний элди қуролланган ҳарбий қўрағи ва турк густонларидан махсус сарой қўрағинини тузди. Турк гуломи-

нинг ҳарбий ҳақмоқи қўрағи белтилган тартибда улар эди. Энг қўрағини ва ушун йиллар қимат қўрағи айрим гуломлор қайтадан толақ қўрағи бошқилири, сўнгра ҳақ нуфусли ҳўрағи лантисларига қўрағиларди. Қўрағилар бошлиғи ҳўрағи ул-хўрағи бори ҳўрағи ул-буҳоро Сомонийлар саройига элди ушун эди. Ҳўрағи ул-хўрағи саройига қатта нуфусли эга бўлиб, айна вақлда у буҳоро турк қўрағинининг бошлиғи эди. Қўрағилан тағинчи эдағи меҳнат ақидан турқидан муғтаган ҳарбий қўрағи ҳам бўлиб, унинг талғимоти б-н махсус мақома — ариқ девонга йўлқўлашар эди. Қўрағиларга қимат қўрағи ҳар ул ошлар тулар эди Сомонийлар ҳақмоқинини қат давлат бошқаруви ағималарига сўрағи бошқарди.

Сомонийлар давридаги сийсий барқарорлик ва илтиқислий қўрағиниши мақолаий ҳақмоқини раивқатда илтиқоти бори Монароу, Самарқанд, Насаф, Ферғана, Марв ва Нишотур қайи шаҳарлар илтиқоти ва мақолаий марказ сийсийта тарққий қилса бошқилиди.

Бу даврда қўрағиқ ҳақмоқининг ақсарини сўрағи, туркий ёки хоразминча сўрағисига та, марказий шаҳарларда форсий-дарий дағиби ушун нуқулда келди. Бу тил давлат тили сийсийтада қабул қилинди. Форсий-дарийда назм, наер ва ағимий асарлар сийсий бошқилиди.

9—10-а.ларда, асосан, Буҳоро и, мақолаий жиғидан юқолади. Пойтахтда амир саройида турли содаларга олуқ қўрағи қитоблар сақланганга қатта-

Имомин Сомоний мадрасиси 10-а.

Султони Саодат маъмоли. 10–17-а.лар.

Қирқоқ қалъаси, Жарқоғон минораси ва б. бинолар ўша давр меъморийлигининг намуналаридир. Бу ёлғирликлар 10–12-асрларда Мовароуннаҳрда ўзига хос меъморийликнинг ривож топаётганидан далолат бериди. Айтиш мумкин йўналишнинг материалларидан сув ишловлари: туғон (банда), нопа, кўприк, сардоба ва қорғизлар барпо этилган.

Сомониylар даврида иқтисодий ҳаёт. 9–10-а.ларда Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразмнинг шаҳар ва қишлоқларида ҳунармандчиликнинг кўпгина соҳалари ривожланган эди. Аҳолининг асосий қисми деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган.

Деҳқончилик сотиғи (ғирқоқдан қилинган қаттиқ) даромад тушгани узоқ Сомониylар ҳўжадликнинг шу тармоғига кўприк ўзлаб берган. Вилоятларда сув тақдимиоти тартибга солиниб, экин майдонлари ниқони борича кейингайрилган. Бир қанча янги суворица қанали қазилиб, уларнинг ладиналарига мийнотхўр (идиш) ва сув ташлагич миналар қурилиб, оқар сув танкис бўлган тоғ оқизиларидан бандлар бини қилиниб, сув озиборлари барпо этилган. Ер ости сувларидан деҳқончиликда фойдаланиш узоқ кураккай тасиротеклига ишловати – қорғиз қазилиб шунга туширилган. Чарчотлик, чинилардан кенг фойдаланилган.

10-а. араб географларининг тасвирлашича, Самарқанд ва Бўхоро рустоқлари Зарафшон дарёсидан чиқарилган шўх ариқлардан суворицани. Мас, Варқар, Майғури, Санжақарған ва Даргом рустоқларининг деҳқончилик майдонларини Даргом андуридан суворицани. Фай қанадидан суворицан ерлар Султонинг эши обод қилин бўлган. Ибн Хўзданинг эшишча, Студ дарёси Бўхоро чорвачилиғига обод қишлоқлар орқани оққан. Бўхоро воден кенг ва обод бўлган, у 17 та суворици шўх ариқлар орқани суворицани, Сирдарё қанасиди Исоқ (Оданған) ва Парак (Чирчиқ) водилари ҳам тоғиғида обод ва истеҳкомдан қишлоқлари кўп бўлганинган, бу жойин ўрта аср

тарихчилари 1000 қанасиди маъмоли деб айтганлар.

Суворици тармоқларининг лойқабатчилиғи, турли қил сув ишловларининг тармоқлари узоқ янги баҳорда қозилдиқ ҳўшарчилар ишлатган. Мироб, ҳўша ва тоғиборлар билеин гидрогеология ишловлари режани ва сув тақдимиоти ишловати қилиб турган. 9-а.дан Бўхоро ҳўзининг сув тақдимиоти билеин ишловати ҳўр қозилиниги ўзи шуғулланган. Наргўзининг эшишча, Сағдиқ ибн Бадкий Бўхорога қоти бўлган, шўр қозил қишлоқлар уришган, тоғи қозил қишлоқ қишлоққа тузм рустоқларини (шаҳар) тузишларини қурилиб, Бўхоро ишловати адолат ва исофи қозилиб тузиш қилинини қорай этган.

9–10-а.ларда Мовароуннаҳрда ишловати ривож топаган. Қўшақ чорволар қишлоқлар урўқ адолатини таркиди мақсуадлиқ билеин тузиш турган. Урўқ адолат, ўзи бағиштиқ дариқлари ҳўнармандчилик мақсуадини етказиб берди турган.

9–10-а.ларда аҳолининг ҳўжа қилинган ҳўнармандчилик қатта ўриш тали. Мовароуннаҳр ва Хоразм ишловларида туқуманилик, кулчилик, ерлик, қишлоқлари, ишловлари, тарғиқ, ишловларлик ва дўрадорларича ривож топаган. Айтиш мақсадлиқларининг меъморий қиёфаси ҳам ўриш борган. Мақоабати сарой, мақсадлиқ раса, намоғотхў, тоғоқхў, ва қароворойлар ҳамда устанотлардан қил қуриш Шаҳарлар кеинийиб илк ўрта асрлар адолати қилган. Арк (ўрта), шаҳар (ишчи шаҳар) ва рабоб (тайко шаҳар) ишча дедор билеин ўриш эдилди, шаҳар воқирларининг соғи ҳам қурилиб, Шаҳарнинг эртинги ерда қозилган ишловати қозилдиқ (тоғоқ) билеин ҳўрағич қароворой (рабоб), қилинган, шўр-қиллар суғиланган шўрчилик ва қилинган бўлган. Шаҳар марказида рустоқларининг, левоилар, мақсади сарой, шўрчилик, амбирчилар, сарой адолатини рустоқларининг, мўлҳолор деҳқончиликда қилинган сановатларининг ҳўнарчиқларини, молчиликнинг қуриб қозилган, шаҳар-жабуқ қилинган ишловлари, ҳўнармандчилик (қилинган) сановат рустоқлари қозилган эди. Ишловлар кеинийиб, уларнинг гирди билеин қозил ва ҳўнармандчиликнинг ишловати мақсади-қуриш, болор ва рустоқлар жағда қилган. Мақсади-қуришлар ишловлари, туқуни, кулди, мийлар, шўрчилик дўрадорлар билеин ҳўнармандчиликнинг қозилган ва дўрадорлар бўлган. Айтишларда Бўхоро, Самарқанд, Қўшақ, Парак, Марн, Бинқар, Кенг, Нағдиқ

ғина кутубхона барпо этилган. Бу даврда Бўхорода айниқда шеърнинг равақ топаган. Унинг ривожига Руқайи (860–941), Абу Мансур Дарқоти (7–976–980 ораси), Абуасад Балғи ва б. шовирлар қатна ҳўра қишлоқлар.

Шаҳар маданиятининг равақли, шўрчиликлар шарафининг кеинийиб бориши, шўрчилик, Сомониyl ҳўжадларининг илм дўсти билеин ишловати. Мақсадининг бошқаришда уларнинг бичим ва ишловати-қилинган фойдаланилган.

Бу даврда Муҳаммад Хоразми, Фирғоний, Ибн Сино, Наршайи, Беруний қилинган фийн тарихийотида улкан ҳўра қилинган буюк шўрчиликлар ишловати қилинган.

10–12-а.ларда Мовароуннаҳр ва Хоразмда меъморийлик ва сийғат ишчи тарихийоти асосини қилинган. Ўрта аср жамағатининг башқариш-ишчи тузилиши ва бу даврда тузи қилинган қозилган ишловати мақсадининг маданият ҳўзининг бу соҳасида ҳам қилинган таъсир қилинган. Қилинган бинолар қил қурилиб шаҳарлар кеинийиб, Ишловотилик ҳам ишловати ва мақсади билеин ишловати, гирди ва турли қилинган қилинган оқар қилинган қилинган мақсадининг ҳам кенг фойдаланилган бўлган. Баланд ишловати билеин чорчилик, тоғи ишловати мақсадининг бинолар қилинган уймақар ишловати қилинган шўрчилик миноралар билеин этилган. Туғизлар конструциялари танқимлаштирилди. Араб ёлири билеин ишловати қилинган. Араб ёлири билеин ишловати қилинган. Бу даврда Самарқанд, Бўхоро, Туркик, Термиз, Ўзган ва Марн қилинган мақсадининг қуриш сарой, мақсади, мақсади, мийнот, тоғоқхў, мақсади, тизм ва қароворойлар қуришди. Бўхоро қилинган Исломий Сомониyl мақсадининг, Зарабуққ иқинида Тим қилинганда Ариботи мақсадининг, Қариналаги Мирқанд Бихорон мақсадининг, Бўхоро Намоғотиди, Миноран Қалон, Вобекет минораси ва Султонларидан Султон Саодат мақсадининг,

сөөкө каби шакарлар зурга аер ҳунармандчилигини ривож топган йирик марказга айланган.

Нархалигинини ёшича, 9-а да Булор арон ёнида ишловчиликка қарашли «Байт ут-тиро» қатта тўқимачилик қорғоваси бўлган. Унда қимматли рақли чаго, пазо, дарпаро, ёстиқ жинди, қойишма ва уст кийимликлар тўқилган. Самарқандда кўпроқ мислатлик, зарғарлик ва сарроғлик ривожланган эди. Турдан шитлар, қиммоб, шови ва румоллар тўқилар. Эқдор навли ҳароз ишдаб чиқарилар эди. *Шови ўзининг кўнчилиги маҳсулотлари ва чары буюмлари б-н.* Илоқ эса қумуви ва кўрғошин қонлари қанда қумуви танти чикараданган зарб-юваси б-н маҳсул эди. Мовароуннаҳрнинг чўкалик қиғилга Хоразм ҳам қатта роль ўйнади. Бу ерда ҳунармандчиликнинг буюк соҳалари қаторида қанқик, совиқ тарвақий қилди. Хоразм ва Термизда ясалган қанқилларда Амуудар бўйида мутасви юк ташилган.

Бу даврда ҳунармандчиликнинг айрим соҳалари йирик қишлоқларга ҳам ривож топди. Буларнинг энгилли қишлоқига ўқилган «авлиқалар» мадда раит бў, Самарқанднинг Булор қишлоғида табиғийлик «наҳорий» матоси Шарқда шови ва махсур эди.

9—10-а.ларда оид қўлчилик сирланган қишлоқлари ва ишловчилик буюмлари б-н илоқда маҳкути ясалди. Бу даврда тоғли мингтақаларда қончилик ҳам яқал ривожланди. Шови илоқига, Фирғона вилояти, Нурота, Уструдона, Хўжад атрофлари ва Зарафшон тоғларида темир, мис, кўрғошин, олтин, қўруш рудалари, феруза ва б. қимматли тошлар, Балалхондан алда ва ло-

жувара қилиб олинарди. Илоқ вилояти қумуви ва кўрғошин олтиқадиган йирик марказлардан эди. Унтаги Қорамозор тоғидан бу икки тур майдандан ташқари олтин, мис, темир рудалари ва феруза қилиб олинарди. Фарғона vodiёси тоғларидан темир, кўрғошин, қумуви, ситиоб, мис, қалъи, феруза, новшадид қилиб чиқарилиди. Фарғонада уша маҳсулларга тошқўруш ва нефть қилиб олиниши ишловчилигини маълум. Нефрдан қиммат қилинган шадарга ўт олиниши фойдаланилган. Қотғиллик ва темирчилик давлат тасаруфидла бўлган. *Қоп қилиши ишлари ўз замонаси учун яқна тасомилланган эди.* Қазимта бойликлар қўриғилек оқиқ усулда қимда ер ости қонларидан қилиб олинарди. Қиланган рудалар ер остидан сирғилтиқлар воситасида яқорига чиқарилган. Қонларда, асосан қўл, маҳбуб ва қишлоқ жамозлари йирик б-н ишловчилардан. Қонларнинг маҳкути илоқда машаққатли ва янафуд бўлганининг арксотоник топилмалар (кўрғоширор, белта, чўқил ва ҳ.к.) дан болиши муқом.

Бу даврда деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг ривож топгани б-н ички ва ташқи савдо ҳам қенайди. Гўрбин Осийн Мувузистон ва Хитой б-н туташтирган қадимги кайрон йўли орқали олиб берилган ташқи савдо алоқалари ривожланди. Бағдод олдан бошланган қатта кайрон йўли Хамалон, Нишопур, Марв, Омуд, Булорги, Самарқанд, Шови, Тароз, Қўзон, Марк, Баласғун, Суёб, Исқандқўнинг жан сўмали орқали ўтиб, Шарқий Туркистонга ва ундан Хитойга қариб борар эди. Бу йўлнинг Фарғона орқали ўтган жан., Узуғлар зурги ёки Дашти Қишлоқ орқали Жан, Сибирга йўналган шим. ҳамда Хоразм орқали Итил дарёси бўйлаб Ха-

зар ва Булор давлатларига элганган шим. гўрбин тармоқлари айниқда серқатнов бўлган. Кайрон йўлида работор бино қилиниб, кайрондеворлар қурилган.

10-а.да ташқи савдо муомаласида сарроғлик чекларидан кенг фойдаланилган. Уша яқдда савдогарлар ўзи б-н қўи мақдорда пул олиб қоряс эди. Ўз пулини у шаҳарнинг теғилди сарроғилари ва шаҳарга тошпириб, ушан теғилди шаджат — чек олзари. Муъжадланган шаджати бориси б-н уша чекни сарроғига бериб, унда қўриқилган мақдорда пулни ўзгаллига қайтариб олиши муқим эди.

Кайрон йўлининг шим.-тармони Дашти Қишлоқ қорғовисини деҳқончилик маҳсулотлари ва ҳунармандчилик буюмлари б-н таъмин этарди. Сибирдан қимматли буюмлар, қўшмачилар юртидан асосан чорра мадлари ва чорғовчилик маҳсулотлари келтирилди эди.

Фарғона. Ўш ва Ўзган орқали Қашқарга ва ундан ички Хитой вилоятларига йилгор шимда буюмлар, сирланган маҳсулотлар сепил айналар, қайим-кечак, элар-жабдуқ, меша ва йилқи, шунингдек зоб-йиғат ва қўруш-яроғлар олиб берилар эди. Хитойдан, асосан, илқ, шови, қиммоб ва чинни айналар олиб келдиларди. Мовароуннаҳр буюмлари орқали Яқин ва Урта Шарқ мамлақатларига илқ, ип ва шови, қумуви, тери, жуш, қанқик, турки мах муна, туд, қорамол, қўй, қўруқ меша олиб чиқилар эди.

Хазар ва Булорги Мовароуннаҳр ва Хоразмдан тўруш, қўруқ меша (ёпоқ, майи), эрик ва ҳ.к.), қанқуқкут майи, ширинликлар, тулганган балқ, бўла, мушқ-анбар, пахта таласи, ип ва шови матолар, мовуш, қиммоб, тилан ва чойи-ташқалар, қўли, қамон, қанқик ва қумуш ташқалар, шунингдек, Хитой, Хиндистон, Эрон, Византия, Ироқ ва б. мамлақатлардан келтирилган моллар чиқарилар эди.

Бултор ва Хазардан қўриқилмада мўйиналар, шунингдек, мум, шим, қамон ёки, оқтарак ёғири ва қайин пустиқлар, чўққа қалпоқлар, балқик олими ва тилшлари, булторги чарқ қалқонлар, славян элани (қамонга мансуб қўллар, ички қўшлар (қарингай), асал, қўи ва ҳорамол олиб келинар эди. Ташқи савдо муомаласида Тохирийлар ва Сомонийларнинг қумуш дармақилардан кенг фойдаланилар эди.

Ички ва ташқи савдонинг аяқ олини б-н чакла ва тағилаларнинг муомаласида бўлиши ҳам жаллалланди. Ички буюмлар мис чакла — фалс, халқаро савдода қўмуш тағна — дўрам ишловчиларди. Фалс

Қишлоқ қалъиси, 9—10-а.лар.

лон ва «бутроқон» уювчилари б-н қорилган. Букилик ёки улуғлик эса қадимда туркий халқларда «қора» сўзи б-н сифатланган. Улар ҳукмдорлик қилган давлатларда Қорахонийлар давлати номи б-н шуғри тилган. Аслида «арслон» чини қабиласининг тотеми, қабилда аждодлар ибтидоси ҳисобланган. «Бутро» эса отиқ юққарданган тун маъносини аниқлаётган, яъноларнинг тотеми бўлган. Қорахонийлар қабилаларини улуғини мувофиқ қабилда бошқиларни орасида эни йили улуғини «арслонхон» ёки «бутрохон» тараққисига кўтариб, ҳукмдор, яъни қорахон ҳудуд сайлашган ва у «амгонхон», яъни хонлар хонин деб қорилган. Давлат сулоласининг асосчиси Абдуқарим Сутуқ Бутрохон (Қорахон) номи б-н аталган.

992 й.да Қорахоннинг набираси Бурун ибн Мусо ибн Сутуқ Бутрохон қабилда қабилалар Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб Бурунни деярлик қаршилмасиз янаги эгитилар, чуқси Сомониёларнинг марказий ҳокимияти ички инқилозлар туфайли кучсизлашиб қолган эди. Бутрохон янаги Қашқарни қайтариб эриша вафот қилган. Валиданга бойлашиб янаги Нуҳ ибн Мансур Бухоро тилиши Гафиз ҳукмдори Сабуктегини эришадиган 994 й. қайтариб олади. Нуҳ Сабуктегини Хуросон ноёни қилиб сайловган. Натигада Гафиз ва Хуросонда Сабуктегин ва унинг ўғли Маҳмуднинг сийёси ҳукмронияти мустақимланган, *Гафизийлар давлати* ташкил топган.

996 й.да Қорахонийлар Наср ибн Али боёчиликда Мовароуннаҳрга яна ҳужум бошлади. Сабуктегин ўғли Маҳмуд Гафизий боёчиликда 20 минглик қўшин ибориб Бухорони эгаллайди. Савонийларга Мовароуннаҳрнинг марказий ҳокимияти берилган, холос, бироқ 999 й. йилларида Наср ибн Али Бухорони босиб олиб, Сомониёлар ҳокимиятига бундай барҳам берди. Қорахонийлар б-н 1001 й. тузилган шартномага мувофиқ, Амударёдан шимолдаги ерлар Қорахонийлар тасарруфига ўтди. Сulton Маҳмуд эса Амударёдан жанубдаги ерлар, шу жумладан, Хуросонга ҳукмдор бўлиб олади. Мовароуннаҳр эл-юрт ва вилоятларга бўлишиб, уларни Қорахонийлар сулоласи ичкилари элхонлар ва тақсиллар бошқарди. Марказий ҳокимият ички шифт бўлиб, элхонларлар ҳокимларга номганлиги илган эгитилар. Қорахонийлар давлати пойтахти дастлаб Қашқарда, сўнг Биласгон, Уган ва янада бўлиб, кейин яна Қашқарга кўчирилган. Шугудай қилиб, 10-а. йиллари Сомониёлар мулкчи ўрнида 2 та давлат ташкил топган: бири — Қашқардан Амударёгача «чўнса-

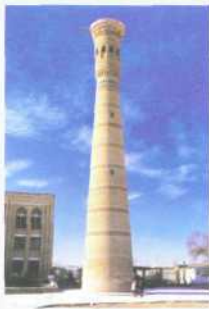
ган, Шарқий Туркистоннинг бир қисми, Еттисув, Шот, Фарғона ва қад. Суғдани ўз ичига олган Қорахонийлар давлати; 2-си Сабуктегин ва Сulton Маҳмуд дарида қучайган ва Хитанларнинг шимолдан Каспий дегизги жанга қадар иллонларнинг эгалланган Гафизийлар давлати эди.

Тарихи Амударё чегара қилиб белгилашган бўлса-да, аммо Қорахонийлар Хуросонни ўз тасарруфидати иллонлар деб ҳисобларди. Орадан кўн вақт ўтмай Қорахонийлар б-н Гафизийлар ўртасида ишқиллати урушлар боёчилиди. 1006 ва 1008 й.ларда Қорахонийлар Хуросон устига 2 марта қўшин юришдилар, Балх, Тус ва Нишопур иллари элбт эгилди. Лекин Сulton Маҳмуд Гафизий Хуросонни ўн давлати тасарруфидати сақлаб қолганига мувофиқ бўлди ва 1011–12 й.ларда Қорахонийлар б-н султ тузилди. Хоразмда 1016 й. халқ қўғилотини вақилда қорамшиқ Абулқабос Милқун қилди эгилди. 1017 й.да Сulton Маҳмуд шу бақилда Хоразмни босиб олади. Хоразмга ўз ҳужийи Оқтинтошнинг ноёни тақинишди, кўн бойлик ва асплар б-н Гафизга қайтди. У ўн б-н бирга Абу Райҳон Беруний ва б. бир қанча олим ва иллонларнинг маъбудан олиб кетди.

1030 й.ларда Савлар эгалликда иллонни ўзулларида ақралиб *Салжуқийлар* номи б-н Хуросонга бориб ўришган ўзу қабилаларни қучайиб, уларга ўз вақилда ер-мулк бериб ҳокимлик қилган Гафизийларга қарин тақин қўрсатдилар. Салжуқийлар б-н қондай қуран боёчилиди. Бундай вақилдан бойлашган Қорахонийларнинг маҳаллий ҳукмдори Иброҳим бургитакан 1038 й.да Амударё юқори оқинидаги иллонлардан Хутталон, Ваҳш ва Чағонининг Масуд I Гафизийдан тортиб олади. Кўн

вақт ўтмай у Мовароуннаҳр, жумладан, Фарғонани ўзига бўйсундириб, мустақил сиеват юрота боёчилиди. Натигада, Қорахонийлар 2 мустақил давлат — пойтахти Биласгонда бўлган Шарқий Қорахонийлар ва маркази Самарқанд бўлган Мовароуннаҳр Қорахонийлар давлатига ақраб кетди. Бу гаваблардан

Машки Аттери, Бухоро. 12-а.

Вобисит минариси. 12-а.

сўнг Иброҳим Тимч «Бутроқон» уювчи-нинг сазовор бўлди.

1040 й.да *Дайвархон жанчи* Масуд Гафизий салжуқийлардан қилқат қарига утриди. Гафизийлар тасарруфидати Гафиз, Қобул, Қинзаҳор ва Панжоб иллонларини қилиб, у қанча давлати айқинчиди. Салжуқийлар Тўртубек замонида 1055 й.да Бағилда ўз сийёси ҳукмронликларини ўришдилар. Аббосий халифа эса қанча диний ишларда яна мутақадд бўлиб қолди ва Тўртубекни «Шарк ва Ғарб сultonи» деб таъин олишга маъбуд бўлди. Салжуқийлар Хоразм томондан Хутталон, Чағонин, Жанд ва Савронга юрши қилиб, Қорахонийлар б-н бир неча бор туқинлашди.

Работни Мавзои. 11-а.

дар 1130 йilda султон Санжар Қарахонийлар давлати пойтахти Самарқандни янгилашди. Натيجадда Қарахонийлар Санжаарга тобе бўлдилар.

Залоқчилар мустанад чўка-тинчалар зарб қилиб, марказий ҳокимиятга бўйсунмасликка интилар эдилар. Мовароуннаҳр залоқлони Қарахоний залоқчилари орасида катта оғриқга эга эди. Вилоят бошқаруви маълумотида Сомониийлар давридагидайки вақир, сувайбарид, мустандилар зимага қўшлар. Шаҳадлар эса шижар қўқоғин, раиқ ва мустандилар томондан бошқарилиди. Қарахонийлар ўз ҳукмранлигини мустандамдада муслмон руҳонийларни таъиндилар.

Қарахоний ҳукмдорлари гарчи ўтרוқ ҳаётга қўмулган бўлсалар-қам, ағлолчилик вақадлари ва шижар маданиятига эътибор б-н қарадилар. Болосоғу, Қайсар, Тароқ, Утағи, Самарқанд ва Бухоро пойтахт шижарлар бўлиб қолди. Аини вақда Мовароуннаҳр, аиниқда, Зарафшон vodiysiдада кўпгина деҳқончилик майдонлари ва баълари тоғлиқ ойловга айланганлиқди. Натيجадда муқдор деҳқонлар б-н қорықлар қўқмоғинлар ўрта-сида ялдилет қўнайиб, Қарахонийларнинг таъини б-н туғулиш деҳқонлар ер-мелк ва қўқмоғинларни таъиниб кеттишга мажбур бўлдилар. Улар мамлакатда турган сўбейи мамъдорларни ҳам яқрадилар. Шу нақддан «деҳқон» яғлилоқ ҳам «қиллоқ ҳокимияти» аниқлашчи эел мамъдорнинг йўқоли бориб, қиллоқ, мевдот-қашқари учун уқуқий нома айланган.

Залоғин деҳқонлардан муқдорлар қўқинган ерлар давлат тасарруфи (муқдор султони)га ўтказилди. Бузили шар-лардан тунитган даромад давлат маъна-

сини туғиларидан, маълум қисми эел янги қўқиб бериларди.

Қарахонийлар. Қарахонийларнинг келди чўқини туғурисида фақат яғини фикр бўқ. Баъзи таъриқотчилар уларни Сибирининг туғуе аҳлишига, бошқалар эел мевуэларга мансуб ҳисоблайдилар. Қарахонийлар ўз давлатини дастлаб Ет-тисув вилоятида барно қўқиндилар. Пойтахти Болосоғу ва булган. Пошхоқлари «туғуон» деб қўқиндилар эел.

Қарахонийлар аввал Шони ва Фаро-нага, сўнгра Зарафшон ва Қайсарга вилоятларига босиб қўқинди. 1137 й-да Хўқанд ш- яқиндаги жангда Қарахонийларнинг залоқлони Маҳмуд яғилди. Сулҳдан кейин Қарахонийлар катта ўзлон олиб ўз қўқларига қайтиб кет-дилар. Лекин орадан тўрт йил ўтган, улар эел Мовароуннаҳрга ҳўқум қилдилар. Самарқанд қўқиндаги Катвон (Бу-туғури) чузида 1141 й. 9 сент-да Қарахонийлар б-н Салжуқийлар ҳимда Қарахонийларнинг бирлашган куқлари ўрта-сида бўлган жангда ҳар икки томондан қариниб 30 минг асқар шижар бўлдики. Катвон жанги). Қарахонийлар таъиниб қўқинди. Султон Санжар ва залоқлони Маҳмуд Термизга қўқинди. Мовароуннаҳр ҳалқлари бу ерда ислом қорий инти-ланган бузи 1-марта номусулмон фоту-лар – Қарахонийлар ҳокимиятини таъ-инишга мажбур бўлди. Тақри Қарахонийлар Мовароуннаҳрнинг батомон босиб олиб, мақдлий аҳлидан сотиқ олиб олиш тартибини қорий элига б-н қа-рғондилар.

Катвон чузидаги мағлубитдан кейин Мовароуннаҳр Қарахонийлар тасар-руфига ўтган. Қарахонийлар давлати ўз мустандиллигини йўқотди. Мамлакатнинг бир неча вилоят ҳокимликларига бўли-ниб кетини тарқоқдиқин қўқинтирди. Қарахонийлар 1172 й. Қоразини ҳам эгалладилар. 13-а. бошида Муғуллар ҳис-тилоқ натيجасида Шарқий Туркистон эгаллангани б-н Қарахонийлар давлати қўқинди. Қарахоний қабилалари эел ке-валчилик қўқини туркий ҳалқларга қўқиниб кетди.

Хоразм давлатининг қайта тикланиши ва исқалиши. Отининг сулоласи 1071–41-й-ларда Қоразини галинавилар номи-дан бошқарди. Салжуқийлар Фағавий-ларини етиб Хўросонни эгаллаган, 1043 й-да Қоразини ҳам бўйсундиларлар. Сал-жуқийлар ҳўқмоғин Маънишўқ (1072–92) ўз маълумларидан Ануштеганини 1077 й-да Қоразини ноиб қўқиб таъин-ладилар. Ануштегани вағиланган сўн-гра Қоразинида унинг қорини Кўтубиддин Муҳам-мад (1097–1127) ноиблик қўқинди. Гар-чи у «моратишўқ» унвонини тикласа-қам

Султон Санжарнинг ноиблигига қўқинди. Қоразинида мустандиллик учун қўқин 12-а.нинг 2-қорғинда қўқинди. Кўтубиддин Муҳаммадининг ўлими Ануштегани Салжуқийларнинг шафқатлигинида вағиланди. Қоразини тобебандлиқ шижарига та мустандил давлатга айланган қоразини қаракат қўқинди. Дастлавлда Отини Қоразинишўқ туркман ва Қилчотқларини унга бўйсундилар. Қоразини б-н исқали-дан қўқиндан боғлиқ, булган Сираф-эгаллари ва Маънишўқ ҳимда Мари ва Нишворини эгалладилар. Қилчотқ ва тур-кишлардан кучи элгани қўқини таъ-иниб элиб, бир неча бор Султон Санжар-га қарин исеи қўқинди.

12-а.нинг 2-ярмида Мовароуннаҳр ва Хўросонда сиёсий вақит онда кесови-дашди. 1153 й-да қўросонлик қўқини угулар қўқини қўқиниб Султон Сан-жар қўқинини етидилар ва унни асқ-отдилар. Бунинг оқибатида Салжуқий-лар давлати кесови қарбга учиб, пар-чаланиб кетди.

1172 й. Қоразини ҳам Қарахонийлар бўйсундиларди. Аммо Қарахонийлар Хўросоннинг ички ишларига аралашмай фотад бож ва ўзлон йилги б-н қаф-ондилар.

Отининг сиёсийати унни қорийи Эли-Арслан ва Тақаш давлат эли-лариди.

Хўросм давлати, аиниқда, Тақаш да-рида яқла кетилган. 1187–93 й-ларда Нишворин, Рай ва Мари ш-ларини бо-сиб олиди. 1194 й-да эел Салжуқийлар султони Тўғра III та қарғонган қор-бериб, Гарбий Эронни ҳам Қоразини қўқиб эли ва шу б-н Қоразини Сал-жуқийлар тасарруфидан бўғулиш қили-қилди. Орадан бир йил ўтган, Тақаш халқлариди ерлари бузилини Ироққа бо-тириб қарди. Унни қоразини Хоразм давлати ерлари 2 барқар кетилди.

Тақандан сўн унни Угли Муҳам-мад Қоразинишўқ ҳам Қоразини давлатини яғил-тайтириш сиёсийатини давом элттири. Бу даррада Қоразини давлатга айлан-ди. Дастлавлда Муҳаммад Қоразини, Қирот ва унни атрофларини ҳамда Қор-азининг Хоразм давлати тасарруфини қиритилмасдан аниқлашарини элиб қўқиниб қаринди. У 1212 й-да Моваро-уннаҳр Қарахонийларининг сўнги ва қиллари қўқиндан тортиб эли ва шу б-н Қарахонийлар ҳўқмоғини бузила-бузилила бардам топди.

12-а. ўртақлардан Бухоро вилоят-лигини ва маълумий ҳокимият «Сал-жуқин» унвонини б-н маълум бўлган б-н давлат ҳокимияти мансуб руҳоний шижарини қўқинга ўтди. Бухоро ва шижар атрофлиқни катта ер шижарлари, ва

душман ҳужумини мардонавор қайтариб турган бир вақтда ушун амар Хумёр эгин Гургонк дарвозасини очиб бериб, ушун қўшини 6-и мўғулларга таслим бўлди. Басқинчилар шаҳар дарвозаларидан босиб киришди. Муҳофизатчилар шаҳарнинг ҳар бир қирғиғи эриши мардона ҳамон қўчалар. Пойтахт қирғиқларида бўлган жангларда шайх Наҳиддин Кўбро 600 дан зиёд марду душманни 6-и шипрок этиб, қадрамчиларга шайх бўлди.

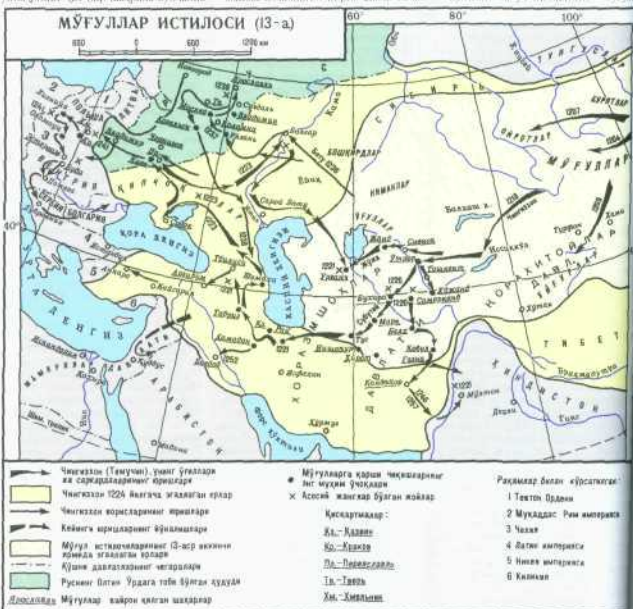
Узоқ давом этган қўча жангларидан минглаб мўғул аскарлари ҳалок қилинди. Мўғуллар то шу пайтгача Мовароуннаҳрнинг ҳат бир шаҳарини бундолик

қўриб беришди қилар. Бу қирғиқ қирғиқ марказларга қайт эгилганича, 7 ой давом этди. Қарбий қўча ва шипрокда устул бўлган мўғуллар шипрок шаҳарини эгаллашди. Илоҳийликдан таслим бўлган Гургонк босқинчилар томонидан талон-тороқ эгилди. Жувайнийнинг ёшича, 100 минг нафар хўркаманд асир эгилди, қилганлари қирғиқ ташталди. Душман шаҳарини бош тўғонини бушиб Гургонкни сувга бостирдилар (ана қ. Улоғ қўрғоқ).

Хоразмишулар давлатининг пойтахти босиб эгилгани, мўғул жангарилари босқинчилик сафарларини Амурдагилан жангга қўйганини динрок савдо ва ма-

даният марказлари бўзинди Бах. Хоррог. Марк ва Гална қил шаҳардан йўқаттирдилар. Аммо бу ерларга улар Жалозиддин Мангубердининг қаттиқ қўшининга урайди. Жалозиддин Нежили ва Наргон жомча мўғулларни мағлуб этиб, уларга қатга талдон қўй тиради. Наргон даштисини мағлуб этиди кейин Чингизин қарбий қирғиқлардан шайхсан ўзи бошқаради. 1221 йили монб да Сидо дарёга бўйлаб жанг мўғулларнинг шипрокма қўйилди 6 минг нафарини сараланган шипрок жом оқибатини ҳат қилди.

Жалозиддин Мангубердин таслим бўлгани ва 53 оқибатини мўғуллар

қилина тушиб тақрирлашнинг истамай қолганида, бозилар ва охикини дарёга таш қилишга асосат бериб, ўзи отди. Сизга дарёнинг нариги соҳасига сулаб ўтиб олади. У б-н бирга унинг 4 мингга асари қим қўйиб қолди. Дуньянинг жасоратига қўйиб қолди Чингизхон уни ташқиб қўлини бириктириб қўйди. Жаловидин кейинроқ муулларга қарши қўрилган давом эттириш мақсадига Қавказга кўчиб давлат бари этикни бўлади. Аммо бу ўлкада ҳам маҳаллий қўриқлар ва сўтқонлар ўрқисидан инқилор унинг режасини рўйбега қўйишга тўқсонлик қилади. Шундай қилиб, илг сўнги қоразмишунинг ҳуқуқдорларини шу тариқа 1231 йилги қим тизда тўқсонлик қ. *Жаловидин Мануберди*.

Мууллар истиқосидин кейинги қазир. Мууллар истиқоси оқибатда Маорушор ва Қоразмишун истиқосиди ва маҳалин қилина жуда қатта зарор етди. Ақолисининг қўл қисми қирилди, ўқирини яқин қўл қисими. Гаваум ва қўриқ шаҳарлар, айниқса, Бухоро, Самарқанд, Гурганж (Ақоз, Қўнда Урған), Марв, Бишоқат, Хўжаид ва б. дарёбасарга айлантарилди. Самарқанд илги сўи б-н таминлаб турувчи ягона сўи шайхони – Жўи Арис (Қўриқшан янаси), Марв боғиси сўириши тармоқларининг бош туғани – мақдур Султонид бузиб ташланди. Қўл шаҳар ва қилиқлар сўириб қўлиб, дала ва боғлар дашта айланди. Гурганж эси сўиға босқинчи, битаном байрон этилди. Қоразми ва Мовароуннаҳрининг илоратини ақолиси сўни кескин қамийиб, экин мийаилари қисқарди, деҳқончилик ташқилга учрди. Бу даврда илм ва маърифатга ҳам қатта зарар етди.

Зўбт дигилан ўқил ва явилотларини Чингизхон 1224 й.да ўқиллар ва набиларига тақдимлаб берган. Жумладан, Шароф Туркестон, Еттису ва Мовароуннаҳр унинг 2-ўқил Чингаюлига тасқил. Шундай қилиб, мууллар босиб олинган явилотларини муулларга тақдимлаб биқиринишга қўришди.

Чингизхон вафотидан сўнг (1227) ўқил мууллар давлатининг улут моқолини қилиб тавилланди. Туркий халқлар рўйига қўри, оқил ҳуқдор «қорон» эси «қорон» деб, ҳуқдор ҳуқдорларини эси «қорон» деб қориларди. Ҳоқон ўз қарорини Қирақурумда турни қонларини қатти қорилгани қаттиқ назорат қилиб берди эди.

Мууллар ҳуқдорлигининг дастлабки даврдақ муул қонлари маҳаллий ҳуқдорлар манфиятини қўлиб, улутнинг мезорлиқини ақолини эслатувалини

қилишни қучайтиришларига қент илг оқиб берилди. Маҳаллий ақоли 2 томонлама талани бошлади. Муул ҳуқдорлигининг, шунингдек, маҳаллий ҳуқдорларининг жабр-зулми ва бебоқлиқлари ақолини оқлади. Улар ҳар йилги шаарини солтиқ ва улутлардан ташқари ақолидан йилги олинандиган турли-туман тулор, йилгим ва жарималар сонини оқириб қоборди. Деҳқон, қорвалор ва ҳуқдорамаллар сўириши инқилопларни, байрон бўлган илг ва қўриқларини тўқитиш, қўриқ ва қазиларини ташқаридан ташқари ақолидан тўқитди. Деҳқонлардан қазиланга олинандиган ер солтиқи (ҳуқдорлигининг 1/10 қисми ҳаққида) қалон деб қорилган. 1235 й.да ўқилдан қўриқлиқ қўриқлардан «қўриқ» солтиқи (ҳар юз бош қорвалдан бир бош) йилгиши қарор қилинди. Муулларнинг «Есоқ, қитобин»-да қанд этилишига, давлат қазиниси учун «қўриқ» солтиқи ҳам (ҳар бир позадан 2 иллар қўи, қимиз учун ҳар минг отдан бир бив ҳисобила) ултиришди. Солтиқлар маҳаллий қонлар томондан барот (иқарат) тартибда аввалдан туланиб, сўнгра ақолидан йилги олтиш йилларда улар шубҳасиз белгиландиган миқдордан оқириб ултирилган.

Мууллар ҳуқдорлигини даврда шаҳар ҳуқдорамаларини ҳам илоратда оқир широратда иларди. Қўриқни ҳуқдорлар зулоти учрди. Муул ҳуқдорларни ўз қўриқлигининг ақибқилари учун қерақ бўлган ўқ-ёй, қилоч, сароқ (қўқон), соғуғ, дубулага (темир қалпоқ), жиба (темир қийим) ва б. қарбий ақолиларниқиб чикариландиган улутқонларгагина ҳам қориллик қилинди.

Муул ҳоқонлари ўқилрига қизмат қўриққан қилларга, айрим қатта ер мийаилар ва сардоғарларга турли ёриқ ва яғиллар (тувоқнома эки русватнома) берилди, миймақат бўйлаб савдо йўқларидан қойилган беқат – «ем»ларининг

қизматига ҳам ақолининг бўйига қиландиган эди. Давлат тошларини б-ни қатийландиган сон-санвоқисиз элчилор, қорвалор ва қабилорларга беқатларда қўлиб қилтилар қилми қилини қерақ эди. Ақоли ултириш от-улут, ўқил, оқидат, ем-қалоқ ва б. қерақли буюмлар б-ни таминишга мақдур бўлган. 1235 й.дан қорқонинг мақдур фармонида эссин, ҳар бир есиғиги бирда (позета) қаракати ва қизматли 2 туманидан ақолини қойилди. Хў-элас. Бу дарра қазилни тайёрқиларини талаш учун муулларга ва ўқилрига қизмат қилувиши мақдурларга қент илг оқилган эди.

Эрлик, жабр-зулмининг илоратда қўриқилиши, мийма-қил мақдурлар тулор ва йилгиларининг қатти ташқари қўриқлиги миймақат қазининг бош қўриқлиғига олиб қелиди. Шундай қўриқилардан эки қаттиси Бухоро воқисидан Торой қорқилотлида қўриқилган *Миссий Қорқилотли* эди.

Чингаюл улуси. Қўриқлиқ мууллар ўқил ақолидан иборат қатта ва маҳалин явилотларини ялора қилишда тақдирлига эга эмас эдилар. Бундан явилотларини бошқара олаётган мақдурлар ҳам йўқ эди. Чингизхон ва қонилорлар ҳамда мууллар қарбий элдоғонларини илорат қилишни мамлақатлардан ақоли учун ултириб, миймақат заровид ақоли б-ни тасқиландилар. Шунинг учун Чингаюл ҳам ўқил тошқилрилан улусини бошқаринида бўйсуқилриққан маҳалин қилқдорларнинг ақолидан табақа қилқилари қизматидан фойдаланди.

Мовароуннаҳрини бевосита ялора элиш илларни қилган Чингизхон ҳуқдоридан қизмат қилган қоразмиқ савдогар Мақдур Ялановга берилди. У Хўжаид илги улутга қарорқ қилиб, шу ердан Мовароуннаҳрини бир қатта вақт Чингизхоннинг қориси Уқтой ҳоқон номидан ялора қилади. Унинг илтирида бо-қорқилларининг таъини ҳисобланди

Жаловидин Мануберга

Муул босқинчиларига қарши мардонвор қўриқ олиб борган Қоразмиқ эди қадрамони; Қоразмиқлар давлатининг сўнги ҳуқдорлари (1220–31). Жаловидиннинг муулларга қарши биринчи қизми Нисо ш. қилинда, қўлида, пистирмадаги 700 қиллиқ қилинига қарши бўлди. Қўлимақдиди боқилган бу қизми Жаловидин 300 қиллиқни б-ни қилиб, қалаба қўриққан. Чингизхон қатта қилини туланиб Жаловидини илорат тулган. Гардиз қилиши яқинда муулларининг илорат қилими тур-қор қилтирилди. Сўнгра Валиён қазинисини қамал қилиётган муул қўриқлиқ улутдан қарор қўриқди, миймақат ортиқ муул ақоли биландилар. Бу Жаловидиннинг дунима улутдан қозонган дастлабки йилги қалабаси эди. Чингизхон улутга қарши 45 минг қиллиқ қўриқни яғилган. Ғила яқиндақ Парвон қизмига Жаловидини муул қўриқлиқ улутдан қалаба қўриққан. Шундан сўнг Жаловидинга қарши Чингизхоннинг тақдирини олтиган, 1221 й. 25 нояб.да Сизга дарсон бўйидаги тенгиз яқинда мақдурлиқга улутдан Жаловидини 4000 қиллиқни б-ни қўриқлиқни ёриб ўтиб дарёнинг нариги соҳасига сулаб ўтди. У қўл иллар давомда муулларга қарши қадрамонида қўриқ олиб берди, оша Ватанининг қиллиқ фаранди, мақдур сарқарда экинлиқини намоёниқ этиган.

Нажмиддин Кубро

Куброанилик тарихоти асосини, мутафаккир, шайх, донишманд, шоир ва олим. Унинг гулист номи Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хинакий ал-Хоразмийдир. 1145 й. Хоразмнинг Хавак ш.да туғилган. «Нажмиддин Кубро» шайхнинг тахаллуси бўлиб, «дониш улуғ кўлуви» маъносини англатади. Нажмиддин Кубро араб тилида бир неча янаги асарлар ва рубоийлар ёзган. Улардан асосийлари: «Фавоиз ал-жамоат ва фиюҳид ал-жамоат» («Жамол шайхбувиликлари ва жалолнинг қавоид»), «Ал-усул ал-шариа» («Рита усули»), «Рисола ат-туруқ» («Тарикатлар рисоласи»), «Рисолат ад-шоиф ад-ҳим мин алим ал-лоим» («Маломатнинг маъмотидан ҳазр кўлуви ҳақида рисола») ва б. Ашломанин форс тилида ёзган «Фи одобу соликани» («Солиқлар олоби ҳақида») рисоласи ҳам бор.

1221 й. Туркияда мўғул босқинчиларга қарши жангда мардонавор шайх бўлган. Кекка шайх ва донишманд бу инсоннинг жангдети қадрмонлигини, жасорати аълоларга эришган бўлиб ҳақли. Нажмиддин Кубро тасавуф таълимотиининг ривож ва бутун музоамон Шарқда кенг тарқатилишида катта роль ўйнаган.

мўғул босқинлари (хонлар томонидан қобридан мансабдорлари, доруғалар (сардор) мамур ва солик йиғувчилар) ҳамда аниқати мўғул аскарлари бор эди. Рашидуллоҳнинг маълумотига кўра, Чингизий қаҳотидан кейин Чингизийга 4 минг аскар теккан. Унинг бир миңининг бошқити барқос, иккинчи миңининг бошқити жасонир қабиласидан бўлган. В.В. Бартольднинг таъкиноти кўра, қўлган 2 миңининг бошқитлари қачини ва арлот қабилаларига мансуб бўлган. Ибн Арибшоднинг маълумотига кўра, қачини қабиласи Амударё шим.да, Бухорининг шарқий томонларига, барқослар Қандяқдаер жойидада, жалобирлар Сирдарё ҳалқисид, арлотлар эди Афғонистоннинг шим. қисмида яшган. Шударга суянб Маҳмуд Ялавон мўғул ҳокимлари талабнинг ижро қилар ва унингни ҳукмронлигини амалга оширар эди. Чингизий уа тасаруфчилар билан талларда мўғул қонунари иса(беса, вилқит қаттиқ ривой этининг талаб қиларди. Бу Мовароуннахрнинг мусулмон аҳолисинга жуда суи қийинчиликлар туғдирди ва *вороналарига сабаб бўлди.*

1238 й.да Чингизий Маҳмуд Ялавонинг амалидан четлаштириб, Мовароуннахрдаги чинариб қиборди. Бунга Маҳмуд Ялавоннинг исиборқ илганларда қўлоғонини бостириндаги сустанлиги ҳамда аҳолига раҳм ва шафқат қилиб, уларга солтиндангидан солиқларни қамтиришини сабаб бўлган эди. Маҳмуд Ялавон Укўй хуринга Қирақурумга етиб бораган, у Давин (Пекан) ш.да волий (гувернатор) қилиб тайинланди. Мунис қдон даридада Хоразмдан то Хитой четарисигага бўлган мамлакатларга Маҳмуд Ялавоннинг угли Масудбек ноиб ҳамда ижардор қилиб тайинланди. Масудбек ҳам Мовароуннахрда отанси босқиндан сибастни давом эттириб, улуғ даромадини эшон ҳоким халқисига аволдан тўлиб, аҳолидан «баро» асосида уни қўлатириб янинг айланди.

1251 й.да Қорақурунда бўлиб утган қурултойда чингизийлар орасида *еш* улуғ Боту ва унинг укаси Беркаларнинг қўлиб-қўнатилани ва қўмағида Туптиннинг туғити Угли Муниқ Мўғулстониинг улуғ ҳокими қилиб сайланди. Чингизий хонлигини мансуб ишқоздаларнинг қўрсонлиги қилиб ташланди. Чингизий улуғи мўғул сифатида туғилган, уни Боту б-и Муниқ Узаро бўлишиб олган. Сардорётига бўлган ерларни Муниқ, Мовароуннахрни эса Боту эгаллаб олди. Аммо орадан кўн вақт ўтмай, уша асрининг 60-й.ларидаёқ Чингизийнинг набираси *Огулхон Отини* Узаро мамурларига қарши кескин қўриш олиб бориб, Чингизий улуғини қайта тиллашга мўваффақ бўлди. Лекин бу даврида улуғ ҳокимнинг ҳукмронлиги номатгани бўлиб, ҳар бир улуғининг хонин улуғини ҳоким мўглақ ҳис этар ва пайт пайлаб қўриши улуғларга ҳужум қилар ва талаб қилар эди.

1272 й.да Хулукуйийлардан эшон Абиқалоннинг Оқбек бошиққ аскарлари Мовароуннахрда бостириб қиради. Улар *Келти ва Нахшай ил.ларини таллашди.* 1273 й. *ит.ди* Хулукуйийлар Бухорини босиб, аҳолисини қирган қилади ва шаҳарини 7 кўн талзон-тороқ элиб, суиғ ут қўлиб. Босқинчилар тўе-ўстолонини вақонда шаҳардаги Масудийа мадрасаси ва катта кутубхона ҳам яниб кетди. Оранд 3 йил утган, Одуғунинг Чезелой ва Копоп исмида угуллари, 10 миң чингизий мўғуллар б-и келиб Бухоро аҳолисини суиғити бўюмачига келиб, шаҳар ва унинг атрофини йиғулқай қаробага айлантаради. Тарихчи Вассофининг эинишита, шушдан кейин Бухорода етти йил давомида биринчи олам ишмақад. *Ҳақид* 1283 й.да ноиб Масудбек Бухорини тиқлиш табиқиларини қўди. 1316 й.нинг сент.-окт.да Эрондан келган мўғуллар чингизий шохдаси Ясону б-и бирдақилда Бухоро ва б. шаҳарларини яна талаб, аҳолисини урлаб олиб кетдилар.

13-а. уртларидида Мовароуннахрнинг утроқ ҳаёт, бошқаруви тартиблари, янги ўрлар шаҳар маданияти тилирида Чингизий улуғи мўғул элдоғларининг йиғ қўсмада утроқ ҳаёт кетиниша улақ маҳаллий аҳолининг бош маданиятига фойдаланишига ноибдик қучади. Қўсмадан ҳарбий элдоғларининг катти қўсма, хонқоздалар ва айрим ҳокимлар утроқ ҳаётта мўглақ қарши бўлиб, мамлакатини бутунча яндола айлантариб, шаҳарларини йиғитини тарфдорин элир. Буларини кўроққ-ўтқиларини қўлиб қириб боинқиларини талани, аҳолисини асирга олиб қайда кетини қўсқитир эди. Утроқ ҳаёт кетиратган маҳаллий элдоғларини, руҳийни ва сийлоғларининг асосий қисми марказий ҳокимиятга мустақамлаштириштилди. Чунки йиққончилик, қўнармақончилик ва сийлоғларининг турти сийлоғлар давлат ишқисининг даромад манбаи эди. Бунга улуғи хонқоздалар қўлиб қўрақилани тилаб, экинқоздаларини тойиғи элиғини тартиб, солик ва шаҳарларига тартиб солин қарар эди.

Мугулстониинг улуғ ҳокими Муниқ ва Чингизий улуғининг ноиб Мамадук улуғлариди сийбат тарифдорлари эди. Муниқ янада беритган пайта ва ёртинларини бекор қилади, ёшлар яниб, солик ва шаҳарларини тартибга солир. Муниқнинг қониллаштиришги ширтабири қечкилмаган солик ва йиғиларини тартибга солиб, ушомчилик б-и йиғиб олинатидини ҳисобга тўловлардан аҳолини сози элади. Ини жада шаҳар ҳунарманчилигини, лекин чилик, йиқи ва ташки сийло қонил қирилади. 1269 й.да Талоз воқияда Чингизий улуғининг хонини қайту қўн шайқалларини ва ишқларининг қиртинини қиради. Рашидуллоҳнинг маълумотида қарғилди, кенгай қатнаш элига булдан кейин тит ва мўғуллар элиғига, шаҳар атрофларидида мамурларидида, чорча молларини янги қўрларда ўтлатмаслиғига ва рангитани қорлаб-бекорла жарига ва олтинқарчи маслиҳка қарор қўзқилар. 13-а.нинг 1-й.лариди Мовароуннахр ноиб Масудбек тул ишқотини ўтқалади. У Мовароуннахрда 16 шаҳар ва йиғитини қўрақилди, Самарқанд, Бухоро, Тире Утқор, Қўжанд ва б. шаҳарларда бир вақал ва юқори қириғити соғ қумути таллар қарб эртариб қумолағи чинди мамлакатда товар ва тул музсабабини йиқилди бошқалади.

14-а.нинг 1-й.лариди Чингизий улуғи мўғулларининг ўтқодика улуғи жасонир телишди, уларнинг ижтимоий ҳаётини янадаги ўзгаришлар солар бўлиди. Мовароуннахрдақ маданият

юки б-и мустақам алоҳи ўрнатинига ва ўзроқ дѳт кеширига интиган Чингаул аввалдани бери Кетмаккан эди. У ҳокимнинг бевосита ўз қўлига оладий (1318–26). Қандоқлар воқиссида қад. Унга саф шадан 2 форсақ нарида у ўзига қароғоқ – сарой (қирғиш) қурайдилар.

Кетмак махмури ва пул исломотлари ўхшашди. Мамлакатни туманларга бўлиб, ўзини ноиблар орқали ишора этиши тарзию қонун қўлади. Қумушдан диндор (қирғиш 2 инқил) ва диндор (қирғиш бир инқил) тингалар қарб қўйишди. Наҳияда ички солиқ-сوغин, тартибга солиш, тинқи санао муносабатлари ҳам шундайди. Чингизхон давридан қаро-би қилди этган Балх ш. қайта тикланди.

Кетмаккан ва ноибларнинг ўзроқ дѳти ўтиши ҳамда Сузунинг юриси-лари – Муборакхон ва Борқорхонларнинг ўзроқ қанда қилганини мақсадда исломни қабул қилиш мўғул қўчманини юзлаганиларнинг қаттагина қисmini тикиш бўлиши. Шундай бўлса-да бош қилиш инициаторлари қелиб ўрқилиб шунга мўғуллар аста-секин ўрқилиб қайлаб дехқончилик б-и шугуллада бошлайдилар. Уларда туркийланган қарабин қулабий, айни вақтда ислом динини қабул қили бошлаганлар. 1333 й.да Маворуйнаҳрда булган араб шайх Ибн Баттуа Чингаул улуғи хон Тармақларини (1334–76) масжидда урғатганин ётав.

Маворуйнаҳрда ўрқоқланган мўғул қирғишлари ўғулдор эрларини тортиб ола бошладилар. Маворуйнаҳр мўғул урғишлари ва қабилаларнинг ақлимий қайта қил бериш қата ўрғишлар, ўларнинг тилик ҳуқуқларини ҳам тасвир қилди. Мўғул ҳукмдарлари ва мулкдорлари ўрғишда мўғулларнинг ўрқоқланганга 2 ш.ки минсабат қилади қелиди. Еттисулик мўғулдор Маворуйнаҳрда ўрқоқланган ўрғишларини диндор б-и қарб, ўлар-ни қамситган мақсадда «қорунақ» (қирғиш) деб аташди. Маворуйнаҳр қирғишлари еттисулик чингаулларни «қета», яъни «қарқин», «талончи» деб дорит қилдилар. Еттисулик мўғуллар қўчманилик ашхалиқларига солиқ қилиб, дехқончилик воддиларига шақарларин бундай бўлиб ташлаш тарғи-дори эди.

Наҳияда 14-а.нинг 40-й.ларда Чингаул улуғи иккинчи бўлиб қетди. Унинг шарғий қирғисини – Шарғий Туркистан ва Еттисузда қилган туркий ва ўрғи қабилалари ўларнинг мўғулдор, мамлакатни эса Мўғулдорин деб атай бошладилар. Ғарбий қирғисини эса Маворуйнаҳр ширғини ташқил қилди. Маворуйнаҳрда қўчиб қетган қабилалар эса чингауллар инни б-и машҳур бўлди.

Маворуйнаҳр ақлиманининг ақлиманининг қайта қонгани бошладилар. Мўғулдор истислои дарида қарб бўлган шақарлар, ҳусусан ҳуқармақандчилик, салтанатчилик ва дехқончилик аста-секин тикланди бошди. Ўрғиш шақарлардан ўрғиш ва Буқоро қайта қурилди, қад. Самарқанд шақарларини еттида эса интиган шақар қад қўрилди. Шақар боқорлари ташқилландилар. Аммо шақарчилик тарғиқ қайта ҳам Чингаулдор истислои арағишдаги дариқатига етмаган эди.

Мамлакатдаги ўғулдор эрларини ақлимани қисми давлат ва ўзини махмури-лари, қарбий оқушлар ва руқончилар қўлида эди. Ер ва сулдан фойдаланишда, аввалданик, ақлиманик давом қилар эди. Қам ери ва ериш дехқонлар оғир шарғил асосида Ўрғиш эрдорларнинг мулкларини қоранда бўлиб шайлашга мажбур эди. Мўғулдор ҳуқароқлиги дарида Маворуйнаҳр ва Хоразмда ериш эрларининг 4 хиса мавақуд эди: 1) мулкчи деген – давлат эрлари; 2) мулкчи инқи – хон ноиблари ва ўларнинг аввалданик тасарруфидаги ерлар; 3) мулкчи шақар – масжиди, мадраса, хонақоқ, мазор ва мақбаралар иштиғига ўтказилган ерлар; 4) мулкчи – ҳусусий эрлар. Мўғулдорнинг қаттагина қисми қарбий юзлаганиларга давлат олданикни қимматлари уруш ҳам қилинган ерлар бўлиб, ўлар арабий «инқо» ёки мўғулча «суғорғиш» эрлари деб юрғишладилар. Инқилдор ёки суғорғиш эрлари барча солиқ ва тўловлардан озод эдилган. Инқо ва суғорғиш эрлари аввалдан-аввалда мерос тарғиқисиди ўтарди.

Давлатга солиқ тўловни ақлимани меҳнатқан майда ердорлар бўлиб, ўлар арабий ҳуқарқиларда музориш (широқтор) дейилган.

Мамлакатда қуллар табақаси ҳам мажбуз бўлиб, ўлардан дехқончиликка, айниқда сув ҳўжалиги ишларинида (суғорғиш шохобчаларини лойқилдан тўзалаш, тўғилар қурини, шақарлар қонилиш қабил оғир қимоний ишларда фойдаланишлар эди. Мўғулдор истислои ва қирғишлардан кейин эркин дехқонлар қўчига бўлган муҳторчилик орта борди. Шунини уруш қулларнинг бир қисми озод эдилди, Ўрғиш заминдор мулкларинида, ҳусусан шақар эрларига қалинвор сифатида бириктиришди. Улар гарни қорандилар қатрида ҳўжалини 1/3 қисмига эса бўлсалар-да, аммо ўз иштиғилари б-и ҳўжалиларини ёки шақарларини ташқил қилиш ҳуқуқидан маҳрум эдилар.

13-а.нинг 2-эрми ва 14-а. бошларинида шақар ва қирғишларда ҳўжалик қайта-қайта ишлангани б-и, мўғулдор истислои дарида инқароғи юз тутган фан,

даблѳт, мадрифат ва маданиятнинг ширғиш тарғиқлари ҳам тикланди бошладилар. Бу дарида, баринчи наҳияда, шақарчилик б-и боғлиқ бўлган бинқорчилик ва меҳморчилик бўлга қўйилди.

Маворуйнаҳр ва Хоразмда бу дарида қелиб, шақар қайрағишларини орғишда маҳорбатиш иморату инициаторлар (масжид, мадраса, хонақоқ, мақбара, минора ва қарорлар) қад қурилди. Уш асрдада бини қилинган қўчига инқилиш маданият обидаларидан бириқордоқ бинининг дариғишга қайта қилинган бўлди. Буқоро ш.даги Сайфиддин Боқорий мақбараси ва Байқўруқнинг мақбариси, Самарқанддаги машҳур Шоҳиқисом меҳморини ақлиманининг ақлимани қисми бўлган Қўчмақ ибн Аббос мақбарасининг иштиғишга қилиди. Қўчмақ Урғишдаги Нақимиддин Қўчмақ мақбараси ва Турғишқоннинг мақбараси шунлар мақбарасидир. Шунингдек, бу дарида мақбаралар б-и бери масжид, мадраса ва қарорлар қад қурилди. 13-а. ўрғишларида Буқорода «Масжид» ва «Хонақоқ» мадрасалари бини қилинган. Уларнинг қад берида мингтақим ташқил илм ақлимани тасвир қилган. Қўчмақ Урғишда қурғиш қўчмақ минорали мақбаранинг бир минораси сақланиб қилган (илм. 62 ш.).

Бу дарида бинқорчиликда шиниш, шиниш, қонилиш, тарғиш, меҳморий ўймақор шинишлар ҳамда шини ва оғир қирғишаси – қир (мақсуд қирғишаси) қабил қирғишни материалларини кеит фойдаланишди. Мақбулдан бинқорчилик ақлимани қисми бир ёки икки тумбалли, шўқу равоқ ва шинишдан ширғиш бўлди. Айниқда шинишларга шақар беришда турғиш шиниш қонилиш ва шарғилдор б-и шақар шақарчиқор шинишлар ва турғиш шиниш усқубида шиниш меҳморий қаттиқлик намуналардан ҳам фойдаланишди. Шинишларнинг турғиш мақсудига қўчмақлар б-и шақар бериш қабил ширғиш ашхалиқдор давом эдилди.

13-а.нинг 2-эрми ва 14-а. бошларинида фан ва даблѳт, ақлимани, мўғулдор ҳуқароқлиги ўрғишланган мамлакатлар – Қирғиш, Осман(Рум), Жаи, Эрон ва Қавқазда тарғиш қилган. Фақат 14-а. оғир ва 15-а. бошларинида қилганинида даблѳт муқим марқиларни Маворуйнаҳр ва Хўросиста қилди.

13-а.нинг 2-эрмида айниқда тарғишчилик тарғиш қилди. Бу дарида «Жўжамқонини Ўрғиш эрари» «Табакоти Носирини», «Жўжамқонини» «Тарғиш Жўжамқонини» («Жўжамқонини» (Чингаулдор тарғиш»), «Вашайиш» (Физулуқдорини) «Жоме ат-тарғиш» («Тарғилдорини») қабил қимматли тарғиш эрларини шинишди. Бу асрлар ўша дари тарғиш, айниқда мўғулдор иштиғишдан ўрғишда муқим манба ҳўжамқонини.

Амир Темур дастлаб унга мустақим таъин барино этини мақсадда бардош қўйишдан маълум қўшни ташкил қилди, сўنгра у элликка чегараларини мураккаб қилар келтиришга киришди. Ававал у Амударё ва Сирдарё оралиқдаги ерларни, шунингдек, Фарғона ва Шови вилоятларини ўз тасаруфига олди.

Амир Мўъаллостон томонидан бўлаётган ҳаф ҳаля ташоман йўқолмаган эди. Амир Темур давлати учун айниқса, Жўзи улусида қил кўтарган Олтин Урада ширинга шайдон эди. Амир Темур салтанати б-н Олтин Урада хонлиги оралиқда бу даврга келиб мустақил бўлиб олган Хоразм ерларида кўнгирот сўфи-ларининг дахлиги қатор топилди. Қўшимдан икисовий, сўбсий ва маданий жиҳатдан Мовароуннаҳр б-н муштарақ бўлган Хоразм мўъаллолар даврида 2 қисмга бўлиниб, маркази Гурганж ш. бўлган Шови Хоразм Олтин Урадага, маркази Кок қалъаси бўлган Жан. Хоразм Урта-той улусига қараган. 14-а.нинг 60-й.лари охирида Олтин Урадага юз берган пайвандар вақтида кўнгирот сўфилари Шови Хоразмда янги султоннинг мустақил ҳукумронлигини таъкидлашди. Сўнгра Кай ва Хива ш.ларини босиб олиб, Шови Хоразм б-н Жан. Хоразм ерларини бириктирадилар. Айни пайтда Хоразм ақшодий ва сўбсий жиҳатдан Олтин Урадага боғлиқ эди. Амир Темур жа бугун Хоразмни Чингизий улусининг аҳлимакс қисми деб ҳисоблар эди. Шунинг учун у Хоразмни қўлга киритиш сўбсийини тутди. 1372 й.да Амир Темур Хоразмга беришни бор юрши қилди. Хоразмликлар маълумотида улардан бўлар қил, Амир Темурга бўйсунмадилар. Шу боғлидан Амир Темур Хоразмга 5 марта ҳарак қилиб, вақоит, 1388 й.да уни бутунлай қўлга киритишга муваф-фуқ бўлди.

Амир Темур Мовароуннаҳр ва Хоразм-да тарқидик, ўзаро ноликларга чек қўйиб, Сирдарё бўйларидан Ортоқ денгизигача йўқин ерларга янгилик қалққларини янгиликка тасаруфига бириктирди. Бу, шубҳасиз, Мовароуннаҳр қалққлар тақдирини яқобий ҳароит қилди эди. Амир Темур бу б-н қароғатимлик. У тели элини қўлини дахилатлар ва қалққлар устига ўрши қилиб, уларни ўз давлатига қўшиб олиш ва марказлаштириш буюқ салтанат берино этинини ўз олдига мақсад қилиб қўлди. Ҳу қўрилиши Амир Темур дастлаб Хоросондан боғлиқди. 1381 й. у Ахрок, 1381-84 й.ларда Эроннинг янги қисмини эгаллади. Амир Темур Трон, Ошрайқани, Ироқ ва Шови(Су-рий) улусга 3 марта йишқар қилди. Бу

Амир Темур (Мамат. Набавиё тасвир, 1994)

қўришлар тарихида «уш йиллик», «беш йиллик» ва «етти йиллик» уришлар номи б-н машҳур. Уч йиллик (1386-88) ҳарбий қўришлар оқибатида Жан. Ошрайқан, Ироқнинг шим. қисми, Гуржистон ва Ван қўли атрофидаги ерлар эгалланди. Амир Темурнинг Урта Осиё чегарасидан шим.га томон ҳарбий қўриш, асосан, Олтин Урада давлатига қарағанди. Бақдеш қўлидан то Днепр дарёсигача қўришлар ва Дашти Қитроқ деб номланган ерлар Жўзи улуси тасаруфига бўлган. Бу улуснинг Уралдан Қора денгизгача бўлган энг катта марказий қисми Олтин Урада номи б-н аталди. Уралдан Шарқдан ерлар Оқ Урада деб юрди-тилар эди. Сўбсий ва икисовий жиҳатдан бу 2 урдалини қўриш бир-бири б-н уявий боғлиқ бўлган. Олтин Урдалнинг поғтағи дастлаб Сарой-Боту, 14-а.дан Сарой-Берма бўлган.

Олтин Урадага қарши зарба беришда Амир Темур унинг ички ишқинларидан усталик б-н фойдаланган. Амир Темур Олтин Урдални ўз давлатига қўшиб олмоқчи эмасди, фақат у шим.-ғарбда ўз давлати учун қўлга хамдан қўли бўлган хонликни заифлаштириши ва унинг шарқий қисмини ўз тасаруфи остидаги қон-лар тасаруфига тоғириши ҳамда Сарой-Берма ордани ўқатган қарован қўли-

ни ҳам Мовароуннаҳр ордани унинг учун қўришдан Амир Темур Олтин Урдални фойда Сирдарёнинг қўли оқини-даги Хоразм ва Мовароуннаҳрга икисовий, сўбсий ва маданий жиҳатдан бе-восита боғлиқ ерларнинггина қўлиб ол-моқчи эди. Бу даврга Олтин Урада ва Оқ Урада 2 мустақил ҳокимият қарор то-птиб, улар ўртасида қўлини янгиликлар номи эларди. Урусуқоннинг таъиниқдан қўлиб, ўз ҳудудига қўмилдиқ истаб қел-ган Оқ Урада хонзадларидан Тухтамин-га Амир Темур бир неча бор ҳарбий ёрдам берди. 1379 й.да Тухтамин Амир Темурнинг қўмилдиқига Оқ Урада, ке-йинроқ Олтин Урдални қўлга киритган-дан сўнг, Амир Темур қўстандек унинг таъбирини ва тилиққ остида қўмилди. Тухтамини оёққа туриб олган, мустақил сўбсий қўриш, кели қелатган ҳақто Амир Темурга қарши иш қўра боғлиқди. 1380 й.да Маман устидан қўстанган қалба Тухтаминга Олтин Урада таъини-га эгалди. Жўзи улусининг ҳар икисов қисмини янгилик бириктиришга ил-ком берди. У Олтин Урдални бириктири-риш ва унинг қўриқатини оширишга ки-ришти. Ҳу яқбарларидан сармаст бўлган Тухтамин Олтин Урдални тоғлиқ б-н унинг чегараларини келтириши мақ-садда Русия ерларига, Закавказье ва

15-а. асрнинг ёшлари (Буюк моголларнинг асосчилари).

Озарбайжонга бир неча бор юришлар қилди. 1384 й.да у Москвага босқинчи кириб, шаҳарга ўт қўйиб юборди. 1385 й.да у Табрикни босиб олиш учун у ерига катта қўшин юборди. Ҳатто 1387-88 й.ларда Тухтаминш Амир Темурнинг навбатдаги ҳарбий юриши вақтида феодаллар фондиданлиб, Монароуннаҳрга ҳужум қилди.

Жаппоқ, 15-а. асрнинг.

Одатин Урдаининг қайта бириктирилишини ва унинг кучайиб боришини Амир Темур давлати учун интиқонли қадам эди. Бу афсини бағтираб қўлиши учун Амир Темур Тухтаминшга қарши 1389, 1391 ва 1394-95 й.ларда 3 марта катта юриш қилди. Айниқда, сўнгги 2 юриш унинг учун ҳат қилувчи аҳамиятга эга бўлди.

Амир Темур Сузғотёғ зағабига қирғишлардан бирини Тухтаминшга қарши 200 минглик аскар б-и бу ерлардан ўтган ҳақда уйлдириб эдиларинг. Амир Темур ва Тухтаминш қўшинлари ҳаз. Самар б-и Чистополь ш.лари оралиғида жойлашган Қондузга (Қондура) дарёси vodiёсида бир-бирини руббару қилди. 1391 й.нинг 18 июнида бу ерига 3 кун қирғишбарот жанг бўлиб, у Тухтаминш қўшинининг баталом мағлубияти б-и тулади (қ. *Қондузга жанги*). Гарчи Амир Темур жангда ажда катта ўлжани қўлга қиритган бўлса-да, ammo Одатин Урдаининг ҳарбий ва иқтисодий қудрати ҳали кучин бўлиб, у тавмомила пилкаст тўнмагани эди. Шунинг учун улар ўртасида рақобатлик давом этарди.

Амир Темур ва Тухтаминш қўшинлари ўртасида сўнгги шайхалдаги жанг 1395 й.ди Шим. Кавказда Терек дарёсига яқинида содир бўлди. Бу дафъа жангда ҳам Амир Те-

мур ўз душманига қаршидики ҳарбийлик (қ. *Терек дарёсига бийиклик*) жиғид. Тухтаминш Русь князликлари ерлари тўққизиқиб, унинг қилин ўрмонларига ўзига паноҳ эллади. Амир Темур Тухтаминш рус ерларидан талқиб этиб Елгага берди. Қайтмида Рудани қилин ерлари ордиди ўтиб, Қўли Вогага й.га унинг марказий шаҳарларини - Самарканд, Сарой-Боту ва Хожиктар (Астрахан) ш.ларини қўқайди. Унинг Яқин Шарқ, моголкалардан б-и й.лардан савдо қилганини ама Монароуннаҳр шаҳарлари: Уртор, Тошкент, Самарқанд ва Буюро ордиди Балх, Қирғиз ва Олтоинга томон йўналди.

Россия тарихчилари Б.Л.Греков А.Ю.Якубовскийларнинг ёлтири Амир Темурнинг Тухтаминшга ушбу қўқонган талабаси фақат Урта Осиёга эмас, Балхи бутун Шарқий Европада й.ларнигилек, Русь князликлари учун а.бувоқ аҳамият касб этти.

Шундан сўнг Амир Темур ўзини дикқат-эйтиборини бутунлай Эрон, Сурин, Қичик Осиёга ю.б. Задастанини забт этишга қаратди.

Амир Темур «Беш йиллик эри (1392-96) даврида Астрабод ва Милларонини қўлга қиритган (1392 й.), бадали моголлардан кейин тилин Задастанини жасоий шаҳри Огулани, сурияристан ва Хўзистонини забт элди. 1395 й.дан Эрон фатҳ этилини, Мувайфлар давлати барқам топгани. Амир Те Мур Озарбайжонни баталом буюсувчи учун катта қўшин б-и бир неча юриш қилганига мажбур бўлди. Ния 1397 й.да Озарбайжон Амир Темурга тўқмай таслим бўлди.

1398 й.нинг мав. ойида Амир Те Мур 92 минг аскар б-и Амударёдан утаб Дадастонида юриш қилди. Амударё қўшини забт элган, б ой моголлар Музлонини қамал қилиб турди. Самарқанд дарёсидан ўтиб, аск. боплар Деҳлида қўқиллашди. Паннага қилингда солир бўлган жангда Амир Те Мур қўшинлари ашар қўқанди (қ. *Даво жангилари*).

1399 й.нинг бошлариди Амир Те Мур 15 минг аскар б-и Деҳлига қарғиб буюққа олтинган боғиқлар б-и моголлар буюққор уста ва ҳўрмонлар Самарқандга жуғутилди, қўқон қисқилди ва ашар боғиқларига бўлиб й.ларди. Амир Темур қўшини тортиб Гага си соҳуларигаги борди. Уш ерида қатта қайтиб, 1399 й.нинг баҳарини марказига этиб қелди.

Пойтахтда Амир Темур қўққа й.лар олган, Фарбин Осиёга й.ниг сафар одаитини қўриб қўшинлари б-и й.лар

Темурбийлик давридаги янгиликлар қуро-аслоти. 15-а.

Жаңгил Салтон Боғида-нинг қўшини битамом тармор этдики, уни асир олди. У б-н бирга унинг хотини серб малikasi Оливера, ўғиллари Муко ва Исо Чалабийлар ҳам асирга тушадилар. Амир Темур бу зафори талаба б-н бутун Анadolу (Анатолия)ни забт этиб, Урта

деңизининг шарқий соҳилида жойлашган Иазир илга етиб боради. Иазир дабт этилган, салбобларининг Яқин Шарқдаги охири қароргоҳи тутилган, Эгей деңизинда жойлашган Хиос ва Лесбос о.ларидagi Темур мулкларининг ҳўқумларини тақлим бузладилар. Уз набибатида Миср мамлиқалари ҳам Амир Темурга ўз иттипати-ни ўзгар этдилар.

Боғида устидан қўрилган буюк галабаси б-н Амир Темурга Франция қироли Карл VI, Англия қироли Генрих IV ва Вилантин императори ўз табриқларини юборди. Хуллас, Европата улкан халф солиб турган империяга берилган зарба учун Амир Темурдан эътишти уйғонаётган бутун Европа миннатдор эди. Аммо Амир Темур Усмоғли турклар давлатини бутунлай йиқ қилиб юбориш ниғтида эмас эди. У буёдан шайхлардор ҳам эмасди. Чунки солиб юришларининг оқибатларини, Европа давлатларининг Яқин Шарқ мамлакатларидagi ишлорларини қўли мусулмон олами ёлдан кутарилмаган эди. Шунинг учун ҳам Амир Темур Боғида юрмаларига ҳўрмат кузи б-н боғиб, улзата беклик муривитлар қилди. Сулаймон Чалабийини ў туркларнинг Европадаги навоитларига доким қилиб тайинлаб, унга ҳўқумдорлик, зоки ва ёриқлар ниғом эли ва мансифдорлик сарпосинини кўйилди. Эдилрне (Адрианопол) ш. унинг пойтахти қилиб белтирилди. Анadolу и.о.нинг ишим-ғарбий қисми суўроғил сифатида Исо Чалабийга ниғом этилиб, Бурса ш. унинг пойтахти бўлди. 1403 й.да вафот эт-

Амир Темур қўшинлари йиғилганда Муғоли катъасиёнига қимат қилиниши. Шарифуддин Али Яқинининг «Зафарнома» қўлидашқилан миниатюра.

Амир Темур васити

«Энди Пир Муҳаммад Жаҳонгарким, васитида қўлибмен ва урғумта қўйибмақом этибменким, Самарқанда навоити анкиа бўлтай. Ва иштиқоқ ва тавқоқ биле ўлтуруб, мамалек табиришдин ва чериға ва рашибат қўлидин хабардор бўлтай. Сизлар, керакким, анга мутой бўлуб, иттифоқ биле анинг ишти машул бўлғайки, то олам бузилмағай ва мусулмониларга тавхиш ва зармат бўлғай. Ва неча йилдик сайи қўлтоним зоғь бўлмағай. Ва андоқ керакким, сизнинг иттифоқингизни биллиб, эл йироқдин ҳисоб олғайлар ва ҳеч қанипта ўз қувват бўлғайкиким, мухаллафат қилғайлар!»

«Зафарнома», Шарифуддин Али Яқин.

ган Боғида измат-иқром б-н Бурда ш.даги Усмоғилдор суўлаштининг митқонисига дафот этилди.

1404 й. майда Амир Темур Кичик Осиёдан Самарқандга қайтиб келди ва унинг Хитойга бўлаидан қарбий юришларини таралду қилди. Сафар учун кереклик малумотлар билдири давомида Хитойга юборилган салдо қарорларини орақин адалқонинг гуллаб олинганди. 1404 й.нинг охирида қўриқот қилди ў яқин қўриқотланган 200 мингтик қўшин б-н Самарқанддан Хитой сафарига чиқди. Лекин Хитой устига юриш Самарқанднинг Урторада вафоти (1405 й. 18 фев.) туфайли амалга олмағ қолди.

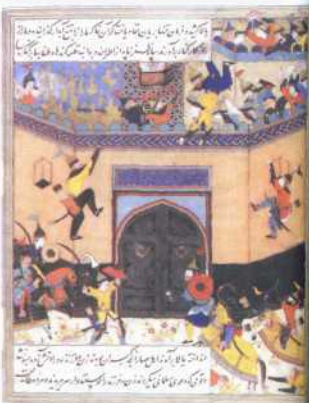
Самарқанднинг вафоти ҳўқисгани хабар гарчи амалда сир тутилди-да, аммо сул вақт утмай мамлакат бўйлаб тарқалиб кетди. Амир Темурнинг жасад Самарқандга олиб келиниб дафн этилган (к. Амир Темур насбраси).

Шундан қилиб, Амир Темур унинг 35 йиллик ҳўқуморининг даврида Хиндистон ҳамда Хитойдан Қўриқотдинга қилар ва Орел деңизининг Форс қўлтннгига қаларди нинг катта ҳўқудин ўз ичига олган улкан бир салтанатини вужудга келтирди. Буёдан ташқари, ана ў Осенитинг жан-ғарбий қисмлари, Кичик Осиё, Сурия, Миср ва ишим-ғарбда қўли Визта, Дең бўйлар, ишим-ғарбда Балх ва кули ва Изи дареси бўлдири ҳамда жан-ғарбда Шим. Хиндистонгага бўлган қимлақатларини бирлаштириб, мустақкам, қўриқот давлати барпо этган ва унда алоқат қарор топириб, фан, маданият, шахарсозлик ривожланишини урғи қўлар муҳит аратиниға муваффиқ бўлди.

Сохибқирон салтанатининг ички ҳўқити, ҳўрий исоҳотки. Амир Темур тамоғасининг буюк империясини барпо қилган бўлди-да, аммо ў умрининг охири-

Султон Махмудсон асир олинган Султон Ботмада Илларимовни Амир Темур ҳузурига келтиришни, Шарифидин Али Яздигонин «Забардон» кўлибмасидан миннатқора. Шероҳ. 1553 й.

Амир Темур кўлибмасининг Ҳиндистонга қилини шайни. Шафқидин Али Яздигонин «Забардон» кўлибмасидан миннатқора. Шероҳ. 1553 й.

гаҳи ўзини бу давлатнинг «қонуний» хони деб эълон қилмади. Чунки у насл-насаби жиҳатидан бегонага чиқишчилар султони эмас эди. Шунинг учун ҳам «чингизийлар томонидан белгиланган аъёнликка кўра, Амир Темур аввал ўз хузурда Мовароуннаҳрнинг Чингизхон ақлобидан бўлган ўттинчигчи хонин *Султонмушаккилот*ни, унинг вафотидан кейин эса Султуратмушаккилот ўзини Султон Махмудсонни расмий хон қилиб кўтариб, дадто умрининг охиригача уларнинг номидан ёрликлар чиқаргарили, пуслар зарб эттирди. Аммо ҳар 2 хон ҳам номинатига «хон» бўлиб, давлатнинг сиёсий ҳаётига ва Амир Темур бегани фармоишларига мувофиқ аралашмасдилар. Шунга қарамаستай, Амир Темур мамлакатда ўзининг бегонага ҳукмронлигига қонуний тус бериш ва уни мустасдамлаш олиш мақсадида ўзининг олдиди рақибни Амир Ҳусайннинг туз хонини Сароймушаккилотга уқайдан (ё, *Байбозоман*), Сароймушаккилотни Мовароуннаҳрнинг Чингиз хонидонидан чиққан султига хонин Чингизийлар ақлоди Қозонхонини қили эди. 1370 йда Сароймушак-

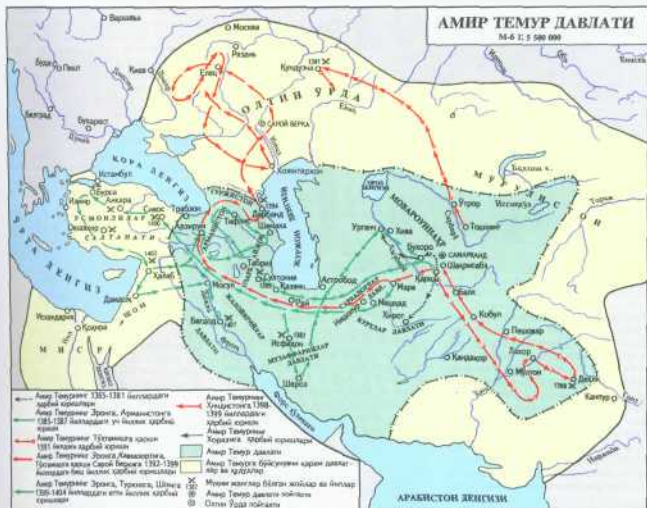
донин 6-и будган никоҳ тудайли Амир Темур ўзининг амирлик даражасига «қўрали», яъни «қонинин кўеи» ушловини қўшиб, олдидан расмий ҳужжатларда «Амир Темур кўрағоний» номи 6-и қўрифта бошланди.

Амир Темур босиб одиндан вилоятларини Узекаларни, набираларни ва нуфусли амирларига суворғул тарихда инсон қилиб улар орқали бошқарди. Мовароуннаҳрдан ташқари, ўз тасарруфидати барча вилоят ва мамлакатларини Амир Темур 4 улуста бўлди. Тўнғич улуси Мушаккилот Жаҳонгир Мирзонинг ўзли Мирмушаккилот Афронистон ва Шини, Хиндистон 6-и 12 минг наваролик қўшини, 2-улуси Умаршайхга Форс вилояти ва 10 минг аскар, 3-улуси Миршонихга Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон 6-и 9 минг кишилик қўшини, кейна улуси Шоҳрухга Хуросон, Жужжон, Мовилларон, Сейбистон 6-и 7 минг аскар берилди. Гарчи улуслар марказий ҳукуматга иттиф утсалар-да, аммо улар маълум мустақилликка эга эдилар. Ушбу ҳукмдорларнинг алоқиди давлат левоиқониси бўлиб, улар марказий ҳукуматга То-

боситиғи хароқининг бир қисминини Сан қонда юбориб туршиш ва олий ҳукмдорнинг юрдиқларига ўз қўшини 6-и қўриганини ёки талаб қилинган аскар юбориб туршишдан иборат эди.

Амир Темур шаҳрида давлатнинг мақоми маълумотида бошида левоиқониси арқониди давлат – Вазирилик мақоми турарди. Биринчи вазири – сарушонлар ва мамлакат ободонлигини шуудланган. Иккинчиси ҳарбий вазири бўлган. Учинчи вазири сарушонлар, тамга, макот ва мерос ишлар қарган. Тўртинчиси – молни ишорат давлат халқисини бошқарган. Четинчиси вазири ва тобе мамлакатлар левоиқониси вазири қилиш учун макот ва вазири таъин этилган (юна қ. *Темурлар*).

Амир Темур ҳарбий ишларда, яъни қўшин бошқарларини талаб уларин тарбияшдан, дамқарий қилиш ва уларнинг жойлашган тарихини, яъни сарбозларнинг қўриқлигини иттиқ иттиқом масалаларига шик қатта ҳақонет берарди. Шу бошқари-

Темур шаҳарлари ҳаммасининг маъмур саркаралари сифатида тасла олдиларди. Унинг ҳарбий истеъдоди, саркаралик маҳорати қўшинларининг тупилишида ҳамда Олтин Урда ва Тухтаминга, Девун султони Маъму ва Турки султони Бокридлар б-н олиб борган жанглариди ва шикдатли муҳраблар майдониди қўлдан «санкдажи» (стратегия) ва жанг қилиш усуллариди «таъбиғулажбай» (хастаклариди) намоиш бўлган сени қ. *Темурлар ҳарбий сивони*).

Шу тарғди Амр Темур ҳаммасининг қўли ва ит жанглар қўшинини ташкил қилди. У қўшини турки-туман жангкор қўрқ-қўрлар, Ғ ва тупоғлар-қўрқинлар, шиканқ ва Уштар қўрқлар б-н қўрқинларни. Жангларди муҳраб қўшинини янги усулларини қўрқилди. Қўрқини қўрқилган амр руй бормасдан қўрқ руйи оқилни олиш чўрқларини қўрқ. Амр Темур қўшиниди Аббос

баҳдур, Жақубек барқос, Жаҳоншоҳ, Сайфуддин, Ингу Темур билдур, Оқ-қўр, Қаморни иник, Тобон баҳдур, Ушқора баҳдур каби жангларди муҳрат тилган маҳоратли саркараларди бўлди. Амр Темурнинг ҳарбий сивони ва давлатни бошқарини тарғибти бағинданган маъмур асар «Темур тузукларини» б-н маъмур.

Ҳоғизни Абурунинг эшишича, Амр Темур турк, араб ва эронликлар тарғизини муҳур билдган. Амалий жанглар фойдали келтири олиштин ҳар қишқа билимин қадрлаган. Амр Темур давлат индирди учун ҳамма нарсанин фойдали томонларини олишти ҳаракат қилган. У давлат адомитини янги бўлган ҳар бир миллатин ҳал эттишти, шу соҳанин билимдонлари ва уламолари б-н маслаҳатларини. Одатда у табиғий, рилниёт, фалғилет, тарих, адабиёт, тилишуослик вами намончалари, шунинглак, ило-

ҳийт ва дин соҳасиди маъмур уламолар б-н муҳаблар ўтқазарди. Амр Темур сарониди уламолардан Мавлоно Абдулқабир Хоразмин, Мавлоно Шамсулдин Мушши, Мавлоно Абдулло Давсон, Мавлоно Баҳруддин Аҳмад, Мавлоно Нусмондин Хоразмин, Хўжа Афғал, Мавлоно Алоуддин Кошши, Жалот Хо-қий ва б. эғизит қиларди.

Унингни қўрқилган ҳарбий қўрқинларди давомиди Амр Темур салтанатини шон-шухрати учун унинг марказин қўрқин бўлган Моғорушқар, айниқда, пойтахт Самарқандини ободон-дигини алоҳида адимет берарди. Бунинг учун у байт этдган мамлакатларди моддий бойликлар б-н бирта жуда кўп ҳўнармандлар, санъат ақларди ва олимларини Моғорушқарда олиб келди ва мамлакатни обод эттишти уларини индигали. Амр Темурди ҳар бир шаҳарди воқеа ва севиничи ҳадисини муҳраб

Амир Темур мадрасаси.

меъморийлик обидаси барои эътиб 6-н иншоотини одат бўлган. Амир Темур Табрикда масжид, Шерозда сарой, Батлолда мадраса, Туркистонда машҳур шайх Хужа Аҳмад Йисаийи қабри устида мақбара бино қилдириб-да (*к. Йисаийи меъмуаси*), лекин унингнинг сароҳат ва ҳимматини Кеш (Шаҳрисабз) ва Самарқандда олий иморатлар қураётганида кураётди. Унингнинг она Ватани Кешда отасининг қабри устига мақбара, удан Жаҳонғирга мақбара 6-н масжид қурилади. Амир Темур ҳукмронлигининг илк даврида Кеш ш.ни пойтахтга ай-

Оқсарой.

лантларида ниҳтида бўлиб, унинг ободилантига катта аҳамият берди. Кешда дунёга дини кетган машҳур Оқсарой қда кутариб.

Самарқанд саттинат пойтахти ҳалиб олганим, у алоҳида ниҳтига эса бўлган шаҳарга айланди. Самарқандда Исфаҳон, Шероз, Халаб, Хоразм, Бухоро, Қарши ва Кеш шаҳарларининг меъмуру биниқорлари қули 6-н саройлар, масжидлар, мадрасалар, мақбаралар қурилади. Шаҳар ташқирисида эса боғ-роғлар ва бўстонлар барно этилади. 1403-04 й.ларда Самарқандда бўлган Исламия элчиси Клавихо Амир Темурнинг олиб бораётган биниқорлик ишларидан ҳайратдан қолган экан. Худди шу даврда Шодонинда меъморий саторалари ту-

рудининг Шодонлик оти, Амир Хусейн Шибиниёбқа оти қабри қадимий мақбаралари, ҳоз. вақтда Библиотекани номи 6-д машҳур бўлган Жоме масжиди, Эри Амир мадраси ва 6. бини қадимий Амир Темур унингте биниқорлик соҳибига бўтун фойдалиғида ҳам айнаво сивиб мақбаралари қулида тулади.

Мууллар боосинида бўлишай широклигини ва аксарни ҳаққини қилиб тилангани ва қисман қул қисинини Самарқанд ш. Амир Темур ҳукмронлиги илрида унингте қул. Эрин Афросиёбдан бирчумла жабулорқда бутунлай иштиа қурилади. Шаҳар тевариги мусларо қалъа девори 6-н урғилиб, Оқини, Шаҳрхоло, Чорсу, Қорғизор, Суғирон ва Феруза қабри ноилар 6-н алағчи 6-н та дарваза урғилтиди. Шаҳар арқид Амир Темурнинг қароргоҳи Қисарой ва Бўстонсаройлар бино қилина Қисарой 4 қаватли бўлиб, гунаблар ва шаҳорлари шағироти қонилар, ва шинқор ва гулдор париллар 6-н қилангани учун у шудан атаган. Қисаройда монандини подиқиниқ тахтия ва қирғит маросилин вақтда узарин оқитиш устига олиб уққаданган тоғида тахтхурус – Куктон қулишган экан. Бардан ташқирини арқид дакиг девонларни, Куруз-проғлар усталониси ва а. а. лоҳиди, элтигалар меҳодиланган зарби-на қабри иморатлар қойилотган.

Бу даврда Самарқандда суракм ва мўнотам бинилардан ташқирин шаҳориси ёки рабон дарағид турғи-туғини қаблагини ҳунармандлар маҳалалари қда кутариб, Амир Темур мамлакатда, ерусусан унинг пойтахти Самарқандда ҳунармандликни ривожлантириш алоҳиди эътибор берди. Ишдан элчи Клавихонини ёшашига, у ҳунарли бориқинини ҳам Мовароуннаҳрни тилиқ қилишига йул қўймаган. Аксинча, Амир Темурнинг элчи-фармончи 6-н Дашқанднинг эли моҳир турғувчилари, Халибини машҳур дахта йилғирчилари, Анқарининг мовит тўқувчи қорондилари, Тркия ва Туркистоннинг зарғарлари, тоғлас, кўп қасб-хулар соғувчилари биниқ шаҳарлардан Самарқандга кўчириб олиб келинди. Ушн даврда шаҳарда турғи иш ва маҳаблардаги қиллар иштиқоқ қиларди. Клавихонини маълумоти кура, Самарқандда 150 мингдан широк аҳли илган. Шаҳар майдони Исламиянинг (Севиди) ақдиг келтирок бўлган. Лекин унинг бу маълумотида шаҳар арқид 6-н қалъа, қилми ишлар қисларини қулида туғилгани шик. Амир Темур шаҳарлардан қуриилардан ташқирин Самарқанд атрафида унингте хешу ақрибларига ақиб эриб

Жиг қисми, Самарқанд. 14-а.

Жиг қисми, Самарқанд. 14-а.

боғлар бунёд этди. Моҳир мейдор, тажрибали соғиркорлар (Ахрид Боғиномалий ва б.ш.)нинг иш-ҳисобни, мелиоратив аспект б-н барпо этишган Боғиномалий, Боғишор, Боғибуғрағи, Боғибаши, Даштубоғ, Боғиқиз, Боғиномал каби чорбоғлар ва улардаги гузал чорбоғлар ўша давр боғдорчилиги ва йиғинчилик сийратининг намуналаридир (қ. *Амир Темур боғлари*). Манбадаги таъриф этилишича, Самарқанд боғлари (шарҳ атрофи) ўша вақтдаги аҳолининг энг гузал ва энг ҳаёоатли қисми бўлибди. Бу ерда қаттиқлиги бир ярм-икки чакрорча бўлибган боғлар ва улардан сайроқлардан ташқари, арқали даманинг ўйин-кути қиладиган юклар ва мейдонлар жойлашган.

Самарқанд ва унинг атрофидаги шоча сарой ва боғлари таъини мариосимлар – тўйлар, йиғинлар, сайилар ва боғи мейдонларини амалга ўтказган.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг деҳқончилик юқларида, хусусан Зарафшон vodiсида ўлиб суюриши тармоқлари ширариб, деҳқончилик майдонлари кенайтирибди. Янги қишлоқлар барпо этилди. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Амир Темур саккизай пойтахтга Самарқанд атрофида қил қўйган бир қалъа ва янги қишлоқларни Шарҳнинг мансур наварлари Дивашқ (Дамашқ), Миер

до ва ҳунарманчилик тараққиётини амалга ўтказди. Янги боғлар, савдо ристалари бунёд қилинди. Шаҳар б-н деҳқончилик юқлари ва чорвалор қўшанини аҳоли ўртасида савдо алоқалари кенгайди. Шаҳарлар мол айлантириш сийрасида муҳим роль ўйнади. Бу пайтларда Самарқандда савдо ва ҳунарманчилик жуфта ҳам ривож топганини Клавихоний ҳайрига қолдириган эди. Клавихо Самарқанд боғдорчилиги бўғрай ва гуручнинг муҳлиги ва арзонлиги ҳақида гапириб, шаҳар ҳунарманчилиги муҳимотидаги – атлас, қиммат, ҳар хил ип ва кун тўқима моллар, мўйнали ва ипакли йиғинчиликлар, атторик молларни, ырағи ва дориворлар, зарқат ва доқуварларни ҳам таъкидлайди. Бу даврда Амир Темур ва унинг жойлардаги ноиблари Буюк ипак йўлини назорат қилиб, савдо қаровонлари қатнови ҳаёрсизлигини таъминлашда муҳим чора-тадбирлар қўйишлар ва Шарқ б-н Ғарб ўртасида савдо-сотиқ ва элчилик алоқаларини ҳар томонлама ривожлантиришга тегат қатнаштириб берилди.

Темурийлар ва Узбек давлати. Амир Темурнинг жасади Самарқандга ойиб қилиниб, дафн этилиши ва марҳумнинг митам маросимлари тутар-туғамас, воқислар ўртасида тожу тахт талашуви боғлиқди. Амир Темурнинг вашиятига мувофиқ, Пирмуҳаммаддаги тахта ўтқизиши тарифдорлари кучли бўлса-да, бироқ Миррешоҳнинг ўғли Халид Султон Мирзо 1405 йилнинг 18 март кунин Самарқандни эгаллаб, Улғини Мовароуннаҳр

нинг улғи ҳукмори деб эътон қилди. Оқибатда амрлар, илтон ноиблари ва шаҳодаларнинг норозилиги кучайиб, иккин кўнрақлар. Биринчи бўлиб Туркистон ҳамда Фарғонанинг ҳукмори Шах Нуриддин б-н амир Худойлид Халид Султонга қарши бош қўйдилар. Халто улғини ўз укаси Султон Худай Мирзо Амударёнинг чап соғиқи илтонига ўй аҳмиётини эриштириб илтонга акасига қарши бош қўйди. Ҳа набиҳада Амир Темур тахтининг асосий вилнаҳди Пирмуҳаммад Амударёдан қилиб ўлиб, Халид Султонга қарши Назсафга томон аскар торғиди. Амир Темур салтанатида боғлиқтан уяро ўрнлар шу тарикда алақ ойиб кетди. Қўриқда Хуросонда Шоҳруз Мирзо, Бахт, Ғоли ва Қандоҳорда Пирмуҳаммад, Ғарбий Эрон ва Озарбайжонда Миррешоҳнинг ўғлилари Умар Мирзо б-н Абубақир Миррешоҳ ҳокими муқаб бўлиб олашлар. Сарлардан илтонда жойлашган илтонлар: Туркистон, Сайрон, Утроғ, Сайрам амир Бердибекнинг таъаруфида қолди. Уртада б-н Фарғонани амир Худойлид Худайнинг эгаллаб олди. Хорознинг эса Оттин Урта амрларидан Илдуку боғиб олади.

Таргон Шоҳруз 1405–08 й.ларда Халид Султондан Самарқандни торғиб олганига ва отаси Амир Темурнинг тоғу тахтинин эгаллашга ҳарикат қилса-да, илтон улғисидан чиқмади. Бунга Бахт, Сейистон, Хуросон ва Озарбайжонда темурнинг шаҳодалар ва айрим ноибдари амрларнинг бирин-кетин қўтариб тургани галабларни жондан тўқисинлик қилди. Уяро тахт талашилардан натижақисда Амир Темурнинг вилнаҳди Пирмуҳаммад ва ўртанча ўғли Миррешоҳ салтанат ва фитналарнинг қурбони бўлишди. Пирмуҳаммад 1407 й. 21 фев.да вафоти Пир Али Тўз боғлиқ фитначилар қисди шаҳид бўлди. 1408 й. 22 апр. кунин қорққонли туркоманларнинг қабдила боғлиқ Мирзо Юсуф б-н бўлган жангда Миррешоҳ ҳалок бўлди. Озарбайжон ва Ирок вилотларни Темурийлар қўйдан қилди.

1409 й. баҳарда Мовароуннаҳрда вақит илтонда кескилишди. Амир Худойлид Уртада ва Шоҳрузда шаҳарларини осонгина қўлга киритиб, Самарқандга томон аскар торғиди. Зарафшон дарёсини буғиласи Шероз қишлоғи юқинида соғлар бўлган жангда Халид Султон қишини мағлубиятга учради. Ҳа эса асарга олди. Худай шу даврда Сейистон ҳокими Шоҳ Қутбиддин ва Қирмон ҳокими Султон Увайсларнинг қўғотилини бостириб, бу илтонда гула оқошпаллик уриятини ултурган Шоҳруз

Амир Темур ҳукмдорлигини таъкидлаган танаклар.

Мирзо-Улугбек (Ахмед Нервонкович чизган, 1994).

экинчида бутун элгиборини Мовароуннахрга қаратди. Чунки у ота юртиндаги ҳолисаларга қоқиб қарай олмасди. 1409 й. 25 апр.да у Амударёдан ўтиб, Самарқанд сари юртин қилди ва жангсиз шаҳарни эгаллашга муваффақ бўлди.

Амир Темур вафотидан кейин қарийб 5 йил давом этган ўзаро уруш ва исёнлар, шубҳасиз мамлакатнинг иқтисодий аҳволига салбий таъсир эдиб, ҳаққини жийдан норозилнига сабаб бўлган эди. Бунидан болибшодликка хотима бериши мақсадда Шохрух бошлаган ҳаракат мамлакат фуқаросининг кунгина табаклари томонидан қувватланди. Шу болисан Шохрух Амир Темур ҳукмрончилиги ўрнатилган вилоятларни ўз қўли остига олишга ҳамма мамлакатда тинчлик ва оқсоқилликни ўрнатилган муттасил ҳаракат қилди. 1420 й.ларга қелиб у Амир Темур меросининг, Сурия ва Масрадан ташқари, асосий қисмини ўз тасаруфига олин. Шохрух бунидан буён мамлакатни бошқаришда темирюда ва пуфурда амйрлардан иборат ҳокимларнинг ак-

саринига ишончсизлик б-н қаради. Уларнинг ўрнига даярди ҳамма вилоятларда ўз ўғиллари ва набираларини ҳамма ушга ққин тутган қариндошларини вобилликка тайинлади. Шохрух Бадх б-н Бидакшон вилоятларини Иброҳим Султонга, Қобуз, Ғазна ва Қандҳарини Қайду Мирзога, Хоросоннинг бир қисмини ҳамда Ҳавшун, Нисо, Обишарга вилоятларини Бойсунгур Мирзога, Эроннинг қарийб ўлкалари қисла Ироқи Ақсоннинг бир қисмини Султон Муҳаммадга, Фарс вилоятини Абдулди Мирзога сувароқ тариқасида ишлом қилди. Шохрух шу йил б-н мамлакатни бошқариш енгил бўлди, деб ўйлади. Бироқ, илтива у култиндек бўлиб чиқмасди. Бунга Шохрух кейинроқ небараси Султон Муҳаммаднинг (Бойсунгур Мирзонинг ўғли) қилмичларидан сўнг ишонч ҳисса қилди. Султон Муҳаммад Эронга ҳоким қилиб тайинланганга, болибосга шобилк қилганидан буён тоқаб, эбб-шамбчлик б-н ўз ераарини қенгайтиришга қаринишди. Шохрух ишончсиз на-

бирлигига қарини қўшин тартибга шай бур бўлади.

Шохрухнинг узок ҳукмронлик даярида Амир Темур давлатининг асосий ҳоким унинг қўли остида сақланиб қолса-ди, аммо бу узакдан мамлакат 2 давлатга бўлинган эди. Улардан бири Амударёдан жан.да жойланган Шохрух давлати бўлиб, унинг маркази Ҳирот эди. Иккинчиси эса, Амударёдан шим.да Мовароуннахр ва Туркистонда вужудга келган Улугбек давлати бўлиб, Самарқанд унинг пойтахти эди.

1409 й.да Шохрух Самарқанддан Ҳиротга қайтиши олдила 15 йилан Мирзо Улугбекни Мовароуннахр б-н Туркистонга ҳоким қилиб тайинлади. Шаҳри бағоятга етушга қелар давлатни бошқаришини Шохрух ўзининг салтик амйрларидан бири Шоҳмалиқнинг юлтиига тоширди.

Улугбек давлати жан.да Амударё, тарбада Бухоро ноҳиссига тутаниб кетти Урганжий дағшти (Марказий Қишлоқнинг илтиг шарқий чеккалари, шим.да Сердарёнинг қўни оқинилари Ситнак ва Ўтзор иллари, шарқ ва шим.шарқ Шарқий Туркистон б-н чекдаларган) Улугбек, тарин Мовароуннахр б-н Туркистоннинг ҳокими деб эълон қилган бўлса-да, аслида унинг ҳокимати даставвал фақат Самарқанд, Бухоро ва Насар вилоятлари б-нгина чекланди. Чунки Шохрух, аввал болисан, Фаронини то Улугтачча Амйрак Аҳмед, Ҳисори Шоҳмалиқ, Муҳаммад Жаушарга ишлом қилиб, Улугбекни баримча чеклаб қўлди. Туркистон эса Шай Нуриддиннинг тасаруфидла эди. Шай Нуриддин Туркистон б-н ҳам қанайланмайд. 1410 й.да у Муҳаммад Жаушарга ва Яқин (Алшайота), Сайдин вилоятларининг ҳокими амйр Абдулгани ҳамда оққудлик хоноқлардан Чингиз ўлжон б-н иттифок тузиб, Темурларга қарин исеб қўлди. Уш йил 20 апр.да Самарқанд иқонидан Қишлоқ ноҳиссиде исеёкор иттифоклар б-н Мирзо Улугбек ва Шоҳмалиқларини қўшинлари ўрисида жанг бўлди. Жан.да Улугбек мағлубитига учиб Қандҳ чекланди. Шохрух 1410 й.нинг йил охирида бостирини узун қатти куч б-н Самарқандга етиб келди. Шайх Нуриддин исеб бостирилган, Сирадарнинг йе сомонда жойланган шаҳарлар Тикент, Ясеи, Сайран, Сайрам, Ширқабдан Темурлар салтанати тароқиб қилиб олганиб, бу ўлкаларни қир қилиб ҳам Улугбекнинг иимасити олган.

Уш пайтларда Улугбек б-н Шоҳмалиқнинг муносабатлари бўлиб қи-

кент қойилганлиги. Бундан ҳансар ишлар бозор деб аталган. Бестерада қўриққончи ҳар бир ҳансарни ишлатган учун келиши аёб-анокимлар ва етарли эммакларни 6-н ойиб қилиши эътибор бўлган. Бу эса, шубҳасиз, ҳансарлар аҳволини янада мункуллаштиради. Бу даража ҳудудлар ва унинг маммуриларидан ташқари йирик мулкдорлар ҳам музо-риклари бозор бўли 6-н ишлатиши ҳудудга яна бўлган.

Моароуноҳар ва Хуросонда марказий ҳокимиятнинг маълум даражада барқарорлиги, йирик шаҳарлар ва йузуқлар (шаҳар атрофида амалда ишридан ободончилик ҳамда деҳқончиликнинг кенгайиши, ҳунармандчилик, савдо ва товар-пул муносабатларининг ривожланиши учун кенг йўл очиб берди.

Буларда Моароуноҳарнинг Самарқанд, Бухоро, Ташкент, Шехрудиш, Анжком, Термиз, Шаҳрисабз, Қариша ва б. қўриқчи шаҳарлари ҳодимининг касб-ири, яъни ва ташқи алоқалари 6-н йирик Шарқнинг ҳунармандчилиги ва шикмо савдо марказларига айланди. Ҳунармандчиликнинг ривож топили, унинг тўри-тўман тармоқлар бўлиши ижтимосийнинг кучайиши шаҳарларнинг таркибий топографиясини ҳам ўзгартириб иборлади. Шаҳарларда ҳунармандчилик маҳаллақарининг сони ортади, касб-ишлар 6-н болашқ ишти-ақли гузарди, қўшлар, бозор расуларни, тинм ва тоқлар (хўш гулбадан бозор) ҳужула қилиди. Қўриқчи шаҳарларда зарғарлик, кўриқчилик, суангарчи (игнамосозлик), кўриқчилик, самондорчи, шичқосозлик, деҳқончилик қоби ҳунармандчилик маҳаллари бўлган. Ҳунармандчилик охишига (қўриқчилик, кулчилик, ши-ақларчилик (металл буюмлар ясаши), те-ақорчилик ва бинокорчилик етасин ўриқчилик ясаган.

15-ади металдан қуро-ириг ва рўири буюмлари ясади тақомиллашди. Самарқанд сўлининг пойтахти сўлида аниқлашқ қуро-ириг ясаганлар марказ бўлиб қолди. Шаҳарда ҳақто махсус шичқосозлар маҳаллари қуро-ириг ясади Қўриқчиликда қилири, қалқон, ўқ-йи, рўири ва соғулар ҳамда жибапар ясади. Ҳўқослар, сарқарла-амбарлар ўриқ қилири махсус қуро-ириглар оз-ти ва кўриқ қилмақчилик, қўриқчилик, ишлар қилири маҳкамкор бўлади. Шаҳарда шичқосозлик ҳам аниқ ривож топган эди. Мас ян жейдан турли хил и-ақлар буюмлари ясаган ва майла қилди қилди қилди қилди. Амир Те-ақор саройида фақат қўриқчилик ривож-лашқидан Соғдиқорни қўриқчилик

Ҳожа Аҳрор

Ҳожа Убайдуллоҳ ибн Ҳожа Маҳмуд ибн Ҳожа Шаҳобиддин Шоншай ўрта Осиёда нақбшаният тариқати раҳбарларидан. 1404 й. ҳол. Ташкент вилоятининг Бўстонлиқ тумани Бўғистон қишлоғида туғилган. 1490 й.да Самарқандда вафот этган. Она томондан Шайх Ховиндан Тоҳур (ШайхТоҳур) алоқиди. Нақбшаният тариқатининг давомчили сифатида уламолар ўртасида қатти оғир ортегири «илти-«илти» («илти») сифатида топилди «Аҳрор» («Хур», «Озод») номини эга бўлган. Ҳожа Аҳрор, айни вақтда, деҳқончилик ва тижорат ишлари 6-н ишлатганни. Жуда қатти ер-сув, мода-мулк эгаси бўлган бо шунга мамлакатда беқимс иқтисодий ва сўбасий ҳудудга эга бўлган, яъни ва ташқи сўбасий ҳудудга етасин ўриқ ясалган. Учир давомда эл-хўр ва халқ маърифати ўлишда кўн саёб, ташқи ишлар қилган. Дароматининг кўп қисмини ҳақин эммақосларига солиқларни тўлашга, яъни ишларга, маҳаллий қўриқчиликлар сарфлаган. Тақт учун курашган шаҳарлар ўртасидаги ишқорларни тинр йўл 6-н барқарор этган. Жомий, Навоий, Бобур уни ўзларига маънавий пар-усто деб билганлар.

Ҳожа Аҳрорнинг 3 рисоласи «Файрор ўл-орифин» («Орифлар суўларидан пар-чадар»), «Вешидон» («Отан бағишлов»), «Хурият» («Хурият») бағишага етиб қолган. Муслимон дўнида 356 та авлиға ўтган бўлиб, улардан 3 таси Қўб ул-Ақоб (қўб даражага етган авлиға) сифатида эътибор эришган. Шу 3 эътибор ишқорлар бўлган. Ўзбекистонда Ҳожа Аҳрор Валий таваққулининг 600 илдини Вазирилар Маҳкамасининг қарори 6-н (2004 й., 25 март) кенг ишқосилган.

ли биноян Яссавий мақбараси эътибор уз-кан ишқор-ишқ қўриқчи қўриқчи.

Самарқанд ва Хиротда зарғарлик ривож топган. Олтин, қумуш ва ялз қўриқчиликлардан турли хил леб-ийишлар ва қўриқчилик буюмлар ясагандан ва уларга номик дил 6-н нафис бағири қўриқчи берувчи моҳир зарғарлар сони кўпайди.

Бу даража кулчилик ҳам ривож топили, ҳунармандчиликнинг кўп тармоқда соғдиқчи айланди. Қўриқчиликда қоса, қум ва қўриқлар, ташқи қоби буюмлар тақвонларда, 14-15-а.ларга мансуб сўриқчан соғи буюмлар бағири янқилдан ранго-ранглиги, шакли ва турининг эмма-милтиги ҳамда сифат-лигани 6-н ақарлашқ турди. Булардан ташқари кулчилик сўв қўриқлари (тақвон-балар), чигир ва тарқаллик қўриқлари (тақвон) ва б. қўриқчи соғи буюмлар ги-ширланган. Айни вақтда бинокорчилик ишқорли ишлаб чиқарилган қўриқчилик, тарқинчилик, гиш ва гиш тақвонлар гиширланган қўриқчилик ҳам ривожланди.

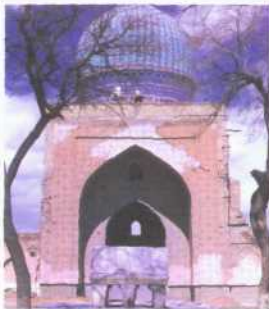
Бу даража тош йўнини (сантарош) ва унга сайлаб бериб, ўймакор нақшлар ва хўшқил ёзувлар битиши саъяти қамолот-га етди. Самарқандда Бийбегимни қоме масжиди ҳодимсиде Куршонин қўриқчи учун мармардан ишлатган узлан лавҳ (курсик), Улуғбедининг Амир Темур қаб-рига қўриқчан нафиги тоши, Шоншайни-да ва б. қўриқлардаги 15-а.га мансуб сага-наларининг мармар тошлари ва уларга ишлатган қимматлиқор нақшлар, ўйма-корчилик 6-н битилган оғит, марсия ва тар-қилди халқ ҳунармандчилигининг юкс-каш бағири асар намуналаридан бўлиб,

уларда тош йўничиликнинг маҳрати ва саъяти 6-н ҳақтосларининг аниқ маҳорати улуғулашқ кетган.

Мамакатининг йирик шаҳарлари ва вилоятларида, асувати Самарқанд ва Хиротда қўриқчи ишқорли аниқ олашқ, би-нокор усталири талаб ортади. Биноқорлар орасида маъмор муҳимлиги, гиш те-руричи билим, суангарчи (тақвон), нақшчи, тош йўничи (сантарош) ва дурағир (нақжорларнинг мақдир ортади.

15-а.да ишқосозлик ҳам аниқ тарқ-қчи қилган. Самарқандда қўриқчи ишқорлар маҳалласи бўлган. Мамабаларда қўриқчи эътиборчи, ишқорлар турли шак-лида ишқорлар қўриқчи, қалқон, сўиқон (ловот), зеринали, сўриқчи, гувак ва суммакор қўриқчи билиқ турли хил рўири буюмлар ясаган. Муҳимдан билиқчи ва давлатчилик шичқосоз қўриқчи уй-қўриқчи қўриқчида рангли ойна-лардан қўриқчиликдан Мас., Ишқорчи ва мақбарасининг даража-тақвонларига ҳақоратчи, гунаҳши, сарқик, янқил ва қилиқ рангли ойналар ўриқчилик.

Бу даража ишқосозлик муҳим ҳақининг қаб етган. Ёриқдан хилма-хил аёб-уқуқлар ҳамда буюмлар ясаган. Мо-ҳир ёриқчи усталир ёриқ ўймакорчили-гини тақомиллаштиради, нақшқорчи-лик, нақжорчи, устали, тоқчи-ривок, бо-жор, хонтақчи, устали ва б. аниқ ва ишқорлар ясаганлар. Амир Темур мақ-бараси ва Шоншайнинг оғитлар би-тилган нақшқорчи шичқосоз 15-а. халқ усталирининг ёриқ ўймакорчилиги саъи-ятида иғ ёриқ намуналардан қўриқчи-ликдан, Улуғбек замонида Регистон май-дониди қаб қўриқчи Муқитта, масжид-ининг ясаганлар тоғири, тоқчи рақо-қчи

ларига, устуллардан то эшик ва панжаларигага нақшкор ётоқдан шайланган эди.

Шу тараф 15-а.да Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг деярли ҳамма бирок шаҳарларида ўрта аср ҳунарадорлигининг барча тарихи ва соҳалари бўйича юкселган қорғон, дўкон, устакона ва растанлар бўлган.

15-а.да Хитой, Хиндистон, Эрон, Русия, Волгабуйи ва Сибирь б-н муносабатлар савдо-сотiq қилинарди. Хитойдан асқоли, ипак, шови матолар, зурасан атлас ва парчалар, чинин, лалча, гавхар ва мулк; Хиндистондан нафис оқ рангли шў матолар, ипак бўёқлар, қадимий лилавюрлар (тўсқат ёнган, қадимийрўзлик, дегини ва амбар); Эрондан сурп, маршар ва дурлар; Русия, Татаристон ва Сибирдан қимматбахў мўнаделери ва муш озиб келинар эди. Европа мамлакатларидан Самарқандга озиб келинган моллар ўртасида фаринг гармонлари мовути, берекс янгион бор эди.

Самарқанддан чет мамлакатларга, хусусан Русия, Татаристон ва Сибирга, асосан ардон нардун шў матолар, дубола, шови, қотiq, қуруқ мека, гурч, пахта ва қалаша ипаклар чиқарилиган. Чет давлатлар б-н ўзаро савдо-сотiqни кенгайтиришда Теуриятларнинг қўшим мамлакатлар б-н озиб борган элчилик алоқалари катта роль ўйнади. 15-а.нинг 1-chorида Улуўбек ва Шоҳруҳ давлатлари б-н Хитой ўртасида муносабатлар эътиборли амаллашди турлиди. Хитой Теуриятлар б-н савдо қилишдан манфаатдор эди. Мовароуннаҳр ва Хуросондан Хитойга йилкари озиб келинарди. Хар қис-

Бойбосонни қочиб масжадда ҳақиласи қарор қилди, Самарқанд.

қада давлат ўртасидаги савдо ва элчилик алоқалари бу даврда янада ривож топди. Деярли ҳар йилка-уч йилда Самарқанд б-н Хитойга Хитой элчилари, Хонбалақ (Пекаитга) эса Мовароуннаҳр ва Хуросон элчилари ва савдогарлари қўшиб туринган. Элчилар Улуўбек ва Шоҳруҳга Узаро дўстлик муносабатларини ривожлантириш хусусидаги таламлар ёзилган мактуб ва қатга соғва-савдоларини топширадилар. 1420 й.да Шоҳруҳ ва Улуўбек 530 нафардан иборат элчилик қаровонига Хитойга жўнатдилар. Шоҳруҳ элчиларига Шоҳзода 6-н амир Кўкча, Улуўбек элчиларига Султоншоҳ б-н Мухаммад бахши бошчилик қилдилар. Раисидин нақшон қотиб узай тайинланди. Теуриятларнинг элчилари Хитойда икки йилдан ортиқроқ бўлиб, 1422 й. узоқтайларига қайтиб келидилар.

Мовароуннаҳрдан Хитойга уша элчиларни икки қаровон шўли орқали борилган. Биринчи йўл Тошкент, Сайрам, Етусаху ва Шансий Туркестоннинг Турфан ва Кўкчел иллари орқали, иккинчи йўл Фарғона vodiиси орқали — Хўсанга, Кўкчел, Маргилон, Андижон, Уш илларида ўтиб Ошан vodiиси бўлиб борган ва Шарқий Туркестоннинг Қашқар, Хўтан ва Еркант иллари орқали ўтган.

Шоҳруҳ ва Улуўбек асосида Тибет ва Хиндистон б-н ҳам яхши қўшиқчилик муносабатлари ўрнатилди. 1421 й.да Тибетдан Буҳоро ва Самарқандга элчилар келди. 1441—42 й.ларда Шоҳруҳ Хиндистонга Ўтканжатар саройига тарихий Абдураззоқ Самарқандий бошчилигида элчилар юборди. У Кермон вилояти, Хўрмуз ва Форс элчиликлари орқали Хиндистонга қилган савдосини ёниб қолтирди.

15-а.нинг 1-ярмида мамлакатнинг иқтисодий ривожланишида ҳунарамончилик ва ички савдонинг ривожланиши, маълум даражада шу даврда ўтказилган пул ислоҳоти б-н ҳам боғлиқ бўлган. Улуўбек 1428 й.да пул ислоҳотини амалга оширди. Анқонин ички мақани савдо муносабатларида кенгроқ жой эгани мақсадни Улуўбек энгис шайда элчилик ва муомалада юрган бар-

ча тузиларини яна элди. Эскик шайланганига ақмантириши, ички савдо мақда мис тузиларга бўлган табиқ қоридириш ушу бир қактинге ўзидан дора, Самарқанд, Қарши, Тер Тошкент, Шоҳруҳини ва Андижон ҳўралида зарбонлар таълиқни э бир ҳел яшилган салмоқлар фоти эриб этирди ва муомалага чиқарди. Э қаклар қилса вақт ичида иште дорага ақмантирилиб олганди, жоклар зарбин марказлаштириши мақда бошқо шайларидани зарбонларий ҳам берилиб, фақат Буҳоро зарбин шуҳрат топган ва энгис мис фоти Мовароуннаҳрнинг барча шаҳар ва алоқаларида кенг муомалага қилина датиинг ички савдосини нақшоли тушга талмини элди. Улуўбекнинг йил ислоти мамлакатда ҳўнарининг мақсудларининг ички мақани эгани учун кенг йўл очиб берган эди. Мақда Улуўбек таълиқ савдолик ва ички савдонинг ошқини мақсудлик ва боқни биримчи шийрди.

Иле - бий ва миданият Улуўбек ҳўмронлиги даврида қилдила эди. Хитойда ҳам Амр ўл ақмантириши даврида элчилик вақт шайларидани қилим фуқалар ва биштакорлар, мезмору бишакорлар нақшоли шайлар қўшиқчиларини таълиқ савдо шўлидан эди. Мақда нақшо, хусусан Самарқандда элчилик ва савдонинг тарихидани элчининг роли ва ҳўссаси шийрди бўлиди. Улуўбек мамлакатини иқтисодий қактин бошқаришда элчилик ишлари б-н ҳам шўлиқ олимларнинг муносабатларида фақиланди. Улуўбек Мовароуннаҳрларини, хусусан Самарқанд ва йили илму маърифат тартиқчи шийрди иштилди. Унинг фарони 1417 й.да Буҳорода, 1417—20 й.ларда Марғилонда ва 1433 й.да Ҳажратда расалар бийи қилдила. Хитой таълиқ мақсадининг даровисиди шийлин ҳар бир мусулмон ақли ва шийин бурнилар, деган қилим йили қўйилди. Мовароуннаҳрнинг йили қилимий шайларидани барто шийлиқ олимлар, хусусан Самарқанд ва йили мақсадининг даровисиди Ушан Мақсадларига илчилик қилим Кўрғон, қадис, тафсири, фидолик ва шийлиқ (математика), қилиқ метрига, илчи ҳайбат (астрономия), тиббиёт, тарих, география, қилиқ (қолтиқ), араб тили ва марфиқ (қофия) қилим дўстий илчилик

чи хорижий мамлакатлардан келган сандоқлар қўйилган. Бобуриун таърифиданми, «Чилсуғу» ва «Чиниқома» саройлари ишонат муҳтаман ва қуръам бўлган. «Чилсуғу» тошлардан фарш қилинган баланд таққури устига икки қанатли қилиб қўрилган, унинг буржларидан икки қанатли миноралари бўлган. Миноралар орали саройнинг юқори қанатига чиқилган. Иккинчи қанатнинг марказига чорларга устулбиди қўрилган хонанинг түрт тарафин ўймақор топи устуни айвон бўлган. Чорларга устулбиди бую қанатнинг Чиниқома саройининг деворлари, хусусан уларнинг юзори (панель) қўсемлари Хитойдан келтирилган ранглар ва нақшдан Чинилар б-и қопланган, шу сабабли бу оғил иморат шу ном б-и шухрат топан (ана к. Чиниқома).

15-а.нинг 2-ярмида Моғоруноунга ва унинг пойтахти Самарқандга ҳашиятли бинолар қуриш бирмуҳта меҳнатли. Бу даврда икки қанатли Хожа Аҳор мадрасаси (1456), Ишратхона (1464) ва Оқсарой (1470) маъбарлари каби иморатлар қад кўтарди.

14-15-а.лар меъморийлигида иморатларнинг ўзига хос янги маънада қаратилган ечимлар асосида қуриш б-и бирга, уларни беваланд ҳам янги усуллар қўлланади. Биноларнинг пештоқлари ва қонарларнинг ички деворлари қабарча ранг-ранг ранглардан, зангори ёки оқ ранг устига зардал берилган «иллим» нақшлар, баланд жи китоблар б-и тарҳланган.

15-а. меъморийлигида ҳоз. замон шарҳовлигида инфраструктура деб атақилган уйвусулка эришлага ҳарикат қилинган. Мас., 15-а.нинг 80-й.ларида Ҳирот қишлоқи Иноқид илчери бўлмақ қуриб беваландган қуръам иморатлар, мажмуотли уй-жойлардан ташқари, мадраса, маъшко, шифохона, ҳаммом, ҳовуслар, савдо расталари бўлган. Дам

олини хибобларни, боғ-роғлар жи ҳуш-даво жойларга барпо қилиниб, уларга шахар меъморийлигининг таркибий қисми сифатида қаралган. Бу даврда жамоат биноларини исми ҳисомта номли, миноралар ҳамда жанралор номлар б-и аташга ҳам қатта аҳамият берилган. Шунингдек, баланд номлар зарурлигига қараб, абақ ҳисовида қурилиш янги тарихини ҳам ифода қилиниб бўлган. Илосия, Халосия, Шифоия, Сафоя, Унсия, Қўсания, Ниқомия, Хуравия ва Филофия шулар жумладандилар. Мас., Илосия мадрасасининг номи Навоийнинг мактабдан дусту Султон Ҳусайн Бойқорога бўлган илосияни, минорасиловининг билдири, Халосия – олоқил, Шифоия – соғлик, шифо; Сафоя – поклик, соғлиқ маъносини аниқлаган. Хуравия мадрасасининг номи жи бинонинг биринчи қиштинги қўйган шаҳидла Мухаммад Султон номини ҳамда унинг қурилиш йилини ифодалаган.

15-а.нинг маданият ҳаётида истроҳат боғлари таъкикати ўзини санъати ҳам аниқ қатга савобдорлар. Бу даврда Самарқанд, Бухоро, Марв, Ҳирот каби илрик шаҳарлар атрофида гузал ороғноқлар барпо этилган. Бу даврда ҳам сайроҳ – боғлар ясарий айналарга асосан 3 хит усулда «чорбоғ» ва «бўстон»лар ҳамда «қўриқома» тарзида таъкик этилган. «Чорбоғ» ва «бўстон»лар тарзи муанасиблик (симметрия) асосида түртти геометрик шакллардан тўзилган тартибда гулзор ва мевалорлардан иборат бўлиб, қўриқомалар табиатининг хушманлари жойларига барпо этилган.

Истроҳат боғлари гулзорлар б-и ўралган баланд сарой ва нақшданкор шийпонлар, уларга элтувчи серсо сўним хибоблар, абақ сувири ариқлар, марказида гирди ва ичи тоштаклар б-и фарш этилган ҳамда атрофига тукум ва мажмуотлар ўтқизилган түртт еки саккиз бурчакли ҳовуслардан иборат бўлган.

Теуриқор ҳокимиятининг истро
Моғоруноундаги ҳокимият меҳта фуқаролар «мадрасу», яъни «чорили» деб атайлган Абдулатиф унинг тарғиборлари қўйган упан. Абу орали олти ярим ой ўтар-ўтмас Абдулатиф қарин сарайда фитна ушар қилиб, у 1450 й. 9 май куни ўлдирган.

Ҳокимият тепасига Самарқанд Шоҳруҳнинг яши бир набаркан, Ур бекнинг сенияти жиъин ва қўбани йудула Мирзо ўтирди, Бухорода жи Роҳоматнинг набираси Абу Саид Мирқўлибек дилоқот б-и чиқди. Мирзо маълақатда барқарорликни тезроқ қўйишдан келган барча чорлар курс-ла, амин у ҳам Самарқандда мурчилар тахтада уюқ, вақт ўтир б-и мади. Абу Саид ушга қарши Абдулхон б-и иттифоқ туздан. 1451 й.да Рот қилини яқинда Бузулур атроғида қилини қанга иттифоқларга қўқоқилди. Абдуло Мирзо жангачи бўлган. Шузили қилиб, Абдулатифнинг қилинмаси ёрғамла 1451 й.да Саид Самарқанд ҳақини олган. Моғоруноунга ҳоким бўлиб олган.

Бу даврда Бухоро Шоҳруҳнинг набираси Абулқасим Бобур қўли жи Хуросон б-и Моғоруноунга ўриқилганлар дилоқот этиди. Теуриқор жи муаррақларнинг ёшичи, бу дил Хуросон жи бир бўлиққа бўлиниб қили. Қонийларнинг айтишича, улар ҳар бири ўзига мустақил ҳокимият. Маънақотнинг бир-биринга қарши ган майла бўлиқларга бўлиниб қилилар ўриқилган уруш-ташароқлар топан дилоқот этишдан аҳолонинг илти ва маъналий ҳаётига қаттиқ таъкик қилиб, илтиқосий жиддатдан дилоқот қонгдан танг аҳолига тулариб қили. Абдулқасим Бобур Хуросонни ном эз тасарруфини қарига олиб бўлиқ ҳам, ҳар қўли майда қонларларнинг айирмақилин қарашта ҳам берди. Бирок 1457 й.да Мирзо Бобур янги қўйган, вақит ва и кулланган. Хуросонда ҳам Ҳирот ҳокимиятини даъво қилувчилар бўлиқ-ла, лекин уларнинг бирин дилоқотин алора қила аздаган қон эмас эли, бундай қўли вақитдан диланган Абу Саид 1457 й.да Ҳиротини эғаллайди ва салтанатини икки қилини бирлиштириши илофа бўлиқ. Бирок унинг ҳокимияти мустақил эмас эли.

1468 й.нинг кунида Абу Саид байжон, Фарбий Эрон ва Иран бўлган илтиқотларига этилган тарғиқонли турмақларига қарши қўқилди. Озарбайжондаги Мунт

Шоҳруҳнинг қўбалири.

Оқ қўнчаларнинг ҳокими Узув Досон б-н бўлган жангда Абу Саид ҳалок бўлади (1469). Унинг ворислари отаси ўлимидан сўнг, Султон Хусайн б-н тўқнашнинг жўрват эта олмай, Мовароуннаҳрга қайтадилар. 1469 й. 24-мартда Султон Хусайн Хуросоннинг ҳокими сифатида таштани билан Ҳиротга кириб боради. Иттиқода Темурийлар давлати яна иккинчи мустақил қисмга, Султон Хусайн ҳукмронлигини Хуросон ҳамда Абу Саид ворисларига ўтган Мовароуннаҳрга бўлишиб кетди.

Мовароуннаҳрда Абу Саиднинг ўғилларидан аввал Султон Аҳмад Мирзо (1469–94), кейин Султон Маҳмуд Мирзо (1494–95) ва ниҳоят Султон Маҳмуднинг ўғиллари Бобусунур (1495–97), Султон Ади Мирзо (1498–1500) мустақил ҳукмлик қилди.

Султон Хусайн Бойқароннинг давлати Шарқий ва Шим. Эрон вилоятлари ва Хуронни бириктирган эди. У Темурийларнинг қаринб 40 йил ҳукм сургани сўнгги аърак салтанати бўлиб, бу давлатда қим сўнги аърак осойишта эмас эди.

Бирок, шунга қарамай, мамлакатнинг тўқнак ва маданий ҳаёти Мовароуннаҳрдаги қарганда анча юксак даражада бўлди. Мамлакатнинг обод этилиши, ривож этилиши, унда барқарорлик янгилиб, биринини сўқиб туринида завоқисини тadbиркор ва доно ҳукмдор Султон Хусайн б-н бир қаторда буюқ эди ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг ҳим олдига ниҳоятда катта бўлди.

Алишер Навоий (асли исми Низомиддин Алишер) — буюқ узбек шоирини, иттиқдор, давлат арбоби. 1441 й. 9-февралда Ҳиротда туғилиб, 1501 й. 3-январда вафот этган. Отаси Раёсиддин Баҳоуддин Абулқосим Бобурунинг экинчиларидан бўлиб, мамлакатни идора этишида иштирок этган. Алишер Навоийнинг болалиги Шохрух ҳукмронлигининг ўнгиларида, хуронга тўри келган. У темурийлардан, хусусан булжак подшоҳи Хусайн Бойқаро б-н бирга тарбияланган. Тўри ёшида мактабга бориб, тез оқиб чўқиб туркий ва форсий шеърларни ўқиб, ёл ола бошлаган. 10–12 йашарини шеър ёла бошлаган. 1456 й. Хурон ҳукмдори Абулқосим Бобуру гаройида Алишер Навоий ва Хусайн Бойқарон оқиматда бўлишган. Бирок, 1457 й. Абулқосим Бобуру вафот этган, тег уруи кураш яна авж олган. Мовароуннаҳр ҳукмдори Абу Саид Хуросонни эгаллади. Хусайн бу даврда аввал Хоронда, сўнгра Хуросоннинг Ҳирот, Ширизи, Ниши, Машида ва б. вилоятларда қарбаларликда — юрбб куч — тўқнак ва Абу Саидга қарши кура-

Алишер Навоий (В.Е. Кайдашов чизган, 1947).

шадан. Алишер Навоий бу йиллар аввал Машида ва Ҳирот мадрасаларида ўқиди. Уша пайтлардаёқ у шоирлик истеълоди тудайли катта шўҳрат қозонган эди. Еттиклидан Султон Хусайн б-н яқин бўлган Алишер унга нисбатан Абу Саидга адоват қайғитгани сезган, Самарқандга кетишга мажбур бўлган. У Самарқандда 1465 й дан 1469 й.нинг баҳоригача яшаган. Фалқиятишунослик, риёзиёт, ҳикматушунослик, муҳаддислик измини ўрганган. У машҳур олим, фалсафа, маънавия, ҳуқуқ, араб тили, адабиёт ва шеъринингнинг ўткир билимдони Фазлуддоҳ Абу Лайс Самарқандидан сабоқ олган. 1469 й. Абу Саид оқ қўнчалар б-н бўлган жангда ҳалок бўлган, Хусайн Бойқаро Ҳирот тахтини эгаллаган. У Алишер Навоийни ўз кўзурига тақлиф этган. Алишерни у дастлаб муҳторлик авозимига, 1472 й. бошида амир уштовини бериб, бош вазир қилиб тайин этган. Навоий янги ҳукуматнинг ортқиса солиқларидан норози бўлиб, қўғонол кўтарган қалқ оммасини тичетишида адоват ва мардонаворлик б-н иш туталди. У бутун ку-

чини мамлакатда тичетик ва осойишталик ўрнатилга қарган. Вақд интирини тартибга солган, шаҳорларда савдо-соғиқ, ҳушарманчиликни ривожландиришга катта аҳамият берган. Лекин Султон Хусайн давлати Навоий кутганича бўлиб қимқайди. Суворот тартибига асосланган бу давлатда, бир томондан, вилоят ҳукмдорлари, ҳатто тоқу тахт валдахди Бадмуздамон исмини беради. Иккинчи томондан, муҳторлар зулми оқибатда Ҳирот ва вилоятларда қалқ қўғоноллар кўтаришди. Учинчидан, ўз манфаатларини қўғонол сарой эдилари Навоий ва унга ҳамфикр бўлган шахсларга нисбатан фитна ва фасодини гоитда авж олдириб юбордилар. Бош вазирилик давомида турган Навоий 1476 й.да истеъфо беришга мажбур бўлди. Кейинчиқ узи саройдан, ҳатто вайтақдан уқоқландиришга Султон Хусайн ҳам қўндирдилар. Унинг мамлакат осойишталиги ва эл фаровонлиги узуи қилган салҳуқаракатларига жиддий арбоб берилади.

Тарихчи Хондамирнинг қийд қилишича, 80-й.лар давомида Навоий ўз

майлалари ҳисобдан Ҳирот ва б. шаҳарларда бир неча мадраса, 40 та рабоб, 17 масжид, 10 хонақоҳ, 9 ҳаммом, 9 кутубхона, 20 та яқин ҳовуз қудратлиғи ёки таъмирлатилган.

Алишер Навоийнинг адабий ва илмий мероси — беҳадки катта ва турли-туман (30 га яқин шеърӣй ғўзалар, бирик дostonлар, насрий асарлар ва илмий рисолатлар), 1491—96 й.ларда бирик шеърларнинг ғў кўли б-н 4 девон («Чордевон») га — «Хазоини ул-маоний» («Маълонлар ҳазинаси») қудратлига таътилган; «Девони Фониӣ» шеърӣй ғўзалар ҳам бор. 5 дostonдан иборат «Ҳамса» (1483—85) Навоий илқонидин чўққосидир. Фалсафий-маволий характерли «Лисон ул-тайр» («Қўшлар тили») дostonи (1499) ва ўзбек баланд насрининг илқ намунаси — фалсафий-илқадиктик «Мақбул ул-қулуб» («Қайлар севатиси») асари (1500) Навоийнинг қимматли илқонидин. Адабийётиносунда [мас., «Мақолоти ун-нафон» («Нафислар мажлисинаси»), 1491 й.г. ташхисносунда («Муҳоммак ул-дуғатари») («Икки илқ муҳоммак»), 1499 й.], фалсафа, тарих ва б. соҳаларда ҳам асарлар яратган.

16-АСР БОШЛАРИДА МОВАРОУННАХР ШАЙБОНИЙҲОН ДАВЛАТИ

Мовароуннахрнинг ўзроқ деҳқончилик воҳдалари эҳронис ёлқон ёлқонлашган кўчманчи чорвалор эҳронис б-н иқтисодий ва сивсий ялқаддан муттадил муҳоммак бўлиб кетди. Илқик ва кўчман ўрдаларига осонгина бирлаша оладиган кўчманчилар Мовароуннахрнинг деҳқончилик воҳдаларига тез-тез ҳужум қилиб турарди. Кўчманчиларнинг айрым ўрдалар, ёлқон бирлашмалари воҳдаларга келиб эҳронисиб, ўзроқ эҳронисин турмуш тарзи ва маданиятини қабул қиларди. Айни вақтда узроқ кўчманчиликка мос урф-одатларини ҳам воҳдаларга олиб кирар ва янги этник гуруҳ сифатида ўзроқ эҳронисин ялқмоний қилёвотини ўзгартириша таъсир қиларди.

Кўчманчи чорвалор туркий қабилаларнинг аскариниги бу ларларда Дашти Қилқоққа яларди.

Муғуллар илқосига қилар Дашти Қилқоқ эҳронис ялқон давлати бирлашмаган. Муғуллар ҳўқоронлиғи даврида у Жўки улқас тасарруфига бўлди. Кейинчалик, бу ерларда Олтин ўрда давлати ташкил топди. 14-асрнинг 90-й.ларига у Амюр Темур қўшполари томонидан

тор-мор этилган, парчаланиб кетди. Оқ ўрда ҳам бир-биринга душман бўлган улқасларга бўлиниб кетди. 15-а, 1-ярмида рус маилбаларида Нўғай ўрда номи б-н тили олинган Мангит ва Шайбон улқаслари шуларнинг энг бирикларини эди. Шайбон улқаси Елиқ дарёсидан шарққа томон то Сирдарёнинг қўли оқимига қадар бўлган ерларин эгаллайди. Нўғай ўрданинг эҳронис Мангит ёки нўғайлар деб, Шайбон улқасининг чорвалор қабилаларини кўчманчи ўзбеклар деб аташарди. Мангит (нўғай)лар б-н ўзбек улқасининг этник тарқалиби бир-биринга яқин бўлиб, узлар туркий тилига сўзлашган, ялқин тарзи ҳам дерадан фарқ қилмаган. 15-а-да Дашти Қилқоқда вужудга келган хонлиқларининг энг биринси Шайбон улқасидини кўчманчи ўзбекларнинг Абдулхайрон давлати (1428—68) эди. Кўчманчилар ҳар йил, айниқса янги фалқига Мовароуннахрнинг обод илқонларига қайтариб қарар ва ўзроқ эҳронис талаб қилардилар. Абдулхайрон 1431 ва 1435 й.ларда Хоразмга қўшин тортиб, унинг гарбий қисмини Урганч б-н бирга босиб олди. Сирдарё бўлиб қаровон нўрдаларда жойлашган Оққўрғон, Арқуқ, Сузоқ, Ситноқ ва Урган каби шаҳар ва қалъалар ҳам Абдулхайрон тасарруфига ўли. Сирдарё этакларини кўчманчи чорвалорларнинг қилқини учун жулда қуддан бўлиб, бу жойлар айни вақтда Мовароуннахрнинг ички деҳқончилик воҳдаларига босқончилик ҳўқумлари ушқиниришида ўрдутоқ сифатида ҳам муҳим аҳамиятга эга эди. 1447 й.да хонлиқ пойтахти Ситноққа кўчарилди.

1448 й.да Улуғбекнинг Хўросондан индан фойдаланиб Абдулхайрон Самарқанд атрофини талаб қилганда, Улуғбек ўлдирилган, тахт ушун Темурийлар ўрқасинда курашининг анж олиб кетилиши б-н Абдулхайрон янги Мовароуннахр томон аскар тортиди. 1451 й.да у Абу Саидга Самарқанд тахтининг эгаллашига ёрдам бериб қатта совға ва ўлқалар олиб ўз ўрдутоқига қайтди. Жумладан, Улуғбекнинг қизини Робин Султонбегим ҳам Туркистонга олиб кетилди. Абдулхайрон 1459—62 й.ларда Улуғбекнинг невараси Муҳаммад Жўқийга ҳам қўмаққилди.

Кўчманчилар давлати шққон гарчин қудди қўрилиса-да, у мустақкам иқтисодий ва сивсий таъригга эга эмасди. Бу давлат уру-қабилачилик муносабатларига доисиди барто элқини эди.

Абдулхайрон вафотидин сўнг (1468) Дашти Қилқоқда ўзаро кураш янги анж олиб, кўчманчи чорвалор ўзбек қабилаларининг даслабки давлати барҳам топди. Бироқ қўн вақт ўтмай, Абдулхайрон давлатининг ушқини набираси Муҳам-

мад Шайбонийхон қайта тиклаштинини ринди. Аммо у бошқа қабилаларни қудди қаршиликчи дўш кетди. Ушун Темурийлар, гош Тошкент хона муволик қиларди. Шайбонийхон шарт қарар узлар б-н илқифоқ ўзаро ёлқин га қарши ҳўқумлар ушқинириди. 15-й.ларга келиб у кўчманчи ўзбеклардини тиклашга мувафққ бўлиб, 15-асрнинг 90-й.ларига, Темурийларнинг ўзаро ўрқаларини қулайган келдири Шайбонийхон Дашти Қилқоқнинг ялқмоний, жумладан, Ўтроқ, Сирдан, Аш (Туркистон) ва б. шаҳарларига ялқин қилди. Шайбонийхон қўшполари илқон қилган Мовароуннахрнинг илқон қилган киринди. У Қарши ва Шарқиса босиб барди, катта ўлқа ва ялқонлар б-н Дашти Қилқоққа қайтди. Будан сўнг ушун Шайбонийхон қатти б-н Самарқандни қамалга олди. Шул нода Дабўсин қилқиси қилқониди ушқин қилқимиларга ёрдамга келатган Ёлқонларини Муҳаммад Қолиб Таров қўшполарини тор-мор қилди, аммо Ёлқоннинг, сўнгра Қорқўлнинг эгаллашди. Шайбонийхон Буқорога ўз дўрғасига осонгина тайин элиб, ушун ўзининг бош қорғонга айлантди. Булар ва Қарши Шайбонийхонга қаран қўшполари қўзғилон шайқоқини босирдилди. Шайбонийхон янги Самарқанд ушқини олиб шайқонини қўққилди ой қамалди. Бу вақтда Самарқандда Абу Саид набираси Султон Али Мирзо қўшполар қилқиди. Оғир илқосини ялқон тахт ушун қўрғонлардан белор бўлиб илқонга омон шайқонини фозил шўқ қилмади. Натижанда 1500 й.да Шайбонийхонга жангнинг тасини берди. Бироқ шаҳар элқонларининг ялқмон қисми Темурийлар ҳўқумларини тиклаш Темурийлар эди. Узар Фан ҳўқумлари Бобурга мақтуб нўрдалар қилқонини илқон қилқинида ялқон қилар. Бобур қўшполари б-н Самарқандга етиб келган, ушга илқосини чиққилди ҳар дарвозаларни очиб берилди. Шайбонийхон шаҳар ҳўқонини ушқинириган 600 нафар аскарни қириб қилқилди. Шайбонийхон Буқорога қилқонини қилқиди.

Қисқа вақт илқонда Самарқанднинг янги туманлари, Қарши ва Бухоро ялқонда Бобур ҳўқонининг элқонини элиб, Аммо, шаҳарда олиқ-омат шайқонини тўтаб, очарлилик боилқондан дашқилдан хабар топган Шайбонийхон қўшполари б-н янги Самарқандга қириниб кетди. 1501 й. апр.да Зарафшоннинг Сарипул қилқонини яқинда бўлиб қилқиди. Бобур қўшполари энқилиш янги Самарқандга чекқилди. Шайбонийхон қамалга элқонини, у тург ой давлатини

Заҳриддин Бобур (бу дарида шайланган минаاتور).

Қамада қолган шаҳар ҳақлисининг ордидан тўқаси қилинди. Нонлоқчилардан Бобур 1501 й.нинг 2-ярида Самарқандни тарк этиб, Тошкентга тоғаси Маҳмуднинг ҳузурига йўл олган. Шайбоний-хон Самарқандни иккинчи мартаба

жангсиз эгаллаб, музофачиларнинг акаригини қилчдан ўтказди.

1503 й.да Шайбонийхон Сирдарё томон юрғин қилиб, Тошкентга хони Маҳмудхон, Бобур ва Султон Аҳмадхоннинг бирлашган қўшларини тор-мор келтир-

ди. Тошкент ва Шоҳрухнинг ш.лари забт этилди. 1504 й.да Фарғона илғот қилинди. Шайбонийхон Самарқандни ўзи давлатининг пойтахти қилиб, Бухорога иниси Маҳмуд Султоннинг ҳоким этиб тайинлади. Тошкент хонини ва Сирдарё бўйидаги шаҳарларнинг амакларини Қўчқонийхон б-н Сўзонсулжонга топширди.

Моҳароуннаҳрада сиёсий мавқеини мустаҳкамлаб олган, Шайбонийхон 1504 й.да янвал Ҳисор ҳукмдори Хусрошохни енгиб Қўлдузн буйсунадиради. Сўнгра Хоразмга юрғин қилади, ўзи ол Лавмон этган қамалдан кейин 1505 й.нинг авг. ойида Урганч таслим бўлади. Натيجаси бутун Хоразм ерларини Шайбонийхон тасарруфига ўтди. Моҳароуннаҳр ва Хоразмда Шайбонийхоннинг талабаси Хусросон ҳукмдори Султон Ҳусайинни таҳликага солади. Хусросонга ўзaro инзола бўлган Теҳурийларнинг Шайбонийхонга қарши иттифоқ тузишга интилизларини натижа бермайди.

1505 й.нинг кузида Шайбонийхон қўшинлари Хусросон туپроғига бостариб кириб, Маймана ва Фаробга етиб боради. 1506 й. янвалда Султон Ҳусайин ўғли Бадатузмон б-н Шайбонийхон ўзларини тўсиш ниятида Муроббога томон қўшин торлади. Аммо Султон Ҳусайин йўлда вафот этди.

Душман шиддат б-н бостариб келатган бир пайтда Султон Ҳусайиннинг икки ўғли тарафдорлари ўртасида подшоҳлик устуи кураш бошланади. Натيجасида Ҳирот тахтига Бадатузмон б-н Муларфдор Мирзонни баробар пайдо қўтариб, улар номига ҳўба ўқилади. Шу аснода Шайбонийхон Бахтон қамалга олади. Бахтон озои қилиш учун Хусросондан теҳурийлар, Қобулдан Бобур қўшин б-н йўлга чиқарилар. Аммо улар етиб келгунча Бахт аҳлисини Шайбонийхонга таслим бўлади.

1507 й. май ойида Шайбонийхон Ҳиротга йўл олади. Жангда Ҳирот қўшинлари тор-мор этилди. Шайбонийхон шаҳарга 100 минг таंगा, элалоган ва суўроғот элаларига алонгда яна 20 минг таंगा томон солади. Теҳурийларнинг мол-мулкларини мусласари қилибди, шаҳар аҳлисини икки кун таланиди. Ҳирот фатҳиладан кейин тез орада Султон Ҳусайин давлатининг гарбий ва жан. илғотларини Шайбонийхон давлатига қаритилди. Теҳурийлар давлати саккиз йил мубайида бутунлай истило қилинди, унинг харобалариди Шайбонийхон салтанатини ташкил топди. Бу салтанатга Касийин денгисинида Еттеғульча, Дашти Қўлшоқдан Хусросоннинг жан. чегараларигача бўлган ерлар кирди. Теҳурий-

Бобур

Заҳриддин Муҳаммад ибн Умаршайх Мирзо Бобур — давлат арбоби, истеъдодли саркарда, буюк шоир, тарихчи, географ, бобурийлар сулоласи асосчиси, теҳурий шаҳзода. 1483 й. 14 фев.да Англистонда туғилган. 1530 й. 26 дек.да Агра ш.да вафот этган. Қобулда ларни қилган. Бобур Теҳурийларнинг сўнгги вақили. У 12 йилда (отаси вафотидан сўнг) Фарғона тахтига ўтирган. Моҳароуннаҳрада марказлашган давлатни тисланди ҳаракат қилган. Мағлубиятга учраб Афғонистонга кетган. 1526 й.да Ҳиндистонни забт этиб, Бобурийлар давлатига ва султанисини кес солган. Бобурнинг қомусий асарини «Бобуринома» туркий тилдан даштибаки ласрий мемориал асар ҳисобланади. У бадий, тарихий, этнографик ва табиғийшуносик нуқтан нақаридан улкан аҳимиятга эга. «Бобуринома» бир қанча Европ элчилари тилларига тадржижа қилинган. Ҳозирда Бобурнинг 119 ғазали, 209 рубоиси, 10 дан ортиқ туюқ ва қўтгалари, 50 дан ортиқ муаммо ва 60 дан зиёд феъллари, 270 байтадан оборот й маснавийини аниқланган. Битгаича адабиёт назариси («Муфассал»), муслиқшуносик («Муслиқий»), ҳарбий санъат («Ҳарбий ши»), духхушуносик («Мубаййин») ва онд рисолалари, мактувлари қамда Ховжа Аҳрирнинг «Воқидий» рисолисининг форс тилидан ўзбек тилига шеър б-н қилин тадржижаси (1528) этиб келган.

Манастир суломаси:

Мухаммад Раҳим (1756–58),
Абдултоҳсон (амалда Мухаммад
Дониёбий оталик, 1758–85),
Шоҳроҳ (1785–1800),
Хайсар (1800–26),
Мир Хусайн (1826),
Мир Умар (1826–27),
Насруллоҳон (1827–60),
Муъййид (1860–85),
Абдуллоҳ (1885–1910),
Обидуллоҳ (1910–20).

ни жалати. Туркониё урушлар, солликлар миқдорининг ортиши 1821–25 й.ларда катта-кичик қишлоқларнинг Мисёлқал қишлоғига олиб келиши, Насруллоҳон (1827–60) й.ларда ҳуқуқдорлик қилгани) Хини ва Қўқон хонлиқларини Буюро атрофига бериштиришга аракат қилган. Хўжини, Уртаги, Тошкент, Житғал ва Зоминни Буюро амилларига қайтарган (1840–42). Насруллоҳон давлат ҳокимиятини мустақимлик мақсадига уруғ ва қабила билиқларидан бўлган қўшлаб амалдорлари қўли табақалардан чиққан ёш ва ширини кишилар б-н алмаштирган. 1837 й. дўрий ёлловат ўқибди қўлининг ханжарлик қилгани ахирилган. Ҳар бири 800 кишидан иборат 50 та сарбозлар бўлган ва 250 кишилик тўғичлар гуруҳи ташкил қилинган. Мунгазам шайх қўли сови 40 минг кишидан ошган. 1842 й. Фарғона воқисаси уламоларининг қисми б-н Насруллоҳон Қўқонга юрини қилиб, қирса муҳаддаи хонлик ҳудудини талашган. Қўқон хони Мухаммад Алидан ва унинг онаси шонира Нодирани қатл этган. Насруллоҳон ҳуқуқдорлик қилган ёшлар Туркониё минтақасида Россия-Англиз манфаатлари Узаро тўқнашга дор қўйилганда.

Илтимосий ва маданий ҳаёт. Буюро инқилаб ҳаётининг катта қисми дехқонлик б-н шугулланган. Ернинг кўп қисми давлатнинг қўл остида бўлиб, у «вақсий подшоҳи» ёки «мулки султони» деб аталган. Ернинг 2-қисми одамларнинг хусусий мулк ҳисобланган, унинг таъй қисми бойларнинг қўл остида эди. Ёшлар ерлар «мулк ерлари» деб юричилиши. Ернинг 3-қисми масжид, мадриса ва меорларни моддий жиҳатдан ташвиш мақсадига вақф номи б-н берилган. Давлат ерларининг маълум қисми амиллар томонидан хизмат кўрсатган иуфусли кишиларга узар буйи фойдаланиш учун иъзом қилинган. Бу ишдан ерлар «суяроғол» ёки «танхоник б-н аталган. Дехқонлар пахтачилик, илқаччилик, қанотчилик, полиғичлик, сабзавотчилик, боғдорчилик ва чорчилик б-н шугулланганлар. Минг-

лаб кишиларни қамраб олган дунгарманчилик кенг қўламада ривожланган. Унинг маҳсулотлари ички ва ташқи бозорларнинг муҳим буюмлари сифатида жуда қадриланган. Буюро, Самарқанд, Хужанд ва Тошкент ириқ дунгарманчиликлик марказлари сифатида шуҳрат қозонган. Буюро хонлигида ички ва ташқи савдо йўлга қўйилган бўлиб, Афғонистон, Ҳиндистон, Хитой, Туркия ва б. мамлакатлар б-н алоқадор уриштирилган. Хонлиқнинг Россия б-н эртилик ва савдо алоқадари ўстан эди. У хонлик учун тайёр маҳсулотлар бозори сифатида катта аҳамият касб этган. Маданият соҳаси бошқарув тизими ва ҳокимиятнинг оқибатлиги орқасида у замон талабига мослаш равишида ривожланган. Хатто Амир Теъмур ва Теъмурийлар давридаги маданият ютуқлари барбод қилинган. Тўғри, мадрисалар қурилган, лекин уларда, асосан, форс ва араб тиллари, диний тақлимотлар ўқитилган. Дунёвий фанларга деярли аҳамият берилмади. Улуғбекнинг машҳур рисолатиёни ер қайғига қўйиб кетилди. Қўпроқ диний ва тарихий асарлар ёзилди. Кўп шонрлар ҳам ётишиб чўқиди. Бу боралда Мухаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома», Камолдин Бинонийнинг ҳам шу номдаги асарларини кўрсатиши мумкин. Фаёуллоқ аби Рузбехон «Меҳмонномаи Буюро» ва Зайнадин Воқисий «Балое ул-вақое» номи асарларини ёзилар. Суфий Оллоҳёр, Мухаммад Балхив, Сайид Камол (Фитрат), Сайид Насафий, Турди ва б. 100 дан ортиқ шонрлар ижод қилдилар. Бундан таш-

Ғишт (Насафлар) кўприк (Сурхондарё), 16-а.

қари Мирза Солиқ Муъййиднинг «Манастир ҳуқуқдорларининг тарихи», Маҳмад бин Валзийнинг «Баҳр ул асрор фи маюқиб ал-аъйор», Мухаммад Юсуфнинг «Тарихи Муқимхоний», Мухаммад Амрининг «Убайдуллонома» ва б. асарлар ёзилди. 16–17-а.ларда Буюро минияткор мақтаби қарор тошган. 18-а. урғаларида Буюро сарой солинди, хонинда ва баслақорлари ижодий фаолиятида «Шашмақом» шакллантирилган.

Бу даврда меъморчилик санъатининг бир қанча намуналари yaratилди. Умумий ҳуқуқса шукти, 16–19-а.нинг 60-й.ларида Буюро хонлигида ўрта аср бошқарув тизимининг шаклланиши, ички ва ташқи урушлар, қўшнингнинг шайбоний, диний фанатизмининг авж олиши, фан ва маданиятдаги турғунлик мақсадига чўқур инқирозга бўлиқтирилди. Бу ҳолатдан фойдаланган подшо Россияга Буюро хонлигини беким олди.

Камол Раёнов

Арк (Буюро).

Хива хонлиги. Темиурйилтар тасаррфиди бўлган Хоразм ҳудудини Шайбонийхон 1505 й.да босиб олган. Шайбонийхон вафоти (1510 й.дан кейин Хоразм Эрон сафавийлари қўли остига ўтган. Уларга қарши Ҳазрат Қасаси қониси Умар ва Бакирнинг қабилаларидан мулла Саид Ҳасановиди бошчилигида қўбонлар кўтаришган. Икки йил давом этган кураш натижасида армонилар мамлакатдан қувиб чиқарилган ва хоразмликлар ташқарида 6-н 1511 й. Ҳазрат Ҳасановиди ва Шайбонийлардан Эфбарсон Хоразм ҳукмдори деб тан олинган.

Эфбарсон даврида (1511–16) Туркманистоннинг жан. қисми, Эрон шим.даги Сарахс, шунингдек, Орол ва Мингбулак қўшиб олинган. Янги ерларни Эфбарсон ўғиллари ва укаси, қариндошларида бўлиб бериш натижасида майда ҳокимликлар тайин бўлган. Эфбарсон вафотидан кейин улуклик ўзaro низола сабоби ҳонлар тез-тез даъвош бўлган. Бу даврада Халқ Эфбарсон аждодлари ўртасидан Умар қирғизлардан ташқари Бухоро ва Хива ўрғизларидаги урушлар алоҳиди ҳам тортишти мажбур бўлган. Убайдуллоҳдан ва Абдуллоҳон II ҳукмронлик даврида (1537–38; 1593; 1595–98) Бухоро хонлиги Хоразмга ҳужум қилиб, қизил вақт уни Бухорога бўйсундирган. Бу урушлар на 16-а.нинг 70-а.ларида Амуларё ўзани ўзгариб, Қасийт дегенга оқиб қўйгани ҳам Хоразм иқтисодийига салбий таъсир кўрсатган.

17-а. бошларига келиб, Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сунгилта ўтирилган Араб Муҳаммаднинг даврида хонликка давлат парокандалиги ўзининг яқини чўққисига етган. Рус казаклари, ҳужум ва қадимқадирнинг талончилик қилишлари, Араб Муҳаммаднинг ўғиллари Ҳабиб ва Эфбарсоннинг отасига қарин чўққини парокандалик-

Ички қалъа девори. Хива.

Кўзи Арқ. Хива

нинг авж олдирган. Улар курашда муайянафидиет қозониб, Қум қалъасида отасининг қўлига мол тортиб, сунгра қатл эттирганлар. Қўбонлар падарқушлар қаби Эфбарс ва Ҳабиб султонлар (1621–23) акаллари Асфандийёр (Исфандийёр, 1623–43) томонидан тахдан тушиниб, қатл қилинган. Эрон шоҳи Аббос I

ҳокимлигида, туркманлар ёрдами 6-н тахтга чўққин Асфандийёрдан даврида мамлакат сисиси ҳаётдаги кескинлик сақланиб қўлган. Орол бўйидаги ўзбек қўбонликлари Асфандийёрга бўйсунмай қўйилган. Туркманлар хонлик сисиси ҳаётга кўрсок, таъсир эта бошлаган, мамлакатда тарқоқинк ва зулм кучайган. Бундан фойдаланган йирик мулкдорлар Абдуллоҳон Баҳадирхоннинг 1643 й.да хон қилиб кўтаришган. Абдуллоҳон Баҳадирхон акаси вафотидан кейин 1644 й.да Хива хонлиги тахтга ўтирган. У марказий ҳокимлигини мустақкамсаб, Бухоро хонлигининг Чорқўй, Вардогок, Қорақўл, Қирманга атрофларида бир неча марта ҳўрбий қўришлар қўлган.

Абдуллоҳон Баҳадирхон 1662 й.да Бухоро хони Абдуллоҳон 6-н суқт тузиб, 1663 й.да хонлигини ёни Амушанига топширган. Шунга қаршай Хива қўбонлари Бухоро, Самарқанд, Қаршига таъончилик қиришларини давом эттирган. 1685 й. Хива қўбонлари Фатҳқўлини қилиб да маъзулликга ўриган, Бухоронинг Хивага ўқиси кучайган. Бухоро хони Субҳонқўлихон Абушанига қарин фитна уюштириб, унинг ўзин Араб Муҳаммадхонга тахти эгаллашга ёрдм берган. Лекин унинг ҳукмронлиги жуда қизил бўлган. 17-а.нинг охирига — 18-а. бошларида Хива хонлигида ўқиб хонлар алмашган. Бу мамлакат аҳролини ишала оғирлаштирган. Субҳонқўлихон ёрдами 6-н ҳокимлигини эгаллаган эшик оғаси Шўҳрўдхон (1699–1702) Россия ҳукмдори Петр I га хат йўзла-

тин. Бу 6-н у Россия ҳукмдорини Шарақ бўлган қириққилини оғиртирган ва Петр I 1714–17 й.ларида А. Беконинг Чорқасий 18, Беконинг Чорқасий ҳўрбий жасийати бошчилигида Хивага ҳўрбий жасийати қўйилган. Хива хони Шерғолихон (1719–27) Қайғорин даросиди оғиқ тўришларда қатта талофоти ўриган, ҳўрбий ўқиб ишлатиб, рус қўбонларини 5 та ширдага бўлиб юборган ва уларни аждодларидан барғараф этган. Бу пайтда янши хонлар, зулм авж олган. Орол бўйи ақаси Хивага бўйсунмай қўйган эди. Хивадаги Шерғолихон мадрасаси қуришда да куллар қўзғолон кўтариб, хон ақасининг мулозимларини қатл қилиш. Шу воқеадан кейин хонликка ойиб мулкдор эди авж етган. Улар урушда Эфбарсон (1728–39) ҳокимлиги қўлига қарилган, ички низолалини йириб, қўбон ҳўрбуллари бошчилиги қиришларини амалга оширган. 1761 Эрон шонли Нолматхон Хива хонлиги босиб қириб, уни ўзига бийлаётган. 1741 й. хоразмликларнинг оғиқ учун кўтариш қўбонликлари Ноҳир томонидан босқинчилар. 18-а. йрлардаги хонлар гоҳ Эрон шондорларини тахти, гоҳ Бухоро ҳукмдорларини тахти, гоҳ маҳаллий қўбонлар урушини сисиси аралашуви натижасида ишаламлашган бўлган. 18-а.нинг 60-й.ларида билават шаҳарликлар ва русқўбонларнинг қўлаб-қўвониллиги эртин қўбонлар уруғлари Хива хонлигини даъвош қилиб ола бошлаган. Ички Муҳаммад Амин (1770 й.да туркманларни қириққилини сиздириб, 1782 й.да 30 й. хон амригаги ҳўжумини қайтариб, ичкида қўбонларнинг амалдаги қўбонлигини мустақкамсабган. Ава Муҳаммад шонли даврида Хивада марказий ҳокимият мустақкамсабган, ичкида аждод бирмўчи қилинган. Бу 6-н

Қўш Ҳўмак 19-а.

си Султон Маҳмуд фойдаланган тахтанни кетди. Бу воқеадан хабар тоғдан оғир Насриддин Қўқонга босиб келиб, унинг талон-тороқ қилди. У шу қирғин-барот давомида Муҳаммад Азизни, унинг узани Султон Маҳмуднинг, онаси Насриддиновани ва б. юқори мансабдорларни қатл эттирди. Амир фармони б-н Қўқон хонини Бухоро ноибини томонидан бошқарила бошлаган. Амир ноибини қилиб ҳақлисига оғир солиқлар қўйди. Натигада 1842 й. Ёзда қўқонликлар қўзғолон кўтариб, амир Насриддинга шўқ қишларнинг қўрқинчилигини ўлдирди ва Нобуттабнинг узаси Хожибекнинг ўзи Шералон хон қўлиб кўтаришди. Буни эшитган Бухоро амирини Қўқонда қўшни тортиб ўз ҳақмончилигини қайта ўрнатish учун уни қамал қилди. Бироқ қамалнинг қирғинчи кунини Хана хон Олиққўлихоннинг Бухоро ҳудудига қилган ҳужуми ҳақидаги хабарни эшитиб, орқادا қайтишга мажбур бўлган. Натигада қўзғолни ҳудудлар (Хана, Тохтаев) уни Қўқон хонини ўз йўлига қилди.

Шералонхоннинг (1842–45) тахтта ўтиришида қўмақчи ва ҳайрмоқ бўлган қўқонликлардан Муҳаммад миғиби қўлиб тайинланган. Муҳаммад, асосан, ҳарбий ишлар б-н шуғулланган ва хон қўшинларининг тарқабини кўпроқ қўлдоқ интиқлари б-н ўздирган. Муҳаммадқўли муҳаммаддан фойдаланиб, Шералонхонга ўз тасаруфини ўқатишга интиланган. Аммо хон бунга йўл қўймаслиқига интилади. Муҳаммадқўли хондан норози бўлиб, бошқаларнинг қўли б-н суиқасд уюштиришга ҳаракат қилган. 1845 й. Ўзда хоннинг солиқ савбатини қирғин кўзғолон бошланди. Муҳаммадқўли тарафдорлари Олиқхоннинг ўзи Муродбекни Қўқонга таклиф қилиб тахтга ўтказганлар. Шералонхон ўздирилган. Муҳаммадқўли эса Ўздан Наманганга келиб қўлини Шералонхоннинг узани Хулоерага турмуши беради ва у б-н Қўқонга келиб, Муродхонни ўлдириб, ўзи Хулоера хон деб талон қилди. Муҳаммадқўли хоннинг ёлқиндан фойдаланиб хонлигини девран мустақил равишда ўзи бошқаришди, катта лавозимлар қўқонликларга ўлашиб берилди, Натюкала Муҳаммадқўлига қўриш хонақ ҳудудига

Миғи султаси

Шоҳруҳий (1709–21), Абдурахимий (1721–35), Абдулқаримий (1733–50), Абдурахмон (1750–51), Эрданабий (1751–52), 1753–66), Бобобек (1752–53), (1753–66), Сулаймонбек (1766), Нобуттабий (1766–1801), Олиқхон (1801–10), Умархон (1810–22), Муҳаммад Азизхон (1822–41), Султон Маҳмуд (1841–42), Шералонхон (1842–45), Муродхон (1845), Хулоерахон (1845–58; 1863; 1865–75), Мақдони (1858–62), Шоҳмуродхон (1862–63), Султон Муродхон (Султон Саймонхон) (1863–65), Насриддинбек (1875–76).

норозилик ҳаракати кучлидан ва унинг бошқарилмадан бўлишидан. Золагонлар қўқонликлардан қўзғолни қўлини ахтариб Хулоерахон узани тарафи оғдириб, 1853 й. қўқонлик қирғинини бошлаб қўришган. Муҳаммадқўли асирга олиниб, қатл қилинган.

Бироқ Қўқон хонлигинда Умар тахт учун қўришлар тўқилмаган, ҳисси ҳақт ишда ҳонлар бир неча марта алмашган (1858–62 й.ларда Шералонхоннинг узани Мақдони, 1862–63 й.да Шоҳмуродхон, 1863 й. май-июнида яна Хулоерахон, 1863 й. июль – 1865 й.ларда Мақдони хоннинг узани Султон Саймонхон тахтга ўтирган).

1865 й. Қўқонда қўқон ва қирғонлар Хулоерабекнинг тағайинлов равишда хон деб талон қилди. У айтиш 14 кунгина хонлик қилди, суғира барча халқнинг ва қирғонликлар нарсадарин олиб, Қўқонда қўриб кетган. Хулоерахон ҳеч қандай қаршиликсиз Қўқон тахтини қайта эгалладан (1865–75). Бундай беқарорлик вазилидан қўқонликларнинг Россия Қўқон хонлигини қўриш ишловининг ҳаракатини бошлаб юборган. Чорнинг босқинчилиги тўғрисида Қўқон хонлигини ҳақарлар ишчи қўқонлик кетди.

Қўқон хонлигинда қўқондаги мансаблар мажмуи бўлган: миғиби, оталик, шайхулистон, ҳўқонхон, қўшбети, меҳор, парвонани, нақиб, доғоқ, шик оғаси, тўқ, шинговал, тўқсоби, милоҳур, қорюлабети ва б.

Қўқон хонлигинда қўқондаги ҳарбий уюмлар мажмуи бўлган: миғиби, оталик, шайхулистон, ҳўқонхон, қўшбети, меҳор, парвонани, нақиб, доғоқ, шик оғаси, тўқ, шинговал, тўқсоби, милоҳур, қорюлабети ва б. Булардан ташқари бошқа ҳарбий мансаблар ҳам бўлган. Қўқонда янган сарбоз ва тўқилар фақат алоҳида вазилидаги ноиб, доғоқхоннинг домини тасаруфидан бўлганлар. Унинг дивани ноиб, доғоқ ўз қисмини ҳарқатдаги қўқоннинг ҳўма сарбозларини қабул қилган,

Абулқасим Шайх мадрасаси Тошкент, 19-а.

мол қиз (1820), Даҳмаи шохон (1825), Мадалахон мадрасаси (1829), Мадрасани

Ҳоқим олим (1869), Худоёрхон урдаси (1873) қабиларини, шунингдек, Тошкент, Андижон, Наманган ш.ларидати шу давр меъморий ёдгорлиқларини кўрсатиши мумкин.

Маълумот: Муҳаммад Юсуф Муниш, Муҳаммадский история, Т., 1956; Мир Муҳаммад Амин Бухарий, Убайдулло-наме, Т., 1957; Абдурахман Тошкентский, История Абдуфайза, Т., 1959; Мирза Абдал-Азим Салми, Тарих салтанати мадания-буқара, М., 1967; Фазулуддин Ибн Рауфсун, Мисоли-наме-ин буқара, М., 1976; Махмуд Ибн Вали Мирсавий, Т., 1977; Ойхон Ахмедов, 3-6-ж., Т., 1978-80; Ибрагим Фароқов тарихи, Т., 1991; Абулқасим Шайх олим, Музикарий аҳбор, Т., 1993; Бадеиий, Шакарин Хориншоҳид, Т., 1994; Хуфиз Талиш аш-Буқорий, Абдуқасим, 1-2-ж.лар, Т., 1999, 2000.

Аб. Бартольд В. В., История культуры мусулманского Востока (Соч. т.2, ч.1), М.—Л., 1964; Айни С., История муштанаси амрор (Собрание сочинений в 6 томах), т.6, М., 1953; Байсамбиев Т.К., Тарихи Шаарузи как исторический источник, Алматы, 1987; Амир Сайид Олимхон, Буқара халқинин ҳасрати тарихи, Т., 1991; Фитрат, Амир Саломонинин ҳуқуққоққоқлари, Т., 1992; Бобойджов Х., Қўқон тарихи, Т., 1996.

Халқаролик Бобойджов

Андижон Жаме масҷиди 19-а.

ни бир муҳим характерни жоҳиди шундан, бу даврда таъриқоти ва машур ўзбек шоирлари истеъдоди кенг ривож топди. Мас., Нодира, Увайсий, Дилшод, Зебунисо, Зиннат, Моҳноза Бегим, Мақсуда, Муштарий, Нозуқ Хонимнинг икки алоҳида аҳуиятига мотлақлар.

Қўқон адабий муҳитининг самараси таъсири ўзaroқ бу асрда келтирилди. Муҳсини, Фурад, Зақини каби шоирлар этилоб тақдир ва улар ўз халқининг эрки, ҳурлиги йўқлиги хизмат қилди.

Умуман олганда, 19-а.нинг ўрта қисмига келиб, Урта Осиё хонлиқларида адабий ва тарихшунослик б.н бир қаторда мат., табиғий, геогр., астрономияга оид замонавий асарлар яратилди. Бу хонлиқларда рассомчилик ва хаттотлик ҳам ўз йўлига эга. Бу даврнинг маданият ҳаётига дорбозлик, ақсия, қўғирчоқ, театр, махаработлик, айниқса, бастакерлик ривожланди.

Қўқон хонлигининг барча бекликларида мадраса, мактабхона ва қоринхоналар мавқуд эди.

Хонлиқда меъморийлик айниқса ривожланди. 1842 й. Қўқон ш. атрофи янги мулофил девори б.н ўрди олинган. Унинг 12 дарвозаси бўлган. Қўқон хонлиқларида меъморий ёдгорлиқлардан Норбутайиб мадрасаси (1799), Жаме масҷиди (18-а.нинг 19-а. боши), Мадрасани Ка-

ТҶУРКИСТОННИНГ РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ТОМОНИДАН БОСИБ ОЛИНЧАНИ
(19-а. ўрта қисми - 1917 й. февраль)

Урта Осиё хонлиқларига позно Россиянинг ҳужуми. Қўқон хонлигининг тугатилиши. 19-а. ўрта қисмида мустанлақчи икки йирик империя, яъни Россия ва Буюк Британиянинг стратегик манфаатлари Туркистонда тўқнади. Позно Россияни сийбатовилари Буюк Британиянинг Туркистон улкаси ва Каспий денгизининг ширқий томонларини эгаллаб олишдан ташт хавфсизликни эди. Аниқшундай вақтда Урта Осиё хонлиқларини Россия империяси томонидан босиб олинши тавдир тугилди. Позно Россияни ўзбек хонлиқлари туркистонда аниқ маълумотлар тузилди ва уларни синовчилик ургангани Петр I даврида (18-а. бошларида)ққ жиддий қарилган эди. Буниин учун ў Ордот денгизни атрофлари ва Каспий денгизни қароқчилик, яъни Тана хонлигини ҳудудига, қишлоқчилик Бухоро аймақига ва Қўқон хонлиқига турли ҳарбий ва илмий экспедициялар (с. Бековани Черкасский сарббий ордани, Перовский экспедицияси, Ф. Ефремов, Ф. Беневенит ва б.) аюниди, хонлиқларига мавқуд аҳулини жиддий урганган. Экспедиция ва илмий гуруҳларнинг қатнашчилари, сайёҳлар ва олимлар иқбоби остида қўқонда жоусулар, айтоқчулар, ҳарбий мутахассислар ва ҳуфилар Туркистонда жүнатилган. Хуллас, хонлиқларини босиб олиш учун Россия империяси катта миждаса ҳарбий-сийсий тайёргарлик кўри бошлаган.

Қрим урушида Россия империясининг Усмолини турк султонидаган маълумотида ушарни халқаро миждаса Россия давлатининг обриси пасайишига олиб келди. 1861 й. февлда Россияда крепостной ҳуқуқ бекор қилинди. Бу пайтда мамлакат иқтисодийда таваққул қўйилган эди. АҚШ да 1861-65 й.ларда бўлган фуқаролар уруши натиқасида Россиянинг тўқамачилик ф.қасари учун океан ортдан олиб келинадиган пахта олом айтисининг нархи ҳаддан ташқари кўтарилди митдас. Мана шундай ҳолатда Туркистон митдаси Россия учун эи арзон хом аши манбаи ва тайер саноят молларини соддатин бозор сифатида зарур эди. Инглиз аскарларининг Афғонистондаги жанглари ва Урта Осиёга томон иттиқлиши ҳам позно Россиянинг ҳарбий ҳаракатларини тезроқ бошлашига баҳона бўлди. Хуллас, Урта Осиё хонлиқларини эгаллаш учун икки ўртада ра-

Солиҳбек оҳули

Пошхо Россияни қўшинларига қарши Тошкент мудофаси рақибларидан бири, давлат яройиб, узламо, мулараре, 1805 й. Тошкентга тутилган. Тошкент ва Бухоро мадрасаларида таъсис олинб (1833–42) оқуви уюштирилди саноиб бўлган. Қўқон хони Шераломон саройида ясалганда, суғра Тошкентда қон ва ранс ҳамда Хожа Аҳрор Валий, Қўқондан Сайдахонлар бош мулараре, Султон Саидсалтан шароити (1863–65) ҳам хоннинг яқин ясалганда. Тошкентни Россия империяси қўшинлари қамал қилганда (1865) Азимқул лашкарбони шаҳар бўлган, яқин уш шаҳар мудофасани бошқарган, Бария маблагини шаҳар меҳобонаси учун сарлаган. Генерал М.Т. Чернев томонидан тузилган шартнома ни имзоланган бош тортегани сабабон 9 нафар пирини б-н суғра Тошк ш.га сурган қўшинини. 1868 й. лашкарбон эдилган.

қўриб қўйилди. Россия империяси Туркистонда ўз мавқеини мустақимлаб олгани учун хонликлар б-н дипломатия ва сано алоқаларини ривожлантиришга ҳаракат қилди.

Пошхо Россияни Туркистонни босиб олгандан олдин мақсаддан режални яшлб чиққан. Режада асосан қарбни минтақадан энг ланф ва ҳудуд амудариан қичиб Қўқон хонлигига бериши, айни пайтда Бухоро амирлигини ва Хива хонлигини Қўқон хонлигига б-н ушро билдириб қўйини тузишга, ҳоким хонлиқларининг биргаликда ҳаракат қилишига имкон бермаслик мақсадига улар ўртасида турли иншоқлар чикарини ва мажжу иштирофларини қўйириши йўллари яшлб чиқшига қаратди. Россия қарбни яширишда қарбни ҳаракатларда келатилган ҳаракатлар, қўйини мқдор ва турн, ушун ҳаракатларда қилнашурини қисмлар, қўқонлиқ ва суқли ҳаракат қилуричи вонистлар, қўқон-арян мқдорни ва дахилларни яшиқиланди. Россия империяси қўшинлари 19-а.нинг 40-й.лари омириндан бошлб анн, режа асдо яшлб чиқилди б-н Туркистон эрларига босиб туриб кела бошди. 1847 й. Сирдарё эгани босиб олдини, Ранм қеласи руслар томонидан яғлаланди ва бу ерда Қадалинск қарбни яшлганда қўрилди.

Пошхо Россияни қўшинлари 1853 й. Қўқон хонлигининг муқим стратегия ақимиятига эла бўлган Оқманит қалъасини (ҳоз. Қўқонбура ш.) яғлаланди. Рус қўшинлари Қўқон хонлигининг яшм. ҳудудларига яқин тарафиди – Орол денгизи буни ва Фарбий Сибиря (сойиқ

қозоқ жузлари ҳудуд) орқали босиб туриб кела бошди. Тез орада Иши дарёси водийси яғлаланди, 1854 й. Олмаога қиллони ёнида Верий қарбни яшлганда қон (ҳоз. Олмаога ш.) қўрилди.

Россия империясининг Туркистон минтақасини яғлалаш учун кенг қўламда қарбни ҳаракатлари 19-а.нинг 60-й.лари билан бошланди. Пиншак (ҳоз. Бишкек), Тўқмоқ, 1862 й., Суғоқ қалъаси 1863 й., Туркистон, Ақтўбат (ҳоз. Тароз ш.), Чимкент ш.лари 1864 й., чоризм қўшинлари томонидан босиб олдини. Нихот, 1865 й., 17 июнда Тошкент ш. ҳам М.Т. Чернев бошчилигидаги рус қўшинлари томонидан қаттиқ қаршилдан кейин оғлаланди. Тошкент мудофасини тавқил қилган Қўқон хонлигининг қарбни лашкарбониси – Азимқул шаҳар остонидарига бўлган жангларининг бирини отир қилар бўлиб, мардаларга ҳлоқ бўлди.

Россия империяси босиб олганган ҳудудларда 1865 й. баҳорда Оренбург генерал-губернаторлигига буюсунуричи Туркистон вилоятини тузган.

Рус қўшинларининг Тошкентни босиб олгани натижада Россия империяси б-н Бухоро амирлигини ўртасида бевосита сўрашуш юқла келган. Бухоро амирини Музафар Бухородан 60 минг қиллиқ лашкар б-н Тошкентни яғлалган руслар устига юриш қилди. Бироқ буюроликлар қўшини яқин қўролланмаган, аскарларининг ақирини қарбни тайёртарилган ўлмаган эди. 1866 й., 8 майда Ержар мангидида (ҳоз. Жам. Қўқонистон вилояти ҳудуди) бўлган жангда Бухоро аскарлари етилган ва орқда чекинган. Ушбу жангда амир Музафар ўзининг қарбни лашкарбонисини намоён қилди. Пошхо Россияни қўшинлари 1866 й. 24 майда Хўжанд ш. ва Нав қалъасини, 2 окт.да Уратепани, 18 окт.да Жиззахни босиб олдилар. Чоризм буюн лиққат-этиборини Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлиги ҳудудини тараққ босиб олганига қаратди.

Россия императорини Александр II нинг фармони б-н 1867 й. 11 июлда босиб олганган ҳудудларда бевосита Россия империяси таркибига қилуричи ва марқал Тошкент ш. бўлган Туркистон генерал-губернаторлиги ва Туркистон қарбни округни тузилди. Биринчи генерал-губернатор ва округ қўмондонини қилиб К.П. Кауфман тайинланди. Унга рус императорини томонидан қатта вақолатлар берилган эди. 1867 й. Тошкент ва ўзини атрофлари янги ташқил қилган Сирдарё вилояти таркибига қилуричиди. Бу пайтда Қўқон хони Хўлоермон Россияга тобелигини тан олди (1868).

Бухоро амирини б-н олиб борилган ш.юқарақар эди натижада туғилди, 1867 й. 2 майда генерал К.П. Кауфман бичилишида 8300 қиллиқ қўшин Самарқандни яғлалди. 18 май қўни Қўқонга қон таслим бўлди. 1868 й. 2-июнда Зирабулоқда бўлган ҳд қилури жангда 6 минг сарбон ва 15 минг отлардан иборат бўлган Бухоро амирини қўшинлари К.П. Кауфманнинг туш. ва лашкарлар б-н яқин қўролланган қўшинига қарбни мардонлар жанг қилсалар-да, 1000 кишидан ақирлиб орқда чекинган, 1868 й. 23 июнда Бухоро б-н Россия ўртасида Самарқандда имзоланган суқл шартномасида билин. Хўжд, Уратеп, Жиззах, Самарқанд ва Катқўқон ш.ларидан то Зирабулоққа бўлган Бухоро амиринининг сарбон Россия империясини қилуричиди (кейинги Самарқанд вилояти) ташқил қилди. Амударё рус ақирларини эркин қилуричиди руқабат берилди. Бухоро амир Музафар дағни ҳисобига 500 миң рубль қарбни тоғон туғилди ва рус саноқларини ақирларга қарбни саноқ-саноқ қарбни учун қўшай шарт-шартон ярибериши мақбуричиди олган.

Бухоро амирининг бўйлаб таслимлик саноқига ва пошхо Россияни элганга қарбни яғлалди Абдулмақил (Қап Тўра), Шаҳрисаб ва Кизоб беклар Жўрабек ва Бобобек қарбни чикаб, Самарқанд, Шаҳрисаб ва Қарғанда қўқонлиқ қўқонлиқни яғлди босиб б-н чеканмаган, амир Музафарнинг талабон б-н ушга қарбни чикаб, Шаҳрисаб ва Кизоб бекликларини 1870 й. яғл эғлалди, амир яқирлигига топарилган.

1873 й. 28 сент.да Бухоро амирлиги б-н Россия империяси ўртасида имзоланган набатгани шартнома натижада Бухоро амирлиги Россиянинг протекторати деб эълон қилди. Зирафшон дарёсини яқир қисми Шарқий Бухоро виллоятини ва Томирдағ айрим виллоят қилди келган. Амударёнинг чап. ва ўқимдаги ерлар ж. Вахш, Мозори Шариф, Шибиргон, Қўқон ва б.т. Россия ва Буюк Британиянинг талабон б-н қўқонистонга берилган. Бухоро амирлигининг ҳорқили дағилган б-н алоқа қилуричи тавқиланди.

1873 й. баҳорда пошхо Россияни Хива хонлигига қарбни қарбни торган. Қўқоннинг умумий соғни 13 минг кишидан яғлбулиб, 36 та туш бор эди. Истиқлол қўқонини 3 йўналишда ҳаракат қилди. Биринчи йўналишдаги рус қўшини

муслмон ва деҳқон депутатларининг 5-ўлка съезди бўлиб ўтди. Съезд делегатлари совет Россияси ҳукумати раҳбарлари В.И.Лениннинг кўрсатмаси асосида 30 апр.да «Россия Совет Федерациясининг Туркистон Совет Республикаси ҳақидаги Низом»ни қабул қилди. Ушбу Низом Туркистонда автоном республика тузилганини эълон қилди. Низомнинг дастлабки 2 моддаси қуйидагича кўринишда эди: «1. Туркистон ўлкасининг ҳудуди Россия Совет Федерациясининг Туркистон Совет Республикаси деб эълон қилинади. Туркистон Республикасининг таркибига бутун Туркистон мамлакатининг Хива ва Бухородан ташқари, ҳоз. жуғрофий чегараси доирасидаги ҳамма ҳудуди кирилади. 2. Туркистон Совет Федератив Республикаси автоном тарзда бошқарилади. Россия Совет Федерацияси марказий ҳукуматини тан олади ва ўз фаолиятини у б-н мувофиқлаштиради».

5-ўлка съезди совет Туркистонининг қонун чиқарувчи олий органи — 36 кишидан иборат (18 тадан большевиклар ва сўл эсерлар кирган) — Туркистон Совет Республикаси Марказий Ижроия комитети (ТСР МИК)ни сайлади. Туркистон МИК раиси қилиб Марказдаги ҳукуматнинг фавқулодда комиссари П.А.Кобозев (ҳамраис қилиб А.Солькин) сайланган. Шунингдек, Туркистон Совет Республикаси Халқ Комиссарлари Совети (ТСР ХКС) таркибига 16 киши (9 та большевик ва 7 та сўл эсер) киритилди. Ф.Колесов Туркистон ХКС раиси қилиб сайланди. Биринчи марта маҳаллий миллат вакилларидан 4 киши: С.Жўрабоев, С.Юсупов, Ш.Остонбоев, С.А.Азимбоев Туркистон МИК аъзолигига сайланди. Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев (ТСР Соғлиқни сақлаш халқ комиссари), Тошхўжа Ашурхўжаев (ТСР Миллатлар ишлари халқ комиссари) — туб халқларнинг дастлабки вакиллари сифатида совет ҳукумати таркибига киритилди. Шунингдек, татарлардан Исмоил Обидий ТСР Ички ишлар халқ комиссари ва Ҳ.Иброҳимов адлия халқ комиссари қилиб сайланди.

Туркистон Республикаси Советларининг фавқулодда 5-съезди (1918 й. 5—14 окт.)да РСФСР Конституцияси андозасидаги ТСР Конституцияси қабул қилинди. Туркистон Советларининг 9-съезди (1920 й. 19—25 сент.) да ТСРнинг номи Туркистон Совет Социалистик Республикаси (ТССР) деб ўзгартирилди.

1918 й. 17—25 июнда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон большевикларининг ўлка конференцияси Туркистон большевиклар (коммунистлар) партиясининг I-съезди деб номланди. Ўлкадаги ком-

мунистик гуруҳлар ушбу съездда илк марта ташкилий жиҳатдан расмийлашиб, Туркистон Коммунистик партияси — ТКП га [РКП(б) таркибида] асос солинди. Съездда И.Тоболдин раислигида 7 кишидан иборат Марказий Комитет сайланди. ТКП МК таркибига маҳаллий коммунистлардан Низомиддин Хўжаев ҳам киритилди. Республика сиёсий ҳаётида Туркистон Коммунистик партияси етакчилик мавқеини эгаллади.

1918 й.нинг 2-ярмида Туркистондаги совет ҳокимияти, аслини айтганда, қил устида туриб қолди. Фарғона водийсида бошланган истиқдололчилик ҳаракати бутун Туркистон Совет Республикаси ҳудудини қамраб олган эди. Лекин большевиклар ташвиқоти рўй бераётган ҳодисаларнинг асл моҳиятини ўлка аҳолисига бузиб кўрсатарди. Оқибатда маҳаллий аҳолининг бир қисми совет ҳокимиятини мустақамлаш учун бўлаётган курашга тортилди.

1918 й. 5—14 окт.да бўлган Туркистон Республикаси Советларининг фавқулодда 6-съездида янги тартибдаги Туркистон МИК (раиси В.Вотинцев) ва Туркистон ХКС (раиси В.Фигельский) сайланди. Туркистонда ҳукумат илк бор нуқул коммунистлардан тузилди. Бу ҳолат Туркистон Республикасидаги сиёсий вазиятни кескинлаштириб юборди. Чунки бу пайтда ўлкадаги сиёсий ва иқтисодий аҳвол ўта қалтис эди.

Туркистон Компартияси мавқеининг нисбатан пасайиши ва совет ҳокимияти кучларининг беҳарорлигидан ҳукуматга қарашли ҳарбий кучлар фойдаланишга уринди. ТСР ҳарбий комиссари К.Осипов ва унинг ғоявий тарафдорлари ўзларига содиқ ҳарбий қисмларга таяниб, Туркистонда тўнтариш уюштириб, ҳарбий диктатура ўрнатишга ҳаракат қилди.

Осипов исёни (1919 й. 18—21 янв.) натижасида ТСР МИК раиси В.Вотинцев, ТСР ХКС раиси В.Фигельский бошчилигидаги 14 та комиссар отиб ташланди. Уларнинг орасида бирорта ҳам маҳаллий миллат вакили йўқ эди. Исёни маҳаллий аҳоли қўллаб-қувватламди. Исён т. й. ишчилари ва б. кучлар томонидан зудлик б-н бостирилган. Совет режими исёни бостириш баҳонасида совет тузумидан норози бўлган кўплаб кишиларни террор ва қатағон қилган. Партия ва совет идораларида турли тозалашлар ўтказилган.

1919 й. март ойда Туркистон Коммунистик партияси (ТКП)нинг 2-конференциясида РКП(б) ўлка муслмонлар бюроси (Мусбюро) ташкил қилинди.

Муслмонлар бюроси таркибига Т.Кулов (раис), Н.Хўжаев, А.Мухит, И.Иброҳимов, Ю.Алиев киритилди. Муслмонлар бюроси совет режими мустамаккачилик сиёсатини талқин қилди. Муслмонлар бюроси 1920 й. 14 ойининг охиригача фаолият кўрсатди.

Туркистон Республикасининг Ф.И.На, Самарқанд, Сирдарё вилоятлари 3 млн. аҳолининг аксарият қисми сиёсий эътиборда эди. Дастлабки йилларда (ҳокимиятининг бошқаруви ўлка чекка жойларига етиб бормадди. Ас. шаҳарлар ва шаҳар атрофидаги а. сиёсий воқеалар гирдобига тортиб. Сиёсий эътиборлар кескинлашган ҳарбий ҳаракатлар кучайган жойга жумладан, Фарғона вилоятида ҳокимиятнинг фақуллодда органлар — Ички ишлар қўмиталари (ревкомлар) ҳарбий ронт қондалари бўйича бошқарилди.

1917 й. охирида Туркистон ўлкасида 330 дан ортиқ sanoat корхоналари, банклар, т. й. транспорт, босмакорхоналари, умумхалқ мулки деб эълон қилинган. Тадбиркорлик б-н шуғулланиб, х. х. жамиятлар тарқатиб юборилган. И. муносабатлари рад қилинди. 1918 й. 11 окт.дан Туркистонда галла савдоси ташкил қилинди. Хусусий мулк эгалари реквизициялар деб эълон қилиниб, фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилди. ТСР ҳокимияти бошқариш учун 1918 й. 10 июлда Тошкент Совети ҳузурида Туркистон дастлабки халқ хўжалиги кенгаши ташкил қилинган. У дастлаб ижтимоий фаолият яъни чайқовчилик ва очарчиликка ш. кураш б-н шуғулланди, эски армиянинг мол-мулкларини ҳисоблаш машғул бўлди. 1919 й. 4 июнда Тошкентда озиқ-овқат диктатураси ташкил қилинди. Озиқ-овқат тақчил бўлиб қолган бир пайтда қизил армия қисми маҳаллий захиралардан таъминлаш Туб ерли аҳоли, деҳқонлар ва ҳ. мандлар Совет ҳокимияти Туркистон ўлкасида олиб бораётган сиёсат — проприация (мол-мулкни тортиб олиш) ва мусодара қилишини қоралаб, норозиликлар билдириди. Совет ҳокимиятининг сиёсатидан норози бундайлар мунтазам равишда қизил армияга қарши курашаётган истиқдололчи ҳаракати сафларини тўлдириб туриди.

Айни вақтда туб халқларнинг и. вакиллари совет ҳокимияти ва большевиклар б-н ҳамкорлик қилган ҳолда йўқ эмасди. Булар рус-тузем маҳалларида ўқиган хизматчилар, айримлар, муайян муддат Россияда яшайдиган ва умуман совет ҳокимияти тарихига ишониб, уларни амалга оширишга астойдил бел боғлаган кишилар эди.

Улар турли даражадаги бошқарув идораларида, хусусан, халқ маорифи ва матбуотда фаоллият кўрсатди. Туркистон Республикасининг марказий ҳокимият органларига ҳам туб халқларнинг вакиллари жалб қилинди. 1918—19 й.ларда уларни большевиклар партиясига қабул қилиш бошланди. Мусулмон партия ташкилотлари тузилди. Косибларнинг дастлабки уюмлари фаоллият кўрсата бошлади. Бу пайтда Самарқанд, Фарғона, Сирдарё вилоятларида қарийб 13 минг катта-кичик саноат корхоналари бўлиб, уларда 60 минг 500 ишчи ишлаган. Дўкондорлар сони 16 минг кишини ташкил этган.

Туркистон ўт-олов ичида ёнаётган бир пайтда — 1919 й. 8 окт.да В.И.Ленин Бутун Россия МИК ва РСФСР ХКСнинг Туркистон ишлари бўйича комиссия (Турккомиссия)ни Ш.З.Элиева (раис), В.В.Куйбишев (раис муовини), М.В.Фрунзе, Г.И.Бохий, Ф.И.Голошченкин, Я.Э.Рудзутақдан иборат тартибда тузиш тўғрисидаги қарорни имзолади. Турккомиссиянинг асосий таркиби 1919 й. 4 нояб.да Тошкентга етиб келди. Туркистон комиссияси амалда минтақадаги барча партия, совет, хўжалик ва ҳарбий ташкилотларга раҳбарлик қилиб, марказдаги большевиклик сиёсатни қатъий равишда амалга оширишга киришди. Турккомиссия ўлка тарихида ўта машҳур роль ўйнади.

Туркистонда совет ҳокимияти қурила бориши б-н илҳомий муносабатдаги элдиятлар кучайди. Туркистон Республикаси «халқ» комиссарликларида кучли бюрократия авж олиб кетди.

Туркистондаги маҳаллий коммунистларнинг етакчилари инқироз ва тангликдан қутулиш учун ўлканинг мустақил ҳаёт йўлига чиқиши дастурини илгартирдилар. 1920 й. янв.да Туркистон МИК раиси, ўлка Мусулмонлар бюроси раиси Т.Рисқулов Туркистон Совет Республикаси номини ўзгартириб, уни Турк Республикаси деб аташ, ягона коммунистик партия — «Туркистон туркий халқларининг коммунистик партияси» (қисқача Турк партияси) тузиш таклифи б-н чиқди.

Т.Рисқулов бу б-н чекланмасдан Туркистон Республикаси Конституциясини ҳайта кўриб чиқиш, мусулмонларнинг алоҳида армиясини тузиш ва қизил армиянинг мусулмон бўлмаган барча қисмларини Туркистондан олиб чиқиб кетиш, ҳатто Турккомиссияни тугатиш масалаларини ҳам кун тартибига кескин равишда қўйган эди. Т.Рисқуловнинг Туркистонни мустақиллик томон олиб борувчи ушбу фикрларига М.В. Фрунзе ва В.И.

Ленин кескин қарши чиқишгач, булар амалга ошмади. 1920 й. ёзида Т.Рисқулов ўз вазифасидан озод қилиниб, Москвага ишга чақириб олинди. Бироқ туб халқларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, Туркистон мустақиллиги учун ошқора ва пинҳона ҳаракатлар муттасил давом этверди.

Совет режими 1920 й. Туркистон ўлкасини советлаштириш жараёнидаги янги босқични бошлади. 1920 й. фев.да Хива хонлиги, 1920 й. сент.да Бухоро амирилик қизил армиянинг ҳарбий қисмлари томонидан ағдариб ташланди. 1920 й. июлда РКП(б)МК Туркистон бюроси (Туркбюро) тузилиб, Туркистонга жўнатилиди. Туркбюро Марказнинг гоявий-сиёсий таъсирини кучайтириш мақсадида партия сафларини мунтазам равишда «ёт унсурлар»дан тозалаб турди. Бу вазифани амалга ошириш учун Марказ Туркистон минтақасига доимий равишда «тажрибали партия ва совет ходимлари»ни, яъни ўз вакилларини жўнатиб турди. Кейинчалик РКП(б)МК Туркистон бюроси РКП(б)МК Ўрта Осиё бюроси (Средазбюро)га айлантирилди (Ўрта Осиё бюроси 1922—34 й.ларда фаоллият кўрсатган).

Туркистондаги маҳаллий раҳбар ходимларнинг қатъий талаби б-н 1922 й. май ойида Туркистон комиссиясининг фаоллияти тугатилса ҳам, 1923 й. март ойида Туркистон, Бухоро ва Хоразм иқтисодий кенгашлари бирлаштирилиб, ташкил қилинган Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши (Средаз ЭКОСО) Марказнинг бутун Ўрта Осиё республикаларидаги кенг ваколатли органи сифатида иқтисодий сиёсатни назорат қилиб турган.

ТСССР Советларининг 10-съезди (1921 й. 21—25 авг.)да янги иқтисодий сиёсат (НЭП)га ўтиш расмийлаштирилди. Озиқ-овқат тақсимоти (продразвёрстка) ўрнига озиқ-овқат солиғи (продналог) жорий қилинди. НЭПнинг асоси иқтисодиёт, халқ хўжалигига раҳбарлик қилишнинг ҳарбий коммунизм даврига хос усулларидан воз кечиш, ишлаб чиқарувчига, аввало деҳқонга бир қадар эркинлик беришдан иборат эди. Марказ пахтачилик, ипакчилик каби муҳим хом ашё етказиб берувчи соҳалар, шунингдек, йирик корхоналарни давлат тасаруфида қолдириди. Хусусий капитал б-н акционерлик жамиятлари тузишга, ишчи кучини ёллашга руҳсат берилди. Лекин шундай бўлишига қарамасдан Туркистон саноатида давлат секторининг улуши бу пайтда 93,1 % ни ташкил қиларди. 1921 й.дан озиқ-овқат солиғи жорий қилиниб, етиштирилган ҳосилнинг катта қисми совет органла-

рига мажбурий топширилган. Ҳунарманлар, савдогарлар ва тadbirkorлардан ҳам катта миқдорда солиқ олинган. 1921—22 й.ларда Ўрта Осиёда ер-сув ислохотининг 1-босқичи бошланиб, ТСССРда катта ер эгаллиги тугатилиб, мусодара қилинган ерлар ерсиз ва кам ерли деҳқонлар ўртасида тақсимланди.

ТСССРнинг иқтисодиётига ҳарбий ҳаракатлар катта зарар етказган. Қ.х. издан чиқиб, оғир аҳволга тушиб қолган. Экин майдонлари қисқарган, чорва молларининг сони камайган. Туркистонда 1917 й. қишида бошланган очарчилик большевикча режимнинг қаттол сиёсати натижасида тобора кучайиб борган. 1918 й. 20 нояб.да Туркистон Республикасида очарчиликка қарши кураш Марказий комиссияси (комиссия раиси Т.Рисқулов) тузилган. Бироқ комиссия ихтиёрига совет ҳукумати тегишли миқдорда маблағ ажратмаган. Архив ҳужжатларининг далолат беришича, Фарғона водийсида 1917—23 й.ларда очарчилик натижасида 1 млн. киши, Самарқанд вилоятида 200 минг киши ўлиб кетган.

Бироқ даҳшатли очарчилик ва оғир иқтисодий инқирозни бошидан кечирётган Туркистон ўлкасидан Марказга озиқ-овқат маҳсулотларини олиб чиқиб кетиш тобора кучайди. 1920 й.да ташиб кетилаётган нон маҳсулотлари ва б. озиқ-овқат турларининг миқдори бир неча марта кўпайган. 1921—22 й.ларда Туркистондан Россияга 4,4 млн. пуд галла жўнатирилган. Ўша пайтда дон етиштиришга ихтисослашмаган Туркистон қ.х. учун бу катта миқдордаги ҳосил ҳисобланади. Халқ очликдан қирчилаётган бир маҳалда Туркистондаги айрим озиқ-овқат захиралари большевиклар томонидан фронтда ҳарбий мақсадлар учун фойдаланилган.

ТСССРдаги озиқ-овқат тўловчи отрядлар фақат 1920—21 хўжалик йилида маҳаллий аҳоли қўлидан 9.708.703 пуд галла, 6.358.144 пуд ем-хашак, 1.606.210 пуд гўшт ва б. маҳсулотларни тортиб олган ва уларни Россияга жўнатган. Бундан ташқари РСФСРнинг марказий ҳудудларидан бошланасиз ва оч қолган юз минглаб кишилар Тошкент ва б. шаҳарларга келиб жойлашган. Мас., фақат 1921 й. Самара ва Волга бўйида 160 минг очлар Туркистон ўлкасига келган. Бу ҳолат Туркистон минтақасидаги иқтисодий ва демографик аҳволни янада мушкуллаштирган. ўзбек халқи мен-талитетига салбий таъсир кўрсатган.

1922 й. охири — 1923 й. бошларидан бошлаб ТСССР иқтисодиётида сезиларли жонланиш кўзга ташланган. Туркистон қ.х.ни тиклаш ва ривожлантириш-

валиклар тактик мақсадларни кўзлаб, большевиклар б-н яқинлашди.

Бу пайтда совет Россияси ва унинг ҳарбий кучлари ҳисобланган қизил армия Хоразмга таҳдил солиб турган. 1918 йдан бошлаб хонликни хон номидан амалда бошқарган Жунаидхон мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш чораларини кўрган. Тахта шартномаси (1919 й. апр.)га кўра, Хива хонлиги мустақиллиги ва дахлсизлигини РСФСР ҳукумати тан олган. Бироқ хонлиkning ички ишларига аралашмаслик мажбуриятини олган совет Россияси ва Туркистоннинг большевик раҳбарлари Хива хонлигидаги барча мухолиф кучларни ўз мақсадлари учун бирлаштиришга ҳаракат қилган. Жунаидхонга рақиб бўлган туркман уруғлари бошлиқлари Қўшмамедхон ва Фуломалихон ҳам бу фитнага рағбатлан-тирилган.

Қизил армиянинг катта кучлари 1919 й. дек.нинг охирида Н. Шайдаков ва Н. Шчербаков қўмондонлигида Хива хонлигининг шим. ва жан. чегараларидан ҳужум қилиб, 1920 й. бошларида шаҳар ва қишлоқларни босиб олган. Жунаидхон жанглари б-н Қорақум чўлига чекинган, 1920 й. 1 фев.да хонлик пойтахти Хива ишғол қилинган. Хиванинг сўнги хони Саид Абдуллахон тахтдан воз кечган. Ҳокимият Муваққат инқилобий қўмита (раис Мулла Жуманиёз Султонмуродов) томонидан икки ой давомида бошқарилган. 1920 й. 26—30 апр.да Бутун Хоразм халқ вакиллари-нинг 1-қурултойида *Хоразми Халқ Совет Республикаси* (ХХСР) ташкил топган. Қурултойда 15 кишидан иборат республика ҳукумати — ХХСР Халқ Нозирлар Шўроси тузилган. Улар Хоразмда ағдариб ташланган хонлик ҳукумати ўрнига демократик республика қуриш учун интилишган.

1-қурултойда Ёш хиваликлар дастури асосида қабул қилинган ХХСР Муваққат Конституциясида илк марта кенг халқ оmmasи сиёсий ҳуқуқларни қўлга киритган. Мамлакатда демократик эркинликлар жорий қилинган.

Совет давлатининг турли илгогарлик ва ҳарбий хуружларига қарамай Ёш хиваликлар ҳукумати бир йилча фаолият кўрсатди. 1921 й. 6 мартда қизил аскарлар Хивада 2 марта давлат тўнтариши ясаб, Ёш хиваликлар ҳукуматини ағдариб ташлади. Большевиклар халқ нозирларини қамоққа олиб, кўпчилигини отиб ташлади. Умуман олганда, ХХСР мавжуд бўлган қарийб 5 йил давомида большевиклар томонидан ХХСР МИК раислари ва ҳукумат бошлиқлари бир неча мартадан ўзгарти-

рилди. Хоразмда ўтказилган бундай давлат тўнтаришлари оқибатида ўзбек халқининг кўплаб асл фарзандлари қатагон қилинди.

ХХСРнинг ёш ҳукумати БХСР, Туркистон АССР, РСФСР давлатларидан ташқари Финляндия, Швеция, Германия, Туркия, Афғонистон, Эрон каби хорижий давлатлар б-н ҳам мустақил равишда савдо-сотиқ, иқтисодий алоқаларни олиб боришга ҳаракат қилган. Хусусан, Финляндия б-н савдо-сотиқ алоқалари самарали бўлган.

1923 й. 17—20 окт.да бўлган Бутун Хоразм Халқ вакиллари-нинг 4- қурултойи ХХСРни Хоразм Совет Социалистик Республикаси (ХССР)га айлантириш тўғрисида қарор қабул қилган. Шунингдек, қурултойда ХССРнинг янги Конституцияси қабул қилинган. Афсуски, бу Конституция мамлакатни социалистик қурилиш йўлига ўтишни қонун йўли б-н мустаҳкамлади. Унга мувофиқ, ернинг хусусий мулк эканлиги бекор қилинди, вақф мулклари бутунлай тугатилди. Қозихона фаолияти тақиқланиб, совет судлари ташкил қилинди. Шу тарзда 1923 й. окт.дан бошлаб Хоразмдаги демократик ўзгаришларга чек қўйилди. Хоразмни советлаштириш жараёни ўзининг янги босқичига кўтарилди.

Туркистонда совет режимига қарши қуроли ҳаракат Хоразм воҳасига ҳам кенг тарқалган эди. ХССРнинг марказий ва жан. қисмларида кўплаб сардорлар ва қўрбошиларнинг ҳаракатлари янада авж олиб кетди. Хусусан, 1923 й. охири — 1924 й. бошларида Хоразмда катта кўзғолон кўтарилди. Жунаидхон ҳам ҳарбий ҳаракатларни фаоллаштириб, пойтахт Хива ш.ни қамал қилди. Қизил армия қўмондонлиги зудлик б-н Хоразм воҳасига ҳарбий қисмлар ташлагач, 1924 й. фев. ойининг бошларида кўзғолончилар чўл ичкарасига чекиндилар.

Туркистонда совет режимига қарши қуроли ҳаракат. 1918 й. фев. ойининг охирида Кўқонда фаолият кўрсатаётган Туркистон мухторияти ҳукумати қизил гвардиячи отрядлар томонидан зўравонлик б-н йўқ қилинган, минтақада совет режимига қарши қуроли ҳаракат юзага келди. Ҳаракат аввал Фарғона водийсида, сўнгра Самарқанд ва б. вилоятларда бошланди. Бу ҳаракатга совет даврида нотўғри равишда «*босмачилик*» деб таъна босилган эди. Совет Россияси раҳбарияти Марказдан мунтазам равишда қизил армиянинг янги ҳарбий кучларини Туркистон устига ташлаб, минтақадаги қуроли мухолифат ҳаракатини қурол кучи б-н тугатишга интилди.

Туркистондаги қуроли кураш ўз ҳудудий доирасига кўра 3 га бўлинади: Туркистон АССР, БХСР ва ХХСР ҳудудлари. У кейинчалик Ўзбекистон ССР, Туркманистон ССР, Тожикистон АССР, Қирғизистон АССР, Қозоғистон АССРда ҳам давом этди. Қуроли ҳаракат ўз ривожланиш жараёнига кўра 2 катта даврини босиб ўтди: 1918—24. ва 1925—35 й.лар. Ҳар бир давр ҳаракат қатнашчиларининг миқдори, қўрбошилар, кураш тактикаси ва жанглари амалиётинга кўра, шунингдек, алоҳида хусусиятлари б-н бир-биридан ўзаро фарқланувчи мустақил бир неча босқичларга ҳам бўлинади.

Туркистон минтақасида совет режимига қарши қуроли ҳаракатнинг 1-даври қуйидаги 4 босқичга бўлинади: 1918 й. фев.—1918 й. кузи; 1918 й. кеч кузи — 1920 й. эрта баҳори; 1920 й. баҳори — 1922 й. охири; 1923—24 й.лар.

1-босқичда совет режимига қарши қуроли ҳаракат дастлаб Фарғона водийсида бошланди ва у қисқа муддат ичида ташкилий ва ҳарбий жиҳатдан шаклланди. Ҳаракатнинг вужудга келишида Кичик Эргаш (тахм. 1885—1918) ва Катта Эргаш (тахм. 1882—1921) қўрбошиларнинг катта ташкилотчилик қобилияти муҳим роль ўйнаган бўлса, унинг кейинги тараққиёти ва ривожланишида Мадаминбекнинг хизматлари кўп бўлди.

2-босқичда қуроли мухолифат ҳаракати шиддат б-н ривожланди. Бу даврда кураш қўлами аллақачон Фарғона водийси ҳудудидан чиқиб, асосан, Самарқанд вилояти, қисман Сирдарё ва Амударё вилоятларини ҳам қамраб олган эди. Бу босқичда Фарғона водийсида Совет ҳокимияти, асосан, тугатилди. У фақат йирик шаҳарларнинг бир қисми ва т. й. бекатларида сақланиб қолди. Мадаминбек бошчилигида 1919 й. 22 окт.да ташкил топган Муваққат Фарғона ҳукуматининг фаолияти бу ҳаракат тарихида муҳим роль ўйнайди.

Совет режимига қарши қуроли ҳаракатнинг 3-босқичи энг шиддатли ва кескин босқич бўлиб, у бутун минтақани ўзига қамраб олди ва узок давом этди. Шермухаммадбек, Муҳиддинбек (Фарғона водийси), Очилбек, Баҳромбек (Самарқанд), Жунаидхон (Хоразм), Иброҳимбек, Давлатмандбек, Мулла Абдулқаҳҳор етакчилик қилган бу босқичда мухолифат Бухоро Республикаси ва Фарғона водийсида катта галабаларни қўлга киритди. Аҳмад Закий Валидий бошчилигида тузилган «Туркистон миллий бирлиги» ташкилоти, Иброҳимбек, Жунаидхон ва б. қуроли мухолифат ҳаракатини ягона қўмондонликка бирлаштириш учун қилган саъй-ҳаракатла-

ри, улар ташкил қилган ҳукуматлар ўзининг муайян самарасини кўрсатди.

4-босқичга келиб, Туркистон минтақасидаги ҳарбий ва сиёсий вазият кучлар нисбатини большевиклар фойдасига ўзгартириб юборди. Совет Россияси марказидан мунтазам равишда юборилган СССРнинг қуроли кучлари мухолифатчиларга қарши оммавий ҳужумга ўтиб, уларга кучли зарбалар беришга муваффақ бўлди. Бу даврда Фарғона водийси ва Самарқанд вилоятидаги мухолифатчилар йирик жангларда мағлубиятга учраган бўлсалар ҳам бироқ Бухоро, хусусан, Хоразмда улар айрим ютуқларни қўлга киритишди. Айниқса, 1923 й. охири—1924 й. бошларида Хоразм воҳасида кўтарилган катта кўзғолон, Жунаидхон қўшини томонидан пойтахт Хиванинг қамал қилиниши, ҳатто бир қисмининг эгалланиши (1922 й. март ойида Мулла Абдулқаҳҳор қўшини Бухоро ш.нинг бир қисмини қизил аскарлардан озод қилган эди) бу босқичдаги муҳим воқеалар сирасига кирилади. Лекин, айнан, 4-босқичнинг якуни — 1924 й. охирига келиб Туркистон минтақасида совет режимига қарши қуроли ҳаракат, асосан, мағлубиятга учради.

Туркистонда совет режимига қарши қуроли ҳаракат минтақа халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига ҳам кучли таъсир кўрсатган ва турли оқибатларни келтириб чиқарган. Уруш ҳаракатлари натижасида иқтисодиёт издан чиққан, туб халқларнинг турмуш даражаси оғирлашган. Ҳарбий ҳаракатларнинг гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб туриши оқибатида, асосан, ўтроқ ҳаёт кечиринишга одатланган ўзбек халқининг бир маромдаги турмуш тарзи издан чиққан, миллат менталитети ўзгаришга учраган. Қизил аскарлар совет режимига қарши қуроли ҳаракатга қарши ҳарбий операциялар олиб бориш б-н чекланмасдан, тинч аҳолини ҳам қириб ташлаган, унинг мол-мулкни талашган. Шунингдек, минтақадаги қуроли кураш халқаро майдондаги сиёсий вазиятга ҳам таъсир кўрсатган. Жаҳондаги турли давлатлар бу ҳаракатдан ўз сиёсий мақсадлари ва манфаатларини йўлида фойдаланишга интиланган.

Туркистонда совет режимига қарши қуроли ҳаракатнинг мағлубиятга учрашининг ички ва ташқи омиллари, кўп-кўп сабаблари бўлган. Бу сабаблар, энг аввало, қуроли мухолифат ҳаракатининг ҳамма пайт ҳам ягона ҳарбий куч сифатида уюша олмаганлигида, кураш жараёнида баъзи кўрбошилар ўртасида мавжуд бўлган ўзаро низолар ва келишмовчиликларда кўринади. Қизил армия-

нинг ҳарбий жиҳатдан устунлиги, пировардида, кураш тақдирини ҳал қилган.

Большевиклар мухолифатчилар устидан йирик талабаларга эришгач, ниҳоят, 1924 й. охирида Туркистон минтақасини парчалаб ташлашга, яъни Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланишни ўтказишга муваффақ бўлди. Туб халқлар номи б-н аталувчи 6 та миллий республика тузилиб, улар СССР ёхуд РСФСР таркибига киритилди. Совет режимининг бу республикаларни тузишдан асосий мақсади кўзғолончилар томонидан ўртага ташланган миллий давлатчиликни қайта тиклаш ҳақидаги гояларни обрўсизлантириш ва хаспўшлаш, меҳнаткашлар кўз ўнгига гўёки уларнинг «миллий давлатлари»ни ташкил қилиш эди. Бироқ бу республикалар совет андозаси асосида тузилганлиги ва СССР таркибига бўлганлиги учун ҳам миллий давлат вазифасини ўтай олмаслиги равшан эди.

Шунинг учун совет режимига қарши қуроли ҳаракат 1925 й. ва ундан кейинги йилларда ҳам давом этди. Ҳаракатнинг 2-даври 1925—35 й.ларни ўз ичига олиб, у ҳам ўз навбатида турли босқичларга бўлинади. Курашнинг 2-даври 10 й. давом этиб, ўзининг хусусияти ва кучлар нисбати бўйича 1-даврга нисбатан анча фарқ қилади. Лекин курашнинг биринчи даврдан фарқли равишда бу йилларда оммавий жанг ҳаракатлари деярли юз бермади. Кураш кўлами ва хусусияти ҳам бу даврда анча ўзгарган эди.

Ўрта Осиё халқларининг миллий-худудий чегараланиши: Ўзбекистон ССРнинг ташкил топиши. Мустабид совет режими ва большевиклар учун Туркистон минтақасини бўлиб ташлаб, уни идора қилиш кулай эди. Шунинг учун ҳам дастлаб Туркистон ўлкасига советча «автономия» берилди, яъни Туркистон Автоном Совет Социалистик Республикаси ташкил топди (1918 й. 30 апр.). Сўнгра минтақани парчалаб ташлаш учун жиддий тайёргарлик кўрилди. Бу жараён 7 й. давом этган.

1920 й. бошларидаёқ Туркистон комиссияси Туркистон АССРни миллий тил белгисига қараб бўлиб ташлаш масаласини кўйган эди. Турккомиссиянинг бу тезисларига қарши чиққан Т.Рисқулов, Н.Хўжаев ва б. миллий етакчилар «пантуркизм», «панисломизм», «буржуа миллатчилиги» ва «ўнг оғмачилик»да айбланди. В.Ленин Туркистонни Ўзбекни, Қирғизия, Туркменияга бўлинган харитасини тузишни мутасадди шахсларга топширган. Шунинг учун 1920 й. авг.да Тур-

кистон АССРнинг Еттисув вилоятлари Сирдарё ва Закаспий вилоятларини бир қисми янги ташкил қилиб РСФСР таркибидagi Қирғизистон А (аслида Қозоғистон АССР) илтиёф берилган. 1920 й. қизил армия томонидан Бухоро ва Хивада хонлик тузум ағдариб ташланди ҳамда БХСР ва Х ташкил топди. Аслини олганда бу «тақил миллий давлатлар»нинг тузилиб Марказнинг қисқа фурсат муқддидан бошқа нарса эмас эди нинг устига большевиклар режаси амалга ошиши истиқлолчилик ҳаракатининг кучайиши ва шиддатли ривисини натижасида маълум муддат т қолди. Хуллас, Туркистон минтақа миллий-худудий жиҳатдан қайта чегаралаш Марказ ва РКП (б) МК Ўрта бюроси томонидан ишлаб чиқилди 1924 й.да у ўзининг сўнгги босқичи кирди.

РКП(б) МК Сиёсий бюроси Осиёда миллий-худудий чегарала туғрисида махсус қарор қабул қилди (1924 й. 12 июнь). Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларида ташкилий ишлар бошлаб юборилди. Марказнинг кўрсатмаси б-н турли митинг намойишлар ўтказилиб, бу сиёсий бирини маъқулловчи резолюциялар қилинди.

1924 й. 11 окт.да РКП(б) МК Слб бюроси Туркистонни бўлиб ташлаш туғрисида сўнгги қарорни қабул қилди.

1924 й. 27 окт.да бўлган Бутун Ўзбекистон Фоқ Марказий Ижроия Комитети (СССР МИК) 2-сессияси Ўрта Осиё миллий-худудий чегараланиш ўтказиш ва янги республикалар ҳамда автоном областлар ташкил этиш туғрисида қарор қабул қилди. 1924 й. 31 окт.да Ўзбекистон ССР тузилишини бошқариш Ф.Хўжаев раислигида Ўзбекистон ССР Муваққат инқилобий комитети (РКМ) тузилди.

Туркистон АССР, БССР ва ХСРР ташкили, уларнинг ўрнида Ўзбекистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон АССР (1929 й.гача Ўзбекистон ССР кибида), Қорақирғиз (қирғиз) автоном области (РСФСР таркибидa), Қорақўшқон автоном области (дастлаб Қорақўшқон АССР таркибидa; 1932 й.дан Қорақўшқон калпоғистон АССР; 1936 й.дан у Ўзбекистон ССР таркибидa) ташкил этилди.

1925 й. 13—17 фев.да Бухорода бўлиб ўтказилган Ўзбекистон ССР Советларининг курултойида «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасини ташкил этиш туғрисида декларация» қабул қилиб Курултойда республика ҳокимиятининг олий органлари расмийлаштирилди.

Ф.Хужаев Ўзбекистон ССР ХКС раиси ва Й.Охунбоев Ўзбекистон ССР МИК Президиуми раиси қилиб сайланди.

Ўзбекистон ССРнинг тузилиши «Ўзбек халқининг миллий давлатчилиги ташкил қилинди», деган фикрни англатмайди. СССР таркибидаги ЎзССР амалда ҳеч қандай суверенитет ва мустақилликка эга эмас эди. ЎзССР ташкил этилаётган вақтларлаёқ бошқа Ўрта Осиё республикалари сингари унинг олдига, асосан, Марказнинг манфаатларига хизмат қилиш – СССРнинг марказий р-нларига ҳам ашё етиштириб бериш каби вазифалар қўйилган эди. Россия империяси даврида бўлгани сингари Совет даврида ҳам Ўзбекистон Марказнинг чекка мустамлака ўлкаси бўлиб қолаверди.

Қахрамон Ражабов.

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАБИД СОВЕТ ДАВЛАТИ ТАРКИБИДА (1925–1991 й.лар)

Сийёсий ва иқтисодий ўзгаришлар (1925–1940 й.лар). Ўзбекистон ССР ташкил қилинганидан сўнг республика давлат бошқаруви органлари Иттифоқ органлари тартибида ва улардан андоза олинган ҳолда тузилган. Бу иттифоқдош республикаларнинг Марказдан туриб бошқаришнинг энг осон ва оддий, шу б-н бирга мустақам ва ишончли шакли эди. Барча қарорлар ва кўрсатмалар Марказда қабул қилиниб, иттифоқдош республикаларга, шу жумладан, ЎзССР га бажариш учун жўнатиларди. Маъмурий-буйруқбозлик тизими авж олди. Амалдорлар қатлами – совет режимининг бошқарув элитаси шаклланди. Улар халқдан ажралиб қолган, унинг орзумидларини назарига илмас эди. Марказдан узлуксиз келиб турган «партия ва совет ходимлари», аслида ВКП(б) кўрсатмалари бажарилишини ҳушёрлик б-н назорат қилиб туришган.

Республика сиёсий ҳаётида Ўзбекистон Коммунистик партияси (1925 й. 6–12 фев. Бухорода тузилган) етакчи роль ўйнаган. Ўзбекистон Компартиясининг I-таъсис съездида В.Иванов ва А.Икромов Ўзбекистон Компартияси Марказий кўмитаси (ЎзКП МК) масъул котиблари қилиб сайланган. Ўзбекистон Компартияси ВКП(б) (кейинчалик КПСС)нинг республикадаги филиали ҳисобланган. Ўзбек халқи тарихида 20-а.да юз берган кўллаб жожиали воқеалар коммунистик партия фаолияти б-н боғлиқдир. Ўзбекистон партия ташкило-

ти республика манфаатларини ҳисобга олмасдан Москвада ишлаб чиқилган қарорларни бажариб келди. Маъмурий-буйруқбозлик усуллари б-н иш олиб борган партия кўмиталари жойлардаги ҳар қандай мустақил фикр ва ташаббусни бўғарди. Марказ ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси орқали ЎзССРдаги вазиятни бошқариб турган. Кейинчалик республикаларни бошқариш учун «иккинчи қотиб» тартиботи шакллантирилди.

Ўзбекистон ССР советларининг 2-съезди (1927 й. 30 март)да Ўзбекистон ССРнинг I-Конституцияси қабул қилинган. Асосий қонун синфий хусусиятга эга бўлиб, аҳоли баъзи қатламларининг фуқаролик ҳуқуқлари чекланган. У Ўзбекистоннинг СССР га киришини тасдиқлаган. Конституцияда ЎзССР нинг СССР таркибидан эркин ажралиб чиқиш «хуқуқи» кўзда тутилган бўлса ҳам, у шунчаки бир декларациядан нарига ўтмаган.

Шарқда аёлларнинг асрлар давомида муайян урф-одатлар ва шарият мезонлари б-н шаклланган ижтимоий мавқеани уларни озодликка чиқариш ва эркаклар б-н тенг ҳуқуқли қилиш шиори остида фавқулодда шиддат б-н ўзгартирилиши Ўзбекистонда кўп тўқнашувлар ва қурбонлар бўлишига олиб келди. Турли ф-ка, артел, з-д, мактаб ва клублар ташкил этилиб, уларга хотин-қизларни кўпроқ жалб этиш сиёсий кампания тусини олган. Унинг энг чўққиси «Хужум» кампанияси бўлиб, у 1927–28 й.ларда ўтказилган. Аёлларни паранжи ташлаш ва «ичкаридаги тутқунлик»дан озод қилишни мўлжаллаган бу кампания асрий анъаналарни ҳисобга олмаган қарорлар ва кўрсатмалар асосида олиб борилди. кўп ҳолларда зўрлик ишлатилди.

ЎзССР да 1925–26 й.ларда ишчилар сони 11900 кишига етди. Уларнинг 29,3%ни маҳаллий миллат вакиллари ташкил этарди. Ўзбекистон учун саноат қурилишини кенг суръатда жадаллаштириш ниҳоятда зарур эди. Чунки республика иқтисодиёти 20-а.нинг 30-й.лари бўсағасида ҳам аграр хусусиятга эгаллигича қолаётган эди. 1927 й.да ЎзССР халқ хўжалигида қ.х.нинг салмоғи 62,6%, саноатнинг салмоғи 37,4% ни ташкил этар, шу б-н бирга саноат и.ч.нинг 90% қ.х. ҳам ашёсини қайта ишлашга асосланган эди. Иқтисодиёт ҳам ашё йўналишида бўлгани сабабли ЎзССР саноати фақат бир томонлама ихтисослаштирилаётган эди.

Бироқ, 20-а. 20-й.лари охиридан бошлаб ЎзССРда ҳам НЭП ўз моҳиятини йўқотиб, эркин савдо ва тadbirkorликка

чек қўйила бошлаган. Тўрачилик сиёсати авж олган, мамлакатда вазият мураккаблашган. Индустрлаштириш сиёсати қишлоқ ҳисобидан амалга оширилди. Қ.х. маҳсулотларининг харид нархлари пасайтирилди. Натижада деҳқонлар қашшоқлашди. Мамлакатда озиқ-овқат мумаммоси кескинлашди. 1928 й. кузигача қ.х. бир йиллик режалар асосида бошқариб келинди. Ўша йилдан бошлаб хўжаликни бошқаришнинг беш йиллик режалари жорий бўлди.

Биринчи беш йиллик даврида (1928 й. окт.–1930 й. дек.)да ЎзССРда 289 та саноат корхонаси қурилди ва ишга туширилди, 79 та корхона қайта ташкил этилди, саноатнинг асосий и.ч. фондлари 3 баравар, нефть қазиб чиқариш 2,5 баравар, металл ишлаш саноати маҳсулотлари 6 баравар, цемент и.ч. 3,5 баравар ортди. Енгил саноатнинг кўнчилик, пойабзал и.ч., тикувчилик соҳалари ва ип-газлама и.ч. суръатлари ошиб борди. Индустрлаштириш Ўзбекистонда дастлаб секинлик б-н амалга оширилди. Ана шу даврда Ўрта Осиёда пахтачилик, машинасозлик саноатининг тўнғичи бўлган «Ташсельмаш» з-ди барпо этилди. «Чирчиққурилиш», Тошкент тўқимачилик комбинати қурилиши тез суръатлар б-н олиб борилди. Қувасой цемент з-ди, Фарғона тўқимачилик ф-каси ва ёғ з-ди, Бухоро, Тошкент ва б. шаҳарларда тикувчилик ф-калари ишга туширилди. Ишчилар сони ҳам кўпайди. Саноатни индустрлаштириш режасига мувофиқ малакали ишчилар ва техник ходимлар тайёрлайдиган ҳунар-техника таълими ва ф-ка, з-д мактаблари ташкил қилинди. Бироқ саноат корхоналарига малакали ходимлар ва тажрибали ишчилар РСФСРнинг марказий шаҳарларидан олиб келинадиган бўлди. Марказнинг бу усули Ўзбекистоннинг бутун совет даври тарихида муттасил равишда давом эттирилди.

«Аграр инқилоб»нинг стратегия ва тактикаси Ўзбекистон Компартиясининг 2-съезди (1925 й. нояб.)да тасдиқланди. Бу жараён ЎзССР МИКнинг «Сув ва сувни национализация қилиш тўғрисида» ва «Ер-сув ислоҳоти тўғрисида» декретлари (1925 й. 2 дек.) б-н бошланди.

1925–29 й.ларда ЎзССРда ер-сув ислоҳотининг 2-босқичи ўтказилган. Бу ислоҳот жойларда шарт-шароитлар ва тайёргарлик даражасига қараб 3 босқичда амалга оширилган. Биринчи босқич 1925–26 й.ларда Фарғона, Тошкент, Самарқанд вилоятларида бўлди. Иккинчи босқичда 1927 й. Зарафшон вилояти (Бухоро ва Ўрта Зарафшон округлари)да ер-сув ислоҳоти ўтказилди. Учинчи

босқич – 1928–29 й.ларда Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм округларида ислот амалга оширилди. Қабул қилинган декретлар асосида белгилангандан ортиқ ерлар, иш ҳайвонлари ва меҳнат қуроллари тортиб олинган. Бойлар, йирик савдогарлар, уламолар ва б. мулкдорларнинг ерлари ва бутун мол-мулки мусодара қилинган. Давлат фондига киритилган 301500 десятина ернинг атиги 10% камбағал деҳқонларга бўлиб берилган. Кейинчалик қ.х.ни коллективлаштириш амалга оширилиб, к-з ва с-злар тузилди. Бироқ шўролар ҳокимияти ўзига тўқ деҳқон хўжалиklarини «қулоқ» («муштумзўр») сифатида тугатиш сиёсатини олиб борган.

Ўзбекистонда бу даврда «Ўзбекистон лоқуюшма» («Ўзбексельсоюз»), «Ўзбекпахтауюшма» («Ўзбекхлопсоюз») каби қ.х. кооперациялари ташкил қилинган. Қ.х. кооперациясининг қ.х. маҳсулотларини шартнома асосида тўплаб, саноатга топшириш фаолияти деҳқон хўжалиklари учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Майда товар и.ч.га ихтисослашган деҳқон хўжалиги ривожлана бошлади. Бироқ совет тузumi 1927 й.дан кооператив уюшмаларни «давлатлаштириш» сиёсатини бошлади. Солиқ ва кредит сиёсатида синфий принцип устувор йўналишга эга бўлди. Давлат қ.х. маҳсулотларини тайёрлаш ва сотиш баҳоларини белгиледи. Ташкилий-иқтисодий тадбирлар маъмурий-буйруқбозлик асосида олиб борилди. Янги иқтисодий сиёсатдан воз кечиш кооператив қурилишга ўз таъсирини кўрсатди. 1929 й. кузидан бошлаб қ.х. кооперациясининг илгариги шакллариغا барҳам берилди. Бу пайтда Ўзбекистонда 550 та артель ва 116 та ерни жамоа бўлиб ишловчи ширкатлар (ТОЗлар) тузилган.

Бу даврда энг муҳим муаммолардан бири кадрлар масаласи эди. Чунки давлат ҳокимияти ва хўжалик бошқаруви органларида миллий кадрлар жуда оз бўлиб, иш юритиш ҳам рус тилида олиб борилар эди. Республика бошқарув маҳкамаларида маъсул лавозимларни руслар эгаллаб олган эди. Ўзбекистон ССР ХКС раиси Ф.Хўжаев туб халқлардан маҳаллий кадрлар тайёрлаш ва уларни юқори лавозимларга кўтаришда жонбозлик кўрсатди. Унинг ташаббуси б-н ЎзССР МИК ҳузурида 1925 й.да давлат муассасаларини маҳаллийлаштириш (коренизация) Марказий комиссияси (раиси Н.Мавлонбеков) тузилган. Марказий комиссиянинг Самарқанд, Фарғона ва б. вилоятларда ҳам бўлимлари ташкил этилган. Бироқ маҳаллийлаштириш жараёни тез орада коммунистик

партия вакиллари томонидан буржуа миллатчилиги ва «ўзбеклаштириш» деб эълон қилинган ҳамда комиссиялар фаолияти тугатилган.

20-а.нинг 20-й.ларининг 2-ярми ва 30-й.лар бошида ЎзССРда «ўн саккизлар гуруҳи» (А.Ҳожибоев, Н.Қориев, И.Хидиралиев, М.Саиджонов, А.Мукомитов, Р.Рафиқов, Б.Мақсумов, Р.Раҳимбобоев, И.Бозорбоев, З.Ҳасанов, М.Каримжонов, М.Ўринхўжаев, Р.Музаффаров, Ў.Ашуров, О. Мақсумов, Ҳ.Эшоннов, А.Зокирий, Н. Ширинов), «иногомовчилик» (Р.Иногомов ва б.), «қосимовчилик» (С.Қосимов, Б.Шарипов ва б.), «бадриддиновчилик» (Ш.Бадриддинов ва б.), «миллий иттиҳодчилар» ва «миллий истиқлолчилар» (Мунавварқори Абдурашидовнов бошчилигидаги 87 киши), «наркомпрос иши» (Боту, Маннон Рамзий ва б.), «ботир гапчилар» (А.Зоҳирий бошчилигидаги 19 киши) ва қ.х. сиёсий ишлар тўқилиши натижасида ўзбек халқининг кўплаб етуқ фарзандлари қатағон қилинди. Бу даврда партия сафларини тез-тез тозалаш туриш сиёсий кампанияга айланди. 1929–30 й.ларда ўтказилган навбатдаги партия сафларини «тозалаш» кампанияси натижасида Ўзбекистон Компартияси аъзоларининг 25,6% фирқадан чиқарилди.

Ўзбекистон ССРнинг 20-а.нинг 30-й.ларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти мустабид совет режимининг мустаҳкамланиши ва тоталитар тузумнинг қарор топиши, большевиклар партиясининг яқка ҳукмронлиги чуққига чиққан даврга тўғри келди. Партия ҳаётининг бутун ижтимоий-иқтисодий, мафкуравий ва маданий соҳаларини бошқаришни ўз қўлига олди. Бу давр жуда мураккаб ва оғир кечди. Раҳбар ходимларга шубҳа б-н қараш, «халқ душманлари» ва «буржуа миллатчиларни» аниқлаш ва ҳибсга олиш, турли «муҳолифат» гуруҳларни фoш қилиш авжга чиқди. Корхоналарда партия қўмиталари, к-зларда эса бошлангич партия ташкилотлари тузилди. Советлар партия йўлини амалга оширувчи ижрочи органларга айлана борди. Республика давлат аппаратининг барча бўғимлари фаолияти большевиклар партияси томонидан қаттиқ назорат остига олинди. Бу даврда қасаба уюшмалари қайта тузилиб йириклаштирилди. Корхоналарда қасаба уюшмалари ташкил этилди.

Мустабид тузум ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашга мунтазам эътибор қаратади. Бу ишлар б-н Бутуниттифок ленинчи коммунистик ёшлар союзи (ВЛКСМ)нинг Ўзбекистондаги

органи – Ўзбекистон ленинчи коммунистик ёшлар союзи (ЎЗЛКСМ) шўғулланган. Комсомол ташкилотларининг фаолияти ҳам индустриаллаштириш ва коллективлаштиришга доир партия йўрини ёшлар орасида амалга оширишга қаратилди. Партия ва комсомол ташкилотлари партия сиёсати ва мафкурасини оммага синдириш учун кенг миқёсда ташвиқий ишлар олиб борди. Хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллиги ва ёшларнинг инқилобий романтик жўшқинлигига кенг йўл очиб берилган. Шундай қилиб, бу даврда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳалари коммунистик партиянинг қаттиқ назоратида олинган. Меҳнаткашлар биринчи беш йиллик режасини 1932 й. дек.да 4 йилу 3 ойда бажарган, улар иккинчи беш йиллик (1933–37) ва учинчи беш йиллик (1938–42) режаларини бажаришга сарфарбар қилинган. Маъмурий-буйруқбозлик тизими ва партиянинг яқка ҳукмронлиги остида содир бўлган ўзгаришларга қонунийлик тусини бериш учун 1936 й. 5 дек.да СССР янги Конституцияси (Сталин Конституцияси) асосида 1937 й. фев.да бўлган Республика Советларининг фавқулодда 6-қурултойида Ўзбекистон ССР Конституцияси (Ассий қонуни) қабул қилинган. Конституцияда ЎзССРнинг Совет Иттифоқидаги бошқа совет республикалари қатори эркин ва тенг ҳуқуқли республика (давлат) деб эълон қилиниши шунчаки номга бўлиб, аслида барча соҳаларда Совет империяси идора усули амал қилар эди. 1936 й. 5 дек.да Қорақалпоғистон АССР Ўзбекистон ССР таркиби киритилди.

ЎзССРнинг янги Конституциясига биноан 1938 й. 25 июнда Ўзбекистон ССР Олий Советига сайловлар бўлиб ўтди. I сессияда Ўзбекистон ССР Олий Совет Президиуми (раиси Й. Охунбобоев) сайланди ва Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети (раиси А.Абдурахмонов) тузилди. 1939 й. 29 дек.да маҳаллий Советларга сайловлар ўтказилди. Шу б-н республикада давлат ҳокимияти органларини қайта қуриш амалда тугалланди.

Маъмурий аппаратни мустаҳкамлашни ҳам жадал суръатлар б-н олиб берилди. 1940 й. сент.да ЎзССР Давлат назорати халқ комиссарлиги ва ЎзССР ХКС қошида Иқтисодий кенгаш тузилган.

Ўзбекистон ССРда сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ҳаётнинг барча соҳалари устидан Марказнинг қаттиқ назорат кучая борган. Тазйиқ кўрсатиш механизми авж олиб, «ўнг оғмачилар» ва тур «муҳолифатлар» фoш этилган ҳам

уларга қарши кескин кураш олиб борилган. 20-а.нинг 30-й.лари ўртасига келганда бутун мамлакатда бўлгани сингари ЎзССРда ҳам оммавий қатагонлар авж олган. Йирик давлат ва жамоат арбоблари, партия ва хўжалик раҳбарлари, зиёлилар, руҳонийлар ва ҳарбийлар б-н биргаликда оддий кишилар—ишчилар ва к-зчилар ҳам қатагон қилинди.

Ўзбекистон ССРда сиёсий қатагонлар 1937 й.нинг ёзида айниқса авжга чиққан. Ўзбекистон ССР ХКС раиси Ф.Хўжаев, кейинчалик унинг ворислари А.Каримов, С.Сегизбоев, Ўзбекистон Компартияси МК 1-котиби А.Икромов, ЎзССР молия халқ комиссари А.Исломов, ер ишлари халқ комиссари Р.Исломов, маориф халқ комиссари К.Сорокин, ички савдо халқ комиссари М.Турсунхўжаев, соғлиқни сақлаш халқ комиссари К.Абдуллаев, Ўзбекистон Компартияси МК котиблари С.Болтабоев, И.Худойкулов, А.Цехер, бўлим мудирлари М.Усмонов, Қурбон Берсегин, М.Шермухамедов, К.Шарипов, Қорақалпоғистон обкоми котиблари Д.Ризаев, К.Алимов, Ўзбекистон ЛКСМ МК котиблари И.Ортиқов, Ф.Тарасов, шунингдек, яқин ўтмишда Туркистон АССР, БХСР, ХХСР ва ЎзССРда маъсул лавозимларда ишлаган Т.Рискулов, Қ.Отабоев, Н.Тўрақулов, С.Асфандиёров, А.Раҳимбоев, Н.Айтоқов, Р.Иноғомов, Мухторжон Саиджонов, Мусожон Саиджонов, О.Хўжаев, П.Хўжаев, С.Турсунхўжаев, С.Хўжанов, У.Асадуллахўжаев, М.Миршаропов, М.Бурҳонов, М.Аминов, Н.Мавлонбеков, Х.Девоннов, О.Дўстназаров, Т.Норбўтабеков, Р.Музаффаров, А.Абусайидов, А.Юсуфзода, Н.Ёқубзода, А.Мукамиллов, У.Эшонхўжаев, Д.Манжара, республикамиздаги вилоят, туман, шаҳарлар раҳбарлари ва б. кўплаб хўжалик ва партия ходимлари қамоққа олиниб, совет режими томонидан отиб ташланди. Ўзбекистондаги сиёсий элита «миллатчилик ва совет ҳокимиятига қарши кураш олиб бориш»да, шунингдек, «қуролли кўзғолон кўтаришни тайёрлаш»да айбланди. Хорижда, хусусан, Германия ва Туркияда таҳсил олган мутахассислар ҳам қатагон қилинди.

ЎзССР жамиятининг барча табақаларига ёйилган ҳибсага олиш тўлқини остида қолди. Давлат ва жамоат арбоблари, хўжалик раҳбарлари ва оддий кишилар б-н бир қаторда миллий зиёлилар оммавий равишда қатагон қилинди. 20-а. ўзбек маданиятининг бебаҳо юлдузлари: Фитрат, Чўлпон ва Абдулла Қодирий бир кунда — 1938 й. 4 окт.да Тошкент атрофидаги Юнусобод қатлго-

ҳида отиб ташланди. Усмон Носир, Боту, Элбек, М.Солиҳов, А.Зоҳирий, Зиё Саид, М.Сўфизода, И.Ибрат, Тавалло, Фози Олим Юнусов, Фози Юнусов, Ғ.Зафарий, О.Ҳошимов, П.Солиев, Қаюм Рамазонов, Ш.Сулаймон, А.Худойбахтиев каби ўзбек халқининг таниқли шоир, алиб ва олимлари қатагон қилинган. Ўн минглаб кишилар адолатсизлик қурбони бўлди.

20-а.нинг 30-й.лари бошида уламолар, руҳонийлар ва диндорларни таъқиб қилиш кучайди. 1936—39 й.ларда Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Кўқон ва б. шаҳарларда ислом дини вакиллари (машҳур эшонлар, муллалар, мударрислар, қорилар, имомлар, сайидлар ва ҳ.к.)ни ҳам қатагон қилиш авжга чиқди. Хусусан, «муслмон руҳонийлари» («мусдуховенство») иши бўйича Тошкентда 1937—39 й.ларда 49 киши тергов қилиниб, 1939 й. 7 июнда улардан 20 киши жинорий жавобгарликка тортилган. Бир қанча нуфузли ислом дини арбоблари (уламолар) «аксилсовет миллатчи муслмон руҳонийлари ташкилотини тузганлик»да, совет ҳокимиятига қарши турли йўллар б-н кураш олиб борганлик ва «панисломизм» ғояларини тарғиб қилганликда айбланиб, ўлим жазосига ёхуд узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинган. Шу тарзда мустабид совет режими уламоларни ҳам оммавий равишда қатагон қилган.

ЎзССРда бу даврда кўплаб мадрасалар, масжидлар ва хонақоҳлар бузиб ташланди. Бузилмай қолган мадрасалар ва масжидлар хўжалик омборларига айлантирилди, қизил аскар гарнизонларининг қўналгалари қилиб қайта жиҳозланди, четдан келганлар учун турар жой сифатида берилди ва турли мақсадларда фойдаланилди. Ўзбек халқи томонидан 1300 й. давомида яратилган исломий руҳдаги қўлзма асарлар ва б. китоблар йўқотилди.

1937—39 й.ларда тўқиб чиқарилган сохта айбловлар бўйича Ўзбекистонда 41 мингдан ортиқ киши ҳибсага олиниб, улардан 37 мингдан ортиги жазоланди, 6920 киши эса отиб ўлдиришга ҳукм қилинди. Фақат давлат ва жамоат арбоблари, ёзувчи, шоир ва олимлардан 5758 киши қамоққа олиниб, улардан 4811 киши отиб ташланган эди. Бу маълумотлар республикамиз миқёсида қизил террор қанчалик кенг миқёсда шайқатсиз равишда амалга оширилганлигининг яққол исботи ҳисобланади.

1929 й. кузидан СССРда қ.х.ни маъмурий-буйруқбозлик усули б-н жамоалаштириш (коллективлаштириш)га киришилди. Ўша йили нояб. ойида ВКП(б)

МК бош котиби И.В.Сталиннинг «Буюк бурилиш йили» мақоласи эълон қилинган, зўрлаш йўли б-н ялпи коллективлаштириш сиёсатида ўтилди. Иштиёрлик принципи инкор этилиб, барча деҳқон хўжаликлари оммавий тарзда ва қисқа муддатларда к-злар (жамоа хўжаликлари)га кириши белгиланди. Кейинчалик с-злар (давлат хўжаликлари) ҳам ташкил қилинди. Айни пайтда маҳаллий шароитлар ҳисобга олинмади.

ВКП(б) МК Сиёсий бюросининг «Ёлпасига жамоалаштириш районларида қулоқ хўжалиklarини тугатиш тадбирлари тўғрисида»ги қарори ва ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг «қулоқларни синф сифатида тугатиш б-н боғлиқ тадбирлар тўғрисида»ги кўрсатмалари (1930 й. 26 янв.) асосида Ўзбекистон Компартияси МК 1930 й. 17 фев.да «Коллективлаштириш ва қулоқ хўжалиklarини тугатиш тўғрисида» қарор қабул қилган. Ўзбекистон ССРда қулоқлаштириш кампанияси 1930 й. фев.дан бошлаб авж олган.

Ёлпасига жамоалаштиришга раҳбарлик қилиш учун республика ва вилоят штаблари тузилди. Ҳамма жойда оммавий ахборот воситалари, жамоат ташкилотлари ҳаракатга келтирилди. Қишлоқ аҳлини к-зларга «ғайратлантириш» учун ишчилар синфи ҳам жалб қилинди. ВКП(б) МК 1929 й. нояб. пленумининг қарори б-н қишлоқларга камида 25 минг ишчи юбориш белгиланди, улар жойларда «аграр инқилоб»ни авж олдиришни таъминлашлари лозим эди. Хусусан, Ўзбекистонга РСФСРнинг марказий р-нларидан 450 га яқин ишчи юборилди. Улар маҳаллий шарт-шароит ва деҳқончилик илмидан беҳабар бўлганликлари учун субъектив қарорлар қабул қилиб, шошма-шошарлик б-н режалар ишлаб чиқишди, к-зларга кирган камбағал фаолларни бадавлат мулкдорлар — бойлар ва «қулоқлар»га қарши курашга даъват қилишди.

Совет Иттифоқининг ҳамма жойида бўлгани каби ЎзССРдаги жамоалаштириш ҳам «ҳарбий коммунизм» йилларида синовдан ўтган компаниябозлик, «ҳужум ва таъйик» усуллари б-н амалга оширилди. Деҳқонларни зўрлик б-н к-зларга киришга мажбур этдилар. Қаршилиқ кўрсатганлар эса ижтимоий мавқеи ва моддий аҳволдан қатъи назар «қулоқ» қилинди. «Қулоқлар» сифатида рўйхатга олинган бадавлат хўжалиklarнинг мол-мулки тўлиқ мусодара қилиниб, уларнинг оилалари Украина, Шим.Кавказ, Сибирь, Қозоғистон, Узоқ Шарқ каби ўзга юртларга сургун қилинган. Шунингдек, ЎзССРнинг ўзида «қулоқлар» учун

Қишлоқ хўжалик машиналари кўргазмасида, 1929 й. Самарқанд.

17 та махсус концентрацион лагерлар ва кўчириб келтирилганларнинг мажбурий меҳнат посёлкалари ташкил этилган. Совет ҳокимиятига қаршилик хўрсатган «қулоқлар» эса қамоққа олинган ва отиб ташланган. Қулоқлаштириш талбири оммавий қонунсизликлар ва зўравонлик асосида амалга оширилган.

Қулоқлаштириш сиёсати деҳқонларда совет ҳокимиятига нисбатан ишончсизлик ва хавотирликни кучайтирди. Кўплаб деҳқонлар ўз хўжаликлари ва яшаш жойларини ташлаб олиш туманларга қочдилар. Чорва сони ҳам кескин камайди. Республикадаги сиёсий вазият кескинлашиб борди. Деҳқонларнинг норозиликлари 1930 й. 25 фев.да Фарғона водийсида галаёнга айланди. Норозилик чиқишлари ва совет ҳокимиятига қарши галаёнлар Тошкент, Бухоро, Хоразм, Самарқанд ва б. округларга ҳам ёйилди. Деҳқонлар к-злардан чиқиб кета бошладилар.

1930 й. кузидан деҳқонларни жамоа хўжаликларига киришга мажбурлаш яна авж олди. 1931 й. ёзига келиб, барча деҳқон хўжаликларининг 56,7% к-зларга бирлаштирилган эди. 1932 й. охирида с-злар сони 62 тага етди. Якка хўжаликларга катта солиқ солиш б-н тазйиқ ўтказиш давом этди.

ЎзССРда қ.х.ни коллективлаштириш расмий равишда 1932 й.да тугатилди. Бироқ, бу даврда деҳқонларнинг қарийб 92% к-зларга кирган эди. Якка хўжаликларга турли чоралар қўлланилиши натижасида коллективлаштириш 1939 й.да 99,55% га етди. Деҳқонлар ихтиёридаги и.ч. воситалари к-зларнинг бўлинимас

фондига айлантирилгач, улар мулкдан маҳрум қилиниб, бутунлай давлатга тобе бўлиб қолди. РСФСРнинг марказий ҳудудларидан фарқли равишда ЎзССРдаги қишлоқ аҳолисига фуқаролик паспорти бериш таъқиқланди. К-зчилар бошқа жойга бориш ва яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилди. Мажбурий меҳнат куни минимуми жорий қилиниб, уни бажармаганлар аёвсиз жазоланди. Хуллас, 20-а.нинг 30-й.ларидан бошлаб к-злар ва с-злар қатъий режа асосида ташкил этилиб, юқоридан белгилаб берилган ҳолида солиниди. ЎзССРда пахта якка ҳокимлиги (монокультураси) вуждга келди. 1932 й. ЎзССР Иттифоқ пахтасининг 60% ни етказиб берган.

ЎзССРда жамоалаштириш қ.х.га жуда катта зарар етказди. Ҳалла етиштириш кескин қисқарди. Чорвачиликка ҳалдан ташқари катта зиён етди. РСФСРнинг марказий губерниялари, Волга бўйи ва Қозоғистонни қамраб олган очарчилик 1932–33 й.ларда Ўзбекистонда ҳам юз берди. Ўша давр манбаларида ёзилишича, Тошкент кўчалари очликдан ўлган одамларнинг жасадлари б-н тўлиб кетган.

Давлатга қарашли машина-трактор ет-ялари (МТСлар) ташкил этиш ҳам авж олди ва 1933 й. бошида Ўзбекистонда 73 та МТС ишлаган. К-зларнинг МТСларга қарамлиги қ.х. имкониятларини яна ҳам чеклаб қўйди.

Бу даврда ЎзССР айрим sanoat маҳсулотлари и. ч. бўйича СССРда етакчи ўринга чиқди. 1932 й. республикада мамлакатда етиштирилган пахта толасининг 89,7%, цементнинг 54,2%, ўсимлик мойининг 56,4%, хом ипакнинг 42% ишлаб чиқарилди. Иккинчи беш йиллик режасида ҳам пахтачилик ва у б-н боғлиқ sanoat соҳаларини ривожлантириш кўзда тутилди. Учинчи беш йилликда sanoat тараққиётига алоҳида эътибор берилди. Беш йилликнинг дастлабки даврида 134 та янги корхона ишга туширилди. Янги конлар (кўмир, мис, вольфрам) топилиб, фойдаланишга топширилди. Sanoat жадал суръатлар б-н ривожлантирилди. ЎзССРда бу

даврда 1445 йирик ва ўрта sanoat корхоналари мавжуд эди.

ЎзССР марказга рангли ва нодир металллар, пахта толаси, хом ипак, қоракўл тери ва б. стратегик хом ашё етказиб, уни чет эл хом ашёсига қарамликдан қутқарди. Бироқ Ўзбекистон марказга муттасил равишда хом ашё етказиб берувчи чекка ўлкалигича қолаверди. Республиканинг ички имкониятлари ва манфаатлари ҳисобга олинмади, аҳолининг ижтимоий эҳтиёжлари назар-писанд қилинмади.

1940 й.да республика корхоналарида 142 минг ишчи меҳнат қилган. Муҳандис-техник кадрлар тайёрлайдиган ўрта махсус ва олий ўқув юр்தарининг тармоғи ҳам кенгайди. Ишчилар ўртасида турли шаклларда мусобақалар ташкил этилди. 1935 й. ишчилар орасида «социалистик» мусобақа кучайиб, «стахановчилик ҳаракати» юзата келди. Бу ҳаракатга ЎзССР ишчилари ҳам фаол қўшилди. Бироқ «стахановчилик ҳаракати» расмий ятчилиikka айланиб, у кейинчалик кўзбўямачилик, кўшиб ёзиш ва режани ошириб кўрсатишга олиб келди.

Ўзбекистон учун сув иншоотлари қуриш масаласи жуда муҳим ҳисобланган. 1939 й.дан бундай қурилишлар одамларни машаққатли меҳнатга мажбурланган фарбар этиш орқали амалга ошириш бошланган. 1939 й. 1 авг.–15 сент.да Катта-Фарғона канали (уз. 270 км) битказилди. Натижада Фарғона водийсида 8 минг га янги ер ўзлаштирилди, 500 минг га ернинг суғориш шароити яхшиланди. Кейинчалик Шим.Фарғона, Жан.Фарғона, Тошкент каналлари, Қампир, воти тўғони, Каттақўрғон сув омбор қурилиши ва б. амалга оширилди. Хуллас, 1937–40 й.ларда ЎзССРда суғориладиган ер майд. 260 минг гектар кўпайди. Бироқ ушбу сув иншоотларининг қурилишида совет ҳокимиятининг маъмурий-буйруқбозлик методлари фойдаланилиб, аҳолининг баъзи таби.

Техника янгиликлари б-н танишув. 1929 й. Тошкент.

Бухоро кўчаларида машинада сайр.

Бу даврда савдо-сотиқ ва умумий овқатланиш тўла-тўқис давлат сектори ихтиёрига ўтди. 1935 й. кўпгина турдаги озиқ-овқат молларига, 1937 й. охирида эса кон,

қалари мажбурий равишда унга сафарбар этилди. Қилинган меҳнатга эса деярли ҳақ тўланмади.

Саноат ва қ.х.да иқтисодий муаммоларни бартараф этишга урниниш меҳнаткашлар турмуш шароитининг пасайишига олиб келди. ЎзССРда миллий даромад 2,5 баравар ўсишига қарамай, жон бошига кўрилган фойда 1937 й.да ҳам 1932 й. даражасида қолаверди.

Ойлик маошлар, асосан, СССРнинг Европа қисмидан келган ишчилар ишлайдиган оғир саноатда кўпайди. Туб аҳоли ишчилари эса кўпроқ энгил ва озиқ-овқат саноатида банд бўлган.

Индустриштириш шароитида шаҳарларга кўплай ишчиларнинг келтирилиши уй-жой муаммосини яна ҳам кескинлаштирди. Мас., 1928–33 й.ларда Тошкент аҳолиси, асосан, четдан келувчилар ҳисобига 344 минг 200 кишидан 491 минг кишига етган. 20-а.нинг 30-й.лари бошида Тошкент, Самарқанд, Бухоро каби йирик шаҳарларда «соцгородок», «рабочий городок», «жилгородок» деган турар жой маззелари қурила бошлади. Аммо бундай қурилушлар ҳам тез суръатлар б-н ўсиб бораётган шаҳар аҳолисининг уй-жойга бўлган эҳтиёжини қондира олмади ва бу муаммо давом эттаверди.

Шу б-н биргаликда индустриштириш сиёсати ЎзССРда айрим ижобий ўзгаришларга ҳам олиб келди. Унинг Ўзбекистондаги ижобий натижаларидан бири 1934 й.да ишсизликнинг тугатилиши бўлди. Ишсизлик учун нафақа тўлашдан бўшлаган маблағ ижтимоий сугурта фондига ўтказилди. 1934 й. ЎзССР аҳолисининг 414 мингдан кўпроғи сугуртанинг ҳар хил турлари б-н қамраб олинди. 1934 й. нархларнинг камайирилиши аҳолининг муайян қатлами аҳволини бир қадар яхшилади. Биргина шу йилнинг ўзидаёқ озиқ-овқат маҳсулотларининг нархи Ўзбекистонда ўртача 33%га камайди.

ёрмага карточка тизими бекор қилинди. Ўзбекистонда турли-туман товарлар (озиқ-овқат ва саноат моллари) сотиладиган катта-катта бозорларнинг мавжудлиги озиқ-овқат муаммосини бир қадар юмшатди.

20-а.нинг 30-й.лари охирига келганда ўзбек қишлоғининг қиёфаси ўзгара бошлади. Ўзбек қишлоқларида клуб, кутубхона, қизил чойхона, ҳаммомлар очилди, киноқурилма ва радиокаранайлар пайдо бўлди. Бу даврда Ўзбекистон шаҳарлари электрлаштирилди ва водопровод суви б-н таъминланадиган бўлди. Шаҳар қиёфаси ҳам ўзгарди. Шаҳар кўчалари ёритилди ва кўкаламзорлаштирилди, боғлар ва хнёбонлар барпо этилди. Шу б-н бирга соғлиқни сақлаш тизимидаги аҳвол бу пайтда ҳам кескинлигича сақланиб қолди.

ЎзССРдаги ижтимоий ва иқтисодий номутаносибликлар демографик жараёнларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. 1939 й. Ўзбекистонда жами 6,4 млн. киши (1926 й.да 5 млн. киши) бўлиб, ундан 1,4 млн. киши шаҳарларда яшаган. Ўзбеклар 4,1 млн. киши бўлиб, улардан фақат 585 минг киши шаҳарларда яшаган. Шаҳар аҳолиси, хусусан, пойтахт Тошкент аҳолиси таркибида СССРнинг Европа қисмидан келганлар кўп бўлган. 1926–39 й.ларда республика аҳолиси 37% га ўсгани ҳолда, СССРнинг Европа қисмидан келганлар сони 62% га ошиб кетди.

Бу даврда ЎзССР ҳудуди анча кенгайди, республиканинг маъмурий-ҳудудий бўлинишига ўзгартиришлар киритилди.

Ўзбекистон фашизмга қарши уруш йилларида (1941–1945 й.лар). 1939 й. 1 сент.да Германиянинг Польшага бостириб кириши б-н иккинчи жаҳон уруши бошланган эди.

1941 й. 22 июнда гитлерчилар Германияси ўзaro ҳужум қилмаслик ҳақидаги совет-герман шартномаси бўлишига

қарамасдан тўсатдан СССРга ҳужум қилди. Бу давлат фуқаролари бўлган халқлар учун оғир синовлардан иборат уруш бошланди. Ўша кунни мамлакатда ҳарбий ҳолат жорий этилганлиги ҳақида фармон эълон қилинди. 23 июнда Тошкентда кўп минг кишилик митинг бўлиб ўтди.

Уруш бутун мамлакат ҳўжалиги, унинг ҳаётини тубдан ўзгартириб юборди. 1941 й. 30 июнда Давлат Мудофаа Қўмитаси (ДМҚ) нинг тузилиши б-н мамлакатдаги бутун сиёсий, ҳарбий ва ҳўжалик ҳокимияти унинг қўлига ўтди. Ушбу Қўмитанинг раиси И.В.Сталин 19 июлдан СССР Мудофаа халқ комиссари, 8 авг.да СССР Қуролли Кучлари Олий Бош қўмондони лавозимини эгаллади. У айни пайтда СССР ХКС раиси ва ВКП(б) МК Бош котиби бўлган. Урушнинг дастлабки кунларида қабул қилинган махсус қарорлар, кўрсатмаларда мамлакатнинг катта хавф остида қолгани, уни ҳимоя қилиш учун зудлик б-н барча иқтисодий-маънавий кучларни мудофаа манфаатларига бўйсундириш, халқ ҳўжалигини тўлиқ ҳарбий изга солиш лозимлиги қайд этилди. Узоқ давом этган уруш қийинчиликлари Ўзбекистон меҳнаткашларини ҳам оғир аҳволга солди.

2-жаҳон уруши даврида республикага раҳбарлик қилган Ўзбекистон Компартияси МКнинг 1-котиби Усмон Юсупов (1937–50) ўзбекистонликларни фашизмга қарши курашга сафарбар қилишда бош-қош бўлган.

Ўзбекистон иқтисодиёти ҳам ҳарбий вазиятдан келиб чиқиб зудлик б-н фронт манфаатларига бўйсундирилди. Фронт орқаси р-нлари қатори Ўзбекистонга жуда катта аҳамият берилди. Урушнинг дастлабки кунларида немис қўшинлари шиддат б-н Шарққа томон ҳаракат қилмоқда эди. Фронт яқинидаги шаҳар ва қишлоқлардан аҳоли, саноат корхоналари, муассасалар ва б. моддий бойликларни Шарққа кўчириш бошланди. Чунончи. Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларига эвакуация қилинган 308 корхонанинг 100 дан ортиғи («Лентекстильмаш», «Ростсельмаш», «Красный Аксай», Суми компрессор ва Днепропетровск карборунд з-длари, Химки авиация з-ди, Москва «Подъёмник», «Электрокабель», «Электростанок» з-длари, Киев «Трансигнал» з-ди ва б.) Ўзбекистонга жойлаштирилди. Келтирилган корхоналарни ниҳоятда қисқа муддатларда ишга туширишга эришилди. 1941 й. охиригача шундай корхоналардан 50 таси ишга туширилди. Мас., Москва вилояти Химки ш.дан кўчириб

Ўзбекистон делегацияси аъзолари янги йил совгалари билан Ғарбий фронтда, 1942 й. 2 январь.

келтирилган 3-д асосида 1941 й. 14 окт. да Тошкент авиация 3-ди барпо этилди. Бу 3-д фронт учун қирувчи самолётлар ишлаб чиқарган.

Халқ ҳўжалигини қайта қуриш б-н бир вақтда ҳаракатдаги армия учун жанговар резерв (захира)лар яратиш, оммавий мудофаа ишлари б-н шугулланишга тўғри келди. Ўн минглаб ёшлар Осоавиахим кўнгилли жамиятида таълим олдилар. Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари аҳолиси ва моддий ресурсларини сафарбар қилиш ва жанговар ҳолга келтириш учун жиддий тадбирлар қўрилди. Ўрта Осиё ҳарбий округида фронт учун жанговар захиралар ва командирлар тайёрланди. хусусан, миллий ҳарбий қисмлар ҳам ташкил этилди. Ўзбекистон меҳнаткашлари миллий ҳарбий қўшилмалар тузиш ташаббуси б-н чиқдилар. 1941 й. ноябдан 1942 й. март ойигача Ўзбекистонда 14 та миллий бригада ва 5 та отлич бригадия тузилди (қ. *Ўзбек дивизиялари*).

Танк эҳтиёт қисмларини йиғиш (1942).

Уруш йилларида 1,5 млн.дан ортиқ Ўзбекистонлик фашизмга қарши оловли жанглarda қатнашди (1940 й. республика аҳолиси 6,5 млн. киши бўлган). Улардан 450 мингдан ортиқ киши жанг майдонларида ҳалок бўлди.

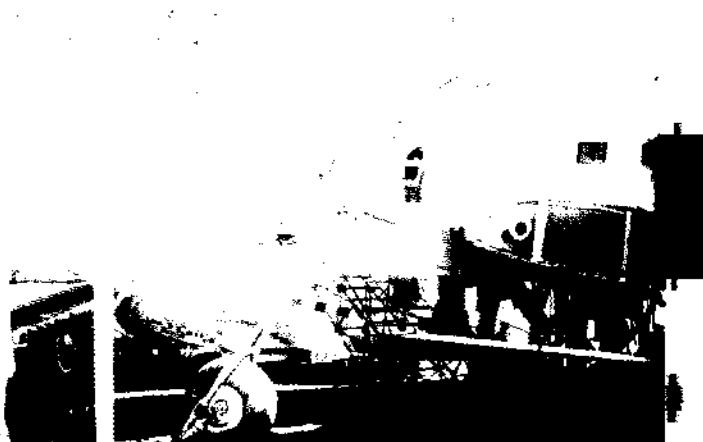
Ўзбекистонда мудофаа жамғармалари учун маблағ тўплаш ташкил этилди. Мудофаа жамғармасига меҳнаткашларнинг бир кунлик иш ҳақи, шахсий жамғармалари, қимматбаҳо ва ёдгорлик буюмлари, давлат заёмларини келтириб топшириш рағбатлантирилди. Урушнинг дастлабки кунларида мудофаа жамғармасига 30 млн. рубль топширилди. Ўзбекистонда ҳарбий техника, асосан, танк коллонналари ва жанговар самолётлар эскадрильялари тузиш учун маблағлар йиғиш юзасидан бошланган ҳаракат анча кенгайди. Фронтга ёрдам тариқасида кийим-бош, озиқ-овқат ва б. маҳсулотлар ҳам мунтазам юбориб турилди. Хусусан, 1941 й. дек. да ўзбек халқининг янги йил совгаларини топшириш учун Ўзбекистон делегацияси (Й. Охунбобоев ва Ҳасан ота Исломов бошчилигида) Ғарбий фронтга борди.

Иқтисодиётни жалад ҳарбий изга солиш энг муҳим вазифа эди. 1941 й. 26 июндан бошлаб ишчи ва хизматчилар учун иш кuni 13—14 соатга узайтирилди, меҳнат таътили бекор қилинди, мажбур беш кунлик ўрнига олти кунлик иш ҳафтасига ўтилди, бошқа баъзи чеклашлар ҳам жорий қилинди. Ёшлар ва э-тин-қизлардан ишчилар тайёрлашга а-ҳида эътибор қаратилди. Бироқ корхоналарда ишчи кучи етишмас эди. Меҳнат интизомини бузганларга 5—8 йил қамок жазоси белгиланди.

Т.й. ҳаракати, почта, телеграф ишлари ҳам уруш шаронтига мослаштирилди. Саноат ва транспорт ниҳоятда қисқа вақт ичида ҳарбий изга кўчирилди. 1941 й. октябрда республикада 300 га яқин корхона қурул-яроғ и.ч.га мослаштирилди. 1942 й. ялпи саноат маҳсулоти и.ч. икки марта кўпайди. Энергетика базаси, қора ва рағли металлургия, кимё саноати ривожлантирилди. Бу даврда 7 та ГЭС (Фароқ ГЭС, Салор ГЭС ва б.) қурилди. Янги кўмир ва нефть конлари очилди. Бекобода Ўзбекистон металлургия 3-ди барпо этилди (1944 й. 5 мартда ишга туширилган). Олмалик мис кони ишга туширилди. Вольфрам, молибден, мис ва б-тин конлари топилди ва ўзлаштиришга киришилди.

Уруш йилларида Ўзбекистонда индустриянинг барча соҳаларига тааллуқли бўлган 280 та янги саноат корхонаси қурилган. Республиканинг саноат қуввати 1945 й.да 1940 й.га нисбатан 2 марта, нефть қазиб чиқариш 4 марта, металлни қайта ишлаш 4,5 марта, машинасозлик 13,4 марта, кўмир қазиб чиқариш 30 марта, лўлат ва прокат и.ч. 25 марта, кимё саноати маҳсулотлари 17 марта кўпайди. Шунингдек, энгил ва озиқ-овқат саноати ҳам ривожланди.

Фронт учун самолётлар тайёрланмоқда (Тошкент, 1940).

Бу даврда Ўзбекистон фронтга қарийб 2000 самолёт, 1700 мотор, 22 млн.та мина, 500 млн.та ўқ, 2 млн.та авиабомба, 1 млн.та граната, 330 мингта парашют, 5 бронепоезд ва б. қурол-яроғ етказиб берди. 1945 й. кузигача 155 минг нафардан ортиқ Ўзбекистонлик РСФСРнинг, асосан, Урал ва Сибирдаги турли э-длари, конлари, қурилиш ва ёғоч кесиш ишларига ишчи батальонлари сифатида сафарбар қилинди. Улар жуда оғир шароитда меҳнат қилишган.

Уруш йиллари қ.х. маҳсулотларига бўлган талаб ҳам кескин ошган. Қ-эларда катталар ва 12 ёшдан ошган болалар учун мажбурий иш куни 1,5 марта оширилган. Белгиланган меҳнат нормасини бажара олмаган колхозчилар шафқатсиз жазоланган. Уруш йилларида пахта етиштиришни ошириш энг муҳим вазифа қилиб қўйилган.

Уруш йилларида ЎзССРда ирригация шохобчалари юксак суръатлар б-н давом эттирилди. Шим. Тошкент, Шим. Фарғона, Юқори Чирчиқ, Сўх-Шоҳмардон, Учқўрғон каналлари ва Рудасой, Қосонсой сув омборлари бунёд этилди. 1942—43 й.ларда суғориладиган ерлар майд. 516 минг га ни ташкил этган. Самарқанд, Тошкент, Фарғона вилоятларида қанд лавлаги учун унумли ерлар ажратилиб, 1943 й. давлатга 1,5 млн. ц.дан ортиқ лавлаги топширилди. Қанд лавлагини қайта ишлаовчи Зирабулоқ, Кўқон ва Янгийўл қанд э-длари қурилди. Уруш йилларида республика бутун мамлакатда тайёрланиладиган қанднинг чорак қисмини берган. Бу даврда қоракўлчилик ва ғаллачиликка ҳам катта эътибор қаратилган.

Фронт ва фронт орқасини зарур хом ашё ва озиқ-овқат б-н таъминлаш ҳамда жангчиларни ғалаба сари руҳлантиришда Ўзбекистон халқи, хусусан, фан ва маданият арбобларининг ҳиссаси ниҳоятда катта бўлди. Илмий муассасаларда тадқиқотлар йўналиши ҳам уруш даври манфаатларига мослаштирилди. Геолог, энергетик, кимёгар олимларнинг илмий изланишлари самарали бўлди. Бу даврда янги конлар ўзлаштирилди. Ўрта Осиё ун-тининг кимё ф-ти негизда фармацевтика э-ди ишга туширилди. Эвакуация қилинганлар ҳисобига кўпайган республика аҳолисини озиқ-овқат б-н таъминлаш бўйича ҳам кўшимча имкониятлардан фойдаланилди. СССР ФА Ўзбекистон филиали негизда 1943 й. 4 нояб. да Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси (1-президенти Т.Н.Қори-Ниёзий) ташкил қилинди. Фанлар Академиясининг ташкил этилиши ўзбек халқи ҳаётида муҳим ҳодиса бўлди. Бу акаде-

Избоскан гуманида танк қуриш учун маблағ тўллаш. 1943.

мия Ўзбекистон илмий тафаккурининг маркази бўлиб қолди. Бу даврда таниқли математик олимлар Т.Н.Қори-Ниёзий, Т.А.Саримсоқов, геолог олимлар Ҳ.Н.Абдуллаев, А.С.Уклонский, файласуф И.М.Мўминов, кимёгар олимлар О.С.Содиқов, С.Ю.Юнусов, энергетик А.Н.Аскоченский ва б. самарали илмий изланишлар олиб борган. Уруш туфайли Москва, Ленинград, Киев, Минск ва б. шаҳарлардан кўчириб келинган олимлар, шоирлар, ёзувчилар ва санъаткорлар Ўзбекистон олимлари ва ижодкорлари б-н мустаҳкам алоқада иш олиб бордилар.

Инсонпарварлик ғояларини кенгроқ тарғиб қилиш мақсадида ўзбек халқи маданий меросидан фойдаланила бошланди. Тарихий мавзуда бадий асарлар («Маҳмуд Торобий», «Муқанна», «Жалолиддин Мангуберди», «Темуралиқ» ва б.) яратилди. Ҳамид Олимжон, Ойбек, Фафур Фулом, Комил Яшин, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Султон Жўра, Ойдин каби шоир ва адиблар уруш мавзуйига бағишланган асарлар яратди.

Республикада театр санъати, кинематография, ҳайкалтарошлик ва рассомликда ватанпарварлик мавзуйидаги асарлар яратилди. Ўзбекистонда шу йилларда 35 та маҳаллий, 16 та кўчириб келтирилган театр иш олиб борди. Уруш йилларида ўзбек санъаткорлари 30 та концерт бригадаларига бўлиниб, фронтдаги жангчиларга 35 минг, госпиталларда эса 26 минг концерт намойиш этдилар.

Шомаҳмудовларнинг байналмилал оиласи, 1945.

Хотира ва кадрлаш майдонидаги «Мотамсаро она» ҳайкали.

роҳатланганларнинг талайгина қисми жанговар сафга қайтарилди. Уруш ноғиронларининг кўпчилиги ишга жойлаштирилди.

Ўзбекистонлик жангчилар Брест қалъаси, Киев, Смоленск, Одесса, Севастополь, Ленинград, Москва, Сталинград ш.лари мудофасида мардлик ва матонат намуналарини кўрсатишди. 1943 й. ёзида бўлган Курск ва Орёл р-нидаги жанггоҳда, Днепр дарёсини кечиб ўтишда олдинги сафларда бўлишди. Ўзбекистонликлар Қаршилик кўрсатиш ҳаракати сафларида, Польша, Болгария, Венгрия, Руминия, Чехословакия, Италия, Греция, Австрия, Югославия, Франция ва б. давлатларни фашизмдан озод этишда фаол қатнашдилар, партизан қўшилмаларида жанг қилдилар. Ўзбекистонлик жангчилар япон милитаризмининг тормор қилиш (1945 й. авг.) да ҳам фаол қатнашдилар.

Уруш йиллари Ўзбекистонда барча турдаги кўшинлар учун зобитлар ва мутахассислар ҳам тайёрланди. Улар Тошкент пилалар билим юрти ҳамда кўчириб келтирилиб, турли шаҳарларда жойлаштирилган бир нечта ҳарбий билим юртлари, олий ўқув юртларининг ҳарбий ф-тларида, ўнлаб турли курсларда тайёрланди.

Ўзбекистонлик 120 мингдан ортиқ жангчилар уруш фронтларида мардлик ва матонат кўрсатгани учун жанговар орден ва медалларга, 280 киши эса Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди, улардан 75 киши ўзбек эди, 82 ўзбекистонлик аскар ҳар учала даражадаги «Шуҳрат» орденини олишга муяссар бўлган.

Ғалабани таъминлашда ишчи, деҳқон, олиму муҳандислар, ихтирочилар фронт орқасида туриб ўзларининг самарали ҳиссаларини қўшдилар. Шунингдек, урушда вайрон бўлган халқ ҳужалигини тиклашга ёрдам бериш мақсадида минглаб ўзбекистонликлар ўз ихтиёрлари б-н РСФСР, Украина ССР, Белоруссия ССР ва б. республикаларга жўнаб кетдилар.

Тоталитар тузум раҳбарларининг фармойиши б-н Кавказ халқлари (чеченлар, ингушлар, қорачойлар, месхети турклар, болқорлар ва б.), крим татарлари ва Волга бўйи немислари 1943–44 й.ларда зудлик б-н мамлакатнинг шарқий ҳудудларига ҳўчириб юборилди. Қримдан 151 604 крим татари, Грузиядан 110 минг месхети турки, Шим. Кавказдан 175 минг чечен, 20 мингдан ортиқ ингуш, 4500 болқор, армени ва греклар ЎзССРга кўчирилди. Маҳаллий аҳоли жабрдийдаларга хайрихоҳлик билдирди ва самимий ёрдам берди.

Жанг ҳаракатлари даврида ҳарбий асирликда бўлганлар, хусусан, Туркистон легионида қатнашганларнинг тақдири ҳам ниҳоятда оғир кечди. Уруш тугагач, улар ҳамма жойда таъқиб этилди, кўпчилиги махсус лагерларга жойлаштирилиб, турли қийноқларга дучор қилинди. Бу қийноқлардан омон қолган оз сонли кишиларгина кейинчалик озодликка чиқарилди.

1999 й. майда Тошкентда Хотира ва кадрлаш майдони барпо этилиб, унда «Мотамсаро она» ҳайкали ва хиёбоннинг шим. ва жан. томонида қад кўтарган айвонлар тоқчаларида 2-жаҳон урушида ҳалок бўлган ўзбекистонлик барча жангчиларнинг исм-шарифи битилган металл тахталар ўрнатилган.

Қаҳрамон Ражабов.

Урушдан кейинги ва тинч қўрғини да
ридаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол ва ривожланиш муаммолари (1946–1971 й.лар). Тўрт йил давом этган машаққатли урушнинг ғалаба б-н тугалланиши келажакка катта умид уйғотди, бутун қўғайратни фақат тинч ҳаёт маромини тиклашга, иқтисодий тинч ҳаётга мослаштиришга, уруш оқибатларини бор ҳам топтиришга йўналтириш имкони ни берди. Вазифа ниҳоятда мураккаб бўлиб, уни урушдан кейинги ғоятда оғир ижтимоий-сиёсий, иқтисодий шароитда ҳал этиш лозим бўлган. Республика тинч ҳаётга ишлашга мослашаётган сабабларни тиклаш, аҳолини озик-овқат ва халқ истеъмоли моллари б-н таъминлаш учун ёқилғи, электр қуввати, хом ашёга катта эҳтиёж сезарди, шунингдек, малакали ишчилар ва муҳандис-техник кадрлар етишмасди.

Урушдан кейинги йилларда ҳўқор коммунистик партиянинг сиёсий маънавияда ошди. У давлат устидан мутлақ ҳўқмрон бўлган органга айланиб, диктаторлик б-н мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида, шу жумладан, иқтисодий соҳада ҳам ўзининг маъмурий-бўйрок бозлик ва тоталитар зугумини ўтказиб бошлади. ЎзССР ўз ҳудудидан анча оғирда — Марказда ишлаб чиқилган ижтимоий ва иқтисодий дастурлар ва режалар исканжасига олинди. Бу режаларнинг и.ч.да республиканинг имкониятлари миллий манфаатлари мутлақо ҳўқор олинмас эди.

Уруш тугагач, орадан кўп ўтмай ЎзССР бўйлаб яна бир ялпи қирғин тўқнаб келиб ўтди. 20-а.нинг 40-й.лари охири 50-й.лар бошидаги қатағонлар, асосан маданият ва фан арбобларига ҳўқор қаратилди. Ўзбекистон Компартияси Ўз. Марказининг йўл-йўриқларига таяниб ҳўқорда дунёқараши ва ижоди партиянинг курсидан фарқ қиладиган ижодий шўқорчилар вакилларига қарши ҳўқор босилди. Ижодкор зиёлилардан Саид Аҳмед Шукрулло, Мирзакалон Исмоил Шўқорат, Мақсуд Шайхзода, Мирқасим Осим, Ҳамид Сулаймонов, Мўқим Қори Ёқубов ва б. 1951 й.да «советлар қарши миллатчилик фаолияти» оғир баъданликда айбланиб, қамоққа олиниб 25 й.га озодликдан маҳрум этилди. Ўз «халқлар отаси» И.В.Сталин вафот қилган 1955 й. оқланиб қамоқдан қайтди. Ўз халқининг фахри ҳўқорланган оғир бадном қилинди. Ҳатто «Алломиш» шўқорати ҳам ноҳақ танқидга учради.

1945 й. охирига келиб Ўзбекистон машинасозлик саноати қ.х. ва партия эҳтиёжлари учун машина ва қўқорналар и.ч.га ўтказилди. Ўзбекистон

таллургия 3-дида 1946 й. янги прокат шеки ишга туширилди. Шу йилларда Полвонтош ва Жан. Оламушук нефть конлари очилди ва ўзлаштирилди. Фарғонада нефтни қайта ишлаш 3-ди фойдаланишга топширилди.

Ўзбекистонга фақат хом ашё етказиб берувчи ўлка сифатида қаралиши унинг иқтисодийетини бир томонлама ривожланишига олиб келди. Хусусан, ЎзССР Иттифоқнинг асосий пахта базаси бўлиб қолаверди. Халқ хўжалиги(саноат, қ.х. ва ҳ.к.) бошқа соҳаларининг тараққиёти пахтачилик манфаатларига бўйсундирилди. Беш йиллик режаларини тузишда саноатни бошқаршнинг иқтисодий усуллари инкор этилди.

Пахтачиликни ривожлантириш мақсадида «Ташсельмаш», «Ўзбексельмаш», «Красный двигатель», «Подъёмник» каби 3-дларда тиркама ускуналар ва тракторлар учун эҳтиёт қисмлар ҳам ишлаб чиқарила бошланди. Қ.х. хом ашёси (асосан, пахта ва пилла хом ашёси б-н чорвачилик маҳсулотлари)ни қайта ишловчи корхоналар қурилди. Чирчиқ электр-кимё комбинати қисқа муддатда минерал ўғитлар и. ч.га ўтказилди.

Урушдан кейинги дастлабки йилларда 150 та саноат корхонаси ишга туширилди. Қора ва рангли металлургия, машинасозлик, металл ишлаш ва кимё саноати ривожлантирилди. Қорақалпоғистон АССРда ҳам саноат ривожига аҳамият берилди. Дастлабки беш йилликда уз. 600 км дан зиёд бўлган Чоржўй — Қўнғирот т.й. қурилди.

1946 й. 5 фев.да СССР hukumати «1946—1953 йиллар даврида Ўзбекистонда пахтачиликни тиклаш ва янада ривожлантириш режаси ва тадбирлари тўғрисида» қарор қабул қилган. Бу қарор, асосан, ЎзССРда пахта монокультурасини узиб-кесиб жорий қилишга қаратилган эди. Совет hukumatinинг кўрсатмаси б-н озиқ-овқат экинларининг суғориладиган майдонлари чигит экиш учун ажратилди. Шу тарзда пахта экин майдонлари кенгайтирилди. 1946 й. ЎзССР учун пахта экин майд. 779 минг га қилиб белгилаб берилди. Ўша йили пахта экин майдонларининг миқдори 218 минг га ни ташкил этди. Пахта етиштириш йилдан йилга ўсиб борди. 1945 й. республикада 850 минг т пахта етиштирилган бўлса, 1950 й. унинг миқдори 2 222 000 т га етди. Шу даврда ғалланинг ялпи маҳсулоти 742 минг т дан 666 минг т га, сабзавотлар ялпи маҳсулоти 433 минг т дан 328 минг т га камайди. Озиқ-овқат маҳсулоти етиштириш қисқариб, озиқ-овқат муаммоси вужудга келди. Экология бузилиб, аҳоли саломатлиги ёмонлашди.

Саноатни ривожлантиришда ҳам бир қанча муаммолар юзага келди. Халқ хўжалигини ривожлантиришнинг урушдан кейинги тўртинчи ва бешинчи беш йиллик режаларига кўра давлат томонидан кўплаб капитал маблағ ажратилиб, унинг каттагина қисми оғир индустрия соҳасига берилса ҳам янги технология, фан ва техника ютуқлари и. ч.га секинлик б-н жорий қилинди. Енгил саноатга ажратилган капитал маблағлар унчалик самара бермади.

1947 й. дек.да озиқ-овқат ва саноат товарларига карточка тизими бекор қилинди. Ҳар йили кенг истеъмол молларининг нархи арзонлаштириб борилди. Бироқ халқнинг турмуш даражаси бу пайтда айтарли даражада яхшиланмаган.

Урушдан кейинги дастлабки йилларда рўзгор буюмлари, тўқимачилик саноат маҳсулоти аҳоли эҳтиёжини тўла қондира олмас эди. Шунинг учун республика аҳолиси хунармандчилик б-н шуғулланишга мажбур бўлди. Хунармандлар тайёрлаган маҳсулот турлари хилма-хил бўлган. Улар рўзгорда ишлатиладиган сопол идишлар, кийим-кечак, пойфазал, арава, эгар, сандиқ, меҳнат куроллари, деҳқончилик асбоб-ускуналари тайёрлаганлар. Газлама, жун, ипак матолар ишлаб чиқарганлар. Гиламдўзлик, заргарлик, мисгарлик, кўнчилик, бўёқчилик, совун, шам, ун ва ёғ и.ч. кенг тарқалган. Хунармандлар аҳолининг ҳаёти ва турмуши учун зарур маҳсулотларни ишлаб чиқарганлар.

Бироқ совет ҳокимияти томонидан хунармандларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, эркин фаолияти чеклаб қўйилди. Улар кооператив артелларга бирлаштирилди. Якка тартибда хунармандчилик б-н шуғулланиш ман этилди. Урушдан кейинги йилларда хунармандчилик кооперацияси таркибида бир неча юз артеллар фаолият кўрсатарди. 1955 й. Тошкент ш.да 51 та, Самарқанд вилоятида 33 та, Наманганда 23 та, Андижонда 22 та йирик артеллар мавжуд эди. Улар халқ учун зарур буюмларни ишлаб чиқарарди.

Хунармандлар кооперацияси, кооператив мулкнинг мавжудлиги раҳбар совет

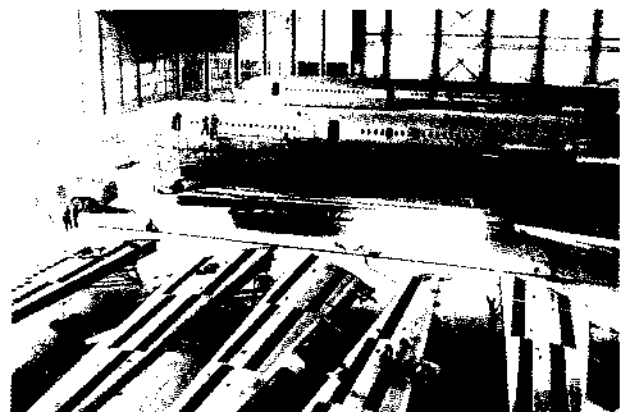
ташкilotларини қониқтирмай қўйди. 1956 й. апр.да СССР hukumати бутун мамлакатда хунармандлар кооперациясини тугатиш тўғрисида қарор қабул қилди. Ўзбекистон ССРдаги хунармандлар артеллари давлат мулкига айлантирилди ва маҳаллий саноат министрлигига берилди. Асосан, ногиронлар артеллари, иш б-н таъминлаш мақсадида халқ бадий хунармандчилиги сақлаб қолинди.

Советларнинг хунармандларга салбий муносабати туфайли газлама, гиламдўзлик, кигиз тайёрлаш, кўнчилик, мисгарлик, бўёқчилик ва б. кўплаб хунармандчилик соҳалари 20-а.нинг 60-й.ларидан бошлаб йўқ бўлиб кетди. Улар ишлаб чиқарган маҳсулот турлари ва ҳажми камайди. Кооператив саноат, асосан, артеллар маҳсулоти 1940 й.да республика саноати ҳажмининг 19% ини ташкил қилган бўлса, 1958 й.да 8,5% ини, 1962 й.да эса атиги 3% ни ташкил этди.

60-й.ларда республикада 10 дан ортиқ ф-ка ва 3-д бадий буюмлар ишлаб чиқарди. Бухоро зардўзлик ф-каси, Риштон бадий кулолчилик 3-ди, Тошкент «Сувенир» ф-каси. Тошкент миллий музика асбоблари тажриба ф-каси, Шахрисабздаги «Хужум» ф-каси, Андижон, Чуст, Наманган, Тошкент бадий буюмлар ф-калари ва б. фаолият кўрсатди. Уларга уйда ишловчи хунармандлар ҳам бириктирилган эди.

50—60-й.ларида кулолчиликнинг асосий марказлари Бухоро, Ғиждувон, Шеробод, Риштон, Самарқанд ҳисобланган. Сопол буюмлар Андижон, Тошкент, Қарши ва б. шаҳарларда ҳам ишлаб чиқарилган. Самарқанд, Бухоро, Тошкент усталарига сариқ, қизил, малла рангли, Фарғона водийси ва Хоразм усталарига эса ҳаво ранг, оқ, қўқ рангли буюмлар и.ч. хос эди.

1956 й. фев.да бўлган КПСС 20-съездида Сталин шахсига сифиниш кескин қораланди. Шахси сифиниш ва унинг оғир оқибатларини тугатиш мақсадида

Тошкент авиация заводи йигув шеки.

республикалар ҳуқуқ ва ваколатларини кенгайтириш, қонунларга қатъий риоя қилиш, режалаштириш тизимини қайта кўриб чиқиш, демократия принципларини тиклаш тадбирларини амалга ошириш режалаштирилди. Миллий республикаларнинг маданий қурилиш соҳасидаги ҳуқуқларини кенгайтиришга доир бир қанча чора-тадбирлар кўрилди. Республика ҳукуматида давлат режаларининг бажарилиши, капитал қурилиш, моддий-техник таъминотни амалга ошириш, маҳсулотни реализация қилишни ташкил этиш ва ҳўжалик тадбирларини пул б-н таъминлаш масалаларини ҳал қилиш ҳуқуқи берилди.

20-а.нинг 30–50-й.ларида қатагон қилинган айрим давлат ва сиёсат арбоблари, ёзувчилар, шоирлар, олимлар ва санъаткорлар оқланди. Лекин бу жараён совет даврида зиддиятли тарзда кечиб, мантқан охирига етказилмади. Бунинг устига қатагонларнинг янги тўлқини доимий равишда инсонлар юрагига гўлгула ва кўрқув солиб турди.

Ўзбекистон минерал хом ашё турларига ниҳоятда бой ҳудуд. Республикада кўпгина фойдали қазилмалар: олтин, мис, кўрғошин, рух, вольфрам, уран, табиий газ, нефть, тошкўмир ва б. конлар топилиб, ишга туширилган.

Ўзбекистоннинг табиий газ мавжуд бўлган туманларида фаол геология-қидирув ишлари олиб боришга 20-а.нинг 50-й.лари бошларидаёқ киришилган эди. Уша даврда Жарқўрғон, Қоровулбозор, Сариктош табиий газ конлари очилган. Бухоро–Хива геологик минтақаларида Газли (1956), Шим. ва Жан. Муборак (1958), Учқир (1962), Ўртабулоқ ва Култак (1962–63) йирик табиий газ конларининг, шунингдек, Ҳисор тоғларининг жан.-ғарбий тизмаларида Одамтош конценсат кони (1962), Устюртда истиқболли газ қатламларининг топилиши аҳволни кескин ўзгартириб, Ўзбекистонни жаҳондаги энг йирик газ захиралари мавжуд минтақаларидан бирига айлантirdи.

1956 й.да Бухоро вилоятида улкан Газли газ-нефть конининг топилиши Ўзбекистонда табиий газ қазиб чиқаришнинг тез суръатларда ривожланишига асос бўлди. Жаҳондаги энг йирик газ конларидан бири ҳисобланган бу коннинг умумий захираси 500 млрд. м³ газ бўлган. Бу ерда «зангори олов» бунёдкорлари – газчилар яшайдиган Газли ш.га зудлик б-н асос солинди. Табиий газ қазиб олиш суръатлари мисли кўрилмаган даражада оширилди. 1960 й.да 0,4 млрд. м³ табиий газ ишлаб чиқарилган бўлса, 1975 й.га келиб бу кўрсаткич 33,7 млрд. м³ га етди. Иттифок ҳукуматининг Ўзбекистонда

газ и.ч.ни оширишдан мақсади уни РСФСРнинг саноат марказларига кўпроқ ташиб кетиш эди. 1965 й.да Бухоро–Урал газ йўли (уз. 4000 км), 1967 й.да дунёда энг узун Ўрта Осий–Марказ магистрал газ йўли (уз. 13750 км) ишга туширилди. Бундан ташқари 1964–65 й.ларда Бухоро–Тошкент–Бишкек–Олмаота газ йўли (уз. 1324 км) қурилган. Умумиттифок газ қазиб чиқаришда республиканинг улуши 1960 й.даги 1%дан 1971 й.да 15,3%га кўтарилди.

Бироқ ЎзССРда уй-жой фондини газлаштириш салмоғи ниҳоятда паст эди, бу ҳол, айниқса, республиканинг аксарият аҳолиси яшайдиган қишлоқ жойларига яққол кўзга ташланган. Ҳатто Совет Иттифокининг Европа қисмига ва социалистик мамлакатларга газ етказиб берадиган Бухоро вилоятининг ўзида ҳам аҳвол ниҳоятда ачинарли бўлган. Ўзбекистонга, асосан, республикадан ташқарига юбориларди. Фақат 1966–70 й.ларнинг ўзида марказий минтақаларга 100 млрд. м³ дан кўпроқ газ ёки бутун қазиб олинган газнинг 75,5% юборилган. Бу нисбат кейинчалик ҳам сақланиб қолган.

Иттифок ҳукумати Ўзбекистоннинг эҳтиёжларини назар-писанд қилмай, газ етказиб беришни қаттиқ туриб талаб қиларди. Режа топшириқлари тўхтовсиз ортиб борарди. 20-а.нинг 80-й.ларида бу топшириқлар 250 млрд. м³ дан ошиб кетди. Ўзбекистон миллий бойликларини талон-торож қилиш шунга олиб келдики, 1975 й.да Фарғона водийсидаги кўпгина газ конларида, кейинроқ эса машҳур Газли конида ҳам газ деярли тугаб қолди.

20-а.нинг 50–60-й.ларида ЎзССРда олтин и.ч. саноати анча ривожланди. Олтин ажратиб олувчи комплекслар, ф-калар, олтин руда к-лари, шунингдек, мис рудасини қайта ишловчи к-тлар ишга туширилди.

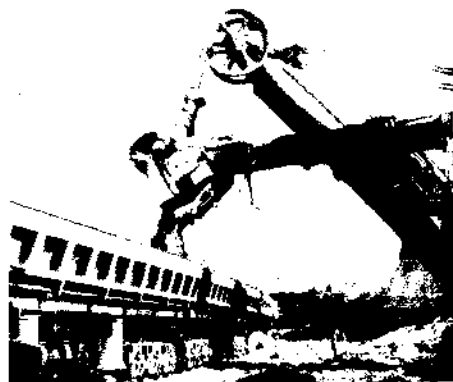
Олмалик атропофларида мис, кўрғошин, рух ва б. нодир металл конларининг очирилиши Ўзбекистонда рангли металлургияни ривожлантиришда катта роль ўйнади. 1949–74 й.ларда Олмалик кон-металлургия к-тининг тўла ишга туширилиши Ўзбекистонни йирик мис саноати марказига айлантirdи. Комбинат 2 мажмуадан: кўрғо-

шин–рух мажмуаси (Кўрғошинкон, Олтинтопан, Сардоба ва Чалата конлари), кўрғошин–рух бойитиш ф-каси ва рух з-ди) ҳамда мис эритиш мажмуаси (Қатмоққир кони, мис бойитиш ф-каси, мис з-ди ва б.)дан иборат бўлган. Совет даврида бу корхонанинг асосий маҳсулоти ҳам РСФСРга ташиб кетилган.

Кон-металлургия и.ч.ининг кенг йўлга ёлла авж олдирилиши Ўзбекистоннинг индустриал қиёфасини ўзгартиришга асос бўлди. Бепоев Қизилқум сахаро марказий туманларининг саноат жеридан ўзлаштирилиши олтин ва уран қазиб олиш саноатининг пайдо бўлишига тақозо этди. 1958 й.да Навоий кон-металлургия к-ти барпо этилган. Комбинат ЎзССРнинг 5 та вилоятида жойлашган 5 та кон бошқармаси ва уларнинг гизиде қурилган Навоий (1958), Нуробод (1970), Зарафшон (1972), Мурутов (1976), Учқудуқ (1978) ш.лари, Қарапоганск (1955), Зафаробод (1984), Шаҳарқор (1989) ш.чаларига асос солган. 1960 й. 20 апр.да махсус Навоий вилояти ташкил қилинди. Мурутов олтин кони 1960 й. ишга туширилиб, дастлабки оқ куйма олтин (999,9 проба) 1963 й. июнда олинган.

ЎзССР олтин ва уран қазиб олиш дунёнинг етакчи ўринларидан бирига эгаллади. 20-а.нинг 70–80-й.ларида республикада ҳар йили тахм. 50 т апрофитсоф олтин куймаси тайёрланган. ЎзССР олтин етказиб бериш бўйича Совет Иттифок олтинининг 50% ни етказиб турган. Энг сўнгги тадқиқотларнинг натижасида, бу даврда ҳар йили Ўзбекистон ер ости конларидан тахм. 5,5 млрд. доллар баҳосида фойдали қазилмалар олинган. Бу пайтда олтин захираси бўйича юртимиз дунёда 7-ўринни эгаллаган.

Ўзбекистоннинг ер ости бойликлардан қимматбаҳо ресурсларни сўриб олган Иттифок корхоналари олинган қазилманинг атиги 1% га яқинини маҳал бюджетга ўтказган. Бу талончилик

Олмалик тоғ-металлургия комбинати, 1974 й.

ханизми иқтисодийни таг-туғи б-н қуриб, ўзбек халқи манфаатларига мулақо зид келган. Олтин, уран, нодир рангли металллар, табиий газ ва б. стратегик хом ашё фавқулодда махфийлик ниқоби остида Ўзбекистондан ташқарига амалда текинга олиб кетиларди.

Бу даврда т.й. қурилишига алоҳида эътибор қаратилди. Янги қазилма конларнинг топилиши ва янги шаҳарларнинг қурилиши Навоий—Учқудуқ т.й.нинг бунёд этилишига сабаб бўлди. Мирзачўл ва Қарши даштларининг ўзлаштирилиши Сирдарё—Жиззах ва Самарқанд—Қарши т.й.ларини қуриш заруратини келтириб чиқарди. 1972 й.да Қўнғирот—Бейнов т.й. ишга туширилди. Бу т.й. магистрали Қорақалпоғистонни Қозоғистон б-н боғлаб, Ўрта Осиёдан Марказга олиб борадиган 2-йўлни вужудга келтирди ҳамда, Қорақалпоғистондан Москвагача бўлган йўлни 2 минг км га қисқартирди. Шунингдек, бу йўл Қорақалпоғистон АССР ва Хоразм вилоятидан Марказга кўпроқ хом ашё етказилишига қулай шароит яратди. Т.й. қисман электрлаштирилди.

Урушдан кейинги йилларда автомобиль транспорти ҳам ривожланди. Эски йўллар таъмирланди, янги асфальт ва бетон ётқизилган йўллар қурилды. 1966—70 й.ларда автотранспортда юк ташиш 2 баравар ўсди ва 1970 й. охирига келиб 9 млрд. т/км ни ташкил этди.

Бу даврда ҳаво транспорти ҳам юксалиш сари борди. Хусусан, фуқаро авиацияси ривожланди. 20-а. ўрталарида Ўзбекистон ҳаво йўлларида юксак тезлик даврини очиб берган ТУ—104 русумли йўловчи ташувчи самолётлар пайдо бўлди. Айрим шаҳарларда замонавий аэровокзаллар қурилды. Бу Ўзбекистон шаҳарларини ўзаро ва б. республикалар ҳамда мамлакатлар б-н боғлади. Ўша йиллари ЎзССР пойтахти Тошкент жаҳоннинг 50 га яқин шаҳарлари б-н ҳаво йўллари орқали боғланган эди. Бироқ барча транспорт турлари тармоқларини ривожлантириш ва жойлаштириш негизда Марказ манфаатлари ётган. Бундан мақсад республикаларни иқтисодий жиҳатдан бир-бирига, хусусан, Марказга ва Иттифоқ министрликларига қарамлигини кучайтириш эди.

Марказнинг Ўзбекистонга нисбатан камситувчи сиёсатига қарамай, республикага Ўзбекистон Компартияси МКнинг 1-котиби Ш. Рашидов раҳбарлик қилган йилларда (1959—83) Ўзбекистонда, хусусан, пойтахт Тошкентда катта бунёдкорлик ишлари олиб борилди. Тошкент зилзиласи (1966 й. 26 апр.)

дан сўнг вайрон бўлган шаҳар тез орада қайта тикланди. Тошкент метрополитени қурилиши жадаллик б-н олиб борилиб, унинг 1-навбати 1977 й. 6 нояб. да ишга туширилди.

Бу йилларда саноатнинг тез суръат б-н ривожланиши саноатда банд бўлган ишчи ва хизматчилар сонининг 2 баробар ошишига олиб келди. Мутахассислар қисман республиканинг олий ва ўрта махсус таълим тизимида тайёрланди. Маҳаллий миллат вакилларида индустриал ишчилар ҳамда муҳандис-техник кадрлар тайёрлаш масаласи тобора кескин тус олди, чунки саноатда узоқ вақт маҳаллий аҳолининг салмоғи жуда бўлиб келмоқда эди. ЎзССР га бошқа минтақалардан юборилаётган ишчи ва мутахассислар оқими йил сайин авж олгани ҳолда иш б-н банд бўлмаган маҳаллий аҳоли сони тобора кўпайиб борди.

20-а.нинг 70-й.лари бошидан республика саноатида танглик зўрайди. Саноат и. ч.нинг ҳажми, меҳнат унумдорлиги пасайиб, маҳсулот сифати ёмонлашди.

ЎзССРда пахта яккахокимлигининг кучайиши б-н пахтачиликнинг моддий-техника базасини яратишга эҳтиёж туғилди. 1948 й.да «Ташсельмаш» э-дида пахта териш машиналарининг дастлабки туркуми чиқарилди. Орадан беш йил ўтгач, «Ташавтомаш» э-дида трактор ва тиркагичларни и.ч. йўлга қўйилди (шу э-л базасида 1969 й. Тошкент трактор э-ди барпо этилди). Бироқ қ.х. техникаси МТСларда тўпланган эди. Айни вақтда МТСларда малакали кадрлар етишмас эди. МТСларни қайта ташкил этиб, ремонт техника ст-ялари (РТС)га айлантириш ва техникани бевосита жамоа хўжаликларига сотиш тўғрисида 1958 й. фев. да қабул қилинган қарор ҳам қўйилган натижани бермади. Техника к-зларга юқоридан белгиланган банд нархларда сотилди. Деҳқонларнинг моддий аҳволи яхшиланмади.

ЎзССРда қ.х. унинг асосий тармоғи бўлган пахтачилик ривожланиб борди. Қ.х.да тракторлар сони 1960—70 й.ларда 60 мингтадан 121 мингтагача ошди. Шу даврда пахта териш машиналари сони 8 мингтага кўпайди.

Пахтачиликни ривожлантириш мақсадида республикага бериладиган мине-

«Ташсельмаш» заводининг йиғув цехи.

рал ўғитлар ва заҳарли химикатлар миқдори йилдан йилга кўпайиб борди. 1951 й.да 0,9 млн. т минерал ўғит ишлатилган бўлса, унинг миқдори 1970 й. 3,5 млн. т, 1980 й. 5 млн. т дан ошиб кетди. Ғуза барглари тўкиш ва зараркунандаларга қарши қурашда ўта заҳарли химикатлар (бутифос, меркаптафос ва б.)дан ҳаддан ташқари кенг миқёсда фойдаланиш, уларни сақлаш ва ишлатишда эҳтиёткорлик чораларига белисандлик б-н қараш қишлоқ аҳолиси учун фожiali оқибатларга олиб келди. Аҳоли ўртасида турли-туман касалликлар авж олди. Атроф муҳит ифлосланди, туپроқ унумдорлиги пасайди. Маълумотларга қараганда, фақат 1964 й. пахта майдонларининг 66,5% га авиация ёрдамида заҳарли моддалар б-н ишлов берилди. Одамлар заҳарли химикатлардан ёппасига заҳарлана бошладилар.

Ўзбекистонда ирригация-мелиорация қурилиши 20-а.нинг 50-й.лар охиридан бошлаб кенг кўламда олиб борилди. Пахта хом ашёси олишни кўпайтириш мақсадида қисқа муддат ичида Мирзачўлдаги унумдор кўриқ ерларни ўзлаштиришга киришилди. Мирзачўлни шу муносабат б-н 1963 й. 16 фев.да Сирдарё вилояти ва 1973 й. 29 дек.да Жиззах вилояти ташкил этилди. Жан. Мирзачўл канали, Марказий Мирзачўл коллекторини қуриш ва Шим. Мирзачўл каналини кенгайтириш ишлари бошланди.

Маълумки, Зарафшон дарёси минг йиллар давомида Бухоро воҳасини сув б-н таъминлаб турган. Бироқ 20-а.нинг 60-й.ларига келганда Зарафшон дарёсининг сувлари Бухоро вилояти ерларини суғоришга етмай қолди. Сув танқислиги Бухорода ҳаёт-мамонт масаласига айланди.

Амударёдан Бухоро вилоятига сув етказиш мақсадида умумий уз. 400 км бўлган Аму—Бухоро машина канали

(1965–76) қурилди. Амударёнинг суви-ни 67 м баландлиққа кўтариб берувчи йирик насос ст-ялари бунёд этилди. Канал ишга тушиши б-н Бухоро вилояти-да 90 минг га ер, жумладан, 26 минг га янги ерлар суғориладиган бўлди. Бундан ташқари Қизилқум чўлида майд. 300 минг га дан ортиқ бўлган яйловлар сув б-н таъминланди. Шунингдек, 55 км узунлиқдаги Аму–Қоракўл канали (1963) қурилган. Бухоро воҳасида Қуйи-мозор ва Тўдакўл сув омборлари, Жиззах даштини ўзлаштириш учун Жиззах сув омбори барпо қилинган.

Янги ерларни ўзлаштириш б-н бирга уларда янги туманлар, шаҳарлар, с-злар ва к-злар бунёд этилди. Мирзачўлнинг янги ўзлаштирилган жойларида Арнасой, Гулистон, Дўстлик, Зарбдор, Зафаробод, Меҳнатобод, Мирзачўл, Мирзаобод, Оқолтин, Пахтакор, Сайхунобод, Ховос туманлари, Бахт, Гулистон, Гагарин, Дўстлик, Пахтакор, Сирдарё, Ширин, Даштобод, Янгиер ш.лари, 100 га яқин с-з ва к-злар, чўлқуварлар учун турар жойлар қурилган.

Канал ва сув омборларини қуриш иқтисодий самара беришидан ташқари кўпинча яқин атрофдаги жойларга салбий таъсир ҳам кўрсатди: ер ости сизот сувларининг сатҳи кўтарилиб, унумдор ерлар шўрланди ва ботқоққа айлана бошлади, боғ ва тоқзорлар қуриди. Амударё б-н Сирдарёдан тобора кўп сув олин-ши натижасида бу дарёларнинг суви Орол денгизига бориб етмади. Орол ден-гизининг қурий бошлаши бутун минта-қада катта фожиага сабаб бўлди. ЎзССРдаги экологик муҳитга жиддий

Пахта майдонини авиация ёрдамида дефолиа-ция қилиш, 1970 й.

зарар етказилди. Ҳолбуки, 1946–65 й.лар-да 0,6 млн. га, 1966–85 й.ларда 1,8 млн. га янги ер ўзлаштирилди. Бундан ташқари 6,9 млн. га ердаги яйловларга сув чиқарилди. Пахта хом ашёси етиштириш 1946–85 й.ларда 5,5 марта кўпайди.

Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий инқи-рознинг кучайиши ва иқтисодий тургун-лик (1971–1985 й.лар). 20-а.нинг 70-й.ларига келганда ЎзССРда ижтимоий ривожланиш муаммолари уларнинг ҳал қилинишидан кўра тезроқ кўпайиб, кес-кинлашиб борди. Бошқарувнинг маъму-рий-буйруқбозлик усуллари ва иқтисо-дийнинг қаттиқ режалаштириш принци-пи вазиятни янада мураккаблаштирди. Бу ҳол саноатни ривожлантиришни ҳам қийин аҳволга солиб қўйди.

Саноат маҳсулотининг умумий ҳажми 1970–85 й.ларда ЎзССРда 241% га ўсган бўлса, унинг етақчи тармоқлари — ма-шинасозлик ва кимё саноати, асосан, пахтачилик учун машиналар, кимёвий ўғит ва б. маҳсулотлар и.ч. билан чеклан-ган. 1985 й.га келганда Ўзбекистонда 1500 дан ортиқ и.ч. бирлашмалари, к-т-лари ва корхоналари бор эди. Шу йил-ларда Ўрта Осиёда машинасозлик маҳ-сулотларининг 2/3 қисмини берадиган Ўзбекистон машинасозлик саноатида анча силжишлар бўлган. Бухоро, Наман-ган, Сирдарё вилоятларида ҳам маши-насозлик корхоналари қад кўтарган. Бу даврда Ўзбекистонда бир қанча ип газ-лама ва шойи газлама, турли трикотаж буюмлар ишлаб чиқарадиган йирик корхоналар қурилди. Бухоро ип газлама к-ти, Тошкент «Қизил тонг» тикувчи-лик и.ч. бирлашмаси, Марғилон «Атлас» фирмаси, Урганч, Наманган, Шаҳри-сабз, Гулистон ва б. шаҳарлардаги шойи тўқиш ф-калари, Қувасой чинни з-ди,

Хива гилам к-ти шулар жумласидандир. Учинчи беш йиллик даври — 1976–80 й.ларда Ўзбекистонда жами 23 та енгил саноат корхонаси қурилди. Бироқ улар-ни жойлаштириш пухта режалаштирил-ган эмас эди. Мас., Жиззах ва Терми-ш.ларида бирорта ҳам тикувчилик кор-хонаси бўлмаган.

20-а.нинг 80-й.лари ўрталарида ЎзССРда маҳаллий аҳоли орасидаги иш-сизларнинг ўртача йиллик сони 1 млн. кишидан ортиқ (ярми ёшлар) бўлган. Қишлоқ туманларида бу кўрсаткич бу-дан ҳам юқори эди. Ишсизлар сони ана шундай кўп бўлган бир шароитда иш кучини тўхтовсиз четдан келтириш да-вом этарди. Навоий, Зарафшон, Учқу-дук, Чирчиқ, Олмалиқ ш.ларидаги иш-чиларнинг аксарияти СССРнинг мар-казий р-нларидан келтирилган эди. Мас., 1981–85 й.ларда Тошкентда иш б-н банд бўлмаган меҳнатга қобилият-ли ўртача 200 мингдан ортиқ киши бор бўлгани ҳолда янги ишга туширилган корхоналарга 125 минг ишчи ва мута-хассислар РСФСР, Украина ва Белору-сиядан жалб қилинган.

1980 й.да ўрта махсус маълумотли мутахассислар тайёрлайдиган техникум-лар сони 44 тага етган. 1985 й.да респу-блика қ.ҳ.да 10 мингдан ортиқ ўрта ма-хсус маълумотли ва 5 мингдан зиёд олий маълумотли мутахассислар фаолият кўрсат-ган. Бироқ мутахассислар сон жиҳатдан ўсиб борса ҳам уларнинг малакаси етар-ли даражада эмас эди. Олий ўқув юр-лари ва техникумларнинг талабалари узоқ мuddатга қ.х. ишларига жалб қилин-ган. Ўқув дастурлари эса ҳалдан ташқ-ри мафқуралаштирилган.

Ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги сал-бий жараёнлар сиёсий тизимда ҳам тўла-лигича акс этган. Совет жамиятининг сиёсий тизимига коммунистик парти-я, советлар, қасаба уюшмалари, ёшлар ташкилотлари (комсомол) ва б. жамоат ташкилотлари кирар эди. Партия узини жамиятнинг раҳбарлик қилувчи ва йўналтирувчи кучи деб ҳисоблар ва со-ветлар ҳамда жамоат ташкилотларига ў-хоҳиш-иродасини амалда зўрлик б-н ўтказар эди.

СССРнинг 1977 й. 7 окт.да қабул қилинган Конституциясининг 6-модда-сида КПССнинг совет давлати ва жа-миятидаги етақчилик роли «қонуний» мустаҳкамлаб қўйилди. Бу асосда 1978 й.да қабул қилинган Ўзбекистон ССР Конституциясида ҳам коммунистик пар-тиянинг жамият тараққиётидаги раҳбар-лик роли эътироф этилган эди.

20-а.нинг 70–80-й.ларида Маркази Фарғонадаги қўриқ ерларни ўзлашти-

Пахтани қўл билан териш.

риш мақсадида катта ҳажмда ирригация иншоотлари қурилди. Фарғона водийси-ни сув б-н таъминлашни яхшилаш, чўллари ўзлаштириш учун сереув Норин дарёсидан сув оладиган Катта Андижон ва Катта Наманган каналлари, Қорадарёдан сув оладиган, сигими қарийб 2 млрд. м³ бўлган энг йирик Андижон сув омбори (1982) қурилди.

Сурхон-Шеробод водийсида ҳам бу даврда чўллари ўзлаштириш ишлари давом этди. Шеробод даштларини суғориш ва ўзлаштиришда Жан. Сурхон сув омбори, шунингдек, Учқизил, Дегерес сув омборларининг қурилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Жан. Сурхон сув омборининг вужудга келиши 100 км ли Шеробод канални ишга тушириш ва Шеробод даштида 90 минг га янги ерларни суғориш имкониятини берди. Қад. Занг канали қайта таъмирланди ва сув ўтказиш имконияти кенгайтирилди. Шеробод даштидаги муҳим суғориш иншооти ҳисобланган Аму-Занг канали (1973) қурилиши тугалланди. Шеробод даштининг янги ўзлаштирилган ерларида 2 та шаҳар, 17 та янги с-з ташкил қилинди.

Қарши чўлини ўзлаштириш 20-й.нинг 60-й.ларида бошланган эди. Уз. 290 км бўлган Қарши магистраль канали (1965–73) ва Таллимаржон сув омбори Қарши даштидаги асосий ирригация иншоотлари бўлди. Кетма-кет жойлаштириб қурилган 6 та насос ст-яси Амударё сувини 132 м баландликка кўтариб бера бошлади. Ана шу йирик ирригация иншоотларининг ишга туширилиши Қарши даштида 1 млн. га ерни суғориш ва ўзлаштириш имкониятини яратган. 1963–79 й.ларда Қарши даштида 30 га яқин с-злар ташкил этилди. 1975–79 й.ларда 60 минг га янги ер қ.х. (обороти)га қўшилган.

ЎзССРда 1985 й.га келиб 20 дан ортиқ сув омборлари мавжуд бўлган. Шу б-н бирга каналлар сони ҳам ортди. Бу каби ирригация иншоотларининг кенгайиб

ўзлаштириш, суғориш ишлари интенсив йўл б-н эмас, балки экстенсив йўл б-н амалга оширилди. Сувлан фойдаланишда катта исрофгарчиликка йўл қўйилди.

1980 й.нинг бошига келиб Мирзачўл ҳудудида 300 минг га дан ортиқ қўриқ ерлар ўзлаштирилди ва Мирзачўл йирик пахтачилик воҳаси бўлиб қолди. Ўша йили Мирзачўл минтақасида 492 минг т пахта етиштирилган.

Қўриқ ерларга сув чиқариш ва уларни ўзлаштириш, СССР ҳукуматининг талаб ва эҳтиёжи б-н янги пахтачилик туманларини яратиш, пахта экиладиган майдонларни кенгайтириш пахта яккаҳокимлигининг янада кучайишига олиб келди. Орол фожиаси кундан кунга зўрайиб борди. Бу ҳол, ўз навбатида, озиқ-овқат ва экологик муаммоларнинг ҳал қилишни янада қийинлаштирди, республикада ижтимоий кескинликни кучайтирди.

20-а.нинг 80-й.ларига келганда совет режими, унинг сиёсий тизими ва ҳўжалик юритиш усуллари ўзининг ривожланиш имкониятларини тугата бошлади. ЎзССР иқтисодиёти ҳам катта хом ашё ва табиий бойликлар захирасига эга бўлишига қарамасдан СССРнинг марказий ҳудудларидан анча ортда қола бошлаган. Ана шундай шароитда Ўзбекистоннинг ўша пайтдаги раҳбарияти (И.Усмонхўжаев, Р.Нишоннов ва б.)да сиёсий ирода, қатъий журъат, Совет

Иттифоқи доирасида республика тутган мавқени очиқ-ойдин айтиш учун мардлик етишмалди. Бу раҳбарлар Марказ топшириқларини тезроқ «уддалаш», республиканинг СССРга боқиманда эканлиги тўғрисидаги уйдирмаларни такрорлашдан нарига ўтишмади.

ЎзССРнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида 1984 й. 23 июнда бўлган Ўзбекистон Компартияси МК 16-пленими машғум роль ўйнаган. Москва ташаббуси ва кўрсатмаси б-н ташкил қилинган бу пленумда қабул қилинган ҳужжатлар ЎзССРда ўзбек халқини асосиз бадном этиш кампаниясини бошлаб берди. Пленумда Москвадан махсус юборилган КПСС МК котиби Е.К.Лигачёв ва б. қатнашиб, Кремль кўрсатмалари изчиллик б-н бажарилишини талаб қилишган.

СССР Бош прокурори ҳузурда алоҳида муҳим ишлар бўйича махсус 12 кишилик терговчилар гуруҳи тузилиб, 1983 й.даёқ ЎзССРга юборилган эди. Улар кейинчалик Марказдан республикага келган «десантчилар»га таяниб, Ўзбекистонда навбатдаги қатагонни амалга оширди. 1983–87 й.ларда Москва, Ленинград ва РСФСРнинг бошқа шаҳарларидан 400 дан ортиқ «десантчи» Ўзбекистоннинг партия, совет, маъмурий-ҳўжалик органларига юқори раҳбар лавозимларга ишга юборилган.

1983–90 й.ларда ЎзССРда «пахта иши» деган уйдирма бўйича жами 40 минг киши тергов қилинди, уларнинг аксарияти тергов изоляторларида прокурор санкциясиз ўтирди, 5 минг киши эса сохта айблар б-н жиноий жавобгарликка тортилди. Тергов жараёнида инсон ҳуқуқлари топталиб, тутқунларга жисмоний ва руҳий тазйиқ ўтказилган. Уларнинг оила аъзолари ва қариндош-уруғлари ҳам қамоққа ташланди. Кадрларни алмаштириш сиёсати аянчли тус олди. Марказий матбуотда эълон қилинган мақолаларда ўзбек халқи бадном этилиб, «пахта иши»га атайлаб

Орол фожиаси.

сиёсий тус берилди ва у «Ўзбеклар иши»га айлантирилди. Бу сиёсий кампанияни ЎзССРнинг ўша даврдаги раҳбарлари қўллаб-қувватлашди.

Ўзбекистон мустақиллик йўлида (1985–1991 й.лар). КПСС МК Апрель (1985 й.) пленуми совет жамияти ҳаётининг барча соҳаларини чуқур ислоҳ қилиш йўлини эълон қилди. Иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш, жамиятда ошкоралик ва демократияни қарор топтириш, ҳуллас, КПСС МК Бош котиби М.С.Горбачёв томонидан илгари сурилган қайта қуриш сиёсати вақт эътибори б-н 1953–56, 1964–65, 1982–83 й.лардаги ислоҳотлардан кескин фарқ қилиб, 1985 й.да совет жамиятини комплекс тарзда янгилаш заруратини эътироф этган эди. Қайта қуришнинг асосий таркибий қисмлари деб ижтимоий ҳаётни демократлаштириш ва туб иқтисодий ислоҳот ўтказиш эълон этилди.

Қайта қуришнинг 1-босқичи (1985–87 й.лар) маъмурий-ташқиллий тадбирларни анъанавий усулларда олиб борилиши б-н изоҳланади. Мазкур босқичда илмий-техника тараққиёти ютуқларини и.ч.га жалб этиш асосида жамиятда туб иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш ва унинг асосида инсон омилини фоллаштириш мўлжалланган эди.

Қайта қуришнинг 2-босқичи (1987–90 й.лар) жамиятнинг барча жабҳаларини комплекс тарзда ислоҳ қилишни кун тартибига қўйди. Ҳусусан, 1987 й. янв. ва 1988 й. июнда бу вазифалар янада конкретлаштирилди ва унинг асосий мақсади совет жамиятини тўлиқ демократлаштиришдан иборат эканлиги таъкидланди.

Қайта қуриш ошкоралик, демократия ва фикрлар хилма-хиллигининг маълум маънода кучайишига имконият яратди. Аммо мамлакатда туб демократик ўзга-

ришларни амалга ошириш, бошланган ислоҳотларни охирига етказиш мумкин бўлмади. Зўрайиб бораётган иқтисодий танглик, сиёсий бошбошдоқлик ижтимоий адолатга сиёсий йўл б-н эришиш мумкинлигига ишончсизлик уйғотди.

1985–91 й.лар Ўзбек халқининг миллий ўзлигини англаши ва миллий онгининг ўсишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. 1985 й.да бошланган жараёнлар Ўзбекистонда ҳам мустақиллик тўғрисидаги ғояларнинг қайта тикланиши ва шаклланиши учун замин яратди. Миллий ўзлик ва миллий онгининг ўсиши даставвал миллий тарих, ўзбек халқи ўтмиши ва маънавиятини ўрганишга бўлган қизиқишнинг кучайишида кўринди. 20-а.нинг 80-й.лари охиридан бошлаб ислом дини, унинг моҳияти, тасаввуф ва суфийлик масалалари, ислом дини алломалари фаолиятига оидлик киритила бошланди. Амир Темуру ва туркий сулолалар фаолияти, Туркистоннинг Россия империяси томонидан босиб олинishi, жадидчилик ҳаракати, Октябрь тўнтариши, Туркистон мухторияти ҳукумати, «босмачилик», «Хужум» компанияси ва совет тузуми давридаги қатагонлар янги тафаккур асосида талқин этила бошланди.

Қайта қуриш миллатлараро муносабатларнинг кескинлашувида ҳам ўз аксини топди. Узоқ йиллар давомида тўпланиб, шаклланган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий соҳадаги муаммолар миллатлараро муносабатларга ўз таъсирини ўтказмаслиги мумкин эмас эди.

Марказ жилови қўлдан бермаслик учун бутун имкониятларни ишга солаётган бир шароитда 1989 й. май-июнь ойларида Куvasойда ёшлар ўртасида бўлган безорилик миллатлараро (мехсети турклари б-н маҳаллий ёшлар ўртасида) тўқнашувни келтириб чиқарди. У Фарғона водийси ва Тошкент вилоятига тарқалиб, хавфли тус олди. 1989 й. 8 июнда Қўқонда маҳаллий аҳоли қатнашган тинч намоийиш ҳарбий

қисм аскарлари томонидан ўққа тутилиши натижасида 50 дан зиёд намоийишчилар ҳалок бўлди, 200 дан ортиғи эса ярадор қилинди. Расмий маълумотларга қараганда, 1989 й. 3–12 июнда Фарғона вилоятида бўлган миллатлараро тўқнашувлар ва намоийишчиларнинг ҳарбийлар томонидан ўққа тутилиши натижасида 103 киши ҳалок бўлган, 1009 киши жароҳатланган ва 650 хонадонга ўт қўйилиб, вайрон этилган.

1989 й. 23 июнда Ўзбекистон Компартияси МК 1-котиби қилиб И.А.Каримов сайланди. Ўзбекистон халқи ва янги сиёсий раҳбарият «пахта иши» ва «Ўзбеклар иши» тўғрисидаги бўҳтонлар тўхтатилиши ва ноҳақ жазоланганлар қамқолдан озод қилинишини сўраб, Марказ мурожаат қилишди. Шу аснода Ўзбекистоннинг Марказ б-н кўз илғамас зиддиятли муносабатлари кескинлаша борди. 1990 й. 24 мартда Ўзбекистонда президентлик бошқаруви жорий қилинди. ЎзССР Олий Совети И.А.Каримовни Ўзбекистон ССРнинг Президенти қилиб сайлади.

1989 й. 21 окт.да «Ўзбекистон ССРнинг Давлат тили ҳақида»ги қонун қабул қилиниб, ўзбек тилига давлат тили мақоми берилди.

1990 й. июнда Ўш ва Ўзганда қирғилар б-н ўзбеклар ўртасида этник можаро келиб чиқди. Бу можаро натижасида юзлаб гуноҳсиз ўзбеклар ҳалок бўлди. Марказ мураккаб «этник вазият»дан ўз мақсадлари йўлида фойдаланишга интилди, азалий қон-қардош ҳисобланган туркий халқларни бир-бирига қарши қўйди. Ана шундай мураккаб бир шароитда ўзбек халқи асрлар давомида сеновдан ўтган ўзининг сабр-тоқати ва бардошини, бағрикенглигини намоийиш қилди, турли сиёсий кучлар ва ғаламоларнинг игволарига учмади. Ўзбекистон ҳукумати ҳам бу масалада изчил сиёсат олиб борди, бутун минтақада тинчликни сақлашда муҳим роль ўйнади.

Ўз ташқи сиёсатини коммунистик мафқурани дунё бўйлаб ёйиш орқали таъсир доирасини кенгайтириш асосида қурган СССР 1979 й. 25 дек.да ўз қўшинларини Афғонистонга киритган эди. Бу дунёдаги барча тараққийпарвар халқлар томонидан кескин қораланди. 1989 й. фев.да совет қўшинлари Афғонистондан олиб чиқиб кетилди. Қўп йиллик уруш мамлакатга катта зарар етказди. 14 мингдан зиёд совет жангчилари (шундан бир неча мингтаи ўзбек жангчилари) ҳалок бўлди. Совет армиясини тартибсизликлар ҳукм суриши, зўравонликлар оқибатида қўллаб ўзбек йилглари нобуд бўлди.

Тошкент метрополитенининг «Ўзбекистон» бекати.

1990 й. 20 июнда ЎзССР Олий Советининг 12-чақириқ 2-сессиясида *Мустақиллик Декларацияси* қабул қилинди. Мазкур ҳужжат Ўзбекистон ССР қонунларининг Иттифоқ қонунларидан устуворлигини таъминлаган. «Мустақиллик Декларацияси» Ўзбекистоннинг мустақиллиги сари ташланган жула муҳим ва залворли қадам бўлди. Ўзбекистон ССР янги Конституциясини тайёрлаш учун 64 кишидан иборат Конституция комиссияси тузилди.

1990 й.нинг ўзида Ўзбекистоннинг аста-секин бозор иқтисодиётига ўтишининг мезонлари ва босқичларини белгилаб берган, шунингдек, республика ёшларининг ҳарбий хизматга чақирилиши ва хизматнинг ўташ тартибининг принциплар тарзда ўзгартиришни ва б. бир қанча ижтимоий-сиёсий ҳамда иқтисодий чора-тадбирларни кўзда тутган ҳужжатлар ҳам ишлаб чиқилди. Миллатлараро муносабатлар ва миллий масала тўғрисидаги махсус дастур эълон қилинди. Фуқароларга яқка тартибда турар жой қуриш ва шахсий томорқа ҳўжалликлари учун ер участкалари ажратиш тўғрисидаги, аҳоли пунктларини газлаштириш ҳақидаги фармонлар тобора мураккаблашиб бораётган ўзбек халқи аҳолини маълум даражада барқарорлаштирувчи тадбирлар эди. Республикадаги сиёсий тизим ҳам такомиллаштириб борилди. «Пахта иши» ва «ўзбеклар иши» натижасида ноҳақ жабрланганлар оқланиб, уларнинг фуқаролик ҳуқуқлари тикланди.

Москвада 1991 й. 19–21 авг.да юз берган воқеалар, КПСС МК Бош котиби ва СССР Президенти М.С.Горбачёвнинг ҳокимиятдан четлаштирилиб, вице-президент Г.Янаев бошчилигидаги олий эшелон раҳбарлари томонидан Фавкулдда ҳолат Давлат Комитети (ГКЧП) тузилгани, бироқ тез орада унинг РСФСР Президенти Б.Н.Ельцин бошчилигидаги демократик кучлар томонидан тор-мор этилиши энди СССРнинг келажак йўлигидан далолат берарди. 1991 й. сент. да КПССнинг фаолияти расмий равишда СССР ҳудудида таъқиқланди. 1991 й. 8 дек.да Белоруссиянинг Бела Вежа пушчасида Россия, Украина ва Белоруссия раҳбарлари ўзаро битим имзолаб, СССР тугатилганлиги ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) ташкил этилганлигини расман эълон қилдилар. 1991 й. 25 дек.да СССР халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида барҳам топди.

Ўзбекистон ҳали Иттифоқ таркибида бўлиб, СССРнинг конфедератив давлатга айланишига кўпчилик кўз тикиб турган маҳалда – 1991 й. 31 авг.да Респуб-

лика Олий Кенгашининг 12-чақириқ навбатдан ташқари 6-сессиясида Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти ва «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» қонун қабул қилинди. 17 моддадан иборат мазкур қонунда суверен Ўзбекистон Республикасининг асосий белгилари аниқлаб берилди. 1 сент. – Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни деб эълон қилинди.

Ад: Ўзбекистоннинг янги тарихи, 2-китоб [Ўзбекистон совет мустақиллиги даврида], Т., 2000; Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости., Т., 2000; Аъзамхўжаев С., Туркестон мухторияти, Т., 2000; Алимова Д., Голованов А., Ўзбекистон мустақил совет тугуმი даврида: Сиёсий ва мафкуравий таъйиқ оқибатлари, Т., 2000; Тарих шохидлиги ва сабоқлари, Т., 2001; Ражабов К., Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш, Т., 2002; Ражабов К., Хайдаров М., Туркестон тарихи (1917–1924 й.), Т., 2002; Шамсутдинов Р., Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари, Т., 2001; Шамсутдинов Р., Қишлоқ фожияси: жамолаштириш, кулоқлаштириш, сургун, Т., 2003; Азизхўжаев А., Чин ўзбек иши, Т., 2003; История Узбекистана (1917–1991 гг.), 2-изд., Т., 2005; Расулов А., Туркестон ва Волга бўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар, Т., 2005; Репрессия 1937–1938 гг. Документы и материалы, Выпуск 1, Т., 2005.

Иброҳим Алимов, Қаҳрамон Ражабов.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ

Ўзбек халқининг муқаддас, тарихий орзуси ушалди – Ўзбекистон тинч, парламент йўли б-н ўзининг ҳақиқий давлатчилигига эришди. «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги конституциявий қонунда республикадаги кўп миллатли барча аҳолининг хоҳиш-иродаси мустақамлаб қўйилди. Бу тарихий воқеа Ўзбекистон давлати йилномасига зарҳал ҳарфлар б-н ёзилди.

1991 й. 29 дек.да ўтказилган умумхалқ референдумида Ўзбекистон Республикасининг мустақил деб эълон қилинганини овоз беришда қатнашган фуқароларнинг 98,2% маъқуллади. Ўша куни биринчи бор муқобиллик (альтернатив) асосда ўтказилган умумхалқ Президентлик сайловида Ислам Абдуғаниевич Каримов Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланди.

Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгач, сиёсий мустақилликни мустақамлаш чоралари кўрилди. Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ташкил этилди. Бунда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1992 й. 14 янв.даги қарори катта роль ўйнади. Ушбу қарорга мувофиқ, республика ҳудудида жойлашган собиқ Иттифоқ Қуролли Кучларининг барча қисмлари, ҳарбий ўқув юртлари, муассаса ва ташкилотлари ҳамда бошқа ҳарбий қисмлари Ўзбекистон Республикаси тасарруфига олинди.

Ўзбекистонда қисқа муддат ичида давлат мустақиллигини амалда намоён этадиган ва давлатчилик асосларини ҳимоя қиладиган турли тузилмалар шакллантирилди. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа ишлари вазирлиги (1991 й. 6 сент.), Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки (1991 й. 7 сент.), Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати (1991 й. 26 сент.), Ўзбекистон Республикаси Божхона қўмитаси (1991 й. 24 окт.), Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси (1992 й. 8 янв.), Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардияси (1992 й. 30 янв.), Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги (1992 й. 21 фев.), Ўзбекистон Республикаси Олий Аттестация Комиссияси (1992 й. 31 март) ва б. тузилди. Банк тизими қайта ташкил этилди. Марказий банк бошқарув идораларидан мустақил бўлди. 1994 й. 1 июлдан бошлаб Ўзбекистон Республикаси миллий валютаси – сўм муомалага киритилди.

Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлига қадам кўяр экан, муайян давлатлар маълум бир моделини кўр-кўрона танлаш йўлидан воз кечди. Айни вақтда бошқа давлатлар тараққиёти жараёнида тўпланган ва Ўзбекистон шароитига татбиқ қилса бўладиган барча ижобий ва мақбул тажрибалардан самарали фойдаланилмоқда. Президент Ислам Каримов раҳбарлигида Ўзбекистон аҳолисининг миллий-тарихий турмуш ва тафаккур тарзидан, халқ анъаналари, урф-одатларидан ва б. хусусиятларидан келиб чиқиб ўзига хос ва ўзига мос йўл ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси мустақил давлат деб эълон қилинган кун (1991 й. 31 авг.)дан бошлаб давлат рамзларини жорий қилиш юзасидан амалий чоралар кўрила бошланди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 й. 18 нояб. ва 1992 й. 3 июлда бўлиб ўтган сессияларида мамлакатимизнинг Давлат байроғи ва Давлат герби тасдиқланди. 1992 й. 8 дек.

Самарқанддаги Амир Темури ҳайкали. 1996 й.

да умумхалқ муҳокамасидан кейин Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди. Шу йил 10 дек.да Давлат маҳияси ҳам тасдиқланди.

Ўзбекистон демократик, адолатли ижтимоий тузум, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўринни эгаллайдиган ва жаҳон маданиятига салмоқли ҳисса қўшадиган тинчликсевар, иқтисодий ва маънавий жиҳатдан бой давлат барпо этишни ўзининг стратегик вазифаси деб белгилади.

Ўзбекистон Республикасида коммунистик мафқуранинг яқка ҳукмронлиги қатъиян тугатилди. Кўп партиялилик, сиёсий кучлар ва фикрларнинг хилма-хиллигига тоқат қилиш, динлараро бағрикенглик ва тотувлик юртимизда қарор топмоқда.

Ўзбекистон Халқ демократик партияси (1991), Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси (1995), Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси (1995), Ўзбекистон Фидокарлар миллий демократик партияси (2000), Ўзбекистон либерал-демократик партияси (2003) каби 5 та сиёсий партия Ўзбекистонда фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон Ватан тараққиёти партияси эса 1999 й.да

ўзини ФМДП б-н қўшилганини эълон қилди. Ўзбекистон меҳнаткашлари Ўзбекистон касабаси уюшмалари федерациясига уюшган. Ўзбекистонда, шунингдек, «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати ва б. жамоат ташкилотлари фаолият кўрсатади.

Ўзбекистонда қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти ваколатларини тақсимлаш принципи амал қилади. Қонун чиқарувчи орган ҳисобланган Республика парламенти қонун яратувчилик фаолияти б-н шугулланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси – парламенти 4 уч марта (1994 й. 25 дек.; 1999 й. 5 дек.; 2004 й. 26 дек. ва 2005 й. 17–20 янв.) сайловлар бўлиб ўтди. Дастлаб бир палатали парламент сифатида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 2005 й. 27 янв.да 2 палата: Қонунчилик палатаси (қўйи палата) ва Сенат (юқори палатадан иборат) қилиб шакллантирилди.

Ижро этувчи орган ҳисобланган Республика ҳукумати – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси асосан қонунлар ижросини таъминлайди. Ўзбекистон Республикаси Бош вазири Вазирлар Маҳкамаси фаолиятига раҳбар-

лик қилади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади.

Ўзбекистонда 15 йил мобайнида давлат бошқарувининг янги замонавий ва самарали тизими шаклланди. Президентлик бошқарув усули – шу тизимнинг ўзагидир (қ. *Ўзбекистон Республикасининг Президенти*). Жойларда ҳам бошқарув тизими қайта ташкил этилди. 1992 й. бошларида вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда ҳокимлик лавозими таъсис этилди. Маҳаллаларнинг қад. мавқеи тасланди. Маҳаллий ҳокимиятнинг қўш. бошқарув органи – қишлоқ фуқаролар йиғинлари ва маҳалла фуқаролар йиғинлари ташкил қилинди (яна қ. *Конституциявий тузум асослари* бўлими).

Мустақиллик йилларида кўп миллатли республикада фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллатлараро тотувлик сақлаб қолингани Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўлидан ривожланишида кўлга киритилган катта ютуқлардан биридир.

Мустақиллик йиллари Қорақалпоғистон Республикаси ўзбек халқи ёрдамида иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳаларда катта ютуқларни кўлга киритди. 1990 й. 14 дек.да ҚҚАССР Олий Совети 4-сессиясида «Ўзбекистон ССР таркибида Қорақалпоғистон АССР суверенитети тўғрисидаги Декларация» қабул қилинди. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги эълон қилиниши (1991 й. 31 авг.), унинг таркибида Қорақалпоғистон Республикаси бўлиши қонун йўли б-н мустаҳкамланди (1991 й. 9 янв.). Мустақиллик Қорақалпоғистон тарихининг ҳам янги саҳифаларини бошлаб берди (яна қ. *Қорақалпоғистон Республикаси*).

И.А.Каримов «Ўзбекистон – бозор иносбатларига ўтишни ўзига ўйин» (1993) рисоласида мамлакат мустақилликка эришгандан сўнг дастлаб йиллардаги ривожланиш жараёнларини таҳлил қилиб, Ўзбекистонда давлат қурилиши ва иқтисодиётни ислоҳ қилиш дастурининг ўзаги сифатида 5 та асосий тамойил (қоида)ни ўртага ташлади.

Республикада туб иқтисодий ислоҳлар ўтказишнинг стратегик мақсад белгилаб олинди. Улар қуйидагиларга иборат эди: кишилар турмушини яқинлайдиган, мунтазам ривожланиб борадиган иқтисодий тизимни барпо этиш; укладли иқтисодиётни вужудга келтириш; корхоналар ва фуқароларга иқтисодий эркинлик бериш; халқ иқтисодиётига интеграциялашиб борадиган иқтисодиётни, молиявий аҳолини қарорлаштириш; иқтисодиётнинг

Ўзбекистонда давлат қурилиши ва иқтисодийни ислоҳ қилиш дастурининг 5 тамойили

Биринчидан, иқтисодий ислохотлар ҳеч қачон сиёсат ортида қолмаслиги керак, яъни иқтисодий сиёсатдан устун бўлиши керак. Шунингдек, ички, ташқи ва иқтисодий муносабатларни мафкурадан холи этишни таъминлаш зарур;

Иккинчидан, ўтиш даврида давлат асосий ислохотчи бўлиши лозим. У ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, ўзгаришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва уни изчиллик б-н амалга ошириши шарт;

Учинчидан, қонун устуворлигига эришиш, қонунларга қатъий риоя этиш лозим. Бунинг маъноси шуки, демократик йўл б-н қабул қилинган янги Конституция ва қонунларни барча ҳеч истисносиз ҳурмат қилиши ва уларга оғишмай риоя этиши лозим;

Тўртинчидан, аҳолининг демографик таркибини ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш керак. Аҳолининг салкам 50 % ни 16 ёшга етмаган болалар ташкил этадиган Ўзбекистонда бунинг алоҳида аҳамияти бор;

Бешинчидан, бозор иқтисодиётига ўтиш иқтисодиётнинг объектив қонунларини эътиборга олиб, яқин ўтмишдаги «инқилобий сакрашлар»сиз, яъни эволюцион йўл б-н пухта ўйлаб, босқичма-босқич амалга оширилиши керак.

бини қайта қуриш, илғор технологияларни жорий қилиш; кенг кўламда аграр ислохотлар ўтказиш; аҳолини озиқ-овқат б-н таъминлаш; мамлакат экспорт қувватини жадал ривожлантириш; хорижий сармояларга нисбатан очиқ эшиклар сиёсатини юритиш. Бу белги-ланган мақсадларга босқичма-босқич эришилиб борилди.

Давлат мулкни хусусийлаштириш натижасида мамлакатда кўп укладли иқтисодиёт ва ўрта мулкдорлар синфи вужудга келди. Хусусийлаштириш жараёнида тadbirkorлик ва ишбилармонликни давлат томонидан қўллаб-қувватлашга катта эътибор берилди. 2000—2005 й.лар давомида жами 4 минг 660 та корхона ва объект хусусий мулкдорларга сотилди. 2005 й.да мамлакатда ишлаб чиқарилаётган ялпи ички маҳсулотларнинг қарийб 76%, sanoat маҳсулотларининг 78% дан ортиғи, қ.х. ва чакана савдо айланмасининг деярли барча маҳсулотлари нодавлат сектори улушига тўғри келди.

Иқтисодиётнинг аграр секториди ҳам туб ислохотлар ўтказилди. 1992—95 й.ларда 1137 та с-з ва қ-злар бошқа мулк шаклига — 530 жамоа хўжалигига, 350 кооперативга, 100 дан ортиқ ижара, шунингдек, бошқа мулк шаклларига айлантирилди. Ширкат ва деҳқон хўжаликлари ташкил қилинди. Бундан ташқари 1516 қoramolчилик фермаси сотиш йўли б-н меҳнат жамоаларининг мулки қилиб берилди. Қ.х.да давлатга қарашли бўлмаган сектор 1995 й.да бутун маҳсулотнинг 97% ни ишлаб чиқарди. Хусусан, қишлоқда фермер хўжаликларини тузиш ва ривожлантириш ишига катта эътибор қаратилди.

Ўзбекистон фермер хўжаликлариди 2005 й. 1 млн. дан зиёд киши банд бўлиб, пахта хом ашёсининг 66%, галланинг 55% дан ортиғи улар томонидан етиштирилди.

Республикада дон мустақиллигига эришишга катта эътибор қаратилди. Пахта экиладиган экин майд. 2 млн.га дан 1,5 млн. гектаргача қисқартирилиб, донли экинлар майд. 1,2 млн. гактарга кен-

гайтирилди. Дон экинлари учун ажратилган майдонлар 1990 й.дан 1998 й.гача бўлган давр мобайнида, асосан, пахта экинлари майдонини қисқартириш ҳисобига 1,7 баробар ортди. Дон и. ч. икки баробардан кўпроқ ошиб, 4,15 млн. тоннани ташкил қилди. Бу кўрсаткич 2002 й. 5 млн. т га етди. Ўзбекистонда 2005 й. 14 окт.да пахта тайёрлаш режаси ошириб бажарилиб, 3 616 000 т пахта етиштирилди.

1996 й.дан бошлаб четдан нефть маҳсулотлари сотиб олиш тўхтади. 1997 й.да Ўзбекистоннинг ўзи нефть маҳсулотларини экспорт қилувчи мамлакатга айланди. 1997 й. авг.да Бухоро нефтни қайта ишлаш з-ди ишга туширилди. Нефть экспорти 1992 й.даги 270 минг т дан 1998 й.даги 912 минг т гача ёки қарийб 3 баробар ошди. Нефть, тайёр енгил саноат маҳсулотлари ва б.ни экспорт қилиш ҳажмининг ортиб бориши туфайли 2000 й.да экспорт таркибиди пахта толасининг ҳиссаси 27,5% бўлган бўлса, 2005 й.да бу кўрсаткич 19% ни ташкил этган. Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар ва иқтисодиётни модернизация қилишда эришилаётган ютуқлар натижасида четга маҳсулот экспорт қилиш ҳажми йил сайин ортиб борган ва 2005 й.да 11,5% га ўсган.

2000—2005 й.ларда импортнинг таркиби ҳам ўзгариб, мамлакатга олиб кирилаётган умумий маҳсулот ҳажмида техника ва ускуналар улуши 44% ни ташкил этди.

Мустақиллик йилларида иқтисодиётга сарф қилинаётган сармоялар ялпи ички маҳсулотнинг чорагидан кўпрогини ташкил қилди. Бу эса иқтисодиётнинг қатор асосий тармоқлари — ёнлиғи, қазиб олувчи, енгил, озиқ-овқат,

Тошкент молия маркази.

гушт-сут саноатини техник қайта жиҳозлаш ва янгилашни, янги и.ч. корхоналари қуришигина эмас, балки республика учун мутлақо янги бўлган замонавий тармоқлар: автомобилсозлик, фармацевтика ва микробиология саноатини, радиоэлектроника, телекоммуникациялар соҳаси ва б.ни яратиб имконини берди.

Ўзбекистон замонавий автомобиль ишлаб чиқарувчи мамлакатлар қаторига кўшилди. «ЎзДЭУ авто» компаниясига қарашли *Асака автомобиль заводи* 1996 й. июлда ишга туширилди. Республика-мизда «Дамас», «Тико», «Нексия», «Ласетти» русумидаги автомобилларни ишлаб чиқарган бу 3-д истиқлол йилларида бунёд этилган қудратли корхона бўлиш б-н бирга Ўзбекистонни иқтисоди ривожланган давлатлар қаторига кириши учун қўйилган қадам бўлди (яна қ. *Иқтисодиёти* бўлими).

Мустақилликка эришгач, Ўзбекистоннинг маънавий-маърифий ва маданий тараққиёти соҳасида ҳам катта ишлар амалга оширилди. Мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб ўзбек халқининг тарихига, дини ва миллий қадриятларига алоҳида эътибор қаратилди. Наврўз байрамига 1992 й. расмий мақом берилиб, у тикланди. Шунингдек, мусулмонларнинг муқаддас байрами бўлган Руза ҳайити ва Курбон ҳайитининг 1-кунлари Ўзбекистонда дам олиш кунлари деб эълон қилинди. Бар-

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов Асака автомобиль заводида, 1996 й. 19 июль.

ча вилоятлар, хусусан, Тошкент ш.да ободончилик ва қурилиш ишларига эътибор кучайди. Ўзбек халқининг бой маданий ва маънавий меросини шарқона ва умуминсоний қадриятлар б-н муштарак ҳолда ўрганиб, миллат ва мамлакат тараққиётига хизмат қилдириш мақсадида 1994 й. 23 апр.да Республика «Маънавият ва маърифат» маркази тузилди. Ўзбек халқи истиқлол шарофати б-н ҳар йили муқаддас ҳаж ва умра амалларини бажариш имкониятини қўлга киритди. Халқни янги йўлдан бошлаб бориш, унинг қарашлари ва орзу-мақсадларини бир йўналишга буриш, кучларни уйғунлаштириш учун мафкура зарур эди. Ўзбекистонда яратилган Миллий истиқлол мафкураси негизини ватанпарварлик, эркинлик, миллий ифтихор, инсонпарварлик, байналмилаллик каби хусусиятлар ташкил этади. Миллий истиқлол мафкураси ўз моҳиятига кўра мустақилликни мустаҳкамлашга, мамлакатимиз барча имкониятларини буюк мақсад сари йўналтиришга қаратилган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ажлолларимиз қолдирган маданий меросни тиклашга алоҳида эътибор берилди. Алишер Навоий (1991), Баҳоддин Нақшбанд (1993), Мирзо Улугбек (1994), Амир Темур (1996), Имом Бухорий (1998), Аҳмад Фарғоний (1998), Жалолиддин Мангуберди (1999), Бурҳониддин Марғиновий (2000), Имом Мотуридий (2000), Абдуҳолиқ Фиждувоний (2003), Хожа Аҳрор Валий (2004) каби алломаларимиз ва давлат арбобларимиз юбилейларини нишонлаш анъа-

нага айланиб қолди. Бундан ташқари Бухоро ва Хива ш.ларининг 2500 йиллик (1997), Термизнинг 2500 йиллик (2002), Шаҳрисабз ш.нинг 2700 йиллик (2002), Қарши ш.нинг 2700 йиллик (2006) юбилейлари ўтказилди. «Авесто» китоби яратилганлигининг 2700 йиллиги (2001) ва «Алломани» достонининг 1000 йиллиги (1999) ҳам кенг нишонланди.

Мустақиллик даврида Амир Темурнинг тарихда тугган ўрнига адолатли баҳо берилди. 1996 й.да Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги мамлакатимизда ва бутун жаҳонда ЮНЕСКО қарори б-н кенг нишонланди. Тошкентда *Темурийлар тарихи давлат музейи* ва Тошкент, Шаҳрисабз, Самарқанд ш.ларида Амир Темур ҳайкаллари бунёд этилди.

Мустақилликдан кейин миллий ва умуминсоний қадриятлар бирлиги санъат ва бадий асарларни баҳолашнинг бош мезони бўлиб қолди. Диний ва сарой адабиёти вакили деб айбланган Аҳмад Яссавий, Бокирғоний, Хожа Аҳрор, Ҳусайн Бойқаро, Феруз сингари буюк шоир, адиб ва мутафаккирлар миллиятчи деб ноҳақ қораланган Чўпон, Фитрат, Бехбудий, Абдулла Қолирий, Мунавварқори ижоди халққа қайтарилди, асарлари чоп этилди ва сарой юзини кўрди.

Мустақиллик йиллари ҳамма соҳа зарур ислоҳотлар олиб борилиб, улар ютуқларга эришилди (тегишли бўли-ларга қ.). Айниқса, жисмоний тарбия ва спорт соҳасида катта ишлар амалга оширилди. Мамлакатда «Соғлом авлод» давлат дастури ишлаб чиқилди. Ушбу дастурга мувофиқ жисмоний тарбия ва спорт соҳасидаги миллий маънавиятни тиклашга катта эътибор берилган. Миллий курашимиз халқаро спорт турларидан бирига айланди. 1999 й. майда Тошкентда дунёнинг 50 дан ортиқ мамлакатидан келган спортчилар иштирокида 1-жаҳон чемпионати ўтказилди. 6-жаҳон чемпионати ҳам Тошкентда 2001 й. ўтказилди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистон спортчилари халқаро майдонда йилдан-галабаларга эришган. Боксчи Артур Григорян профессионал боксчилар орасида 18 марта жаҳон чемпиони (1996–2002) бўлиб, «Олтин камар»ни қўлга киритган. Муҳаммадқолир Абдуллаев буюк бўйича жаҳон чемпиони (1999), Олимпия ўйинларининг олтин медали соҳибига (2000 й., Сидней), Рустам Қосимов шахмат бўйича жаҳон чемпиони (2004–05) бўлган. Ўнлаб машҳур спортчиларимиз жаҳон, Осиё, Олимпия ўйинлари ғолиби бўлган ва соғирлиги

Термиз. Алпомишга қўйилган ёдгорлик. (1999 й.).

ларни эгаллаган (яна қ. *Жисмоний тарбия. Туризм* бўлими).

Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ мустақил равишда ташқи сиёсат юрита бошлади. Тинчлик ва ҳамжиҳатлик принципларини олға сурди. Ўзбек халқининг мустақилликка бўлган интилиши жаҳон ҳамжамияти ва халқаро жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватланди. 1991 й. 21 дек.да Ўзбекистон Республикаси Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) (1991 й. 8 дек.да Минскда тузилган) ташкилотига аъзо бўлиб, унинг амалий фаолиятида қатнашмоқда. Қисқа муддат ичида 100 дан зиёд хорижий мамлакат б-н дипломатик муносабатлар ўрнатилди. Тошкентда Туркия, АҚШ, Ҳиндистон,

Франция, Германия, Россия ва б. давлатларнинг элчихоналари, халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари очилди. 1992 й. 2 мартда Ўзбекистон халқаро ҳуқуқнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)га қабул қилинди. Шунингдек, Ўзбекистон Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (1992 й. 30 янв.)га қабул қилинди, Европа тикланиш ва тараққиёт банки (1992 й. 30 апр.)га аъзо бўлди, ЮНЕСКО ташкилоти (1993 й. 26 окт.)га қабул қилинди. Бундан ташқари Ўзбекистон Осиё қитъаси мамлакатлари томонидан тузилган турли халқаро иқтисодий ва сиёсий ташкилотларга аъзо бўлиб кирди. Ўзбекистон сиёсий раҳбарияти Марказий Осиёда хавфсизлик ва барқарорликни сақлаб қолиш, Афғонистон ва Тожикистондаги можаролар, нарқобизнес ва халқаро терроризмга қарши курашни кучайтириш, Орол муаммо-

сини ҳал этиш ва б. масалалар юзасидан жаҳон жамоатчилиги олдига қатор таклифларни ўртага ташлади.

Марказий Осиё Ҳамкорлиги ташкилоти (2002 й. 28 фев.да Олмаота ш.да тузилган), *Евроосиё иқтисодий ҳамжамияти* (2000 й. 10 окт.да Остона ш.да ташкил топган) халқаро ташкилотига 2005 й. 6–7 окт.да Санкт-Петербургдаги йиғилишда қўшилгач, Евроосиё иқтисодий ҳамжамияти фаолиятида Ўзбекистон ҳам муҳим ўрин тута бошлади. Ўзбекистон Санкт-Петербургдаги саммитда мазкур ташкилотга расман аъзо бўлди (2006 й. 25 янв.). Шунингдек, Ўзбекистон *Шанхай ҳамкорлик ташкилоти* (2001 й. 15 июнда Шанхайда тузилган)нинг ҳам фаол аъзоси саналади (яна қ. *Ташқи сиёсати* бўлими).

Хуллас, Ўзбекистонда мустақиллик йиллари халқаро муносабатларни йўлга

Урганч. Жалолиддин Мангуберди ҳайкали. (2000 й.).

қўйиш ва ривожлантириш бобида самарали ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар, яхши кўшничлик, ўзаро фойдали ҳамкорликка қаратилган сиёсати ва фаолияти б-н бутун дунёга танилди, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади, унинг мавқеи йилдан йилга мустаҳкамланиб бормоқда.

Ад.: Каримов И. А., Асарлар. 1–14-ж. лар, Т., 1996–2006; Ўзбекистоннинг янги тарихи, 3-китоб [Мустақил Ўзбекистон тарихи], Т., 2000; *Азизхужаев А.,* Мустақиллик: курашлар, изтироблар, қувончлар, Т., 2001; Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг ноявий асослари, Т., 2001; *Халилов Э. Ҳ.,* Ўзбекистон Республикасининг қонун чиқарувчи олий органи: сохта вакилликдан ҳақиқий парламентаризмга қадар, Т., 2001; Ўзбекистон жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш йўлида, Т., 2005.

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ТУЗУМ АСОСЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING КОНСТИТУЦИЯСИ

Давлатнинг конституциявий тузум асослари амалдаги Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси — Асосий қонуни 1992 й. 8 дек.да 12-чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 11-сессиясида қабул қилинган. «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Конституциявий қонун (1991 й. 31 авг.) Конституция учун асос бўлиб хизмат қилган.

Мустақил Ўзбекистоннинг биринчи Конституциясини яратиш ғояси илк бор 1990 й. мартда бўлиб ўтган мамлакат Олий Кенгашининг 1-сессиясида илгари сурилган. 1990 й. 20 июнда Олий Кенгаш 2-сессиясининг қарори б-н Президент И.А.Каримов раислигида 64 кишидан иборат Конституциявий комиссия тузилган. Конституция лойиҳаси 2 йил давомида ишланган. Комиссия ишлаб чиққан лойиҳа 1992 й. 26 сент.да матбуотда эълон қилиниб, муҳокама этилган. Икки ярим ой давомида 5 мингдан ортиқ таклифлар келиб тушган. Конституциявий комиссия умумхалқ муҳокамаси якуналарини кўриб, лойиҳани тузатиб ва маъқуллаб Олий Кенгаш сессиясида кўриб чиқишга тавсия қилган. Лойиҳа Олий Кенгаш сессиясида ҳам моддама-модда муҳокама этилгандан сўнг қабул қилинган.

2002 й. 27 янв.да ўтказилган умумхалқ референдуми натижаларига кўра ҳамда унинг асосида қабул қилинган 2003 й. 24 апр.даги Ўзбекистон Республикасининг қонунига мувофиқ Конституциянинг XVIII, XIX, XX, XXIII бобларига, жами 32 моддага тузатиш ва қўшимчалар киритилган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ўзининг тузилиши, йўналиши, мазмуни жиҳатидан Ўзбекистон ҳудудида шу вақтга қадар амал қилиб келган конституциялардан тубдан фарқ қилади. У бошидан охиригача мустақиллик ғояси б-н суғорилган. Халқ, халқ ҳокимияти ғояси бутун Конституцияга сингдирилганлиги Ўзбекистон Республикаси Асосий қонунининг чинакам халқчиллиги, демократик табиатидан далолат беради. Конституцияда демократиянинг халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир деган асосий қондаси ўз ифодасини топган (7-модда). Халқ ҳукуматга хизмат қилиш учун эмас, аксинча, ҳукумат халққа хизмат қилиш учун мавжуддир. Президент ва ҳукумат демократиянинг ана шу асосий ақида-сига содиқ қолмоқдалар. Сўз эркинлиги, ўз фикрларини баён этиш, ҳар бир инсоннинг хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқи, матбуот эркинлиги,

ийгилишлар ўтказиш ва бирлашмаларга уюниш эркинлиги, қонундан ҳамма-нинг баб-баравар ҳимоя топиш ҳуқуқи, қонунларга риоя этиш ва адолатли судловни амалга ошириш ҳуқуқлари — демократиянинг энг муҳим тартиб-қондалари бўлган бу масалалар Конституцияда аниқ-равшан мустаҳкамлаб қўйилган (29-, 31-, 33-, 48-, 67-моддалар). Ҳокимият фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга, тартиб сақлашга ва халқ манфаатларини кўзлаб жинойий хатти-ҳаракатларга чек қўйишга даъват этилган.

Фақат халқ сайлаган парламент ва Президент халқ номидан иш олиб бориши мумкин. Жамиятнинг ҳеч бир бўлаги, ҳеч қайси сиёсий партия, жамоатчилик бирлашмаси, ижтимоий ҳаракат ёки алоҳида бир шахс халқ номидан иш кўриши мумкин эмас (10-модда). Конституция халқнинг қонуний вакиллари бўлган парламент б-н Президент ваколатларини аниқ чегаралаб беради. Жамиятнинг барқарор ҳаёт кечириши учун бу жуда муҳимдир. Бирорта шахс, ҳатто парламент депутати, ҳеч бир гуруҳ, жумладан, муҳолафат халқ номидан сўзлаши ва иш кўриши, ўз зиммасига халқнинг ваколатли вакили вазифасини олиши ёки ҳокимият тузилмаларининг ваколатларини ўзлаштириши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳокимият б-н муҳолафат ўртасидаги ўзаро муносабатлар асосида келиб чиқиши эҳтимол бўлган барча масалаларни биринчи марта жой-жойига қўйиб берди. Конституциянинг 7-моддасида шундай дейилади: «Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидан

гина амалга оширилади. Конституцияда назарда тутилмаган тартибда давлат ҳокимияти ваколатларини ўзлаштириш, ҳокимият идоралари фаолиятини тўхтатиб қўйиш ёки тугатиш, ҳокимиятнинг янги ва мувозий таркибларини тузиш Конституцияга хилоф ҳисобланади ва қонунга биноан жавобгарликка тортишга асос бўлади».

Конституциявий тузум — инсоният ижтимоий турмушининг буюк ғалабаси, умумэтироф этган ҳаёт шакли ҳисобланади. Уни заифлаштиришга, унинг барқарорлигига путур етказишга, конституциявий тузилмалар обрўсини тўкишга қаратилган ҳар қандай уриниш ҳуқуқий давлат руҳи ва моҳиятига зид келади. Конституция мавжуд тузумга қарши қаратилган ҳаракатларга йўл қўймайди (29-модда). Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси конституциявий тузум тушунчасининг ўзини ҳам бойилади. У конституциявий тузумни зўрлик б-н ўзгартиришни, яъни Конституцияни ўзгартириш учун куч ишлатишни мақсад қилиб қўйган сиёсий партиялар, шунингдек, бошқа ижтимоий бирлашмалар ташкил этилишини ва улар фаолиятини таъқиқлайди. Фуқаролар Конституцияга риоя этишга, бинобарин унга асосланган тузумга итоат қилишга мажбурдирлар (48-, 57-моддалар).

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси илк бор қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларини аниқ ажратиб қўйди. Бу келажакда бутун давлат ҳокимиятининг битта орган ва бир шахс қўлида мужассам бўлишининг олдини олади.

Конституциянинг муҳим хусусияти унинг ижтимоий мақсадни кўзлаган бозор муносабатларини шакллантиришга йўналтирилганлигидир. Мулкчиликнинг барча шакллари, жумладан хусусий мулк тенг ҳуқуққа эга ва бир хил ҳуқуқий ҳимоядан фойдаланади.

Конституциянинг бир боби Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий тузилишига бағишланган. Ўзбекистон Республикаси вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар, овуллар, шунингдек, Қорақалпоғистон Республикасидан иборат (68-модда). Яна бир махсус боб суверен, ўз Конституциясига эга бўлган ва ўз ички масалаларини мустақил ҳал қиладиган Қорақалпоғистон Республикасининг ҳуқуқий мавқени кўрсатиб беради. Ўзбекистон Республикаси б-н Қорақалпоғистон Республикасининг ўзаро муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси доирасида — улар ўртасида тузилган шартномалар ва битимлар б-н белгиланади. МДХ мамлакатларининг кон-

ституциявий қонунлари тарихида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси биринчи марта Қорақалпоғистон Республикасининг умумхалқ референдуми асосида Ўзбекистон Республикаси таркибидан ажралиб чиқиш ҳуқуқини мустақамлаб қўйди.

Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонунни мамлакатнинг миллий хусусиятларини кенг аке эттирди. Бу ўзбек тили давлат тили сифатида мустақамланганлигида ҳам, ҳокимият ва бошқарув органлари тузилмалари (Олий Мажлис, ҳокимлар, раислар, оқсоқоллар)да ҳам, маъмурий-ҳудудий бирликларнинг номланиши (вилоятлар, туманлар, қишлоқлар, овуллар)да ҳам ўз ифодасини топди. Бундан ташқари алоҳида боб ўзбек миллий кадриятларидан ҳисобланган мустақам оила ва ундаги муносабатларга бағишланди. Конституцияда таъкидланишича, оила жамиятнинг асосий бўғинидир ҳамда жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга. Асосий қонун ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгулирига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар, шунингдек, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғам-хўрлик қилишга мажбурдирлар, деб уқтиради (63-, 64-, 66-моддалар).

Мамлакатда 8 декабрь умумхалқ байрами — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси куни деб эълон қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида»ги фармойиши (2001 й. 4 янв.) асосида мамлакат таълимида Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишининг узлуксиз тизими шакллантирилди.

ФУҚАРОЛАРНИНГ КОНСТИТУЦИЯВИЙ ХУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ

Бу ҳуқуқ ва эркинликлар халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормаларига мувофиқ тан олинади ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари б-н кафолатланади. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқий мақомини белгиловчи асосий қондаларни ўз ичига олган. Унга кўра, барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, этниқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Шахснинг

шаъни, ғурури давлат томонидан муҳофаза қилинади: уни камситиш учун ҳеч нарса асос бўла олмайди.

Фуқаролик б-н боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар шахс ҳуқуқий мақомини белгилаш учун энг асосий мезон бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида фуқаролик масалалари Конституция ва «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги қонун (1992 й. 2 июль) б-н тартибга солинади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги шахс б-н давлатнинг доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқасини белгилайди ҳамда бу алоқа уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва бурчларида ифодаланади. Фуқаро ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари б-н ўзаро боғлиқдирлар. Давлат шахсга фуқаролик мақомини берар экан, унинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ҳимоя қилишни, унга ҳомийлик кўрсатишни ўз зиммасига олади. Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлган эркак ёки аёлнинг чет эл фуқароси б-н, ёхуд фуқаролиги бўлмаган шахс б-н никоҳдан ўтиши, шунингдек, бундай никоҳнинг бекор қилиниши эр ёки хотиннинг фуқаролиги ўзгаришига сабаб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг чет элда яшаши Ўзбекистон Республикаси фуқаролигининг тўхталишига олиб келмайди. Ўзбекистон Республикаси фуқароси, башарти Ўзбекистон тузган халқаро шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, чет давлатга топширилиши мумкин эмас. Бу қондалар БМТнинг 1948 й. қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ҳамда Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги 1966 й. пактларига тўла мос келади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳамда қонунлари инсон ва фуқаронинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқ ва эркинликларини мустақамлаган.

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар. Ўзбекистон Республикасида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шаъни ва қадр-қиммати давлат ва жамиятнинг олий кадриятидир. Конституциянинг 14-моддасида: «Давлат ўз фаолиятини инсон ва жамият фаровонлигини кўзаб, ижтимоий адолат ва қонунийлик принциплари асосида амалга оширади», деб уқтиради. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари ичида энг асосийси ўз мулки ва мулкка ворис бўлиш

хуқуқидир. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига кўра, фуқароларнинг ўз меҳнатлари б-н топган дароматлари, жамғарма, мол-мулклари, турадиган уйлари ва ёрдамчи хўжалигига, уй-рўзгор ашёлари ва бисот буюмларига, шахсий истеъмол буюмлари ва қулайликлар туздирадиган нарсаларига шахсий эгаллик ҳуқуқи, шунингдек, шахсий мулкни мерос қолдириш ҳуқуқи қонуни кафолатланади.

Фуқароларнинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 36-моддасида қуйидаги тарзда мустаҳкамланган: «Ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли. Банкка қўйилган омонатлар сир тутилиши ва мерос ҳуқуқи қонун б-н кафолатланади».

Ўзбекистон Республикасида шахс дахлсиздир. Шахсий дахлсизлик ҳар бир фуқаронинг ким томонидан бўлмасин, ўз ҳаёти, соғлиги, эрки, ор-номуси ва кадр-қиммати қилинадиган жинояткорона тажовулардан давлат муҳофазаси ва ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқини билдиради. Конституциянинг 25-моддасида «Ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга» эканлиги таъкидланади. Суднинг ҳукмидан ёки прокурорнинг руҳсати (санкцияси)дан ташқари ҳеч кимнинг қамоққа олиниши мумкин эмас. Давлат органлари, мансабдор шахслар, фуқаролар Ўзбекистон Республикасининг қонун-қоидаларига тўла амал қиладилар. Фуқароларнинг овозлигига *гайриқонуний тажовуз қилиш жиноятдир*. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасида: «Ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовулардан, шахсий ҳаётига аралашилдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунда назарда тутилган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас», деб фуқароларнинг бу демократик ҳуқуқ ва эркинликлари қонуний ифода этилган.

Уй-жой дахлсизлиги инсоннинг энг муҳим конституциявий ҳуқуқларидан бири. Фуқароларга уй-жойнинг дахлсизлиги амалда тўла таъминланган. Истиқомат қилувчиларнинг розилигисиз уларнинг уйига қонуний асос бўлмайд туриб киришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Уй-жойнинг дахлсизлиги фуқароларнинг ўз турар жойини бошқа шахсларнинг қонунга ҳилоф равишда боестириб киришларидан давлатнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари орқали ҳимо-

яланиш ҳуқуқини билдиради. Қонунда фуқароларнинг уйи ёки хонасида тинтув ўтказишнинг алоҳида тартиби белгилаб берилган. *Тинтувни фақат тинтув ўтказишга ҳақли бўлган терговчи, милиция ходими ёки бошқа шахслар терговчи ёки тергов органларининг қарори асосида, прокурор ижозати б-н, гувоҳлар, шунингдек, гумон қилинувчи шахс ёки унинг оиласидаги вояга етган кишилар иштирокида ўтказишлари мумкин*. Фуқароларнинг уй-жой дахлсизлигини бузганлик учун қонун жиноий жавобгарликка тортишни кўзда тутлади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасига асосан, «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди».

Республика тараққиётининг ҳоз. босқичида виждон эркинлигига катта эътибор берилмоқда. Шўролар пайтида вайрон этилган, харобага айлантирилган масжид ва мадрасалар, тарихий обидалар, диний муассасалар истиқлол йилларида таъмирланиб, кенг қўламда қайта қурилди. Диний байрамлар дам олиш кунини деб эълон қилинди, ҳаж сафарига бормоқчи бўлган фуқароларга қулайлик яратилмоқда. *Ўзбекистон Республикасининг «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни (янги таҳрири 1998 й. 1 май)да виждон эркинлиги кафолатлари белгиланган. Бу биринчидан, дин ва диний ташкилотларни давлат ва мактабдан ажратишни; иккинчидан, динга муносабатидан қатъи назар фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилигини; учинчидан, дин ва диний ташкилотларнинг қонун олдида тенглигини; тўртинчидан, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонунни бузганлик учун жавобгарликни назарда тутлади. Виждон эркинлиги ва динга эътиқод қилиш ҳуқуқини амалга оширишга тўсқинлик қилиш (мас., диний маросимларда қатнашишга мажбурлаш ёки аксинча, мазкур маросимларни ўтказишга ноқонуний тўсқинлик қилиш) жиноят деб баҳоланиб, ҳуқуқий тартибда жазоланади. Ўз-ўзидан равшанки, Ўзбекистон Республикасида диний маросимлар ўтказиш ниқоби остида, амалда эса фуқароларнинг сиҳат-саломатлигига зарар етказадиган, уларни фуқаролик бурчларини бажо келтиришдан бош тортишга ундайдиган гуруҳларнинг ташкил этилиши, фаолият кўрсатиши тақиқланган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасига асосан, Ўзбекистон-*

да ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатишга ҳақли, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун б-н белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир. Фикр юритиш ва уни ифодалаш эркинлиги фақат давлат сирини ва б. сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун б-н чекланиши мумкин.

Фуқаролар мансабдор шахслар, давлат ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларининг ноҳўя ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Фуқароларнинг шикоятлари Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларида белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб чиқирилиши ва ҳал қилилиши лозим. Фуқаролар давлат ва жамоат органларини, мансабдор шахсларни танқид қилгани учун уларни таъқиб этиш ман қилинган. Таъқиб қилувчи мансабдор шахс жиноий жавобгарликка тортилади.

Мамлакат фуқароларининг конституциявий ҳуқуқларидан яна бири шундан иборатки, барча давлат органлари, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар фуқароларга уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига дахлдор бўлган ҳужжатлар, қарорлар ва б. материаллар б-н танишиб чиқиш имкониятини яратиб беришлари шарт.

С и ё с и й ҳ у қ у қ л а р. «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар». Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли б-н амалга оширилади (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 32-модда). Ўзбекистонда демократик, инсонпарвар, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш шароитида жамоат уюшмалари, ўзини ўзи бошқариш ташкилотларининг аҳамиятини кучайтириш ҳақиқий демократияни ривожлантириш ва такомиллаштириш, демократиянинг олий мақсади бўлган жамият ва давлат ишларини бошқаришга барча фуқароларни жалб қилишнинг энг муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Жамиятни бошқаришда давлат ва нодавлат ташкилотлари ўртасидаги нисбатни аста-секин жамоат ташкилотлари томон ўзгартириш кузатишмоқда. Демократик, ҳуқуқий давлат тамойилларидан бири — фуқароларнинг ўз ижтимоий фаолликларини эркин амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлишларидир. Ўзбекистон Республикаси Консти-

циясининг 33-моддаси фуқароларнинг ктимой фаолликларини митинглар, гурилишлар ва намойишлар шаклида талга ошириш ҳуқуқини эътироф этади ва қонуний жиҳатдан кафолатлайди. Конституциянинг 34-моддасида эса фуқароларнинг касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва б. жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда широк этиш ҳуқуқига эга эканлиги кафолатланган.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг сиёсий ҳуқуқларидан бири давлат ҳокимияти вакиллик органларининг барча бўғинларига, олий ва маҳаллий органларга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидир. Ҳар бир сайловчи бир овозга эга, ўз хоҳиш-иродасини билдиришда тенг ва эркиндир.

Ўзбекистон Республикаси Президент сайлови, ҳокимиятнинг вакиллик органлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли б-н ўтказилади. 18 йашга тўлган фуқаролар сайлаш ҳуқуқига эга.

Сайловнинг кўппартиявийлик ва муқобил асосда ўтказилиши Конституция ва қонунларда белгилаб қўйилганлиги конституционликка номзодларнинг фаоллиги, сайловчилар олдидаги масъулиятини, шунингдек, фуқароларнинг сайлов ҳуқуқини мустақамлашга, сайлов маънавиятини оширишга имкон беради. Давлат ҳокимияти органларига сайловларнинг ҳақиқий демократик тизими фуқароларни давлатни бошқаришга широк қилишнинг қудратли воситасидир. Фуқаролар Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида кафолатланган ҳақлиқ қонунлар б-н мустақамланган ариза, таклиф ва шикоятлар бериш орқали давлат органлари, муассасалар ва халқ вакилларига муурожаат қилиш ҳуқуқидан ҳам фойдаланадилар. Сиёсий ҳуқуқлар ва эркинликлар Конституция б-н бирга «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида» (1991 й. 15 фев.), «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида» (1991 й. 15 нояб.; 2001 й. 30 авг. янги таҳрирда), «Фуқаролар сайлов ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида» (1994 й. 5 май), «Сиёсий партиялар тўғрисида» (1996 й., 26 июл.), «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида» (1999 й. 14 июл.) каби қонунлар б-н ҳам белгилаб қўйилган.

Иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар. Ўзбекистонда ҳар бир инсоннинг тулиқ эркин иқтисодий фаолият, ўз қисмини сарфлайдиган соҳани ва шаклларини эркин танлаш, яъни меҳнат қилиш

ҳуқуқига эга. Меҳнат қилиш ҳуқуқи инсоннинг барча ҳуқуқ ва эркинликларининг асосидир. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўз ифоласини топган бу ҳуқуқ; фуқароларга ўзлари хоҳлаган касб-ҳунарни эркин танлаши; ўз қобилиятига яраша иш б-н таъминланиши; меҳнатининг миқдори ва сифатига қараб ҳақ олиши; алоқатли меҳнат шароитида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиши; меҳнатни муҳофаза қилиш учун зарур воситалар б-н таъминланишини англатади. У давлатга фуқароларни қобилиятлари, билимлари ва малакаларига қараб иш б-н таъминлаш вазифасини юклайди.

Фуқароларнинг дам олиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 38-моддасида белгиланган. Дам олиш ҳуқуқи Ўзбекистон фуқароларига меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида ишчи ва хизматчилар учун 41 соатдан ошмайдиган иш ҳафтаси белгилалиши б-н бирга, муайян касблар ва и.ч. турлари учун қисқартирилган иш куни, тунги пайтларда қисқартирилган иш вақти, ҳар йили ҳақ тўланадиган таътиллар бериш, ҳар ҳафтада дам олиш кунлари берилиши б-н, шунингдек, маданий-маърифий ва соғломлаштириш муассасалари шохобчаларини кенгайтириш, оммавий спортни, jisмоний тарбия ва туризмни ривожлантириш б-н, истиқомат жойида дам олиш учун қулай имкониятлар ҳамда бўш вақтдан оқилона фойдаланиш учун бошқа шароитлар яратиш б-н таъминланади.

Фуқароларнинг меҳнат қилиш ҳуқуқи қариган чоғида, бетоб бўлганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда моддий таъминот олиш ҳуқуқи б-н чамбарчас боғланган бўлиб, бу ҳуқуқ Конституциянинг 39-моддасида мустақамланган.

Ўзбекистонда ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари фуқароларнинг соғлиқни сақлаш ҳуқуқини мустақамлаш б-н чекланиб қолмай, балки бу муҳим ҳуқуқни таъминлашнинг аниқ-равшан талбирларини ҳам белгилаб беради. Бу ҳуқуқ давлат соғлиқни сақлаш муассасалари томонидан бепул ва пулли малакали тиббий ёрдам кўрсатилиши, фуқароларни даволаш ва соғлиқни мустақамлаш учун хизмат қиладиган муассасаларни қўлайтириш, гигиена ва санитария соҳасининг ривожлантирилиши ва такомиллаштирилиши, кенг профилактика талбирларини ўтказиш, атроф муҳитни мусоффо сақлаш талбирларини кўриш, ёш авлоднинг сиҳат-саломатлиги тўғрисида алоҳида

гамхўрлик қилиш, болалар меҳнатини тақиқлаш кабилар б-н таъминланади. Ногиронлар, 2 ёшгача бўлган болалар ҳамда оғир касалликлар б-н оғирган беморларга дорилар бепул берилади. Соғлом авлодни тарбиялаш ва, умуман, тиббий хизмат кўрсатиш даражасини янги поғонага кўтаришда мамлакат Президентининг 1998 й. 10 нояб.да қабул қилган «Ўзбекистон Республикасида соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш борасидаги давлат дастури тўғрисида»ги фармони муҳим ўрин тутати.

Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланиши, мактаб ишлари давлат назоратида эканлиги Конституциянинг 41-моддасида белгиланган. Ўзбекистонда узлуксиз таълимнинг барқарор тизими яратилди. Бу тизим мактабгача таълим; умумий ўрта таълим; ўрта махсус, касбий таълим; олий таълим; олий ўқув юртини битиргандан кейинги таълим; малака ошириш ва кадрларни қайта тайёрлаш; мактабдан ташқари таълимни ўз ичига олади. 1997 й. 29 авг.да Олий Мажлис қабул қилган, 10 й.дан кўпроқ муддатга мўлжалланган «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури» юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг замонавий тизимини шакллантириш ва ривожлантиришни, ҳар томонлама камол топган шахсни шакллантириш учун ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, психологик-педагогик ва б. шароитларни яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ўзбекистоннинг қонунлари (хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни) келиб чиқиши, жинси, тили, ёши, irqи, миллати, эътиқоди, динга муносабати, ижтимоий мавқеи, яшаш жойи, республика ҳудудида яшаётган даврининг муддатидан қатъи назар, таълим олишдаги тенг ҳуқуқларни таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси фуқароларнинг уй-жойли бўлиш ҳуқуқини қонуний ифода этди ва унга кенг йўл очиб берди. Фуқароларга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи ҳам берилган бўлиб, бу ҳуқуқ ва эркинликлар илмий тадқиқотлар, ихтирочилик ва рационализаторлик фаолиятини кенг авж олдириш, рағбатлантириш, мукофотлаш, адабиёт ва санъатни ривожлантириш, маданий-маърифий муассасалар тармоғини кенгайтириш, телевидение, радио, китоб нашр қилиш ва даврий матбуот ишини замон талаблари даражасига кўтариш, чет эл давлатлари б-н маданий алоқаларни кенгайтириш орқали таъминланмоқда.

Акмал Саидов.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ПРЕЗИДЕНТИ

Ўзбекистон Республикасининг Президенти – Ўзбекистон Республикасида давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи. Ўзбекистонда президентлик лавозим сифатида 1990 й. 24 мартда таъсис этилган. Президентнинг конституциявий-ҳуқуқий мақоми Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-бобида белгилаб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 90-моддасига биноан, Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига 35 ёшдан кичик бўлмаган, давлат тилини яхши билладиган, бевосита сайловгача камида 10 й. Ўзбекистон ҳудудида муқим яшаётган Ўзбекистон Республикаси фуқароси сайланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентини сайловини мамлакатнинг 18 ёшга тўлган фуқаролари умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли б-н амалга оширадilar. Ўзбекистон Республикаси Президентини 7 йил муддатга сайланади. Президентни сайлаш тартиби «Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлови тўғрисида»ги қонун янги таҳрирининг тегишли моддалари («Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш, шунингдек айрим қонун ҳужжатларини ўз кучини йўқотган деб топиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 2004 й. 3 дек.даги қонунини) асосида белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар ва бевосита фуқаролар эгалдirlar. Сайлаш ҳуқуқига эга бўлган ҳар бир фуқаро ёки фуқаролар гуруҳи Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод кўрсатиш учун камида 300 нафар сайловчидан иборат сайловчилар ташаббускор гуруҳини тузиши мумкин.

Президентликка номзодлар кўрсатиш сайловга 65 кун қолганда бошланади ва 45 кун қолганда тугайди. Номзодлар кўрсатиш сиёсий партияларнинг юқори органлари ёки сайловчилар ташаббускор гуруҳи йиғилиши томонидан амалга оширилади. Президент сайловига 2 та номзод иштирок этган тақдирда, овоз беришда иштирок этган сайловчиларнинг нисбий кўпчилик овозини олган номзод сайланган деб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентини сайловига 2 тадан ортиқ номзод иштирок эт-

И. А. Каримов.

ган тақдирда, агар номзодларнинг ҳеч бири овоз беришда иштирок этган сайловчилар ярмидан кўпининг овозини ололмаган бўлса сайловчиларнинг овозини энг кўп олган 2 номзод иштирокида такрорий овоз бериш ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлови якунлари тўғрисидаги ахборот сайловдан кейин 10 кундан кечиктирмай Марказий сайлов комиссияси томонидан матбуотда эълон қилинади.

Сайланган Президент Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси томонидан Ўзбекистон Республикаси Президентини сайлови натижалари расмий тарзда эълон қилинган кундан эътиборан кечи б-н 2 ой ичида Олий Мажлис йиғилишида қасамёд қилган пайдан бошлаб ўз лавозимига киришган ҳисобланади.

1991 й. 29 дек. ва 2000 й. 9 янв.да муқобиллик асосида тўғридан-тўғри умум-халқ Президент сайловлари ўтказилди. Бу сайловлар натижасида И.А.Каримов халқ томонидан Президент этиб сайланди.

Ўзбекистон Республикасининг Президентига, Конституцияга мувофиқ кенг ва хилма хил ваколатлар берилган. Бу ваколатлар давлат ҳаётининг деярли барча соҳаларига тааллуқли бўлиб, мамлакат иқтисодиёти ва умуман жамият ривожланишига жуда катта таъсир ўтказади.

2003 й. 24 апр.даги Ўзбекистон Республикасининг конституциявий қонунига мувофиқ, Президент ваколатла-

рининг бир қисми, биринчи гада, давлат, суд тизими ва махсус хизматларнинг раҳбарларини, чет эллар ва халқаро ташкилотлардаги дипломатик вакилларни тайинлаш ва тасдиқлаш масалалари, амнистия эълон қилиш ваколати Олий Мажлиснинг Сенатга ўтказилди. Конституция 89-моддасининг таҳрири принципиал равишда ўзгариб, бу модданинг «Ўзбекистон Республикасининг Президенти айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади» дейилган 2-қисми олиб ташланди.

Президент ваколатлари ҳамда вазифаларининг шу тарзда қайта тақсимланиши Ўзбекистонда давлат қурилиши соҳасида бошланган демократик жараёнларни янада чуқурлаштириш, Бош вазирнинг, ҳукумат ва бутун ҳукумат тузилмаларининг ваколатларини ошириб, шу б-н бирга, уларнинг масъулиятини сезиларли даражада кучайтиришга имкон берди.

Президент фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига роя этилишининг кафолатидир. У Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий-давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради.

Президент мамлакат ичида ва халқро муносабатларда Ўзбекистон халқи номидан олий вакилликни амалга оширади.

Президент Олий Мажлисга ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади. Бу маърузаларда Ўзбекистон Президентининг мамлакат келажагини қандай тасаввур қилаётганлиги баён этилиб, давлатнинг сиёсий йўналиши белгилаб берилади ва улар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари фаолиятининг бош мақсад йўналиши бўлиб хизмат қилади.

Президент Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади. Куролли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади. Хавфсизлик кенгашини тузади ва улар раҳбарлик қилади, олий ҳарбий унванлар беради. Президентнинг Олий Бош қўмондон эканлиги Мудофаа вазирлигига ҳар қандай буйруқлар беришга имкон туғдиради. Мудофаа вазирли-

Оқсарой қароргоҳи.

да бевосита Президент раҳбарлигида ишлайди. Уруш ёки агрессия ҳолатида Президент ҳар қандай вақтда қуролли кучларга бошчилик қилишни ўз қўлига олиши мумкин. Президент Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизматини тузади. Фавқулодда вазиятлар (реал ташқи хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, мамлакатнинг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади ва қабул қилган қарорини 3 кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади.

Президентнинг давлат бошлиғи сифатидаги ваколатлари жумласига фуқаролик, сиёсий бошпана бериш, Ўзбекистон Республикасининг давлат мукофотлари б-н тақдирлаш, афв этиш тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ва гуноҳдан кечиниш амалга ошириш каби масалаларни ҳал этиш киритилган.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституция ва қонунларга асосланиб ҳамда уларни ижро этиш юзасидан республиканинг бутун ҳудудида мажбурий кучга эга бўлган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Президент чиқарадиган ҳужжатлар унинг ўзи томонидан Олий Мажлис ёки бошқа давлат органини хабардор қилмасдан ёки розилигини олмасдан мустақил чиқарилади. Президент чиқарадиган фармонлар, қарорлар ва фармойишлар Конституция ва

қонунларга зид бўлмаслиги шарт. Чунки улар Конституция ва қонунлар асосида, уларни бажариш мақсадида чиқарилади. Президент чиқарган норматив ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мослиги тўғрисидаги масала, зарурият туғилганда, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди томонидан ҳал қилинади (Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 109-модда). Давлат бошлиғи сифатида Президент давлат ҳокимияти органлари тизимида мувофиқлаштирувчи вазифани бажаради.

Президентнинг ижро этувчи ҳокимият органларига нисбатан ваколатлари аввало унинг Ўзбекистон ҳукуматини тузишдаги иштирокида кўринади. Пре-

зидент Ўзбекистон Республикаси Бош вазирининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тасдиқлайди ва лавозимларидан озод қилади; вилоят ҳокимларини ҳамда Тошкент ш. ҳокимини тайинлайди ва лавозимидан озод этади, кейинчалик бу масалаларни тегишли халқ депутатлари Кенгашларининг тасдиғига киритади. Президент Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва қадр-қимматиغا доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган ҳокимларни ўз қарори б-н лавозимидан озод этишга ҳақли. У республика бошқаруви органларининг, шунингдек, ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини тўхта-тиши, бекор қилиши мумкин.

Президент Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ёки Сенат таркибида уларнинг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд улар бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилган тақдирда, шунингдек, икки палата ўртасида Олий Мажлиснинг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди б-н бамаълаҳат Қонунчилик палатаси ва Сенатни тарқатиб юбориши мумкин. Бундай ҳолатда уч ой мобайнида янги сайлов ўтказилади. Палаталар фавқулодда ҳолат жорий этилган даврда тарқатиб юборилиши мумкин эмас.

Президент девони.

Президент қабул қиладиган ҳужжатлар, унинг ҳаракатлари «Ўзбекистон Республикаси Президентининг хабарномаси»да, шунингдек, республика газ.ларида расман эълон қилинади.

Президент ўз вазифасини бажариб турган даврда бошқа ҳақ тўланган лавозимни эгаллаши, вакиллик органининг депутати бўлиши, тадбиркорлик фаолияти б-н шуғулланиши мумкин эмас.

Президентнинг шахси дахлсиздир ва «Ўзбекистон Республикаси Президентининг фаолиятининг асосий кафолатлари тўғрисида»ги қонун (2003 й. 25 апр.) б-н муҳофаза этилади. Президентнинг қонуний фаолиятига тўсқинлик қилинишига, шунингдек, унинг шаъни ва қадр-қимматига путур етказилишига йўл қўйилмайди ва бундай ҳаракатлар тегишли қонунларга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлиши мумкин. Бу қоида истеъфога чиққан Президентга нисбатан ҳам ўз кучини сақлаб қолади. Президент меҳнатига ҳақ тўлаш қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади. Президентга муддати 36 иш кунидан иборат йиллик ҳақ тўланадиган таътил берилади. Ўзбекистон Республикасининг Президенти бетоблиги сабабли ўз вазифасини бажара олмаслиги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари кўшма қарорига кўра тузилган давлат тиббий комиссияси хулосаси б-н тасдиқланган тақдирда 10 кун муддат ичида палаталарнинг кўшма фавқуллодда йиғилишида депутатлар, сенаторлар орасидан 3 ойгача бўлган муддатга Ўзбекистон Республикаси Президентининг вазифасини вақтинча бажарувчи сайланади. Бу ҳолда 3 ой муддат ичида Ўзбекистон Республикаси Президентининг умумхалқ сайлови ўтказилиши шарт. Ўзбекистон Республикаси Президентининг давлат қурилиши соҳасидаги тажрибасидан унумли фойдаланиш мақсадида ваколати тугаши муносабати б-н истеъфога чиққан Президент Конституцияга мувофиқ умрбод Сенат аъзоси лавозимини эгаллаши кўзда тутилган.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти ўз фаолиятини амалга ошириш учун Президент девонини тузади, турли хизмат бўлинмаларини шакллантиради. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Тошкент ш.нинг Оқсаройдаги қароргоҳида фаолият юритади. «Дўрмон» (Қибрай тумани) қароргоҳида турли халқаро учрашувлар, олий мартабали меҳмонларни кутиб олиш маросимлари ва б. тадбирлар ўтказилади.

ҚОНУН ЧИҚАРУВЧИ ҲОКИМИЯТ

Ўзбекистонда қонун чиқарувчи ҳокимиятни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси амалга оширади. 1-чақириқ Олий Мажлис 3 турда – 1994 й. 25 дек., 1995 й. 8 ва 22 янв.да бўлиб ўтган сайловларда сайланган (бунга қадар унинг ваколатларини Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши амалга оширган) ва 1995–99 й.ларда фаолият кўрсатган. 2-чақириқ Олий Мажлисга сайловлар 1999 й. 5 ва 19 дек.да бўлиб ўтган ва у 2000–2004 й.ларда фаолият олиб борган. Ана шу даврларда бир палатали парламент сифатида ишлаган Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 2004 й. 26 дек. ва 2005 й. 17–20 янв.да ўтказилган сайловлардан сўнг 2005 й. 27 янв.да 2 палата: Қонунчилик палатаси (қўйи палата) ва Сенат (юқори палата)дан иборат қилиб шакллантирилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Спикери Эркин Ҳамдамович Халилов, Спикер ўринбосарлари Ақром Аббосович Каримов, Машкура Боқиевна Сафаева; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг раиси: Мурод Шарифхўжаев (2005 й. 27 янв. – 2006 й. 24 фев.), Илгизар Матёқубович Собиров (2006 й. 24 фев.дан), раис ўринбосарлари Фарруха Фахриддинова Муҳиддинова, Муса Тажетдинович Ерниязов.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси фаолиятининг ҳуқуқий асосини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Референдум яқунлари ҳамда давлат ҳокимиятини ташкил этишининг асосий принциплари тўғрисида» (2002 й. 4 апр.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» (2002 й. 12 дек.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида» (2002 й. 12 дек.)ги Конституциявий қонунлар, «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида» (2003 й. 29 авг.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг Регламенти тўғрисида» (2003 й. 29 авг.) каби қонунлар ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ваколат муддати 5 й.

Қонунчилик палатаси ва Сенат алоҳида-алоҳида мажлис ўтказадилар. Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг кўшма мажлислари Ўзбекистон Республикаси Президентини қасамёд қилганда, мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг

муҳим масалалари юзасидан Президент нутқ сўзлаганда, чет давлатларнинг раёбарлари нутқ сўзлаганда ҳамда палаталарнинг келишувига биноан бошқа масалалар юзасидан ҳам ўтказилади.

Палаталар ўз таркибидан Қонунчилик палатаси Спикери ва Сенат Раиси, уларнинг ўринбосарларини сайлайди, кўмита ва комиссиялар тузади. Ҳар бир палата ўз регламентини қабул қилади ва фаолиятининг ички тартиби масалаларини ҳал этади.

Қонунчилик палатаси депутатлари доимий асосда ишлайди. Сенаторлар умумий сонининг 25 фоизгача Сенатда доимий асосда ишлайди. Қонунчилик палатаси депутатлари ҳамда Сенатда доимий ишловчи Сенат аъзолари ваколатлари даврида илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланган бошқа турдаги фаолият б-н шуғулланишлари мумкин эмас.

Қонунчилик палатаси депутати ва Сенат аъзоси дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар. Улар тегишли Қонунчилик палатаси ёки Сенатнинг розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши, ушлаб турилиши, қамоққ олиниши ёки суд тартибидан берилган маъмурий жазо чораларига тортилиши мумкин эмас. Депутатни, сенаторни дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги масала Республика Бош прокурорининг тақдимномаси биноан Олий Мажлисининг тегишли палатаси томонидан ҳал этилади.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси сайлов округлари бўйича кўп партиявийлик асосида умумий, тенг ва тўғралан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яшарин овоз бериш йўли б-н сайланган 120 депутатдан иборат.

Қонунчилик палатасига сайловнинг конституциявий ваколати муддати тугагандан йилда – декабрь ойи учинчи кунлигининг биринчи яқшанбасида ўтказилади.

Депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқига сиёсий партиялар ва бевосита фуқаролар эгадирлар. Бир шахс фақат битта сайлов округидан депутатликка номзод этиб кўрсатилиши мумкин. Сиёсий партиялардан кўрсатилган номин-қизлар сони депутатликка номзодлар умумий сонининг камида 30%ни ташкил этиши лозим.

Овоз беришда иштирок этган сайловчилар ярмидан кўпининг овозини олиб депутатликка номзод депутат этиб сайланган деб ҳисобланади. Сайловда оловчилар рўйхатида киритилган сайловчиларнинг 33%идан ками иштирок этган бўлса, сайлов ўтмаган ҳисобланади.

Қонунчилик палатаси мутлақ ваколатларига: палата Спикери ва унинг ўринбосарларини, кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш; Республика Бош прокурорининг тақдимига биноан Қонунчилик палатаси депутатини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш; ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб қондалари б-н боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш; сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш кирати.

Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси мажлислари сессиялар даврида ўтказилади. Сессиялар, одатда, сент. ойининг биринчи иш кунидан бошлаб келгуси йилнинг июнь ойи охиригача кунига қадар ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг кўмиталари (2006):

Бюджет ва иқтисодий ислоҳотлар кўмитаси;

Қонунчилик ва суд ҳуқуқ масалалари кўмитаси;

Меҳнат ва ижтимоий масалалар кўмитаси;

Мудофаа ва хавфсизлик масалалари кўмитаси;

Халқаро ишлар ва парламентлараро алоқалар кўмитаси;

Саноат, қурилиш ва савдо масалалари кўмитаси;

Аграр, сув ҳўжалиги масалалари ва экология кўмитаси;

Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари кўмитаси;

Демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари кўмитаси;

Ахборот ва коммуникация технологиялари масалалари кўмитаси.

Қонунчилик палатаси таркибида: Ўзбекистон Либерал-демократик партияси, Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси, Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси (бу учала фракция «Демократик блок»ка бирлашган), Ўзбекистон Халқ демократик партияси, Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси фракциялари фаолият олиб боради.

Олий Мажлис Сенати ҳудудий вакиллик палатаси ҳисобланади. Сенат аъзолари Ўзбекистон Республикаси ҳудудий бирликлари давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида депутатлар ораси-

дан тенг миқдорда – 6 кишидан сайланади.

Сенатнинг 16 нафар аъзоси фан, санъат, адабиёт, и.ч. соҳасида ҳамда давлат ва жамият фаолиятининг бошқа тармоқларида катта амалий тажрибага эга бўлган ҳамда алоҳида хизмат кўрсатган энг обрўли фуқаролар орасидан Ўзбекистон Президенти томонидан тайинланади. Сенат аъзоларининг умумий сони 100 кишидан иборат.

Сенат мутлақ ваколатларига: Сенат Раисини ва унинг ўринбосарларини, кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш; Республика Президентининг тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судини, Олий судини, Олий ҳўжалик судини сайлаш; Президентнинг тақдимига биноан Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг раисини тайинлаш ҳамда уни лавозимидан озод

этиш; Президентнинг Республика Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини, Республика Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш; Президентнинг тақдимига биноан Ўзбекистоннинг чет давлатлардаги дипломатик ва б. вакилларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш; Президентнинг тақдимига биноан Республика Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш; Президентнинг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш; Бош прокурорнинг тақдимига биноан Сенат аъзосини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш; Респуб-

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг мажлислар зали.

лика Бош прокурорининг, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг, Республика Марказий банки бошқаруви раисининг ҳисоботларини эшитиш; ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб қондалари б-н боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш; сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш киради.

Олий Мажлиснинг Сенати мажлислари заруратга қараб, лекин йилига камидан 3 марта ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг қўмиталари (2006):

Бюджет ва иқтисодий ислохотлар масалалари қўмитаси;

Қонунчилик ва суд-ҳуқуқ масалалари қўмитаси;

Мудофаа ва хавфсизлик масалалари қўмитаси;

Ташқи сиёсат масалалари қўмитаси; Фан, таълим, маданият ва спорт масалалари қўмитаси;

Аграр, сув ҳўжалиги масалалари ва экология қўмитаси.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Президенти, ўз давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди, Бош прокурори эгадирлар ва бу ҳуқуқ қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектлари томонидан қонун лойиҳасини Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасига киритиш орқали амалга оширилади.

Олий Мажлиснинг икки палатали тузилишидаги қонун қабул қилиш

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг бивоси.

тартибига кўра, қонун лойиҳаси дастлаб Қонунчилик палатасига киритилади. Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун Сенатга юборилади. Сенат эса қонунни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади. Агар қонун лойиҳаси Сенат томонидан рад этилса, у Қонунчилик палатасига қайтариллади.

Парламентнинг юқори ва қуйи палаталари ўртада юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш мақсадида келишув комиссиясини тузишлари мумкин. Комиссияда келишувга эришилса, қонун Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқиши керак.

Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонун 10 кун ичида Президентга имзолаш учун юборилади. Президентнинг қонунни имзолаш муддати 30 кун этиб белгиланган. Республика Президенти қайтадан муҳокама қилиш ва овоз беришни ўтказиш учун қонунни ўз эътирозлари б-н парламентга қайтаришга ҳақли. Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳририда Олий Мажлиснинг иккала палатасида ҳам 2/3 қисмдан иборат кўпчилик овоз б-н маъқулланса, қонун Президент томонидан 14 кун ичида имзоланиши керак. Қонун белгиланган тартибда эълон қилиниши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг нашрлари: «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Ахборотномаси», «Халқ сўзи», «Народное слово» газллари.

Олий Мажлис сўнгги йилларда қонунчилик фаолиятини кучайтириб, мамлакатда бозор иқтисодиёти муносабатлари муаммоларини оқилона ҳал қилиш, маънавиятни равнақ топтириш, и.ч.ни юксалтириш, чет эллар б-н иқтисодий, сиёсий, маданий ўзаро алоқалар ривожланишига ҳисса қўшиб келмоқда.

Омонулла Муҳаммаджонов.

ИЖРО ЭТУВЧИ ҲОКИМИЯТ

Ўзбекистон Республикасида Вазирлар Маҳкамаси ижро этувчи ҳокимиятга амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси иқтисодиётнинг, ижтимоий ва маънавий соҳанинг самарали фаолиятига раъбарликни, Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Олий Мажлис қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари ижросини таъминлайди.

Вазирлар Маҳкамаси ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида» (1993 й. 6 май; янги таҳрири 2003 й. 29 авг.)да қонун асосида олиб боради.

Ўзбекистон Республикаси Бош вазир Вазирлар Маҳкамаси давлат бошқаруви органлари тизимига ва ўзи ташкил қиладиган ҳўжалик бошқаруви органларига бошчилик қилади, уларнинг ҳамжиҳатликда фаолият олиб боришини таъминлайди. Вазирлар Маҳкамаси ўз ваколатлари доирасида: иқтисодий, ижтимоий-маданий жараёнларни бошқаради; мулкчиликнинг барли шакллари уйғунлаштириш ва уларнинг тенглиги, иқтисодиётни монополиялаштиришдан чиқариш, бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий механизмни ишга солиш асосида эркин талбиркорлик учун шарт-шароитлар яратилиш, ҳўжалик юритишнинг янги шакллари барпо этишга ва мустақамлашти ёрдамлашади; Ўзбекистон Республикасида пул-кредит тизимини мустақамлаш чора-тадбирларини кўради, ягона нарх сиёсатини ўтказиш, меҳнатга ҳўтулаш ҳамда ижтимоий таъминот борасидаги чора-тадбирларни ишлаб чиқади ва амалга оширади; Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетини, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий ва ижтимоий ривожлантириш истиқбол кўрсаткичларини ва э

муҳим дастурларини ишлаб чиқишни ҳамда уларнинг ижросини ташкил этади; бошқарув тузилмасини такомиллаштириш тўғрисида, вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ҳамда Ўзбекистон Республикаси давлат ва хўжалик бошқаруви бўшқа органларини тузиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тўғрисида таклифлар ишлаб чиқади; фан ва техникани ривожлантириш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш чора-тадбирларини амалга оширади; фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, уларнинг меҳнат қилишга, ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимояланишга бўлган ҳуқуқларини таъминлаш ҳамда ҳимоя қилиш чора-тадбирларини кўради, ижтимоий таъминот тизимини такомиллаштиради; соғлиқни сақлаш, халқ таълимини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди, маданиятни ривожлантиришга кўмаклашади; Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги ва мудофаа қобилиятини, давлат чегаралари қўриқланишини таъминлаш, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш чора-тадбирларини амалга оширишга ёрдамлашади; давлат бошқаруви орган-

Вазирликлар

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Фавқулодда вазиятлар вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги;
 Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги.

ларининг табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини биргаликда ўтказиш ҳамда республика ва халқаро аҳамиятга молик йирик экологик дастурларни амалга ошириш борасидаги ишларини мувофиқлаштиради, йирик авариялар ва фалокатларнинг, шунингдек, табиий офатларнинг оқибатларини тугатиш чора-тадбирларини кўради; Ўзбекистон Республикасининг хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотлардаги вакилликни таъминлайди, ҳукуматлараро шартнома ва битимлар тузади, уларни бажариш чора-тадбирларини кўради; ташқи иқтисодий фаолият, илмий-техникавий ва маданий ҳамкорлик соҳасида раҳбарликни амалга оширади. Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикаси Бош вазири, унинг ўринбосарлари, давлат қўмиталарининг раислари, давлат ва хўжалик қурилиши бошқаруви бўшқа раҳбарларидан иборат. Қорақалпоғистон Республикаси ҳукуматининг бошлиғи Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таркибига ўз лавозими бўйича киради.

Вазирлар Маҳкамасининг таркиби Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан шакллантирилади. Президент Бош вазир номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталарига тақдим этади ҳамда уни вазифасидан озод қилади. Вазирлар Маҳкамасининг аъзоларини Бош вазир тақдимига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти тасдиқлайди ва вазифасидан озод қилади.

Вазирлар Маҳкамаси фаолиятини ташкил этиш тартиби Ўзбекистон Республикаси

Давлат қўмиталари

Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш давлат қўмитаси;
 Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш, рақобат ва тadbиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитаси;

Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси.

публикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 й. 14 фев.даги қарори б-н тасдиқланган Регламентида белгиланган. Вазирлар Маҳкамасининг иши чораклик режаларга мувофиқ олиб борилади. Вазирлар Маҳкамасининг мажлислари йилнинг ҳар чорагида камида 1 марта ўтказилади. Вазирлар Маҳкамасининг донмий органи сифатида Бош вазир (2003 й. 11 дек.дан Шавкат Миромонович Мирзиёев) ва унинг ўринбосарларидан иборат таркибдаги Вазирлар Маҳкамасининг Раёсати фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси биноси.

Вазирлар Маҳкамаси Раёсининг қарорига мувофиқ, Вазирлар Маҳкамаси Раёсати таркибига Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг бошқа аъзолари ҳам киритилиши мумкин. Шошилинич масалаларни муҳокама қилиш зарурати туғилганда Вазирлар Маҳкамаси ва унинг Раёсатининг навбатдан ташқари мажлислари ўтказилиши мумкин.

Вазирлар Маҳкамасининг раиси Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг фаолиятига раҳбарлик қилади ҳамда унинг самарали ишлаши учун шахсан жавоб беради. Ўзбекистон Республикаси Президентининг топширигига биноан халқаро муносабатларда Вазирлар Маҳкамаси номидан иш қўради ҳамда ҳукуматлараро шартномалар ва битимларни имзолайди. Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари ўзларига топширилган фаолият соҳаси учун жавоб берадилар. Улар илмий ва педагогик фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа турдаги фаолият б-н шуғулланишлари мумкин эмас.

Вазирлар Маҳкамаси янги сайланган Олий Мажлис олдидан ўз ваколатларини зиммасидан соқит қилади.

Вазирлар Маҳкамаси қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга.

Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасининг бугун ҳудудда барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Улар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари тўғрисида эълон қилинади, кенг оммага дарҳол етказиш зарур бўлган тақдирда эса оммавий ахборот воситалари орқали маълум қилинади.

Вазирлар Маҳкамаси «Правда Востока» газининг муассиси, «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газларининг ҳаммуассисидир.

Вазирлар Маҳкамаси ва унинг Раёсати мажлисларига тайёргарлик кўриш, тегишли қарорлар лойиҳаларини, таҳлилий, ахборот ва бошқа материалларни тайёрлаш, Вазирлар Маҳкамаси қарорларининг бажарилишини мунтазам равишда текшириб бориш учун Вазирлар Маҳкамасининг девони фаолият кўрсатади. Девоннинг асосий таркибий бўлинмалари раҳбарлари Ўзбекистон Республикаси Президенти б-н келишилган ҳолда Бош вазир томонидан лавозимга тайинланади. Вазирлар Маҳкамасининг таркибий бўлинмаларига: Иқтисодиёт ва ташқи иқтисодий алоқалар масалалари; Қишлоқ ва сув хўжалиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ҳамда истеъмол

товарлари масалалари; Коммунал соҳа, транспорт, капитал қурилиш ва қурилиш индустрияси масалалари; Ёқилги-энергетика комплекси, кимё, металлургия ва машинасозлик масалалари; Ахборот тизимлари ва телекоммуникациялар масалалари; Таълим, соғлиқни сақлаш ва ижтимоий муҳофаза масалалари ахборот-таҳлил департаментлари, тегишли бўлимлар қиради.

МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ

Маҳаллий давлат ҳокимияти асосан маҳаллий аҳамиятга эга бўлган ишларни бошқариш органларидир. Ўзбекистон Республикасида вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органларидир. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг XXI боби, 1993 й. 2 сент.да қабул қилинган «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни б-н тартибга солинади. Ушбу қонуниларга мувофиқ халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари ўз ҳудудларида давлат, хўжалик ва ижтимоий-маданий қурилишга раҳбарлик қиладилар, иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш режаларини ва маҳаллий бюджетни тасдиқлайдилар, ўзларига бўйсунган корхона, ташкилот ва муассасаларнинг фаолиятига раҳбарликни амалга оширадилар, қонунларга риоя этилишини, давлат ва жамоат тартибини, фуқароларнинг ҳуқуқлари муҳофаза қилинишини таъминлайдилар, мамлакатнинг муҳофаза қобилиятини мустаҳкамлашга ёрдам берадилар. Маҳаллий Кенгашлар ўзларига берилган ваколатларга биноан, биринчидан, маҳаллий аҳамиятга молик ҳамма масалаларни ўзлари ҳал этадилар; иккинчидан, умумдавлат аҳамиятига молик масалаларни ҳал этишда иштирок қиладилар; учинчидан, масалаларни ҳал этиш жараёнида умумдавлат манфаатларини шу ҳудудда яшаб турган фуқароларнинг манфаатлари б-н уйғунлаштирадилар; тўртинчидан, ягона давлат ҳокимияти органларининг таркибий бўлини сифатида ўзларидан юқори турувчи давлат органлари қарорларини амалга оширилишини таъминлайдилар ва қуйи турувчи Кенгашлар фаолиятига раҳбарлик қиладилар.

Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари халқнинг оммавий ташкилотлари бўлиб, аҳоли томонидан сайланган халқ вакилларидан ташкил топади. Ўзбекистон Республикасининг 1994 й. 5 майда қабул қилинган «Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида»ги қонунига кўра, халқ депутатлари вилоят ва Тошкент ш. Кенгашига 60 дан, халқ депутатлари шаҳар ва туман Кенгашларига 30 дан кўп бўлмаган депутатлик ўрни белгиланган. Халқ депутатлари Кенгашларининг ш ҳокимларнинг ваколат муддати 5 йил.

Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг асосий иш шакли сессиядир. Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг сессиялари тегишли ҳоким, ҳоким йўқлигида эса унинг ўринбосарларидан бири томонидан заруратга қараб, бироқ йилига камда 2 марта чақирилади. Сессия, шунингдек, халқ депутатлари тегишли Кенгаши депутатлари камда учдан икки қисмининг ташаббусига биноан ҳам чақирилиши мумкин. Янги сайланган халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашининг биринчи сессияси ҳоким томонидан сайловдан кейин кечи билан 3 ҳафталик муддат ичида чақирилади. Халқ депутатлари Кенгаши сессияларида ҳоким, у йўқлигида эса Кенгашнинг қарорига ёки ҳокимнинг топшириғига биноан мазкур Кенгашнинг депутатларидан бири раислик қилади.

Ўзбекистонда ҳокимлик лавозими мустақилликка эришилгандан кейин тиланган ва янги мазмун б-н бойнган бошқарувнинг тарихий ва миллий шакллари. Вилоят ҳокимлари ва Тошкент ш. ҳокими Президент томонидан тайинланади ва лавозимдан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Туман ва шаҳарларнинг ҳокимлари тегишли вилоят ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимдан озод қилинади ҳамда тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Шаҳарлардаги туманларнинг ҳокимлари тегишли шаҳар ҳокими томонидан тайинланади ва лавозимдан озод қилинади ҳамда халқ депутатлари шаҳар Кенгаши томонидан тасдиқланади. Туманларга бўйсунган шаҳарларнинг ҳокимларини туман ҳокими тайинлайди ва вазифасидан озод қилади ҳамда халқ депутатлари туман Кенгаши томонидан тасдиқланади.

Вилоят, туман ва шаҳар ҳокимлари ўз ваколатларини яққабошчилик асосларида амалга оширадилар ва ўзларига раҳбарлик қилаётган органларнинг қарорлари ва фаолияти учун шахсан

вобгардирлар. Ҳокимларнинг ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларининг фаолиятини ташкил этиш, уларнинг ваколат доирасини ва халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларини сайлаш тартиби қонун б-н белгиланади. Ҳоким ўзига берилган ваколатлар доирасида тегишли ҳудуддаги барча корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, бирлашмалар, шунингдек мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар қабул қилади.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ЎЗИНИ ЎЗИ БОШҚАРИШИ

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонуни б-н кафолатланадиган, уларнинг ўз манфаатларидан, ривожланишининг тарихий хусусиятларидан, миллий ва маънавий қадриятлардан, маҳаллий урф-одатлар ва анъаналардан келиб чиққан ҳолда маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни ҳал қилиш борасидаги мустақил фаолияти ҳисобланади. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятини ташкил этиш тартиби ва уларнинг ваколат доираси 1999 й. 14 апр. да қабул қилинган «Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни б-н белгиланган.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида амалга оширилади. Шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар, шунингдек, шаҳарлар, шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллардаги маҳаллалар фуқароларининг

ийгинлари фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларидир. Улар маҳаллий давлат ҳокимияти органлари тизимига кирмайди ва қонун б-н берилган ўз ваколатларини тегишли ҳудудда амалга оширади. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг шаклланиши ва ривожланиши учун зарур шарт-шароит яратадилар, уларнинг ишларига аралашушга йўл қўймайдилар, фуқароларга ўзини ўзи бошқаришга доир ҳуқуқларини амалга оширишда қўмаклашадилар.

Фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли) ва унинг маслаҳатчилари 2,5 й. муддатга сайланади. Фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли) тегишли туман, шаҳар ҳокими б-н келишилган ҳолда, маслаҳатчилар эса фуқаролар йиғини раиси (оқсоқоли)нинг тақдимига биноан сайланади.

Фуқаролар йиғинининг қарорларини бажариш ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг фуқаролар йиғинлари оралиқ давридаги жорий фаолиятини амалга ошириш учун фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли), унинг маслаҳатчилари, фуқаролар йиғини фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича комиссияларнинг раислари ва йиғиннинг масъул котибидан иборат таркибда фуқаролар йиғинининг кенгаши тузилади. Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари юридик шахс ҳуқуқларидан фойдаланади, белгиланган намунадаги муҳрга эга бўлади ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларида ҳисобга олинади.

Фуқаролар йиғини тегишли равишда шаҳарча, қишлоқ, овул ҳамда шаҳардаги маҳалла фуқаролар ўзини ўзи

бошқариш органларининг ваколатларига қонун ҳужжатлари б-н берилган ис-талган масалани ўзи кўриб чиқиш учун олиш ва ҳал этиш ҳуқуқига эга. Ҳудудни комплекс ривожлантиришни таъминлаш, аҳоли пунктларини ободонлаштириш ва уларнинг санитария ҳолатини яхшилашга қаратилган талбирлар режаларини тасдиқлаш; қонунлар ва б. қонун ҳужжатларининг, шунингдек, ўз қарорларининг ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш кабилар улар ваколатига кирди.

Сайлов ўтказилишидан олдин Ўзбекистон Президенти, Олий Мажлиси, халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов ўтказувчи участка сайлов комиссияларининг аъзоллигига номзодларни тегишли округ сайлов комиссияларига тавсия этиш; халқ депутатлари туман, шаҳар Кенгаши депутатлигига номзод кўрсатиш тўғрисида қарор қабул қилиш ҳуқуқларидан фойдаланади. Фуқаролар йиғинига фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ўз маблағларини шакллантириш, бу органларнинг мулкига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш; ободонлаштириш ишларини ўтказиш, умумий фойдаланишдаги жойларни таъмирлаш, шунингдек, кам таъминланган оилаларнинг уйлари ва турар-жойларини таъмирлашда ёрдам кўрсатиш учун аҳолидан ихтиёрийлик асосида маблағ йиғиш тўғрисида қарорлар қабул қилиш ваколати берилган. Шунингдек, у ўз ҳудудидаги ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағларини ихтиёрийлик асосида бирлаштириш масалаларини ҳал қилади; маъмурий-ҳудудий birlikлар ва маҳаллаларнинг чегараларини, маҳаллалар, кўчалар, майдонлар ва б. объектларнинг номини ўзгартириш тўғрисида тегишли давлат органларига таклифлар киритади. Фуқаролар йиғини уй-жой мулкдорларининг ширкатларига мажбурий тўловларни йиғиш, иссиқлик ва электр энергиясидан, иссиқ ва совуқ сувдан тежамли фойдаланиш юзасидан талбирлар ўтказишда қўмаклашиш ваколатига ҳам эга.

Фуқаролар йиғини фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли), йиғин кенгаши томонидан заруратга қараб, лекин йилнинг ҳар чорагида камида бир марта чақирилади. Фуқаролар йиғини халқ депутатлар туман, шаҳар Кенгашининг, туман, шаҳар ҳокимининг ёки 18 ёшга тўлган ва мазкур ҳудудда доимий яшовчи фуқароларнинг камида учдан бир қисми ташаббуси б-н чақи-

Маҳалла

Маҳалла – шаҳарча, қишлоқ, овулларда ёки улар ўртасида, шунингдек шаҳарларда белгиланган аҳоли яшаш масканларида фаолият кўрсатадиган ҳудудий birlik; ўзини ўзи бошқаришнинг халқ анъаналари ва қадриятларига хос бўлган усули. Аҳоли энг қуйи ҳудудий birlikда таркиб топган бу демократия тартиботи ўзини ўзи бошқаришнинг миллий моделидир. Бамаслаҳат қарор қабул қилиш; уюшқоқлик, багрикенглик, мурасасозлик, ўзаро меҳр-оқибат сингари ўзбекона фазилатлар айнан маҳалла муҳитида камол топади. Маҳаллада кучли таъсирга эга бўлган жамоатчилик фикри фуқароларнинг ҳулқ-атвори, ўзаро муносабатларини ижтимоий адолат ва маънавий-ахлоқий мезонлар асосида тартибга солиб туради. Маҳалла аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг халқ ишонадиган адолатли йўли ва воситаларидан биридир, чунки маҳалла ким қандай шароитда яшайпти, ким ҳақиқатан ҳам ёрдамга муҳтожлигини яхши билади. Ўзбекистонда мустақиллик йилларида маҳаллалар мавқеини оширишга, улар фаолиятини ривожлантиришга катта эътибор қаратилди. Маҳаллалар фаолиятини ривожлантиришга ҳар томонлама қўмаклашувчи давлат ва нодавлат тузилмалари шаклланди. Республика «Маҳалла» хайрия жамғармаси (1993), Ўзбекистон Оқсоқоллар кенгаши (1995) тузилди. Мамлакатда тинчлик, осойишталик ва барқарорликни таъмин этиш, омма куч-ғайратини бунёдкорликка йўналтиришда маҳаллаларнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Ўзбекистонда 9950 та маҳалла бор (2006).

рилиши мумкин. Фуқароларнинг йигини фуқаролар йиғинида қатнашиш ҳуқуқига эга бўлган барча аҳолининг ярмидан кўпроғи ҳозир бўлган тақдирда ваколатли. Фуқаролар йиғинини олиб бориш учун раёсат сайланади. Йиғини фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли) ёки раиснинг маслаҳатчиларидан бири олиб боради. Барча масалалар бўйича қарорлар очиқ ёки ёпиқ овоз бериш орқали оддий кўпчилик овоз б-н қабул қилинади. Фуқаролар йиғинини чақиришнинг имкони бўлмаган тақдирда, фуқаролар вакилларининг йиғилиши ўтказилади. Йиғилишга мазкур ҳудуддаги ҳовлилар, уйлар, кўчалар, маҳаллалар, мавзелар, даҳалардан фуқароларнинг намоёндалари вакил қилинади. Фуқаролар вакилларининг йиғилиши унда вакилларнинг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда ваколатли ҳисобланади.

Фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятининг молиявий асоси ўз маблағларидан, халқ депутатлари туман ва шаҳар Кенгашлари томонидан белгиланган тартибда ажратилган бюджет маблағларидан, юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий хайр-эҳсонларидан, шунингдек қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа маблағлардан ташкил топади.

Ад.: К а р и м о в И. А., Биздан озод ва обод Ватан қолсин, Т., 1996; Х у с а н о в О. Т., Маҳаллий ҳокимият асослари, Т., 1996; Маҳалла: ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқий кафолати (қонунчилик ва меъёрий ҳужжатлар тўплами), Т., 1999; М а л и к о в а Г. Р., Ўзини ўзи бошқариш кучли фуқаролик жамиятининг таянчи, Т., 2005.

СУД ҲОКИМИЯТИ

Ўзбекистонда суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи давлат органларидан мустақил равишда иш юритади (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 106-модда). Суд давлат ва шахс ўртасида, жисмоний ва юридик шахслар ўртасида юз берадиган ижтимоий келишмовчиликларни қонун асосида бартараф этиш; давлат қонунларининг конституцияга мувофиқ бўлишига эришиш, ижроия ҳокимияти органлари ва мансабдор шахслар б-н фуқароларнинг ўзаро муносабатларида инсон манфаатларини ҳимоя қилиш; жиноятларни тергов қилиш ва тезкор-қидирув фаолиятини юритиш чоғида инсон ҳуқуқлари бузилмаслигини таъминлаш; жиддий аҳамиятга эга бўлган юридик фактларни аниқлаш учун хизмат қила-

ди. Шўролар даврида ижроия давлат органларининг дастёрига айлантирилган ва жазоловчи маҳкама мавқеида бўлган судлар барҳам топди. Улар фаол, тезкор, тежамкор ва самарали бўлишига эришилмоқда. Суд воситасида ҳал қилинадиган масалалар қамрови тобора кенгаймоқда.

Суд тизимига кирган барча судлар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 107-моддасида ва «Судлар тўғрисида» (2000 й. 14 дек.) қонунда кўрсатилган. Фавқулодда судлар тузиш ва судлов ваколатини бирор давлат органига беришга йўл қўйилмайди. Суд қарорлари давлат номидан чиқарилади ва қонуний кучга киргач, ЎЗРнинг барча ҳудудиди ҳамма учун мажбурийдир.

Одил судлов муҳим функция сифатида фуқаролик, хўжалик, маъмурий ва жиноят ишларини суд мажлисида кўриб чиқиш орқали амалга оширилади. Ишларни судда кўриб чиқишнинг процесуал тартиби ҳуқуқий демократик давлатчилик ва умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларининг талабларига мос бўлмоғи шарт. Бу борада, айниқса, қонунийлик, барчанинг қонун ва суд олдида тенглиги, айбисизлик презумпцияси, ишларни суд мажлисида ошқора кўрилиши, тортишув ва ҳимояланиш ҳуқуқи каби тамойиллар тўла таъминланиши лозим.

Ўзбекистон Республикасида ягона Конституциявий суд, шунингдек, Олий суд ва унга тобе Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича судлари, фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент ш. Судлари, фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судлари, жиноят ишлари бўйича туман (шаҳар) судлари, ҳарбий судлар; ЎЗР Олий хўжалик суди ва унга тобе Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят ва Тошкент ш. хўжалик судлари мавжуд.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди – доимий конституциявий назорат олиб борувчи олий суд органидир. Ўз фаолиятини қонун асосида мустақил амалга оширади. Конституциявий суднинг ваколати, унинг тузилиши ва фаолият юритиш тартиби Конституциянинг 108–109-моддалари ва «Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида»ги қонуни (1995 й. 30 авг.) б-н белгиланган. У, жумладан, қуйидаги ваколатларга эга: қонунлар, Олий Мажлис палаталари қарорлари, Президент фармонлари, ҳуқуқат ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорлари, Ўзбекистоннинг давлатлараро шартномавий ва б. мажбуриятлари

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига нақадар мослигини аниқлайди; Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги тўғрисида ҳулоса беради; Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларининг нормаларига шарҳ беради; Конституция ва қонунлар б-н берилган ваколат доирасида бошқа ишларни ҳам кўриб чиқади. Конституциявий суд муҳокамасига масалалар киритиш ҳуқуқига Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси, Президенти, Олий Мажлис Қонунчилик палатасининг Спикери, Сенатининг Раиси, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Олий Мажлис депутатлари умумий таркибининг тўртдан бир қисмидан кам бўлмаган депутатлар гуруҳи, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раиси, Олий хўжалик судининг Раиси, Бош прокурор эга. Масала Конституциявий суднинг камида 3 судьяси ташаббуси б-н ҳам киритилиши мумкин.

Конституциявий суд сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар орасидан Суд раиси, Раисе ўринбосари ва 5 нафар аъзолардан, шу жумладан Қорақалпоғистон Республикасининг вакилидан иборат судьялар таркибида 5 й. муддатга сайланади. Конституциявий суднинг Раиси, Раисе ўринбосари ва аъзолари депутат бўла олмайди, сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлишлари ҳамда бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллаши мумкин эмас. Конституциявий суд судьялари дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади. Конституциявий суднинг мажлислари заруратга қараб ўтказилади ва қоида тарзида очиқ бўлади. Конституциявий суднинг қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга киради. Улар қатъий ҳисобланади ва уларнинг устидан шикоят қилиш мумкин эмас. 1998 й.дан «Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг Ахборотномаси» нашр этилмоқда.

Умумий юрисдикция судлари 2000 й. авг.дан бошлаб ихтисослашган. Чунончи, жиноят ишлари бўйича судлар жиноий ва маъмурий ишларни тегишинча Жиноят-процессуал кодекси ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда белгиланган тартибда кўриб ҳал қиладилар. Фуқаровий-ҳуқуқий, оилавий, меҳнат ва б. турдаги муносабатлардан келиб чиқадиган мулкий ва мулкий бўлмаган низолар ҳамда жиддий аҳамиятга эга бўлган юридик фактларни аниқлаш ҳақида ишларни кўриш фуқаролик ишлари бўйича судларнинг

ваколатига киреди. Хўжалик соҳасидаги низоларни хўжалик судлари кўради.

Деярли барча ишлар қуйи поғона судларининг судловига тегишли. Фақат айрим оғир ва ўта оғир жиноятлар ҳақида ишлар юқори поғона судларида кўрилади. Қонунга кўра, ижтимоий хавфи унча оғир бўлмаган, қасддан содир этилиб 5 йдан кўп бўлмаган муддатта озодликдан маҳрум қилиш жазоси қўлланиши назарда тутилган жиноятлар ва эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган барча жиноятлар ҳақида ишлар қуйи поғона судьялари томонидан якка тартибда кўрилади. Оғир жиноятлар ҳақида ишларни қуйи ва ўрта поғона судлари судья ҳамда судьялик ҳуқуқларидан фойдаланадиган 2 нафар халқ маслаҳатчисидан иборат ҳайъатда кўради. *Ўта мураккаб ва жиддий* жиноятлар ва айрим тоифадаги шахслар — депутат, сенатор, судья, прокурор кабиларни айблаш ҳақидаги ишларни Олий суд 3 нафар судья таркибида кўриб чиқади. Апелляция ва кассация тартибида, шунингдек, янги очилган ҳолатлар муносабати б-н ишларни кўрадиган юқори суд ҳайъатлари 3 нафар судьядан (Ўзбекистон Республикаси Олий судида чиқарилган ҳукм ва ажримларни апелляция тартибида қайта кўрувчи ҳайъат эса — 5 нафар судьядан) иборат таркибда бўлади. Ишларни назорат тартибида ва янги очилган ҳолатлар муносабати б-н Ўзбекистон Республикаси Олий судининг, Қорақалпоғистон Республикаси Олий судининг, вилоят, Тошкент ш. судларининг раёсатлари ҳамда энг сўнгги суд бошқичи ҳисобланган Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми кўриши мумкин.

Хўжалик ишлари бўйича чиқарилган суд ҳужжатларини апелляция тартибида қайта кўриш — Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент ш. хўжалик судларининг ваколатига; кассация тартибида кўриш — Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди судлов ҳайъатларининг; назорат тартибида кўриш эса Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Раёсатининг ваколатига киреди.

Ҳарбий судлар тизими Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ҳарбий ҳайъати, Ўзбекистон Республикаси ҳарбий суди, округ ва ҳудудий ҳарбий судлардан иборат. Улар ҳарбий қўшилмалар б-н боғлиқ бўлмай, ҳарбий қўмондонликдан мустақил равишда фаолият юритадилар. Олий суднинг ҳарбий ҳайъати қуйи ҳарбий судларга нисбатан энг юқори поғонадир. Ўзбекистон Республикаси ҳарбий суди — вилоят суди ваколатлари доирасида, округ ва ҳудудий

ҳарбий судлар — туман суди ваколати доирасида иш олиб боради. Ҳарбий судларнинг фаолияти ва уларни моддий-техника жиҳатдан таъминлаш масалалари Олий Мажлиснинг 2000 й. 14 декадаги қарори б-н тасдиқланган «ҳарбий судлар фаолиятини ташкил этиш тўғрисида низом»да батафсил баён қилинган.

Ҳарбий судлар: Мудофаа вазирлиги, Давлат чегараларини ҳимоя қилувчи қўмита, Миллий хавфсизлик хизмати, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги қўшинларининг ва б. ҳарбий тузилмаларининг ҳарбий хизматчилари, шунингдек, ўқув йиғинларидаги ҳарбий хизматта мажбурлар содир этган жиноятлар тўғрисида ишларни; ҳарбий қисм, қўшилма ва бирлашма бошқарув органларининг қўмондонлигига нисбатан ҳарбий хизматчиларнинг даъволари бўйича фуқаролик ишларни; ҳарбий бошқарув органлари ҳамда ҳарбий мансабдор шахслар томонидан ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлари (қарор ва буйруқлари) устидан шикоятларни; давлат сирларига тааллуқли ишларни; қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ишларни кўради.

Судьялар мақоми улар фақат Конституция ва қонунларга бўйсунуши, инсон ҳуқуқи ва эркинликларини, шаъни, орномуси, нуфузи ва мулкни, қорхона, муассаса, ташкилотлар ҳуқуқи ва манфаатлари ҳимоясини таъминлашда бегараз, адолатли бўлишини талаб қилади. Улар судьялик обрў-эътиборини қатъий сақлаши, ҳолиселигига шубҳа тугдириши мумкин бўлган ҳар қандай хатти-ҳаракатлардан ўзини тийиши, сабр-тоқатли, хушмуомала ва юксак одобли бўлиши шарт. Фақат ана шундай шахсий, қобилият ва хусусиятга эга, олий юридик маълумотли, қонунда кўрсатилган ҳаётий ва касбий тажрибаси бор бўлган фуқаролар судьяликка лойиқ ҳисобланади. Судьялик лавозимига танлаш ва тавсия қилиш Президент ҳузуридаги Олий малака комиссиясининг зиммасига юклатилган. Мутахассис Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент ш.даги судьяларнинг малака комиссиясида суҳбат ва имтиҳондан ўтгач, касбий лаёқати, ишчанлиги ва маънавиятини эътиборга олиб, судьяликка номзодлар рўйхатида киритилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Олий суди ва Олий хўжалик судига Олий Мажлис Сенатида сайланган, бошқа судларга Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланган, Қорақалпоғистон Республикасида Жўқорги Кенгеси Раисининг

Ўзбекистон Республикаси Президенти б-н келишилган тақдирномасига биноан Жўқорги Кенгес томонидан сайланган ёки тайинланган судьялар қасамёд қилиб, сўнгра хизматини бошлайди. Қонунга кўра, судьялар ҳокимият вакиллик органларининг депутатлари бўлиши, сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлиши, уларни моддий ёки маънавий тарзда қўллаб-қувватлаши, омма ўртасида ўз сиёсий қарашларини изҳор этиши, шунингдек, илмий, педагогик ва ижодий фаолиятдан ташқари ҳақ тўланадиган бошқа бирон-бир фаолият турлари б-н шугулланиши мумкин эмас. Судьялар мақомига муносиб моддий ва ижтимоий таъминот оладилар, уларнинг ҳаёти ва соғлиги махсус муҳофазаланиб, давлат бюджети маблағлари ҳисобидан сугурта қилинади.

Судларнинг қарорларини ва турли бошқа давлат органларининг қарорларини ижро этиш, шунингдек, умумий судларнинг фаолиятини моддий-техника жиҳатидан ва молиявий таъминлаш вазифаларини бажариш учун Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 й. сент.даги қарорига мувофиқ, Адлия вазирлиги тизимида алоҳида Департамент ва жойларда унинг бўлинмалари ташкил қилинган.

Ўзбекистон Судьялар ассоциацияси республикадаги судьяларнинг касбий уюшмаси сифатида уларнинг 1997 й. сент.да ўтган биринчи қурултойида тасвир этилган. Ассоциациянинг олий органи 5 й.да 1 марта қақирилдиган съезд ҳисобланади. Марказий Кенгаш ассоциациянинг съезддан-съездгача давридаги иш фаолиятига раҳбарликни амалга оширади. Ассоциация низомида таъкидланганидек, унинг вазифаси суд ҳокимиятининг ҳақиқий мустақиллигини таъминлаш, судьяликка лойиқ мутахассисларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва малакасини оширишда фаол кўмаклашишдан иборат.

Судьялар ассоциацияси томонидан судьяларнинг этика қоидалари ишлаб чиқилган, турли халқаро ташкилотлар б-н ҳамкорликда одил судловни амалга ошириш масалаларига бағишланган ўнлаб минтақавий конференция ва семинарлар ўтказилган. 2000 й.дан бошлаб суд-ҳуқуқ ислохотларига доир китоблар, рисола ва ахборотномалар чоп этилмоқда. «Хуқуқшунос» оммавий ахборотномаси нашр этилади.

Суд ҳокимиятини амалга оширишда прокуратура ва адвокатуранинг фаолиги алоҳида аҳамият касб этади.

Прокуратура органларининг асосий вазифалари қонун устуворлигини таъ-

минлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, жамият ва давлатнинг қонун б-н белгиланган манфаатларини, Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумини кўриқлаш, ҳар қандай ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси мамлакат ҳудудда қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан назоратни амалга оширади. Республика прокуратурасининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-бобиди ва 2001 й. 29 авг.да янги таҳрирда қабул қилинган «Прокуратура тўғрисида»ги қонунда белгиланган. Бу қонунларга кўра, Республика прокуратураси ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонунга бўйсуниб амалга оширади. Прокурор назоратини таъминловчи ходимлар ҳар қандай сиёсий оқим ва таъйиқлардан конституциявий талаб б-н ҳоли қилинган. *Прокурорлар барча вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар, давлат идоралари, ҳокимлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, муассасалар, қорхоналар ва ташкилотлар, ҳарбий қисмлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар, қонунларни аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назоратни амалга оширадilar. Айни вақтда улар фуқароларнинг ижтимоий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назоратни ҳам бажарадилар.*

Прокуратура органлари мамлакатда жиноятчиликка қарши курашувчи идораларнинг қонунларни ижро этишларини назорат қилиш, уларнинг қонунларни қўллашга доир фаолиятини мувофиқлаштириб бориш, судларда жиноий, фуқаролик ва ҳўжалик ишлари кўрилишида қатнашиш, жазо ўташ жойларида, Қуролли Кучларда ва барча жабҳаларда қонунийликни таъминлаш, жиноятлар юзасидан тергов юртиш йўли б-н назоратни амалга ошириш, қонунчиликни такомиллаштиришда ташаббус кўрсатиш каби кенг ваколатларга ҳам эга.

Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори прокуратура органларининг ягона марказлаштирилган тизимига бошчилик қилади. Бош прокурор ва унинг ўринбосарлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони б-н лавозимга тайинланади ва Республика Олий Мажлиси Сенати томонидан тасдиқланади.

Қорақалпоғистон Республикасининг прокурори Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори б-н келишилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикасининг олий вакиллик органи томонидан тайинланади. Вилоятлар, Тошкент ш. ва уларга тенглаштирилган прокурорлар, туман ва шаҳар прокурорлари Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори томонидан тайинланади. Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг, Қорақалпоғистон Республикаси прокурорининг, вилоят, туман ва шаҳар прокурорларининг ваколат мuddати – 5 йил. Прокуратура ходимларига эгаллаган лавозимга мувофиқ бериладиган махсус унвонлар таъсис этилган. Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси Адлия вазирлиги ва судлари б-н ҳамкорликда «*Ҳуқуқ ва бурч*» жур.ни нашр этади.

Суриштирув ва дастлабки тергов давомда жиноят ва жиноятчини аниқлаш, ишни тўғри ҳал этиш учун аҳамиятли бўлган ҳамма ҳолатлар бўйича далиллар йиғилади, текширилади ва муайян шахсни жиноятни содир қилганликда айблов масаласи ҳал қилинади. Суриштирув ўтказилишидан қатъи назар, барча жиноят ишлари бўйича дастлабки тергов олиб борилиши шарт. Дастлабки терговни прокуратура, ички ишлар органлари ва миллий хавфсизлик хизмати терговчилари олиб боради. Жиноят қерда содир этилган бўлса, жиноят иши ўша туман (шаҳар) терговчисининг терговига тегишли бўлади. Терговчи жиноятларнинг олдини олиш ва уларни фoш этиш учун жамоатчиликни жалб қилишга ҳақли. Шу мақсадда у аҳолига ва жамоат бирлашмаларига жиноят иши учун аҳамиятли маълумотлар ҳақида хабар қилади, қидириладиган шахслар ёки нарсалар яширилган жойни кўрсатишни сўраб музожаат этади. Жамоат бирлашмалари ва жамоалар терговчининг илтимосига кўра, айрим тергов ҳаракатларида иштирок этиш учун ораларидан ҳолислар, таржимонлар, мутахассисларни тавсия қилишлари мумкин, уларга нисбатан тегишли процесс иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва бурчлари тўғрисидаги қоидалар тўлиқ татбиқ этилади. Дастлабки тергов бошлангачда терговчи жиноят иши кўзгатиши ва уни ўз иш юритувига олиши ҳақида қарор чиқаради. ЖПКга биноан, дастлабки тергов жиноят иши кўзгатилгандан бошлаб, 3 ой давомда тамомланиши лозим. Бу муҳлат юқори прокурорлар томонидан 1 й.гача узайтирилиши мумкин. Дастлабки тергов айблов ҳулосаси ёки ишни тугатиш тўғрисида қарор, ижтимоий хавфли қилмишни содир эт-

ган шахс ақли норасолиги сабабли тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси кўриш учун ёки жабрланувчи ва жиноятни содир қилган шахс ярашгани сабабли ишни тугатиш учун судга юбориш тўғрисида қарор чиқариш б-н тамомланади.

Жиноятчиликка қарши кураш бора-сида барча жиноятларни очиш, уларни содир этган шахсларни фoш қилиш, жавобгарликнинг муқаррарлигига эришиш лозим, айна вақтда жиноий жазо ва мажбурлов чораларини либераллаштириш имкониятлари изланмоқда. 2008 й.дан бошлаб ўлим жазосини бекор қилиш, айбланувчиларни қамоқда сақлаш ваколатини судларга бериш каби қатор демократик тамойилларни кенг жорий қилиш суд-ҳуқуқ тизимини такомиллаштиришнинг долзарб вазифаси бўлиб ҳисобланади.

Адвокатура – Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 116-моддасида суд ишларини юритишнинг ҳар қандай босқичида фуқароларга, қорхона, муассаса ва ташкилотларга малакали юридик ёрдам бериш учун адвокатура фаолият кўрсатиши белгиланган. Адвокатура ташкил этиш ва иш тартиби қонун б-н белгиланади. «Адвокатура тўғрисида»ги қонунда (1996 й. 27 дек.) таъкидланишича, адвокатура – ҳуқуқий муассаса сифатида адвокатлик фаолияти ҳамда хусусий адвокатлик амалиёти б-н шуғулланувчи айрим шахсларнинг касбий бирлашмаларини ўз ичига олади.

Адвокат жиноят ишлари бўйича суриштирув, тергов ҳаракатлари юритилганда ва суд мажлисида, фуқаровий ишлар судда, ҳўжалик низолари ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар судья ёхуд ваколатли мансабдор шахслар томонидан кўрилганда иштирок этади. Олий юридик маълумотли ва белгиланган тартибда адвокатлик фаолияти б-н шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензия олган Ўзбекистон Республикаси фуқароси адвокат бўлиши мумкин. Қонунларда адвокатлик фаолиятининг асосий принциплари, адвокат қасамёди, ваколатлари, мустақиллиги, дахлсизлиги, адвокатлик фаолиятига аралашинишга йўл қўйилмаслиги, адвокатнинг ижтимоий ҳимояси чоралари ва б. белгилаб берилган.

Адвокат жиноят иши бўйича ўз вазифасини амалга ошириши муносабати б-н билган маълумотларни ошқор қилишга ҳақли эмас (ЖПК, 53-модда, 3-қисми). Адвокат ҳимоячилик ёки вакиллик вазифасини бажараётганда ўзига маълум бўлиб қолган тафсилотлар юзасидан гувоҳ сифатида сўроқ

қилиниши мумкин эмас (ЖПК 10-модда, 2-қисми). Жиноят иштини кўриб чиқишда қатнашишга тайинланган адвокат фуқаронинг тўловга қобилиятсизлигини вақтда аниқлаб, унга юридик ёрдам кўрсатишдан бош торттишга ҳақли эмас. Адвокат давлат хизматида туриши мумкин эмас. Ўз касбий вазифаларини бажараётганида адвокатга бирор-бир шаклда таъин қилишга йўл қўйилмайди, адвокатнинг ашёвий далиллари, ҳужжатлари ундан олиб қўйилиши ёки қўздан кечирилиши, шунингдек, юридик ёрдам кўрсатаётган шахслар б-н учрашиш ҳуқуқи чекланиши, унинг иш юзасидан ҳуқуқий назари хусусида суриштирув органи, терговчи, прокурор тақдимнома киритиши, шунингдек, суд хусусий ажрим чиқариши тақиқланган.

Адвокатлик фаолияти б-н шугулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияни белгиланган тартибда олган шахс ўз адвокатлик бюросини очиб яқка тартибда фаолият кўрсатишга ёхуд ихтиёрийлик асосида бошқа адвокатлар б-н шерикликда ҳайъатлар ва фирмалар тузишга ҳақлидир. Адвокатлик тузилмалари Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, вилоятлар, Тошкент ш. адлия бошқармалари томонидан Вазирлар Маҳкамаси белгиланган тартибда рўйхатга олинади. Адвокатлик бюро, ҳайъат ва фирмаларини ташкил этиш, уларнинг ички тузилиши, штатлари, вазифалари, маблағ сарфлаш тартиби, раҳбар органларининг ваколатлари ҳамда адвокатура фаолиятига доир масалалар уларнинг низомлари б-н тартибга солинади. Адвокатура нотижорат ташкилотдир ва фаолиятни ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширади. Давлат б-н адвокат ўртасидаги ўзаро муносабатлар «Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунида (1998 й. 25 дек.) белгилаб берилган.

Адвокатлар қонунда белгиланган тартибда адвокатларнинг жамоат бирлашмаларини тузиши мумкин. Ўзбекистонда адвокатлик фаолияти б-н шугулланувчи шахслар дастлаб 1992 й. мартда уюшмага ва 1997 й. августда Ўзбекистон Адвокатлари ассоциациясига бирлашган. Ассоциация ўз фаолиятини «Жамоат бирлашмалари тўғрисида», «Нодавлат, нотижорат ташкилотлар тўғрисида» қонунларга ҳамда адвокатура ва адвокатлик фаолиятини тартибга солувчи бошқа қонун ҳужжатларига асосланиб юритади. Ассоциациянинг Қорақалпоғистон Республикаси, вило-

ятлар ва Тошкент ш.да ҳудудий бўлимлари бор. Уларга 24 та адвокатлар ҳайъати, 200 дан ортиқ адвокатлар фирмаси ва 300 дан ортиқ адвокатлик бюросида ишлайдиган 2500 дан зиёд адвокатлар ихтиёрий бирлашган.

Ўзбекистон Адвокатлар ассоциациясининг мақсади мамлакатда кучли адвокатура тизимини барпо қилиш ва адвокатларнинг мустақил касбий фаолиятини таъминлашдан иборат. Шу мақсадда Ассоциация инсон ҳуқуқи ва эркинликлари ҳамда адвокатлик фаолиятига оид қонун лойиҳаларини тайёрлаш ва муҳокама қилишда иштирок этиш, қонун устуворлигига эришишга ёрдамлашиш, адвокатларнинг малакаларини оширишга кўмаклашиш, аҳолининг ҳуқуқий саводхонлигини таъминлаш учун тарғибот ишлари олиб бориш, хорижий давлатлардаги адвокатура тизимлари, шунингдек, инсон ҳуқуқларини муҳофаза қилувчи халқаро нодавлат ташкилотлар б-н ҳамкорлик қилиш каби вазифаларни бажаради. Ассоциациянинг асосий фаолият йўналишини 4 й.да 1 марта йиғилганида съезд белгилайди. Съездлар оралиғида Ассоциация бошқаруви, унинг Раиси ва ҳар бир ҳудуддан 2 тадан сайланган аъзолари фаолият кўрсатади. Ассоциация илмий-оммабоп, ижтимоий-ҳуқуқий «Адвокат» журнаliga эга.

Ад.: Ўзбекистонда суд ҳокимияти: ислохотлар даври, Т., 2002.

Ғафур Абдумажидов.

ҚОНУНЧИЛИК ТИЗИМИ

Ўзбекистон Республикаси қонунчилик тизими мамлакат парламенти ҳамда бошқа ваколатли давлат органлари томонидан қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ўзаро узвий алоқадор, ички мантқиқий мутаносиб, шу б-н бирга мураккаб тузилмавий мажмудир.

Ўзбекистон Республикасининг «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонунининг 6-моддасига мувофиқ, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қонун ҳужжатлари ҳисобланиб, улар муайян тизимни ташкил қилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлар, Олий Мажлис палаталарининг қарорлари қонунчилик ҳужжатлари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари-

нинг қарорлари қонуности ҳужжатлари деб эътироф қилинади.

Қонунчилик тизими, аввало, ҳуқуқий нормаларни расмийлаштириш (мустаҳкамлаш) ҳамда ифодалаш шаклини ўзида акс эттирувчи ҳуқуқ манбаларининг муштарак йиғиндиси, иккинчидан, ҳуқуқ манбалари тузилишини, яъни норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизимини ифодаловчи ҳуқуқнинг ташқи кўринишидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси юксак сиёсий ҳуқуқ ва олий юридик мақомга эга ҳужжат сифатида мамлакат қонунчилик тизимида марказий ўринни эгалдайди. У қонунчиликнинг юксак чўққисидан туради, бутун қонунчилик мажмуининг негизини, йўналтирувчи ўзагини ташкил этади. Конституция ўз моҳият-эътибори б-н жамият ҳуқуқий ва қонунчилик тизимларини уюштирувчи, баҳамжиҳат этувчи марказ бўлиб, қонунчилик соҳаларини шакллантирувчи ва ривожлантирувчи бошланғич асос (пойдевор) вазифасини ўтайди. Асосий қонун мамлакатимизда ҳуқуқнинг бош манбаи бўлиб, у қонунчилик турли тармоқларининг муштараклигини, бир бутунлигини ва ўзаро ички мувофиқлигини таъминлайди. Шу тариқа бутун қонунчилик тизимида, ҳуқуқий тизимга батартиблик ҳамда барқарорлик бахш этади. Ўзбекистон қонунчилик тизимининг муҳим хусусияти шундаки, унинг таркибига Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси, қонунлари ва б. норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ҳам қиради.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилик тизимининг асосий элементлари сирасига, шунингдек, конституциявий қонунлар, кодекслар ва оддий қонунлар қиради. Қонунларнинг мазкур турлари мамлакатимиз парламенти томонидан қабул қилиниб, жамият ҳаётининг барча муҳим жабҳаларини тартибга солишга хизмат қилади.

Анъанага кўра, конституциявий қонунлар амалдаги Конституцияга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш учун қабул қилинади.

Ўзбекистонда «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги асослари тўғрисида» (1991 й. 30 сент.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида» (1994 й. 22 сент.), «Референдум яқунлари ва давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асосий принциплари тўғрисида» (2002 й., 4 апр.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида» ва «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида» (2002

й., 12 дек.), Конституциянинг давлат ҳокимияти органларига оид XIV, XVIII, XX, XXIII бобларига тегишли тузатиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги (2003 й., 24 апр.) конституциявий қонунлар қабул қилинди.

Конституциявий қонунларни қабул қилиш тартиби бошқа қонунларни қабул қилиш тартибидан фарқ қилади. Конституциявий қонунларни қабул қилиш ҳамда унга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш учун Қонунчилик палатаси депутатлари ҳамда Сенат аъзолари умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози талаб этилади.

Қонунлар Ўзбекистон Республикаси қонунчилик тизимининг асосий таркибий қисмини ташкил этиб, жамиятдаги энг муҳим ижтимоий муносабатларни қатъий тартибга солишга хизмат қилади. Қонун – жамият ҳуқуқий тизимининг муҳим қисми, ҳуқуқни ифода этишнинг олий шаклидир. Қонун воқитасида халқнинг иродаси умумлашган шаклда ўрнатилди ва мустаҳкамланади. Қонунлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари умумий сонининг кўпчилиги ёқлаб овоз берсалар, қабул қилинган ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра, қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат маъқулловидан ўтганидан кейин Президент томонидан имзоланган ва қонунда белгиланган тартибда расмий нашрларда эълон қилингандан сўнг юридик кучга эга бўлади. Ўзбекистонда ва дунёнинг кўпчилиги мамлакатларида мавжуд қонунларни қабул қилиш тартиби қонунчилик ҳужжатларининг ички тизимлигини, ўзаро мутаносиблигини таъминлайди, уларнинг бир-бирига зид келишининг олдини олади ва амалдаги қонунчиликнинг сифатли ҳамда самарали бўлишига имкон яратди.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилик тизими ўз ички мантиғига кўра, қуйидаги қонунчилик тузилмаларини қамраб олади. Биринчиси – қонунчилик соҳалари бўлиб, муайян ҳуқуқ соҳасининг предмети ҳисобланган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормалар йиғиндисидан иборат. Бунинг маъноси шуки, қонунчилик тизимининг ички тузилиши ҳуқуқий тартибга солиш объектлари, яъни ижтимоий муносабатларнинг мазмунига кўра таснифланишдан келиб чиқади. Мас., инсон ва давлат (унинг ижроия

ҳокимият органлари тимсолида) ўрта-сидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ҳақида сўз кетганда, маъмурий ҳуқуқ қондалари (нормалари) амал қилади, мулкий муносабатларни тартибга солиш ҳақида сўз юритганимизда фуқаролик ҳуқуқи соҳасига оид нормалар амал қилади ва ҳ.к. Иккинчиси – қонунчилик соҳаси ичидаги йирик тузилма, соҳавий ижтимоий муносабатларнинг муайян турларини тартибга солувчи қонунчилик институтини ифодалайди (мас., фуқаролик қонунчилиги соҳасининг таркибига кирувчи муаллифлик, мерос, ҳаля, олдсоти, ижара институтлари). Учинчиси – ўз мазмунига кўра, ижтимоий ҳаётнинг нисбатан мустақил соҳаларини ташкил этувчи ҳар турли ижтимоий муносабатлар мажмуини тартибга солувчи, бир неча ҳуқуқ соҳаларига оид ҳуқуқ нормаларини ўз ичига олувчи норматив тузилма қонунчиликнинг комплекс соҳалари (мас., транспорт, балиқчилик ҳўжалиги, ҳарбий, темир йўл муносабатларига оид қонунчилик) деб аталади.

Барча ҳуқуқ соҳалари, одатда, икки йирик гуруҳга: оммавий ҳуқуқ ва хусусий ҳуқуқ соҳаларига бўлинади. Анъанавий тарзда биринчи гуруҳга қуйидагилар киритилади: конституциявий ҳуқуқ, маъмурий ҳуқуқ, сув ҳуқуқи, ер ҳуқуқи, молия ҳуқуқи, божхона ҳуқуқи, солиқ ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, жиноят-процессуал ҳуқуқи, жиний жазони ижро этиш ҳуқуқи, экология ҳуқуқи ва меҳнат ҳуқуқи, халқаро оммавий ҳуқуқ ва б. Иккинчи гуруҳга фуқаролик ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, шунингдек, халқаро хусусий ҳуқуқни киритиш мумкин. Таъкидлаш жоизки, фуқаролик жамиятини барпо этиш ва *бозор иқтисодиётига ўттиш шароитида янги* ҳуқуқ соҳалари вужудга келмоқда. Булар: корпоратив ҳуқуқ, бюджет ҳуқуқи, божхона ҳуқуқи, парламент ҳуқуқи, талбиркорлик ҳуқуқи, ахборотлаштириш ҳуқуқи, ижтимоий таъминот ҳуқуқи, муниципал ҳуқуқ ва ҳ.к.

Қонунчилик тизимида кодекслар алоҳида ўрин эгаллайди. Улар муайян қонунчилик соҳаси доирасидаги иккиламчи ташкилий тузилма – ижтимоий муносабатларнинг энг муҳим мажмуини тартибга солувчи, устувор ҳуқуқ нормаларини ўзида мужассамлаштирувчи ва тизимлаштирувчи қонунлардир. Кодекслар ҳуқуқ тармогининг бош қонуни – Конституция принципларини ривожлантириш йўлида яратилади ва улар қонунчилик тизимида Конституция, конституциявий қонунлардан кейинги мавқени эгаллайди.

Кодекс тузиш орқали тармоқдаги ҳуқуқий нормалар қайта ишланади, ихчамлаштирилади ва такомиллаштирилади. Агар муайян қонунчилик соҳасида бир вақтнинг ўзида кодекс ва бир неча қонунчилик ҳужжатлари мавжуд бўлса, улар ичида кодекс юридик кучи ҳамда тартибга солиш имконияти жиҳатидан устунлик қилади. Ўзбекистон Республикасида кодекслаштирилган актларнинг мавжудлиги мамлакатимиз ҳуқуқ тизимининг роман-герман ҳуқуқ тизимига мансублигини билдиради. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг қонунчилик соҳасида туб ислохотларни амалга ошира бориб, ўзининг миллий қонунчилик тизimini яратди. Бунинг натижасида янги ҳуқуқ соҳалари шаклланди ва ривожланди.

Ўзбекистон Республикасининг кодекслари

Фуқаролик кодекси (1–2-қисм, 1995, 1996); Фуқаролик-процессуал кодекси (1997); Жиноят кодекси (1994); Жиноят-процессуал кодекси (1994); Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс (1994); Меҳнат кодекси (1995); Ҳўжалик-процессуал кодекси (1997); Оила кодекси (1998); Ер кодекси (1998); Уй-жой кодекси (1998); Солиқ кодекси (1997); Божхона кодекси (1997); Шаҳарсозлик кодекси (1999); Жиноят-ижроия кодекси (1997).

Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ва ҳуқуқ тизимига халқаро ҳуқуқ бевосита таъсир ўтказди. Чунки, Конституцияга мувофиқ, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган норма ва тамойиллари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига устуворлик берилди. Конституцияда халқаро ҳуқуқнинг умум таъ олинган нормалари давлат ичидаги нормалардан устунлиги эълон қилинган. Ўзбекистон томонидан асосий халқаро шартномалар, конвенциялар ва битимлар ратификацияланган. Ўзбекистон Республикаси парламенти томонидан «Дипломатик ваколатхоналарнинг бошлиқларини тайинлаш ва чақириб олиш тўғрисида» (1992), «Дипломатик ходимлар учун дипломатик класс ва даражаларни бериш тўғрисида» (1992), «Халқаро шартномалар тўғрисида»-ги (1995) қонунларнинг қабул қилиниши Ўзбекистоннинг халқаро муносабатларда иштироки учун пухта ҳуқуқий замин бўлиб хизмат қилмоқда. Шунингдек, Ўзбекистон парламентининг бошқа давлатлар б-н турли шартномаларни тасдиқлаш, давлатимизнинг турли халқаро ташкилотлари

аъзо бўлиш, ахдлашувлар ва конвенцияларга қўшилиш тўғрисидаги қарорларни ратификация қилувчи ҳужжатларни мамлакат қонунчилик тизимини янада бойитмоқда.

Мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларининг устуңлиги сўзсиз тан олинади. Қонунлар Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида амал қилади. Қорақалпоғистон Республикаси қонунлари унинг ҳудудида амал қилади. Қонунлар мамлакат ҳудудидаги барча субъектлар, яъни фуқаролар, юридик шахслар, давлат органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар учун мажбурийдир.

Қонуности ҳужжатлари ҳам Ўзбекистон қонунчилик тизимини ўз ўрнига эга. Улар орасида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари алоҳида нуфузли ҳисобланади. Президент фармонлари норматив ва индивидуал хусусиятга эга бўлиши мумкин. Фармонлар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари ижроси юзасидан чиқарилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларига мувофиқ қарорлар шаклида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади. Вазирликлар, давлат кўмиталари ва идоралари ўз ваколатлари доирасида буйруқлар ва қарорлар шаклида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади. Низомлар, қоидалар ва йўриқномалар тарзида қабул қилинадиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар буйруқ ҳамда қарорлар б-н тасдиқланади. Вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосида ҳамда уларни ижро этиш учун қабул қилинади. Вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари бир неча вазирликлар, давлат кўмиталари ва идоралар б-н биргаликда ёки уларнинг биттаси томонидан бошқалари б-н келишилган ҳолда қабул қилиниши мумкин. Вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларининг тармоқ бўлинмалари ва ҳудудий органлари норматив-ҳуқуқий тусдаги ҳужжатлар қабул қилишга ҳақли эмас, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолатлар бундан мустасно. Ма-

ҳаллий давлат ҳокимияти органлари ўз ваколатлари доирасида қарорлар шаклида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилади. Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг, шунингдек, юқори турувчи маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари асосида ва уларни ижро этиш учун қабул қилинади.

Ўзбекистон ҳукуматининг қарорлари хўжалик ва маданий қурилишнинг энг муҳим масалалари бўйича қабул қилинади. Улар, одатда, умумий хусусиятга ва норматив қоидаларга эга бўлиб, ҳуқуқ манбалари ҳисобланади. Айрим ҳолатларда ижроия ҳокимият органларининг ҳужжатлари ушбу органлар тизимидан ташқарида вужудга келувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Бундай ваколатлар Молия вазирлиги, Адлия вазирлиги, Марказий банк ва бошқа ташкилотларга берилган. Мас., Ўзбекистонда вазирликлар ҳамда ташкилотларнинг, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қайд этиш давлат тизими жорий этилган. Ушбу вазифа Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги зиммасига юклатилган.

Қонунлар ва қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни эълон қилиш. Ўзбекистон Республикасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, шу жумладан қонунлар расман эълон қилиниши керак. Қонунлар ва қонуности норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни эълон қилиш деганда, амалдаги юридик қоидаларга биноан, қонунчилик муассасаси номидан қонун ёки қонуности акти тўлиқ ва аниқ матнининг расмий белгиланган босма нашр ёки оммавий қўлланиладиган нашрда чоп этилиши тушунилади. Қонунлар ва б. норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг матбуотда эълон қилиниши улар қўлланилишининг мажбурий шартидир. Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва қонуности актлари «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонунда белгиланган тартибда эълон қилинади ва кучга киритилади.

Ҳамманинг эътибори учун расман эълон қилинмаган қонунларнинг қўлланилиши ва улар асосида ҳеч ким судланиши, жазога тортилиши ёки мол-мулкдан маҳрум этилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси қонунлари Президент томонидан 30 кун ичида им-

золаниши ва расмий манбаларда эълон қилиниши керак. «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Ахборотномаси», «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларининг тўплами», «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газлари Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва Олий Мажлис палаталарининг қарорлари, Президент фармонлари эълон қилинадиган расмий манбалар ҳисобланади. Ушбу нашрлардан бирида қонун матнининг тўлалигича биринчи марта босилиши расмий нашр ҳисобланади. Бошқа оммавий ахборот воситалари қонунларни ҳам ёзма, ҳам оғзаки ҳолда эълон қилишлари мумкин. Бундан ташқари қонунларнинг матнларини давлат органлари ва мансабдор шахсларга, корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларга тарқатиш йўли б-н ҳам ижрочилар эътиборига етказилиши мумкин.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатнинг ихтиёрий баён тарзида эълон қилинишига йўл қўйилмайди. Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат расман эълон қилинганда унинг барча реквизитлари кўрсатилади. Уларни норасмий нашрларда эълон қилишга, электрон маълумот тизимлари орқали тарқатишга бу ҳужжатлар расмий манбаларда эълон қилинганидан сўнг ҳамда барча реквизитлари, эълон қилинган расмий манбалари ва кучга кириш санасини кўрсатиш шarti б-н рухсат этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий қонунлари ва б. қонунлари, Олий Мажлис палаталарининг қарорлари, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари, агар норматив ҳужжатнинг ўзида бошқа муддат кўрсатилган бўлмаса, расмий эълон қилинганидан сўнг ўн кундан кейин бутун республика ҳудудида бир вақтда кучга киради.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг, республика ҳукуматининг, вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари ҳам имзолангандан сўнг расман эълон қилиниши керак. Давлат сири ёки бошқа махфий тусдаги маълумотларни ўз ичига олган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ёки улар матнининг муайян бир қисми бундан мустасно. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари «Ўзбекистон Республикаси ҳукумати қарорларининг тўплами», «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларининг тўплами», «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газларида расман эълон қилинади ҳамда Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда кучга киради. «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳуж-

жатларининг тўплами» ҳамда вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг расмий нашрлари уларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари эълон қилинадиган расмий манбалар ҳисобланади.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг умуммажбурий давлат кўрсатмалари сифатида қонунчилик ҳужжатлари нормаларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳужжатлари, яъни норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари қабул қилинган кундан эътиборан 10 кун ичида давлат рўйхатидан ўтказиш учун Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигига тақдим этилиши лозим.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг инсон ва фуқаронинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларига дахлдор бўлган, корхона, ташкилот ва муассасаларнинг ҳуқуқий мақомини ўрнатадиган ёки идоралараро тусдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт. Ушбу норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, агар ҳужжатнинг ўзида кечроқ муддат кўрсатилган бўлмаса, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатидан ўтказилганидан сўнг 10 кундан кейин кучга киради. Улар давлат рўйхатидан ўтказилган кундан эътиборан 10 кунлик муддат ичида барча манфаатдор шахсларнинг эътиборига етказилиши лозим.

Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилмаган бўлса, шунингдек, давлат рўйхатидан ўтказилиб, белгиланган тартибда эълон қилинмаган бўлса кучга қирмаган ҳисобланади, ҳуқуқий оқибат келтириб чиқармайди ҳамда тегишли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш, фуқароларга, мансабдор шахсларга ва ташкилотларга нисбатан ушбу норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда кўзда тутилган қоидалар бажарилмаганлиги учун муайян санкция (ёки жазо) қўллашга асос бўла олмайди. Шунингдек, низоларни ҳал қилишда ҳам бундай норматив актларга асосланиш (ёки ҳавола қилиш) мумкин эмас.

Ҳажимурод Одиқориев

САЙЛОВ ТИЗИМИ

Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида миллий давлатчиликни қуриш жараёни сайлов қонунчилигини ишлаб чиқиш б-н узвий равишда олиб борилиб, эндиликда сайлов қонунларининг яхлит мажмуи

шакллантирилган. Ўзбекистон Республикасининг сайлов тизими Конституциянинг «Сайлов тизими» боби ва «Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида» (1991 й. 18 нояб.), «Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида» (1991 й. 18 нояб.), «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида» (янги таҳрири, 2003 й. 29 авг.), «Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида» (1994 й. 5 май), «Фуқаролар сайлов ҳуқуқлари кафолатлари» (1994 й. 5 май), «Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида» (1998 й. 30 апр.), «Халқ депутатлари маҳаллий Кенгаши депутатини, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатаси депутатини ва Сенати аъзосини чақириб олиш тўғрисида»ги (2004 й. 2 дек.) қонунлар б-н тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасида Президент сайлови, Олий Мажлис ва давлат ҳокимияти вакиллик органлари сайлови умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли б-н ўтказилади. Ўзбекистон Республикасининг 18 ёшга тўлган фуқаролари сайлаш ҳуқуқига эгадирлар. Ўзбекистон Республикасининг Президенти лавозимига 35 ёшдан кичик бўлмаган, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов кунигача 25 ёшга тўлган фуқаролар, ҳокимиятнинг маҳаллий вакиллик органларига сайлов кунигача 21 ёшга тўлган фуқаролари сайланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар, шунингдек, суднинг ҳукмига мувофиқ озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахслар сайланиши мумкин эмас ва сайловда қатнашмайдилар. Бошқа ҳар қандай ҳолларда фуқароларнинг сайлов ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки билвосита чеклашга йўл қўйилмайди.

Сайловларни ташкил этиш ва ўтказиш Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси зиммасига юклатилган. Марказий сайлов комиссияси Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловни ҳамда Ўзбекистон Республикасининг референдумини ўтказиш учун тузиладиган комиссияларнинг тизимига бошчилик қилади. Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида Республика Президенти, Олий Мажлисига сайлов ва Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисидаги қонунларнинг ижросини назорат қилиб боради, уларнинг бир хил қўлланилишини таъминлайди. Марказий сайлов комиссия-

си камида 15 нафар аъзодан иборат таркибда тузилади, доимий асосда фаолият юритади. Марказий сайлов комиссияси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига, халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларига сайлов бошланганлигини эълон қилади, сайлов ва референдум ўтказувчи комиссиялар фаолиятини услубий жиҳатдан таъминлайди. Сайлов ва референдум округларини тузиш ҳамда уларда иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган фуқаролар сонини кўрсатган ҳолда округлар рўйхатини эълон қилиш ҳам унинг ваколатига киради. Марказий сайлов комиссияси чет давлатларнинг, халқаро ташкилотларнинг кузатувчиларига сайлов ва референдумга мандатлар беради, сайлов ва референдумни моддий-техника жиҳатидан таъминлашга оид масалаларни кўриб чиқади, номзодларга сайловда иштирок этиши учун тенг шaroитларни таъминлайди. Марказий сайлов комиссияси, шунингдек, сайлов ва референдумнинг якуини чиқаради, сайланганларнинг рўйхатини маъмулда эълон қилади. Сайловдан кейин Олий Мажлис қонунчилик палатасининг, Сенатининг биринчи мажлисини Қонунда белгиланган тартибда чақиради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгесига, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органларига сайлов тегишлича уларнинг конституциявий ваколат мuddати тугайдиган йилда – декабр ойи учинчи ўн кунлигининг биринчи яқшанбасида ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати аъзолари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар давлат ҳокимияти вакиллик органлари депутатларининг тегишли қўшма мажлисларида мазкур депутатлар сайланганидан сўнг бир ой ичида улар орасидан яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар. Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови бўйича сайлов кампанияси бошланганлиги Президент ваколат мuddати тугашидан камида уч ой олдин Марказий сайлов комиссияси томонидан оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади. Мазкур сайловни ўтказувчи сайлов округларини Марказий сайлов комиссияси Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри доирасида тузади. Марказий сайлов комиссияси сайлов округлари рўйхатини уларнинг чегаралари ва сайлов

лар сонини кўрсатган ҳолда сайловга 75 кун қолганида эълон қилади.

Сайлов участкалари туманлар, шаҳарлар, шаҳарлардаги туманларнинг чегараларини инобатга олган ҳолда, сайловчиларга мумкин қадар кўпроқ қулайлик яратиш мақсадида тузилади. Сайлов тўғрисидаги қонунларга мувофиқ, ҳарбий қисмларда, санаторийлар, дам олиш уйлари, касалхоналар ва б. даволаш муассасаларида, олис ва бориш қийин бўлган ерлардаги фуқаролар турган жойларда, хорижий давлатлардаги ваколатхоналар ҳузурида сайлов участкалари тузилиши назарда тутилган. Сайлов участкалари қоида тариқасида, камида 20 ва кўпи б-н 3000 сайловчидан иборат этиб тузилади.

Барча комиссияларнинг ваколатлари, уларнинг таркиби ва иш ташкил қилиш тартиблари ҳамда сайлов комиссияларининг қарорлари устидан тушган шикоятларни кўриб чиқиш қабиляр сайлов қонунчилигида батафсил баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентлигига, Олий Мажлис қонунчилик палатаси ва халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларининг депутатлигига номзодлар кўрсатиш сайловга 65 кун қолганида бошланади ва 45 кун қолганида тугайди. Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодлар кўрсатиш сиёсий партияларнинг юқори органлари ҳамда сайловчилар ташаббускор гуруҳи томонидан амалга оширилади. Депутатликка номзодлар кўрсатиш ҳуқуқи сиёсий партиялар, бевосита фуқаролар эгалдирлар.

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси депутатлигига 120 та ҳудудий сайлов округи тузилади. Ҳар сайлов округидан битта депутат сайланади. Қонунга биноан бир шахс фақат битта округдан депутатликка номзод этиб кўрсатилиши мумкин. Депутатликка номзод танлаш тартибини сиёсий партиялар ва сайловчиларнинг ташаббускор гуруҳлари ҳал этидилар. Сиёсий партиялар, фуқароларнинг ташаббускор гуруҳлари тегishли ҳудудда жойлашган ҳар бир сайлов округи биттадан депутатликка номзод кўрсатишга ҳақлидирлар.

Содир этилган жинояти учун судланганлик ҳолати тугалланмаган ёки судланганлиги олиб ташланмаган фуқаролар, сайлов кунига қадар сўнгги 5 йил мобайнида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мўқим яшамаган фуқаролар, Ўзбекистон Республикаси Куролли Кучларининг ҳарбий хизматчилари, Миллий хавфсизлик хизмати, бошқа ҳарбийлаштирилган бўлинмаларнинг ходимлари, диний ташкилотлар ва бирлашма-

ларнинг профессионал хизматчилари депутатликка номзод этиб рўйхатга олинмайдилар.

Ўзбекистон Республикаси сайлов қонунчилигига асосан сайлов олди ташвиқоти ҳамда Олий Мажлис ва қўйи вакиллик органлари депутатлигига номзодлар фаолиятининг кафолатлари ҳақида алоҳида бўлим ажратилган бўлиб, унда сайлов олди ташвиқоти номзодларни сайлов комиссиялари томонидан рўйхатга олинган кундан бошланиши; Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод 15 нафарга қадар, Олий Мажлис депутатлигига номзод 5 нафарга қадар, қўйи вакиллик органларига 3 нафаргача ишончли вакилга эга бўлишлари мумкинлиги; Ўзбекистон Республикаси Президентлигига, Олий Мажлис депутатлигига номзодларни сайлов олди тадбирларида иштирок этишлари учун ишлаб чиқариш ёки хизмат вазибаларидан озод қилиниши; Олий Мажлис ва қўйи вакиллик органлари депутатлигига номзоднинг транспортда текнига юриш ҳуқуқи ва депутатликка номзодлик мақомидан маҳрум этиш, депутатликка номзодликдан воз кечиш ҳақида батафсил тартиб-қоидалар баён этилган.

Қонунларда сайловчиларнинг рўйхатларини тузиш, фуқароларни бу рўйхатлар б-н таништириш, сайлов варақалари, бюллетенлари, уларни етказиб бериш тартиби ҳам қайд этилган.

Ўзбекистон Республикаси сайлов тизимида овоз бериш ва сайлов натижаларини аниқлаш, депутатларни рўйхатга олиш ва сайлов якунларини эълон қилиш муҳим ўрин эгаллайди. Овоз бериш махсус ажратилган биноларда ўтказилади. Бу биноларда яширин овоз бериш учун етарли миқдорда кабина ёки хоналар тайёрланади. Сайлов қутилари яширин овоз бериш учун қулай жойлаштирилади. Овоз бериш сайлов куну соат 6 дан 20 гача ўтказилади. Қонунларда овоз бериш тартиби, сайловчиларнинг шахсини аниқлаш ҳамда бошқа қоидалар баён этилган. Сайлов участкаларида овоз бериш тугагач, комиссия томонидан қутилар очилади. Ҳар бир номзод бўйича берилган овозлар алоҳида санаб чиқилади ва овоз беришда иштирок этганларнинг сони, ҳар бир депутатликка номзодни ёқлаб ва унга қарши берилган овознинг сони, ҳақиқий эмас деб топилган бюллетенлар, сайлов варақалари сони аниқланади ва округ сайлов комиссиясига тақдим этилади. У округ бўйича сайлов натижаларини аниқлаб, Марказий сайлов комиссиясига топширади.

Овоз беришда иштирок этган сайловчилар ярмидан кўпининг овозини ол-

ган номзод депутат этиб сайланган ҳисобланади. Башарти рўйхатга киритилган сайловчиларнинг 33% дан ками сайловда иштирок этган бўлса, сайлов ўтмаган деб топилади. Сайлов чоғида қоидабузарликка йўл қўйилса ва у овоз бериш якунларига таъсир қилса сайлов умуман ёки айрим сайлов округлари ёхуд айрим сайлов участкалари бўйича ўтмаган деб топилиши мумкин. Сайловни ҳақиқий эмас деб ҳисоблашга доир қарор Марказий сайлов комиссияси томонидан қабул қилинади ва бу қарор устидан сайлов якунлари чиққан кундан эътиборан 10 кун ичида Ўзбекистон Республикаси Олий судига шикоят қилиш мумкин.

Ўзбекистон сайлов қонунларида Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзодга, Олий Мажлис қонунчилик палатаси депутати номзодларига такрорий овоз бериш, такрорий сайлов, бўшаб қолган ўринларга Олий Мажлис қонунчилик палатаси депутати номзодларига ва қўйи вакиллик органларига депутатларнинг сайловини ва такрорий овоз беришни ўтказиш каби қоидалар ҳам мустаҳкамланган.

Қонунларда депутатларни рўйхатга олиш ва сайлов якунларини эълон қилиш, депутатларнинг гувоҳномалари ва кўкракка тақиладиган нишонни бериш тартиб-қоидалари ҳам ўз ифодасини топган. Сайлов якунлари бўйича ахборот кўпи б-н 10 кун ичида матбуотда эълон қилинади.

Ўзбекистон сайлов қонунчилигида халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига, Олий Мажлисга сайлов тўғрисидаги қонунни бузганлик учун жавобгарлик масаласи ҳам қайд этилган.

Сайловларга тайёргарлик кўриш ва уларни ўтказиш б-н боғлиқ харажатлар давлат ҳисобидан бўлади. Буларни бошқа маблағлар ҳисобидан пул б-н таъминлаш ва бошқача тарзда моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш қонун б-н тақиқланади. Сиёсий партиялар ва бошқа жамоат бирлашмалари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар сайлов ўтказиш учун ўз маблағларини ихтиёрий равишда беришлари мумкин. Бу маблағларни Марказий сайлов комиссияси қабул қилиб олади ва сайлов кампанияси вақтида фойдаланади.

Ад.: Мустафоев Б., Ўзбекистон Республикаси сайлов тизими ва сайлов қонунчилиги, Т., 2004; Ўзбекистон Республикасининг сайлов ва референдум тўғрисидаги қонунлари, Т., 2005.

Омонулла Муҳаммаджонов.

ТАШҚИ СИЁСАТИ

Ўзбекистон суверен республика сифатида халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасида белгилаб қўйилганидек, унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч б-н таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл б-н бар-тараф этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қондаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоида ва меъёрларига асосланади. Республика давлатнинг, халқнинг одий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва б. давлатлараро тузилмаларга кириши ёки улардан ажралиб чиқиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Конституциянинг 19-бобига биноан, мамлакат суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чоратадбирлар кўради; халқаро муносабатларда Ўзбекистон Республикаси номидан иш кўради; музокаралар олиб боради ва Ўзбекистон Республикасининг шартнома ва битимларини имзолайди; республика томонидан тузилган шартномаларга, битимларга ва унинг мажбуриятларига риоя этилишини таъминлайди; ўз хузурида аккредитациядан ўтган дипломатик ҳамда бошқа вакилларнинг ишонч ва қақирув ёрлиқларини қабул қилади; Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва б. вакилларини тайинлаш учун номзодларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатига тавсия этади; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ташқи сиё-

сатининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатларига, Конституциянинг 78-моддаси 1-қисми 4- ва 20-бандларига биноан, Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ва давлат стратегик дастурларини қабул қилиш, халқаро шартномалар ва битимларни тасдиқлаш (ратификация қилиш) ёки барвақт тўхтатиш (денонсация қилиш) қилади.

Ўзбекистон ташқи сиёсатини юритувчи илора ва ташкилотлар. Ўзбекистон ўз ташқи сиёсатини республика Ташқи ишлар вазирлиги ва ўзининг хориждаги ваколатхоналари орқали амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги ҳамда мамлакатдаги айрим халқаро ташкилот, кенгаш ва жамиятлар Ўзбекистоннинг ташқи алоқаларида ўз ваколатлари доирасида масалаларни ҳал этишга кўмаклашади.

Ташқи ишлар вазирлиги ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари, мамлакат Президенти фармонлари, кўрсатмалари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари ва ўз Низомига асосланади. Унинг асосий вазифаси Ўзбекистон Республикасининг давлат суверенитети қатъиятини, мамлакат Президентининг ташқи сиёсат соҳасидаги йўлини ҳаётга тадбиқ этиш, хорижий давлатлар б-н муносабатларда, шунингдек, халқаро ва минтақавий ташкилотларда Ўзбекистоннинг манфаатлари ва унинг фуқароларини ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборатдир.

Ўзбекистон ташқи сиёсатининг ҳоз. замон талаблари даражасида олиб бо-

рилишида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида»ги қарори (1992 й. 25 май), Президент И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги фармони (1994 й. 25 феврал) ҳамда шу фармон асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори (1994 й. 16 март) алоҳида аҳамият касб этди. Ушбу ҳужжатларда Ташқи ишлар вазирлигининг вазифалари аниқ белгиланган. Уларда қайд этилганича, Ташқи ишлар вазирлиги Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатининг стратегияси, унинг ташқи сиёсий манфаатларини ҳимоя қилиш ва рўёбга чиқариш масалалари, шунингдек, давлат халқаро фаолиятининг умумий муаммолари бўйича таклифлар ишлаб чиқариш масалалари, шунингдек, давлат вакилларининг ўз ваколатлари доирасида мувофиқлаштирилади; республика идоралари б-н биргаликда Ўзбекистон Республикасининг миллий давлат манфаатларини, шунингдек, унинг чет эллардаги фуқароларини ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлайди; республика ҳудудида хорижий ваколатхоналар ва халқаро ташкилотларнинг дипломатик ҳамда консуллик дахлсизлигига риоя этиш учун шарт-шароит яратилиш ва халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ уларнинг ўз вазифаларини бажаришларида кўмаклашади. Мана шу вазифаларни амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги

бошқа мамлакатларнинг тегишли давлат идоралари ҳамда ташқи сиёсат муассасалари б-н, шунингдек, халқаро ташкилотлар б-н белгиланган тартибда муокаралар олиб боради, шартнома ва битимлар тузади. Булардан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги Ўзбекистон Республикаси Президентининг топшириқларига биноан, ташқи сиёсий фаолиятга тааллуқли масалалар бўйича қонун ҳужжатларининг лойиҳаларини ишлаб чиқади, республика қонунларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритишга оид таклифларни тайёрлайди, шунингдек, Ташқи ишлар вазирлиги муассасаларининг фаолиятини такомиллаштириш масалалари бўйича таклифлар ишлаб чиқиб, уларни кун тартибига киритади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 й. 8 нояб. қарорига биноан Ташқи ишлар вазирлиги ҳузурда ташқи сиёсат ва халқаро муносабатларга оид хабарларни тарқатувчи «Жаҳон» ахборот агентлиги таъсис этилди.

Ўзбекистон жаҳондаги турли мамлакатлар б-н сиёсий ва иқтисодий муносабатлар олиб боришдан ташқари, маданий, шунингдек, хорижда яшаётган ватандошларимиз б-н ҳам дўстона алоқалар ўрнатган. Республикада бу борада Хорижий мамлакатлар б-н дўстлик ва маданий-маърифий алоқалар жамиятлари кенгаши маданий-маърифий алоқалар миллий ассоциацияси фаолият олиб борапти.

И. А. Каримов БМТ Бош Ассамблеяси 50-сессияси минбарда. 1995 й. октябрь.

Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан дипломатик муносабатлари. Ўзбекистон Республикаси деярли барча давлатлар б-н дипломатик муносабатлар ўрнатган. (1-жадвалга қ.). Ўзбекистон б-н дипломатик муносабат ўрнатган мамлакатлардан 42 таси Ўзбекистон Республикасида ўзининг элчихона ёхуд ваколатхонасини очди. Ўз навбатида, Ўзбекистоннинг ҳам дунёдаги 40 мамлакатда элчихона ёки консулхонаси ишлаб турибди. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришганидан кейин жаҳоннинг кўп мамлакатлари б-н ҳамкорлик ўрнатди. Буни Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг хорижий мамлакатларга давлат, расмий ҳамда амалий сафарлари, шунингдек, чет мамлакатлар давлат ва ҳукумат бошлиқлари ҳамда нуфузли халқаро ташкилотлар раҳбарларининг юртимизга ташрифларидан ҳам билса бўлади.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида устувор йўналишлар. Ўзбекистон дунёнинг ҳар бир мамлакати сингари ташқи сиёсатни олиб боришда ва унга тегишли бўлган масалаларни ечишда, авваламбор, ўзининг миллий манфаатларига таяниши табиий. Жумладан, иқтисодий алоқаларни чуқурлаштириш ва унинг қўламларини кенгайтириш, хорижий сармояларни миллий иқтисодиётга жалб этиш, минтақала ва умуман дунёда тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш сингари масалалар Ўзбекистон ташқи сиёсатининг устувор йўналишларидандир.

Бугунги глобаллашув даврда ҳар бир давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий-

сиёсий ривожланиши унинг ўзаро тараққиёт йўлида изчил ва масъулиятли қадамлар қўйувчи яқин ҳамкорлари б-н биргаликда жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашувига боғлиқ. Ўзбекистон ўз мустақиллигининг биринчи йилларида-ноқ ҳар томонлама интеграциялашув жараёнларини чуқурлаштириш тарафдори бўлиб келмоқда. Ҳудудий жойлашиши жиҳатидан ҳам, ер ости ва ер усти бойликларига эгаллиги, иқтисодий қўламини ва маданий даражаси тарафидан ҳам Ўзбекистон Марказий Осиёда ўзига хос мавқега эга. Мамлакатимизни иқтисодий, сиёсий, тарихий ва маданий соҳаларда узвий боғлаб турувчи давлатлар б-н янада чуқурроқ ҳамкорлик қилиш Ўзбекистоннинг ҳаётий манфаатларига мос келади. Шунинг учун Марказий Осиё мамлакатлари б-н муносабатларини чуқурлаштириш ва ривожлантириш ҳар доим Ўзбекистон ташқи сиёсати диққат-эътиборининг марказида бўлиб келган. Бу борадаги асосий устувор йўналиш изчил ва қадам бақадам минтақавий интеграция сари йўлдир.

Ўзбекистон томонининг Марказий Осиёда Ягона иқтисодий ҳудуд (1993), Марказий Осиё иқтисодий ҳамжамияти (1999), «Марказий Осиё ҳамкорлиги ташкилоти» (МОҲТ, 2002)ни тузиш бўйича ташаббуслари ва Ўзбекистоннинг Евросиё иқтисодий ҳамжамиятига (ЕврАзЭС) кириши оқибатида МОҲТ ва ЕврАзЭСнинг бирлашиши (2006) бунга яққол мисол бўла олади.

Ўзбекистон қўшни ва хорижий давлатлар б-н икки томонлама ва кўп томонлама муносабатларда савдо-иқтисодий алоқаларини ривожлантириш б-н бирга тинчлик ва осойишталик заминини барқарорлаштириш масалаларига ҳам катта аҳамият қаратади. Минтақادا ва умуман ер юзида тинчлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш мақсадида хавфсизлик соҳасида ҳамкорлик бўйича саъй-ҳаракатларни кучайтириш Ўзбекистон ташқи сиёсатининг ўта муҳим йўналишидир. Бу борада Ўзбекистон дунёнинг қатор давлатлари б-н стратегик ҳамкорлик ришталарини ўрнатган ҳамда Россия Федерацияси б-н Иттифоқчилик шартномасини (2005) имзолаган.

Ўзбекистон ўз мустақиллигининг дастлабки йилларида-ноқ диний экстремизм, ақидапарастлик, нарқобизнес ва халқаро террорчиликнинг аломатларини нафақат минтақамизга, балки кенг дунёга ёйилиш хавфини жаҳон жамоатчилигига тушунтиришга қаратди. Ер юзида тинчлик ва барқарорликка, мил-

Ўзбекистон Республикаси элчихоналари жойлашган мамлакатлар:

Австрия, Афғонистон, АҚШ, Бельгия, Буюк Британия, Германия, Индонезия, Исроил, Италия, Корея Республикаси, Кувайт, Латвия, Малайзия, Миср, Озарбайжон, Покистон, Польша, Россия, Саудия Арабистони, Тожикистон, Туркия, Туркменистон, Украина, Франция, Хитой, Эрон, Япония, Қирғизистон, Қозоғистон, Ҳиндистон.

латлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликка таҳдид соловчи бу жилдий хавфни бар-тароф этиш бўйича зудлик б-н барча зарур чора-тадбирларни кўришга чакирди.

Ўзбекистон раҳбарияти бир неча мартаба жаҳон ҳамжамиятини халқаро террорчилик хавфидан огоҳ этибгина қолмай, аниқ амалий чоралар кўришга ҳам даъват қилган эди. Жумладан, ЕХХТнинг Истанбулда бўлиб ўтган саммитида (1999 й. 18 нояб.) Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов террорчиликни молиялаштираётган, қўллаб-қувватлаётган, таъминлаётган ва йўналтираётган манбалар б-н курашда қабул қилинаётган қарорларнинг қатъий бажарилиши бўйича фаолиятни назорат қилиши керак бўлган Террорчиликка қарши курашиш халқаро марказини яратиш ўта зарурлигини таъкидлаган эди.

Ўзбекистоннинг терроризм ва янги ноанъанавий таҳдид турларига қарши қатъий мавқеи унинг Марказий Осиёда ядровий қуроладан холи ҳудуд ташкил этиш (1993), минтақавий хавфсизлик ва барқарор ривожланиш тизимини тўла шакллантириш мақсадида «Шанхай Бешлиги»ни ўз иштироки б-н Шанхай ҳамкорлик ташкилотига (ШХТ) айлантириш (2001) ташаббуслари ҳамда Афғонистонда тинчлик ўрнатиш йўлида Халқаро аксилтеррор-

Ўзбекистон Республикаси консулхоналари жойлашган шаҳарлар:

Афина (Греция), Бангкок (Таиланд), Жидда (Саудия Арабистони), Дубай (Бирлашган Араб Амирликлари), Истанбул (Туркия), Мозори-Шариф (Афғонистон), Нью-Йорк (АҚШ), Франкфурт (Германия), Шанхай (ХХР).

Бундан ташқари халқаро ташкилотлар қошида Ўзбекистон Республикасининг Доимий ваколатхоналари Нью-Йорк ва Женева ш.ларида фаолият олиб бормоқда.

Мамлакатлар	Ўзбекистон Республикаси суверенитети таъминланган сана	Ўзаро дипломатик муносабатлар ўрнатилган сана
Австралия	1991.26.12.	1991.26.12.
Австрия Республикаси	1992.15.01.	1992.25.03.
Албания Республикаси	1992.04.01.	1993.23.11.
Америка Қўшма Штатлари	1991.27.12.	1992.19.02.
Ангола Республикаси		2002.31.05.
Аргентина Республикаси	1991.26.12.	1993.09.09.
Арманистон Республикаси	1992.26.02.	1995.27.10.
Афғонистон Республикаси	1991.22.12.	1992.13.10.
Бангладеш Халқ Республикаси	1991.30.12.	1992.15.10.
Баҳрайн Давлати	1991.28.12.	1992.29.05.
Белоруссия Республикаси	1991.27.12.	1993.21.01.
Бельгия Қироллиги	1991.31.12.	1992.10.03.
Бенин Республикаси	1992.14.01.	2005.20.09.
Бирлашган Араб Амирликлари	1991.26.12.	1992.25.10.
Болгария Республикаси	1992.06.01.	1992.05.09.
Босния ва Герцеговина Республикаси	1992.13.04.	1996.14.05.
Ботсвана Республикаси	1991.30.12.	
Бразилия Федератив Республикаси	1991.26.12.	1993.30.04.
Бруней-Доруссалом		1996.20.06.
Буркина Фасо	1992.25.01.	
Бурунди Республикаси	1992.06.01.	
Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Қўшма Қироллиги	1991.31.12.	1992.18.02.
Ватикан Давлати	1992.01.02.	1992.17.10.
Венгрия Республикаси	1991.26.12.	1992.03.03.
Венесуэла Республикаси	1992.21.01.	1996.26.04.
Вьетнам Социалистик Республикаси	1991.27.12.	1992.17.01.
Габон Республикаси	1992.10.01.	
Гайана Республикаси	1992.08.01.	
Гана Республикаси	1992.22.04.	1993.28.10.
Гвинея Республикаси	1992.09.01.	1993.24.06.
Гвинея Экватор Республикаси	1992.17.01.	1993.24.06.
Германия Федератив Республикаси	1991.31.12.	1992.06.03.
Греция Республикаси	1992.02.01.	1992.16.03.
Грузия Республикаси	1991.10.10.	1994.19.08.
Дания Қироллиги	1991.31.12.	1992.25.01.
Жазoir Халқ Демократик Республикаси	1991.26.12.	1992.30.06.
Жанубий Африка Республикаси	1992.10.01.	1992.12.08.
Жибути Республикаси	1992.06.01.	
Замбия Республикаси	1992.17.02.	1994.01.02.
Зимбабве Республикаси	1992.27.01.	
Индонезия Республикаси	1991.28.12.	1992.23.06.
Иордания Ҳошимийлар Қироллиги	1991.28.12.	1993.15.02.
Ирландия Республикаси	1991.31.12.	1997.07.11.
Ироқ Республикаси	1992.01.01.	1993.19.06.
Исландия Республикаси	1992.19.01.	1997.25.09.
Испания Қироллиги	1991.31.12.	1992.17.03.
Исроил Давлати	1991.25.12.	1992.22.02.
Италия	1992.10.01.	1992.24.03.
Кабо Верде Республикаси	1992.16.01.	
Камбоджа Давлати	1991.29.12.	1995.07.09.
Канада	1991.25.12.	1992.07.04.
Кипр Республикаси	1992.27.12.	1997.30.05.
Комор Ороллари		2005.23.05.
Корея Республикаси	1991.30.12.	1992.29.01.
Корея Халқ Демократик Республикаси	1991.26.12.	1992.07.02.
Коста-Рика Республикаси	1991.27.12.	2001.07.06.
Куба Республикаси	1992.20.01.	
Кувайт		1994.08.07.
Лаос Халқ Демократик Республикаси	1992.02.01.	1992.10.09.
Латвия Республикаси	1992.22.10.	1992.03.11.
Лесото Қироллиги	1992.29.01.	
Ливан Республикаси	1991.30.12.	1998.22.10.
Ливия	1992.02.01.	
Литва Республикаси	1991.20.01.	1992.05.08.
Люксембург Буюк Герцоглиги	1991.31.12.	1992.10.06.

I-жадвалнинг давоми

Маврикий		1999.04.08.
Мадагаскар Демократик Республикаси	1992.04.04.	
Македония Республикаси	1991.04.12.	1994.31.12.
Малайзия	1992.01.01.	1992.21.02.
Мали Республикаси	1992.24.01.	1997.13.02.
Мальдив Республикаси	1994.07.12.	1994.07.12.
Мальта Республикаси		1993.25.02.
Марокаш Қироллиги	1991.13.12.	1993.11.10.
Мексика Қўшма Штатлари	1991.26.12.	1992.16.03.
Миср Араб Республикаси	1991.26.12.	1992.23.01.
Мозамбик Халқ Республикаси	1991.27.12.	
Молдова Республикаси	1994.23.08.	1994.23.08.
Монголия	1991.19.12.	1992.25.01.
<i>Мьянма Иттифоқи</i>		2001.08.02.
Намибия Республикаси	1991.25.12.	1999.17.08.
Непал Қироллиги	1992.02.01.	
Нигерия Федератив Республикаси	1992.11.03.	1992.28.08.
Нидерландия Қироллиги	1991.31.12.	1992.10.07.
Норвегия Қироллиги	1992.02.01.	1992.10.06.
Озарбайжон Республикаси	1991.19.10.	1995.02.10.
Панама	1992.02.01.	
Парагвай Республикаси		2001.27.08.
Перу Республикаси	1991.26.12.	1999.22.12.
Покистон Ислом Республикаси	1991.20.12.	1992.10.05.
Польша Республикаси	1991.27.12.	1992.19.03.
Португалия Республикаси	1992.16.01.	1992.12.08.
Россия Федерацияси	1992.20.03.	1992.20.03.
Руминия	1991.20.12.	1995.06.10.
Саудия Арабистони	1991.30.12.	1992.20.02.
Сенегал Республикаси		1995.06.10.
Сингапур Республикаси	1992.02.01.	1997.08.04.
Словакия Республикаси	1992.24.01.	1993.01.01.
Словения Республикаси	1991.27.12.	1995.16.01.
Судан Республикаси	1991.30.12.	2005.06.01.
Сурия Араб Республикаси	1991.28.12.	1992.24.04.
Сьерра-Леоне Республикаси	1991.21.12.	
Таиланд Қироллиги	1991.26.12.	1992.06.05.
Того Республикаси	1993.10.11.	
<i>Тожикистон Республикаси</i>	1992.06.01.	1992.20.10.
Тунис Республикаси	1991.26.12.	1992.26.11.
Туркия Республикаси	1991.16.12.	1992.04.03.
Туркменистон	1993.07.01.	1993.07.01.
Украина	1992.24.01.	1992.25.08.
Уммон Султонлиги	1991.28.12.	1992.22.04.
Уругвай	1991.26.12.	1998.25.05.
Фластин Давлати	1991.30.12.	1994.25.09.
Филиппин Республикаси	1992.22.01.	1992.13.04.
Финляндия Республикаси	1991.30.19.	1992.26.02.
Франция Республикаси	1992.03.01.	1992.01.03.
Хитой Халқ Республикаси	1991.27.12.	1992.02.01.
Хорватия Республикаси	1991.28.12.	1995.06.02.
Чад Республикаси	1993.12.01.	1994.16.09.
Чехия Республикаси	1992.24.01.	1993.01.01.
Чили Республикаси	1992.18.03.	1994.15.09.
Швейцария Конфедерацияси	1991.23.13.	1992.07.05.
Швеция Қироллиги	1992.16.01.	1992.08.04.
Шимолий Кипр Турк Республикаси	1992.24.01.	
<i>Шри-Ланка</i>	1992.12.02.	1999.11.10.
Эквадор Республикаси	1992.02.01.	
Эрон Ислом Республикаси	1991.25.12.	1992.10.05.
Эстония Республикаси	1992.20.02.	1994.25.10.
Эфиопия Халқ Демократик Республикаси	1992.02.01.	1996.15.07.
Югославия Социалистик Республикаси	1991.31.12.	1995.18.01.
Ямайка	1992.06.01.	1996.08.08.
Яман Республикаси	1991.30.12.	1992.25.05.
Янги Зеландия	1992.19.03.	1992.19.03.
Япония	1991.28.12.	1992.26.01.
Қатар Давлати		1997.27.11.
Қирғизистон Республикаси	1992.29.09.	1993.16.02.
Қозғистон Республикаси	1992.23.10.	1992.23.10.
Ҳиндистон Республикаси	1991.26.12.	1992.18.03.

чилик коалицияси таркибида фаол қатнашганлиги б-н яна бир бор исботланди. Шу маънода ШХТнинг Минтақавий аксилтеррор тузилмасининг (МАТТ) Ижроия қўмитаси Тошкент ш.да жойлашганлиги (2004 й. 17 июнь) алоҳида эътиборга эга.

Афғонистон Ўзбекистон ташқи сиёсати диққат-эътиборидаги муҳим қўшни давлат ҳисобланади. Афғонистонни минтақавий жараёнларга жалб этиш, қуролсизлантириш ва наркосавдо муаммоларини ҳал этиш, мамлакатда миллий давлатчиликни ривожлантириш бўйича қўшимча дастурларда ҳамда йирик халқаро транспорт, иқтисодий-и.ч. инфратузилмаларини шакллантиришда иштирок этиш Ўзбекистон учун аҳамиятлидир.

Ўзбекистон ташқи сиёсатида гуманитар соҳалаги ҳамкорликка ҳам алоҳида эътибор берилади. Бунинг ифодасини тарихи бир, маданияти ва урф-одати яқин, менталитети ўхшаш халқлар яшовчи Муस्ताқил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) доирасидаги муносабатларда ҳам яққол кўриш мумкин.

Ўзбекистон халқаро муносабатларда принципиал даражадаги масалалар бўйича қарашларида тафовут бўлган давлатлар б-н ҳам очиқ мулоқот олиб боришга тайёр.

Ўзбекистон Республикаси қатнашаётган минтақавий ҳамкорлик ташкилотлари. Ўзбекистон Республикаси 2001 й. 15 июнда Хитой Халқ Республикаси, Россия Федерацияси, Қозғистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси ва Тожикистон Республикаси б-н Шанхай ҳамкорлик ташкилотини тузиш тўғрисидаги Декларацияни имзолади.

Тошкент ш.да бўлиб ўтган ШХТ саммитидан (2004 й. 17 июнь) сўнг ташкилотнинг жаҳон миқёсида мавқеи ва халқаро алоқалари сезиларли даражада кучайди. 2004 й.да Шанхай ҳамкорлик ташкилоти БМТ Бош Ассамблеясида кузатувчи мақомини қўлга киритди. 2005 й. апр. ойида ШХТ Ижроия қўмитаси ва Жануби-шарқий Осиё давлатлари Ассоциацияси (АСЕАН) Котибияти ўртасида ҳамда МДҲ Ижроия қўмитаси ўртасида ўзаро тушуниш Меморандумлари имзоланди.

2005 й.нинг окт.да Ўзбекистон Марказий Осиё ҳамкорлиги ташкилотига аъзо давлатлар раҳбарлари Кенгашининг йиғилишида ўзининг Евросиё иқтисодий ҳамжамияти (ЕврАзЭС)га аъзо бўлиш мақсадини эълон қилди. 2006 й.нинг 25 янв.да Санкт-Петербург ш.да бўлиб ўтган ЕврАзЭС саммитида Ўзбекистоннинг ҳамжамиятга аъзо бў-

Шанхай ҳамкорлик ташкилоти (ШХТ)

Халқаро хавфсизлик ва иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти. Хитойнинг Шанхай шаҳрида 6 мамлакат — Қозоғистон, Хитой, Қирғизистон, Россия, Тожикистон ва Ўзбекистон давлат раҳбарлари учрашувида тузилган (2001 й. 15 июнь). ШХТ ўз фаолиятида давлатлар ўртасида ўзаро ишонч ва дўстликни мустаҳкамлаш; сиёсий, савдо-иқтисодий, илмий-техникавий, таълим, энергетика, транспорт, экология ва б. соҳаларда самарали ҳамкорликни ривожлантириш; умумий ҳаракатлар б-н минтақавий тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш каби мақсадларни ўртага қўяди. Шу б-н бирга, ташкилот БМТ тамойиллари ва мақсадларига; бошқа давлатлар мустақиллиги ва суверенлигини ҳурмат қилиш, ички ишларига аралашмаслик ва уларга нисбатан қуроли куч ишлатмаслик; аъзо давлатларнинг тенг ҳуқуқлилигини таъминлаш; минтақадаги масалаларни ўзаро маслаҳатлашув йўли б-н ҳал этиш каби қоидаларга қатъий амал қилади. 2006 й.га қадар ШХТ доирасида давлат ва ҳукумат раҳбарлари ҳамда ташқи ишлар вазирлари даражасида 190 дан ортиқ битим ва шартнома имзоланган.

лиши ҳамда МОХТнинг ЕврАзЭС б-н бирлашгани ҳақидаги тарихий қарорлар қабул қилинди.

Ўзбекистоннинг ЕврАзЭСга қўшилишидан асосий мақсад мамлакатнинг гуллаб-яшнаши ва халқнинг фаровонлигини таъминлашдир. Бу вазифаларни бажаришга ҳар бир ривожланган демократик давлат интилади. Республикамиз кучи ва имкониятларини қўшни давлатлар б-н бирлаштириш бу мақсадга тезроқ эришиш демакдир. Бошқа томондан бу қарор бугунги кунда дунёнинг йирик, етакчи давлатларининг геосиёсий манфаатлари марказида турган Марказий Осиёда тез ўзгараётган

Шанхай ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатлар раҳбарлари кенгашининг мажлиси. Тошкент. 2004 й. 17 июнь.

аҳвол б-н асосланган. Мавжуд аҳвол худудимиз хавфсизлиги ва барқарорлиги, демократик давлат барпо этиш йўлида халқимизнинг тинчлиги ва озоқчилигини таъминлашда ўзига хос муносабат билдиришга ва шунга мувофиқ чоралар қўллашга даъват этади.

Ўзбекистон Республикасининг кенг сиёсий майдондаги роли. Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилганидан кейин кўп ўтмай — 1992 й. 2 мартда жаҳоннинг энг нуфузли халқаро ташкилоти БМТ га аъзо бўлди. Шу кун БМТ Бош Ассамблеяси биноси олдида Ўзбекистон Республикасининг миллий байроғи кўтарилди. Шу тариқа Тошкентда БМТнинг бирлашган ваколатхонаси очилди (1993 й. 24 окт.). БМТ да ҳам Ўзбекистон Республикасининг Доимий ваколатхонаси иш бошлалди.

Ўзбекистон БМТнинг Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти — ЮНЕСКОга ҳам аъзо бўлди. Ўзбекистон Республикасида БМТнинг Тараққиёт дастури, Жаҳон банки, Халқаро валюта жамғармаси, Жаҳон озқувват жамғармаси, Афғонистонга инсонпарварлик ёрдами кўрсатиш ишлари мувофиқлаштириш ваколатхонаси, Грехванд моддаларни назорат қилиш бўйича дастури, Саноатни ривожлантириш ташкилоти, Болалар жамғармаси ваколатхонаси фаолият кўрсатаётти.

БМТнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси б-н ҳамкорликда республикада халқаро тадбирлар ўтказилиб турилди. Ўзбекистон ўз овози ва мавқега эга бўлган аъзо сифатида БМТ олдида муҳим ва долзарб масалаларни қўймоқда. Ўзбекистон Республикаси раҳбарининг БМТ Бош Ассамблеяси 48- ва 50-сессиялари (1993 й., сент., 1995 й., окт.) да сўзлаган нутқлари бунга ёрқин бир мисолдир. 1995 й. 15–16 сент.да Тошкентда Марказий Осиёда хавфсизлик ва ҳамкорлик масалаларига бағишланган семинар-кенгаш бўлиб ўтди. Бу кенгашда иштирок этиш учун 31 давлат ва 6 халқаро ташкилотдан келган мухтор вакиллар минтақа хавфсизлиги, моҳорларнинг оддини олишнинг ишончли тизимини барпо этиш масалалари юзасидан ўз фикрларини билдирдилар.

1995 й. окт.да Президент И.А.Каримов раҳбарлигида Ўзбекистон ҳукумати делегацияси Нью-Йоркда БМТ Бош

Евросиё иқтисодий ҳамжамияти ташкилоти раҳбарларининг учрашуви. Санкт-Петербург. 2006 й. 25 январь.

Ассамблеясининг БМТ ташкил этилганининг 50 йиллигига бағишланган сессиясида иштирок этди. Унда И.А.Каримов нутқ сўзлади. Нутқда таъкидланганидек, Ўзбекистон Республикаси ўз ташқи сиёсатида уруш ва уруш хавфининг олдини олиш учун БМТ ва бошқа халқаро ташкилотларнинг ролини оширишга ҳаракат қилади.

1997 й. 15–17 сент.да Тошкентда «Марказий Осиё – ядровий қуролдан холи зона» мавзусида халқаро семинар бўлиб ўтди. Унда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1993 й.да тақлиф қилган ташаббуси ҳуқуқий жиҳатдан шакллантирилди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бошчилигидаги делегация БМТнинг Минг йиллик саммитида (2000 й. 6 сент.) иштирок этди. Ушбу йиғилишда Ўзбекистон томони БМТ Хавфсизлик Кенгашини босқичма-босқич ислоҳ қилиш, унинг доимий ва муваққат аъзолари таркиби-

ни кенгайтириш, вазифаларига қуролли можароларнинг олдини олиш маъсулиятини юклаш ҳамда Бош қотибнинг ваколатларини кучайтириш каби ташаббусларни илгари сурди.

Ўзбекистон БМТдан ташқари бир неча халқаро уюшма, кенгаш, ташкилот ва ш.к.га аъзо. 1992 й.нинг ўзидаёқ, республика 15 та, кейинги икки йилда эса яна бир қатор халқаро ташкилотлар таркибига кирди. Ўзбекистон Республикаси Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Жаҳон банки, Халқаро валюта жамғармаси, Осиё тараққиёт банки, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти, Жаҳон туризм ташкилоти, Европа Тикланиш ва тараққиёт банки, Қўшилмаслик ҳаракати, Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти, Божхоналар ҳамкорлиги кенгаши, Халқаро олимпиада қўмитаси, Жаҳон Почта иттифоқи, Жаҳон метеорология ташкилоти, Атом энергетикаси бўйича халқаро агентлик, Ислом конференцияси ташкилоти, Осиё ва Тинч океани ҳавзаси бўйича иқтисодий ва ижтимоий ҳайъат, Халқаро Меҳнат ташкилоти, Электр алоқа-

Евросиё иқтисодий ҳамжамияти

Давлатлараро (халқаро) иқтисодий ташкилот. 2000 й. 10 окт.да Беларуссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия, Тожикистон президентлари Остона ш.да имзолаган шартнома асосида таъсис этилган. Ўзбекистон 2006 й. 25 янв.дан расман аъзо. Ташкилотнинг асосий мақсадлари: давлатлараро интеграциянинг энг юқори даражасини таъминлаган ҳолда ўзаро савдо-сотикда босқичма-босқич тариф ва нотариф тўсиқларни бекор қилиш йўли б-н эркин савдо зоналарини; транспорт хизматлари умумий бозорини ва ягона транспорт системасини; умумий энергетика бозорини; ягона божхона иттифоқини; и.ч. омилларининг эркин бозорни ва уйғунлашган иқтисодий сиёсат амал қиладиган иқтисодий ва валюта иттифоқини барпо этиш ва б.

си бўйича халқаро иттифоқ, Халқаро автомобилчилар иттифоқи ва б.нинг ҳам аъзоси ҳисобланади.

Булардан ташқари, Ўзбекистон 1993 й. 18 майдан озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича Вена Конвенцияси ва озон қатламини камайтирадиган моддалар ҳақидаги Монреал Протоколи, 1993 й. 26 майдан атроф-муҳитга таъсир этувчи воситаларни ҳарбий ёки бошқа душманлик мақсадида қўллашни тақиқловчи конвенция, 1993 й. 4 окт.дан ядро қуролини тарқатмаслик ҳақидаги шартнома ва б. қўллаб конвенция ҳамда шартномаларга қўшилган. Тошкентда Жаҳон банки, Тинчлик корпуси, Халқаро Қизил Хоч қўмитаси, Европа ҳамжамиятининг техникавий ҳамкорликни мувофиқлаштириш бўйича Ўзбекистон шубъаси, Германия техникавий ҳамкорлик жамияти, Европа Тикланиш ва тараққиёт банки, Осиё тараққиёт банки, Конрад Аденауэр жамғармаси, Халқаро валюта жамғармаси, Германия иқтисодиёти вакиллиги каби халқаро ташкилотлар ваколатхоналари ишлаб турибди.

Элёр Ғаниев, Фаррух Турсунов.

ҚУРОЛЛИ КУЧЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Қуроли Кучлари мамлакат миллий манфаатларини, суверенитети, ҳудудий яхлитлигини ҳамда аҳолининг тинч ҳаётини ҳимоя қилиш, урушлар ва қуроли мижраларни қайтариш ва олдини олиш учун давлат томонидан ташкил этилган ва сақлаб турилган ҳарбий бирлашмалар, қўшилмалар ва қисмлардан иборат. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 й. 31 авг.даги «Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида»ги Баёнотида «Давлат мустақиллигини, ҳудудий яхлитлигини, фуқароларнинг Конституциявий ҳуқуқи ва эркинлигини ҳимоя қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикасида Мудофаа ишлари вазирлиги ва Миллий гвардия тузилади. Республика ҳудудида жойлашган собиқ СССР Ички ишлар вазирлиги, СССР Давлат хавфсизлик комитети ҳамда Ички қўшинлари Ўзбекистон Республикаси юрисдикциясига олинади», деб кўрсатилган эди. Бу 1991 й. 31 авг.да қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида»ги қонунда мустақамланди ва «Ўзбекистон Республикаси Мудофаа ишлари вазирлигини тузиш, Миллий гвардия ва муқобил хизматни ташкил этиш ҳуқуқига эга» деб ҳуқуқий жиҳатдан мустақамланди. Бу амалда ёш республикага ҳарбий сиёсатни амалга ошириш ҳуқуқини берди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1991 й. 6 сент.даги фармонида асосан, Мудофаа ишлари вазирлиги ташкил этилди, унинг штат тизими ва ваколатлари белгиланди. Ўзбе-

кистон Республикаси 1991 й. 10 сент.даги фармонга биноан Мудофаа вазирлиги айни вақтда Миллий гвардия қўмондонлиги этиб тайинланди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1991 й. 25 окт.даги қарорига биноан Мудофаа ишлари вазирлигининг ҳуқуқий мақоми, тузилиши ва Низомлари тасдиқланди. Туркистон ҳарбий округи бошқарув органлари негизда Мудофаа ишлари вазирлиги Бош штаби ва бошқармалари тузилди.

«Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида»ги қонун ҳамда 1991 й. 30 дек.даги Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) Кенгашининг Қуроли Кучлари ва Чегара қўшинлари ҳақидаги Минск қарори асосида 1992 й. 1 фев.дан собиқ Иттифоқ тизимидаги қўшинларни маблағ б-н таъминланиши тўхта-тилишини инобатга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши

Ҳарбий хизматга кузатув.

1992 й. 10 янв.да «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган СССР Ички ишлар вазирлигининг ҳарбий қисмлари ва ўқув муассасаларини Ўзбекистон Республикаси тасарруфига олиш тўғрисида», 14 янв.да «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган ҳарбий қисмлар ва ҳарбий ўқув муассасаларини тўғрисида» қарорлар қабул қилди. Унда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган собиқ Иттифоққа қарашли Ички ишлар ва мудофаа вазирлигининг қисмлари, бирлашмалари, қўшилмалари, олий ўқув юртлари, ҳарбий тузилмалари мамлакатнинг қонуний тасарруфига олинади, деб белгиланди. Қарор асосида ҳарбий хизматчилар, уларнинг оила аъзолари, ҳарбий муассасалардаги ишчи ва хизматчиларга, собиқ Иттифоқ армиясида хизмат қилган нафақадорларга ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимояни кафолатлади. Ҳарбий қисмлар ва ўқув юртлари, муассасалар, ташкилотлар давлат томонидан моддий техника ва маблағ б-н таъминланди.

1992 й. 24 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган Чегара қўшинлари бўлинулари ҳақида»ги фармони б-н Республика Миллий Хавфсизлик Хизмати қошида Чегара қўшинлари бошқармаси ташкил этилди ва Ўрта Осиё Чегара қўшинлари бўлинулари унинг тасарруфига ўтказилди.

1992 й. 18 майда «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган ҳаво десант қўшинлари, ҳарбий транспорт авиацияси, разведка қўшинлари, таъминот қисмлари ҳақида»ги фармон б-н б-

Ватан ҳимоячиларининг қасамёд қабул қилиши.

қўшинлар республика тасарруфига ўтказилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 й. 12 нояб.даги «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган Ҳаво ҳужумига қарши ҳарбий қисмлар ҳақида»ги, 13 нояб.да «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган кимёвий ҳарбий қисмлар ҳақида»ги фармонлари б-н мамлакатимиз ҳудудида жойлашган мазкур турлардаги қўшинлар республика тасарруфига олинди ва сифат жиҳатидан такомиллаштирилди. Шу тарзда мустақил мамлакат Қуролли Кучларини барпо этишнинг ташкилий даври яқунланди.

Ўзбекистон Республикаси ўз Қуролли Кучларини тузишда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг ҳуқуқий метёрлари, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича Хельсинки яқунловчи акти, МДҲ коллектив хавфсизлик Шартномаси каби халқаро ҳужжатларнинг барча талабларига риоя қилди.

1992 й. 3 июлдаги Президент фармонида мудофиқ Мудофаа ишлари вазирлиги – Мудофаа вазирлигига айлантирилди. Ўзбекистон Республикасининг «Мудофаа тўғрисида», «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида» ҳамда «Муқобил хизмат тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди.

1993 й.нинг 22 нояб.да «Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ҳарбий қисмининг Жанговар Байроғи тўғрисида»си Президент фармони имзоланиб, Қуролли Кучлар Жанговар Байроғининг ягона намунаси белгиланди. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1993 й. 29 дек.даги Ўзбекистон Республикасининг «Ватан ҳимоячилари кунини белгилаш тўғрисида»ги қонунига биноан 14 янв. Ватан ҳимоячилари кунини деб эълон қилинди.

1995 й. авг.да қабул қилинган ЎзР Ҳарбий доктринаси мамлакат ҳарбий соҳадаги сиёсатини белгилаб берди. Минтақадаги ҳарбий-сиёсий вазиятдан келиб чиққан ҳолда 2000 й. 3 фев. кунини Ўзбекистон Республикасининг Мудофаа доктринаси қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларини барпо этишнинг ташкилий даври

яқунлангач, олдиндаги вазифа уни замон талаблари асосида ислоҳ қилишдан иборат бўлди. Бунда аввало қўшинлар қўланишининг стратегик ва тактик жиҳатидан келиб чиқиб, Қуролли Кучлар тузилиши асоси ЎзРни ҳимоя қила оладиган қўшинлар ва махсус қўшинларни тузишга қаратилди. Булар: Қуруқликдаги қўшинлар; Ҳарбий ҳаво кучлари ва Ҳаво ҳужумидан мудофаа қўшинлари; махсус ва муҳандислик-қурувчилик қўшинлари; Ички ишлар вазирлигининг ички ва қоровул қўшинлари; Миллий хавфсизлик хизматининг ҳарбийлаштирилган қисмлари ва Чегара қўшинлари.

Қуролли Кучларнинг ўзагини ташкил этувчи қуруқликдаги қўшинлар тажовузкорнинг зарбасини қайтаришга, эгаллаб турилган минтақа, марраларни қўлдан бермасликка, шунингдек, душман қўшинларининг бостириб кирган гуруҳларини тор-мор қилишга мўлжаллангандир.

Қуруқликдаги қўшинлар таркибига мотоўқчи, танкчи ва артиллерия қўшилмалари ва қисмлари, ҳаво десанти, ҳужумчи десант, Ҳаво ҳужумидан мудофаа бўлинмалари, тез ҳаракат қилувчи кучлар қисмлари, таъминот қисмлари ва бўлинмалари кирди.

Ҳарбий ҳаво кучлари Қуролли Кучларнинг энг юқори манёврланган қўшин турларидан бири ҳисобланади.

Махсус қўшинлар жанговар ҳаракатларни оператив таъминлаш масалаларини ҳал этиш учун мўлжалланган. Улар энг муҳим йўналишларда тузиладиган қўшинлар гуруҳларини кучайтиришга ҳамда уларнинг жанговар ҳаракатларини ҳар тарафлама таъминлашга мўлжалланган бўлиб, разведкачи қўшилмалар ва қисмлар, муҳандислик, кимёвий, алоқа қўшинлари, радиоэлектрон кураш қисмлари, техникавий таъминот қўшилмалари ва қисм-

лари, автомобиль, йўл ва қувур ётқизиш қўшинлари, муҳандислик-аэродром ва авиация-техника қисмлари, топогеодезия ва гидрометеорология қисмларини, ҳарбий-муҳандислик-қурилиш тузилмаларини ўз ичига олади ва Қуролли Кучлар ривожланишининг ҳоз. босқичида юксак жанговар шайликни сақлашнинг муҳим звеноларидан бири бўлиб, мамлакат мудофаа салоҳияти ҳамда унинг яхлитлиги ва суверенитетини ҳимоя қилиш ишига салмоқли ҳисса қўшмоқда. Улар олдида турган вазифалардан келиб чиққан ҳолда махсус қўшинлар йилдан йилга янги жанговар сифатларни касб этмоқда. Айни пайтда муҳандислик қўшинлари барча қўшин турларининг жанговар ҳаракатларини таъминлашга мўлжалланган муҳандислик-сапёр, понтонли кўприкчи, кўчирувчи-десантчи, муҳандислик-йўлчи, тўсиқлар, муҳандислик кўприк қурувчи, маскировкаловчи ҳамда бошқа қисм ва бўлинмалардан иборат.

Махсус қўшиннинг яна бир тури муҳандислик-қурувчилик қўшинларидир. Айни вақтда улар Қуролли Кучлар инфраструктураси тараққиётини таъминлаш ва давлат стратегик иқтисодий дастурини бажаришга ҳисса қўшиб келмоқда. Уруш шароитида мазкур қўшинларга мудофаа биноларини, коммуникация қурилишлари ва қўтқарув-авария ишларини бажариш юклатилган.

Офицерлар сафда.

Артиллериячилар.

Бугунги кунда авваллари ҳат этилган муҳандислик вазифаларининг характери сезиларли даражада ўзгариб қолмасдан, мутлақо янги — вайрона ва тўсиқли зоналар, йирик уюмлардан ўтиш, қўшинларни замонавий шикаст етказувчи воситалардан сақлаш тури юзага келди.

Қўшинларнинг ҳаракати ва манёври учун йўлларни тайёрлашда муҳандислик бўлинмаларининг тутган ўрни алоҳида. Бу бўлинмалар гилдиракли ва занжирли асослардаги йўлётқизгич, миналардан тозаловчи муҳандислик машиналари, кўприк қурувчи ҳамда ўзию-рар механизациялашган кўприклар каби махсус техника турлари б-н таъминланган. Қуролли Кучларда қисмлар жанговар ҳаракатларини таъминлаш вазифасини бажариш, шунингдек, ёндириш қуроллари ёрдамида душманга талафот келтиришга мўлжалланган кимёвий ҳимоя бўлинмаларига катта эътибор қаратилмоқда. Агар авваллари улар атиги кимёвий қуролларга қарши ҳимоя қўшинларига тааллуқли вазифаларни бажарган бўлса, ҳоз. шароитда кимёвий ҳимоя бўлинмаларига қўшимча равишда олдинда турган ҳаракатлар йўналишида, олдинга силжиш йўналишларида, ёйилиш чегараларида ва 2-эшелон-Харбий ҳаво кучлари.

лар қайта ҳужумлари йўналишида радиацион ва бактериологик разведка юритиш бўйича, шунингдек, душман томонидан ядровий, кимёвий ва бактериологик қуроллар қўлла-

нилган тақдирда дозиметрик назоратни амалга ошириш ва шахсий таркибга санитария ишловини ўтказиш, қуроласлаҳалар ва жанговар техникалар, транспортлар, анжомлар ва кийим-кечакларни дегазациялаш, дезактивациялаш ва дезинфекция қилиш вазифалари топширилган. Бу қўйилган топшириқларни бажариш учун кимёвий ҳимоя қўшинлари барча зарур воситалар б-н таъминланган.

Жангда қўшинларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан ҳарбий алоқа қўшинларига боғлиқ. Улар қўшинлар ва қуролларни бошқариш тизимида ахборотларни алмаштириш хизматини бажардилар. Алоқа қўшинлари симли алоқа, радиоалоқа, махфийлаштирилган алоқа воситаларидан фойдаланган ҳолда ҳарбий ҳаракатларнинг боришига таъсир ўтказдилар.

Ўзбекистон Республикаси Чегара қўшинлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 й. 24 мартдаги фармонида кўра тузилди. Чегара қўшинларига ЎзР давлат чегараларини, унинг суверенитетини ҳимоя қилиш вазифаси қўйилган.

Уруш ҳолларида Ўзбекистон Қуролли Кучлари ўз вазифаларини Ўзбекистон Республикаси Миллий хавфсизлик хизмати ва Ички ишлар вазирликлари

б-н биргаликда амалга оширади. Уларнинг биргаликдаги ҳаракатини мувофиқлаштириш учун 2000 й.да Мудофаа Вазирлигида Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг Бирлашган Штаби тузилди.

Қуролли Кучларнинг ташкилий дарида Қуролли Кучлар ташкилий-штаб тузилиши такомиллаштирилди ва унга мувофиқ ҳарбий қисмлар, муассасалар ва ҳарбий ўқув юртлари ислоҳ қилинди, ҳарбий билим юртлари тармоқларини кенгайтириш ва Қуролли Кучлар Академиясини барпо этиш ҳисобига миллий кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизими яратилди. Қуролли Кучлар вазифаларига биноан ҳарбий хизматчилар барча тоифасининг таълим жараёни яхшиланди, минтақадаги генерал-стратегик вазият ва ҳарбий-сиёсий ҳолат ҳисобга олинди, қўшинларни жойлаштириш тизими такомиллаштирилди. Бу — давлат чегараларини ҳамда халқимиз манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш имконини яратди, натижада замон талабига жавоб бера олинган қўшинларни барқарор бошқариш тизими барпо этилди, Ҳарбий хизматни ташкил этишнинг инфратузилмаси яратилди, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида», «Мудофаа тўғрисида»ги қонуни, 1996 й.да Умумҳарбий Низомга қабул қилиниши б-н Қуролли Кучлар ҳуқуқий базаси яратилди.

Олий Мажлиснинг 1-чақириқ 14-сессиясида эътибор Қуролли Кучлар, Чегара ва Ички қўшинларни ягона давлат сиёсати асосида бошқичма-бошқича чуқур ислоҳ этиш масалаларига қаратилди. Ислохотлар ҳақидаги қарор қабул қилинганда Қуролли Кучлар жанговарлик қобилиятига фаол таъсир кўрсатиши 3 асосий омил ҳисобга олинди. 1-омил, Қуролли Кучлар техникаси жиҳатдан яхши таъминланган ҳамда

Танқит

бошқарувнинг ишончли воситасига эга бўлиши лозимки, бу жанговар воситалар таркиби кам, аммо самаралорлиги юқори бўлган, Қуролли Кучлар олдида турган вазифаларни ҳал этиш имконини бериши лозим. Бу ўз ўрнида шахсий таркибнинг касбий малакаси юқори, техника ва қурол-аслаҳаларнинг жанговар имкониятларидан тўлақонли фойдаланиш маҳорати аъло даражада бўлишини таъозо этади; 2-омил, Қуролли Кучларни ислоҳ қилишда жаҳон ва давлатимиз ҳарбий ютуқлари, ҳарбий қурилишнинг илғор тажрибалари ва фанидан фойдаланилди. Қуролли жангнинг янги усул ва шакллари пайдо бўлган шароитларда жанговар вазифаларни ҳал қилишнинг янада самарали имкониятларини излаш борасида фаол иш олиб борилди. Бунда, албатта, экстремизм ва халқаро терроризм фаолиятининг фаоллашуви каби янги омилларга қарши кураш ҳам назарда тутилди; 3-омил — Қуролли Кучларнинг ҳар томонлама етук шахсий таркибга эга бўлишидир. Ислоҳот ҳарбий хизматчиларнинг маънавий-ахлоқий тарбиялашни, уларнинг профессионал тайёргарлигини ва қайта тайёрлашни ташкил этишнинг бутун тизимини қайтадан кўриб чиқишни кўзда тутди. У жангчиларимизда Ватанга муҳаббат ва салоқатни, юксак маънавий фазилатлар ва мустаҳкам иродани тарбиялашга, профессионализмни, аъло жанговар тайёргарликни таъминлашга қаратишга йўналтирилган.

Мамлакат Қуролли Кучлари тизимида олиб борилган ислоҳотлар, 1999—2001 й.лардаги жанговар ҳаракатлар ва давлат мудофаасини ташкил этиш борасида тўпланган тажрибалар асосида Ўзбекистон Республикасининг «Мудофаа тўғрисида»ги қонуни 2001 й. 11 майда Олий Мажлиснинг 2-чақириқ 5-сессиясида янги таҳрирда тасдиқланди.

Қонуни давлат мудофаасининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий-ҳуқуқий талбирлар мажмуидан иборатлигини назарга олган ҳолда мудофаа масаласида Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамаси, Мудофаа вазирлиги, Қуролли Кучлар Бирлашган штаби, ҳарбий округлар, вазирликлар, давлат қўрсатқичлари, идоралар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фуқароларнинг ўзини бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар ҳамда мамлакат фуқароларининг давлат мудофаасини таъминлашдаги ваколатларини белгилаб берди.

Мудофаа ва Қуролли Кучларга раҳбарликни Ўзбекистон Республикаси

Президенти — Қуролли Кучлар Олий бош қўмондониди амалга оширади. Уруш шароитида ЎЗР мудофаа вазири бир пайтнинг ўзида Қуролли Кучлар Олий бош қўмондониди ўринбосари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгиланган тартибда: ЎЗРга ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти тутилганда уруш ҳолати, умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилади ҳамда ЎЗРнинг бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади; Қуролли Кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, олий ҳарбий унвонларни беради.

Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ўз тасарруфидаги қўшинларга бошқарувни амалга оширади, мудофаа ва ҳарбий қурилиш соҳасидаги давлат сиёсати юритилишини, Мудофаа вазирлиги қўшинларининг замонавий қурол-яроғлар, ҳарбий техника ва моддий-техника воситалари б-н жиҳозлашини, ҳарбий ҳамкорлик кенгайтирилишини, чақирувнинг ва Қуролли Кучлар кадрлари тайёрлашнинг ташкил этилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси «Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида»ги қонун янги таҳрирда қабул қилинди (2002.12.12) (қ. *Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат*).

Қўшинлар оператив бошқарувини ташкил этиш мақсадида ҳарбий округлар ташкил этилди. Ҳарбий округ бу — операциялар йўналишларида Ўзбекистон Республикасининг хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини таъминловчи асосий ҳарбий-маъмурий бирлик ҳамда умумқўшин тезкор-стратегик ҳудудий бирлашмасидир. Ҳарбий округлар ташкил этилиши б-н қўшинлар ва қисмларни қайта жойлаштириш амалга оширилди. Бу уларни энг муҳим стратегик йўналишларда жамлашга, ҳудудий мудофаанинг ҳақиқий тизимини шакллантиришга имкон берди. Бугунги кунда ҳар бир ҳарбий округ, йирик қисмлар ўз ўқув полигонларига эга ва уларда ҳарбий техникани бошқариш кўникмаларини ҳосил қилиш, жанговар қуроллардан отиш, артиллерия, ҳаво жанги тайёргарлиги, взвод, батальон, қисм таркибида тактик ўқув машғулотларини ўтказиш учун барча шароитлар яратилган.

Ҳарбий ислоҳотлар стратегияси асосида сон жиҳатидан унча катта бўлмаган, замонавий қурол-яроғ ва техника

Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ҳарбий округлари:

Шим.-ғарбий ҳарбий округ (Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм вилояти, округ штаби Нукус ш.да);

Жан.-ғарбий махсус ҳарбий округ (Бухоро, Навоий, Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятлари, округ штаби Қарши ш.да);

Марказий ҳарбий округ (Самарқанд, Жиззах, Сирдарё вилоятлари, округ штаби Жиззах ш.да);

Тошкент ҳарбий округи (Тошкент ш. ва Тошкент вилояти, округ штаби Тошкент ш.да);

Шарқий ҳарбий округ (Андижон, Наманган, Фарғона вилоятлари, округ штаби Марғилон ш.да).

б-н қуролланган армияни, жанговар ҳаракатлар олиб боришнинг энг самарали усулларини эгаллаган ва ҳар қандай босқинчи кучларга қарши туришга ҳамда зарба беришга қодир бўлган тезкор, ҳар томонлама ўзига суянган ва таъминланган қисмларни яратишдан иборат бўлган вазифаларни бажариш асослари яратилди.

Бугунги кунда мамлакатимизда Мудофаа вазирлигининг Тошкент умумқўшин командирлари, Самарқанд автомобилчи командир-муҳандислар, Чирчиқ танкчи командир-муҳандислар, Жиззах авиация олий ҳарбий билим юртиларида, Тошкент ахборот технологиялари ун-тининг махсус алоқа ф-ти, Ички ишлар вазирлигининг Тошкент олий ҳарбий техника билим юрти, Ёнгин хавфсизлиги олий техника мактабида, округлардаги сержантлар тайёрлаш мактабларида Қуролли Кучлар сафларига турли мутахассисликлар бўйича малакали кадрлар тайёрланмоқда. 1995 й. 2 сент.да Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларининг Ҳарбий академияси очилди. Ҳарбий касбни танловчи ёшлар учун Тошкент, Самарқанд, Урганч ва Фарғона ш.ларида ҳарбий мутахассисликларга йўналтирилган лицейлар фаолият кўрсатмоқда. Ҳарбий лицей тингловчилари 2 йил мобайнида ҳарбий кўникма тўплаб, ўзлари танлаган қўшин турлари бўйича олий ҳарбий билим юртига йўл оладилар.

Ад.: Кармо в И., Миллий армиямиз — мустақиллигимизнинг тинч ва осойишта ҳаётимизнинг мустаҳкам қафолатидир, Т., 2003; Ватан ҳимояси — муқаллас бурч, Т., 2001; Армия — давлат таъинчи ва тинчлик қафолати, Т., 2005.

Ислом Иноятов.

ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИ

НОДАВЛАТ НОТИЖОРАТ ТАШКИЛОТЛАРИ

Нодавлат нотижорат ташкилоти – жисмоний ва (ёки) юридик шахслар томонидан ихтиёрийлик асосида ташкил этилган, даромад (фойда) олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олмаган ҳамда олинган даромадлар (фойда)ни ўз қатнашчилари (аъзолари) ўртасида тақсимламайдиган, ўзини ўзи бошқариш ташкилотидир. Бундай ташкилотлар жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини, бошқа демократик қадриятларни ҳимоя қилиш, ижтимоий, маданий ва маърифий мақсадларга эришиш, маънавий ва б. номоддий эҳтиёжларни қондириш, хайрия фаолиятини амалга ошириш учун тузилди.

Уюшма, жамғарма (фонд), жамият, оммавий ҳаракат кабилар тарзида тузилган бу ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, умумий номи б-н ҳам аталади.

Жамоат бирлашмалари тузишнинг кўп асрлик тарихи бор. Ўзбекистонда фаолият олиб борган бу хилдаги уюшмалар тарихини шартли равишда бир неча босқичга бўлиш мумкин. Мустамлакачилик давригача бўлган I-босқич 19-а.нинг тахм. 60-й.ларигача давом этиб, унда деҳқонлар, ҳунармандлар, санъаткорларнинг ўзига хос бирлашмалари тарзида кўзга ташланган. Ҳамфикр, маслақдош одамларнинг «тап», «гаштак» шаклидаги йиғинларини ҳам шундай уюшмаларнинг илк кўриниши дейиш мумкин. Уларга йиғилганлар ҳужалик-маиший руҳдаги масалаларни муҳокама қилишарди.

Иккинчи, мустамлакачилик даври босқичи (1865–1917 й.лар)да чоризм ва маҳаллий ҳукмрон доираларига қарши бўлган сиёсийлашган гуруҳ ва жамият-

лар ҳам, турли адабий тўғарақлар (мас., зиёлилар давраларини ўз ичига олган бедилхонлик, машрабхонлик, навойихонлик кабилар) ҳам мавжуд эди. Бу даврда ҳаваскор меъморлар, шашмақомчилар ўз давраларини тузганлар. Лекин мустамлакачи режим миллий тикланиш, фуқаролик эркинлигининг ҳар қандай кўринишини йўқ қилишга интилган.

Учинчи, шўролар даври босқичи (1917–91)да эса давлат жамоат бирлашмаларидан «коммунизм қурилиши нишда халқнинг сиёсий фаоллиги»ни бутун дунёга намойиш этиш мақсадида фойдаланди. Утган асрнинг 70–80-й.ларида Ўзбекистонда аҳолининг илмий-техникавий (Ихтирочилар ва рационализаторлар жамияти, Радиоҳаваскорлар жамияти, «Билим» жамияти ва б.); жисмоний тарбия-спорт («Динамо», «Спартак» ва ш.к. жамиятлар); хайрия (Ўзбекистон кўрлар жамияти, Кар-соқовлар жамияти ва б.); ҳаваскорлик (Шахмат ҳаваскорлари жамияти, Овчилар ва бадиқ овловчилар жамияти ва б.); профессионал (Ўзбекистон композиторлар уюшмаси, Ўзбекистон меъморлар уюшмаси, Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси ва б.); ташқи сиёсий (Тинчликни ҳимоя қилиш қўмитаси, Осиё ва Африка халқлари б-н бирдамлик қўмитаси ва б.); маданий-тарихий (Ўзбекистон Тарих ва маданият ёлгорликларини муҳофаза қилиш жамияти каби); инсонларварлик (Ўзбекистон Қизил Хоч ва Қизил яримой жамияти каби) бирлашмалари бор эди. Бу ташкилотларнинг ҳаммаси расмий учун тузилган бўлиб, аҳолининг унга аъзо бўлиб киришига «ихтиёрий-мажбурий» тус берилган. Номигагина фаолият юритган бу ташкилотлар аксарият ҳолларда ўз аъзоларининг талабларига жавоб бермаган, уларнинг манфаатларига хизмат қилмаган.

М. Горбачёвнинг «қайта қуриш» сиёсати «социализмни янгилаш» мақсадида фуқаролар уюшмаларини маърифийлашган моделига ўхшатиб тузишга уринди. Жумладан, Иттифоқда ва республикаларда Совет маданият фонди ва б. фондлар ҳамда уларнинг филиаллари ташкил қилинди. Лекин вазият аста-секин коммунистик режим назоратидан чиқиб кета бошлагач, тузилган бирлашмаларни молиявий таъминлаш ҳам мумкин бўлмади.

Ўзбекистонда 80-й.ларнинг охири – 90-й.ларнинг бошида мамлакат раҳбарлари бошчилигида соғлом кучлар жамоат бирлашмаларини ягона бир мақсад – ўзбек халқи орзу қилган давлат мустақиллигига эришиш мақсадида тузишга киришди. Чунончи, Президент И.А.Каримовнинг ташаббуси б-н 1991 й.нинг эидаёқ, хотин-қизларнинг жамиятдаги роли ва айниқса, мамлакатдаги демографик вазиятни ҳисобга олиб, собиқ СССРда биринчилардан бўлиб Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси қайта тузилди. Қўмитанинг ўз тизим шакллантирилди: унинг 14 вилоят ва 17 туман қўмитаси ташкил этилиб, уларнинг раҳбарлари тегишли даражадаги ҳокимларнинг ўринбосарлари лавозимларини эгалладилар.

Ўзбекистонда нодавлат ташкилотлар ривожланишининг 4-босқичи 1991 й. сент.дан 1996 й.гача, яъни ижтимоий сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг бир томонлари эркинлаштирилиши бошлангунгача давом этди. Унинг асосий уюшмалари жамоат бирлашмаларининг моҳияти ва вазифалари ўзгарганликдан советлардан қолган айрим тузилмаларга барҳам берилганлигида намойиш бўлиб 1996 й.дан мавжуд уюшмаларнинг мустақамланиши ва мустақиллик, демократия, ҳуқуқий давлат ҳамда фуқаро-

жамияти руҳига мос тарздаги янги уюшмалар тузилиши даври бошланди.

Ўзбекистон Республикасида ўтказилаётган кенг қўламли демократик ислохотлар ва инсон ҳуқуқлари ҳимоясини кучайтиришга қаратилган изчил сиёсат фуқаролик жамиятининг ажралмас қисми бўлган нодавлат ташкилотларининг ўрни ва аҳамиятини тобора оширмоқда.

Мамлакатда нодавлат нотижорат ташкилотларининг эркин ва фаол ҳаракат қилишлари учун зарур ҳуқуқий асослар яратилди. Бу асослар таркибига Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (1992), Фуқаролик кодекси (1996), «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида» (1999), «Жамоат бирлашмалари тўғрисида» (1991), «Жамоат фондлари тўғрисида» (2003)ги қонунлар ҳамда бошқа махсус қонунлар кирди.

Алоқатли фуқаролик жамиятини фаол ва ривожланган нодавлат ташкилотларисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Улар фаолиятининг замирида фуқаролар ташаббусларини шакллантириш, одамларнинг ижтимоий фаолигини ошириш, ҳаётдаги турли муаммоларни ҳал этиш истиқболлари мужассамдир.

Ўзбекистон Республикасидаги нодавлат нотижорат ташкилотларини хусусиятлари ва фаолият мақсадларига қараб бир неча тоифага бўлиш мумкин:

болалар ва ёшлар ташкилотлари (Ўзбекистон болалар жамғармаси, Ўзбекистон ёшлар палатаси, «Фарзандим — жигарбандим» жамоат бирлашмаси, «Сен ёлғиз эмассан» республика жамоат болалар фонди, ўқувчилар, олий ва ўрта махсус ўқув юртли талабаларининг «Талаба» спорт уюшмаси ва б.);

аёллар ташкилотлари (Ишбилармон хотин-қизларнинг «Тадбиркор аёл» ассоциацияси, Ўзбекистон «Олима» аёллар уюшмаси ва б.);

ногиронлар ташкилотлари (Ўзбекистон ногиронлар ташкоти, Ўзбекистон «Чернобилчилар» уюшмаси, «Ўзбекистон махсус олимпиадаси» халқаро хайрия спорт жамоат бирлашмаси ва б.);

ҳуқуқни ҳимоя қилиш ташкилотлари (Ўзбекистон адвокатлар ассоциацияси, Ўзбекистон судьялар ассоциацияси, Ўзбекистон юристлар уюшмаси, Ўзбекистон халқаро ҳуқуқ ассоциацияси, ва б.);

спорт ташкилотлари (Болалар спортини ривожлантириш фонди, Ўзбекистон гольф ассоциацияси, Ўзбекистон «Ёшлик» кўнгилли спорт жамияти, Кураш халқаро ассоциацияси, Миллий Олимпиада қўмитаси, Мудофаага қўмаклашувчи «Ватанпарвар» ташкоти, Ўзбекистон белбоғли кураш федерацияси, Ўзбекистон «Турон» яккакураш федера-

цияси, Профессионал бокс федерацияси, Ўзбекистон шахмат федерацияси ва б.);

маънавий-маърифий ташкилотлар (Ўзбекистон кутубхоначилик педагоглари ассоциацияси, «Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси, «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармаси, Амир Темур халқаро хайрия жамғармаси, Бобур номидаги халқаро жамғарма, «Ижтимоий фикр» жамоатчилик маркази, Ўзбекистон маърифатпарварлар жамияти, бас-такорлар уюшмаси, Ўзбекистон бадий ижодкорлар уюшмаси ва б.);

тиббий-соғломлаштириш ташкилотлари (Ўзбекистон анестезиологлари ва реаниматологлари ассоциацияси, Ўзбекистон ветеринария мутахассислари ассоциацияси, Марказий Осие пульмонологлари халқаро ассоциацияси, ва б.);

илмий-техник ташкилотлар (Ўзбекистон географлар жамияти, Геологик илмий ассоциация, Муҳандислик федерацияси, Табiiй фанлар халқаро ассоциацияси, Ўзбекистон ёш олимлари миллий жамияти, Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, Ўзбекистон тарихчилар жамияти ва б.);

экологик ташкилотлар (Орол ва Оролбўйини ҳимоя қилиш қўмитаси, «Экосан» экология ва саломатлик халқаро жамғармаси, «Атроф муҳит ва соғлом турмуш тарзи» жамоатчилик маркази ва б.);

ижтимоий жамғармалар («Маҳалла» хайрия жамғармаси, «Наврўз» халқаро хайрия жамғармаси, «Нуроний» жамғармаси ва б.);

миллий-маданий марказлар (Арман миллий маданият маркази, Озарбайжон маданий марказлари ассоциацияси, Қозоқ маданий маркази, Рус маданий маркази, Ўзбекистон уйғур маданий маркази, Немис «Видергебурт» маданий маркази, Ўзбекистон миллий маданий марказларини ривожлантиришга қўмаклашувчи «Бағрикенглик» ижтимоий жамғармаси ва б.);

бошқа турдаги ташкилотлар («Хунарманд» ассоциацияси, Автоҳаваскорлар кўнгилли жамияти, Кинологлар федерацияси, Ўзбекистон деҳқон ва фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш жамғармаси, ва б.).

Ўзбекистон Республикасида давлат нодавлат нотижорат ташкилотларига ижтимоий ҳаётда иштирок этиш учун тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб берилди. Бу хилдаги ташкилотларнинг алоҳида ижтимоий фойдали дастурларига давлат қўмак кўрсатиши мумкин.

Давлат органлари ҳамда мансабдор шахсларнинг нодавлат нотижорат ташкоти фаолиятига аралашшига, худ-

ди шунингдек, нодавлат нотижорат ташкилотининг давлат органлари ҳамда мансабдор шахсларнинг фаолиятига аралашшига йўл қўйилмайди.

Нодавлат нотижорат ташкилотлари ижтимоий ҳаётнинг турли масалаларига доир ташаббуслар б-н чиқиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига таклифлар киритиш, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг қарорларини ишлаб чиқишда қонун ҳужжатларига назарда тутилган тартибда иштирок этиш, оммавий ахборот воситаларини таъсис этиш ҳамда белгиланган тартибда ноширлик фаолиятини амалга ошириш, уставда белгиланган вазифаларини бажариш учун тадбиркорлик тузилмаларини ташкил этиш, қонун ҳужжатларига мувофиқ ваколатхоналар очиш ва филиаллар ташкил этиш каби ҳуқуқларга эга.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексида нодавлат нотижорат ташкилотларининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари кўрсатиб ўтилган. Улар жамоат бирлашмаси, ижтимоий фонд, муассаса шаклида, шунингдек, қонунларда назарда тутилган бошқа шаклда ташкил этилиши мумкин. Бундай ташкилотлар ўз фаолиятини мувофиқлаштириб бориш, шунингдек, умумий манфаатларини ифодалаш ҳамда ҳимоя қилиш мақсадида уюшмалар (иттифоқлар) шаклида бирлашмалар тузиши мумкин.

Нодавлат нотижорат ташкилотини тугатиш унинг юқори органи қарорига биноан ёки суд тартибда амалга оширилади.

2005 й. июнда Ўзбекистон Нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциацияси тузилди. Ихтиёрийлик, эркинлик ва тенглик асосида тузилган бу уюшма мамлакатда демократик тамойилларнинг ҳаётга татбиқ этилишини рағбатлантириш мақсадини кўзлайди. Ассоциация ҳузурида Ўзбекистон Нодавлат нотижорат ташкилотларини қўллаб-қувватлаш фонди ҳам тузилган. Янги фонд, юридик мақомига кўра, аъзолиги бўлмаган хайрия нодавлат нотижорат ташкилотидир.

Фонд аҳоли эътиборини қозongan, кишилар манфаатларини қаноатлантириш ҳамда ҳимоя қилиш борасида зиммасига олган вазифаларни мустақил ҳал этиш лаёқатига эга фуқаролик ин-тларини, биринчи навбатда нодавлат ташкилотларини рағбатлантириш учун мўлжалланган зарур моддий ресурслар ва молия маблағларини жамлаш, жумладан, маҳаллий, хорижий ва халқаро ташкилотлар ҳамда молиявий ин-тлар грантларини жалб этиш б-н шуғулланади.

Нодавлат ташкилотлари тизимининг мавқеи мустақамлана боргани сари улар давлат тузилмалари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширадиган воситага айланмоқда.

Ад.: Каримов И. А., Кучли давлатдан кучли жамият сари, Т., 1998; «Нодавлат но-тижорат ташкилотлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига шарҳлар [Маъ-ул муҳаррир А.Х. Саидов], Т., 2002; Сады-ков Н.Н., Котов А.Л. М., Неправильные организации – основа гражданского общества, создаваемого в Узбекистане, Т., 2000.

СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАР

Жамоат бирлашмалари орасида сиёсий партиялар алоҳида аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси фуқароларнинг сиёсий партияларга уюшмиш ҳуқуқини кафолатлаган. Сиёсий партияларнинг ҳуқуқий мақоми Ўзбекистон Республикасининг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонуни (1996 й. 26 дек.)да белгилаб берилган. Қонунда сиёсий партиялар Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг қарашлар, манфаатлар ва мақсадлар муштараклиги асосида тузилган, давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда жамият муайян қисмининг сиёсий иродасини рўёбга чиқаришга интилувчи ҳамда ўз вакиллари орқали давлат ва жамоат ишларини идора этишда қатнашувчи кўнгилли бирлашмаси эканлиги кўрсатилган.

Сиёсий партиялар фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириш мақсадида, хоҳиш-иродани эркин билдириш, партияга ихтиёрий равишда кириш ва ундан чиқиш, аъзоларининг тенг ҳуқуқчилиги, ўзини ўзи бошқариш, қонунийлик ва ошқоралик асосида тузилади ва фаолият кўрсатади. Лекин конституциявий тузумни зўрлик б-н ўзгартиришни мақсад қилиб қўювчи; Ўзбекистон Республикаси суверенитети, яхлитлиги ва хавфсизлигига, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши чиқувчи; урушни, ижтимоий, миллий, ирқий ва диний адоватни тарғиб қилувчи; халқнинг соғлиги ва маънавиятига тажовуз қилувчи; миллий ва диний руҳдаги партияларни тузиш ва уларнинг фаолият кўрсатиши тақиқланади. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларда хизмат қилувчи шахслар (судьялар, прокурорлар ва прокуратура тўғривчилари); ички ишлар органлари, миллий хавфсизлик хизмати ходимлари, ҳарбий хизматчилар, хорижий давлатларнинг фуқаролари ва фуқаролиги

бўлмаган шахслар сиёсий партияларга аъзо бўла олмайдилар. Сиёсий партияга аъзолик фақат яқка тартибда қайд этилади. Бир партиянинг аъзоси айни вақтда 2-партияга аъзоликка қабул қилинмайди. Сиёсий партияни тузиш учун камида 8 та ҳудудий субъектда (вилоятда), шу жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси ва Тошкент ш.да яшайётган ҳамда партияга бирлашиш истагида бўлган камида 20 минг фуқаронинг имзоси бўлиши талаб этилади.

Сиёсий партиялар сайлаб қўйиладиган давлат органларидаги ўз вакиллари орқали тегишли қарорларни тайёрлашда қатнашади. Ўзбекистон Республикаси Президенти, давлат ҳокимияти органлари сайловларида иштирок этади. Ўз партияларининг сиёсатини уюшқоқлик б-н ўтказиш учун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасида сиёсий партияларнинг фракциялари, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти вакиллик органларида партия гуруҳлари тузилади. 1-чақириқ (1994-1999) Олий Мажлисида ҳокимият вакиллик органларидан сайланган 120 депутат б-н бирга 69 депутатдан таркиб топган ЎзХДП фракцияси, 47 депутатни уюштирган «Адолат» СДП фракцияси, 14 депутат иштирокидаги «Ватан тараққиёти» партияси фракцияси иш олиб борди 1999 й. 5 ва 19 дек.да 2-чақириқ Олий Мажлисида бўлган сайловларда эса ЎзХДПнинг 48 аъзоси, «Ватан тараққиёти» партиясининг 20, «Адолат» СДПнинг 11, ЎзМТДПнинг 10 аъзоси депутатлик мандатини олди. 2004 й. 26 дек. янги 2 палатали парламентга бўлган сайлов (2005 й. 9 янв.да айрим участкаларда сайловнинг 2-тури ўтган)дан сўнг Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига ЎзЛиДеП нинг 41, Ўзбекистон ХДПнинг 28, ФМДПнинг 18, ЎзМТДП нинг 11, «Адолат» СДПнинг 10 ва сайловчилар ташаббускор гуруҳларининг 12 вакили депутат бўлиб сайланди ҳамда парламентда сиёсий партияларнинг тегишлича фракциялари тузилди.

«Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонунда сиёсий партиялар фаолиятининг кафолатлари, уларни тузиш, рўйхатга олиш, партиялар мудки, улар фаолиятини тўхтатиш тартиби каби масалалар кўрсатиб ўтилган. Сиёсий партиялар ўз уставидаги вазифаларни бажариш мақсадидагина ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириши мумкин. Сиёсий партияларнинг пул маблағлари аъзолик бадалларидан, ноширлик фаолиятдан келадиган даромадлардан, фуқаролар ва

Ўзбекистондаги сиёсий партиялар

Ўзбекистон Халқ демократик партияси (Ўзбекистон ХДП), Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси («Адолат» СДП), Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси (ЎзМТДП), Ўзбекистон Филокорлар миллий демократик партияси (ФМДП), Талбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон либерал-демократик партияси (ЎзЛиДеП).

жамоат бирлашмалари томонидан бера-раз берилган маблағлардан, шунингдек, қонуний тартибда орттирилган бошқа даромадлардан шаклланади. Ишлаб чиқариш фаолиятдан олинган даромадлар партия аъзолари ўргасида тақсимланиши мумкин эмас.

«Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни (2004 й. 29 апр.) уларни молиявий қўллаб-қувватлашни назарда тутди. Давлат органлари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари партияларга бир хилда тенг шароитда ёрдам беради. Давлат ёрдами Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджетидан пул маблағи ажратиш йўли б-н амалга оширилди. Давлат партияларни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига ва давлат ҳокимиятининг бошқа вакиллик органларига сайловда иштирок этиши учун молиялаштирди. Сиёсий партия Қонунчилик палатасига сайлов якунлари бўйича фракция тузиш учун зарур миқдорда депутатлик ўринларини ололган бўлсагина бу маблағлардан фойдаланади, акс ҳолда ажратилган маблағ давлат бюджетига қайтарилиши керак. Ажратилган давлат маблағларини сиёсий партия сайловолди кўргазмали ташвиқот воситаларини нашр қилишга; Қонунчилик палатаси депутатлигига номзодларнинг оммавий ахборот воситаларида чиқаришларини, номзодларнинг сайловчилар б-н учрашувларини, номзодларнинг ишончли вакиллари ва бевоисита сайлов округида сайловолди ташвиқотини ўтказиш учун жалб қилинадиган бошқа фоллар ишини таъкил этишга; сайлов кампаниясини ўтказишга доир умумпартиявий талбирларга сарфлаши керак.

Сиёсий партиялар хайрия ёрдами олиш ҳуқуқига ҳам эга. Бундай ёрдами фақат Ўзбекистон Республикаси юридик шахслари (чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар бундан мустасно) ва фуқароларидан пул шаклида ҳамда мол-мулк бериш, хизматлар кўрсатиш, ишлар бажариш тарзида ва фақат устава назарда тутилган фаолиятни амалга оши-

риш учун олиш мумкин. Сиёсий партияларга чет давлатлар; чет давлатларнинг юридик шахслари, уларнинг ваколатхоналари ва филиаллари; халқаро ташкилотлар, уларнинг ваколатхоналари ва фирмалари; чет эл фуқаролари; фуқаролиги бўлмаган шахслар томонидан хайрия ёрдами берилишига йўл қўйилмайди. Шунингдек, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, диний ташкилотлар ва номи яширилган ёки фақат тахаллуси кўрсатилган шахслар томонидан хайрия ёрдами берилиши ҳам тақиқланади. Молиявий ва б. маблағларнинг келиб тушиши ҳамда сиёсий партиялар томонидан сарфланиши устидан Ўзбекистон Республикаси Ҳисоб палатаси назорат олиб боради.

Ўзбекистон Халқ демократик партияси (ЎзХДП) 1991 й.да ташкил топган. Партия ҳар бир оила, меҳнат кишининг миллати, дини, этниқоди, ижтимоий аҳоли ва келиб чиқишидан қатъи назар, моддий ва маънавий фаровон ҳаёт кечирishi учун тенг имкониятлар яратиш, уларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва инсоний эркинликларини кафолатлаш, шаъни, қадр-қиммати, тинчлигини таъминлашни ўз вазифаси деб билади. Партия ўзини аҳоли барча қатламлари манфаатлари учун курашувчи халқ партияси, деб ҳисоблайди. ЎзХДП ўзини мамлакат сиёсий кучларининг сўл қаноти деб эълон қилган. Ўзбекистон ХДПнинг олий органи қурултой, 5 й.да 1 марта чақирилади. Партиянинг 585196 аъзоси бор (2005). Ўзбекистон ХДП нинг Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатасида 28 нафар депутатни бирлаштирувчи фракцияси мавжуд. Фракция 2005 й. 14 фев. даги йиғилишида Олий Мажлис Қонунчилик палатасида 3 та сиёсий партия фракцияси билан иборат кўпчиликни ташкил этувчи «Демократик блок» тузилганлиги муносабати б-н ўзининг парламент қўйи палатасидаги фаолиятини муҳолафатдаги парламент озчилиги сифатида амалга оширишини маълум қилди. Партиянинг марказий нашрлари: «Ўзбекистон овози» ва «Голос Узбекистана» газ.лари; «Мулоқот» жур. Партия Марказий Кенгашининг раиси Латиф Ёқубович Ғўломов.

Ўзбекистон «Адолат» социал-демократик партияси («Адолат» СДП) 1995 й.да ташкил топган. Мамлакатда вужудга келган илк социал-демократик партиядир. Партиянинг асосий мақсади – Ватан мустақиллигини мустаҳкамлаш, ислохотларнинг жадаллашувига, ҳуқуқий-демократик, адолатли фуқаролик жамияти барпо этиш ва пировардида, Ўзбекистонни жаҳонда ривожланган мамлакатлар сафидан мустаҳкам ўрин олишига муносиб ҳисса қўшиш. Партиянинг ғоявий негизини социал-демократиянинг 3 асосий принциплари: сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий адолат ташкил этади. Қонун устуворлигини таъминловчи адолатли ижтимоий муносабатлар ўрнатилгандагина одил жамият қуриш мумкин бўлади. Партия шу йўналишдаги ишларни бажаришнинг ўзининг асосий вазифаси деб ҳисоблайди. У ўртаҳол ва кам таъминланган аҳоли табақаларига таянади ҳамда уларнинг сиёсий, ижтимоий иродасини намоен этишига интилади. Партиянинг олий органи қурултой, 5 й.да 1 марта чақирилади. Партиянинг 50411 аъзоси бор (2005). «Адолат» СДПнинг Олий Мажлис Қонунчилик палатасидаги фракцияси 10 депутатдан ташкил топган. Партиянинг нашри «Адолат» газ. Партия Сиёсий Кенгаши 1-котиби Дилором Тошмухамедова.

Ўзбекистон «Миллий тикланиш» демократик партияси (ЎзМТДП) 1995 й.да ташкил топган. Партия миллий руҳ ва дунёқарашга эга бўлган, руҳан ва қалбан ватанпарварлик ғояларини, сиёсий жиҳатдан ўз тақдирини ўзи белгилашга, ўз-ўзини бошқаришга интилаётган, ўзлигини англаш, миллий бирлик ва миллий тикланишни муҳим ҳаётий мақсадлари деб ифода этаётган фуқароларнинг қарашлари ва манфаатларини бирлаштиради. Партия зиёлилар, миллий

тараққиёт йўлидан бораётган мулкдор ва тadbirkorлар, ижодий фаолият б-н машғул интеллектуал меҳнат соҳаси вакиллари, истиқдол ғоясига садоқатли ёшлар, ўз манфаатларини умуммиллий манфаатлар б-н уйғунликда кўраётган фуқаролар ҳамда партиянинг дастурий мақсадига хайрихоҳ бошқа ижтимоий табақаларга суянади ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилади. Партиянинг олий органи қурултой, 5 й.да 1 марта чақирилади. Партиянинг 70 мингдан ортиқ аъзоси бор (2005). Партиянинг нашри «Миллий тикланиш» газ. Партия Марказий Кенгаши раиси Хуршид Набиевич Дўстмухамедов.

Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси (ФМДП) 1998 й.да ташкил топган. 2000 й. 14 апр.да «Ватан тараққиёти» партияси ва Фидокорлар миллий демократик партияси бирлашди ва ФМДП номини олди. Партиянинг асосий мақсади – эркин бозор иқтисодиётига асосланган очиқ, ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамияти негизларини барпо этиш, аҳоли турмуш даражасини тараққий этган давлатлардаги халқларнинг турмуш даражасига етказиш, мамлакатнинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин олишига амалий ҳисса қўшишдан иборат. Партия ёшларни юксак маърифатли, билимли, ғоявий, сиёсий жиҳатдан ҳушёр, маънавий баркамол бўлиб вояга етишини таъминлашга интилади ва ёшлар манфаатини ҳимоя қилади. Партиянинг олий органи қурултой, 5 й.да 1 марта чақирилади. Партия аъзолари 61750 киши (2005). Партиянинг нашри «Фидокор» газ. Партия Марказий Кенгаши раиси Аҳтам Саломович Турсунов.

Ўзбекистон либерал-демократик партияси (ЎзЛиДеП)—Тadbirkorлар ва ишбилармонлар ҳаракати 2003 й.да ташкил топган. Партиянинг асосий мақсади – тadbirkorлар ва ишбилармонлар

кентроқ фаолият кўрсатиши учун янги имкониятларни очиш, мамлакатнинг манфаатлари ва унинг тараққиётининг стратегик истиқболларига жавоб берадиган, бозор иқтисодиёти, ҳуқуқий давлат принципларига асосланган демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятини ривожлантириш учун кенг имкониятлар яратиш, халқнинг, аввало, ёшларнинг онгига демократик қадриятларни етказиш ва жорий этиш б-н боғлиқ ҳаракат дастурини амалга оширишга куч ва имкониятларни сафарбар қилиш. Партиянинг олий органи қурултой, 3 й.да камида 1 марта чақирилади. Партиянинг 144628 аъзоси бор (2005). Партиянинг нашри «XXI аср» ҳафталик газ. Партия Сийёсий Кенгаши Ижроия қўмитаси раиси Муҳаммадюсуф Муталибжонович Тешабоев.

ЎЗБЕКИСТОН КАСАБА УЮШМАЛАРИ ФЕДЕРАЦИЯСИ

Ўзбекистонда ишлаб чиқариш ва но-ишлаб чиқариш соҳасидаги фаолият тури бўйича умумий манфаатлар б-н бирлашган ходимлар, қисман иш б-н банд бўлганлар ёки вақтинча ишсизлар, талабалар ва ўқувчи ёшлар, пенсионерлар, аҳоли бошқа қатламлари ўз касаба уюшмаларини ташкил этганлар. Касаба уюшмалари ўзини ўзи бошқарадиган кўнгилли нодавлат нотижорат жамоат ташкилоти ҳисобланади. Республика касаба уюшмалари федерацияси 1990 й. 12 сент.да ташкил топган. Касаба уюшмаларининг бош вазифаси ўз аъзоларининг меҳнат, ижтимоий, иқтисодий, маънавий, интеллектуал ҳуқуқ ва манфаатларини муҳофаза қилишда ҳаракат бирлигини амалга оширишдан иборат.

Собиқ Иттифоқ даврида Бутуниттифоқ касаба уюшмалари Марказий Кенгаши (ВЦСПС) бўлиб, Ўзбекистондаги касаба уюшмаларини бирлаштирган республика касаба уюшмалари кенгаши (Ўзсовпроф, 1925 й. тузилган) унинг «филиали» ҳисобланарди. Касаба уюшмаларининг тармоқ республика қўмиталари тузилган бўлса ҳам уларнинг биронтаси ўз уставига эга эмасди, фақат СССР касаба уюшмалари уставига биноан фаолият кўрсатарди. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг республикада тармоқ касаба уюшмалари тузилиб, улар ўз уставларини қабул қилди ва Адлия вазирлиги рўйхатдан ўтказди. Ўзбекистон касаба уюшмалари федерацияси ҳоз. вақтда қуйидаги тармоқ касаба уюшмаларини бирлаштиради:

Авиация ходимлари касаба уюшмаси;
Автомобиль, дарё, электр транспор-ти ва йўл хўжалиги ходимлари касаба уюшмаси;

Агросаноат мажмуи ходимлари касаба уюшмаси;

Алоқа ходимлари касаба уюшмаси;
Давлат муассасалари ва жамоат хизмати ходимлари касаба уюшмаси;

Енгил, мебель саноати ва коммунал-маиший хизмат ходимлари касаба уюшмаси;

Ёқилги-энергетика комплекси, кимё саноати ва геология ходимлари касаба уюшмаси;

Маданият ходимлари касаба уюшмаси;
Металлургия ва машинасозлик саноати ходимлари касаба уюшмаси;

Матлубот кооперацияси, савдо ходимлари ва тadbirkorлар касаба уюшмаси;

Соғлиқни сақлаш ходимлари касаба уюшмаси;

Таълим ва фан ходимлари касаба уюшмаси;

Қурилиш ва қурилиш ашёлари саноати ходимлари касаба уюшмаси;

Темирйўлчилар ва транспорт курувчилари касаба уюшмаси.

Ўзбекистон касаба уюшмалари тизмини бошланғич касаба уюшма ташкилотлари, касаба уюшмаларининг туман, шаҳар, вилоят, Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент ш. кенгашлари ва б. ташкил этади. Федерация кенгаши Ўзбекистон касаба уюшмалари федерациясининг қурултойлар оралигидаги раҳбар органидир. У 5 й. муддатга сайланади ва ҳар бир аъзо ташкилотдан тўғридан тўғри тенг миқдорда (2 талан) вакил юбориш йўли б-н шакллантирилади. Федерация кенгашига вакиллар федерация аъзолари бўлган ташкилотларнинг қурултойлари, конференциялари ва мажлисларида сайланади. Федерация кенгаши таркибига қурултойда сайланган аъзолар, Федерация раиси, унинг кенгаш бўйича ўринбосарлари, федерация фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича доимий фаолият кўрсатувчи комиссиялар раислари киради. Федерация раиси айни вақтда Ўзбекистон касаба уюшмалари федерацияси кенгаши, Раёсат ва Ижроия қўмита раиси ҳам ҳисобланади. Федерация кенгашининг мажлиси заруратга қараб, лекин ҳар йили камида 1 марта чақирилади.

Федерация кенгаши уюшмалараро ва минтақалараро вазифаларни ҳал этишда аъзо ташкилотларнинг фаолиятини мувофиқлаштиради; касаба уюшмаларига қонунчиликда бериб қўйилган ҳуқуқларни рўёбга чиқаради, барча даражадаги касаба уюшмалари ташки-

лотларида ягона молиявий фаолиятни ва интизомни белгилайди ҳамда ўрнатади, федерациянинг халқаро фаолиятини олиб боради ва ҳ.к. Федерация кенгаши девонида меҳнатқашларнинг ижтимоий-иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш, маданий-маърифий ва спорт ишлари, юридик, халқаро ишлар, ташкилий ишлар, ижтимоий сугурта, молия бўлимлари, котибият ҳамда ишлар бошқармаси бор.

Ўзбекистон касаба уюшмалари тизмида 27239 та бошланғич ташкилот бўлиб, улар 6375369 нафар касаба уюшма аъзосини бирлаштиради (2006 й., март). Бошланғич касаба уюшма ташкилотларида умумий йиғилиш (конференция), тармоқ касаба уюшмаларининг туман, шаҳар, вилоят ташкилотлари ва Қорақалпоғистон Республикаси, Тошкент ш. ҳамда вилоятлар уюшмалараро бирлашмаларида конференция, тармоқ касаба уюшмалари ва Ўзбекистон касаба уюшмалари федерациясида қурултой олий орган ҳисобланади. Қурултой 5 й.да камида 1 марта чақирилади.

Ўзбекистон касаба уюшмаларининг асосий эътибори меҳнатқашлар онгига демократик қадриятларни мустаҳкамлаш, уларнинг фаоллигини ошириш, касаба уюшмалари ҳаракатида демократик ўзгаришларни чуқурлаштиришга қаратилган. Жамоа-шартномавий муносабатларни ривожлантириш борасида фаолият натижасида жамоа шартномалари тузган юридик шахслар сонини кўпайди (120 мингдан ортиқ; 2006 й.). Жамоа шартномаларининг ижтимоий функцияси кучайди, уларнинг иш ҳақи ва ходимларнинг даромалига таъсирини ошди. Самарали бандлик, меҳнатга ҳақ тўлашнинг ижтимоий адолатли тизимини жорий этиш, меҳнатни метёраш ме-салааларига алоҳида эътибор қаратилди. Иш жойларида соғлом ва бехатар ме-нат шароитлари яратилиши борасида ташкилий ишлар амалга оширилди, кўп ҳолларда ходимларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклашга эришилди. Касаба уюшмаларининг аёллар ва ёшларни, шунингдек, ижтимоий ҳимояга муҳтож ногиронлар, пенсионерлар, байналмилла-чи жангчиларнинг ҳуқуқ ҳамда манфа-атларини ҳимоя қилишга эътибор кў-чайди. Қонун яратувчилик соҳасида Олий Мажлис палаталарининг қўми-лари ва комиссиялари б-н ҳамкорлик-касаба уюшмаларининг фаол ишти-рки таъминланди. Ижтимоий сугурта ма-блағларини бошқариш механизми та-минлаштирилди, янги соғломлашти-риш муассасалари қурилиши ва маъму-ларини реконструкция қилиш лавоз-сида ходимлар ва улар оила аъзолари

соғломлаштиришда ижобий ўзгаришларга эришилди.

Ўзбекистон қасаба уюшмалари чет эл миллий қасаба уюшмалари марказлари, жаҳон ишчилар ҳаракатининг етакчиси Халқаро эркин қасаба уюшмалари конфедерацияси ва унинг Москвадаги минтақавий вакиллиги ҳамкорлигида Франция Меҳнат демократик федерацияси, Америка Меҳнат федерацияси, Бельгия эркин қасаба уюшмалари умумий бирлашмаси, Австрия қасаба уюшмалари федерацияси б-н ҳамкорлик алоқалари ўрнатган. Шунингдек, Хитой, Япония, Хиндистон мамлакатлари қасаба уюшмалари б-н алоқалар мустақамланиб бормоқда. Қасаба уюшмаларининг ҳаракат дастурида Халқаро меҳнат ташкилоти б-н халқаро ҳамкорлик муҳим ўрин тутди. Ўзбекистон Республикаси томонидан бу ташкилотнинг 11 та конвенцияси ратификация қилинган.

Ўзбекистон Қасаба уюшмалари федерацияси «Ишонч» (ўзбек тилида, ҳафтасига 4 марта чиқади) ва «Ишонч-Доверие» (рус тилида, ҳафтасига 1 марта чиқши) газларини нашр этади.

ЎЗБЕКИСТОН «КАМОЛОТ» ЁШЛАР ИЖТИМОЙ ҲАРАКАТИ

Ўзбекистон ёшларининг ихтиёрийлик асосида вужудга келган, ўзини ўзи бошқарадиган нодавлат ноижорат ташкилотидир. 2001 й. 25 апр.да ташкил топган. Ҳаракат фаолиятининг асосий мақсади – Ўзбекистон ёшларини бирлаш-

тириш, соғлом турмуш талаблари асосида тарбиялаш, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ёш йигит-қизларнинг ўз ақл-заковати, куч-ғайратини тўла намоён этиши, жамиятда муносиб ўрин эгаллашлари учун шарт-шароит яратиб беришдан иборат. Ҳаракатга унинг дастурий вазифа ва мақсадларини ҳамда Низом талабларини тан оладиган, уларни амалга ошириш йўлида фаол ҳаракат қиладиган, Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги йўлида меҳнат қилиш ва курашишни ўзи учун ҳаётий эътиқод деб биладиган, ўқишда, меҳнатда, ҳарбий хизматда, жамоатчилик ишларида бошқаларга ўрнак бўладиган, ирқи, жинси, миллати, тили, дини, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қоида тариқасида, 14 ёшдан 28 ёшгача бўлган Ўзбекистон фуқаролари аъзо бўлиши мумкин. Ҳаракатнинг олий органи – 5 й.да бир марта чақириладиган курултой, раҳбар органи – 6 ойда бир марта чақириладиган Марказий Кенгаш, ижроия органи – 2 ойда бир марта чақириладиган Ижроия қўмита ҳисобланади.

Ҳаракатнинг юридик шахс мақомига эга бўлган (Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри) бўлимлари, шунингдек, туман, шаҳар бўлимлари бўлиб, уларнинг юқори органи 2,5 й.да бир марта чақириладиган Конференциядир.

Ҳаракатнинг негизи – бошланғич ташкилотлар ҳисобланади, улар ёшларнинг ўқиш, иш ва хизмат жойларида ташкил этилади. Ёшларнинг яшаш жойлари бўйича бошланғич ташкилотлар ташкил этилмайди. Ҳар бир бошланғич ташкилотнинг бир йилда бир марта ўтказиладиган умумий ҳисобот йиғилишида кўпчилик овоз б-н сайланадиган етакчиси бўлади. Ҳаракатнинг 17 мингдан зиёд бошланғич ташкилотида 4,5 млн.дан ортиқроқ аъзо бор (2006). Ҳаракат таркибида унинг ҳомийлиги асосида ишлайдиган, 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган ўқувчиларни бирлаштирадиган Болалар ташкилоти тузилган. Болалар ташкилоти ҳаракат Марказий Кенгаши томонидан тасдиқланган Низом асосида фаолият кўрсатади. Болаларнинг қалби ва онгига ҳаракатнинг асосий мақсад-мудлоларини сингдиришни ўз вазифаси деб билди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 й. 30 майдаги «Ўзбекистон ёшларининг «Камолот» ижтимоий ҳаракати фаолиятини ташкил этишга қўмаклашиш тўғрисида»ги 240-сонли қарори ҳаракатнинг Дастури ва Низомида белгиланган вазифаларни ҳаётга татбиқ этишга, ҳаракатнинг молиявий-иқтисодий негизини ва моддий-техник базасини мустақамлашга имконият яратди.

Ҳаракат Ёшлар муаммолари ин-ти, «Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказини таъсис этган. Ҳаракат муассислигида «Туркистон», «Молодёжь Узбекистана» газлари, «Ёш куч», «Сирли олам», «Синфдош», «Ғунча», «Ёшлик», «Қалб кўзи» журналари нашр этилади.

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ

ДАВРИЙ МАТБУОТ

Ўзбекистон ҳудудида матбуотнинг пайдо бўлиш жараёни 19-а.нинг 70-й.ларига тўғри келди. Мустамлакачилар минтақада яшовчи ерли халқларга ўзларининг сиёсатларини тарғиб ва ташвиқ этиш мақсадида 1870 й.да Тошкентда «Туркестанские ведомости» («Туркистон ведомостлари») ва «Туркистон вилоятининг газети»ни ташкил этган. Марказий Осиёда даврий матбуот шу тариқа пайдо бўлди. Мазкур газ.ларнинг ҳар иккиси ҳам 1917 й.гача чоп этирилгани боис Туркистон матбуоти тарихида узоқ муддат давомида узлуксиз фаолият кўрсатган даврий нашрлар саналади.

«Туркестанские ведомости» ва «Туркистон вилоятининг газети» мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлашга хизмат қилган бўлишига қарамай, ўлка ижтимоий ва маданий ҳаётига сезиларли ижобий таъсир ҳам кўрсатган. Улар кишиларнинг муайян масала ҳусусидаги фикрларини шакллантиришга, жамиятнинг зиёли қатлами хабардорлигини ҳамда матбуотга нисбатан қизиқишининг ошишига улуш қўшди. Айниқса, «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинган маданий-маърифий мавзудаги мақолалар газетхонларнинг билим савиясини оширишга кўмаклашди. Уларда дунёвий илмларга, фан ва техникага, бошқа халқларнинг илғор маданий ва адабий меросига қизиқишни кучайтирди. Мазкур газ.лар ўлкадаги даврий матбуотнинг шаклланиши ва ривожланиши учун замин яратгани б-н ҳам аҳамиятлидир.

«Туркистон вилоятининг газети» ўзбек публицистикасининг шаклланишига йўл очди. Зокиржон Фурқат, Сағторхон Абдуғафоров, Исҳоқхон Ибрат, Маҳмудхўжа Бехбудий ва б. кўплаб зиёли-

ларнинг бу газета б-н ижодий ҳамкорлиги натижасида Туркистон ўлкасида жаҳолатга қарши кураш, оммани, айниқса, ёш авлодни ҳар томонлама илм-маърифатли қилиб тарбиялашга интилиш ҳаракатининг кучайишини таъминлади. Бошқача айтганда, мазкур нашр маърифатпарварларнинг фикр ва сўз айтиши учун илк минбар вазифасини ўтади.

19-а.нинг 90-й.ларига келиб Туркистонда матбуот соҳасида ўзига хос янгилиниш жараёнлари кузатилди. Биринчидан, ана шу даврдан эътиборан ўлкада рус тилидаги дастлабки хусусий газ.лар ўз фаолиятини бошлади. Дастлаб Самарқандда, сўнгра Тошкентда нашр қилинган «Окраина» (1890—1907), Тошкентда чиққан «Русский Туркестан» (1898—1907) газ.лари дастлабки хусусий нашрлардир. Алоҳида шахслар ва ҳиссадор-

«Туркестанские ведомости»

Туркистондаги илк даврий матбуот, рус истилочилари томонидан ташкил этилган газета. Дастлаб бир маромда чиқмаган. 1870 й.да газ.нинг 17 сони босилган. Кейинги йилдан бошлаб у ҳафтасига бир марта (1872 й. июлидан 1873 й. фев.га қадар Петербургда) нашр қилинган. 1903 й. дек.дан ойига 3—4 марта, 1907 й.нинг мартидан эса ойига 4 марта чоп этилган. 1907 й. июлга келиб газ. кундалик нашрга айланган. Жами 6406 сони босилган. Газ.га асосан генерал-губернаторлик хизматидаги ҳарбийлар (И.А.Маев ва б.) раҳбарлик қилишган. Унинг адади 1000—2500 нусха атрофида бўлиб, ўлканинг йирик шаҳарларида тарқалган. Газ.нинг Москва, Петербург, Владивосток ва б. шаҳарларда доимий муҳбирлари бўлган. Газ. фаолияти Туркистон ХКСнинг 1917 й. 15 дек.даги қарорига мувофиқ тўхтатилган.

«Туркистон вилоятининг газети»

Туркистонда 1870 й.да рус истилочилари томонидан нашр этилган маҳаллий тилдаги илк газета. Дастлаб «Туркестанские ведомости» газ.нинг иловаси тарзида чиқарилган. 1883 й.да алоҳида нашр этила бошлаган. Газ. бир мунча вақт (1872 й. июлидан 1873 й. фев.га қадар) Петербургда нашр қилинган. 1885 й.дан газ.нинг бир томони «Туркестанская туземная газета» номида рус тилида чиққан. Газ.га 1871—83 й.ларда генерал-губернатор таржимони Шоҳмурдон Иброҳимов, 1883 й. бошларда Муҳаммадхасан Чанишев, 1883 й. ўрталаридан 1917 й.га қадар Н.П.Остро-мов муҳаррирлик қилган (Адади 500—700 нусхада бўлган). Газ. ўлканинг маданий-маърифий марказларига тарқалган. Газ. фаолияти 1917 й.да тўхтатилган.

ности дня» номли иловасига ҳам эга бўлган). Шунингдек, ўзбек тилида чоп этилган «Ойна» (1913–15), «Ал-ислоҳ» (1915) каби журнал ҳамда «Ал-изоҳ» (1917) ва б. альманахлар ҳам ўлканинг тарихини, ўша кездеги аҳволини ўрганишга, ўқувчиларнинг маданий-маърифий эҳтиёжларини қондиришга кўмаклашди. Лекин Туркистонда журналчилик газетачиликка нисбатан кенг тараққий топа олмади. Хусусий ноширлар ва ҳиссадорлик уюшмаларининг молиявий аҳволи, мағбаа корхоналарининг қоқоқлиги, малакали журналист ходимларнинг етишмаслиги ва б. бунга сабаб бўлди.

20-а.нинг бошида Туркистондаги рус сиёсий матбуоти тармоғидан ишчилар ҳаракатининг пайдо бўлиши замида тузилган социал-демократик нашрлар ҳам жой ола бошлади. Уларнинг вужудга келиши ва ривожланишида Россия социал-демократларининг ўлкада тарқалган марказий нашрлари («Искра», «Вперёд», «Правда» ва б.) нинг таъсири катта бўлди.

Туркистон социал-демократларининг большевиклар оқимиға мансуб намоёндалари (В. Морозов гуруҳи) 1905 – 07 й.лардаги 1-рус инқилоби даврида либерал-буржуа йўналишидаги айрим газ.ларни («Самарқанд», «Русский Туркестан») қўлга киритиб, улардан большевик гояларни тарғиб қилишда фойдаландилар. Бу даврда маҳаллий большевиклар ўз тарғиботларида асосан 1912 й.дан Петербургда чиқа бошлаган биринчи умумрус ишчи газ. – «Правда» дан фойдаландилар. Ўлкадаги социал-демократик нашрларнинг ўқувчилар доираси асосан Туркистонда яшаётган рус ишчилари, аскарлар ва хизматчилардан иборат бўлган.

Чоризм маҳаллий халқлар онги ва билим савиясининг юксалишидан манфаатдор бўлмаган. Шу боис ҳукмрон сиёсат миллий онгнинг юксалишига хизмат қиладиган воситаларнинг, жумладан, миллий тилдаги даврий нашрларнинг юзага келишига имкон қадар йўл қўймади. 1906 й.га қадар бутун ўлкада ягона «Туркистон вилоятининг газети» дан бўлак маҳаллий тилда биронта газ. нашр қилинмагани ҳам бунинг исботидир.

Туркистонда ўзбек тилидаги дастлабки мустақил даврий нашрларнинг пайдо бўлиши 1905–07 й.лардаги 1-рус инқилоби даврига тўғри келади. Бу, шубҳасиз, ўлка ижтимоий ҳаётида тарихий аҳмиятга эга муҳим воқеадир. Инқилобий ҳаракатлардан саросимага тушган чоризм турли ислоҳотлар соясида мат-

буот соҳасида ҳам ён беришга, сўз эркинлигини қисман бўлса-да таъминлашга мажбур бўлганди. Ўлканинг зиёлилари бундан фойдаланиб, даврий нашрлар чиқариш тўғрисида подшо маъмуриятидан рухсатномалар олишга эришдилар. Аввал Тошкентда, кейинроқ Самарқанд, Фарғона, Қўқон ва Бухорода бирин-кетин ижтимоий-сиёсий ва адабий мазмундаги ўзбекча даврий нашрлар ташкил топди. Уларнинг ташкилотчилари, муҳаррирлари ва етакчи муаллифлари асосан 20-а. бошида Туркистонда юзага келган жадидчилик ҳаракатининг гоявий йўлбошчилари бўлган. Жадидлар истилочилар ва уларнинг маҳаллий малайлари томонидан топталган Туркистон ўлкасини обод ва тараққий этган юртга айлантириш, халқни жаҳолат, илмсизлик ва хурофот ботқоғидан қутқариб, илм-маърифатли этиш орзусида кенг фаолият олиб бордилар. Зеро, улар бундай эзгу ниятларга эришишда матбуот қудратли таъсир воситаларидан бири эканини яхши англашган.

Туркистон жадидларининг етакчи намоёндалари: Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлонийлар демократик йўналишдаги ўзбек матбуотини шакллантиришга катта ҳисса қўшдилар. Жадидлар миллий даврий нашрлар фаолиятини ташкил этиш ва йўлга қўйишда маҳаллий рус матбуоти ҳамда Россиянинг турли ҳудудларида татар тилида нашр қилинган газ.ларнинг, хусусан, маърифатчи Исмоилбек Гаспирали муҳаррирлигида чиққан «Таржумон» газ.нинг иш тажрибасига таяндилар.

Ўзбекистонда чинакам миллий матбуотнинг юзага келиши «Тараққий» газ. си б-н боғлиқ.

«Садои Туркистон» (Тошкент, 1914–15), «Самарқанд» (1913), «Садои Фарғона» (1914) газ.лари ҳамда «Ойна» (Самарқанд, 1913–15) жур.ини савияси, омма онгига таъсири жиҳатидан ўзбек матбуоти тарихидаги энг ибратли нашрлардан деб ҳисоблаш мумкин.

Бироқ жадид газ.ларининг фаолияти машаққатли кечди. Чор цензураси уларни қаттиқ исканжага олди. Тошкентда чиққан «Тараққий», «Хуршид» (1906), «Шухрат» (1907), «Осиё» (1908) газ.лари «номатлуб» йўналиши учун Туркистондаги подшо маъмурияти томонидан ёпиб қўйилди. Бошқа нашрларнинг тез-тез молиявий тангликка гирифтор бўлиши ҳам улар фаолиятининг тўхташига сабаб бўлди. Маърифатчилар томонидан асос солинган ўзбек матбуоти ўз йўлидаги жиддий тўсиқ ва говларга қарамай миллий онг, тил, адабиёт ва журналис-

«Тараққий»

1906 й. 14(27) июндан Тошкентда чоп этилган жадидлар газетаси. Ношири ва муҳаррири – Исмоил Обидий. Газ. том маънодаги илк миллий нашр ҳисобланади. Саҳифаларида подшо Россиясининг Туркистонда олиб бораётган мустамлакачилик сиёсатини дадиллик б-н фош қилишга бағишланган мақолалар, хабарлар ва маълумотлар босилган.

«Т.» тутган йўл, газ.нинг маслағи ва мақсади, унда чоп этилган материаллардаги ўткир танқидий руҳ мустамлакачи маъмурларга маъқул келмаган. 19 сони чиққандан сўнг газ. ёпиб қўйилган. Муҳаррири қамоққа олиниб, газ.нинг мол-мулк мусодара қилинган. Газ.нинг илк сони чиққан 27 июнь 1993 й.дан буён мамлакатимизда «Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари куни» сифатида нишонланади.

тикани шакллантиришга улкан таъсир кўрсатди.

1917 й. Февраль инқилоби Туркистондаги ижтимоий муносабатлар, шу жумладан, матбуот ривожига ҳам таъсир кўрсатмай қолмади. Миллий бирлик ҳаракатини авж олдиришга, ўзбек халқининг истиқлолга эришиш йўлидаги ижтимоий-сиёсий фаоллигини оширишга 1917 й.да ташкил этилган «Нажот», «Турк эли», «Турон», «Улуғ Туркистон», «Хуррият» (Самарқанд), «Эл байроғи» (Қўқон) газ.лари ва «Юрт» (Қўқон), «Чаён» жур.лари ўзига хос ҳисса қўшди. Янгилиниш ва ислоҳотлар талаби б-н майдонга келган мазкур нашрлар ўлкада совет ҳокимияти ўрнатилган даврда бир муддат чиқишда давом қилган бўлса ҳам, бироқ кўп ўтмай, янги ҳукмрон мафкура етакчилари томонидан «аксил-инқилобчи»ликда айбланиб, фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди.

Шу тариқа собиқ СССР таркиб топгач, барча иттифоқдош республикаларда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам янги сиёсий йўналишдаги кўп миллатли партия-совет матбуотининг кўп тармоқли тизими таркиб топди. Бу матбуотни яратиш умумдемократик қонун-қоидаларга зид равишда ўзгача сиёсий йўналишдаги матбуот нашрларини ёпиш ва уларнинг мулкни ташкил этилаётган партия-совет матбуоти фойдасига мусодара қилишдан бошланди.

Ўзбекистондаги партия-совет матбуотининг дастлабки намунаси рус тилидаги «Наша газета» бўлиб, унинг 1-сони 1917 й. апр.ида Тошкентда чиқди. Ушбу газ. 1919 й. 12 апр.ида «Известия...», 1922

й.дан «Туркестанская правда» номлари б-н чоп этилди. 1924 й. нояб.дан эса «Правда Востока» номи б-н ҳозирга қадар нашр этилмоқда. Узоқ йиллар мобайнида етакчи партия газ. сифатида фаолият кўрсатган бу газ. 1991 й.нинг сент.идан ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий газ. мақомида (1994 й.дан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси муассислигида) чиқмоқда.

Ўзбек тилидаги миллий совет матбуотининг тўнғичи 1918 й.нинг июнидан дастлаб Туркистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси Миллий ишлар халқ комиссарлигининг наشري ҳисобланган ва кейинчалик партия газ. мақомига олган «Иштирокиюн» («Коммунист») газдир. Газ. кейинчалик «Қизил байроқ» (1921—22), «Туркистон» (1922—24), «Қизил Ўзбекистон» (1924—64), «Совет Ўзбекистони» (1964—91) номларида босилди. 1991 й. сент.идан «Ўзбекистон овози» номи б-н Ўзбекистон Халқ демократик партиясининг расмий наشري сифатида нашр этилаётир.

Ўзбекистон ССР ташкил бўлганидан кейин, 1925 й.дан аҳолининг турли қатламларига мўлжалланган республика миқёсидаги бир неча газ.лар: «Ёш Ленинчи», «Комсомолец Востока», «Камбағал деҳқон», «Қизил юлдуз», «Батрак», «Ишчи», «Пионер Востока», «Ленин учқуни», «Ўзбекистанская правда», «Маданий инқилоб» ва б. чиқа бошлади. 20-й.ларнинг 2-ярмида маҳаллий яхудийлар тилида «Рўшнолик», уйгур тилида «Қутулуш», тожик тилида «Овози тожик» газ.лари нашр қилинди. Шунингдек, «Зарафшон» (Самарқанд), «Озод Бухоро», «Янги Фарғона», «Инқилоб куёши» (Хива), «Шарқ ҳақиқати» (Тошкент) вилоят партия газ.лари ҳам муҳим ўрин тутган. Хукмрон партиянинг мафкуравий тарғибот қуроли сифатида 30-й.ларнинг бошларидан мамлакатда қуйи матбуотнинг кенг тармоғи таркиб топди. Кейинги йилларда ҳам чиқишда давом этган кўпчилик туман газ.лари ва кўп нусхали даврий матбуот нашрлари ана шулар жумласидандир. Омма ижодининг маҳсули — деворий матбуот ҳам тараққий топди.

20-а.нинг 20-й.лари 2-ярмидан Ўзбекистонда журналчилик соҳасида ҳам янгиликлар рўй берди. Ўзбек тилида «Ер юзи», «Янги йўл», «Маориф ва ўқитувчи», «Аланга», «Янги қишлоқ», «Коммунист» жур.лари чиқа бошлади. Буларнинг айримлари бошқа номларда 30-й.ларда ҳам чиқишда давом этди. Жур.лар тармоғи кейинги йилларда асосан оммавий ва тармоқ нашрлар ҳисобига кўпайди. Шу даврдан эътиборан, айниқ-

са, 30-й.ларга келиб матбуот буткул сталинизм жарчиёғига айланди. Барча масалалар бўйича у фақат партия раҳбариятининг расмий йўл-йўриқлари ва нуқтаи назарини ифодалади, шу йилларда бутун мамлакатда амалга оширилган ялпи қатагон учун мафкуравий замин ҳам яратди.

Партия-совет матбуотини ташкил этиш ва тараққий топтиришда хизматлари сингган Усмонхон Эшонхўжаев, Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон), Абдулла Қодирий, Зиё Саид, Мўмин Усмон, Маннон Ромиз, Аъзам Аюбов, Абдулхай Тожиев, Муҳаммад Ҳасанов, Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов, Қосим Сорокин, Қурбон Беректин ва б. истеъдодли журналистлар, муҳаррирлар, публицистлар ўзлари ташкил этган матбуотда «халқ душманлари», «партияга қарши троцкийчи-зиновьевчи-бухаринчи гуруҳларнинг ҳамтовоқлари», «ашаддий миллатчилар» деб ноҳақ балном қилинишди ва сталинча қатагон қурбонига айландилар.

1941—45 й.лардаги уруш даврида барча жабҳалар сингари матбуот тармоғи ҳам бирмунча қисқарди, қатор газ. ва жур.лар фаолияти вақтинча тўхтатилди. Чикиб турган газ. ҳамда жур.ларнинг ҳажми ва нусхаси камайди. Бу даврда уруш фронтларида ўзбек тилидаги гарбий даврий матбуот ташкил топди. Ўзбек тилида жами 14 ҳарбий газ. нашр қилинган.

Урушдан кейинги даврда Ўзбекистон матбуоти тараққиёти даврий матбуот тармоғининг асосан вилоят ва туман ҳамда йирик корхона, з-д, илмий ва таълим муассасалари газ.лари ҳисобига

янада кенгайиши, мавжуд газ. ва жур.лар, биринчи галда республика миқёсидаги газ.лар нусхасининг кескин кўпайиши, матбуот моддий-техника асосининг мустаҳкамланиши, китоб нашриётлари тармоғининг ўсиши, матбуот ходимлари салмоғида журналистика соҳасида маҳсус олий таълимга эга бўлган қалам аҳдларининг етакчи ўрни эгаллаши б-н характерлидир.

Республикада 1959 й.дан матбуот ходимларининг ижодий ташкилоти—Ўзбекистон журналистлар уюшмаси фаолият кўрсата бошлади. 1949 й. Ўрта Осиё давлат ун-тида, 1957 й. республика олий партия мактаби қошида олий маълумоли журналистлар тайёрлайдиган махсус бўлимлар очилди, 1967 й. ТошДУ журналистика ф-ти ташкил этилди.

1975 й.да Ўзбекистонда 257 номда жами 4 млн. 405 минг нусха, шу жумладан, ўзбек тилида 169 номда газ. нашр қилинди. Шу йили жами 134 номда жур. чоп қилиниб, улар нусхасининг йиллик адади 134,4 млн.га тенг бўлган. Бирок совет тузumi шароитидаги матбуотнинг шаклланиш ва ривожланиш жараёни коммунистик партиянинг муздақ ақшоқимлиги шароитида кечди. Газ.лар, жур.лар, китоблар қиёфаси, йўналиши шу партия раҳбарияти кўрсатмалари асосида белгиланди, журналистлар фаолияти давлат цензураси ҳамда партиянинг назорат остида бўлди. Даврий нашрларнинг, умуман, матбуотнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни, вазифаларини, ижтимоий ҳодисаларни таҳлил қилишга ёна-

Газеталар таҳририятлари биноси. Тошкент

шувини белгилашда коммунистик мафкуранинг асосий шартларидан бири — синфийликка асосланганди. Матбуотнинг ҳуқуқий асосларини белгилашда ҳам синфий мафсадаларнинг устуворлиги бош мезон қилиб олинди. Бу эса кўп ҳолларда ахборот соҳасида инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини чеклашга ва кўпол равишда бузишга олиб келди.

20-а.нинг 80-й.лари 2-ярмига келиб «қайта куриш» деб ном олган даврда матбуотда сўз эркинлиги ва ошкоралик экинлари кузатила бошланди. Бошқача айтганда, собиқ советлар ҳокимиятининг заифлашуви, иқтисодийнинг издан чиқиши, жамиятда юзага келган турфа хил муаммолар кишиларни ҳаётга ҳаққоний кўз б-н қарашга ундамоқда эди. Шу даврда, гарчи коммунистик партия назорати остида иш олиб борсада, даврий матбуотда миллий ўз-ўзини англаш ғоялари б-н сугорилган долзарб, муаммоли, мушоҳадага бой мақолалар чоп этилди. Совет давридаги айрим мансабдор шахсларнинг сурати ва сийратини очиб берувчи, мавжуд муаммоларнинг туб сабаблари, тарихнинг кўпчилигига маълум бўлмаган янги саҳифаларнинг таҳлил қилиниши аҳоли ўртасида матбуотга булган ишончнинг мустақамлалишига олиб келганди. Тарихнинг ана шу бурилиш палласида кўплаб етук ўзбек зиёлиларининг она тилимиз, миллий қадриятларимиз, ўзликни англаш, истиқлол руҳидаги таъсирчан, баҳс ва мунозараларга чорловчи мақолалари чоп этилди. Бироқ чалажон ҳукмрон партия матбуотдаги мурасасиз ва кескин чиқишларга нисбатан ўзининг таъйиқини турли воситаларда намоён этди.

Истиқлол туфайли (1991 й. 31 авг.) Ўзбекистон Республикаси матбуоти ва оммавий ахборот воситалари тараққиётида сифат жиҳатидан бутунлай янги ривожланиш босқичи бошланди. Ўзбек журналистлари матбуотда миллат дардини, унинг чинакам орзу-умидларини, ҳур ва мустақил яшаш учун интилишларини ҳаққоний ифодалаш, мавжуд муаммоларни рўй-рост ёзишга, уларни бартараф этиш йўл-йўриқларини излашга, бир сўз б-н айтганда, не-не машаққатлар б-н эришилган миллий мустақилликни мустақамлашга астойдил бел боғладилар.

Ўзбекистон Республикасида ривожланган, ҳуқуқий-демократик давлат барпо этишдек эзгу ният барча жабҳалар сингари журналистиканинг ҳам мақоми ва тузилмасида туб ислохотларни амалга оширишни тақозо қилди. 1992 й. 8 декда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясида оммавий ахборот

воситаларининг ҳуқуқий ҳолатига доир алоҳида модда баён этилди. Конституциянинг 67-моддасида: «Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди... Цензурага йўл қўйилмайди» дейилган. Республика фуқаролари фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқи, ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва тарқатиш ҳуқуқлари б-н таъмин этилганлиги мустақил ривожланиш йўлидан бораётган Ўзбекистон Республикаси халқларининг муҳим сиёсий ютуғидир. Матбуот ва оммавий ахборот воситаларининг, уларда меҳнат қилаётган журналистларнинг ҳуқуқий мақоми, касбий фаолиятига доир бир қатор қонунлар қабул қилинди.

Журналистика устидан партия якка-ҳокимлигининг барҳам топиши натижа-сида матбуот тизимида янги газ. ва жур.-лар пайдо бўлди. 1991 й. 1 янвдан Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши (Олий Мажлиси) ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Халқ сўзи», «Народное слово» газ.лари нашр этила бошланди. Эндиликда ташкилотлар, партиялар, ҳаракат, уюшмалар, айрим жамоалар, фуқаролар ҳам оммавий ахборот воситасини таъсис этиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

Истиқлол туфайли даврий матбуотнинг аҳамияти ҳар жиҳатдан юксалди. Мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ислохотлар натижасида янги-янги нашрлар таъсис этилди. Жумладан, «Мулқдор» (2006 й. майдан «Биржа»), «Фидокор», «Адолат», «Миллий тикланиш», «XXI аср», «Хуқуқ», «Хуррият», «Моҳият», «Зеркало XXI», «БВВ» сингари газ.лар нашр этилмоқда. Аксарият газ.лар сиёсий партиялар, вазирлик, ташкилот ва йирик компаниялар томонидан таъсис этилган бўлиб, мамлакатимизнинг сиёсий, иқтисодий, маданий, маърифий ва б. мафсадаларига хизмат қилмоқда. Булардан ташқари, мустақиллик йилларида кўпчилик нашрлар ҳам ниҳоятда ривож топмоқда. Хусусий мулкдорлар томонидан ташкил этилган «Даракчи», «Ҳордиқ», «Бекажон», «Тасвир», «Отдохнём!», «Парвона», «Чархпалак» ва б. газ.лар ўз муҳлисларига тарқатилмоқда.

Мустақиллик йилларида, айниқса, журналчилик кенг тараққий этди. Дастлабки саноқли жур.лар қаторига ўнлаб янги нашрлар қўшилди. Мавжуд «Шарқ юлдузи», «Гулистон», «Ёшлик», «Фан ва турмуш», «Саодат», «Ўзбекистон матбуоти», «Гулхан», «Гунча» жур.ларининг шакли, дизайни, мазмун-мундарижаси янгиланди, бойиди. Янгиланиш даври тақозоси, жамиятдаги маънавий эҳти-

«Халқ сўзи»

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси муассислигида чоп этиладиган ижтимоий-сиёсий газета. 1991 й. 1 янвдан чиқа бошлаган. Ҳафтада 5 марта, ўзбек ва рус («Народное слово») тилларида чоп этилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, унинг органлари, Вазирлар Маҳкамаси ҳамда маҳаллий вакиллик ва ижро этувчи ҳокимият органлари фаолиятини, мамлакатимизда ва хорижда рўй бераётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-ахлоқий жараёнларни ҳолис ва бегараз ёритиш тахририятнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

ёждан келиб чиққан ҳолда, бир қатор янги ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий, илмий-оммабоп, адабий-бадий жур.лар чоп этилмоқда. «Тафаккур», «Жаҳон адабиёти», «Ҳидоят», «Таълим тараққиёти», «Хўжалик ва ҳуқуқ», «Хуқуқ ва бурч», «Соғлом авлод», «Мулоқот», «Санам», «Лаззат», «Касб маҳорати», «Автоолам», «Қалқон», «Патология», «Синфдош» ва б. шулар жумласидандир. Жур.ларнинг аудиторияси, йўналиши хилма-хил. Улар барча ёшдаги ва қизиқишдаги ўқувчиларга хизмат қилмоқда.

Даврий матбуотнинг ривожланиш тенденциялари газетхоннинг эҳтиёжига қараб ўзгариб турибди. Илгарилари ижтимоий-сиёсий йўналишдаги газ.-жур.-ларга талаб катта бўлиб, улар юз минглаб, миллионлаб нусхада чоп этиларди. Эндиликда наширёт сарфиёти, ишчи кучи — малака журналист, саҳифатовчи ва б. ходимлар б-н боғлиқ муаммолар, кенг ўқувчилар оммасининг турли қизиқишлар бўйича табақалашуви ижтимоий-сиёсий йўналишдаги газ.-жур.-лар аладининг тушишига ва кўнгилочар газ.лар бозорининг чаққонлашувига сабаб бўлмоқда. Гарчи замонавий ахборот технологиялари, жумладан, радио, телевидение, интернет даврий матбуот учун жиҳдий рақобатчи сифатида майдонга келган бўлса ҳам, омма учун, айниқса, зиёлилар учун даврий матбуотнинг, ёзма сўз санъатининг аҳамияти юқориликча қолмоқда.

Ўзбекистонда матбуот ишига Ўзбекистон Республикаси матбуот ва ахборот агентлиги умумий раҳбарлик қилади. Қорақалпоғистон матбуот ва ахборот агентлиги ва вилоятларда унинг худудий бошқармалари мавжуд. Матбуот ва оммавий ахборот воситалари, журналистик фаолиятининг ҳуқуқий кафо-

Республикада нашр этиладиган журналлар.

латлари каби масалалар юзасидан қонунлар тайёрлаш ва мавжуд қонунларнинг ижроси юзасидан назоратни ташкил этиш Олий Мажлис қонунчилик палатасининг Ахборот ва коммуникация технологиялари масалалари қўмитаси зиммасида.

Ўзбекистон Республикасида жами 676 та газ. (302 таси нодавлат), 189 та жур. (93 таси нодавлат) ва бюллетенлар чиқади (2006). Мамлакатда чиқаётган газ. ва журналлар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, идора ва муассасалар, Қорақалпоғистон Республикаси раҳбарияти, вилоят, шаҳар ва туман ҳокимликлари, Халқ депутатлари кенгашлари, рўйхатга олинган сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, ижодий уюшмалар, миллий марказлар, диний муассасалар, тижорат ҳамда тadbirkorлик ташкилотлари томонидан таъсис этилган бўлиб, улар муассисларнинг бевосита раҳбарлигида фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг мавзу ва йўналиши турличадир.

Замонавий техника ва технологияларни бошқара оладиган, дунёда юз бераётган воқеа-ҳодисаларни чуқур таҳлил этиб, миллий манфаатларга мос тарзда фикр юритишга қодир бўлган малакали журналист кадрлар тайёрлаш ҳукуматнинг доимий диққат марказида. Бугунги кунда Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий ун-ти ҳамда Нукус давлат ун-тидаги журналистика ф-тларидан ташқари, Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси ун-тида ҳам журналист кадр-

лар тайёрлашга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Миллий истиқлол ўзбек журналистларининг халқаро майдонга чиқишлари учун кенг йўл очди. Мамлакатимизнинг дунё давлатлари б-н ҳар томонлама интеграциялашуви жараёнида бир нечта хорижий тилларни пухта эгаллаган журналистларга эҳтиёж ортмоқда. Ана шундай кадрларни тайёрлаш мақсадида Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари ун-тида халқаро журналистика ф-ти (1999) ташкил этилди. Маннон Уйғур

номидаги Тошкент давлат санъат ин-ти санъат ва маданият йўналишларига иxtisosлашган журналистлар тайёрлаш йўлга қўйилган. Булардан ташқари, Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон миллий ун-тида олий журналистика курсининг (2005) ташкил этилиши турли мутахассислик эгаларидан иxtisosлашган малакали журналист кадрлар тайёрлаш имконини беради.

Бозор иқтисодиёти шароитида матбуотни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш алоҳида аҳамият касб этади. 1993 й.да Ўзбекистон матбуотини қўллаб-қувватловчи жамғарма таъсис этилди. 1996 й. авг.да ушбу жамғарма ва Ўзбекистон Журналистлар уюшмаси негизда Ўзбекистон Республикаси Оммавий ахборот воситаларини демократлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ижтимоий-сиёсий жамғармаси (фонди) ташкил этилди. 2004 й. 26 мартда мазкур жамғарма негизда Ўзбекистон Журналистлари ижодий уюшмаси тузилди. 2005 й. нояб.дан Ўзбекистон Мустақил оммавий ахборот воситалари ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди ташкил этилди. Мазкур фонд Ўзбекистон Журналистлари ижодий уюшмаси б-н ҳамкорликда оммавий ахборот воситаларига моддий ва техникавий кўмак берибгина қолмай, журналистларни демократик жараёнга тайёрлаш, уларнинг дунёқарашини ўстириш, эркин фикрлаш санъатида ўргатишга, умуман, малакасини оширишга ҳам хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинган даврий матбуот ҳақида маълумот (2006 й. 1 март)

Рўйхатга олувчи муассаса	Газеталар сони	Журналлар сони	Бюллетень-ахборотномалар сони	Жами ОАВ умумий сони
Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги	85	114	6	205
Қорақалпоғистон матбуот ва ахборот агентлиги	40	8	2	50
Вилоятлардаги ҳудудий бошқармалар:				
Андижон	40	1		41
Бухоро	36	4		40
Жиззах	23			23
Навоий	33	2		50
Наманган	48	2	2	37
Самарқанд	49	7		56
Сирдарё	36	1		37
Сурхондарё	31	1	1	33
Тошкент	48			43
Фарғона	89	7		96
Хоразм	27	2		29
Қашқадарё	35	1		36
Тошкент шаҳар бошқармаси	61	39		100
Жами (Республика бўйича)	676	189	11	876

Матбуотта доир масалалар «Ўзбекистон матбуоти» жур.и (1918 й.дан нашр этилади), «Хуррият» мустақил газ.да (1996 й. дек.дан) мунтазам равишда ёритилади.

Ад. Авшарова М. Н., 1870—1917 йилларда Туркистон рус вақтли матбуоти, Т., 1959; Эрназаров Т. Э., Туркистонда вақтли матбуот (1870—1924), Т., 1959; Эрназаров Т. Э., Акбаров А.И., История печати Туркестана, Т., 1976; Пидеев Т., Матбуот—миллат чироғи, Т., 1999; Саидов Ф., Маврифат либосидаги озодлик, Т., 2000; Абдуазизова Н., Туркистон матбуоти тарихи (1870—1917), Т., 2000; Ўзбекистон жамиятини демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ қилиш йўлида, Т., 2005.

Норали Очилов.

РАДИОЭШИТТИРИШ ВА ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ҳаётида оммавий ахборот воситалари ичида телевидение ва радионинг алоҳида ўрни бор. Истиқлолдан сўнг телекўрсатув ва радиоэшиттиришларнинг мазмун-мундарижаси тубдан ўзгарди. Телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар стратегияси ва асосий йўналишларини белгилаш, ахборот соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш, мамлакатда телерадиоэшиттириш ташкилотининг ривожланишини, унинг Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлардаги, шунингдек, хорижий давлатлардаги телерадиоташкилотлар б-н ҳамкорликда ишлашини мувофиқлаштириш, телекўрсатув ва радиоэшиттиришлар фаолиятини ҳуқуқий таъминлашни такомиллаштириш мақсадида 1992 й. 7 янв.да ташкил этилган (дастлаб Ўзбекистон Республикаси телевидение ва радиоэшиттириш давлат комитети) Ўзбекистон Давлат телерадиоэшиттириш компанияси Республика Президентининг 1996 й. 7 майдаги фармони б-н жойларда ҳудудий бўлинмаларига эга бўлган Ўзбекистон телерадиокомпанияси (Ўзтелерадио) деб ўзгартирилди.

2005 й. 8 нояб.да эса мустақил телерадиоканалларни янада ривожлантириш ва ислоҳ қилиш, аҳоли ҳамда жамиятнинг ҳар томонлама ҳолис ахборотга бўлган талаб-эҳтиёжларини қондиришда мамлакатимизнинг электрон оммавий ахборот воситалари ролини ошириш мақсадида Ўзбекистон телерадиокомпанияси Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси (Ўзбекистон МТРК) этиб қайта ташкил этилди.

Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг оммавий ахборот воситалари фаолиятига дахлдор қонунлари асосида иш юритади ва ўз фаолияти юзасидан ЎЗР Вазирлар Маҳкамасига ҳисобот бериб боради.

Радиоэшиттириш. Радиоэшиттириш — оммавий ахборот воситаларининг ўзига хос электрон техникага асосланган тури. Овозни махсус аппаратлар ёрдамида кўпайтиради ва кенг ҳудудларга, узоқ масофаларга етказиб беради. Радиоэшиттириш матбуотнинг ўзига хос, озгаки, эшитувчига йўналтирилган бир кўриниши сифатида матбуот қонуниятлари асосида фаолият кўрсатади, унинг вазифаларини ўзига хос равишда адо этади. Радиоэшиттиришнинг информацион (хабар, суҳбат, репортаж), таҳлилий (шарҳ, кузатув), бадиий публицистик (лавҳа, очерк, фельетон, эссе) сингари асосий жанрлари мавжуд. Шунингдек, унда адабий ижодга (радиоҳикоя, ралеопьеса, радиоспектакль), мусиқа санъатига (радиоконцерт, радиокомпозиция) оид эшиттиришлар ҳам берилади. Радиоэшиттириш оммавий ахборот воситаси сифатида оммага информация, турли маълумотлар етказиб бериш баробарида мусиқа санъатини оммалаштиришда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Радио дастлаб алоқа воситаси сифатида ишлатилган бўлса, кейинчалик ундан оммавий ахборот воситаси сифатида ҳам фойдаланилган. Биринчи радиоэшиттиришлар 1919 й.да Нижегород радиолaborаториясидан, 1920 й. 23 нояб.дан Москва, Қозон ва б. шаҳарлардаги тажриба радиоэшиттириш станцияларидан олиб борилган. 1924 й. 23 нояб.дан мунтазам берилга бошлаган.

Ўзбекистонда дастлабки радиоэшиттириш тажрибалари 1926 й. Тошкентда амалга оширилган. 1927 й. 11 фев.да қуввати 2 кВт бўлган оммавий радиостанция ишга туширилиб, мунтазам радиоэшиттиришлар бошланган. Радио орқали турли мавзулардаги чиқишлар, суҳбатлар, концерт дастурлари радиоэшиттиришларнинг асосини ташкил этган. 1929 й.дан асосий эшиттириш турларидан бири — радиогазета мунтазам берилга бошлади. Бу пайтда радиоэшиттиришлар олдиндан магнит тасмаларига ёзиб олинмай, эфирга тўғридан-тўғри узатилган. 1931 й.да «Ўрта Осиё радиоэшиттириш кўмитаси» ташкил этилди. 30-й.ларда радиоэшиттиришнинг радиомитинг, радиойўқлама, радиорейд, радиокўрик каби янги жанр ва шакллари пайдо

бўлди. Кейинроқ «Сўнги ахборот» информацион эшиттиришлари ташкил этилди. Радио республика маданий, ижтимоий ҳаётида мустақкам ўрин эгаллай бошлади. 1934 й.да Ўзбекистон Халқ Комиссарлар Совети ҳузурда «Ўзбекистон радиолаштириш ва радиоэшиттириш кўмитаси» тузилди (кейинчалик бу кўмита бир неча бор қайта ташкил этилган).

2-жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон радиоси фашизмга қарши курашда, фронтга ҳар томонлама мадал беришда фаол иштирок этди. Эфирга узлуксиз «Совинформбюро» маълумотлари узатиб турилди. «Сўнги ахборот», «Фронтдан мактублар», «Фронтга мактублар» рукнида узлуксиз эшиттиришлар бериб борилди. Тошкентга вақтинча кўчиб келган адабиёт ва санъат намояндалари—ёзувчи, шоир ва санъаткорларнинг радио орқали чиқишлари мунтазам уюштириб турилди.

1947 й. сент.да ilk бор чет элга радиоэшиттиришлар эфирга узатилди. Дастлабки эшиттиришлар инглиз, форс, уйғур тилларида олиб борилди. 15 лақиқалик эшиттириш ҳафтасига 2—3 марта эфирга узатилди. Бир йил ўтгач, ҳар куни 1 соатдан эфирга чиқишга эришилди. «Тошкент овози» тингловчилар орасида катта шухрат қозонди. Бирин-кетин янги таҳририятлар ташкил этила бошланди. 1957 й. 1 мартдан урду тилида эшиттиришлар ташкил этилган бўлса, 1962 й. окт.дан араб тилида эшиттиришлар эфирга узатилди. «Ватандош» ватандан йироқда яшовчи ўзбеклар учун ҳар куни уларнинг она тилида эшиттиришлар олиб борди.

Ўзбекистон радиосининг Адабий-драматик («Маънавийт») эшиттиришлар дастурида ўзбек ҳамда чет эл ёзувчилари ва шоирларининг энг сара асарлари асосида радиоспектакллар тайёрланиб, халқимизнинг дам олиш соатларига мувофиқ ҳолда эфирга узатилди. «Театр — микрофон олдидан» туркумида Ўзбекистон Миллий театрининг энг яхши асар-

Радио уйи.

лари ёзиб олиниб, радиотингловчиларга тақдим этилди.

Кўшиқ ва куйлар кундалик эшиттиришларнинг асосий қисмини ташкил этгани боис радио таркибида Дони Зокиров номидаги Халқ чолғу оркестри (1957), Юнус Ражабий номидаги Мақомчилар ансамбли (1958), Республикада хизмат кўрсатган «Хор капелласи» (1960), Миллий эстрада симфоник оркестри (1964), «Булбулча» болалар хори (1970), Камер оркестр (1974), Дуторчилар ансамбли (1979) каби балий жамоалар фаолият кўрсатди. 2005 й. 8 нояб. дан балий жамоалар Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги ихтиёрига ўтказилди.

1966 й.да радио учун махсус 5 қаватли бино қурилиб, 12 та студия, эшиттиришларни узатиш, овоз ёзиш аппаратхоналари ва монтажхоналар ишга туширилди. 1975 й.дан айрим радиоэшиттиришлар стереофоник вариантда эфирга узатила бошлади. 1977 й.га келиб дастурлар сони 3 тага етди, эшиттиришлар ҳажми бир кеча-кундузда 33 соатни ташкил этди.

Собиқ Иттифоқ даврида эшиттиришларнинг асосий қисми Марказ эшиттиришларидан иборат бўлиб, тўғридан-тўғри эфирга узатарди. Мустақиллик йилларида эфирни миллийлаштириш, ўзбек тилидаги эшиттиришлар ҳажмини ошириш, шу б-н бирга, моддий-техника базасини ривожлантириш юзасидан босқичма-босқич ишлар амалга оширилди.

1992 й. 11 мартдан 4 та радиоканал (шу жумладан «Машғал» радиостанцияси эшиттиришлари ҳам), 1998 й. июлдан «Ёшлар» радиоканали (эфир ҳажми кунига 20,0 соат) ташкил этилди.

Республика радиоси ўз ишини бошлаган даврдан ҳозиргача йиғилган «Олтин фонд»да ноёб тарихий аҳамиятга эга, миллий бойлигимизга айланиб улгурган бебаҳо ёзувлар бор. Улар махсус «Олтин фонд» фонотекасида сақланиб келмоқда. Бугунги кунда уларнинг ҳажми 4000 соатни ташкил этади. Бебаҳо меросни асраб-авайлаш, уни кейинги авлодларга етказиш мақсадида махсус реставрация аппаратхоналарида «Олтин фонд» материалларини қайта тиклаш ва магнит тасмаларидан узоқ муддат сақланадиган замонавий воситаларга кўчириш ишлари амалга оширилган. Тизимда мустақил телерадиоканаллар барпо этилди, яъни 4 та радиоканал ва 4 телеканал бирлаштирилиб, 3 та давлат корхонаси ва 1 та ёпиқ акциядорлик жамияти («Yoshlar» телерадиоканали)га айлантирилди (2005 й. 8 нояб.дан)

Ҳоз. кунда Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси радиодастурларининг

мамлакатимиз ҳудуди бўйича қамрови куйидагича:

1. «O'zbekiston» телерадиоканали» давлат унитар корхонасининг «Ўзбекистон» радиоканали — 99,4%;

2. «Sport» телерадиоканали» давлат унитар корхонасининг «Машғал» радиоканали — 98,2%;

3. «Toshkent» телерадиоканали» давлат унитар корхонасининг «Дўстлик» радиоканали—23,6%;

4. «Yoshlar» телерадиоканали» ёпиқ акциядорлик жамиятининг «Ёшлар» радиоканали—98,2%.

Радиодастурларнинг асосий қисми стереоариантда тайёрланиб, республика миқдорида аҳолисининг асосий қисмига FM-узатгичлар орқали юқори сифатда тарқатилмоқда.

Бугунги кунда радиодастурларни тарқатиш учун ўрта (СВ), ФМ ва ультрақисқа (УКВ ЧМ) тўлқинларда 80 га яқин ҳар хил қувватга эга, Ўзбекистоннинг деярли барча ҳудудларида жойлашган радиоузатгичлардан фойдаланилмоқда. Бундан ташқари, тўртала радиоканалнинг дастурлари 2005 й.дан Интернет тармоғи орқали ҳам ер юзидаги барча мамлакатларга тарқатилмоқда.

Телевидение. Телевидение — оммавий ахборот воситаларининг электрон техникага асосланган тури. Электромангнит тўлқинлар орқали тасвир ва овозни узоқ масофага, кенг ҳудудга ёйиш орқали иш кўради. Телевидение пайдо бўлиши б-н оммавий ахборот воситалари тизимида сифат ўзгариши юз берди — инсоният ижтимоий ҳаёт воқеаларини бевосита кўриш имкониятига эга бўлди, ижтимоий онг б-н ижтимоий борлиқ ўртасида энг қисқа ва қулай йўл барпо этилди, инсон онгига ва ҳис-туйғусига таъсир эттиришнинг ишончли воситаси вужудга келди. Телевидение инсон ақл-заковати ва тафаккурининг бемисл меваси, фан-техниканинг буюк ютуғи, инсоният цивилизацияси эришган оламшумул натижа ҳамда унинг янада тараққий этишида тенгсиз омил бўлиб қолди. Ана шу буюк кашфиёт туфайли 20-а. — Телевидение асри деб ном олди. Телевидениени яратиш бўйича и. т. ишлари 19-а.нинг охирилари ва 20-а.нинг бошларида бошланди. Бу даврда турли мамлакатларда бу борада ўнлаб илмий лойиҳалар тақлиф қилинди. Петербург ун-тининг проф. Б.Л. Розинг биринчи бўлиб, нур таратувчи электрон трубкани яратди ва 1911 й. 9 майда синаб кўрди. Бу б-н ҳоз. замон телевидениесига назарий асос солинди. Тула маънодаги, мукамал телевидениенинг вужудга келиши учун эса жуда кўплаб олимлар, мутахассислар узлук-

сиз изланишлар олиб бордилар. Проф. Н.Н. Златовратский ва В.И. Поповлар ёрдамида тошкенлик талқинотчилар Б.П. Грабовский ва И.Ф. Белянскийлар ҳам 1923—26 й.ларда ҳаракатдаги тасвирни узатувчи ва қабул қилувчи асбобни яратиш устида иш олиб борди. 1928 й. 21 июлда улар яратган аппарат синодан муваффақиятли ўтди ва телевидениенинг дастлабки кўриниши яратилди. Иختирочиларнинг Халқаро конвенцияси томонидан Грабовский ва Белянскийларнинг мазкур ишига берилган ҳужжатлар Ўзбекистоннинг телевидение ватанларидан бири, Тошкент эса телевидение туғилган жой дейишга асос беради. Дунё миқёсида мунтазам телекўрсатувлар асосан 1930 й.дан кейин бошланди. 1931 й.да Парижда, худди шу йили Москвада телекўрсатувлар йўлга қўйилди.

Ўзбекистонда эса телекўрсатувлар расмий равишда 1956 й. 5 нояб.дан бошланган. Тошкент телевидение студияси ташкил этилди. Бу студия ўз кўрсатувларини Тошкент телевизион минораси (1956 й. қурилган, бал. 180 м.) орқали тарқатди. Телемарказ 1958 й. кўчма телестанция (КТС)га эга бўлиб, ўз ишлари Алишер Навоий номидаги Катта академик театрдан 8 мартга бағишланган тантанали йиғилишини олиб кўрсатишдан бошлаган.

Ўтган асрнинг 60-й.ларида Тошкент телемарказининг кўрсатувлар тарқатиш доираси кенгайди. Урганч (1961), Нукус (1964) шаҳарларида телемарказлар ишга туширилди. 1962 й.дан Ўзбекистон телевидениеси кўп дастурли асосда иш бошлади, яъни иккинчи республика дастури ишга туширилди. 1965 й.дан эса Ўзбекистонда Москвадан Марказий телевидение кўрсатувларини қабул қилиш имконияти пайдо бўлди.

1962 й.да Телемарказни Республика Алоқа вазирлиги ихтиёридан Телевидение ва радиоэшиттириш давлат комитети тасарруфига ўтказиш тўғрисида Ўзбекистон Олий Советининг қарор чиқди. 1965 й.нинг охирида Тошкент телемарказига КМЗИ-6 тасвир ёзувчи аппарат олинди.

1966 й. Ўзбекистон пойтахтида Ҳиндистон Бош вазири ва Покистон Президентининг учрашуви, Ҳиндистон ярим оролига тинчлик келтирган тарихий «Тошкент декларацияси»нинг имзоланиши халқаро телевизион тармаклар орқали бутун жаҳонга кўрсатилиши Ўзбекистон телевидениесининг бир неча махсус дастурлари чет давлатлар телевидениеси орқали илк бора муваффақиятли намойиш этилди. Уларда эса

мизнинг иқтисодий, маданий, илмий соҳаларда эришган муваффақиятлари, тарихий обидалари, миллий қадрият ва урф-одатлари, халқ амалий санъати, ҳунармандчилиги ҳақида ҳикоя қилинди. Ўз навбатида, Ўзбекистон телевидениеси орқали бир қатор чет давлатлар телевидениеларининг махсус дастурлари ҳам намойиш этилди.

Тошкент телемарказининг техникавий ва ижодий имкониятлари 1971 й. янада кенгайиб, шу йили Телемарказ рангли тасвирда телекўрсатувлар тайёрлашга ўтди. Рангли телевидение пайдо бўлгач, Телемарказ биносини реконструкция қилиш ишлари бошланиб кетди. 1978 й.га келиб янги бинодаги Телемарказ аппаратхоналаридан бири битказилиб, унга рангли телевизион аппаратлар ўрнатилди. 1980 й.дан Республика телевизион маркази мураккаб рангли телевизион аппаратларга эга бўлди.

1980 й. ишга тушган янги Телемарказ ҳамда 1985 й. ўрнатилган кўп дастурли радиотелевизион узатувчи станция туфайли Ўзбекистон телевидениесининг имкониятлари янада ошди. Янги телеминоранинг баландлиги 375 метр бўлиб, у Тошкент телемарказининг кўрсатувлар тарқатиш имкониятини 2 баробарга оширди. Натижада видеосигналларнинг сифати яхшиланиб, телекўрсатувлар сони, ҳажми кўпайди.

Амалда ишлатилиб келган телеускуналар 1990 й.ларга келиб ҳоз. замон ижодий ва техникавий талабларига жавоб бермай қолди. Янги аппаратларни ўрнатиш мақсадида Телемарказ аппаратхоналарини қайта таъмирлаш ишлари бошлаб юборилди. Техник базани ривожлантириш учун «Сони» фирмасидан телевизион техник воситалар харид қилинди.

«Ўзбектеелефильм» биноси.

Тошкентдаги радио-телевизион узатиш маркази—телеминора.

Собиқ Иттифоқ даврида кўрсатувларнинг асосий қисми Марказ теледастурларидан иборат бўлиб, тўғридан-тўғри эфирга узатиладди. Истиқлол даврида маҳаллий кўрсатувлар ҳажми ошди, ўзбек тилидаги кўрсатувлар кўпайтирилди.

1992 й. 11 мартда Ўзбекистон Республикаси Телевидение ва радиоэшиттириш давлат комитети Ўзбекистон Давлат телерадиоэшиттириш компаниясига айлантирилиши муносабати 6-н 4 та телеканал (1 таси «Останкино» телекомпанияси дастурларини олиб кўрсатади) ташкил этилди.

1994 й. 28 мартдан Ўзбекистон телевидениесининг 3 та канали узлуксиз ишлаши, кўрсатувлар ҳажмини 16,5 соатга етказиш ва бунда телевидениенинг ўз маҳсулотлари 10 соат ҳажмида бўлиши, шунингдек, «Ўзбектеелефильм» студиясининг ижодий фаолиятини яхшилаш чоралари бел-

гиланди. 1998 й. июлдан «Ёшлар» телеканали ташкил этилди ва унинг эфир ҳажми кунига 16,0 соатга етказилди. Тизимда мустақил телерадиоканаллар ташкил қилинди, яъни, 4 та радиоканал ва 4 та телеканал бирлаштирилиб, 3 та давлат корхонаси ва 1 та ёпиқ акциядорлик жамияти («Voshlar» телерадиоканали)га айлантирилди (2005 й. 8 нояб.дан).

Телевидение ижодий жамоаси томонидан таниқли ўзбек адибларининг энг сара асарлари асосида, жумладан, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Бехбудийнинг «Падарқуш», Ойбекнинг «Кутлуг қон», «Навойи», Одил Ёқубовнинг «Диёнат», «Улугбек хазинаси», Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар», Турғун Пўлатнинг «Ичқуёв», Ўктам Усмоновнинг «Гирдоб», Хайридин Султоновнинг «Мозийдан бир сарҳифа», Машраб Бобоевнинг «Кўнгил кўчалари» асарлари асосида кўп қисмли видеофильмлар яратилиб, халқимизга ҳавола этилди.

Ҳоз. кунда Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси теледастурларининг мамлакатимиз ҳудудлари бўйича қамрови куйидагича:

1. «O'zbekiston» телерадиоканали» давлат унитар корхонасининг «O'zbekiston» телеканали — 99,1%;
2. «Sport» телерадиоканали» давлат унитар корхонасининг «Sport» телеканали — 86,5%;
3. «Toshkent» телерадиоканали» давлат унитар корхонасининг «Toshkent» телеканали — 19,8 %;
4. «Yoshlar» телерадиоканали» ёпиқ акциядорлик жамиятининг «Yoshlar» телеканали — 98,8%.

ЎЗР Вази́рлар Маҳкамасининг 2003 й. 4 ноябдаги «Оммавий спорт тарғиботини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори асосида «Спорт» телеканали ташкил этилди. Телеканал кўрсатувлари 2004 й. 1 янв.дан кунига 6 соат, 2004 й. апрелдан эса кунига 8 соат ҳажмида эфирга узатилмоқда. Россиянинг 1 канали кўрсатувлари (5 соат ҳажмида) 6-н биргаликда «Спорт» телеканалининг бир кунлик жами эфир ҳажми 13 соатни ташкил этмоқда.

2006 й. 21 мартдан «Ўзбекистон» телеканали, 1 апр.дан эса «Ёшлар» телеканали интернет тармоғи орқали ер юзидаги барча мамлакатларга тарқатилмоқда. Айни пайтда «Спорт» ва «Тошкент» телеканаллари дастурларини ҳам интернет тармоғига жойлаштириш юзасидан ишлар олиб борилмоқда.

Бундан ташқари, телерадиодастурларни Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида-

Кўрсатувларни узатиш марказий хонаси.

ги аҳолисига ва бошқа давлатларга узатиш учун 2006 – 07 й.ларда Ернинг сунъий йўлдошларидан фойдаланиш режалаштирилмоқда.

Ўзбекистон телевидениеси қошида 1970 й.да ташкил топган «Ўзбектеелефильм» студияси кўплаб нуфузли халқаро телекино кўрик-фестивалларда иштирок этиб, унинг юздан ортиқ фильмлари махсус совринларга сазовор бўлган.

Мустақиллик йилларида «Ватан туйғуси», «Имом Мотуридий», «Бурҳониддин Марғинович», «Имом Бухорий», «Жалолиддин Мангуберди», «Қомусий аллома изидан», «Ҳожа Аҳрор Валий» каби буюк аждоқларимиз, Абдулла Орипов, Озод Шарафидинов, Матёқуб Қўшжонов каби замондошларимиз ҳаёти ва ижодига бағишланган фильмлар яратилди. «Ўзбектеелефильм» студиясида видеосериаллар бўлими мавжуд бўлиб, сўнгги йилларда ранг-баранг мавзуларда «Лафз», «Увайсий», «Боғ», «Тоғлик қуёв», «Қайтмас», «Имон» каби ўндан ортиқ фильмлар яратилди.

Студияда ҳар йили 20 соатга яқин ҳажмдаги ҳужжатли, 40 соатга яқин ҳажмдаги бадиий фильмлар яратиш режалаштирилган. Унинг дубляж бўлимида 550-600 соатга яқин ҳажмдаги жаҳон кино санъатининг энг нодир намуналари ўзбек тилига таржима қилиниб намойиш этилмоқда.

«Ўзбектеелефильм» 2005 й.дан Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси таркибига кирувчи бадиий, мусикий ва ҳужжатли фильмлар яратувчи давлат корхонасига айланди.

Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг халқаро алоқалари. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг халқаро алоқалари мустаҳкамланиб, бошқа мамлакатлар б-н ўзаро теледастур ва видеофильмлар айирбошлаш соҳасида ҳамкорликка

кенг йўл очилмоқда. Жумладан, Туркия телерадиокорпорацияси (1992), Хитой Халқ Республикаси Радио, кино ва телевидение вазирлиги (1992), Польша телевидениеси (1997), Украина миллий телекомпанияси (1998), Франциянинг Франс Интернационал Канали (CFI, 1999), Германиянинг ўрта Германия телевидение ва радиоси (МДР, 2001),

Франциянинг ARTE France телекомпанияси (2002), Хитой Халқ Республикаси СУАР Телерадиоэшиттириш ва кинематография бошқармаси (2004), Япония телерадиоэшиттириш корпорацияси (NHK, 2004), Туркия радио ва телевидение корпорацияси (2004) ХХР Радиоэшиттиришлар, кинематография ва телевидение ишлари бўйича бош бошқармаси (2005) б-н ҳамкорлик тўғрисида битим ва шартномалар имзоланди. Ушбу шартнома ва битимлар асосида хорижий телерадиоташкилотлар б-н ўзаро ахборот ва телерадиодастурлар айирбошлаш, биргаликда телевизион фильм ва дастурлар яратиш, мутахассислар малакасини ошириш ва тажриба алмашиш соҳасида кенг тармоқли ҳамкорлик муносабатлари ўрнатилган.

Шунингдек, Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси жаҳондаги кўпгина йирик телекомпаниялар, жумладан, Американинг CNN, Буюк Британиянинг Би-Би-Си, Германиянинг DW, Япониянинг NHK, TBS, FUJI, Россия Федерациясининг I канал, РТР ва НТВ, Жанубий Кореянинг KBS, Туркиянинг TRT, Хитойнинг CCTV ва бошқа телекомпаниялар б-н доимий ижодий ва ташкилий-техникавий алоқаларга эга.

Ўзбекистон телевидениесининг «Ахборот» дастури SCOLA (АҚШ) консорциуми ёрдамида ушбу ташкилотнинг спутник телетармоғи ва Интернет тизими орқали мунтазам эфирга чиқарилади.

1996 й. Ўзбекистон телерадиокомпанияси ўзининг хорижий ҳамкорлари ёрдамида илк бора буюк соҳибқирон Амир Темурнинг 660 йиллик юбилейига бағишланган байрам тантаналарини Самарқанд шаҳрининг Регистон майдонидан дунёнинг 60 дан ортиқ мамлакатига сунъий йўлдош алоқа воситалари орқали тўғридан-тўғри кўрсатишга муваффақ бўлди. Сўнгги йилларда Ўзбекис-

тон Республикасининг миллий байраклари – «Мустақиллик кўни», «Наврў», шунингдек, буюк олим ва алломаларимизнинг юбилейлари муносабати б-н ўтказиладиган тантаналар, халқаро аҳмиятга молик йирик анжуман ва спорт мусобақаларини мунтазам равишда хорижий мамлакатларга тўғридан-тўғри узатишга эришилмоқда. Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси 1996 й. халқаро ҳамжамиятда қатта нуфузга эга АБУ – Осиё-Тинч океан телерадиоузатувчилар иттифоқи ташкилотига (бу ташкилотга дунёнинг барча нуфузли телерадиоташкилотлари, халқаро агентликлар аъзо бўлган) тенг ҳуқуқли аъзо сифатида қабул қилинди.

2002-2005 й.ларда Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси қўшни Афғонистон телевидениеси, хусусан, Шимолий Афғонистоннинг Балх, Жузжон, Шибиргон вилоятлари телевидениесини қайта тиклаш ва ишга туширишда ташкилий-техникавий ва ижодий ёрдам кўрсатди.

Бугунги кунда Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг кенг тармоқли хорижий алоқалари чет эл жамоатчилигини Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётида рўй бераётган демократик ўзгаришлар тўғрисида кенг хабардор қилишга, давлат ва нодавлат хорижий телерадиокомпаниялар, ахборот агентликлари ва шу соҳадаги халқаро ташкилотлар б-н ўзаро ҳамкорликка хизмат қилмоқда.

Бектемир Пиррафасов

ЎЗБЕКИСТОН ИНФОРМАЦИОН АГЕНТЛИКЛАРИ

Ўзбекистонда дастлаб 1918 й.дан РосТанинг бўлими сифатида, кейинчалик ТАСС тизимида Ўзбекистон телеграф-ахборот агентлиги – ЎзТАГ иш юритган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, давлат ва мустақил агентликлар ташкил этила бошлади. Ўзбекистонда қуйидаги агентликлар фаолият кўрсатади: Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги, «Жаҳон» ахборот агентлиги, «Туркистон-пресс», Қорақалпоғистон хабар агентлиги.

Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги (ЎЗА). 1992 й. 5 фев.да ЎзТАГ Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги (ЎЗА)га айлантирилди. Тошкент ш.да жойлашган. ЎЗА – Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис ва Вазирлар Маҳкамаси фаолияти б-н боғлиқ расмий ҳужжатларни асл манбадан оли-

диган ҳамда тезкорлик б-н тарқатадиган Республикадаги ягона давлат ахборот агентлигидир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари, фармойишлари, Вазирлар Маҳкамасининг, Олий Мажлис палаталарининг қарорлари оммавий ахборот воситаларига ЎЗА каналлари орқали тарқатилади.

ЎЗА мамлакатнинг давлат тизимини, янги ва ташқи сиёсатини, Ўзбекистоннинг барча минтақалари ҳаётини ҳар томонлама, тўлақонли ёритадиган, янгиликларни, суратларни тезкорлик б-н етказиб берадиган ишончли агентликка айланди. У дунёнинг йирик ахборот агентликлари б-н барқарор алоқаларга эга. Россия, Хитой, Туркия ва МДХ мамлакатларининг агентликлари б-н ахборот алмашув яхши йўлга қўйилган.

ЎЗА мамлакат ичкарисида ва хорижда мингдан ортиқ буначисига эга. ЎЗА ахбороти ҳамда суратларидан фойдаланувчилар орасида нафақат газ, ва журналлар, телевидение ва радиостанциялар, балки Ўзбекистондаги, МДХ давлатларидаги ва б. мамлакатлардаги элчихоналар, бизнес-марказлар, вазирликлар ва идоралар ҳам бор. ЎЗАда қуйидаги таҳририятлар мавжуд: республика ахбороти таҳририяти, маҳаллий ахборот таҳририяти, халқаро ахборот таҳририяти, таржима таҳририяти ва фотоахборот таҳририяти. ЎЗА мамлакатнинг барча вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида ўз мухбирлари ва фотомухбирларига эга. Агентликда қисқа муддатларда расмий, мавзудли ва тезкор хабарлар ўзбекчадан русчага, русчадан ўзбекчага, ўзбекча ва русчадан инглиз тилига ўғирилади.

ЎЗА ахбороти ўзбек, инглиз ва рус тилларида тарқатилади. Сўнги пайтларда ЎЗАнинг ахборот тарқатиш борасидаги сиёсати глобал ахборот бозорини Ўзбекистонни янада кенгроқ ва ҳар томонлама намойиш этишдан иборат бўлмоқда. Интернет тармоғи орқали агентликнинг веб-сайти (www.uza.uz) дан ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги хабарларни олиш мумкин.

«Жаҳон» ахборот агентлиги. Ўзбекистон Республикаси ташқи ишлар вазирлиги ҳузуридаги ушбу агентлик 1995 й. ноябрда ташкил топган. Маҳаллий ва хорижий жамоатчиликни Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётидаги ўзгаришлар ҳақида тезкорлик б-н хабардор қилиб туриш мақсадида маҳаллий ахборот агентликлари ва хорижий ахборот маҳкамалари б-н ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш агентликнинг асосий вазифалари сирасига киради. Шунингдек, агентлик Ўзбекистон-

Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги биноси.

нинг кенг миқёсдаги ҳамкорлик бўйича мавжуд бўлган улкан имкониятларини очиб берувчи турли ахборот бюллетенлари, маълумотномалар, каталоглар, буклетлар ва б. матбаа маҳсулотларини нашр этиш, фото ва аудиовизуал материаллар тайёрлаш ва уларни тарқатиш б-н ҳам шуғулланади; турли ижтимоий-маданий тадбирларга ахборот кўмаги кўрсатади.

Агентлик Ўзбекистон Республикасининг хорижий мамлакатлар (АҚШ, Бельгия, Буюк Британия, Исроил, Миср, Ҳиндистон, Россия, Франция, Япония ва б.)даги дипломатик ваколатхоналари ҳузурида ўзининг мухбирлик пунктларига эга. Шунингдек, у йирик маҳаллий ва халқаро ахборот агентликлари, республикамиздаги етакчи газлар, телерадиокомпаниялар б-н доимий ҳамкорлик алоқалари ўрнатган.

Агентликнинг телевидение ва радиоэшиттириш хизмати ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги аудиовизуал маҳсулотлар, ҳужжатли фильмлар, видеороликлар, телелавҳалар тайёрлаш б-н шуғулланади. Агентликда долзарб мавзулардаги фотосуратлар, архив суратлари, тарихий воқеалар акс этган фотоматериаллар мавжуд. Интернет тармоғи орқали агентликнинг веб-сайтидан ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги хабарларни олиш мумкин.

«Туркистон-пресс». Ўзбекистондаги 1-нодавлат ахборот агентлиги; ёпиқ акциядорлик жамияти. Ҳукуматга қарашли бўлмаган оммавий ахборот воситалари, давлат ва нодавлат ташкилотларидан иборат ташаббускор гуруҳ томонидан 1998 й. 25 сент.да Тошкент ш.да ташкил этилган. Мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида демократик жараёнларни чуқурлаштириш, оммавий ахборот воситалари имкониятларини кенгайтириш ва эркинлигини таъминлаш, уларни бозор иқтисодиёти ҳамда демократик таъминлаш асосида ислоҳ этишни кучайтириш, шунингдек, Ўзбекистоннинг жа-

ҳон ахборот бозорини ўз муносиб ўрнини эгаллашига эришиш, мамлакат ҳамда жаҳон ҳаёти тўғрисида ҳолис ахборотларни тезкор тарқатиш ва аҳолининг халқаро хабарларга бўлган эҳтиёжини тўла қондириш мазкур агентликнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

«Ўзбекистон овози», «Маърифат», «Фидокор», «Туркистон», «Оила ва жамият» газлари ва бир нечта даврий нашрлар, шунингдек, Самарқанд ва Андижон мустақил телерадиостанциялари, «Ўзбекистон ҳаво йўллари» миллий авиакомпанияси, «Ўзбекистон темир йўллари» давлат-акциядорлик компанияси, «Ўзнефтваз» миллий холдинг компанияси, «Тадбиркор» акциядорлик-тижорат банки каби йирик ташкилотлар ва бир гуруҳ жисмоний шахслар агентликнинг муассиси саналади.

Агентлик давлат ахборот агентликларига муқобил ташкилот сифатида мамлакат ахборот маконини ўзига хос аҳамиятга эга. Агентлик хабарлари республикамизда нашр этилаётган барча даврий оммавий ахборот воситаларида чоп этилади.

Агентликнинг мамлакатимизда аккредитация қилинган чет эл элчихоналари ва халқаро ташкилотлар б-н ҳамкорлиги самараси натижасида 30 дан ортиқ шундай ташкилотларга мамлакат Президентининг фармон ва қарорларининг шарҳи, муҳим халқаро воқеалар, анжуманлар, иқтисодий, ижтимоий, маънавий ҳаётга оид янгиликлар, чет эл ахборот агентликлари хабарлари етказиб берилмоқда. Мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаётида рўй бераётган янгиликлар икки томонлама тузилган шартномага асосан «Фактива» (Австрия), «Интернет секьюритис» (Америка) ахборот агентликларига жўнатила-

ди. Хитой Халқ Республикасининг «Синьхуа» ва Тожикистон Республикасининг «Вароруд» ахборот агентликларининг б-н ахборот алмашилди. Бундай алоқалар Ўзбекистон ҳаёти ҳақидаги ахборотлар тарқалиши доирасини янада кенгайтиришга хизмат қилмоқда.

Агентлик таркибида Халқаро ахборот таҳририяти, Республика ахбороти таҳририяти ташкил этилган. Агентлик мусасислигида «Моҳият» газ. нашр этилади. «Туркистон-полиграф» шўъба хўжалик жамияти фаолият юритади.

Қорақалпоғистон хабар агентлиги. Қорақалпоғистон хабар агентлиги 1954 й.да ЎзТАГ (ҳоз. Ўзбекистон ахборот агентлиги) Қорақалпоғистон бўлими сифатида ташкил этилган. Унинг асосий вазифаси расмий материалларни қорақалпоқ тилига ўгириб, маҳаллий газ-журналларга, телевидение ва радиога тарқатишдан иборат бўлган. Маҳаллий матбуотни, радио ва телевидение, шунингдек, республика ва хорижий оммавий ахборот воситаларини Қорақалпоғистоннинг сиёсий, иқтисодий ва маданий турмуши ҳақидаги материаллар б-н таъминлаш мақсадида 1976 й.да ЎзТАГнинг Қорақалпоғистон бўлими ҳузурида ахборот тайёрлаш таҳририяти очилган. 1977 й.дан ЎзТАГнинг Қорақалпоғистон бўйича мухбири мазкур таҳририят таркибига киритилган.

Истиқлол йилларида агентликнинг моддий-техник базаси мустаҳкамланди. Унга малакали ижодий ва техник ходимлар жалб этилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1992 й. 5 фев.даги фармони ва Вазирлар Маҳкамасининг 1992 й. 21 апр.даги қарорига мувофиқ, ЎзТАГнинг Қорақалпоғистон бўлими негизда Қорақалпоғистон хабар агентлиги тузилди.

Маматкул Ҳазратқулов,
Норали Очилов.

НОШИРЛИК

Ўзбекистон ҳудудида китобнинг пайдо бўлиши ёзувнинг яратилиши б-н узвий боғлиқ. Ёзувнинг тузилиш хусусиятлари (белгилар тизими, уларнинг жойлашиш тартиби), ёзув материали ва қуролининг ўзига хос томони ва б. маълум даражада китоб тузилишини ҳам белгилаб берди. Қад. Миср, Рим, Юнонистонда бўлгани каби, Марказий Осиёда ҳам кишилар тош, сопол, суяк ва б. материалларга фикр изҳор этганлар. Маъналарда суғд ва паҳлавий ёзувида пергамент (чарм)га ёзилган китоблар бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Марказий Осиёда тарқалган зардуштий-

лик динининг муқаддас китобларидан «Авесто»нинг қад. нусхаси ҳам 12 минг қорамол терисига битилган. Пергаментга битилган қад. ноёб китоб намуналаридан бири — Куръони каримнинг Мус-хафи Усмоъ нусхаси (644—656 й.лар) Тошкентда Ўзбекистон мусулмонлари идораси кутубхонасида сақланган.

Қоғознинг кашф этилиши китоб тарихида янги давр очди. Илк ўрта асрларда Хитой ва Марказий Осиёда қоғоз тайёрлаш кенг йўлга қўйилган. Айрим маълумотларга қараганда, 650 й.лардаёқ Самарқандда қоғозли китоблар бўлган. Шунга қарамай, ҳужжат, мактуб, китоблар ва ш.к. ҳам чарм, ёғоч, суяк, сопол, тошга ва камдан-кам ҳолларда қоғозга битиларди. Чунки қоғознинг баҳоси ниҳоятда баланд бўлган. 7—8-а.ларда Суғдда саводхонлик юксак даражада эди. Панжикентдан топилган суғд алифбосида битилган машқ тахтаси бу даврда Суғдда савод ўргатиш ва котиблик санъати мактаблари бўлганлигини, бинобарин, худди ҳоз. китобларнинг варақалари сингари бир-бири б-н бириктирилган, муқовали китоблар бўлганлигини кўрсатади. Арабларнинг Марказий Осиёдаги истилосига қадар (8—10-а.) кўп нодир китоблар сақланган кутубхоналар бўлган. Лекин уларнинг кўпи босқинчилик урушлари натижасида йўқотиб юборилган.

Китобат санъати. Араб халифалигининг сўнгги давларида китоб тайёрлаш ишлари бирмунча йўлга қўйилди. Тарихчи, котиб (хушнавис), қоғозчи, муқовасоз (саҳхоф), китоб варақаларига жилло берувчи (лаввоҳ) ва ш. к. касб эгалари етишди. Тарихчи-ёзувчилар асарларини илгаригидек ўзлари кўчириб ўтирмасдан, бу ишни улардан тез ва яхшироқ бажара оладиган мутахассисларга топширилган бўлдилар. Шу тариқа хаттотлик санъати (каллиграфия) юзага келди ва такомиллашиб борди. Китоб бетларини турли ўлчамдаги каттакларга бўлиш, саҳифаларнинг четларига ранг-баранг чизиқлар, нақшлар чизиш, китоб номини муқовасига зарҳал харфлар б-н ёзиш китоб безагининг одатдаги услубига айланди. 10—12-а.ларда Мовароуннаҳр ва Хоразмда меъморлик б-н бир қаторда китобат санъати ҳам муайян соҳа сифатида янги тараққиёт босқичига ўтди.

Имом Бухорийнинг «Ал-Жомийъ ас-саҳиҳ» асари қўлёзмаси. 9-а.

Самарқанд қоғози

7-а.нинг бошларидан — 19-а.нинг 1-ярмигача Самарқанд ва унинг атрофида жойлашган устaxonаларда ишлаб чиқарилган қоғоз дунёга машҳур эди. 15-а.да Самарқандда Обираҳмат суининг жувозларида тайёрланган турли нав қоғозлар б-н савдо қилувчи махсус дўконлар бўлган. Бобурнинг ёзишича, «Қоғоз тегирмонларининг барчаси Кониғилдан келур. Андоққим Кониғил Сиёҳноб дарёси яқинида жойлашган. Дунёда энг яхши қоғоз Самарқанддан келтириладур». Қоғоз Самарқанд бозорларида сотилган (махсус «қоғоз бозори» расталари бўлган). Узоқ юртлардан келган савдогарлар ҳам Самарқанд қоғозини сотиб олишган. Самарқанд қоғози ҳатто Хитойда ҳам машҳур бўлган. Самарқандда тайёрланган қоғознинг энг сараси «қоғоз султоний» деб юритилган. «Куръони карим», «Ҳадиси шариф» китоблари, «Хамса», «Шоҳнома» каби асарлар шундай қоғозда ёзилган. Қоғозлар усталар муайян ташкилотга бирлаштирилган ҳолда ишлашган. Шундай ташкилотлардан бирига Хожа Аҳрор бошчилигида китоб қилган. Хунармандлар қоғоз тарқатиш ва тайёрлаш усулини сир сақлашган.

Китобат санъати деганда, қўлёзма асарларни кўчириб ёзиш ва у б-н боғлиқ бўлган хаттотлик, мусаввирлик, лаввоҳлик (лавҳа чизиш) ва саҳхофлик санъати тушунилади. Китобат санъатини маълум бир соҳасига айланиб, нафис китоб бу санъатнинг маҳсули ҳисобланарди. Босмаҳона ва китоб нашр этиш вужудга келмаган ўша замонда китоб яратиш ва унинг нусхаларини қўлёзма шаклида кўпайтириш ниҳоятда кўп вақт ва малака талаб қилган. Айниқда, нафис китоб яратиш ўта мураккаб ва ақла машаққатли бир жараён бўлиб, у қад-

Махмуд Замахшарийнинг «Муқаддима тўла» асари қўлёмасидан намуна. 12-а.

рез (қоғоз тайёрловчи), хаттот, мусаввир, лаввоҳ, саҳҳоф каби бир неча хил мутахассисларнинг меҳнати ва малакаси б-н боғлиқ эди. Ҳар бир китоб қоғоздан тортиб муқовасигача, сиёҳидан то бўёқларини зарҳалигача маълум меъёрдаги модда, режа ва қоида асосида тайёрланарди, ҳатто китобдан хушбўй ҳид аниқ туриши учун баъзан сиёҳга гулоб ёки анбар қўшиларди. Хаттотлик махсус касб, ўта нозик ва ўзига хос санъат ҳисобланарди. Етуқ хаттот бўлиб танилиш учун узоқ вақт сабр-матонат ва иштиёқ б-н машқ қилиш, заҳмат чекиш лозим эди. Хаттот мукаммал саводли, бадий диди баланд, ижодкор киши бўлиши лозим бўлган. Ҳар бир хаттотнинг ўз усули ва услуби бўлиб, улар ус-тоздан шогирдга ўтиб, анъаналар давом эттирилган ва такомиллаштириб борилган.

Бир неча касб-хунар соҳибининг узоқ ва машаққатли меҳнати б-н бунёдга келган нафис китоб жуда оз нусхада бўлиб, у ниҳоятда қиммат бўлган. Бундай китоблар кўпинча подшоҳ, руҳоний, амир ва давлатманд амалдор кишиларнинг буюртмаси б-н ишланган ва махсус кутубхоналарда, ҳатто хазиналарда қимматбаҳо мулк сифатида сақланган. Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва б.нинг асарлари фақат мазмун жиҳа-

тидан эмас, китобат санъати б-н ҳам нодир ҳисобланган. Уларнинг кўплари жаҳондаги йирик кутубхоналарда қимматли ёдгорликлар сифатида сақланади.

Марказий Осиёнинг мўғуллар томонидан босиб олинishi (13-а.нинг 1-ярми) бутун маданий ҳаётда бўлгани каби, китоб яратиш ва тарқатиш ишларини ҳам анча сустралтирди. Амир Темур ва те-мурийлар ҳукмронлиги даврида у яна юксакликка кўтарилди.

Амир Темур давлатни юксалтиришда илму фаннинг аҳамияти беқиёслигини яхши билган. Шу сабабли олиму уламо-ларга катта иззат-иқром кўрсатган. Амир Темур дастлаб Шаҳрисабзда, сўнг Самарқандда қўлёзма китоблар тўпланган кутубхоналар барпо этган. Соҳибқироннинг Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари-га қилган юришлари вақтида қўлга киритилган нодир қўлёзма асарлар ҳам моддий бойлик сифатида, қимматбаҳо ўлжалар қаторида Самарқандга келтирилган. Самарқанд кутубхонасида папирус қоғоз ўрамлари, бобилча сопол лавҳалар, жавоҳир бандакли китобларгача жамланган. Амир Темур вафотидан сўнг ушбу кутубхона Мирзо Улугбек ихтиё-рига ўтган. Улугбек даврида кутубхона машҳур асарлар б-н бойиган. Унда жами 15 минг жиддик китоблар сақланганли-ги ҳақида маълумотлар бор.

Самарқанд кутубхонаси ўрта асрнинг ўзига хос хунармандчилик корхонаси бўлиб, уларда қўлёзма асарларни тўплаш ва сақлаш б-н бирга, улардан нусхалар кўчириш, турли манзарали ранго-ранг тасвир ва нақшинкор лавҳалар б-н саҳифаларни безаш ҳамда муқовалаш каби китобсозлик б-н боғлиқ бир қанча ама-лий ишлар бажарилган. Бундай сарой ку-тубхоналарининг бошлиқлари «кутубхо-на доруғаси» ёки «китобдор» аталиб, унинг қўл остида кўплаб хушнавис хат-тот, қўли гул наққошу му-саввирлар, моҳир лаввоҳу саҳҳофлар китоб яратишга оид турли буюртмаларни ба-жарганлар. Китоб безашга алоҳида аҳамият берилди. Унинг саҳифаларига турли миниатюралар, ҳошиялари-га безаклар ишлана бошла-

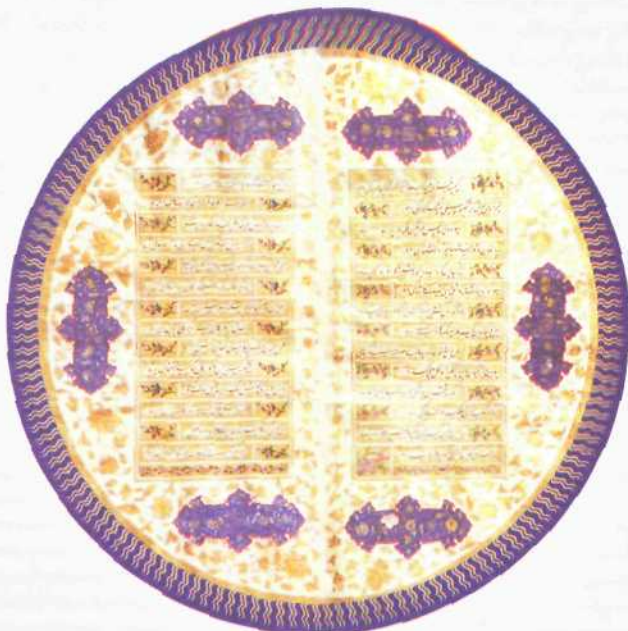
ди. Нафис китоб ва хаттотлик санъати 14–15-а.ларда янги тараққиёт босқичи-га кўтарилди. Машҳур хаттот Мирали Табризий (1330–1404) настаълиқ деб номланган янги услубдаги хатни ярат-ди. Бу услуб хатти куйи, хатти шикас-та, насх ва б. услубдаги дастхатлар ўрни-ни эгаллади.

15-а.нинг 1-ярмида Ҳиротда Улугбек-нинг укаси Бойсунгур устахона-кутуб-хонасида 40 дан зиёд хаттот ва бир қанча наққош қўлёзма асарлардан нусхалар кўчириш ва уларни безаш б-н банд бўлган. Ҳар бир қўлёзма китоб бир неча мутахассис қўлидан ўтарди. 1421–29 й.ларда шу устахона-кутубхона бошлиги Жаъфар Бойсунқурий томонидан Абу-лқосим Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳ-нома» асари кўчиртирилиб, у 20 та тур-ли мазмундаги рангдор миниатюралар б-н безатилган. Ноёб санъат асари ҳисоб-ланган бу китоб Техрон музейида сақ-ланмоқда.

15-а.нинг 2-ярмида Ҳиротда китобат санъати янада ривож топади. Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий сарой ку-тубхонасини нодир асарлар б-н бой-тишга гоят гамхўрлик қилдилар. Али-шер Навоий ўзбек халқи маънавий ха-зинасини бойитган асарлар ёзиш б-н биргаликда бадий қўлёзма санъатини янада ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Унинг бевосита кўмаги б-н Беҳ-зод, Султонали Машҳадий, Шоҳ Му-заффар каби ўнлаб китобсоз-усталар етишиб чиқди. Навоийнинг укаси Дар-вешали девонхона кутубхонасининг до-руғаси этиб тайинланди. У кутубхонага Ҳиротнинг кўплаб хушнавис котибу хат-тотларини ва моҳир наққошу мусаввир-ларини тўплайди. Ҳиротнинг машҳур хаттотларидан Султонали Машҳадий ва Мирали котиблар Султон Ҳусайн ва Алишер Навоий буюртмалари б-н кўп-лаб китобларни кўчириб, нусхаларини кўпайтирганлар. Бобурнинг ёзишча, биргина Султонали Ҳусайн Бойқаро учун ҳар куни 30 байт ва Навоий учун 20 байтни китоб саҳифасига кўчирар экан. Бу даврда айниқса, Султонали Машҳадийнинг шогирди Рафиқий та-халлуси б-н шуҳрат топган Мирали ко-тиб ўрта асрнинг бу беқиёс нозик санъа-ти соҳасида катта муваффақиятлар қозонган эди.

15-а. ва 16-а.нинг 1-ярмидаги бадий қўлёзма санъатининг услуб ва анъана-лари кейинги йиллардаги каллиграфия санъатининг асосини ташкил этди. Минглаб хаттотлар шу даврнинг уста-ларидан намуна олдилар, уларга эргаш-дилар. Туркистонда хаттотлик йўли б-н китоб тайёрлаш узоқ вақт давом этди.

Бурхониддин Маргинонийнинг «Ал-Ҳидоя» асари қўлёмасидан намуна. 13-а.

«Девони Алишер Навоий» қўлёмасининг безакли саҳифалари. 19-а, Қўқон.

хатто китоб босиш кашф қилингандан кейин ҳам, дастлабки вақтларда китоблар қўлёзма йўли б-н кўпайтирилган эди.

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик инти фондида кўплаб нодир қўлёзма китоблар сақланади. Булар ичида шоира Нодира буюртмаси б-н хаттот Муҳаммад Юсуф Дабир томонидан 19-а да Қўқонда кўчирилган Алишер Навоийнинг шеърлар тўплами — «Девони Алишер Навоий» қўлёзма китоби кўпчиликда қизиқиш уйғотади. Унда мусаввир ва хаттот Навоий асарлари инсониятга қуёшдек нур сочиб туришини рамзий ифодалашган.

Китоб босишнинг юзага келиши. Китоб нусхаларини оммавий кўпайтириш йўлидаги изланишлар натижасида 15-а.нинг 40-й.ларида Германияда Иоганн Гутенберг (1399–1468) томонидан китоб босиш ихтиро қилиниши китоб тараққиётида янги давр очди. Китоб босиш техникаси аста-секин такомиллашиб, бошқа мамлакатларга ҳам тарқалди. Туркистонда босма усул б-н китоб чиқариш 19-а.нинг 2-ярмидан, ўлкани подшо Россияси истило этгандан кейин тарқалди. Дастлаб, 1868 й.да Туркистон ҳарбий округи штабининг босмаҳонаси ташкил этилди. Шу босмаҳонада нашр этилган рус олими ва сайёҳи Н.А.Северцовнинг «Чу ва Норин тизмалари этагидаги тоғли ўлка тўғрисидаги лавҳалар» асари Тошкентда рус тилида чиқарилган биринчи китоб бўлди. «Туркистондаги ерли аҳоли учун тузилган 1872 йилги календарь» ўзбек тилида араб

алифбосида чиқарилган биринчи китоб ҳисобланади, у Шоҳимардон Иброҳимов томонидан яратилиб, Тошкентда мазкур босмаҳонада 1871 й. босилди.

1868 й.дан 1910 й.гача Туркистонда нашр этилган китобларнинг асосий қисмини русча китоблар ташкил этган. Туркистонда китоблар нашр этишда Тошкентдаги О.А.Порцев, В.М.Ильин, Самарқанддаги Г.И.Демуров босмаҳоналари машҳур бўлган. 1910–17 й.ларда ўзбекча нашр қилинган китобларнинг кўплари шу босмаҳоналарда чиққан.

1847 й. Хивада Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) томонидан тошбосма (литография) босмаҳонаси ташкил этилди, унинг ишини йўлга қўйишда Отажон Абдаловнинг хизмати катта бўлди. Босмаҳона то 1910 й.га қалар китоб нашр этди. Унда 1880 й.да Алишер Навоийнинг «Ҳамса»си, шоир Мунис Хоразмийнинг «Девони Мунис»и ва «Девони

Ўзбек тилида босилган биринчи китоб.

Рожи» баёзи босилиб чиқди. 1913 й.да **Туркистон ўлкасида ҳаммаси бўлиб 3** номда 118 минг нусхада, жумладан, ўзбек тилида 37 ном б-н жами 86 минг нусхада китоб нашр қилинган. Ўзбек тилидаги ҳамма китоблар тошбосма ёки текис босма усулида чоп этилган. Улар асосан бадий адабиёт асарларидан, мактаблар учун мўлжалланган ўқув қўлланмалари ва диний мазмундаги китоблардан иборатдир. Ўзбекистонда тошбосма усулида китоб нашр қилишни йўлга қўйиш ва тараққий эттиришда Отажон Абдалов (Хива), Исҳоқхонҗури Ибрат (Наманган), Фулом Ҳасан Орифжонов (Тошкент) ва б. маърифатпарварлар жонбозлик кўрсатишди.

20-а.нинг 10-й.ларида Туркистонда китоб нашр эттириш ва омма ўртасида тарқатиш ишлари б-н шуғулланувчи ширкатлар ва ш.к. пайдо бўлди. «Русская окраина», «Туркестанское товарищество печатного дела», «Маданият», «Мактаб», «Туркистон кутубхонаси» ширкатлари шулар жумласидандир. Бу ширкатларга маҳаллий аҳолининг бадавлат ва маърифатпарвар кишилари, жадидчилик ҳаракатининг йирик намоёндалари, шунингдек, илғор кайфиятдаги рус кишилари, татар зиёдилари уюшган эди.

Нашриётлар. Октябрь тўнтаришидан сўнг барча босмаҳоналар мусодара қилиниб, давлат ихтиёрига ўтказилди. 1918 й. Туркистон МИК ҳузурида Миллий ишлар халқ комиссарлигида ва Матбуот бюросида нашриёт бўлимлари тузилиб, маҳаллий тилда сиёсий адабиётлар нашр этила бошлади. Туркистон АССР Маъриф халқ комиссарлигининг нашриёт бўлими дарсликлар чиқаришга ҳаракат қилди. Шу даврда бошқа турли идоралар ҳам босма маҳсулотлар чиқарарди. **Китоблар Туркистон марказий матбуот бошқармаси** («Туркцентропечать») томонидан бенул тарқатиларди (республиканинг турли шаҳарларида унинг 36 бўлими бор эди).

1920 й. мартда Туркистон МИК Туркистон давлат нашриёти (Туркдавнашри) таъсис этиш ҳақида қарор қабул қилди. Бу Ўрта Осиёдаги ilk китоб нашриёти бўлиб, унга ўлкадаги барча нашр ишларини бирлаштириш, қоғоз тақсмоти ва босмаҳона жиҳозларини назорат этиб, раҳбарлик қилиш вазифалари юкланди.

Фуқаролар уруши тамом бўлиб, ҳарбий интервенция тугатилгандан кейин барча нашр ишлари янги иқтисодий сиёсатта мувофиқ қайта қурилди. ХКСнинг 1921 й. 28 нояб.даги қарори б-н нашрлар пулли бўлиб, китоб савдоси жорий қилинди. Нашриёт ва полиграфия корхоналари хўжалик ҳисобига ўтди.

1923 й.дан Туркдавнашр Ўрта Осиё давлат нашриёти деб атала бошлади. Ё

нашриёт 1921 й.дан 1924 й.гача 1184 номда 3 млн.дан ортиқ нусхада китоб нашр этди. Туркистонда нашриёт ишини йўлга қўйиш ва таржимачиликка Абдулла Авлоний, Сахий Раҳматий, Абдурахмон Сайёх Содиқов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Наим Саид, Қосим Сорокин ва б. салмоқли ҳисса қўшдилар.

Ўрта Осиёда миллий-давлат чегараланишидан сўнг (1925) Ўрта Осиё давлат нашриёти негизда Ўзбекистон давлат нашриёти – Ўздавнашр ташкил топди. 1925 й. Ўзбекистонда 334 номда 1,5 млн.дан ортиқ нусхада китоб нашр этилди.

30-й.лар нашриёт ишида кескин бурилиш даври бўлди. Нашриётлар маҳсулотининг гоёвий-сиёсий йўналишида партиявийлик ҳукмронлиги мустаҳкамланди. Марксизм-ленинизм классикларининг асарларини ўзбек тилида кўп нусхада чиқариш мақсадида Ўзбекистон КП МК ҳузурида Партия нашриёти (Ўзпартнашр) ташкил этилди. 30-й.ларнинг 2-ярмида тегишли халқ комиссарлари ва ташкилотларининг ихтисослашган тармоқ нашриётлари барпо этилди.

2-жаҳон уруши йилларида нашриётлар фронт ва мамлакат ичкарисидаги эҳтиёгга мувофиқ қайта қурилди. Ўзбекистондаги 8 мустақил нашриёт Ўздавнашрга бирлаштирилиб, матбаа корхо-

налари ҳам унинг ихтиёрига берилди. Айрим муассасаларга қарашли нашриётлар ёпилди. Китоб нашри кескин қисқарди.

Урушдан кейинги йиллар ихтисослашган нашриётларни тиклашга ҳаракат қилинди. 1950 й. «Ўзқувпеддавнашр» (кейинчалик «Ўқитувчи» нашриёти) тикланди; 1957 й. Адабиёт ва санъат нашриёти (кейинчалик Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти), 1959 й. «Медицина» нашриёти (кейинчалик Ибн Сино номидаги нашриёт), 1960 й. «Ёш гвардия», 1964 й. Нукусда «Қорақалпоғистон» нашриёти очилди. Нашриёт ишларига раҳбарликни яхшилаш мақсадида 1963 й. Ўзбекистон Министрлар Совети ҳузурида Матбуот комитети ташкил этилди (1978 й.дан Ўзбекистон Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитети, кейинчалик Давлат матбуот кўмитаси). Нашриётлар маҳсулотлари коммунистик мафкурага хизмат қилишга қаратилди. Шу мақсадда жуда кўп номда ва нусхада марксизм-ленинизм асарлари, ижтимоий-сиёсий адабиётлар нашр этилди. Айни вақтда Алишер Навоийнинг 15 жилдли асарлари, Ҳамза, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Комил Яшин, Миртемир ва б. ёзувчиларнинг сайланма асарлари, жаҳон мумтоз адабиёти намуналари чиқарилди. 1968 й. Ўзбек Совет Энциклопедиясини нашр этиш мақсадида Ўзбек Совет Энциклопедияси (ЎЗСЭ) Бош редакцияси ташкил этилди. Ушбу Бош редакция томонидан 1971–80 й.ларда 14 жилдли Ўзбек Совет Энциклопедияси нашр этилди. 1991 й.дан ЎЗСЭ Бош редакцияси Қомуслар Бош таҳририяти деб аталиб, қомусий ва маълумотнома адабиётлар, луғатлар нашр этилган марказга айланиб қолди.

Лекин советлар тuzуми даврида Ўзбекистондаги нашриётларнинг моддий-техника базаси ривожланган мамлакатлар даражасидан анча орқада эди. Шу сабабли босилган китобларнинг матбаа ижроси сифатсиз эди. Нашр этиладиган китобларнинг нафақат ижтимоий-гоёвий йўналиши, балки умуман нашриётларнинг йилдик режалари Марказдан қатъий назорат қилинарди. Ижтимоий фанлардан маҳаллий муаллифлар дарсликлар ёзишларига имкон қадар йўл берилмасди (Марказда нашр

этилган дарсликлар, асосан, таржима қилинарди). 20-а.нинг 50-й.ларидан кейинги даврларда Ўзбекистонда нашриёт ишини, матбаачиликни йўлга қўйиш ва ривожлантиришда Жамолхон Азизхонов, Файзулло Юнусов, Воҳид Валиев, Тўлқин Рустамов, Абдулла Ўразаев, Азиз Клеблеев, Вали Раҳим, Файзулла Эргозиев, Мели Жўра, Юнус Юсупов, Насрулло Охундий, Адҳам Акбаров, Зиёд Есенбоев, Абдувосиқ Абдувалиев, Ислон Шоғуломонов, ва б.нинг хизмати каттадир.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ноширликда кескин ўзгариш бўлди. Бу борада Ўзбекистон Республикасининг «Ноширлик фаолияти тўғрисида» қонуни (1996 й. 30 авг.) ҳуқуқий асос бўлди. Мазкур қонун асосида ноширлар ўз фаолиятларида, шу жумладан, ноширлик йўналишини, мавзуларни, ихтисослашувини, чиқариладиган маҳсулот нусхасини белгилашда, муаллиф танлашда мустақил фаолият юриладиган бўлди. Юридик ва жисмоний шахслар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтганидан ва лицензия олганидан кейин ноширлик фаолияти б-н шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлишди. Нашрга тайёрланган қўлёзмалар ва материалларни цензурадан ўтказиш бекор қилинди. Нашриётлар бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб, харидоригир китоблар нашр этишга ҳаракат қила бошладилар. Китоб маҳсулотлари мазмун-мундарижасини белгилашда уларга тўла эркинлик берилди. Ўзбек тилига давлат мақоми берилиши муносабати б-н ўзбек тилидаги китоблар салмоғи ошди. Амир Темури мавзуи, буюк мутафаккирлар, диний, миллий қадриятлар б-н боғлиқ кўплаб китоблар чиқарилди. Жумладан, Қуръони каримнинг ўзбек тилидаги таржимаси (1991 й., «Чўлпон» нашриётида; 2001 й. Тошкент Ислон ун-ти нашриётида ва б.), Имом Бухорийнинг 4 жилдли «Ҳадис»лари (1991–96 й.лар, Қомуслар Бош таҳририятида) бир неча бор нашр этилди. Алишер Навоийнинг 20 жилдли тўла асарлари (1998–2002 й.лар, Ўзбекистон ФА «Фан» нашриётида) чоп этилди. Республика нашриётларида 33 жилдли «Хотира» китоби чиқарилди. «Ўзбекистон» нашриётида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг кўп жилдли асарлари нашр қилинди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 й. 20 мартдаги «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриётини ташкил этиш тўғрисида»ги қарори асосида «Ўзбекис-

Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги биноси.

«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриётида нашр этилган китоблар.

тон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти тузилиб, унинг зиммасига 12 жилдли универсал «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»ни нашр этиш топширилди ва бунинг учун зарур шарт-шароитлар яратилди. Нашриёт 2000–2005 й.лар мобайнида «Ўзбекистон миллий энциклопедияси»нинг умумлашфбо тартибидаги 1–11-жилдларини нашр этди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 й. 3 июлдаги «Матбуот ва ахборот соҳасида бошқарувни такомиллаштириш тўғрисида»ги фармонига бинанан Ўзбекистондаги ноширлик ишига раҳбарлик қилиб келган ЎзР Давлат матбуот кўмитаси Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги этиб қайта ташкил этилди. Агентлик зиммасига, бошқа вазифалар қатори, ноширлик ишлари ва матбаачиликни кенг миқёсда ривожлантиришга кўмаклашиш, амалдаги қонунчиликка риоя этиш устидан мониторингни амалга ошириш, ноширлик-матбаачилик фаолиятининг и.ч. техника базасини ривожлантириш ва янгилаш, стандартлаштириш ҳамда сертификатлаш соҳасидаги чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш топширилди.

2002 й. 10 апр.да Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги тизимидаги Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат, «Ёзувчи» нашриётлари ва Рангли босма

ф-ка бирлаштирилиб, Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи (НМИУ) ташкил этилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 й. 11 июндаги «Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги 274-қарори асосида Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги тизимидаги «Ўзбекистон», «Меҳнат», «Ўзбланкнашр» нашриётлари, Тошкент матбаа к-ти бирлаштирилиб, «Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйи («Ўзбекистон» НМИУ)га айлантирилди; «Ўқитувчи» нашриёти ва Тошкент китоб-журнал ф-каси негизида «Ўқитувчи» нашриёт-матбаа ижод уйи («Ўқитувчи» НМИУ); «Чўлпон» нашриёти (1986 й.дан фаолият кўрсатган), «Ижод дунёси» нашриёти уйи (2000 й.дан фаолият кўрсатган) ҳамда босмахона бирлаштирилиб, «Чўлпон» нашриёт-матбаа ижод уйи («Чўлпон» НМИУ) ташкил этилди; «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриётига Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти ва Абу Али ибн Сино номидаги Тиббиёт нашриёти қўшилиши муносабати б-н қайта ташкил этилиб, «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти деб атала бошланди. 2006 й. 1 мартга қадар Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигидан 60 та нашриёт (турли номлар б-н

аталади) рўйхатдан ўтди. Булардан 37 таси давлат, 6 таси жамоат, 11 таси хусусий, 6 таси ҳиссадорлик нашриётдир. Булар ичида «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси (Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк кўмитаси), «Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа маркази (Ўзбекистон Республикаси «Қамолат» ёшлар ижтимоий ҳаракати), «Фан» нашриёти (Ўзбекистон ФА), «Маънавият» нашриёти (Ўзбекистон Республикаси Маънавият ва маърифат жамоатчилиги маркази), «Адолат» нашриёти (Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги), «Академик» нашриёти (Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамоат қурилиш академияси), «Мовароуннаҳр» нашриёти (Ўзбекистон муслмонлари идораси), «Қорақалпоғистон», «Билим» (Қорақалпоғистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлиги) каби йирик нашриётлар бор.

Нашриётчилар ва матбаачилар ўз соҳаларига замонавий ноширчилик, босма усуллар, янги техника жорий қилиб бормоқдалар. Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигида жами 1100 дан ортиқ матбаа корхонаси рўйхатдан ўтган (2006 й. 1 март). Жўмладан «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, «Ўзбекистон» НМИУ, «Ўқитувчи» НМИУ, Фафур Фулом номидаги НМИУ, «Янгийўл матбаа сервис» очик акциядорлик жамияти ва б. йирик корхоналар ишлаб турибди. Бу корхоналарда китоб ва б. матбаа маҳсулотлари чоп этиш мўкин. Китоб-журнал маҳсулотларини чоп этувчи босмахоналар, асосан, Германия ва Россияда ишлаб чиқарилган асбоб-ускуналар б-н жиҳозланган. Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги тизими корхона ва ташкилотларида 2005 й. давомида 17 млрд. 174,0 млн. сўмлик матбаа маҳсулотлари чоп этилди, бу 2004 й.га нисбатан 112,6%ни ташкил этди.

Ўзбекистонда ноширликка доир масалалар, асосан, «Ўзбекистон матбуоти» жўрда, «Хўррият» газда ёритилди.

Ад: Мелви Жўра, Ноширнома, Т., 1979; Абдувалиев В., Нурли манзил, Т., 1995; Шоғулóмов И., Саодат манзиллари, Т., 1996.

Муроджон Аминов, Ўтқир Зоқирон

ИҚТИСОДИЁТИ

Қадим замонлардан тартиб 21-а. бошларига қадар Ўзбекистонда иқтисодиёт ўз тараққиётида 4 та тарихий даврни кечирди. Биринчиси, тош асрдан то 19-а.нинг охирига қадар давом этган анъанавий иқтисодиёт босқичи. Иккинчиси, 19-а. 2-ярмидан 1917 йилги Октябрь тўнтаришига қадар бўлган бозор иқтисодиёти капиталистик шакlining юзага келиш даври, яъни мустамлакачилик даври (1865 – 1917). Учинчиси, режали иқтисодиёт босқичи – шўролар ҳокимияти замонаси (1917 – 1990 й.ларни ўз ичига олади). Тўртинчиси, режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш даври – 1991 й. 1 сентябрь – мустақилликдан бошланади.

Ўзбекистон иқтисодий тарихининг катта қисми анъанавий иқтисодиёт даврига тўғри келади. Ўзбекистон ҳудудидаги иқтисодий фаолият тош асрдан бошланади, дастлаб овчилик, сўнгра чорвачилик ва деҳқончилик пайдо бўлди, улар бағрида хонаки саноат юзага келди, сўнгра хонаки саноат деҳқончилик ва чорвачиликдан ажралиб чиқиб, хунармандчилик саноатига, мустақил и.ч.га айланди. Хунармандчилик, шаҳарлар, карвон йўлларида жойлашган йирик қишлоқларда ривожланди. Самарқанд, Бухоро, Урганч, Тошкент, Қўқон, Марғилон, Наманган ва Андижон каби шаҳарларда майда хунармандчилик ривож топди. Қ.х.да ихтисослашув секин борди ва у икки тармоқ – деҳқончилик ва чорвачилик доирасида улақ ривожланди. Шу соҳаларда шарқона и.ч. усули мавжуд бўлиб, унга ер-сувнинг давлат қўлида тўпланиши, сермеҳнат ишларни қўпчилик кучи б-н жамоа бўлиб бажариш, ҳосилбай ижаранинг ривож топиши, ва ниҳоят, сўғорма деҳқончиликнинг жадал ривожланиши кабилар ҳосилдир.

19-а.нинг охирига қадар Ўзбекистонда анъанавий тизимга хос белгилар, чунончи натурал и.ч., автаркизм, консерватизм, архаик, яъни ота-боболардан қолган ва одат тусига кирган муносабатларнинг узоқ сақланиши, қўл меҳнати, меҳнат унумдорлигининг ва шунга кўра турмуш даражасининг пастлиги каби белгилар турли даражада сақланиб келди. Бироқ анъанавий тизимнинг бағрида товар-пул муносабатлари ҳам пайдо бўлган. Пул иқтисодиётга бундан 2500 – 3000 йил муқалдам кириб келган, бинобарин пул ва савдо-сотиқ қўҳна тарихга эга. Давлатлар пайдо бўлиши б-н олтин ва қумуш тангалар ва жез чақа пуллар зарб этилган. Махсус зарбхоналарда хон-султонлар, подшоҳ-амирлар ўз давлати пулини чиқарганлар. 20-а. бошига қадар металл пуллар муомалада бўлди. Пул захиралари ва қимматбаҳо буюмлар миллий бойлик сифатида хазиналарда сақланиб подшолик мулки ҳисобланар эди.

Савдо-сотиқ эрта ва кенг ривожланди. Фақат ички савдо эмас, балки Шарқ мамлакатлари Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Туркия, Араб мамлакатлари, шунингдек, Европа мамлакатлари б-н ташқи савдо ишлари олиб борилган.

Ўзбекистоннинг қулай табиий-иқлим шароити, Шарқ б-н Ғарбни боғловчи савдо йўли – Буюк ипак йўлининг шу ҳудуддан ўтиши ўрта асрларда иқтисодий юксалиш омили бўлди. Шу сабабли 16-а.га қадар Ўзбекистон иқтисодий тараққиёт даражаси жиҳатидан анча олдинда эди. Европада сув – денгиз йўлларининг очилиши ва қуруқликдаги карвон йўллари орқали бўладиган иқтисодий алоқаларнинг қисқариши натижасида турли хонликлар даврида (16–19-а.лар) иқтисодий тараққиёт секинлашди.

Шунга қарамай Россия истилосига қадар Ўзбекистон иқтисодиёти мустақил эди. Подшо Россияси мустамлакачилиги даврида (1865 – 1917) Ўзбекистон иқтисодиётига икки омил таъсир этди: биринчидан, мамлакатнинг Россия орқали жаҳон ҳўжалиги б-н алоқаси ўрнатилди ва шу асосда бозор муносабатлари ривожланди, иккинчидан, мамлакатга чет эл капитали б-н бирга янги технология ва иш тажрибаси ҳам кириб келди. Закаспий ва Оренбург т.й.ларининг қурилиши мунтазам ташқи алоқалар ўрнатиш ва капиталнинг кириб келишига кенг йўл очди. Туркистон ўлкаси (унга Ўзбекистоннинг асосий қисми кирган) нинг иқтисодий ўсиши тезлашди, аммо иқтисодиёт аграр мустамлакачилик характерига эга бўлди. Унинг асосини пахтачилик ташкил этиб, мамлакат Россия саноат марказларининг ҳам ашё базасига айланди. 1913 й. пахта тозалаш ва мой саноати жами саноат маҳсулотининг 80% ини, озиқ-овқат саноати 15%, оғир саноат эса фақат 2% ни берди. Деҳқончиликда пахта етиштириш устувор бўлиб, 1913 й. 517,2 минг т пахта йиғиб олинди, бу ялпи маҳсулот қийматининг 40% ини ташкил этар эди. Янги саноат хориж капиталига таянса, анъанавий хунармандчилик саноати маҳаллий аҳамиятга молик эди. 1916 й.да Туркистон хунармандчилигида 100 мингдан ортиқ киши, қ.х.да 800 минг киши меҳнат қилди.

Мустамлакачилик даврида анъанавий тизимдан шаклланиб бораётган бозор муносабатларига ўтиш жадаллашди. Бироқ бу жадаллашув иқтисодий қарамлик шароитида бўлгани сабабли миллий капитални жамғариш ҳисобидан эмас, балки капиталнинг четдан кириб келиши ва унинг иқтисодий ҳукмронлиги натижасида юз берди.

Мустамлакачиликдан сўнг шўролар даврида мустамлакачилик анъаналари давом этди, Ўзбекистон иқтисодиёти марказ манфаатларига бўйсундирилган шароитларда ривожланди. Шу манфаат йўлида Ўзбекистон иқтисодиёти маълум давргача жадал ривожлантирилди, унга катта инвестициялар киритилди.

1924 – 1985 й.ларда Ўзбекистонда капитал маблағлар сарфи деярли 75 млрд. рублни ташкил этган. Аммо катта маблағлар Ўзбекистон иқтисодиётининг аграр мустамлакачилик йўналишини сақлаш ва уни кучайтиришга қаратилди. Шу боисдан капитал маблағлар, биринчидан, сув хўжалигини ривожлантириб, янги ерларни очиш ва шу асосда пахтани кўпроқ етиштиришга, иккинчидан, пахтачиликка хизмат қилувчи sanoat тармоқлари ва инфратузилмани ривожлантиришга сарфланди. Пахтачилик ва унга боғлиқ тармоқлар Ўзбекистон ялпи маҳсулотининг 2/3 қисмини берди, аммо етиштирилган пахтанинг фақат 5 – 6% Ўзбекистонда қайта ишланди, қолган 94 – 95% эса хом ашё сифатида олиб кетилди.

Шўролар давридаги индустриаллаштириш сиёсати Ўзбекистон иқтисодий потенциалини оширишга хизмат қилди, лекин бундан Ўзбекистондан кўра СССР кўпроқ баҳраманд бўлди. 1924 – 1960 й.лар мобайнида Ўзбекистонда sanoatнинг миллий даромаддаги ҳиссаси ошиб борди. Бу ўринда 2-жаҳон уруши кезларида (1941–43) кўплаб sanoat корхоналарининг Ўзбекистонга кўчирилиши ва уларнинг урушдан сўнг шу ерда қолиб кетиши катта аҳамиятга эга бўлди. 1960 – 1990 й.ларда Ўзбекистон иқтисодиётининг аграр йўналиши кучайди, айни вақтда sanoat хом ашёсини и. ч. ҳам кенгайди. Sanoatнинг миллий даромаддаги ҳиссаси сезиларли равишда ўзгармаган ҳолда пахта етиштириш кескин ошиб борди. 1980 й.лар охирида Ўзбекистонда яратилган ялпи ички маҳсулотнинг 40% бошқа ҳудудлардан ашё, ёқилғи, бутловчи қисмлар келтиришга боғлиқ бўлиб қолди. 1990 й. sanoat ва қ. х.нинг асосий фондлардаги ҳиссаси деярли тенг (22,9% ва 22,4%) бўлди, яъни индустриал даражанинг пастлиги амалда сақланиб келди. Шўролар даврида Ўзбекистон ривожланган республикалар қаторига чиқа олмади. Иқтисодий тараққиёт даражаси бўйича Ўзбекистон демографик вазиятни ҳисобга олган ҳолда, собиқ СССР да 9–10-ўринларда, турмуш фаровонлиги жиҳатидан эса 12-ўринда турар эди.

Иқтисодий янгиланиш. Ўзбекистоннинг мустақил бўлиши унинг иқтисо-

дий тараққиётида янги давр – иқтисодий янгиланиш ва барқарор иқтисодий ўсиш даврини очди.

Мустақиллик туфайли Ўзбекистон ўз миллий бойлигининг эгасига айланди, иқтисодий тараққиётда ўз йўлини танлаб олди, миллий манфаатларга мос и. ч. таркибий тузилмасини бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб яратиш имкониятига эга бўлди, ва нихоят, халқаро иқтисодий муносабатларнинг мустақил ва тенг ҳуқуқли иштирокчисига айланди.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда бош ислохотчи бўлган давлат раҳбарлигида ўтказилган изчил ислохотлар натижасида мамлакатда режали иқтисодиётга барҳам берилди, мутлақо янги иқтисодиёт – бозор иқтисодиётига асос солинди, бозор механизми иқтисодиётни ривожлантирувчи кучга айланди. Давлатлаштирилган ва марказдан туриб режалаштириладиган иқтисодиёт ўрнига хилма-хил мулкчиликка ва хўжалик юртишнинг бозор усуллари таянган, унинг қонунлари биноан ривожланувчи, иқтисодий манфаатдорликка асосланган либерал ва демократик иқтисодиёт қарор топди. Иқтисодиётни янгилаш унинг ижтимоий-иқтисодий тузилмасини ўзгартиришдан иборат бўлди. Иқтисодиётни ислох этиш натижасида давлат мулки қатъий чегараланди, нодавлат мулк шакллари ва энг аввало хусусий мулк юзага келди, унинг ривожланиши кўллаб-қувватланди. 2000 й.дан эътиборан иқтисодиётни атрофлича эркинлаштириш йўлига ўтиш ва хусусий мулкчилик етакчи ўринда турадиган, давлат ва нодавлат секторларини ўз ичига оладиган кўп укладли иқтисодиётни барпо этиш бошланди.

Кўп укладли иқтисодиётнинг барча тармоқларида рўйхатга олинган юридик шахслар сони 347,1 мингтага етди. Уларнинг умумий сонидан нодавлат мулк корхоналари улуши 93,0% ни, шу жумладан фермер ва деҳқон хўжаликлари – 49,4% ни, акциядорлик жамиятлари – 0,6% ни, масъулияти чекланган жамиятлар – 8,3% ни, чет эл сармояси иштирокидаги корхоналар 1% ни ташкил қилди (2006 й. 1 янв.). Булардан ташқари 3 млн.дан зиёд томорқа хўжаликлари кўп секторли иқтисодиёт таркибига кир-

ди. Нодавлат секторидан хусусий ва жамоа укладлари бирлашди. Хусусий уклад кичик ва ўрта бизнес корхоналари, фермер, деҳқон ва томорқа хўжалигидан, жамоа уклади и. ч. ва истеъмолчилар кооперативларидан иборат бўлди.

Нодавлат секторининг Ўзбекистон миллий иқтисодиётидаги ҳиссаси узлуксиз ошиб борди. 2005 й.да ЯИМ нинг 75,8%, sanoat маҳсулотининг 8,4%, қ.х. маҳсулотининг 99,5%, қурилиш ишларининг 91,0%, транспорт хизматларининг 37,9% нодавлат сектори ҳиссасига тўғри келди (1-жадвалга қ.).

Ўзбекистоннинг шўролар давридан мерос қолган иқтисодиёти аграр-индустриал характерда бўлиб, қ.х.нинг ва унинг маҳсулотларини қайта ишлашнинг и.ч.да катта ўрин тутиши (65%) б-н ажралиб турган. Мустақилликдан сўнг бундай иқтисодиётни қайта қуриш учун уни таркибий янгилаш йўли танланди ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотларни мамлакатнинг ўзидан ишлаб чиқариб, импортга қарамликни жиддий қисқартириш; экспортга мўлжалланган маҳсулотларни кўплаб и. ч.; мамлакатнинг халқаро бозордаги рақобатлашув салоҳиятини ошириш; Ўзбекистондаги хом ашё ресурсларини чуқур қайта ишлаб, истеъмолга тайёр маҳсулотларни кўпайтириш йўналишларида таркибий ўзгаришлар амалга оширилди. Натижада Ўзбекистоннинг индустриал салоҳиятини сақлаб қолиш ва оширишга, унинг мустақиллигини кучайтиришга эришилди. Ўзбекистон иқтисодиётининг ихтисослашуви унинг миллий манфаатларига бўйсундирилди.

Ихтисослашувининг асосий йўналишлари кўра, Ўзбекистон иқтисодиёти индустриал, аграр, сервис (хизмат кўрсатиш) секторларига бўлинади. Индустриал ва сервис секторининг иқтисодиётдаги ҳиссаси ошган ҳолда аграр сектор ҳиссасининг камайиб бориш тенденцияси мавжуд. 1998 й. Ўзбекистон ялпи ички маҳсулотининг 29,4% индустриал секторда, 29,4% сервис секторидан яратилган бўлса, 2005 й.га келиб индустриал секторда ЯИМ нинг 31,5%, сервис секторидан 38,3% яратилди.

Ўзбекистон иқтисодиёти – бу очик иқтисодиётдир. Унга биқиклик, автаркизм ёт бўлиб, кенгайиб бораётган таш-

1 - ж а д в а л

Ўзбекистон иқтисодиётида нодавлат сектори ҳиссаси (%)

Кўрсаткичлар	1994	1996	1998	2000	2002	2005
Корхоналар сони	71,3	84,4	86,2	87,5	89,6	92,4
Иқтисодиётда банд бўлганлар сони	40,3	66,1	72,5	74,6	76,0	77,1
Ялпи ички маҳсулот	53,0	68,9	64,4	68,1	70,2	75,8

қи иқтисодий алоқаларга таянади. Ўзбекистон иқтисодиётида чет эл капитали иштироки бўлган 2412 та корхона ташкил этилган. Унинг 1412 таси саноатда, 64 таси қ.х.да, 101 таси транспорт ва 96 таси қурилишда фаолият кўрсатади (2005). Иқтисодиёт очиқлик даражасининг ортиб бориши унинг умумбашариий глобализация жараёнида ва энг аввало интеграциядаги иштирокини кучайтиради.

Иқтисодий ресурслар. Ўзбекистоннинг иқтисодий ресурслари и. ч.га хизмат қилувчи табиий ресурслар (минерал-хом ашё, ер ва сув ресурслари), аҳоли ва меҳнат ресурсларидан иборат. Ўзбекистон минерал ресурсларга бой мамлакат. Республикада 2,7 мингдан зиёд истиқболли турли фойдали қазилма конлари аниқланган. Улар 100 га яқин минерал-хом ашё турларини ўз ичига олади. Ўзбекистоннинг фақат баҳоланган умумий минерал-хом ашё потенциали 3,3 трлн. АҚШ долларидан ортиқроқни ташкил этади.

Ўзбекистон ноёб олтин конларига эга бўлиб, дунёдаги олтин ресурслари катта мамлакатлар қаторидан ўрин олган (41 та олтин кони бор). Мурунгов кони Евросиё қитъасидаги энг йирик кон ҳисобланади. Ўзбекистон Ўрта Осиёда табиий газнинг 40%, кўмирнинг 55%, пахта толасининг 75% ни беради. Шу ҳудуд гидроэнергетика ресурсларининг 14% Ўзбекистонда жойлашган.

Ўзбекистоннинг ер ресурслари 44,74 млн. га ни ташкил этади, шундан 32 млн. га қишлоқ хўжалиги ерларидир. Кафолатли юқори ҳосил берувчи сугорма ерлар 4,3 млн. га ни ташкил этади. Мамлакатнинг жами сув ресурслари 81,7 км³ бўлиб, шунинг 71,7 км³ Амурдаё ва Сирдарё сувидир. Сув ресурслари сугорма деҳқончиликни, саноатни ва коммунал хўжаликни сув б-н таъминлайди.

Ўзбекистонда энг бой бўлган ресурс – бу меҳнат ресурслари (14434,4 минг киши)нинг 10,2 млн. нафари иқтисодий фаол аҳолини ташкил этади (2004 й.га нисбатан 2,9% га кўпайди). Меҳнат ресурслари йилига 330 минг нафардан ортиқ кўпаймоқда. Меҳнат ресурслари иқтисодиётни иш кучи б-н таъминлашга етиб, ундан ортиб қолган қисми чет элга чиқиб туради.

Табиий ва меҳнат ресурслари кўп бўлган ҳолда капитал ресурсларининг етишмаслиги кузатилади. Мамлакатнинг ишлатилаётган салоҳияти реал салоҳият бўлиб, бу йилига ишлаб чиқарилаётган товар ва хизматларнинг қиймати (ЯИМ қиймати) б-н ўлчанади. Ўзбекистоннинг реал салоҳияти 2002 й. учун 40 млрд. АҚШ долларига тенг (харид қув-

вати паритети асосида ҳисобланган) ЯИМ дан иборат бўлди.

Иқтисодий ўсиш. Шаклланиб бораётган бозор механизми ресурслардан самарали фойдаланиш орқали иқтисодиётнинг ўсишини таъминлайди. Ўзбекистон иқтисодиётидаги сифат ўзгаришлари уни тангликдан барқарор ривожланиш йўлига олиб чиқди. Утмишдан мустақил Ўзбекистонга мерос қолган иқтисодиёт инқирозга юз тутган эди. Шу сабабли мустақилликнинг дастлабки йилларида унинг пасайиши кузатилди.

Ялпи ички маҳсулот ҳажми 1990 – 1,00; 1991 – 0,991; 1992 – 0,881; 1993 – 0,860; 1994 – 0,830; 1995 – 0,820 даражасида ўзгарди. Ялпи маҳсулот ҳажми 18% га пасайгани ҳолда, аҳоли 14% ўсди, натижада жон бошига яратилган маҳсулот камайди. Давлат амалга оширган иқтисодиётни барқарорлаштириш чоралари туфайли 1996 й.и ЯИМ пасайиши тўхтаб, унинг ўсиши кузатилди. 2000 – 2003 й.ларда Ўзбекистон иқтисодиёти йилига 4,5% атрофида ўсди. Иқтисодий ўсиш бўйича 2004 й. бурилиш йили бўлди, ЯИМ 7,7% ўсди, 2000 – 2003 й.ларнинг ўртача кўрсаткичига нисбатан ўсиш сурати 1,8 марта юқори бўлди. 2005 й.дан эътиборан Ўзбекистон иқтисодиёти ривожда янги босқичга ўтибди. Бу босқичнинг муҳим белгилари – бозор механизмларининг амал қилишига таянган ҳолда и. ч.ни замонавий технология базасига ўтказиш, унинг тузилмасини бозор талабларига асосан ва миллий мустақилликни кўзлаган ҳолда мустақамлаш, миллий иқтисодиётда меҳнат унумдорлигининг узлуксиз ўсиб боришига эришиш, иқтисодий ўсишни жадаллаштириш, мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини ошириш ва б. Бу босқичда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлаш Ўзбекистон миллий иқтисодиётининг жаҳон хўжалигидаги мавқеини мустақамлайди.

Аҳмаджон Улмасов.

САНОАТИ

Саноат Ўзбекистон иқтисодиёти индустриал секторнинг етакчи бўғини, моддий и. ч.нинг асосий соҳаларидан бири. Мустақиллик йилларида саноат ҳам иқтисодий-ижтимоий янгиланиш йўлида ривожланди. Ислоҳотлар натижа-сида саноат тармоқларида хилма-хил мулкчилик ва хўжалик юритишнинг бозор усуллари қарор топди. 2005 й. 1 янв. ҳолатига кўра Ўзбекистонда ишлаб турган саноат корхоналари сони 20,5 мингтани ташкил этади. Уларнинг 15,7% давлат корхоналари, 84,3% нодавлат мул-

кига қарашли корхоналардир. Давлат корхоналари унитар корхоналар шаклида, нодавлат корхоналар кичик ва ўрта корхоналар, акциядорлар жамияти, турли кооперативлар ва уюшма – ассоциациялар ва қўшма корхоналар шаклида фаолият юритади. Нодавлат саноат секторига булардан ташқари саноат фаолияти б-н шуғулланувчи яқка ишлаб чиқарувчилар ҳам киради. 2004 й. бошида нодавлат корхоналарида 545 минг, давлат корхоналарида 101,8 минг ишчи ва хизматчилар банд бўлди.

Саноатнинг базавий тармоқларида газ, нефть, кўмир, бензин, дизель ёқилғиси, пўлат, мис, олтин, автомобиллар, самолётлар, тракторлар, пахта териш машиналари, электродвигателлар, транспортёрлар, аккумуляторлар, кранлар, экскаваторлар, қурилиш моллари, минерал ўғитлар, турли кислоталар, қурилиш материаллари каби маҳсулотлар ишлаб чиқарилади.

Саноатнинг базавий товарларини ишлаб чиқарадиган энгил ва озиқ-овқат саноати тармоқларида уст-бош кийимлар, оёқ кийимлари, трикотаж буюмлар, газлама, гилам, идиш-товоқ, уй хўжалиги моллари, гўшт ва сут маҳсулотлари, ўсимлик мойи, ун, гуруч ва бошқа дон маҳсулотлари, қанд-шакар ва қандолатчилик маҳсулотлари ва б. ишлаб чиқарилади.

И.ч.нинг локализациялашуви даражаси, яъни тайёр саноат маҳсулотларини яратиш учун зарур таркибий қисмлар мамлакатнинг ўзида яратилиши жиҳатидан Ўзбекистон саноатини 3 гуруҳга ажратиш мумкин.

Ўзбекистоннинг тайёр маҳсулотлар олиш учун зарур таркибий қисмлари мамлакатнинг ўзида яратилган ёқилғи-энергетика, кон-металлургия, озиқ-овқат ва энгил саноат корхоналарида локализация даражаси энг юқоридир. Маҳсулотлари, асосан, маҳаллий, қисман четдан келтирилган маҳсулотлар, хом ашё иштирокида яратилдиган кимё ва нефть кимёси саноати, қурилиш материаллари саноати қабиларда бу даража ўртача, тайёр маҳсулотлар яратиш учун зарур бутловчи қисмлар ва узелларнинг мутоқ кўпчилиги четдан келтирилдиган машинасозлик корхоналари, чунончи тракторсозлик, автомобилсозлик ва самолётсозлик корхоналарида паст ҳисобланади. Ўтиш даври шароитларида республика саноатини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш макроиқтисодий барқарорлик, институционал ва таркибий қайта ташкил этиш муаммоларини ҳал қилиш б-н биргаликда олиб борилди. Миллий саноатни янгилаш давлатнинг

фаол иштироки б-н тартибга солишнинг турли усул ва механизмларидан фойдаланилган ҳолда босқичма-босқич олиб борилди. Саноат тараққиётида бир неча босқичлар кузатилди:

Биринчи босқич (1991–95) саноатда тушкунликнинг мавжудлиги, саноат маҳсулоти ҳажмининг қисқариши, давлат мулки устуворлигининг сақланиб қолиши, уни хусусийлаштириш даражасининг пастлиги; илгари шакланган саноат таркибий тузилишининг мавжудлиги б-н тавсифланади. Бу босқич (бозор асосларини яратиш, иқтисодиётни изчил ўзгартириш ва саноат корхоналарининг янги шароитларга мослашуви даври) да давлат сиёсати стратегик муҳим хом ашё, ундирувчи ва импорт ўрнини босувчи айрим маҳсулотлар ишлаб чиқарилган корхоналарни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришга йўналтирилди.

Иккинчи босқич (1996 – 2000) да саноатнинг барқарор ривожланиш йўлига ўтиши, саноат маҳсулоти ҳажмининг пасайишдан тўхтаб, сўнгра барқарорлашув, ниҳоят йил сайин ўсиб бориши, корхоналарни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқаришнинг жадал бориши натижасида саноат и. ч.ида давлат сектори ҳиссасининг камайиши, нодавлат сектори ҳиссасининг ўсиши, саноатда жиддий таркибий ўзгаришларнинг бошланиши юз берди. Саноат и. ч.ининг барқарорлашуви ва янги қайта ишлаш қувватларини ишга тушириш даври бўлган бу босқичда таркибий ўзгартиришларни амалга оширишда қайта ишлаш корхоналарининг экспорт салоҳиятини оширишга ва импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар и. ч. вазибаларини ҳал қилишга мўлжалланган дастурлар ва лойиҳаларни қўллаб-қувватлаш сиёсати олиб борилди. Инвестиция оқимлари машинасозлик, енгил, озиқ-овқат ва кимё тармоқларига капитал қўйилмаларни кўпайтириш томон йўналтирилди. Бу босқичда озиқ-овқат ва енгил саноат, машинасозлик саноати корхоналари жадал хусусийлаштирилди. 2000 й. давлат секторининг жами саноат маҳсулотидagi ҳиссаси 34,6% ни, нодавлат секторининг ҳиссаси 65,4% ташкил этди.

Учинчи босқич (2001 – 2005) да йирик саноатни хусусийлаштириш кўлами жиддий кенгайди, кичик ва ўрта корхоналар ривожланишига устуворлик берилди. Давлат томонидан тартибга солиш чора-тадбирлари корхоналарни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг турли шакллари кескин қисқартириш, институционал ислохотларнинг

сифатини ошириш ва тадбиркорлик фаолияти учун кенг имкониятлар очиб беришга йўналтирилди. Бу босқичда иқтисодиётнинг базавий тармоқларидаги, шу жумладан табиий монополиялар тармоқлари, электроэнергетика, кимё саноатининг йирик корхоналарини хусусийлаштиришга ўтилди. Чет эл инвесторларини хусусийлаштириш жараёнларига жалб этиш жонланди, уларга хусусийлаштирилладиган корхоналар акцияларининг йирик пакетлари ва айрим корхоналар тўлиқ сотилди. Корхоналар акциясидаги давлат акция пакетларини сотиш орқали саноатдаги хусусий мулкчилик мустақамланди, кичик ва ўрта бизнеснинг давлат йўли б-н қўллаб-қувватланиши натижасида уларнинг саноат маҳсулоти и. ч.даги ҳиссаси ошиб борди. Енгил ва озиқ-овқат саноатида кичик тадбиркорлик жадал ўсди. 2005 й.да рўйхатга олинган жами 308,7 мингта кичик бизнес корхоналарининг 27,0 мингтаси саноат соҳасида фаолият кўрсатди.

Учинчи босқичдан эътиборан саноатнинг ривожланишида бир қатор ижобий тенденциялар кузатилди: саноат и. ч.и ўсишида жадаллашув юз берди; саноатнинг экспорт салоҳияти ортиб борди; саноат ишлаб чиқаришидаги локализация даражаси юксалди; саноатда маҳаллий ресурслардан тобора кўпроқ фойдаланишга ўтилди.

Саноат молиявий тангликдан чиқиб молиявий соғломлашув йўлига ўтди. Саноатда 2002 й.да 277,8 млрд. сўм, 2003 й.да 354,5 млрд. сўм фойда кўрилди. 2004 й.да 4149,6 млн. АҚШ доллари қийматидаги саноат товарлари экспорт қилинди (1991 й.да 669 млн. АҚШ доллари миқдориди).

Саноатнинг ялпи ички маҳсулотни яратишдаги ҳиссаси ҳозирчалик катта эмас (қ. х.нинг ҳиссасидан камроқ). 2005 й.да ялпи ички маҳсулотда саноат ҳиссаси 20,7% ни ташкил этди (1990 й.да 26,3; 1995 й.да 17,1; 2000 й.да 13,8%, 2004 й.да 17,0%). Ҳоз. даврда олиб бориладиган давлат иқтисодий сиёсати ва қабул қилинган давлат дастурлари яқин келажакда Ўзбекистоннинг саноат салоҳиятини жиддий кучайтиришни таъминлашга қаратилган. Унга мавжуд и.ч. қувватларидан тўла фойдаланиш, инвестицияларни кўпайтириш асосида янги қувватларни ишга тушириш, саноат ресурс-

ларини тежамли ишлатиш, энг муҳими — янги технологиялар асосида меҳнат унумдорлигини ошириш орқали эришилади. 2005 – 2010 й.ларда саноатнинг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссасини 25% га етказиш, саноат маҳсулотининг 55% ни экспорт қилиш, саноат и. ч.ида машинасозлик ва енгил саноат ҳиссасини сезиларли ошириш мўлжалланган.

Саноатнинг миллий иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамиятини ошириш учун уни модернизациялаш, бозор механизмларининг тўлиқ ишлашини таъминлаш жараёни кучайиб бормоқда. Иқтисодиётда саноатлашув даражасининг ошиб бориши барқарор иқтисодий ўсиш ва халқ фаровонлигини ўстиришга хизмат қилади.

Аҳмаджон Улмасов, Алишер Ваҳбон

Энергетика

Республика халқ ҳўжалигининг таянч тармоғи, республикада иқтисодиёт ва техника тараққиётининг мустаҳкам пойдевори ҳисобланади. Ўзбекистон электр энергетикаси мамлакат иқтисодиётининг мустаҳкам и. ч. ва илмий-техник соҳага эга бўлган асосий соҳаси бўлиб, бутун иқтисодиёт мажмуи тараққиётга салмоқли таъсир кўрсатади. Республика электр энергетикаси ва қўшиқ саноатида ҳўжалик бошқаруви органи «Ўзбекэнерго» давлат-акциядорлик компанияси (ДАК)дир.

Ўзбекистон энергетика тизими республика иқтисодиёти ва аҳолисининг электр энергияга бўлган эҳтиёжларини тўла таъминлайди ва бошқа давлатларга электр энергиясини экспорт қилади. Ўзбекистон энергетика тизими умумий ўрнатилган қуввати 12,3 млн. кВт да

I - ж а д в а л

Энергетиканинг асосий ишлаб чиқариш кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	1990	1995	2000	2003	2004
Электр станцияларда ўрнатилган қувватлар, МВт	11170,25	11582,6	11582,7	11557,7	12359,2
«Ўзбекэнерго» ДАК бўйича	10851,25	11263,6	11263,7	11238,7	12038,7
Республика бўйича электр энергияси ишлаб чиқариш, млн. кВт·с	56227,9	47429,4	46839,9	48693,6	49657,3
«Ўзбекэнерго» ДАК бўйича, млн. кВт·с	55146,0	46423,0	46034,0	47193,9	48241,3
Иссиқлик энергияси тарқатиш («Ўзбекэнерго» ДАК бўйича), млн. Гкал	27495,0	25184,5	21824,0	10792,8	10498,8

ортиқ бўлган 38 иссиқлик ва гидравлик электр ст-яларда йилига 55 млрд. кВт соатдан ортиқ электр энергияси и. ч. имкониятига эга. Ўзбекистон энергетика тизимининг барча кучланишлардаги электр тармоқлари умумий уз. қарийб 23,5 минг км ни ташкил қилади, шу жумладан унинг 6,1 минг км — 220 кВ ли, 1,7 минг кми — 500 кВ лидир. Тармоқ трансформаторларининг умумий қуввати 36,9 МВА га тенг (1-жадвалда энергетиканинг асосий и. ч. кўрсаткичлари берилган).

Ўзбекистонда электр қувватидан, асосан, 20-а. бошларидан фойдаланила бошлади. Ҳақ даврда Тошкентда 2 та электр ст-я қурилган бўлиб, бири (қуввати 1450 кВт, 5 дизель) трамвайни ток б-н таъминлаш, доимий ток берадиган иккинчиси (Павлов электр ст-яси, қуввати 125 кВт) шаҳарни ёритиш учун ишлатилган. 1913 й.да Ўзбекистон ҳудудида умумий қуввати 3 МВт чамасида бўлган 6 кичик дизель электр ст-ялари бўлган. йиллик электр энергияси ҳосил қилиш 3,3 млн. кВт·соатга етган. Шўролар ҳокимиятининг дастлабки йилларида шаҳарлардаги йирик корхоналарни

Электр узатиш линиялари.

электр энергия б-н таъминлаш мақсадида электр энергетикасини ривожлантириш режаси тузилди. 1923 й. Тошкент ш. яқинидаги Бўзсув каналида ГЭС қурилиши бошланди, унинг 1-навбати (ҳар бири 1 МВт қувватли 2 гидроагрегат) 1926 й. 1 майда ишга туширилди. Айни пайтда бу ГЭСни Тошкент ш.даги трамвай дизель электр ст-яси б-н туташтирган. 6 кВ ўзгарувчан токка мўлжалланган кабель тармоғи қурилди.

20-й.ларда Ўзбекистонда иссиқлик энергетикаси дизель ва майда буг турбинали электр ст-ялари қуриш йўналишида ривожланди. Дизель электр ст-ялар умумий мақсадларда ҳамда иссиқлик энергиясига эҳтиёжи бўлмаган пахта з-длари, насос ст-ялари, каналлар ва б. корхоналар қошида қурилди. Тошкент, Самарқанд, Андижон, Қўқон ва б. шаҳарлардаги дизель ст-ялар кенгайтирилди, Бухоро, Самарқандда 5000 от кучи, Нукус, Урганч, Наманганда 1600 от кучи қувватига эга бўлган йирик дизель электр ст-ялари ишга туширилди. Республикадаги дастлабки буг турбинали электр ст-ялари Фарғона ва Каттакўрғон ёғ-мой з-дларида қурилди. Фарғона ёғ-мой з-дининг «Шарқ тонги» иссиқлик электр маркази (ИЭМ) умумий

мақсадлардаги электр ст-яси бўлган биринчи ИЭМ дир.

1931 й. 27 мартда Тошкентда ўтган Ўрта Осиё энергетикаларининг 1-съезида Ўзбекистонни электрлаштириш режаси қабул қилинди. Бу режани амалга ошира бориш натижасида 1941 й.да республикадаги электр ст-яларида ўрнатилган қувватлар 482 млн. кВт га етди. 1934 й. 25 сент.да Ўзбекистон энергетика тизимининг ташкилий асоси — «Ўзбекэнерго» энергетика бошқармаси (кейинчалик ЎзР Энергетика ва электрлаштириш вазирлиги) тузилди.

30-й.лар бошида, айниқса Тошкент вилоятида энергетика қурилиши авж олди. Чирчиқ — Бўзсув ГЭС лар каскади барпо этилди. Бу гидроэнергетика трактида гидроэнергетика қурилиши тез суръатлар б-н давом эттирилиб, 1926 й.дан 1940 й.га қадар мазкур трактдаги гидроэлектр ст-яларида 67 минг кВт генератор қувватлари ишга туширилди.

1945 й.да Чирчиқ дарёси ва Бўзсув каналида қурилган умумий қуввати 68 МВт бўлган 6 гидроэлектр ст-я қувват бера бошлади. 1943 й.да халқ ҳашари йўли б-н Сирдарёда Фарҳод ГЭС (қуввати 126 МВт) қурилиши бошланди, унинг биринчи навбати 1948 й. фойдаланишга топширилди. Иккинчи жаҳон уруши йилларида 15 янги электр ст-ялари қурилиб фойдаланишга топширилди, уларнинг аксарияти жуда қисқа муддатларда халқ ҳашари йўли б-н бунёд этилди. Шунингдек, бу даврда Бухоро, Самарқанд, Нукус, Урганч, Термиз ш.ларида янги дизель электр ст-ялари қурилди, эскилари кенгайтирилди, қишлоқ жойларида кўлаб майда гидроэлектр ст-ялари ишга туширилди. Кейинги йилларда Бўзсув, Дарғом, Шаҳрихонсой, Шим. Фарғона каналларида қуввати 20 МВт гача бўлган гидроэлектр ст-ялар қурилди. Шу даврда кўмирда ишлайдиган Қувасой ИЭС, Тошкент ва Фарғона ИЭМлари қурилиши давом эттирилди.

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон энергетика тизимида қувватларни ошириш гидроэлектр ст-ялар қурилиши ҳисобига амалга оширилди. 1950 й.да Ўзбекистон умумий энергетика балансида ишлаб чиқарилган электр энергиянинг 64,3% ГЭСлар ҳиссасига тўғри келди. Республика халқ ҳўжалигининг энергия таъминоти Чирчиқ ва Сирдарё дарёларининг сувчанлигига бевосита боғлиқ бўлиб қолди.

50-й.ларнинг 2-ярмига келиб Ўзбекистонда табиий газнинг жуда бой захираларининг топилиши электр энергияси и.ч.ни кескин ошириш имкониятини

яратди. 60–70-йларда табиий газ негизда ишлайдиган Тошкент, Навоий, Тахиятош, Сирдарё ИЭС лари, Ангрен кўмир кони базасида ишлайдиган Ангрен ИЭСнинг ишга туширилиши натижасида энергетика қувватлари умумий балансида иссиқлик электр ст-ялари (ИЭС) нинг ҳиссаси 80%га етди. Электр ст-ялари қурилиши б-н бир вақтда электр тармоқлари, электр узатиш линиялари (ЭУЛ) ва шаҳарлар яқинида кичик ст-ялар барпо этиш давом эттирилди.

1960 й. 110 ва 220 кВли электр узатиш линиялари б-н Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон ҳамда Қозоғистоннинг жан.даги 5 вилоятини бирлаштирган Ўрта Осиё Бирлашган энергетика тизими ташкил этилди. Тошкентда Бирлашган энергетика тизимлари иш режимларини оператив бошқариш учун Бирлашган диспетчерлик бошқаруви тузилди (1991 й.дан «Энергия» бирлашган диспетчерлик маркази). Энергетика тизимларини бирлаштириш халқ хўжалигида электр таъминоти сифати ва пухталигини тубдан яхшилади, гидресурслар ва ёқилгидан оқилона фойдаланиш имкониятларини яратди, ўрнатилган қувватлар резервларини камайтирди. 1980 й.дан Бирлашган энергетика тизими таркибида 9 та – Ўзбекистон, Душанба, Вахш, Шим. Тожикистон, Фрунзе (ҳоз. Бишкек), Жан. Қирғизистон, Олмаота, Жан. Қозоғистон, Шарқий Туркменистон, Небитлол энергетика тизимлари ишлади; уларнинг ўрнатилган қуввати 19 млн. кВт ни ташкил этди. Ҳозир Ўрта Осиё Бирлашган энергетика тизимининг умумий ўрнатилган қуввати 25 млн. кВт ни ташкил

Ўрта Осиё Бирлашган «Энергия» диспетчерлик марказининг марказий бошқарув пулти.

Электр станцияларда ўрнатилган қувватларнинг таркиби

Йиллар	Жами, МВт	ИЭС		ГЭС*	
		МВт	%	МВт	%
1940	170,5	100,2	58,7	70,3	41,3
1950	528,0	189,0	35,7	339,0	64,3
1960	1417,0	878,0	62,0	539,0	38,0
1970	4739,0	4049,0	85,4	690,0	14,6
1980	8747,6	7420,1	84,2	1327,5	15,8
1990	1170,25	9481,0	84,9	1689,25	15,1
1995	11582,6	9873,0	85,2	1709,75	14,8
2000	11582,7	9873,0	85,24	1709,7	14,76
2002	11557,7	9848,0	85,21	1709,7	14,79
2004	12359,2	10648,0	86,15	1711,2	13,85

*Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирилик блок ст-ялари қувватлари б-н биргаликда

этади. Бу даврда Ўзбекистонда жамоа хўжаликлари, давлат хўжаликлари, туман марказлари энергия тизими тармоқларига бирлаштирилди. 1965 й.га келиб барча шаҳарлар ва аҳоли пунктларининг электр таъминотини марказлаштиришга имкон берадиган Ўзбекистон ягона энергия тизими яратилди.

1970 й.га келиб республикани ялпи электрлаштириш ниҳоясига етди ва Ўзбекистон ялпи электрланган улкага айланди. Республикада 70 дан ортиқ янги шаҳарлар – Чирчиқ, Бекобод, Олмалиқ, Ангрен, Мўборак, Навоий ва б. йирик sanoat марказлари пайдо бўлди. Йирик шаҳарларда электр транспорти – трамвай, троллейбуслар, Тошкент ш.да метрополитен ишга туширилди.

2001 й. 22 февралда ЎЗР Энергетика ва электрлаштириш вазирилик негизда «Ўзбекэнерго» давлат-акционерлик компанияси ташкил этилди.

Ўзбекистон энергетика тизими 14 минг sanoat, 21,6 минг қ. х., 13,3 минг коммунал ва 4,2 млн. маиший истеъмолчиларни энергия б-н таъминлайди. 0,4–

6–10 кВ қучланишли электр узатиш йўлларининг ялпи уз. 199,8 минг км дан ортиқ (2006).

Мамлакат энергетикаси келажакда гидроэнергетика ва иссиқлик энергетикаси йўналишида ривожланади.

Гидроэнергетика. Ўзбекистон энергетика тизимида жами 28 ГЭСларда ўрнатилган қувватлар 1420 МВт ни ташкил этади. 2004 й. уларда 5703,6 млн. кВт с электр энергияси ишлаб чиқарибди. Ўзбекистон гидроэнергетикасида дарёлар оқимлари ва сув иншоотларининг энергетика салоҳиятидан оқилона фойдаланиш мўҳим ўринда туради. 20-а.нинг 90-й.ларида республика сув ресурсларининг энергетика салоҳиятидан жамал фойдаланиш концепцияси ишлаб чиқилди. Ушбу концепция асосида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг махус қарори қабул қилинди (1995) ва «Ўзбекистон Республикасида кичик гидроэнергетикани ривожлантириш дастури» тасдиқланди. Ушбу дастурга мувофиқ республикадаги маъжуд сув омборлари, магистрал каналлари ва дарёларида умумий қуввати 1180 МВтдан иборат бўлган, йилга ўртача 4,6 миллиард кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарилган 141 та, жумладан 2010 й.га қадар умумий қуввати 425 МВт булган, йилга ўртача 1,3 миллиард кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарилган 15 та ГЭС лар қурилиш режалаштирилди.

Дастурни амалга ошириш мақсади билан Мелиорация ва сув хўжалиги вазирилик ҳузурида «Ўзсувэнерго» истеъсолашган бирлашмаси ташкил этилди (1996). Шу дастурга мувофиқ 2004 й. Самарқанд вилоятининг Айланма Даргом каналда қуввати 3 МВт, йилга ўртача 8–10 млн. кВт соат электр энергияси ишлаб чиқарилган Ургут гидроэлектростанцияси ишга туширилди ва бирлашма таркибида «Ургут ГЭС» шўъба

3 - жадвал

Республикадаги энг йирик гидроэлектр станциялари

Номи	урнатилган қувватлар, МВт	турбиналар сони	қурилган йиллар	сув манбаи
Чорвоқ ГЭС	620,5	4	1970—1972	Чирчиқ
Хўжакент ГЭС	165	3	1976	Чирчиқ
Ғазалкент ГЭС	120	3	1980—1981	Чирчиқ
Фарҳод ГЭС	126	4	1948—1949	Сирдарё

4 - жадвал

Республикадаги энг йирик иссиқлик электр станциялари

Номи	урнатилган қувватлар, МВт	турбоагрегатлар сони	қурилган йиллар	Жойлашган шаҳар	Изоҳлар
Сирдарё ИЭС	3000	10	1972—1981	Ширин	лойиҳа қуввати 2400 МВт
Янги Ангрен ИЭС	1800	6	1985—қурилиш давом этмоқда	Нуробод	
Тошкент ИЭС	1860	12	1963—1971	Тошкент	лойиҳа қуввати 3200 МВт
Навоий ИЭС	1250	11	1963—1981	Навоий	
Ангрен ИЭС	484	8	1957—1963	Ангрен	
Тахтакош ИЭС	730	5	1961—1990	Тахтакош	
Таллимаржон ИЭС	800	1	1988—2004	Нуристон	

5 - жадвал

Йирик иссиқлик электр марказлари

Номи	урнатилган қувватлар, МВт	қурилган йиллар	Жойлашган шаҳар	Изоҳлар
Фарғона ИЭМ	330	1956—1979	Киргули	лойиҳа қуввати 140 МВт
Муборак ИЭМ	60	1985—1988	Муборак	
Тошкент ИЭМ	30	1939—1954	Тошкент	

корхонаси ташкил этилди. Шунингдек, бирлашма вазирилик тасарруфида 1983 й.да ишга туширилган Андижон ва Туямуйин ГЭС ларига раҳбарлик қилади.

Ўзбекистонда 6 та гидроэлектростанциянинг қурилиши давом эттирилмоқда. Булар қуйидагилардир: Сурхондарё вилоятидаги Тўполон сув омборида ҳар бири 15 МВт қувватли 2 та агрегатдан иборат ГЭС; Андижон вилоятидаги Ан-

дижон сув омборида ҳар бири 25 МВт қувватли 2 та агрегатдан иборат ГЭС; Тошкент вилоятидаги Оҳангарон сув омборида ҳар бири 10,5 МВт қувватли 2 та агрегатдан иборат ГЭС; Қашқадарё вилоятидаги Ҳисорак сув омборида ҳар бири 22,5 МВт қувватли 2 та агрегатдан иборат ГЭС; Фарғона вилоятидаги Қўқсув дарёсида 2,2 МВт қувватли Шохимардон ГЭС; Самарқанд вилоятидаги Дарғом канадида 5 МВт қувватли «Гулба» ГЭС. Яна 6 та гидроэлектростанция қурилиши учун техникавий-иқтисодий асослаш ишлари бажарилди. Бирлашма таркибига кирган корхоналарда 2005 й.да 1235 млн. кВт-соат электр энергия ишлаб чиқарилди (3- жадвалга қ.).

Тошкент иссиқлик электр станцияси.

Иссиқлик энергетикаси. 60-й.ларда республикада электр энергияси ҳосил қилишни кўпайтириш, асосан, газда ишлайдиган йирик ИЭС ни ишга тушириш йўналишида олиб борилди. Йирик ИЭСлар қурилиши натижасида Ўзбекистон энергетика тизимининг урнатилган қувватлари 2005 й.да 12,0 минг МВт га етди (4-, 5-жадвалларга қ.).

Ўзбекистон энергетика тизимидаги лойиҳа, қурилиш-монтаж, созлаш, таъмирлаш ва ишлатиш ташкилотларининг тўла мажмуи энергетика тизимининг ишончли ишлашини ва истиқбол тараққиётини таъминлайди.

«Ўзбекэнерго» давлат акциядорлик компанияси таркибидаги «Ўзбекгидроэнергоқурилиш», «Электртармоққурилиш», «Махсусэлектртармоққурилиш», «Гидромахсусқурилиш», «Ўзқишлоқ-электрқурилиш», «Электрқишлоққурилиш» акциядорлик жамиятлари ва 4-монтаж бошқармаси электрлаштириш ва энергетика объектларини қуриш ишларини, «Гидролойиҳа» акциядорлик жамияти гидроэнергетика ва сув ҳўжалиги ресурсларини комплекс ўзлаштириш лойиҳаларини, «Иссиқлик-электр-лойиҳа» акциядорлик жамияти иссиқлик электр ст-ялари, ИЭМ, қозонхона ва ёрдамчи иншоотлар лойиҳаларини бажаради, шунингдек, «Ўзбекэнергога-мир», «Ўзбекэнергога-минот», «Савдо-энерго», «Ўзбекқўмир» акциядорлик жамиятлари, «Энергосолаш» унитар корхонаси ва б. фаолият кўрсатади.

Ўзбекистон энергетика тизими учун муҳандис-техник ходимлар Тошкент давлат техника ун-ти, Тошкент ирригация ва мелиорация ин-ти, Тошкент ахборот технологиялари ун-ти, Фарғона, Жиззах политехника, Самарқанд архитектура-қурилиш ин-гларида, Андижон электромеханика, Нукус, Ширин энергетика, Бекобод, Муборак, Наманган, Самарқанд, Чирчиқ, Фарғона индустрия, Қарши политехника, Оҳангарон қурилиш материаллари, Косонсой қурилиш коллежларида, Нукус политехника коллежида тайёрланади. «Ўзбекэнерго» давлат-акциядорлик компанияси Япония халқаро ҳамкорлик банки б-н биргаликда «Тошкент ИЭС ни замонавийлаштириш» (195,27 млн. АҚШ доллари миқдорида имтиёзли кредит), Осей тараққиёт банки б-н биргаликда «Электр энергиясини узатувчи магистрал тармоқларни замонавийлаштириш» (70,0 млн. АҚШ доллари), Ислон тараққиёт банки б-н биргаликда «Сирдарё ИЭС — Сўғдиёна насос ст-яси 500 кВ электр узатиш линияси қурилиши» (25,1 млн.

АҚШ доллари) лойиҳаларини амалга оширмоқда.

Ад.: Х а м и д о в А., История энергетики и энергетических предприятий Узбекистана, Т., 1991; Ветераны энергетики Узбекистана, Т., 1988.

Эргаш Шоисматов.

Ёқилги саноати

Бу саноат ер қаърида топилган ва қазиб олинаётган кўмир, нефть, табиий газ конлари негизда шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Республикада 194 (заҳираси саноат даражасида ҳисобланган) нефть-газ кони очилган, уларнинг 126 таси Бухоро-Хива, 14 таси Ҳисор, 27 таси Фарғона водийси, 12 таси Сурхондарё, 15 таси Устюрт нефть-газли минтақаларда жойлашган. Конларнинг газ, газ-конденсатли, газ-нефть, нефть, газ-нефть конденсатли ва нефть-газ конденсатли турлари мавжуд. 92 нефть, газ ва газконденсат, 3 та кўмир конларидан фойдаланилмоқда. 59 нефть, газ ва газконденсат кони эса яқин келажакда ишга тушириш учун тайёрлаб қўйилган.

Ёқилги саноати мамлакат ёқилги-энергетика мажмуининг асосий тармоғини ташкил этади ва барча турдаги ёқилгини қазиб олиш, табиий газни тозалаш ва етказиб бериш, нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари и.ч. ва сотиш корхоналарини ўз ичига олади. Улар миллий иқтисодиётнинг барча бўғинларига хизмат кўрсатади. Унинг йирик корхоналари Тошкент, Фарғона, Андижон, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон Республикасида жойлашган. Республика саноат маҳсулотининг умумий ҳажмида ёқилги-энергетика комплекси маҳсулотлари ҳажми 16,3% ни ташкил этади (2005; 1995 й.да 18,3%). Республика саноатида банд бўлган ишчи-хизматчилар (саноат и.ч. ходимлари)нинг 6% нефть ва газ саноати тармоқлари ҳиссасига тўғри келади. Республика 90-й.лар бошида ёқилги балансида қазиб олинган ёқилги (шартли ёқилги – 7000 ккал. ҳисобида) умумий ҳажмида нефтнинг ҳиссаси 8,3% ни, газнинг ҳиссаси 87,3% ни, кўмининг ҳиссаси 4,4% (2000 й.да 1,5%) ни ташкил этган. 2005 й.да республика ёқилги саноатида 5,4 млн. т нефть ва газ конденсати, 59,7 млрд. м³ табиий газ, 211,6 минг т суьултирилган газ, 1393,9 минг т бензин, 1436,3 минг т дизель ёнилғи, 978 минг т мазут, 353,1 минг т керосин, 229,5 минг т мой ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқарилди.

Ноёб Кўкдумалоқ нефть газ-конденсат конининг очилиши ва ишга туши-

рилиши б-н нефть саноатининг ёқилги саноати комплексидаги мавқеи ортиб бормоқда.

Нефть саноати. Ўзбекистонда дастлабки нефть кони 1885 й.да очилган (Фарғона водийсидаги Чимён нефть конида 278 м чуқурликдан суткасига 130 т нефть олинган). 1906 й. Ванновск (ҳоз. Ҳамза) темир йўл ст-ясида Олтиариқ нефтни қайта ишлаш з-ди ишга туширилди. Ўзбекистон нефть саноатининг пайдо бўлиши шу санадан бошланади. Кейинроқ Фарғона ботиғида Ёрқўтон, Селроҳо конлари ҳам очилди, Чимён-Ванновск нефть қувури қурилди, нефтни қайта ишлаш з-ди кенгайтирилди. Шу даврда *Россия ва чет эл капитали нефть қазиб олиш*, уни қайта ишлаш, нефть маҳсулотларини сотишни тўла ўз назоратига олди. «Санто» – Ўрта Осиё нефть савдоси ширкати ташкил этилди. 1913 й.да жами 13 минг т нефть қазиб олинди.

Окт. тўнтаришидан кейин нефть конлари ва нефтни қайта ишлаш корхоналари миллийлаштирилиб, нефть конларини излаш, ишга тушириш ҳам шўролар ҳокимияти ихтиёрига ўтказилди. Ўзбекистонга бошқа республикалардан, айниқса, Россиядан кўплаб мутахассислар кела бошлади. Қўқон ш.да «Ўзбекнефть» (1924), Термиз ш.да «Термизнефть» (1936) трестлари ташкил қилинди. Қўқон нефть техникуми (1935) очилди. Урушгача бўлган даврда Сурхондарё вилоятида ҳам нефть конлари очилди ва ишга туширилди (1935; Учқизил, Хавдар). 1940 й.да республикада нефть олинган конлар сони 11 тага етди.

1941–45 й.ларда янги нефть конлари (Фарғона водийсида Жан. Оламушук, Подвонтош, Андижон) очилди ва тез фурсатда ишга туширилди. Олтиариқ з-ди кенгайтирилди. Ўша даврда республикада нефть саноатининг инфратузилмаси ҳам вужудга келди. 1941 й.да 196 минг т, 1945 й.да 478 минг т нефть қазиб олинди, 50-й.лардан нефть конларида телемеханизация воситалари қўлланилди, турбинали бургилаш жорий қилина бошланди. 1959 й.да Сурхондарё минтақаларидаги 9 нефть конининг ўзидан 1460 минг т дан зиёд нефть олинди. Ўша даврда Бухоро-Хива минтақасида топилган нефть конлари ишга туширилди, уларнинг негизда нефть ва газ қазиб

олиш бошқармаси ташкил этилди. 70-й.лар бошидан айрим нефть конларидаги захираларнинг туғани натижасида нефть қазиб олиш камайди.

Янги нефть конларини топиш учун Фарғона минтақасида чуқур қудуқлар қазиб ўзлаштирилди. Воруҳда 5200 м, Гумхонада 5670 м, Чуст-Попада 5805 м, Мингбулоқда 6006 м ўта чуқур нефть қудуқлари бургиланди.

1985 й.да Бухоро-Хива минтақасида яхши таркибли ноёб нефть-газ конденсатли Кўкдумалоқ кони очилди. 1992 й.да Фарғона минтақасининг ўта чуқур қатламларидан (Мингбулоқ тузилмаси) нефть отилиб чиқди (қидирув ишлари давом этмоқда).

Республика нефть саноати миллий иқтисодиётнинг нефтга бўлган талабни тўлиқ қондириш имкониятларига эга. Айниқса, Кўкдумалоқ кони жадал суьратлар б-н ишга туширилди. Бу ерда 1997 й. 500 атм. гача босимда газни ер ости қатламларига ҳайдаш («Сайклинг-процесс») компрессор ст-яси ишга туширилди. Янги технологиядан фойдаланиш газ конденсатини олиш коэффициентини ошириш имконини берди. Лойиҳа технологияси АҚШнинг «Келлог» ва Япониянинг «Нишо-Иваи» консорциуми б-н ҳамкорликда амалга оширилди. 1995 й.дан Ўзбекистонга нефть импорт қилиш тўхтатилди ва республика нефть мустақиллигига эришди. Кейинги йилларда кўрилган кескин талбирлар натижасида нефть (газ конденсати б-н бирга) қазиб олиш ҳажми юқори суьратларда ўсди (1-жадвалга қ.).

Нефтни қайта ишлаш саноати соҳида Олтиариқ (1906), Фарғона (1959) ва Бухоро (1997) нефтни қайта ишлаш з-длари қурилди. Ўрта Осиёда биринчи қурилган Олтиариқ з-ди (ҳоз. Фарғона нефтни қайта ишлаш з-ди филиали) керосин, дизель ёқилғиси, суьултирилган газ (пропан-бутан), дифенил смоласи ва бутан-бутилен фракцияси ишлаб чиқарилади. Фарғона нефтни қайта ишлаш з-дида нефть бирламчи қайта ишланади ва каталитик ўзгартirilgan суьуков мойлари селектив ва гидравлик тозаланади, қорамой, парафин ва б. ишлаб чиқарилади. 1996 й. з-дин тазмирлаш ишлари бошланди ва дизель ёқил-

1 - ж а д в а л

Нефть, газ қазиб олиш ва олтингургурт ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши

	1990	1992	1994	1995	2000	2004	2005
Нефть (газ конденсати б-н бирга), минг т	2810	3293	5500	7600	7534	6603	5400
Табиий газ, млн. м ³	40761	42803	47181	48667	56400	60500	59700
Олтингургурт, минг т	521,8	465,6	332,5	321,0	287,1	173,1	740,5

гисини гидросульфурлаш, газни аминли тозалаш, элементар олтингургурт олиш ускуналари ишга туширилди (2005). Бу лойиҳани амалга оширишда Япониянинг «Мицуи» ва «Тойо Инжиниринг» компаниялари иштирок этди. Фарғона нефтни қайта ишлаш 3-дини ҳам ашё б-н таъминлаш ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар б-н истеъмолчиларни узлуксиз таъминлаш учун «Ангрен-Поп» оралиқ терминаллари қурилди. Жаҳон андозаларига мос келадиган маҳсулотлар и. ч. учун 3-да иккиламчи қайта ишлаш жараёнлари — каталитик крекинг, алкиллаш қурилмалари қуриш ва ишлаб чиқарилаётган мойларнинг сифатини ошириш ва турларини кўпайтириш устида ишланмоқда. Ҳозир 3-да нефть маҳсулотларининг 50 дан ортиқ хиллари жаҳон андозаларига жавоб берадиган даражада ишлаб чиқарилади.

Бухоро нефтни қайта ишлаш 3-ди Қашқадарё ва Бухоро вилоятларидаги нефть конлари (асосан, Кўкдумалоқ нефть-газ конденсати кони) асосида ишлайди. Турли нефть маҳсулотлари, юқори октанли бензин, дизель ёқилғиси, авиакеросин, қорамой, суюлтирилган нефть газлари (бутан, техник пропан, пропан-бутан) ва б. маҳсулотлар ишлаб чиқаради. Бу корхона қурилиши лойиҳасининг технологик қисмини амалга ошириш учун Франциянинг «ТЕКНИП» фирмаси, Япониянинг «Марубени» ва «Джей-Джи-Си» компаниялари иштирокида консорциум ташкил этилди. Қурилиш-монтаж ишларини Туркиянинг «Гама» компанияси ва Ўзбекистоннинг қурувчилари бажарган. Республикадаги нефтни қайта ишлаш 3-дарининг умумий йиллик қуввати 11,2

Олтириқ нефтни қайта ишлаш заводи қурилмалари.

млн. т нефть ва газ конденсатини қайта ишлаш имкониятига эга.

Газ саноати — ёқилғи-энергетика мажмуасининг энг ривожланган тармоғи. Унинг республикада қазиб олинаётган ёқилғи балансидаги ҳиссаси — 87,2% ни ташкил этади. Нефть б-н йўлдош тарзда учрайдиган табиий газни қазиб олиш 40-й.лардан олдин бошланган (1940 й.да 0,7 млн. м³). Нефть газидан саноат мақсадларида фойдаланиш учун 15 км узунликдаги биринчи газопровод «Андижонсаноат» — Андижон ш. ўртасида қурилган (1944). Газни алоҳида саноат усулида чиқариб олиш 50—60-й.ларда бошланди. Табиий газ қазиб олиш саноати корхоналари Бухоро, Қашқадарё, Фарғона, Сурхондарё ҳамда Қорақалпоғистон Республикасида жойлашган.

1955 й.да Жарқоқ, 1953 й.да Газли конларининг очилиши натижасида газ саноатининг моддий базаси яратилди. 1958—60 й.ларда «Жарқоқ—Бухоро—Самарқанд—Тошкент» магистрал газопроводи қурилиши б-н республика саноат марказлари, шаҳар ва айрим қишлоқларни газлаштириш бошланди. 1962 й.да катта захирага эга бўлган Газли кони ишга туширилди. Зудлик б-н магистрал газопроводлар қурилиб Ўзбекистонга собиқ СССРнинг Европа қисми, Урал, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Болтиқбўйи мамлакатлари ва б. минтақаларга узлуксиз жўнатиб турилди. Ниҳоятда қисқа муддатларда «Бухоро—Урал» (1, 2, 3 навбатлари), «Ўрта Осиё — Марказ», «Бухоро—Тошкент—Фрунзе (Бишкек)—Олмаота» газопроводлари қуриб фойдаланишга топширилди. «Ўрта Осиё—Марказ» газопроводига Туркменистон ва Қозоғистон ҳам газ етказиб бериб турди.

1970 й.га келиб республикада жами 32,0 млрд. м³ табиий газ қазиб олишга

эришилди (1960 й.да 447,0 млн. м³). Ўша йиллари Бухоро—Хива провинцияси таркибиде олтингургуртсиз яна бир қанча газ конлари очилди. 1971 й. Устюртда Шахпахти газ кони ишга туширилди. 1970 й.дан республикадаги деярли ҳамма йирик иссиқлик электр ст-ялари (Андижон, Фарғона, Ангрен ИЭС дан ташқари) газ ёқилғисига ўтказилди.

Ўзбекистонда табиий газ мураккаб геологик қатламларда (3500 м ва ундан чуқурда, босими 600 атмосферагача) жойлашган. Таркибиде водород сульфид (6% га қадар), қарбонат кислота каби агрессив аралашмалар бўлган газ конларини ишга туширишда бир қанча илмий-техникавий муаммоларни ҳал этишга тўғри келди.

1971 й.да ишга туширилган Муборак газни қайта ишлаш 3-ди (ГКЗ) конлардан олинаётган газни олтингургуртли бирикмалардан тозалаш учун қурилган. Газни олтингургурт бирикмаларидан тозалашда абсорбцион усулидан фойдаланилади. Олтингургурт бирикмаларини ютадиган аминли эритма десорбцион минора — десорберда температураси 150—160° бўлган пар б-н қиздирилиб, таркибидеги нордон газлар — водород сульфиди (H₂S) ва қарбонат ангидриди (C₂O) ажратиб олинади. Ажратиб олинган нордон газлар олтингургурт ажратиб олинмадан қурилмага қувурлар орқали юборилиб, улардан Клаус жараёни бўйича олтингургурт олинади. Ҳоз. Муборак газни қайта ишлаш 3-дида газни олтингургурт бирикмалари ва қисман қарбонат ангидридидан тозалайдиган 18 та қурилма мавжуд. Уларнинг умумий қуввати йилига 29,5 млрд. м³. Бундан ташқари, олтингургуртни ажратиб оладиган 6 та, 2 та «Сульфрен», 1 та оксидлаб олтингургурт оладиган ва 1 та концентрлаш қурилмаси ҳам мавжуд. Уларнинг умумий қуввати йилига 697 минг т. Умумий қуввати 1 йилда 740 минг т гача газ конденсатини барқарорлаштирадиган 3 та технологик тизимли қурилма ҳам бор.

Ҳозир 3-д ҳар йили 26,0—26,5 млрд. м³ табиий газни тозалаб республика қорхоналари ва аҳоли эҳтиёжларини тозаланган табиий газ б-н таъминлайди.

Шўртан газни қайта ишлаш 3-ди қурилди (1980 й.), жаҳонда биринчи бўлиб молекуляр элак (галвирлар) қўлланди. Олтингургурти кам бўлган табиий газни энергетика эҳтиёжлари учун узатиш мақсадида «Шўртан—Сирдарё—Тошкент» газопроводи ишга туширилди. «Газли—Чимкент», «Газли—Нукус», «Пахтакор—Янгиер—Тошкент», «Муборак—Фаллаорол—Янгиер», «Шўртан—

Ўсимлик моддалари кимёси институти. Тажриба ишлаб чиқариш бўлими.

бажарилган илмий ишлар Хилково (ҳоз. Бекобод) цемент ва Ашхобод шиша заводалари қурилиб ишга туширилишида кўплаб аҳамиятга эга бўлди.

Саноатнинг ўсиши, фан ва техниканинг ривожланиши, халқ хўжалигининг барқарорлиги мақсади билан кадрларга бўлган эътиборни оширди. 1930 й.да Ўрта Осиёда физика-математика ф-ти кимё факультети асосида кимё ф-ти ташкил этилди. Кейинроқ ф-тда техник кимё бўлими очилиб, унда саноат учун муҳандислар тайёрлана бошлади. Саноат иқтисодиёти институтининг (кейинроқ Ўзбекистон Республикасидаги саноат и.т. институти) ташкил этилиб, сопол, қовуштирувчи материаллар, целлюлоза, қоғоз ва қаттиқ органик синтетик моддаларнинг ишлаб чиқариш секторлари очилди.

1933 й.да Ўрта Осиё ун-ти кимё ф-ти асосида кимё и.т. институти ташкил этилди. Ин-тда дикетоэфирлар реакциялари, газ реакциялари кинетикаси ва электр кимёси масалалари ўрганилиши, ярашмайдиган икки суяқлик органик моддалар тарқалиш коэффициенти, табиий ва синтетик коллоид системалари, алкиллаш реакциялари, кислота ва асос назарияси, саз тупроқдан сопол-ғишт саноатида фойдаланиш, чигитдан мой олиш каби илмий ишлар бажарилди.

2-жаҳон уруши йиллари Кимё (ҳоз. органик ва ноорганик кимё) ин-ти Ўзбекистон ФА қарамоғига ўтказилди. Ин-тнинг умумий кимё, органик технология, минерал моддалар технологияси, кўмир ва нефть лаб.да илмий излаш ишлари олиб борилди. Ўзбекистон кор-

хоналари учун зарур бўлган, арзон маҳаллий хом ашёлардан фойдаланиш, қ. х. учун керакли ўғитларни олиш ва янги технологик тизимлар яратиш устида изланилди.

1942 й. Россия ва Украинадан қатор и. т. институтлари, олий ўқув юртлири ва лаб.лар Ўзбекистонга кўчириб келтирилди. И. т. ишлари кўлами ортди, корхоналар б-н амалий ишлар устида изланилди, технологик жараён ва қурилмалар янада такомиллаштирилди. 2-жаҳон урушидан кейинги йилларда и.т. ишлари янада кенгайди, кимёвий корхоналар б-н ҳамкорлик кучайди. 70-й.лардан бошлаб кимё йўналиши бўйича и. т. институтларида пахта, полимерлар, пластмасса, ўғит, нефть, газ, газ конденсати, алкалоидлар, силикатлар ва б. минерал хом ашёлар устида кенг кўламда тадқиқот ҳамда таҳлил ишлари олиб борилди. Ўша йиллардан бошлаб, олинган илмий натижалар «Ўзбекистон кимё журнали», «Табиий бирикмалар кимёси», «Ўзбекистон ФА маърузалари» каби жур.ларда ва чет эллар нашрларида эълон қилиб келинмоқда. 1966 й.дан бошлаб Тошкентда нашр этилувчи «Табиий бирикмалар кимёси» илмий журнали АҚШда мунтазам равишда инглиз тилига таржима қилиниб, дунёнинг қатор давлатларига тарқатилиши мамлакатимизда кимё фанининг ривожидан дарак беради.

Академикларимиздан О.С.Содиқов, С.Ю.Юнусов, Ҳ.У.Усмонов, К.С.Аҳмедов ва М.Н.Набиевнинг илмий ишлари дунё миқёсида тан олинди, инглиз, француз, рус, немис ва б. тилларга таржима қилинди.

Ўзбекистон кимёгарларининг илмий ишлари Украинада нашр қилинган каталогларга бағишланган 5 жилдли маълумотномадан ҳам жой олди.

Академиклардан О.С.Содиқов, С.Ю.Юнусов, К.С.Аҳмедов, Ҳ.У.Усмонов, М.Н.Набиев, Н.Р.Юсупбеков ва Ҳ.Н.Ориповлар Беруний номидаги Республика Давлат мукофотига сазовар бўлишган.

Физик кимё. И.т.лар 20-й.ларнинг охирида алангалиниш-портлаш жараёнларини ўрганишдан бошланди, кимёвий термодинамика масалалари ўрганилди (Л.В.Алексеев, Н.А.Колосовский, В.В.Удовенко, Ҳ.Р.Рустамов, А.К.Жланов). Чигитдан мой олиш, ўсимликлардан дори-дармонлар тайёрлаш ва хушбўй моддалар ажратиш олиш, аммиак синтези, маҳаллий минерал хом ашёлардан амалий мақсадда фойдаланишга доир ишлар олиб борилди. Саноат б-н ҳамкорликда илмий ишлар бажарилди.

Чирчиқ электр-кимё корхонаси, Фаргона гидролиз з-ди, Бекобод металлургия к-ти эҳтиёжлари учун зарур бўлган илмий ишлар қилинди. Электр капилляр ҳодисалари, ўта кучланиш ва уни пасайтириш чоралари устида иш олиб борилди (А.М.Муртазоев, Г.А.Циганов). Катализ, реакциялар кинетикаси, юқори октан сонига эга ёқилгилар олиш ва уларни ичдан ёнар двигателларда ишлатишда юз берадиган реакциялар механизмини аниқлаш, фенолнинг ацетон б-н конденсацияси, Принц реакцияси ва минерал ўғитлар хоссаларини яхшилаш соҳаларида ижодий изланишлар қилинди (Ҳ.Р.Рустамов). Кислота-асос назарияси чуқур ўрганилиб, бу борада дунё кимёгарлари тан олган илмий ғоялар вужудга келди (М.И.Усанович).

Тошкент ун-ти б-н Республика ФА Кимё ин-тида юқори молекулали бирикмалар физик кимёсига оид и.т. олиб борилди. Пахта толасининг пишиб этилиши ҳақида тўла тасаввурга эга бўлинди. Бунда пахтанинг теологик хоссалари унинг реал шарт-шароит ва тупроқ структурасига боғлиқлиги кўрсатилиб, машина терими б-н боғлиқ ишлар — тозаланиш хоссаларини янада яхшилаш ва уни таҳлил қилиш ишлари амалга оширилди (Ҳ.У.Усмонов, Ю.Т.Тошпўлатов, Р.С.Тиллаев, А.А.Йўлчибоев).

Мустақиллик йилларида олимлар корхоналар б-н мустаҳкам алоқа боғлашди. Кимё ва металлургия з-длари чиқиндиларидан металлларни ажратиш олиш, уларни тозалаш амалиётида фойдаланиш, коррозияга чидамли ингибиторлар тайёрлаш, эритмалар хоссалари ва термодинамикаси муаммолари, алсорбция ва десорбцияга оид тадқиқотларга аҳамият кучайтирилди (Н.П.Исмоилов, Ҳ.Т.Гуроров, Ф.Қ.Қурбонов ва б.).

Органик кимё. И. т. ишлари 20-й.ларда бошланди. Тўйинмаган бирикмалар, эфирлар, металлорганик бирикмалар ўрганилди. Изомерланиш реакциялари тадқиқ қилинди (С.Н.Наумов ва б.).

30-й.лардан бошлаб Ўрта Осиё ун-тида ароматик бирикмаларни алкиллаш ва ациллаш реакциялари ўрганила бошланди, протон ва апротон кислоталари ҳақида назарий маълумотлар вужудга келди, металл каталлизаторларнинг таъсир механизмига аниқлик киритилди (И.П.Цукерваник). Металларнинг галогенли тузларидан алкиллаш реакцияларида каталлизаторлар сифатида фойдаланила бошланди, гумин кислоталари асосида органик-минерал ўғитлар ҳосил қилинди, физиологик фаол моддалар синтези ўрганилди (А.Б.Кўчқоров), феноллар ва уларнинг эфирлари алкиллан-

ди, ортошклогексилфенол синтези амалга оширилди (А.Р.Абдурасулова, Қ.Н.Аҳмедов).

50-й.лар охири ва 60-й.ларда металлорганик бирикмалар синтезига доир ишлар олиб борилди, қатор металлларнинг реакцияга киришиш хусусиятлари аниқланди, радикалларнинг электрофиллиги ўлчанди ва олинган бирикмаларнинг турли шароитларда парчаланиши ўрганилди (З.М.Манулкин). Органик бирикмаларнинг карбонилланиш реакцияларига аҳамият берилди. Аминобирикмаларни тўғридан-тўғри карбониллаш орқали анабазин ҳосилалари олинди, уларни пахта ва б. ўсимликлар зараркуналдаларига қарши ишлатиш мумкинлиги исботланди (Ё.Ю.Алиев). Альфа-фенил-винилфосфон кислоталарнинг полимерланиш реакциялари ўрганилди, комплексонлар ҳақида тадқиқотлар қилиниб, уларнинг назарий ва амалий аҳамияти ҳақида хулосалар чиқарилди (А.Б.Аловитдинов).

1964 й. Тошкентда Ўрта Осиё нефтни қайта ишлаш ва нефть кимёси ин-ти (ҳоз. А.С.Султонов номидаги Ўзбекистон кимё-фармацевтика и. т. институти) ташкил этилди. Шундан буён фаннинг органик катализ соҳасида муҳим тадқиқотлар амалга ошириб келинмоқда. Декарбоксиллаш, декарбониллаш, гидрирлаш, карбонводородларни олтингугуртсизлантириш, полимерланиш ва б. қатор реакциялар учун катализаторлар ишлаб чиқилди. Никелли катализаторларнинг фаоллиги гидрид комплекслари сабабли эканлигининг назарий ва таҳминий томонлари тушунтирилди, скелет ва қотишма ҳолдаги катализаторларни синтез қилиш йўллари топилди, уларнинг хосса ҳамда хусусиятлари аниқланди. Нефть дистиллятларини крекинглаш учун зарур алюмосиликат катализаторлари олиш технологияси ишлаб чиқилди (А.С.Султонов, М.Ф.Обидова, А.Абдуқодиров, Ҳ.М.Маҳкамов, А.К.Ҳасанов, М.П.Юнусов).

70-й.лардан бошлаб ацетиленнинг азотли бирикмалар б-н каталитик реакциялари ўрганила бошланди. Жараён учун мақсадли ва селектив катализаторлар ишлаб чиқилди, ацетонитрил, пиридин асослари ва улар ҳосилалари синтези ўрганилди, олинган қатор маҳсулотларнинг кимё, қ. х., тиббиёт ва фармацевтика учун хом ашё бўлиши мумкинлиги тажрибаларда кўрсатилди (Қ.Ахмеров, Д.Юсупов, С.М.Туробжонов, А.Икромов).

Ацетоксизетиланилидларнинг аммиак, анилин, фенол, спирт ва сув б-н реакциялари ўрганилди. Ариламиноспиртларни роданлаш реакцияларида электрофил ўрин алмашилиши топилди. Син-

тез қилиб олинган моддаларнинг гербицидлик хусусиятлари уларнинг тузилишларига боғлиқлиги тажрибаларда исботланди (С.Р.Тўлаганов).

Ёғлар таркибидаги тўйинган ва тўйинмаган органик кислоталарни ажратиб олиш, уларни гидрирлашга оид муаммолар, совун олиш, ацетилен асосида турли синтезларни амалга ошириш, кимёвий маҳсулотлардан тиббиёт учун зарур препаратлар олиш ҳамда металлорганик бирикмалар синтези устида ҳам илмий ишлар олиб борилмоқда (А.Ф.Маҳсумов, И.Асқаров ва б.).

Юқори молекулали бирикмалар кимёси. Бу соҳада и. т. ишлари 40-й.лар ўрталаридан Ўрта Осиё ун-ти кимё кафедраси даб.да бошланди. Пахта целлюлозаси ва шойи физикаси ҳамда кимёси ўрганилди. 50-й.лардан бу ишлар Ўзбекистон ФА Кимё ин-ти табиий полимерлар даб.да амалга оширилди (Ҳ.У.Усмонов). 60-й.лардан бошлаб синтетик полимерлар синтези ўрганилди. Бундай полимерларни қ. х.да, саноат корхоналарида кенг қўллашга доир амалий ишлар бажарилди (М.А.Асқаров).

Пахта целлюлозаси кимёси ва технологияси ин-ти ташкил этилиб (1963), унда гидратцеллюлоза, ацетат шойи ва б. толаларнинг структурасини текшириш усуллари ишлаб чиқилди, целлюлоза хоссаларини кимёвий ва радиацион-кимёвий усуллар орқали ўзгартиришга оид изланишлар олиб борилди. Кимёвий қайта ишлаш учун линтдан юқори сифатли пахта целлюлозаси олиш мақсадида технологик жараёнлар яратишга оид тадқиқотлар амалга оширилди (Ҳ.У.Усмонов, Б.Й.Ойхўжаев, К.Ҳ.Розиқов, У.А.Азизов, О.Й.Йўлдошев, Ғ.Раҳмонбердиев ва б.). Пахта целлюлозасининг физик-кимёвий хоссалари, уларнинг тупроқ структурасига, об-ҳаво шароитига, намгарчилик ва б. омилларга боғлиқлиги Америка олимлари б-н ҳамкорликда ўрганилди (Т.М.Миркомиллов). Целлюлозатитанли ҳосилаларнинг синтези ўрганилиб, олинган маҳсулотлар синондан ўтказилди, карбоксиметилцеллюлозанинг турли хусусиятлари ҳам ўрганилди, фуран смолаларини саноатда қўллаш мумкин бўлган йўллари топиш бўйича изланишлар қилинди (Т.А.Абдурашидов, Ф.А.Маърупов, Ш.Нажмиддинов).

80-й.лар бошларида Ўзбекистон ФА тизимида полимерлар кимёси ва физикаси и. т. институти ташкил этилиб, полимерларнинг координацион кимёси ҳамда композицион материаллар яратиш борасида илмий ишлар бошлаб юборилди. Чигитнинг униб чиқишини бошқа-

ришда қўл келадиган полимер қопламалари яратилиб, амалга таъбиқ этилди.

Полимер гидрофил қопламалар, полимер-кремнезём сорбентлар, микрокристаллик целлюлоза, хитин ва унинг ҳосилаларини олиш технологиялари ишлаб чиқилди. Мазкур маълумотларнинг шаклланиши вужудга келётган фаннинг янги йўналишлари—нанофизика ва нанокимё учун зарурлиги дунё олимлари томонидан тан олинмоқда. Бу борадаги и. т. ишларининг ривожлантирилиши мамлакатимизда юқори молекулали бирикмалар кимёсининг ривожига муайян ҳисса бўлиб қўшилади (С.Ш.Рашидова).

ЎзМУда суперфосфат з-длари чиқиндилари б-н табиий газлардан фторполимерлар синтези (А.А.Йўлчибоев, Т.С.Сирлибоев), тиббиёт эҳтиёжлари учун зарур бўлган физиологик фаол синтетик полимерлар синтези амалга оширилди (Ў.М.Мусаев). Кимё-технология интида янги номерлар хоссаларини олинган бошқариш мумкин бўлган юқори молекулали бирикмалар, ўз-ўзидан полимерланиш реакциялари (аминобирикмалар ва галоидалкилар таъсирлашуви мисолида), интерполикомплекслар синтез қилинди. Чарм тайёрлашда юқори молекулали бирикмалардан фойдаланиб, хоссаларини яхшилашга эришилди ва бу ишлар амалиётга киритилди. Сувда ўта бўқувчи гидрогеллар синтез қилиниб, саноат миқёсида фойдаланила бошланди (А.Т.Жалилов, Р.Рўзиев, О.М.Ёриев, Т.Қодиров).

Енгил саноат ва тўқимачилик интида тола ҳосил қилувчи янги полимерлар олинди, хусусиятлари ўрганилди (К.Э.Эргашев).

«Фан ва тараққиёт» и. т. комплексива кўпгина ажойиб хосса-хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган янги композицион материаллар яратиш устида иш олиб борилди. Механокимё муаммолари, механофаоллаш, механокимёвий таъсир, полимерларнинг ёпишқоқлик-эгилювчанлик хоссалари аналогияси усуллари устида тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Янги композицион-конструкция материаллар олинди, кўп функцияли буюмларни маҳаллий ва иккиламчи хом ашёлар асосида яратиш ва улардан саноат миқёсида фойдаланиш ўрганилмоқда (С.С.Неъматов, М.Искандарова, А.Ҳ.Юсупбеков, Р.Исмаева ва б.).

Табиий бирикмалар кимёси. И.т. ишлари 40-й.лар ўрталарида бошланди. Вегетация ва барг чиқариш даврида ўсимликлар органларининг азот сақлаш, физиологик фаол моддаларни сақловчи алкалоидларни йиғиш қонуниятла-

худудидан Шовот, Полвонёп, Кулобод, Хонқаарна, Урганчарна, Олажа ва б. магистрал канал ва ариқлар оқиб ўтади.

Туманда пахта тозалаш, гишт 3-длари, «Хонқагуруч», дон маҳсулотлари к-талари, МТП, қурилиш ташкилотлари, автокорхона ва б. ишлаб турибди. Ўзбекистон–Италия «Мева» консервалаш қўшма корхонаси, кичик корхона ва микрофирмалар фаолият кўрсатади. Хонқа қаддан кулолчилик буюмлари б-н машҳур.

Пахтачилик, ғаллачилик, чорвачилик, ипакчилик, сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик ривожланган. 400 дан зиёд фермер, ижара хўжаликлари мавжуд. Экин майдонларига пахта, дон, картошка, сабзавот, полиз, ем-хашак экинлари экилади. Туманнинг Навхос қишлоғида Ўзбекистон ФА га қарашли пахтачилик тажриба даласи мавжуд. Жамоа ва хусусий хўжаликларда қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

51 умумий таълим, 3 иқтидорли болалар мактаблари, 4 касб-хунар коллежи ишлаб турибди. Туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқлари, 13 маданият уйи, «Жайхун» кўғирчоқ театри, «Дилором», «Сарапоён гуллари» ашула ва рақс дасталари, ўлкашунослик музейи фаолият кўрсатади. Маданият ва истироҳат боғи, Алишер Навоий хотирасига бағишланган адабиёт боғ-музейи бор. Стадион, спорт заллар, футбол майдонлари ва б. спорт иншоотлари мавжуд. 2 касалхона, туғруқхона, 2 поликлиника, 20 фельдшер-акушерлик, 13 қишлоқ врачлик пунктлари, 3 қишлоқ амбулаторияси, дорихоналар ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. «Хонқа» ва «Автомобилчи» санаторийлари бор.

Туман худудидан Урганч–Тошкент автомобиль тракти, Тошкент–Урганч–Волгоград–Москва халқаро т.й. ўтган. Хонқадан Урганч, Боғот, Ҳазорасп, Тўртқўл ва б. шаҳар ва шаҳарчаларга автобус ва маршрутли таксилар қатнайди. Меъморий ёдгорликларидан Саид ота масжиди (1766 й.; 1912, 1989 й.ларда таъмирланган), Гавдонбой уйи (1910–14 й.лар; 1994 й.да таъмирланган) сақланган. 1995 й.дан «Хонқа ҳаёти» туман газ. нашр этилади.

Шовот тумани. Вилоятнинг шим.-ғарбий қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган. Майд. 0,46 минг км². Аҳолиси 127,9 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қozoқ, туркман, рус, татар, корейс, қорақалпоқ ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 278,0 киши. Туманда 1 шаҳарча (Шовот), 11 қишлоқ

фуқаролари йигини бор. Маркази – Шовот шаҳарчаси.

Рельефи, асосан, Шовот каналининг соҳилида жойлашган текисликдан иборат. Иқлими кескин континентал. Ёзи қуруқ, иссиқ, қиши совуқ. Шовот, Довдон, Ёрмиш, Удачи, Бегёп каналлари оқиб ўтади.

Пахта тозалаш, подшипник 3-длари, ун к-ти, чарм маҳсулотлари ф-каси, МТП, қурилиш ташкилотлари, автокорхона ишлаб турибди. Кичик ва хусусий корхоналар, микрофирмалар фаолият кўрсатади. «Семурғ», Ўзбекистон–Германия «Шовоттекс» қўшма корхоналари мавжуд.

Туман қ.х.нинг етакчи тармоғи–пахтачилик. Экин майдонларига пахта, дон, картошка, сабзавот, озуқа, полиз экинлари экилади. 585 фермер хўжалиғи бор. Туман жамоа ва хусусий хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

51 умумий таълим мактаби, лицей, болалар мусиқа, спорт мактаблари, 4 касб-хунар коллежи фаолият кўрсатади. 45 жамоат кутубхонаси, 16 маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, Зариф Раматов номидаги музей, «Мотамсаро она» она ёдгорлиғи бор. 7 стадион, спорт заллар, футбол майдонлари ва б. спорт иншоотлари мавжуд. 3 касалхона, 4 тиш даволаш, 15 қишлоқ врачлик, 3 фельдшер-акушерлик пунктлари, 4 қишлоқ врачлик амбулаторияси, поликлиника, туғруқхона, дорихона ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. «Оби ҳаёт», «Шовот» санаторийлари бор. Шовот–Тошкент йўналишида поезд қатнайди. Туман автомобиль ва т.й.лар орқали Қора-

Шовот тумани. Шоҳобод марказий стадиони.

қалпоғистон, Туркменистон ва Россия б-н боғланган. Шовот–Урганч йўналишида автобус ва маршрутли таксилар қатнови йўлга қўйилган.

Туманда Ваянғонбобо (1–4, 9–14-алар), Катқалъа (мил. ав. 1-а.), Тупроққалъа (мил. ав. 1-а.) археология ёдгорликлари; Ваянғонбобо мақбараси (15-а.), Юсуф Ҳамалонийнинг рамзий мақбараси бор. 1932 й.дан «Шовот истиқбол» туман газ. чиқарилади.

Янгиариқ тумани. Вилоятнинг жан.-ғарбий қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган. Майд. 0,40 минг км². Аҳолиси 84,6 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, туркман, татар, корейс, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 211,5 киши (2005). Туманда 9 қишлоқ фуқаролари йигини бор. Маркази – Янгиариқ қишлоғи.

Рельефи, асосан, пасттекисликдан иборат. Катта майдон қум барханлари б-н банд. Иқлими кескин континентал. Хўжаликлари Остона, Оқмачит, Қуруқтом, Таган, Каттабоғ ва Амударёдан чиққан магистрал каналларидан сув олади. Улугшўркўл, Обулкўл, Тангали, Баёткўл, Кичиккўл ва б. кўллар мавжуд.

Пахта тозалаш, гишт, мева консервалаш 3-длари, таъмирлаш устахонаси, Ўрта Осиё–Марказ газ қувурининг 3-компрессор ст-яси, Хоразм балиқ к-ти, балиқ дудлаш цехлари, қурилиш таш-

Янгиариқ тумани. Шайх Мухтор Валий мақбараси.

килотлари, МТП, автокорхона, 100 га яқин кичик, ўрта бизнес ва йирик корхоналар, деҳқон бозори, 1100 дан зиёд микрофирма бор. Ўзбекистон-Туркия қўшма корхонаси (толадан ип ишлаб чиқаради) ишлаб турибди. Шиша и.ч. йўлга қўйилган.

Туман қ.х., асосан, пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган, шунингдек, чорвачилик, балиқчилик, пиллачилик, сабзавотчилик, боғдорчилик ҳам ривожланган. Қ.х. соҳасида 2 акциядорлик жамияти, 17 қ.х. корхонаси, 6 хусусий ферма, ижара ҳўжалиги фаолият кўрсатади. Экин майдонларига пахта, дон, картошка, сабзавот экинлари экилади. Тумандаги жамоа ва хусусий ҳўжаликларига қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

39 умумий таълим, болалар спорт мактаби, касб-ҳунар коллежи бор. Туман марказий кутубхонаси ва унинг 40 та тармоғи, 24 клуб муассасаси, маданият уйлари фаолият кўрсатади. Стадион, спорт заллар ва б. спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси ва унинг бўлимлари, 2 тиш даволаш поликлиникаси, 21 фельдшер-акушерлик, 6 қишлоқ врачлик пунктлари, 4 қишлоқ врачлик амбулаторияси, дорихоналар аҳолига хизмат кўрсатади. Туман ҳудудида Шайх Мухтор Валий меъморий мажмуаси (14-а.) сақланган. 1936 й.дан «Янгиариқ овози» туман газ. нашр этилади.

Янгибозор тумани. Вилоятнинг шим.-гарбий қисмида жойлашган. 1950 й.да ташкил этилган (кейинроқ унинг бир қисми Урганч ва Гурлан туманларига қўшиб юборилиб, туман янгидан 1989 й.да ташкил этилди). Майд. 0,34 минг км². Аҳолиси 65,4 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, қозоқ, туркман, рус, татар, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 192,4 киши (2005). Туманда 1 шаҳарча (Янгибозор), 8 қишлоқ фуқаролари йи-

Янгибозор туманидаги Пахтабанк биноси.

Қўшқўпир пахта тозалаш заводининг пахта қабул қилиш пункти.

ғини бор. Маркази – Янгибозор шаҳарчаси.

Рельефи паст-баланд текисликдан иборат. Туманнинг шим. ва шим.-шарқидан Амударё оқиб ўтади. Экин майдонлари Қиличбойарна, Мангитарна, Кўнғиротёп, Нукусёп, Янгиёп, Ҳизирёп, Олгаёп, Шабика ва б. канал ва ариқлардан суғорилади.

Туманда пахта тозалаш, гишт 3-длари, маҳаллий саноат корхоналари, кичик корхона ва микрофирмалар фаолият кўрсатади. Япония, РФ, Венгрия, Белоруссия б-н ҳамкорликда қўшма корхоналар ташкил этилган.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи пахтачилик ва ғаллачилик, шу жумладан, шолчилик, чорвачилик, пиллачилик, сабзавотчилик, полизчилик, боғдорчилик ҳам ривожланган. Экин майдонларига пахта, дон, картошка, сабзавот экилади. Амударё бўйида тўқай ва ўрмонзорлар бор. Деҳқон, фермер ҳўжаликлари фаолият кўрсатади. Туман жамоа ва хусусий ҳўжаликларига қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

32 умумий таълим, болалар спорт мактаблари, 31 жамоат кутубхонаси, 23 клуб муассасаси бор. Стадион, спорт заллар ва б. спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, поликлиникалар, 12 фельдшер-акушерлик пункти, 4 қишлоқ-врачлик амбулаторияси, 9 қишлоқ врачлик пункти ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. 1953 й.дан «Янгибозор кўзгуси» туман газ. нашр этилади.

Қўшқўпир тумани. Вилоятнинг гарбий қисмида жойлашган. 1936 й. 17 апр.да ташкил этилган (1962 й. 14 дек.да Хива туманига қўшиб юборилган. 1966 й. 9 янв.да қайта ташкил этилган). Майд. 0,54 минг км². Аҳолиси 128,9 киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, туркман, эроний, рус, татар, корейс ва б. миллат вакиллари

ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 238,7 киши (2005). Туманда 1 шаҳарча (Қўшқўпир), 12 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази – Қўшқўпир шаҳарчаси.

Ҳудуди, асосан, текислик. Иқлими кескин континентал. Туман ҳудудини кесиб ўтган Катта Қўл, Довдон, Довудқўл магистрал коллекторлари ва уларга туташган коллектор-дренаж шохобчалари ишлаб турибди.

Пахта тозалаш, силикат гишт 3-длари, МТП, автокорхоналар, қурилиш ташкилотлари, тикувчилик ва гиламчилик цехлари ишлаб турибди. 54 кичик корхона, 1849 микрофирма фаолият кўрсатади. «Қўшқўпир пилла», «Қўшқўпир парранда» масъулияти чекланган жамиятлар, «Қўшқўпир асаларичилик» корхонаси бор.

Қ.х., асосан, пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган. Деҳқончилик, чорвачилик, пиллачилик, боғдорчилик ҳам ривожланган. Фермер ҳўжаликлари (шу жумладан, 3 та балиқчилик б-н шуғулланувчи) мавжуд. Экин майдонларига пахта, ғалла, сабзавот, полиз, озуқа экинлари экилади. 600 га ерда мевазор, тоқзорлар, шунингдек, туззорлар бор. Жамоа ва хусусий ҳўжаликларда қорамол, қўй ва эчки, парранда, йилқи боқилади. Асаларичилик ва пиллачилик б-н ҳам шуғулланилади.

Туманда 55 умумий таълим мактаби, касб-ҳунар коллежлари бор. Туман марказий кутубхонаси ва унинг 35 тармоғи, 15 маданият муассасаси, маданият ва истироҳат боғи, стадион, спорт заллари ва б. спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, поликлиникалар, туғруқхона, дорихоналар ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Қўшқўпир шаҳарчасидан Хива, Урганч ва б. шаҳарларга автобус ва маршрутли таксилар қатнови йўлга

қўйилган. Меъморий ёдгорликлардан Иморат бобо меъморий мажмуаси (14–18-а.лар) сақланган. 1932 й.дан «Ҳаёт кўзгуси» туман газ. чиқарилади.

Ҳазорасп тумани. Вилоятнинг жан.-шарқий қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Майд. 2,06 минг км². Аҳолиси 190,9 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, татар, қozoқ, корейс, рус, туркман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 92,7 киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Питнак), 1 шаҳарча (Ҳазорасп), 11 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази—Ҳазорасп шаҳарчаси.

Туман ҳудуди Хоразм воҳасининг жан.-шарқи ва Қизилқум чўлида жойлашган пасттекислик. Ғарбидаги шим.-чеккаси ва шарқий қисмининг жан. Амурдарё террасаларидан иборат. Жан. чегараси Қорақум чўлига туташ. Қум тепалари, қирлар, қолдиқ қўллар (Ҳажжалиқўл, Шўркўл, Кепак, Узункўл, Қурванак ва б.) бор. Иқлими кескин континентал. Шим. ва жан.дан Амурдарё оқиб ўтади. Экинзорлари Амурдарёдан сув оладиган Тошсоқа, Ҳазорасп каналлари, Питнакарна, Янгиёп, Ҳассаёп, Овшарёп, Муҳомонёп ва б. ариқлардан сугорилади. Туманда Ўзбекистонда энг йирик Туямўйин сув омбори қурилган. Амурдарё бўйида Қизилқум давлат кўриқхонаси ташкил этилган.

Пахта тозалаш, ғишт з-длари, МТП, автокорхона, қурилиш ташкилотлари, таъмирлаш устахоналари, маҳаллий саноат корхоналари, тўқимачилик, палос ф-калари, умуман 1200 дан зиёд кор-

Ҳазорасп шаҳарчасининг марказий қисми.

хона бор. Ҳазораспдаги «Қозоқ бозори» машҳур. Қўшма корхоналар фаолият кўрсатади. Туман ҳудудида Амурдарё устидан халқаро аҳамиятдаги кўприк қурилган.

Пахтачилик, ғаллачилик (шу жумладан, шолчилик) ривожланган. Чорвачилик, пиллачилик, боғдорчилик, полизчилик ҳам муҳим ўрин тутди. Деҳқон, фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади. Экин майдонларига пахта, дон, картошка, сабзавот, озуқа экинлари экилади. Жамоа ва хусусий хўжаликларда қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

49 умумий таълим, болалар мусиқа ва спорт мактаблари, Ҳазорасп тиббиёт касб-ҳунар коллежи бор. Туман марказий кутубхонаси ва унинг 47 тармоғи, 35 клуб муассасаси, маданият уйлари, маданият ва истироҳат боғи, 2 стадион, спорт заллари ва б. спорт иншоотлари фаолият кўрсатади. 4 касалхона (шу жумладан, туман марказий касалхонаси), поликлиника, дорихоналар, участка касалхонаси, 5 қишлоқ амбулаторияси, 12 қишлоқ врачлик, 16 фельдшер-акушерлик пунктлари, 14 тиш даволаш поликлиника пункти ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Туман ҳудудида Урганч–Тошкент т.й. ва автомагистрали ўтади. Ҳазорасп шаҳарчасидан Урганч ш. ва Хоразм вилоятининг барча шаҳар ва туманларига ҳамда Қорақалпоғистон Республикасининг Тўрткўл, Бегуний ш.ларига автобус ва маршрутли таксилар қатнайди. Тарихий ва меъморий ёдгорликлардан Ҳазорасп қалъаси (мил. ав. 8–7 а.лар), Жума масжиди (18-а.) сақланган. 1931 й.дан «Ҳазораспнома» туман газ. чиқарилади.

ҚАШҚАДАРЁ ВИЛОЯТИ

Республиканинг жан.-ғарбий қисмида жойлашган. 1943 й. 20 янв.да ташкил этилган. 1960 й. 25 янв.да Сурхондарё вилоятига қўшилди. 1964 й. 7 фев.дан янгидан ташкил қилинди. Майд. 28,6 минг км². Аҳолиси 2378,5 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, туркман, рус, қozoқ, украин, озарбайжон, корейс, қирғиз, турк, украин, белорус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 83,2 киши (2005). Таркибида 13 қишлоқ тумани, 12 шаҳар, 4 шаҳарча, 147 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази — Қарши ш.

Вилоят ҳудуди Қашқадарё ҳавзасида, Помир-Олай тоғ системасининг ғарбий чеккасида, Амурдарё ва Зарафшон дарёлари орасида жойлашган. Асосан, Қашқадарё ботинини ўз ичига олган бўлиб, шим., шарқ ва жан.-шарқда Зарафшон ҳамда Ҳисор тизма тоғлари б-н ўралган. Тоғлар б-н текисликлар ораси адирлар. Текисликнинг катта қисми ғарбда Сандиқли ва Қизилқум чўллари б-н туташган Қарши чўлидан иборат. Иқлим континентал, қиши нисбатан юмшоқ, ёзи узoқ (155–60 кун), иссиқ, қуруқ. Январнинг ўртача т-раси 0,2° дан 1,9° гача, июлники 28°–29,5°. Энг юқори т-ра 45°. Энг паст т-ра –20°. Йилига текисликларда 290–300 мм, адирларда 520–550 мм, тоғларда 550–650 мм ёғин тушади, асосан, баҳор ва қишда ёғади, ёзда гармсел эсади. Вегетация даври текисликларда 290–300 кунгача. Асосий дарёси—Қашқадарё. Унинг ирмоқлари—Жиннидарё, Оқсув, Яккабоғдарё, Танхоздарё, Ғузурдарё (Катта ва Кичик Ўраларё б-н бирга). Дарё сувидан, асосан, сугоришда фойдаланилади. Чимқўрғон, Қамаш, Пачкамар сув омборлари; Файзобод, 8 Март, Эскибоғ, Эски Анҳор, Косон, Пахтаобод, Қарши ва б. каналлар бор. Сугориладиган ерлар тупроғи, асосан, типик ва оч бўз, Китоб-Шаҳрисабз сойлигида кўпроқ қумоқ тупроқлар мавжуд. Тоғларда баландлик минтақалари бўйлаб типик бўз тупроқлар тарқалган. Вилоятда 76,6 минг га ўрмон мавжуд. Ўрмонларнинг асосий қисмини арча ва саксовулзорлар ташкил этади. Тоғ ён бағирлари ҳар хил ўт ўсимликлари б-н қопланган, шунингдек, бутазорлар ҳам бор. Тоғ ўрмонлари арча, бодом, пишта, жийдазорлардан иборат. Тоғларда, шунингдек, наъматак, зирк, чаканда, анзур пиёзи, қора зира ўсади.

Ёввойи ҳайвонлардан бўри, тулки, чиябўри, қобон, тоғ эчкиси, жайран,

Қашқадарё вилояти шаҳарлари

Шаҳарлар	Ташкил топган (ёки шаҳар мақомини олган) йили	Аҳоли сони (минг киши ҳисобида)			
		1959	1990	2000	2005
Қарши	мил. ав. 7-а.	19,7	180,8	201,3	212,2
Шаҳрисабз	мил. ав. 7-а.	16,4	55,0	87,1	91,1
Ғузур	1977	—	21,0	21,3	22,7
Қамаши	1978	—	22,0	30,5	33,8
Бешкент	1977	—	12,0	14,4	15,8
Косон	1972	—	40,0	53,9	59,3
Китоб	1976	8,4	30,0	34,3	36,5
Муборак	1974	—	40,0	23,1	24,0
Таллимаржон	1975	—	10,0	8,9	8,4
Янги Нишон	1982	—	7,0	7,6	10,4
Чироқчи	1980	—	12,0	16,6	18,2
Яккабоғ	1978	3,6	16,0	21,8	22,8

эчкемар, жайра, типратикан, тошбақа, илонлар; қушлардан бургут, тустовук, каклик учрайди. Дарё ва сув ҳавзаларида қумбалиқ, илонбош, зогорабалиқ, гулмоҳи, қорабалиқ ва б. балиқлар яшайди. Вилоят ҳудудида Ҳисор тоғ-ўрмон ва Китоб давлат геология қўриқхоналари жойлашган; Китоб балантоғ расадхоналар мажмуаси фаолият кўрсатади.

Вилоят қ.х. маҳсулотларини етиштириш ҳамда ёқилги ресурсларини қазиб олиш бўйича Ўзбекистонда муҳим ўрин эгаллайди. Вилоят республикада қазиб олинган табиий газнинг 88%, нефтнинг 92%, конденсатнинг 99,6%, олтин-гургурнинг 100% ни беради.

Саноатининг етакчи тармоқлари—табиий газ ва нефть қазиб олиш, газни қайта ишлаш, пахта тозалаш, ёғ экстракцияси, қурилиш материаллари и.ч., ип йиғирув, тикувчилик, озиқ-овқат ва б. Энг йирик корхоналари: Муборак

нефтьгаз унитар корхонаси, Шўртангаз унитар корхонаси, Муборак газни қайта ишлаш з-ди, Шўртангаз кимё мажмуаси, Қарши, Косон ёғ-экстракция, Шаҳрисабз консерва з-длари, Шаҳрисабз пиллакашлик, Қарши тикувчилик ф-калари, Қашқадарё мрамор акциядорлик жамияти ва б. Ўзбекистон—Туркия «Каштекс» тўқимачилик, «Оқсарой тўқимачилик ЛТД» қўшма корхоналари самарали фаолият кўрсатмоқдалар. 58 мингга яқин кичик корхона ва микрофирма бор.

Вилоят ҳудудидаги дастлабки саноат корхонаси—Шаҳрисабз пахта тозалаш з-ди 1916 й.да қурилган. 1971 й.да Муборак газ-олтингургурт з-ди ишга туширилди. Мустақиллик йилларида Шаҳрисабз, Ғузур ун-клари, Таллимаржон иссиқлик электр ст-яси, 2001 й. охирида Шўртангаз кимё мажмуаси қурилиб, ишга туширилди. Вилоятга газ (пропан), жун, пахта толаси, момиқ, полиэтилен, тоmat настаси, турли хил мрамор плиталари ишлаб чиқарилади.

Қашқадарё республикада энг кўп дон ва пахта етказиб берадиган вилоятдир. Қ.х.нинг асосий тармоқлари: ғаллачилик, пахтачилик, полизчилик, сабзавотчилик, чорвачилик, Боедорчи-

лик, тоқчилик, ипакчилик ҳам салмоқли ўрин тутаети. Чорвачилиги гўшт-сут етиштиришга ихтисослашган. Қорамолчилик, қўйчилик, паррандачилик ривожланган. Муборак, Миришкор, Нишон, Ғузур туманларида қорақўлчиликка ихтисослашган йирик хўжаликлар мавжуд. Асаларичиликка ҳам катта эътибор берилган. Вилоятдаги экин майдонларга пахта, дон, сабзавот, полиз, картошка, озуқа экинлари экилади. Йилловлар бор. Қарши, Сандал каналлари, Таллимаржон, Чимқўрғон, Ҳисорак, Қизилсув ва б. сув омборлари барпо этилган. Қарши чўлида 250 минг га ер ўзлаштирилган.

19 мингга яқин фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади. Жамоа ва хусусий хўжаликларда қорамол, қўй ва эчки, парранда, шунингдек, йилқи боқилади.

Вилоятдаги т.й. узунлиги 401 км. Асосий т.й. магистраллари: Когон—Қарши—Душанба, Қарши—Китоб, Қарши—Самарқанд. Янги қуриладиган Тошғузур—Бойсун—Қумқўрғон (умумий уз. 223 км) т.й.нинг 106,2 км қисми вилоят ҳудудидан ўтади. 2004 й. октябргача Тошғузур—Деҳқонобод ва Қумқўрғон—Бойсун қисмлари фойдаланишга топширилди. Автомобиль йўллар уз. 13,9 минг км. Вилоят ҳудудидан республика аҳамиятига эга бўлган Қарши—Амударё (Туркменистон), Катта Ўзбекистон тракти (Тошкент—Термиз), Қарши—Бухоро, Қарши—Самарқанд автомобиль йўллари ўтади. Қаршидан Тошкент, Термиз, Самарқанд, Бухоро, Навоий, Денов ва б. шаҳарларга автобуслар қатнайди. Қарши аэропортидан Қарши—Москва, Қарши—Тошкент, Қарши—Андижон ва б. йўналишларда йўловчилар ташувчи самолётлар қатнови йўлга қўйилган.

Вилоятда 1098 умумий таълим мактаби, шу жумладан, 34 ихтисослашган, 4 махсус мактаб, 3 гимназия, 62 касб-хунар коллежи, 4 академик лицей, 18 болалар мусиқа мактаби, 3 меҳрибонлик уйи, 2 олий ўқув юрти (Қарши ун-ти, Қарши муҳандислик-иқтисодий ин-ти) бор. Қашқадарё ўлкашунослик музейи (Қарши ш.да), Амир Темур музейи (Шаҳрисабз ш.да), вилоят мусиқали драма театри, вилоят қўғирчоқ театри, «Эски масжид», «Мулоқот» театр студиялари, «Ўзбекрақс», «Ўзбекинавон»нинг вилоят бўлимлари, ашула ва рақс дирекцияси фаолият кўрсатади. 464 жамоат кутубхонаси, 148 клуб муассасаси, 6 маданият ва истироҳат боғи мавжуд. 16 ашула ва рақс, 2 фольклор-этнографик халқ ансамбллари, 373 бадиий ҳаваскорлик жамоа ва б. маданий муассасалар ишлаб турибди.

Ҳисорак сув омбори.

Муборак газни қайта ишлаш заводи.

ва темир асрларга оид Сангиртепа, Еркўргон ёдгорликлари топилди. Мил.ав. 7–6-а.ларда Қашқадарё водийсида деҳқончилик б-н шугулланувчи кўплаб аҳоли истиқомат қилган. Кеш, Нахшаб шаҳарлари пайдо бўлиб ривожланган. Қад. Бақтрия давлати

Вилоятда 94 касалхона, 395 врачлик амбулатория–поликлиника муассасаси, амбулатория ва б. тиббий муассасалар, 221 болалар поликлиникаси ва хоналари, 199 қишлоқ врачлик, 368 фельдшер-акушерлик пунктлари, 27 қишлоқ участка касалхонаси, 90 қишлоқ врачлик амбулаторияси аҳолига хизмат кўрсатади. Давлат шошилинч тиббий ёрдам илмий маркази Қарши бўлими ва барча туман марказий касалхоналари қошида унинг бўлинмалари ташкил этилган. 3 санаторий фаолият кўрсатади.

Вилоят спортчилари спортнинг кўп турлари (кураш, дзю до, каратэ, футбол, бокс, шаҳмат, теннис ва б.) бўйича турли даражадаги мусобақаларда иштирок этиб Жаҳон ва Осиё чемпиони унвонларига сазовор бўлмоқдалар. Хотин-қизларнинг «Севинч» футбол жамоаси 2004 й.да ўтказилган республика биринчи чемпионатининг ғолиби бўлди. Вилоятда 21 стадион, теннис кортлари, спорт заллари, 8 сузиш ҳавзаси ва б. спорт иншоотлари мавжуд. 26 болалар ва ўсмирлар спорт мактаби фаолият кўрсатади.

Қашқадарё воҳаси ўзининг маданий тарихи б-н машҳур. Танхоздарё водийсидан топилган чақмоқ тошдан ясалган айрим буюмлар, Тахтақорача довоидаги Такалिसой бўйидаги гордан мустье даврига оид бир нечта тош буюм топилганлиги Қашқадарё водийсида тош даври одамлари яшаганлигидан далолат беради.

1990-й.ларда археологлар юқори Қашқадарёдаги Оёқчисой, Куруқсой водийларини ўрганиб, палеолит даврига оид ашёвий далилларни топдилар. Сийлонтошда тош асрининг сўнгги даврига оид топилма, воҳада мил.ав. 10–8-а.лар, жез

таркибига Қашқадарё воҳасининг бир қисми ҳам кирган.

Мил.ав. 329 й.да Александр Македониялик қўшинлари Навтака (Қашқадарё) вилоятини босиб олган. Қашқадарё босқинчиларга қарши кўтарилган Спитамен кўзғолонининг марказларидан бири бўлган. Мил. ав. 3–2-а.ларда Қашқадарё воҳаси Салавкийлар, ундан кейин Юнон-Бақтрия давлати таркибига кирди. 468 й.да кушонлар авлодидан бўлган кўчманчи чорвадор тохарлар Кидар раҳбарлигида Шарқдан Амударё ҳавзасига кириб келиб Нахшабни ўзларига вақтинча қароргоҳ қилиб турдилар.

Араблар қўшини 700 й.да илк бор Қашқадарёга бостириб келиб, Нахшаб

ва Кеш ш.ларини ва улар атрофидаги қишлоқларни қўлга киритдилар. Қутайба ибн Муслим 710 й.да Кеш ва Нахшабни қайта фатҳ этди. Кеш асосий марказларидан бўлган Муқанна кўзғолони бугун Мовароуннаҳрга тарқалди. 9–10-а.ларда Қашқадарёда иқтисодий-ижтимоий ҳаёт, фан ва маданият ривожланди. Кеш «Куббатул-илм вал адаб» номига сазовор бўлди.

Мўгул босқинчилари 1220 й. ёзида Қашқадарёга бостириб кириб, Насафни вайрон қилдилар. Мўгуллар ўтроқликка ўтгандан сўнггина (14-а.да) Келакхон (1318–26) қурдирган сарой яқинида янги шаҳар – Қарши ш.га асос солинди. 14–15-а.ларда Амир Темур ва Мирзо Улугбек даврларида Шаҳрисабзда бир қанча монументал бинолар – сарой, масжид ва мақбаралар ва б. қурилди. Шаҳрисабз воҳанинг етакчи шаҳрига айланди. Аштархонийлар даврида Қарши, Шаҳрисабзда Бухоро хонлигидан мустақил бўлиш ҳаракати кучайди. Манғитийлар даврида Қарши тахт вориси ҳоким бўладиган вилоятга айланди.

1868 й. 21 окт.да рус подшоеси қўшини Қарши ш.ни истило қилди. 1909 й. мартада Китоб, Қарши ва Шаҳрисабз бекликларида норозилик ҳаракатлар бошланди. Халқ ғалаёнлари Китобда, Шаҳрисабзда, Ғузорда 1910, 1914, 1916 й.ларда ҳам бўлиб ўтди.

Қашқадарё воҳасида қаддан машҳур алломалар, шоир ва файласуфлар, ёзувчи ва муҳаддислар, моҳир хаттот ва тар-

Пахта тайёрлаш пункти.

жимонлар яшаб ўтган. 9-а. Насаф ва Кешда ҳадисшунослик ва фикҳшунослик мактаблари вужудга келган. 10-а.да Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Тадий, Ҳаммад ибн Шокир ан-Насафий, Абдулмуъмин ибн Халаф ан-Насафий, ал-Лайс ибн Наср ал-Кожарий, 11-а.да Абдулазиз ибн Муҳаммад ан-Нахшабий, Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Баладий, ал-Ҳасан ибн Али ал-Ҳаммодий ан-Нахшабий каби олимлар ислом оламида шуҳрат топганлар.

«Насафий» тахаллусли бир неча ўнлаб ижодкорларнинг номлари маълум. Мотуридия калом мактабининг атоқли намояндalarидан бири Абул Муъин ан-Насафий, ҳадисшунос ва ҳанафий мазҳабининг таниқли фикҳшуноси Абул Ҳасан ал-Баздавий ан-Насафий («Фақиҳу Мовароуннаҳр» ва «Устоз ал-айма»)–«Имомларнинг устози» унвонларига сазовор бўлган), фикҳшунос Абу Ҳафс Нажмиддин Умар Насафий, Абул Баракот ан-Насафий, Абу ал-Мутиъ Насафий, Ҳаким Сўзаний, Абу Туроб Нахшабий, Саидо Насафий, Нурмуҳаммад Насафий, Шамсиддин Сўзаний, Муайиддин Насафий, Шаҳобиддин Аҳмад Насафий, Шарафиддин Хусом, Абул Баракот ан-Насафий, Ҳофизиддин Насафий, Хожа Абулбарак (Фироқий), Аюб Шаҳрисабзий, Мавлоно Соғдий, Мавлоно Мир Қарший ва б. бир қанча насафийлар яшаб, ижод этганлар.

Насаф ва Кеш алломалари 15-а.дан туркий тилда асарлар ёза бошлаганлар. Амир Темур ва теурий шахзодалар салтанати даврида Қашқадарёда илм-фан,

Қизилсув дарёси воҳаси.

Шаҳрисабздаги Амир Темур ҳайкали.

маданият ва санъат, айниқса, ривожланган.

Абу Саъд Абдулкарим ас-Самъонийнинг (1113–67) «Китоб ал-Ансоб» («Нисбалар китоби») асарида 8–12-а.ларда яшаб ўтган 180 га яқин насафлик олим ва шоирларнинг номлари қайд этилган.

Вилоятда 33 газ., шу жумладан, 2 вилоят газ. (1935 й.дан «Қашқадарё ҳақиқати», 2005 й.дан «Қашқадарё»; 1943 й.дан «Кашкаръинская правда», 2005 й.дан «Новости Кашкаръи»), шаҳар («Насаф»), 13 туман газ.лари, 16 тармоқ, 1 хусусий газ., шунингдек, «Насаф зиёси» журнали (Қарши давлат ун-ти муассислигида) нашр этилади.

Вилоятда биринчи радиоэшиттиришлар 1945 й. дек.дан бошланган. Вилоят радиоси ва «Олтин воҳа» FM радиостанцияси эшиттиришлар олиб борали. Вилоятда 2 давлат (вилоят ва Шаҳрисабз

шаҳар телевидениеси), 3 нодавлат (Қарши жамоатчилик, Муборак «Янги аср», Қашқадарё кабелли) телевидениелари мавжуд.

Вилоятдаги тарихий ёдгорликлардан 602 таси археология, 192 таси меъморий ва шаҳарсозлик ёдгорликларидир, шунингдек, монументал санъати ёдгорликлари ҳам бор. Вилоятдаги машҳур обидалар Шаҳрисабз ш.да жойлашган. Шаҳрисабз ш.нинг 2700 йиллиги муносабати б-н Шаҳрисабзда обидаларни таъмирлаш ишлари кенг кўламда олиб борилди. Оқсарой меъморий мажмуаси консервация қилинди, марказий майдонда Амир Темурга ҳайкал ўрнатилди. Дор ут-Тиловат, Дор ус-Сиёдат мажмуасидаги Жаҳонгир (Ҳазрати Имом) мақбараси (1379–80 й.лар), Оқсарой мажмуаси (1380–1404 й.лар), Улуғбек мадрасаси (Гумбази Сайидон, 1437 й.), Китоб туманидаги Хожа Илимқон хонақоси (15–16 а.лар), Лангар қишлоғидаги Лангарота (Катта Лангар) масжиди (15-а. охири –16-а.лар), Лангарота мақбараси (16-а.нинг 1-ярми), Фудино қишлоғидаги Хусамота ансамбли (11–19-а.лар), Қарши ш.да Маҳалла масжиди (19-а.) ва б. сақланган. Қарши ш.нинг 2700 йиллиги муносабати б-н Қарши ш.даги Кўкғумбаз масжиди, тарихий кўприк ва б. мадраса ва масжид бинолари таъмирланди. Вилоятда 1996 й.да Амир Темурнинг 660 йиллиги, 2003 й.да Шаҳрисабз ш.нинг 2700 йиллиги халқаро миқёсда нишонланди.

Қарши — Қашқадарё вилоятидаги шаҳар, вилоятнинг маъмурий, иқтисодий ва маданий маркази. Қарши воҳасининг марказида, Қашқадарё бўйида, халқаро т. й. ва автомобиль йўллари кесилган жойда. Йилига ўртача 190–220

мм ёгин тушади. Январнинг ўртача т-раси 0°, 2°, июлники 28,8°. Энг паст т-ра -27°, энг юқори т-ра 47°. Майд. 75 км². Аҳолиси 220 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, қozoқ, рус, туркман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди (2005).

Қарши Ўзбекистоннинг қад. шаҳарларидан бири. У турли даврларда Боло, Нашеболо, Нахшаб, Насаф, номлари б-н юритилиб, 14-а.дан Қарши деб атала бошлаган.

Дастлабки шаҳар Қарши воҳасида «Нахшаб» (сув обод қилган, сув нақш берган манзил) номи б-н мил. ав. 7-а.да Ерқўрғон ўрнида вужудга келиб, унинг атрофи қалъа девори б-н ўраб олинган (ушбу қалъа деворларининг қолдиқлари археологлар томонидан 1999 й.да ўрганилган). Мил.ав. 6-а.да шаҳар кенгайиб, майд. 35 га ни ташкил этган. Александр Македониялик босқини даврида шаҳар вайрон қилинган. Шундан кейин унинг воҳадаги етакчи шаҳар сифатидаги мақоми пасайиб борган. Мил. ав. 2-1-а.ларда (ҳоз. темир йўл ст-яси худудида) янги ҳарбий-сиёсий марказ мақоми олган Заҳхоки-Морон ш. бунёд этилди. Бу қалъа ҳам Нахшаб номини олиб аста-секин кенгая борди. Кидарийлар ўз қароргоҳини 468 й.да янги Нахшабга кўчирдилар. 710 й.да араблар шаҳар (Нахшаб арабча талаффузда «Насаф») ва унинг атрофидаги худудларни босиб олдилар. 9-13-а.ларда Нахшаб (Насаф) ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан равнақ топди. Ўрта асрларда Насаф орқали Эрон ва Ҳиндистонни Россия ва Европа давлатлари б-н боғлаган муҳим қарвон йўллари ўтган, савдо-хунармандчилик ривожланган.

1220 й.да Нахшаб (Насаф)ни Чингизхон қўшинлари вайрон қилди. Чигатой улуси хони Кепакхон (1318-26) Насафдан 2 фарсах (12-14 км) узоқликда қаср қурдириб, пойтахтни Қарши деб аталган бу қалъага кўчирган. Шаҳар худудидан топилган археологик ёдгорликлар, бино қолдиқлари Қаршида 14-а.нинг 1-ярмида бир қанча кошинкор иморатлар мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Амир Темур ҳукмронлиги даврида (1365-66 й.) шаҳар қўрғони атрофи гишт ва паҳса девор б-н ўралган, шаҳарда Одина масжиди қурилган. 16-а.да шаҳар яқинида йирик Намозгоҳ масжиди (ҳоз. меъморий ёдгорлик), ҳаммом бинолари қад кўтарган. Аштархонийлар даврида ноқ Қарши Бухоро тахти меросхўрлари турадиган жойга, 17-18-а.ларда Қашқадарэ воҳасидаги биринчи шаҳарга айланди. Қарши 16-а.дан 20-а. бошларигача Бухоро хонлиги (амирлиги)-

Қарши шаҳридаги турар жойлар.

нинг Қарши беклиги нуфузли маркази бўлган. Хунармандчилик ривожланган, пул зарб қилинган. 1926-37 й.ларда шаҳар Бехбудий номи б-н юритилди.

Қаршидаги 4200 дан зиёд саноат, қ.х., қурилиш, савдо ва умумий овқатланиш ва б. йўналишдаги корхоналар мавжуд. Шулардан йириклари:

пахта тозалаш, ёғ-экстракция, сут, пиво, мотор таъмирлаш, таъмирлаш-механика, уйсозлик, пластмасса буюмлари з-длари, гўшт ва ун к-тлари, тикувчилик ф-каси, қурилиш материаллари, т.й. транспорт, тўқимачилик корхоналари, Ўзбекистон-Туркия «Термопласт» қўшма корхонаси ва б. жами 14 қўшма корхона бор. Туксиз гиламлар (палослар) ишлаб чиқарилади. Қарши Давлат ун-ти, Қарши муҳандислик ин-ти, тиббиёт, пед. ва б. жами 15 касб-хунар коллежи, 3 академик лицей, 9 лицей ва лицей-интернат, 2 гимназия, 52 умумий таълим, болалар музыка мактаблари, 4 театр (шу жумладан, вилоят мусиқали драма театри, вилоят кўғирчоқ театри ва б.), вилоят ўлкашунослик музейи, филармония, 13 кутубхона, 5 клуб, 3 маданият ва истироҳат боғи фаолият кўрсатади. 22 касалхона, амбу-

латория-поликлиника ва б. тиббий муассасалар бор. Қарши-Тошкент, Қарши-Самарқанд, Қарши-Бухоро ва б. йўналишларда ҳамда туман марказларига автобуслар ва маршрутли таксилар қатнайди. Қарши аэропортидан Қарши-Москва, Қарши-Андижон, Қарши-Тошкент йўналишларидаги ҳаво йўлларида самолётлар қатнови йўлга қўйилган.

Меъморий ёдгорликлардан Қаршида Кўкғумбаз масжиди (16-а.), қад. ҳаммом (16-а.), Қашқадарэ устидаги қад. кўприк (1583), Шарофбой мадрасаси (18-а. бошлари), Чармгар масжиди (19-а. ўрталари), Бектемир мадрасаси (1905), Хожа

Қарши шаҳри. Шуҳрат қўрғони.

Тадмиржон иссиқлик электр станцияси.

(Одамтош, Тепакўтон) ва қурилиш материаллари (оҳактош, шағал, гипс) мавжуд. Иқлими континентал. Туман ҳудудидан Ғузур дарёсининг ирмоқлари: Катта Ўраларё ва Кичик

Абдулазиз мадрасаси (19-а.), Қиличбек мадрасаси (19-а.) ва б. сақланиб қолган.

Шаҳарнинг 2700 йиллиги муносабати б-н Кўкғумбаз масжиди, тарихий кўприк ва б. меъморий обидалар таъмирланди. Шаҳарда «Насаф», «Геолог» спорт мажмуалари, теннис корти, ёпиқ чўмилиш ҳавзаси, спорт-соғломлаштириш иншоотлари, 20 минг ўринлик стадион, Олимпия захиралари коллежи ва б. қуриди. Вилоят телерадиокомпанияси, Қарши жамоатчилик ва Қашқадарё кабель телевидениелари ишлаб турибди. 1999 й.дан «Насаф» шаҳар газ. чиқарилади.

Қаршидан «Насафий» тахаллуси б-н кўлаб олимлар, шоирлар етишиб чиққан. Улардан Мавлоно Соийлий, Мавлоно Мир Қарший, ундан ташқари Маҳмуд Насафий (муסיқа ва санъат соҳасида), Қусам Шайх (диний илмлар соҳасида) шухрат қозонганлар.

Деҳқонобод тумани. Вилоятнинг жан.-шарқий қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Ғузур тумани б-н бирлаштирилган, 1971 й. 31 авг.да қайта тузилди). Майд. 4,0 минг км². Аҳолиси 106,9 минг киши, асосан ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 26,7 киши (2005). Туманда 1 шаҳарча (Деҳқонобод), 14 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази – Қаршина қишлоғи.

Рельефи ўртача баландликдаги тоғлар, ласт тоғлар ва тоғ олди қия текисликларидан иборат. Туманда нефть, газ, ош тузи (Бойбичакон, Говхона), калий тузи

Ўраларё оқиб ўтади. Туманнинг жан.-гарбий қисмида ёзда қуриб қоладиган Қизилча ва Гажақсой сойлари бор. Пачкамар, Деҳқонобод сув омборлари қурилган.

Туманда тош кесиш каръери, жунни қайта ишлаш з-ди, консерва тайёрлаш цехи ва б. мавжуд. Кичик корхона ва микрофирмалар фаолият кўрсатади.

Қ.х.нинг асосини чорвачилик ва деҳқончилик ташкил қилади. Экин майдонлари 47,4 минг га, кўп йиллик дарахтзорлар 2,1 минг га, яйловлар 237,4 минг га ни ташкил этади. Яйловларда қорақўл, ҳисори қўйлар, анғор зотли эчкилар, қорамол, йилқи боқилади. Туман ҳудудидан Катта Ўзбекистон тракти, Ғузур–Қумқўрғон т.й. ўтган.

88 умумий таълим, муסיқа мактаблари, касб-ҳунар коллежи, лицей-интернат фаолият кўрсатади. Метеорология ет-яси ишлаб турибди. «Тоғ гўзали» ашула ва рақс, «Қўнғирот» фольклор-этнографик ансамбллари, 27 жамоат кутубхонаси, 11 клуб муассасаси бор. Стадион, спорт мажмуаси, спорт заллар ва б. спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, 6 қишлоқ участка шифохонаси, 56 фельдшер-акушерлик, 7 қишлоқ врачлик пунктлари, 7 дорихона аҳолига хизмат кўрсатади. 1972 й.дан «Деҳқонобод овози» туман газ. чиқарилди.

Касби тумани. Вилоятнинг ғарбий қисмида жойлашган. 1970 й. 16 окт.да ташкил этилган. Майд. 0,65 минг км². Аҳолиси 137,7 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, туркман, қирғиз, корейс, татар, озарбайжон, ар-

ман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 211,8 киши (2005). Туманда 10 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази – Муғлон қишлоғи.

Ҳудуди Қарши чўлида жойлашган. Маймаоқ тоғ тизмаси бор. Иқлими кескин континентал. Ёзи иссиқ, куруқ ва узоқ. Туманнинг Косон тумани б-н чегарасидан Қашқадарё оқиб ўтади.

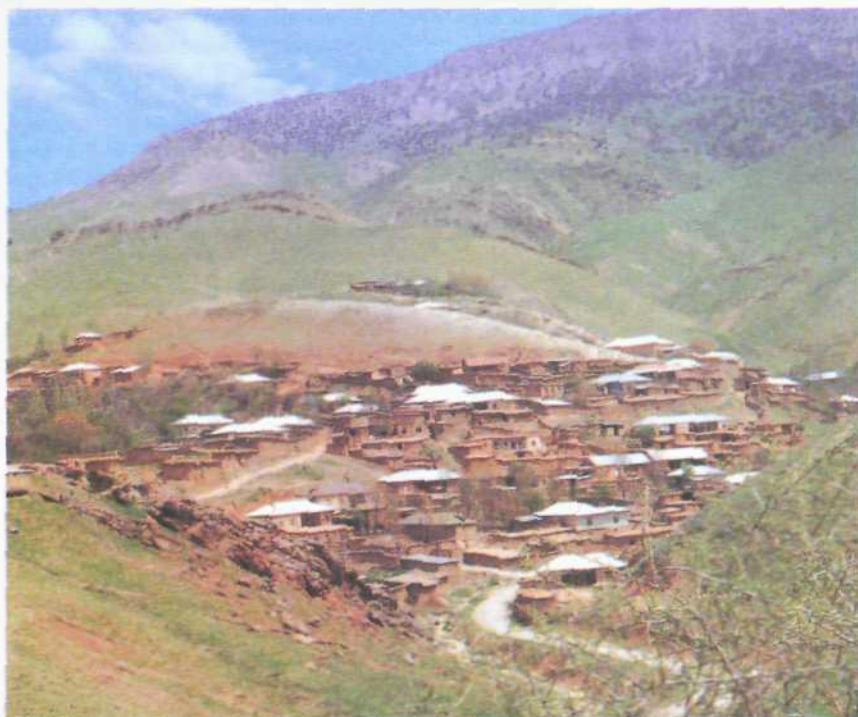
Пахта тозалаш з-ди, нон к-ти, «Иссиқнон» цехи, 2 автокорхона, сутни қайта ишлаш корхонаси, маҳаллий саноат корхонаси мавжуд. 170 дан зиёд хусусий савдо, и.ч. фирмалари, кичик корхоналар, 500 га яқин маиший хизмат кўрсатиш корхонаси бор.

Қ.х.да фойдаланиладиган ер майдонларига пахта, дон, сабзавот, полиз, картошка, ем-хашак экинлари экилади. 2 минг га дан зиёд ер боғ, тутзор ва токзорлардан иборат, 4 минг га дан ортиқ ер яйлов. Туманда фермер ҳўжаликлари, акциядорлик, 2 қ.х. пайчилик жамиятлари, паррандачилик ҳўжалиғи фаолият кўрсатади. Ҳудудда Ўзбекистон пахтачилик и.т. институтининг Қашқадарё филиали жойлашган. Жамоа ва хусусий ҳўжаликларда қорамол, қўй-эчки, парранда, йилқи боқилади. Пиллачилик б-н ҳам шуғулланилади.

53 умумий таълим, муסיқа, спорт мактаблари, интернат-лицейи, гимназия, 3 касб-ҳунар мактаби, иқтисодий таълим маркази бор. 28 жамоат кутубхонаси, 10 маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, 9 клуб муассасаси мавжуд. Стадион, теннис корти, спорт заллар, футбол майдонлари фаолият кўрсатади. Ногиронларни реабилитация қилиш маркази, 2 касалхона, кундузги стационар, 11 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 12 қишлоқ врачлик, 26 фельдшер-акушерлик пунктлари, 3 поликлиника, 9 дорихона аҳолига хизмат кўрсатади. 1971 й.дан «Салоқат» туман газ. чиқали.

Китоб тумани. Вилоятнинг шим.-шарқий қисмида жойлашган. 1926 й. сент.да ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Шаҳрисабз тумани б-н бирлаштирилган. 1968 й. 25 дек.да қайта тузилди). Майд. 1,75 минг км². Аҳолиси 195,2 минг киши, асосан, ўзбеклар; тожик, рус, татар ва б. ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км²га 111,5 киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Китоб) ва 12 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази – Китоб ш.

Ҳудудининг катта қисмини шим. ва шарқий чегаралар бўйлаб қўзилган Баланд Ҳисор ва Зарафшон тоғлари (4000 м) эгаллаган. Баланд тоғлар туман ҳудудини совуқ ҳаво оқимидан тўсиб турга-

Китоб тумани. Варганза қишлоғи.

ни учун туман иқлими вилоятда энг муътадил. Туман ҳудудидан Қашқадарёнинг ирмоқлари—Кичикжар, Оқсув, Жиннидарё, Оқдарё оқиб ўтади.

Туманда пахта тозалаш ва вино з-длари, МТП, автокорхона, қурилиш ташкилотлари фаолият кўрсатади.

Қ.х.да сугориладиган ерларга пахта, дон, сабзавот-поллиз, картошка, ем-хашак экинлари экилади. 5,0 минг гектарга яқин майдон боғ ва тоқзор. Фермер, деҳқон хўжаликлари фаолият кўрсатади. Жамоа ва хусусий хўжаликларда қорамол, қўй ва эчки боқилади.

90 умумий таълим мактаби, 2 лицей-интернат, 2 касб-хунар коллежи фаолият кўрсатади. 53 жамоат кутубхонаси, 15 клуб муассасаси, Шон-шухрат музейи, маданият ва истироҳат боғи бор. Стадион, теннис кортлари, спорт заллар ва б. спорт иншоотлари мавжуд. Туман марказий касалхонаси, 79 қишлоқ фельдшер-акушерлик, 75 қишлоқ врачлик пунктлари, 15 қишлоқ врачлик амбулаторияси, дорихоналар аҳолига хизмат кўрсатади. Китоб баландтоғ расадхоналар мажмуаси мавжуд. 1935 й.дан «Китоб тонги» туман газ. чиқарилади.

Косон тумани. Вилоятнинг шим. қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Майд. 1,88 минг км². Аҳолиси 203,3 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар ва б. мил-

лат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўрача зичлиги 1 км² га 108,1 киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Косон), 9 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази— Косон ш.

Туман ҳудуди Қашқадарёнинг қўйи қисмида, Қарши чўлида жойлашган. Ер юзаси текислик, адир ва қирлардан иборат. Иқлими қуруқ ва континентал. Қашқадарё дарёси Косон ва Касби туманлари чегарасидан оқиб ўтади. Қарши магистрал канали бор.

Пахта тозалаш, ёғ-экстракция, гишт з-длари, автокорхоналар, нон к-ти, «Истиқлол» савдо-саноат корхонаси, қандолатчилик ва кулолчилик цехлари, деҳқон бозорлари бор. 67 кичик корхона фаолият кўрсатади. 2 қўшма корхона (шу жумладан, гўзапоядан картон ишлаб чиқарилган Ўзбекистон—Хитой қўшма корхонаси) ишлаб турибди.

Қ.х.да пахтачилик ва чорвачи-

Миршкор туманидаги маданият ва истироҳат боғи.

лик етакчи ўринда. Сугориладиган ерларга пахта, ғалла ва б. экинлар экилади. Деҳқон, фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади. Туман жамоа ва хусусий хўжаликлариди қорамол, қўй ва эчки, парранда, йилқи боқилади.

93 умумий таълим, 4 касб-хунар мактаблари ва б. ўқув муассасалари бор. 36 жамоат кутубхонаси, 12 маланий муассаса мавжуд. 8 касалхона, туғруқхона, поликлиника, дорихона ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. 1932 й.дан «Умид юлдузи» туман газ. чиқарилади.

Миршкор тумани. Вилоятнинг ғарбий қисмида жойлашган. 2003 й. 6 янв.да Усмон Юсуфов ва Баҳористон туманларининг бирлаштирилиши натижасида ташкил этилган. Майд. 3,1 минг км². Аҳолиси 84,3 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, туркман, тожик, араб, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 27,2 киши (2005). Туманда 12 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази — Янги Миршкор қишлоғи.

Туман ҳудуди Қарши чўли зонасида жойлашган. Рельефи, асосан, текисликдан иборат. Қўчма қум барханлари, қумтепа-жўякли рельеф шакллари, гил ётқизиқли ясси юзади текисликлар бор. Бир қанча берк ботиқтар (Қорабулоқ, Денгизқўл, Хўжам Саёт, Қирқнашма ва б.) мавжуд. Уларда шифобахш балчиқлар, туз қатламлари ҳосил бўлган. Иқлими кескин континентал. Туман ерлари Миршкор каналидан сув олади. Аланг, Помуқ, Култоғ, Кўкдумалоқ, Ўртабулоқ, Зеварди, Денгизқўл каби нефть, газ ва конденсатга бой конлар бор.

Туманда саноат, қурилиш корхоналари, 2177 кичик корхона, микрофирмалар, 250 дан зиёд маиший хизмат кўрсатиш шохобчалари мавжуд. Ўзбекистон—Исроил «Эйнаб» қўшма корхонаси ишлаб турибди.

Қ.х.нинг асосий соҳалари—пахтачилик, ғаллачилик ва чорвачилик. 1500 фермер хўжалиги фаолият юритади. Экин майдонларига пахта, ғалла, сабзавот, полиз, картошка экинлари экилади. Мева, узум, сут, гўшт, пилла, қорақўл тери ва б. маҳсулотлар етиштирилади. Жамоа ва хусусий хўжаликларда қорамол, қўй ва эчки, парранда, йилқи боқилади.

40 га яқин умумий таълим, болалар мусиқа мактаблари, 3 лицей ва ихтисослаштирилган мактаб, 3 касб-хунар коллежи фаолият кўрсатади. Туман марказий кутубхонаси ва унинг 25 тармоғи, 9 клуб муассасаси, 2 маданият ва истироҳат боғи, маданият уйлари бор. Стадион, футбол майдонлари, спорт заллар ва б. спорт иншоотлари мавжуд. 4 касалхона, амбулатория, 9 қишлоқ врачлик пункти ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. 1978 й. 1 апр. дан «Миришкор машъали» туман газ. чиқарилади.

Муборак тумани. Вилоятнинг шим.-гарбий қисмида жойлашган. 1978 й. 13 сент.да ташкил этилган. Майд. 3,07 минг км². Аҳолиси 63,5 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, рус, туркман, татар, арман, украин, озарбайжон ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 20,7 киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Муборак), 4 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази — Муборак ш.

Қашқадарёнинг қўйи қисмида, Қарши чўли зонасида жойлашган. Ер усти текислик, адир ва қирлардан иборат. Иқлими қуруқ континентал. Туман ҳудудидан Қашқадарё оқиб ўтади.

Ҳудудидан нефть ва газ конлари топилган (Жан. Муборак, Шим. Муборак). Муборак—Зирабулоқ, Муборак—Когон, Муборак—Навоий газ узатиш қувурлари ишлаб турибди. Табиий газни қайта

Муборак тумани, Амфитеатр.

ишлаш 3-ди бор. «Муборакнефтьгаз» корхонаси ва унга қарашли Зеварди, Кўкдўмамоқ, Алан, Ўртабулоқ, Култоқ, Помук, Шимолий Ўртабулоқ, Курик каби газ конлари фаолият кўрсатади. Қўшма, 850 дан зиёд кичик ва хусусий корхона, 16 акциядорлик жамияти мавжуд.

Қ.х.да пахтачилик, ғаллачилик ва чорвачилик етакчи ўринда. Туманда фермер, деҳқон хўжаликлари, 6 фермерлар уюшмаси, ҳамда наслчилик ва қорақўлчиликка ихтисослашган хўжалик бор. Суғориладиган майдонларга пахта, ғалла, сабзавот ва полиз, ем-хашак экинлари экилади, 142 га майдонни боғлар эгаллаган. Туман жамоа ва хусусий хўжаликларидида қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

30 умумий таълим мактаби, саноат касб-хунар, тиббиёт, пед.-иқтисодиёт коллежлари ва касб-хунар мактаби бор. 9 жамоат кутубхонаси, 3 клуб муассасаси, 2 ёшлар клуби мавжуд. 2001 й.дан «Янги аср» телестудияси ишлаб турибди. Ёшлар спорт мажмуаси, теннис корти, марказий стадион ва футбол майдонлари фаолият кўрсатади. Туман марказий касалхонаси ва унинг 12 бўлими, қишлоқ врачлик, фельдшер-акушерлик пунктлари ҳамда б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Туман ҳудудидан т.й. ўтган. Муборак—Косон, Муборак—Қарши, Муборак—Бухоро ва б. йўналишларда автобуслар қатнайди. 1980 й.дан «Муборак ҳаёти» туман газ. чиқарилади.

Нишон тумани. Вилоятнинг жан.-гарбий қисмида жойлашган. 1975 й. 6 март.да ташкил этилган. Майд. 2,1 минг км². Аҳолиси 99,1 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, рус, татар, тожик, туркман, қозоқ, қорақалпоқ, корейс ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 47,2 киши (2005). Туманда 2 шаҳар (Таллимаржон ва Янги Нишон), 1 шаҳарча (Нуристон), 8 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази — Янги Нишон ш.

Туман ҳудуди Қашқадарё воҳасининг жан.да, Қарши чўлида жойлашган. Худудининг асосий қисми чўл, қир ҳамда адирлардан иборат. Иқлими

кескин континентал. Туман ҳудудидан Қарши магистрал канали ўтган. Таллимаржон сув омбори бор.

380 га яқин кичик ва хусусий корхона, 52 акциядорлик жамияти, Таллимаржон иссиқлик электр ст-яси қурилиш бошқармаси, Таллимаржон иссиқлик электр ст-яси шўъба корхонаси мавжуд.

Хўжаликлари пахтачилик, ғаллачилик, сабзавотчилик, полизчилик, чорвачиликка ихтисослашган. 1970 га яқин фермер хўжалиги фаолият кўрсатади. Суғориладиган майдонларга пахта, ғалла, сабзавот ва полиз, ем-хашак экинлари экилади. Жамоа ва хусусий хўжаликларидида қорамол, қўй ва эчки боқилади.

33 умумий таълим мактаби, агроиқтисодиёт коллежи, 3 касб-хунар мактаби фаолият кўрсатади. 21 жамоат кутубхонаси, маданият уйлари, клуб муассасалари мавжуд. Стадион, спорт заллар ва б. спорт иншоотлари бор. Касалхона, фельдшер-акушерлик пунктлари, қишлоқ врачлик пунктлари ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Туман ҳудудини Катта Ўзбекистон тракти ва т.й. кесиб ўтган. Нишон—Қарши ва б. йўналишларда автобуслар қатнови йўлга қўйилган. 1943 й.дан «Нишон тонги» туман газ. чиқарилади.

Чироқчи тумани. Вилоятнинг шим. қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган (1962 й. да Яккабоғ туманига қўшилган. 1964 й. 22 фев.да қайта ташкил этилган). Майд. 2,84 минг км². Аҳолиси 284,0 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, татар, рус, украин ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 100 киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Чироқчи), 20 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази — Чироқчи ш.

Рельефи текис чўл ва қир-адирлардан иборат. Дурсун қишлоғи ёнида табиий газ топилган. Иқлими кескин континентал. Экинлар Қашқадарё, Қумдарё, Оёқчиларё ва б. каналлардан суғорилади. Туманнинг жан.да Чимкўрган сув омбори бор.

Туманда пахта тозалаш, гишт з-длари, гилам ф-каси, МТП, қурилиш ташкилотлари, автокорхона, 2500 дан зиёд кичик корхона ва микрофирмалар фаолият кўрсатади.

Қ.х. пахтачилик, ғаллачилик ва чорвачиликка ихтисослашган. Пиллачилик б-н ҳам шуғулланилади. Экин майдонларига пахта, дон, картошка, полиз, сабзавот, озуқа экинлари экилади. 970 фермер, бўрдоқчилик хўжаликлари бор. Жамоа ва хусусий хўжаликларидида қорамол, қўй ва эчки, парранда боқилади.

174 умумий таълим, болалар musiқа мактаблари, 3 касб-хунар коллежи мавжуд. Туман марказий кутубхонаси ва унинг тармоқлари, 18 клуб муассасаси, маданият ва истироҳат боғи бор. Касалхона, фельдшер-акушерлик пунктлари, поликлиника, дорихоналар ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. 1932 й.дан «Чирокчи» туман газ. чиқарилади.

Шаҳрисабз тумани. Вилоятнинг шим.-шарқий қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент.да ташкил қилинган. Майд. 1,70 минг км². Аҳолиси 276,9 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 162,9 киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Шаҳрисабз), 1 шаҳарча (Мироқи), 12 қишлоқ фуқаролари йғини бор. Маркази — Шаҳрисабз ш.

Туман ҳудуди Ҳисор тоғларининг этакларида жойлашган. Ғарби очик воҳа—Қарши чўлига туташиб кетадиган текисликдан иборат. Тоғлардан оқиб тушадиган Оқсув, Қашқадарё, Танхоздарё, Қизилдарё, Тамшув, Мироқи дарёлари жарликлар ҳосил қилган. Иқлими континентал. Ҳисорак сув омбори қурилган. Мироқи тоғи этакларидан қора мармар қазиб олинади. Ҳисор қўриқхонасининг бир қисми жойлашган.

Туманда 19 акциядорлик жамияти, 14 ширкат корхонаси, 1300 га яқин хусусий корхона, шунингдек, кичик корхона ва микрофирмалар фаолият кўрсатади. 9 қўшма корхона бор.

Қ.х.нинг етакчи тармоғи — пахтачилик, шунингдек, ғаллачилик, чорвачилик, пиллачилик ҳам ривожланган. Суғориладиган ерларга пахта, сабзавот ва полиз, беда, қартошка ва б. экинлар экилади. 480 га яқин фермер хўжалиги, 4 хўжаликлараро корхона бор. Жамоа ва хусусий хўжаликларда қорамол, қўй ва эчки, парранда, йилқи боқилади.

109 умумий таълим мактаби, академик лицей ва касб-хунар коллежлари, болалар musiқа, спорт мактаблари, Бухоро озиқ-овқат ва енгил саноат технологияси ин-тининг умумтехника факультети ишлаб турибди. 60 жамоат кутубхонаси, 11 клуб муассасаси, маданият уйи, маданият ва истироҳат боғи, музей фаолият кўрсатади. 2 стадион, теннис кортлари, сузиш ҳавзалари, спорт заллар ва б. спорт иншоотлари мавжуд. 14 касалхона, 8 поликлиника, 18 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 13 қишлоқ врачлик пункти аҳолига хизмат кўрсатади.

Туман ҳудуди орқали Тошкент—Китоб йўловчилар ташувчи поезд ўтади.

Шаҳрисабз шаҳри. Маданият саройи.

Шаҳрисабз б-н Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Қарши, Термиз, Денов ўртасида ва Шаҳрисабз б-н Ҳазора, Шама-тон, Қоралойча қишлоқлари орасида автобуслар қатнайди. Тумандаги асосий меъморий ёдгорликлар (Оқсарой, Дор ус-Сиёлат ва Дор ут-Тиловат мажмуалари, Гумбази Сайидон, Шамсуддин Кулол, Жаҳонгир мақбаралари, Ҳазрати Имом, Кўк гумбаз, Абдушукур Оғалиқ, Эшонпир, Кундузак масжидлари, Чубин мадрасаси, Чорсу бозори) Шаҳрисабз ш.да жойлашган.

Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати б-н Шаҳрисабз ш. Амир Темур ордени б-н мукофотланди (1996 й. окт.). 2002 й. ноябрда Шаҳрисабз ш.нинг 2700 йиллик юбилеи ўтказилди. 2002 й. декабрда шаҳар Жаҳон маданий мероси рўйхатида киритилди. Шаҳрисабзда 1937 й.дан «Кеш» туман газ. чиқарилади.

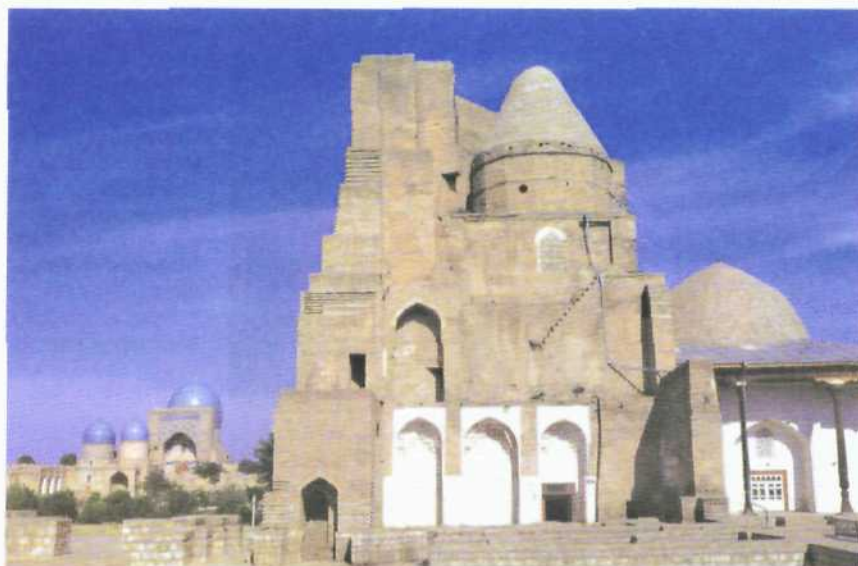
Яккабоғ тумани. Вилоятнинг шарқий қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент.да ташкил этилган. Майд. 1,3 минг км². Аҳолиси 193,2 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, қозоқ, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 148,6 киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Яккабоғ),

1 шаҳарча (Эски Яккабоғ), 9 қишлоқ фуқаролари йғини бор. Маркази — Яккабоғ ш.

Туман ҳудудининг шарқий чекка қисмида Ҳисор тизмасининг жан.-ғарбий тармоқлари бор. Улар ғарбда Қашқадарё текисликлари б-н қўшилиб кетади. Тоғ этаклари адирлардан иборат. Тоғлардан кўп дарё ва сойлар оқиб тушади. Асосий дарёси — Яккабоғдарё ва унинг ирмоқлари. Иқлими континентал. Қорабоғ, Нўғайли, Янгиқўрғон ва б. сув омборлари, Дархон, Бешариқ, Хўжайлғор, Қуржаб ариқлари туманнинг асосий суғориш шохобчаларидир. Фойдали қазилмалардан тошкўмир, кумуш, кўрғошин, мис, рух рудалари, нефть бор. Ҳисор қўриқхонасининг бир қисми жойлашган.

Туманда пахта тозалаш, ун тортиш, «Шароб-консерва» з-длари, Яккабоғ тўқимачилик к-ти, МТП, қ.х. машиналарини таъмирлаш, қ.х. маҳсулотлари-

Шаҳрисабз. Дор ус-Сиёлат мажмуаси.

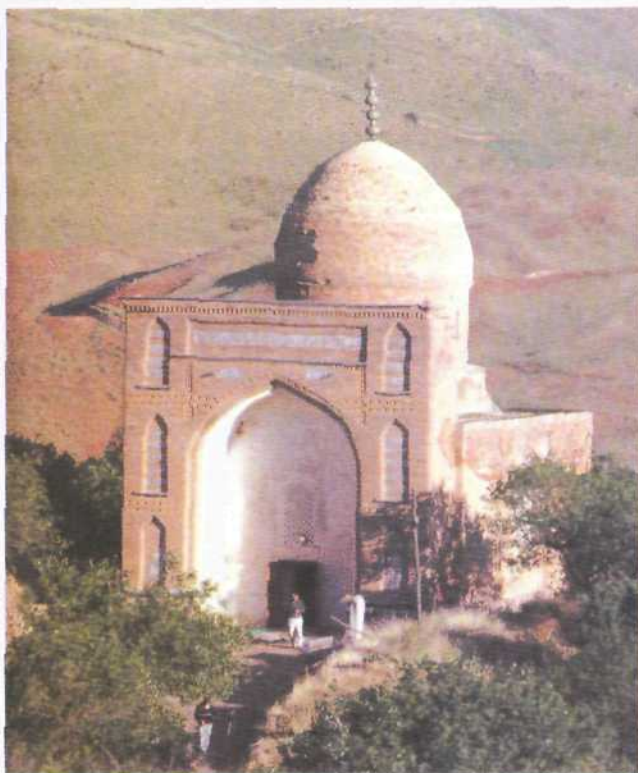

Яккабоғ гидроузели.

ни қайта ишлаш корхоналари, кичик корхона ва микрофирмалар фаолият кўрсатади. Ўзбекистон–Германия «Яккабоғтекс», Ўзбекистон–Россия «ал-Маъруф» қўшма корхоналари бор.

Қ.х.да пахтачилик, ғаллачилик, боддорчилик, чорвачилик, ипакчилик б-н шуғулланилади. Экин майдонларига пахта, дон, сабзавот ва картошка, озуқа экинлари экилади. Деҳқон, фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади. Жамоа ва хусусий хўжаликларига қорамол, қўй ва эчки, парранда, йилқи боқилади. Ўрмон хўжаликларига доривор ўсимликлар йиғилади.

107 умумий таълим мактаби, лицей-интернат, санъат мактаби, 3 касб-хунар коллежи, касб-хунар мактаби мавжуд. 35 жамоат кутубхонаси, 6 клуб муассасаси, маданият ва истироҳат боғи бор. «Нозигул» фольклор дастаси,

«Дилнавоз» халқ ансамбли фаолият кўрсатади. Стадион, болалар спорт мактаби мавжуд. 4 касалхона, врачлик тиббий пунктлар, поликлиника, 3 амбулатория, туғруқхона мажмуаси ва б. тиббий муассасалар, 4 санаторий аҳолига хизмат кўрсатади. Худудидан Қарши–Китоб т.й., Катта Ўзбекистон тракти ўтади. Яккабоғ шаҳри б-н қўшни туманлар ва Қарши ш. орасида автобуслар қатнайди. «Яккабоғ овози туман газ. чиқарилади.

Қамаши тумани. Вилоятнинг шарқий қисмида жойлашган. 1937 й. 29 сент. да ташкил этилган (1962 й. 24 дек.да Қарши туманига қўшилган. 1964 й. 31 дек.да қайта ташкил этилган). Майд. 2,66 минг км². Аҳолиси 191,6 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, рус, татар ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 72 киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Қамаши), 11 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази – Қамаши ш.

Туман худудининг ғарбий қисми

рельефи, асосан, текисликдан иборат бўлиб, катта қисмини Қарши дашти эгаллаган. Шарққа томон кўтарилиб, қир-адирлар, сўнгра паст ва баландроқ тоғлар алмашилиб келади. Ҳисор тизмасининг жан.-ғарбий тармоғи бўлган Чақ-чар тоғи вилоятдаги энг баланд жой. Иқлими континентал. Қазилма бойликларидан-турли хил қурилиш материаллари мавжуд. Қашқадарё ва унинг ирмоғи – *Лангар асосий сув манбалари*. Вилоятдаги энг йирик Чимқўрғон сув омбори туман худудида жойлашган. Хўжаликларни сув б-н таъминловчи ариқ ва каналлар (Чим, Жанбуз, Таёқли, Сағанақ кабилар) шу сув омборидан бошланади.

Пахта тозалаш, гишт 3-длари, МТП, қурилиш ташкилотлари, автокорхоналар, кичик, ўрта бизнес ва йирик корхоналар, микрофирмалар, 3 та қўшма корхона фаолият кўрсатади.

Қ.х., асосан, пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган. Тоғли худудда баҳорикор ғаллачилик (буғдой, арпа) ривожланган. Пиллачилик б-н ҳам шуғулланилади. Чорвачиликнинг муҳим соҳаси *қорамолчилик, қўйчилик ҳисобланади*. Экин майдонларига пахта, ғалла, сабзавот ва картошка, ем-хашак экинлари экилади. 1514 деҳқон, 1310 фермер хўжаликлари ва бошқа қ.х. корхоналари бор. Туман жамоа ва хусусий хўжаликларига қорамол, қўй ва эчки, парранда, йилқи боқилади.

85 умумий таълим мактаби, 2 лицей ва ихтисослашган мактаб, болалар мусиқа мактаблари, меҳрибонлик уйи, 4 касб-хунар коллежи, туман марказий кутубхонаси, 12 клуб муассасаси, маданият уйлари бор. Туман марказий касалхонаси, туғруқхона, поликлиника, амбулатория, қишлоқ врачлик, фельдшер-акушерлик пунктлари аҳолига хизмат кўрсатади. Туман худудидан Қарши–Китоб т.й., Катта Ўзбекистон тракти ўтади. Қамаши ш.дан Қарши ш. ва б. туманлар марказларига автобуслар қатнови йўлга қўйилган. Тарихий ва меъморий ёдгорликлардан Лангарота мажиди ва мақбараси (15–16-а.лар) сақланган. 1941 й.дан «Қамаши ҳақиқати» туман газ. чиқарилади.

Қарши тумани. Вилоятнинг марказий қисмида жойлашган. 1931 й. 1 окт.да ташкил этилган. Майд. 0,9 минг км². Аҳолиси 175,2 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, қozoқ, рус, қирғиз, туркман ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 194,7 киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Бешкент), 15 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази – Бешкент ш.

Қамаши тумани. Лаңгарота мақбараси.

Туман ҳудуди Қашқадарёнинг энг қуйи оқимидаги текисликда жойлашган Ўр-қир жойлар, ботиклар ва шўрхоклар бор. Иқлими континентал. Қашқадарё ва унинг ирмоқлари, Файзиобод, Патрон – Бешкент ва б. каналлар оқиб ўтади. Фойдали қазилмалардан газ-нефть, қўнғиртош, шағал қазиб олинadиган конлар бор.

Туманда Қарши ш. атторлик ва тўқувчилик ф-қасининг гилам тўқиш цехи, МТП, автокорхона, қурилиш ташкилотлари, кимёвий буюмлар и. ч. корхоналари, пахта тозалаш, гишт з-длари, бозорлар бор. 106 кичик, 30 ўрта бизнес ва 130 йирик корхоналар, 2300 микрофирма, 5 қўшма корхона фаолият кўрсатади.

Қ.х. пахтачилик, галлачилик, сабзавот ва полизчилик, боғдорчилик, чорвачиликка ихтисослашган. Пиллачилик б-н ҳам шуғулланилади. Деҳқон, фермер хўжаликлари фаолият кўрсатади. Экин майдонларига пахта, дон, шунингдек, картошка, сабзавот ва полиз, озуқа экинлари экилади. Тутзор, тоқзор, мевазорлар барпо этилган. Кўп йиллик дарахтзорлар, кўчатзорлар, ихота дарахтзорлари, яйловлар мавжуд. Тумандаги жамоа ва хусусий хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки, парранда, йилқи боқилади.

60 умумий таълим мактаби, лицей-интернат, болалар мусиқа мактаби, 3 касб-ҳунар коллежи бор. 36 жамоат кутубхонаси, 3 маданият уйи, 13 клуб муассасаси фаолият кўрсатади. Маданият ва истироҳат боғи, ашула ва рақс ансамбллари мавжуд. Стадион, теннис

корти ва б. спорт иншоотлари бор. Бешкент ш.нинг Муस्ताқиллик майдонида «Хумо куши» монументи ўрнатилган. Туман марказий касалхонаси, туғруқхона, 3 поликлиника, 14 қишлоқ врачлик пункти, қишлоқ участка касалхонаси, 9 қишлоқ врачлик амбулаторияси, 36 фельдшер-акушерлик пункти аҳолига хизмат кўрсатади. Тарихий ва меъморий ёдгорликлардан: Ҳазрати Султон мақбараси (12–16 а.лар), Тошмасжид (16–18 а.лар), Халфа Эшон масжиди (16–17 а.лар), Чорғумбаз масжиди (16–17 а.лар) ва б. сақланган. Бешкент–Қарши йўналишида автобус ва маршрутли таксилар қатнайди. 1975 й.дан «Нахшаб» газ. нашр этилади.

Ғузур тумани. Вилоятнинг жан.-шарқий қисмида жойлашган. 1926 й. 29 сент. да ташкил этилган. Майд. 2,62 минг км². Аҳолиси 149,1 минг киши, асосан, ўзбеклар, шунингдек, тожик, татар, рус ва б. миллат вакиллари ҳам яшайди. Аҳолининг ўртача зичлиги 1 км² га 56,9 киши (2005). Туманда 1 шаҳар (Ғузур), 12 қишлоқ фуқаролари йиғини бор. Маркази – Ғузур ш.

Туман Қашқадарёнинг ўрта оқимида, Ғузурларё ҳавзаси, Ғузур адирлари ва тоғ олди қия текисликларида жойлашган. Пачкамар сув омбори соҳилларидаги Лангар–Қоразл тоғлари шим.-шарқдан жан.-ғарбга йўналган, ён бағирлари Ғузур адирларига тутшиб кетган.

Туман катта захирага эга бўлган газли ва газ конденсатли ётқизикларга бой. Ўзбекистондаги 5 та нефть-газли регионнинг Ҳисор олди ҳудуди таркибида. Махсус ўрмон хўжалиги ташкил қилин-

ган. Иқлими континентал. Тумanning шим. чеккасида Қашқадарё оқиб ўтади. Шунингдек, Ғузурларё ва унинг ирмоқлари: Катта Ўраларё ва Кичик Ўраларё-дир. Туман ҳудудида Пачкамар сув омбори қурилган.

56 саноат, қурилиш корхонаси бор. Шулардан йириклари, пахта тозалаш, таъмирлаш, қ.х. маҳсулотларини қайта ишлаш, таъмирлаш-қурилиш, «Шўртангаз» унитар-шўъба, «Шўртангаз-кимё» саноат корхоналаридир.

Қ.х., асосан, пахтачилик, галлачиликка ихтисослашган, қўйчилик (жумладан, қорақўл қўйлари), қорамолчилик, паррандачилик ҳам ривожланган. Экин майдонларига пахта, дон, сабзавот, картошка, озуқа экинлари экилади. Фермер ва деҳқон хўжаликлари фаолият кўрсатади. Жамоа ва хусусий хўжаликларида қорамол, қўй ва эчки, парранда, йилқи боқилади.

77 умумий таълим мактаби, 3 лицей ва 3 касб-ҳунар коллежи бор. 37 жамоат кутубхонаси, 12 клуб муассасаси, маданият ва истироҳат боғи мавжуд. Туман марказий касалхонаси, поликлиника, дорихона, фельдшер-акушерлик, қишлоқ-врачлик пунктлари ва б. тиббий муассасалар аҳолига хизмат кўрсатади. Туман ҳудудидан Тошғузур–Бойсун–Қумқўрғон т.й. ўтказилмоқда. Қарши–Китоб т.й., унинг Шўртанга борувчи 15 км га яқин тармоғи, Тошкент–Термиз автомагистрал бўлағи, Қарши–Ғузур, Шаҳрисабз–Қарши ва б. йўналишлар бўйича автомобиль йўллари ўтказилган. Ғузур ш.дан Қарши ш.га автобус ва маршрутли таксилар қатнайди. 1931 й.дан «Ғузур ҳаёти» туман газ. чиқарилади.

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИДА ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН
АСОСИЙ ҚИСҚАРТМАЛАР ВА ШАРТЛИ БЕЛГИЛАР**

а. - аср (рақам билан ёнма-ён келганда)	гс - гаусс	КП - Коммунистик партия(си)
А - ампер	г -эқв - грамм-эквивалент	к-т - комбинат
А - ангстрем	ГЭС - гидроэлектр станция(си)	КХДР - Корея Халқ Демократик Республикаси
авг. - август	ГФР - Германия Федератив Республикаси	кэВ - килоэлектрон-вольт
Ад. - Адабиёт (библиографияда)	д - деци ... (10 ⁻¹)	Л. - Ленинград (библиографияда)
акад. - академик, академиги	да - дека... (10 ¹)	л - литр
апр. - апрель	дал - декалитр	лаб. - лаборатория (си)
араб. - арабча (этимологик маълумотда)	дБ - децибел	лот. - лотинча (этимологик маълумотда)
а-с - ампер-секунд	дг - дециграмм	лк - люкс
Ас. - Асарлар(и) (библиографияда)	дек. - декабрь	лм - люмен
(ас) - алайҳис-салом	дм - дециметр	м - метр
ат. - техник атмосфера	д-р - доктор (и)	м ² - квадрат метр
ат.м. - атом массаси	ЕК - Ер колекси	м/с - метр секунд
атм - нормал (физик) атмосфера	ж. - жилд (библиографияда)	М. - Москва (библиографияда)
АҚШ - Америка Қўшма Штатлари	Ж - жоул	майд. - майдон(и) (рақам билан ёнма-ён келганда)
АЭС - атом электр станцияси (си)	жан. - жануб (и, ий)	МАР - Миср Араб Республикаси
Б - бел	ЖАР - Жанубий Африка Республикаси	мас. - масалан
б. - бет, бетлар	ЖИК - Жиноят-ижроия кодекси	мат. - математика
БА - Бадиий академия(си)	ЖК - Жиноят кодекси	МВт - мегаватт
БАА - Бирлашган Араб Амирликлари	ж.к. - жанубий кенглик	мг - миллиграмм
бал. - баландлиги (рақам билан ёнма-ён келганда)	ЖПК - Жиноят-процессуал кодекси	МДХ - Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги
биол. - биология	жур. - журнал (и)	МЖК - Маъмурий жавобгарлик тўғрисида кодекс
БМТ - Бирлашган Миллатлар Ташкилоти	з-д - завод	МИК - Марказий Ижроия Комитети (Қўмитаси)
б-н - билан	зоол. - зоология	мил. - милодий
БХСР - Бухоро Халқ Совет Республикаси (тарихий ўринларда)	инг. - инглиз, инглизча (этимологик маълумотда)	мил. ав. - миллодан аввал (ги)
В - вольт	и.т. - илмий талқиқот	мин. - минут
В.А - вольт-ампер	ин-т - институт	МК - Марказий Комитет (Қўмита)
ва б. - ва бошқа(лар)	итал. - итальянча (этимологик маълумотда)	мк - микро... - микрон (10 ⁻⁶)
ВАСХНИЛ - Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги фанлари академияси (тарихий ўринларда)	и.ч. - ишлаб чиқариш	мкс - максвелл
ва ш.к. - ва шу каби(лар)	й. - йил, йили (рақам билан ёнма-ён келганда)	мл - миллилитр
ва ҳ.к. - ва ҳоказо(лар)	й.в.э. - йилда вафот этган	млн. - миллион
Вб - вебер	й.т. - йилда туғилган	млрд. - миллиард
Вт - ватт	К - Кельвин	мм - миллиметр
Вт-с - ватт-секунд	Кл - кулон	мол. - молекуляр
г - грамм	кал. - калория	мол. м. - молекуляр масса
га - гектар	кв. - квадрат (сифат)	МТП - машина-трактор парки
газ. - газета (си)	кВт - киловатт	МТС - машина-трактор станцияси
гб - гильберт	кВт-соат - киловатт-соат	МэВ - мегаэлектрон- вольт
геогр. - география	кг - килограмм	Н - ньютон
геол. - геология	кгк - килограмм- куч	НАТО - Шимолий Атлантика Шартномаси Ташкилоти
геом. - геометрия	к-з - колхоз	нем. - немисча (этимологик маълумотда)
гл - гектолитр, гектолитри	Ки - кюри	нм - нанометр
Гн - генри	ккал - килокалория	
	км - километр	
	км ² - квадрат километр	

нояб. - ноябрь
нит - нит
о. - орол (и) (номдан кейин)
окт. - октябрь
ОК - Оила кодекси
о.к. - от кучи
Ом - ом
П - пуаз
Па - паскаль
пк - парсек
пед. - педагогика
‰ - промилле
проф. - профессор(и)
р. - рентген
(ра) - разиялдоху анху
рад - радиан
рев-я - революция
реж. - режиссёр
р-н - район
РТС - ремонт-техника станцияси
рус. - русча (этимологик маълумотда)
РФ - Россия Федерацияси
с. сек. - секунд
(сав) - саллоллоху алайху васаллам
СамДУ - Самарқанд давлат
университети
СамТИ - Самарқанд тиббиёт
институту
с.ог. - солиштирма огирлиги
сент. - сентябрь
с-з - совхоз
сим. уст. - симоб устуни
см - сантиметр
ст - стокс
стер - стеридан
ст-я - станция
т. - том (библиографияда)
т - тонна
Т. - Тошкент (библиографияда)

тахм. - тахминан, тахминий
т-ра, t - °С даги температура
т.й. - темир йўл, темир йўли
тож. - тожикча (этимологик
маълумотда)
ТошДПУ - Тошкент давлат педагогика
университети
ТошДУ - Тошкент давлат
университети (тарихий ўринларда)
ТошТИ - Тошкент тиббиёт институти
ТошТУ - Тошкент техника
университети
УЖК - Уй-жой кодекси
уз. - узунлиги (рақам билан ёнма-ён
келганда)
ун-т - университет
Ф - фарада
ФА - Фанлар академияси
фам. - фамилия(си)
ф.и.к. - фойдали иш коэффициенти
фев. - февраль
филол. - филология
ФК - Фуқаролик кодекси
% - фоиз (процент)
форс. - фореча (этимологик
маълумотда)
ФПК - Фуқаролик-процессуал
кодекси
франц. - французча (этимологик
маълумотда)
ф-ка - фабрика
ф-т - факультет
ХДП - Халқ Демократик партияси
ХК - Хўжалик кодекси
ХКС - Халқ Комиссарлари Совети
ХПК - Хўжалик-процессуал кодекси
ХХР - Хитой Халқ Республикаси
ХХСР - Хоразм Халқ Совет Респуб-
ликаси (тарихий ўринларда)

ц - центнер
ц/га - гектаридан центнер
чуқ. - чуқурлиги (рақам билан ёнма-ён
келганда)
ш. - шаҳар(и) (шаҳар номидан кейин)
шим. - шимол (и, ий)
ш.к. - шимолий кенглик
шқ.у. - шарқий узунлик
э. - эрстед
ЭВ - электрон-вольт
этно. - этнограф, этнографик,
этнография
ЭХМ - электрон ҳисоблаш машинаси
юн. - юнонча (этимологик маълумотда)
ЮНЕСКО - БМТнинг Маориф, фан
ва маданият масалалари билан
шуғулланувчи ташкилоти
янв. - январь
я.о. - ярим орол (и) (номдан кейин)
ЎЗА - Ўзбекистон Миллий ахборот
агентлиги
ўзб. - ўзбекча
ЎзДУ - Ўзбекистон давлат универ-
ситети (тарихий ўринларда)
ЎзМУ - Ўзбекистон миллий
университети
ЎзР - Ўзбекистон Республикаси (кўп
такрорланган ҳолларда; расмий
ўринларда тўлиқ ёзилди)
ЎзТАГ - Ўзбекистон Телеграф Агент-
лиги (тарихий ўринларда)
ЎзФАШИ - Ўзбекистон Фанлар
академияси Шарқшунослик
институту (библиографияда)
қ. - қаранг
қад. - қадимги, қадимий
қ.х. - қишлоқ хўжалиги
ғ.у. - ғарбий узунлик
қоз. - қозирги

МУНДАРИЖА

БОШ ТАХРИР ҲАЙЪАТИДАН	5
УМУМИЙ МАЪЛУМОТЛАР	7
ТАБИАТИ ВА ТАБИИЙ БОЙЛИКЛАРИ	10
Рельефи (10), Геологик тузилиши (11), Фойдала қазилмалари (17), Иқлими (20), Ер усти сувлари (24), Ер ости сувлари (30), Тупроқлари (32), Ўсимликлар дунёси (34), Ҳайвонот дунёси (37), Табиий географик районлаштириш (42), Атроф-муҳитни ва табиат бойликларини муҳофаза қилиш (43).	
АҲОЛИСИ. ТИЛИ ВА ЁЗУВИ. ДИНИ	49
Аҳолиси (49), Ўзбек тили (60), Ёзуви (65), Дини (68)	
ОДАТЛАР ВА ҚАДРИЯТЛАР. МИЛЛИЙ КИЙИМЛАР	76
Миллий урф-одат, маросим ва қадриятлар (76), Миллий кийимлар (82).	
ТАРИХИ	88
Тош даври (88), Мулкий табақаланиш ва илк давлатчиликнинг вужудга келиши (93), Ўрта Осиё худудида мустақил давлатларнинг ташкил топиши (98), Илк ўрта аср давлатлари (104), Турк хоқонлиги (107), Мовароуннахрнинг илк ўрта аср давлатлари (109), Араблар истилоси (113), 8–13-аср бошларидаги давлатлар (117), Мўғуллар истилоси (126), Амир Темур ва темурийлар салтанати (132), 16-аср бошларида Мовароуннахр. Шайбонийхон давлати (148), Ўзбек хонликлари (150), Туркистоннинг Россия империяси томонидан босиб олиши (159), Ўзбекистон 1917–1924 йилларда: мустабид совет тузумининг қарор топиши (164), Ўзбекистон мустабид совет давлати таркибида (1925–1991 й.лар) (171), Ўзбекистон Республикаси (185).	
КОНСТИТУЦИЯВИЙ ТУЗУМ АСОСЛАРИ	190
Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (190), Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари (191), Ўзбекистон Республикасининг Президенти (194), Қонун чиқарувчи ҳокимият (196), Ижро этувчи ҳокимият (198), Маҳаллий давлат ҳокимияти (200), Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариши (201), Суд ҳокимияти (202), Қонунчилик тизими (205), Сайлов тизими (208).	
ТАШҚИ СИЁСАТИ	210
ҚУРОЛЛИ КУЧЛАРИ	216
ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИ	220
Нодавлат нотажорат ташкилотлари (220), Сиёсий партиялар (222), Ўзбекистон қасаба уюшмалари федерацияси (224), Ўзбекистон «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати (225).	
ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ	226
Даврий матбуот (226), Радиоэшиттириш ва телевидение (231), Ўзбекистон инфомацион агентликлари (234), Ноширлик (236).	
ИҚТИСОДИЁТИ	241
Саноати (243), Қишлоқ хўжалиги (278), Транспорти (305), Алоқа ва ахборотлаштириш (314), Қурилиш (320), Меҳнат ва меҳнат бозори (324), Аҳоли турмуш даражаси (327), Ижтимоий ҳимоя (329), Уй-жой ва коммунал хўжалиги (333), Ички савдо (335), Хизматлар (339), Молия тизими (341), Пул-кредит тизими (344), Ташқи иқтисодий алоқалар (348).	
СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ	352

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА СПОРТ.	
ТУРИЗМ	360
Жисмоний тарбия ва спорт (360), Туризм (366).	
ТАЪЛИМ ТИЗИМИ	369
Мактабгача таълим (372), Умумий ўрта таълим (373), Мактабдан ташқари таълим (375), Ўрта махсус, касб-хунар таълими (376), <i>Олий таълим (379), Олий ўқув юртидан кейинги таълим (384), Кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш (385).</i>	
ФАНИ	386
Ўзбекистонда фан тараққиёти (386), Математика-физика фанлари (391), Физика-техника фанлари (402), Кимё фанлари (406), География фанлари (413), Геология фанлари (418), Биология фанлари (426), Қишлоқ хўжалиги фанлари (434), Тиббиёт фанлари (446), Фалсафа фанлари (467), Педагогика ва психология фанлари (473), Тарих фанлари (475), Иқтисодиёт фанлари (482), <i>Ҳуқуқшунослик (485), Адабиётшунослик (488), Ўзбек тилшунослиги (494), Санъатшунослик фанлари (501).</i>	
АДАБИЁТИ	506
Халқ оғзаки бадиий ижоди (506), Ёзма адабиёт (510), Ўзбек адабиёти тарихининг янги даври (521), Истиқлол даври адабиёти (529).	
САНЪАТИ ВА МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ МУАССАЛАРИ	532
Меъморлик (532), Амалий безак санъати (542), Тасвирий санъати (552), Муסיқаси (563), Театри (571), Рақс ва балет (576), Кино санъати (580), Цирки (584), Маданий-маърифий муассасалар (587).	
МАЪМУРИЙ-ҲУДУДИЙ БЎЛИНИШИ	591
Қорақалпоғистон Республикаси (592), Тошкент шаҳри (604), Андижон вилояти (610), Бухоро вилояти (618), Жиззах вилояти (625), Навоий вилояти (632), Наманган вилояти (638), Самарқанд вилояти (647), Сирдарё вилояти (655), Сурхондарё вилояти (661), Тошкент вилояти (670), Фарғона вилояти (680), Хоразм вилояти (688), Қашқадарё вилояти (697).	

Ў-28

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12-жилд. Таҳрир ҳайъати А. Азизхўжаев, Б. Алимов, М. Аминов ва б. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 712 б.
ББК 92

№ 252–2006

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси.

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ 12-ЖИЛД

**«Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти
(Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30-уй).
Тошкент – 2006.**

**«Ўзбекистон» нашриёт-матбаа ижодий уйида босилди
(Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30-уй).**

З. Т. Исажонов (директор), К. Т. Мансуров, Р. Мусаев, Ж. Ж. Ишмухамедов,
Ш. Усмонов, М. Ибодова, Б. Шарипов, Б. Усмонов,
Б. Туёқов, Т. Ҳамидов, В. Мисков.

Фотографлар: Б. И. Дьякин, А. Е. Зуев, А. Д. Михайлов, А. Сулаймонов,
В. П. Телегин, Ҳ. Шораҳмедов, Р. З. Яруллин.
Харита чизувчи: М. М. Мирзиев.

Оригинал-макет «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриётида тайёрланди.
2006 йил 31 июлда босишга рухсат этилди.

Қоғоз бичими 84 x 108 1/16. Офсет қоғозда босилди. 118,4 нашриёт-ҳисоб табоғи.
74,76 шартли босма табоқ, Адади 10000 (1-гал босилиши 5000).
Баҳоси шартнома асосида. 06-571-буюртма.

